

Avedis Hadjian

Türkiye'nin Gizli Ermenileri

iletişim

AVEDIS HADJIAN Venedik'te yaşayan bir gazeteci ve yazardır. Buenos Aires ve Cambridge'de öğrenim gördü. Yazıları *Le Monde Diplomatique*, *CNN*, *Bloomberg News*, *Los Angeles Times* ve *Agos*'un yanı sıra birçok uluslararası haber kaynağında yer aldı. Muhabir olarak Doğu Avrupa, eski Sovyetler Birliği, Çin, Kafkaslar, Türkiye ve Latin Amerika'da çalıştı.

Secret Nation. The Hidden Armenians of Turkey
© 2017 Avedis Hadjian

İletişim Yayınları 3498 • Araştırma-İnceleme Dizisi 598
ISBN-13: 978-975-05-3772-1
© 2024 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM
1. Baskı 2024, İstanbul

EDİTÖR Merve Öztürk
DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI Avedis Hadjian
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Nebiye Çavuş
DİZİN Berkay Üzüm

BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 44870
Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No: 6/41
Bağcılar 34218 İstanbul · Tel: 212.445 32 38

CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 45003
Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No: 6
Bağcılar 34218 İstanbul · Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 40387
Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,
Harbiye Mahallesi, Elmadağ, Şişli 34367 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

AVEDIS HADJIAN

Türkiye'nin Gizli Ermenileri

Secret Nation
The Hidden Armenians of Turkey

ÇEVİREN
Akın Emre Pilgir

iletişim

Babam ve Kirkor Menaf için...

Sonuncusu katı demir çağı. Kalkmış ortadan utanma, sıkılma, doğruluk, bağlılık. Başlamış bütün kan dökmeler işte bu evrede. Almış onların yerini baskılar, kandırmalar, kıskanmalar. Çok kazanma tutkusu bir de.

– Ovid, *Dönüşümler**

Kılıç artıkları

(*) Çev. İsmet Zeki Eyuboğlu, Pavel Yayınları, İstanbul, 1994.

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR 11
İSİMLER VE YAZIM ÜZERİNE BİR NOT 15
TÜRKÇE BASIM İÇİN ÖNSÖZ 21

ÖNSÖZ
İSTANBUL'DA TRAMVAYDA KAYIP BİR HARİTA 25

BİRİNCİ KISIM
SASON 35
1 ***Sason*** 37

İKİNCİ KISIM
KOMMAGENE 133
2 ***Kommagene*** 135

ÜÇÜNCÜ KISIM
DİKRANAGERD 175
3 ***Dikranagerd I*** 177
4 ***Siirt*** 229
5 ***Dikranagerd II*** 235

DÖRDÜNCÜ KISIM
DARON 245
6 ***Bitlis*** 247
7 ***Muş*** 269

BEŞİNCİ KISIM
GARİN 283
8 ***Erzurum*** 285
9 ***Hınıs*** 293

10 ***Bayazet*** 303
11 ***Sarıkamış, Kars ve Ani*** 309

ALTINCI KISIM
SEPASDİA VE KÜÇÜK ASYA 325
12 ***Sepasdia*** 327
13 ***Ankara*** 333
14 ***Cæsaria [Kayseri]*** 347
15 ***Amasya ve Gümüşhacıköy*** 351
16 ***Kastamonu*** 359
17 ***Yozgat*** 365

YEDİNCİ KISIM
KHARPERT [HARPUT] 373
18 ***Argat*** 375
19 ***Dersim*** 383

SEKİZİNCİ KISIM
VAN 409
20 ***Van*** 411
21 ***Tatvan ve Surp*** 421

DOKUZUNCU KISIM
KİLİKYA 425
22 ***Kilikya*** 427
23 ***Urfa*** 429
24 ***Maraş*** 437
25 ***Kilis*** 441
26 ***Adana*** 443
27 ***Antep*** 451
28 ***Musa Ler*** 457

ONUNCU KISIM
KARADENİZ VE HEMŞİN 471
29 ***Hemşin I*** 473
30 ***Poşalar*** 495
31 ***Horomlar*** 519
32 ***Hemşin II*** 529

KAYNAKÇA ÜZERİNE BİR NOT 609
İLERİ OKUMA 611
DİZİN 613

TEŞEKKÜR

Bu kitabı aile, dostlar, meslektaşlar ve yabancılar mümkün kıldı. Bu kitabın yazımına harcanan dört yılı aşkın süredeki seyahatler ve okumalar boyunca beni sonuca taşıyan onların fedakâr yardımlarıydı. Bu sayfalarda kıymetli ne varsa büyük oranda onların marifeti. Kaçınılmaz tuzaklar ve hatalarsa yalnız bana ait.

New York'ta Ardash Chilingirian bu projenin ilk aşamalarında bir dolu saatini ailesinden ve işinden ayırıp Türkiye'deki Ermenilerin yaşamlarının yanı sıra, Türkiye siyaseti ve toplumundaki gelişmeler hakkında isabetli içgörüler sundu. Bir yandan da bana telefonla ve çevrimiçi ortamda yapılan röportajları ve anketleri çevirmemde yardımcı oldu. Arpi Cankar bana hâlâ diaspora Ermenileriyle iletişim kurma konusunda kaygı duydukları bir dönemde Hemşinlilerle ve gizli Ermenilerle temasa geçme konusunda nazik ipuçları verdi; benimle paylaştığı bağlantılar, çalışmaya başlamamda temel öneme sahipti. Beni Hemşinli film yapımcısı Özcan Alper'in "Sonbahar" filminin New York'taki galasına davet ederek farkında olmadan, 1984'ten beri uykuda kalmış bu kitabı yazma fikrini yeniden tutuşturdu. Aris Sevag, projenin ilk taslaklarını gözden geçirip bana çalışma ilerledikçe daha da takdirimi kazanan kılavuzluğunu sundu. Àris, eşi Asdghig'le birlikte, evlerinin ve geniş kütüphanelerinin kapılarını bana açtılar. Bu kütüphane benim için adeta ikinci bir ev oldu. Yelena Ambartsumian çok erken bir dönemde hazırladığım ön çalışmayı gözden geçirerek, yazımı iyileştirecek tavsiyelerde bulundu. Vartan Matiossian kıymetli bibliyografik rehberliğiyle sayamayacağım kadar çok kez imdadıma yetişti. O dönemde Hamazkayin Kültür Derneği'nin New York şubesine başkanlık eden Herand Markarian, beni Hemşin Ermenileri üzerine

bir sunum yapmaya davet ederek projeme devam etmem konusunda teşvik etti. Bu çalışma daha sonra kitap projesinin tohumunu attı. Ayrıca yardımları ve tavsiyeleri için şu isimlere de teşekkür ediyorum: Cristina Aby-Azar; Roupen Barsoumian; Ara Caprielian; Steve Degirmenjian; Bedross Der Matossian; Linda Ganjian; Debra Ferman; Rita Giragosian; Alan Huffman; Abner Katzman; Kirk Kazazian; Shant Madjarian; Armine Minassian; Alberto Riva; Ivan Rothkegel; Anahid Ugurlayan; Berjouhy Yesayan ve Liza Yesayan. Fort Lauderdale'de özel şükranlarımı, bu kitabı şekillendiren fikirlerden çoğunun geliştirilmesine yardımcı olan ve ailesi, evlerini her zaman bana açarak orayı benim de yuvam haline getirmiş Victor Aimi'ye sunuyorum.

Los Angeles'ta Liana Aghajanian, çevrimiçi dergisi *Ianyan*'da bir ön çalışmayı yayımlayarak projenin etki alanını daha da genişletti. Türk basınında da yer bulan çalışma birçok Ermeni'nin ve Türkiye'de yaşayan çocuklarıyla torunlarının benimle temasa geçmesini sağladı. Alina Aghajanian'la yaptığım sohbet, bu kitabın temel önermelerinden birinin geliştirilmesinde kilit öneme sahipti. Yine Los Angeles'ta yaşayan Edvard Sargsyan, Müslümanlaştırılmış Ermenilerle ilgili iletişim bilgilerini paylaştı. Bu çalışmanın ilk aşamalarında bu çok daha kıymetli bir bilgiydi.

İngiltere, Cambridge'den Profesör Bert Vaux, Mardinli Profesör Patrick Taylor gibi Hemşince ve Lomavren lehçeleriyle ilgili uzmanlıklarını paylaştılar. RI, Providence'tan Sargon Donabed ve Melbourne'dan Nicholas al-Jeloo Asurlular, tarihleri ve kiliseleriyle ilgili ansiklopedik bilgilerini nazik bir biçimde emrime amade ettiler. Lozanlı Hovann Simonian'a birçok önseziyi doğrulayan ama birini çürüterek Ermeni kökenli olduğuna inanan deneği hayal kırıklığına uğratan DNA testlerini borçluyum. Daha önemlisi Hemşin Ermenileri üzerine yaptığı ufuk açıcı çalışması ve sohbetlerimiz benim için bir ilham kaynağıydı. İstanbul'da Seda Altuğ ile Hasan Eken bana Sason'un Kurmancî lehçesiyle yazılmış bir türkünün tercümesinde yardımcı oldular. Yine İstanbul'da Lerna Yanık Türkçe ifadelerle ilgili sorulara netlik kazandırdı. Hrant Dink Vakfı'nın 2013'te Boğaziçi Üniversitesi'nde düzenlediği Müslümanlaştırılmış Ermeniler Konferansı'na davet edilmem, bu proje için büyük bir teşvik oldu. Bostonlu George Aghjayan, yaptığımız sohbette soykırımın yaşandığı coğrafyada Ermenilerin ve Müslümanlaştırılmış olan veya olmayan çocuklarıyla torunlarının demografik yapısıyla bağlantılı güçlükleri uzun uzadıya ele aldı.

Erivan'da Sergey Vardanyan, Hemşin Ermenileri üzerine yaptığı öncü çalışmasıyla fedakârca desteğini sundu. Sofya Akobyan özellikle Sason bölgesinde Müslümanlaştırılmış olan ve gizli Ermenilerle ilgili sağlam bilgileriyle gönüllü oldu. Nazik yardımlarını ilk kez 2011'de Dersim'de tanıştığımızda aldığım Meline Anumian, daha sonrasında Erivan'daki karşılaşmalarımızda da

cömert yardımlarını sürdürdü. Diaspora Bakanı Hranush Hakobyan, Lusine Abrahamyan, Araks Kasyan, Harout Ekmanian, Salpi Ghazarian ve Sako Arian da çalışmamın tanıtılmasına katkıda bulundular. Bunun, Müslümanlaştırılmış Ermeniler arasında kapıları yeni temaslara açan bir etkisi oldu.

Kiev'de en derin şükranlarımı, benimle tarihsel topraklardaki Ermeni köylerin varlığıyla ilgili işittiği, eski zamanlardan kalma anılarını paylaşmış Ermeni Kilisesi'nin müteveffa başpiskoposu Grigoris Bunyatyan'a borçluyum. 1982'de, kendisinin Buenos Aires'e atandığı dönemde bu köylerle ilgili ilk haberleri ona borçluydum ve 2014'te onunla Kiev'de tesadüf sonucu tekrar karşılaşmamız, ertesi yıl Ukrayna'da kardeşin kardeşi katlettiği bir savaş zamanında cemaatine hizmet etmenin gerilimleri ortasındaki vakitsiz ölümünden kısa süre önce hikâyeyi dönüp dolaşıp başladığı noktaya getirmişti.

Paris'te Arapların Ermenistan'ı işgal etmesinden Hamidiye dönemine ve soykırıma varıncaya dek geçen süre boyunca Ermeniler arasında İslâm'a geçişlerin tarihiyle ilgili uzmanlığını paylaşan Profesör Yervant Bared Manuk'a teşekkür ederim. Ayrıca Hınıs'taki soykırım sırasında Şeyh Said'in rolüyle ilgili sorularıma yanıt verdiği için Raymond Kévorkian'a da teşekkür ederim. Ermeni soykırımının tarihini anlattığı anıtsal eseri, kaynakçadaki notlarda da belirttiğim gibi bu kitabın tarihsel arka planı için temel kaynak oldu.

Buenos Aires'te Başpiskopos [Arch.] Kissag Mouradian ve Adrian Lomlomdjian bu proje için tereddüt etmeden destek sundular; tıpkı Aram Barceghian, Elida Bustos, Diana Dergarabedian, Federico Helman, Canan Kaya, Sergio Nahabetian ve Francisco Seminario gibi.

Venedik'te Samuel Baghdassarian bu projeye esirgemeksizin verdiği desteğiyle, Mekhitarcı [Mkhitarcı] tarih yazım geleneğiyle ilgili zengin bilgileriyle bir arkadaştan ziyade aileden biri gibiydi. Profeör Alberto Peratoner, tarihi çok sayıda disiplinin ve bilgi sahasının merceğinden analiz etmesini sağlayan eşsiz kapasitesiyle ulusal kimliğin ince farklarına ve özellikle Ermenilerle Kiliseleri örneğinde bu kimliğin kültür ve dinle nasıl etkileşime girdiğine ışık tuttu. Profesör Maria Pia Pedani'nin Ca' Foscari Üniversitesi'nde verdiği İslâm ve Ortadoğu dersi, Osmanlıların tarihle ilgili perspektiflerini anlamak için çok önemliydi. Profesör Giampiero Bellingeri bana Nâzım Hikmet'in *Memleketimden İnsan Manzaraları*'ndan bir dizeyi çevirmemde yardımcı oldu.

Bu kitabın yazımına harcanan kaynakların daha acil ve kıymetli davalara harcanabileceğini bilmenin yarattığı suçluluk hissi ancak zamanla dağılıp yok olacaktır. Tek ümidim sonucun, bu projeyi destekleyenleri hayal kırıklığına uğratmamasıdır. New York'taki Genel İyiliksever Ermeniler Birliği'nde Anita Anserian, Carol Aslanian ve Artoun Hamalian'dan gördüğüm koşulsuz destek, hayati olduğu kadar mahcup ediciydi. Bana olan inançlarını hak et-

mediğimi düşündürecek kadar büyüktü. Aynısı Los Angeles ve Buenos Aires'te verdikleri hızlı ve cömert yanıtları nedeniyle Stepan ve Garo Arslanian için de geçerli. New Jersey'de Zaven Khanjian ile Amerikalı Ermeni Misyonerler Derneği tıpkı Los Angeles'taki Ararat-Eskijian Müzesi ve Maggie Mangassarian-Goschin gibi cömertçe yardım eli uzattı. Hepsine daima minnettar olacağım.

Bu kitap büyük ölçüde Los Angeleslı Doris Melkonian sayesinde tamamlandı. Desteği yazım aşamasında çok önemliydi ve ona olan minnettarlığım ifade etme gücümü aşıyor. Benzer şekilde buradaki teşekkür metni, Mkhitaryan Tarikatı'na duyduğum minnetin derinliğini aktaramaz. Bu kitabı yazmam için uzun süre boyunca gösterdikleri misafirperverliklerini daha da uzattılar. Kitap Baş Rahip [Fr. Abbot] Yeghya Kilaghbian'ın nazik izniyle St. Lazarus Manastırı'nda ve Moorat-Raphaël Ermeni Koleji'nde tamamlandı. St. Lazarus'ta Peder Vahan Ohanian etimolojiden tarihe, teolojiden Ermeni Kilisesi'ne uzanan konularla ilgili bilgilerini ve kaynaklarını paylaştı. Özellikle Hıristiyanlık ve İslâm'da Tanrı'nın kavranış şeklindeki farkları ve örtüşmeleri aydınlatan Peder Mesrob Lahian gibi. Peder Hamazasp Keshishian bibliyografik suallerimde bana sabırla yardımcı oldu. Venedik ve İstanbul'da Başpiskopos Boghos Levon Zekyan şehitlik ve soykırımın yanı sıra, zorla Müslümanlaştırılmış Ermenilerle onların soyundan gelenlerin yarattığı ikilem üzerine teolojik perspektifler sundu.

Ancak şükran borcumun en büyük olduğu insanların isimleri burada geçmiyor. Onlar bu kitabın başkahramanlarıdır ve çoğu takma isimlerle adlandırılmıştır. Türkiyeli Ermeniler ve onların soyundan gelenler bu sayfaları dolduruyor. Nitekim bu sayfalar onlara ve tüm olanaksızlıklarına rağmen var olmalarına adanmış birer teşekkürdür.

Yol boyunca kariyerimde bana akıl hocalığı yapanlar ve bu projeyi tüm içtenlikleriyle destekleyen insanlar vefat ettiler: Narciso Binayán Carmona; Aris Sevag ve Roupen Barsoumian. Verdiği örnek ve idealleri bana hâlâ rehberlik eden, ilk öğretmenim babam da. Bu idealler içinde en önde gelen kitaplara ve sözcüklere duyduğu sevgiyle dinleme ve öğrenme tevazusuydu. Dilerim bu kitap onların, eksik de olsa, sevgi dolu anılar içinde tanınmalarına hizmet eder. Bu uzun liste ona Dikranagerd [Diyarbakır] Ermenileriyle ilgili öykülerden Arapçadan kalma anlaşılmaz sözcüklerin köklerini kazıp çıkarmaya varıncaya dek her şeyi borçlu olduğum annemden, kardeşlerim Araz, Alina, Ari, Alex ve Ania Karen'den, son olarak da hayat arkadaşım Miriam'dan bahsetmezsem eksik kalır. Sabırları ve bu çalışmaya inançları yolculuğumu tamamlamamı sağladı.

İSİMLER VE YAZIM ÜZERİNE BİR NOT

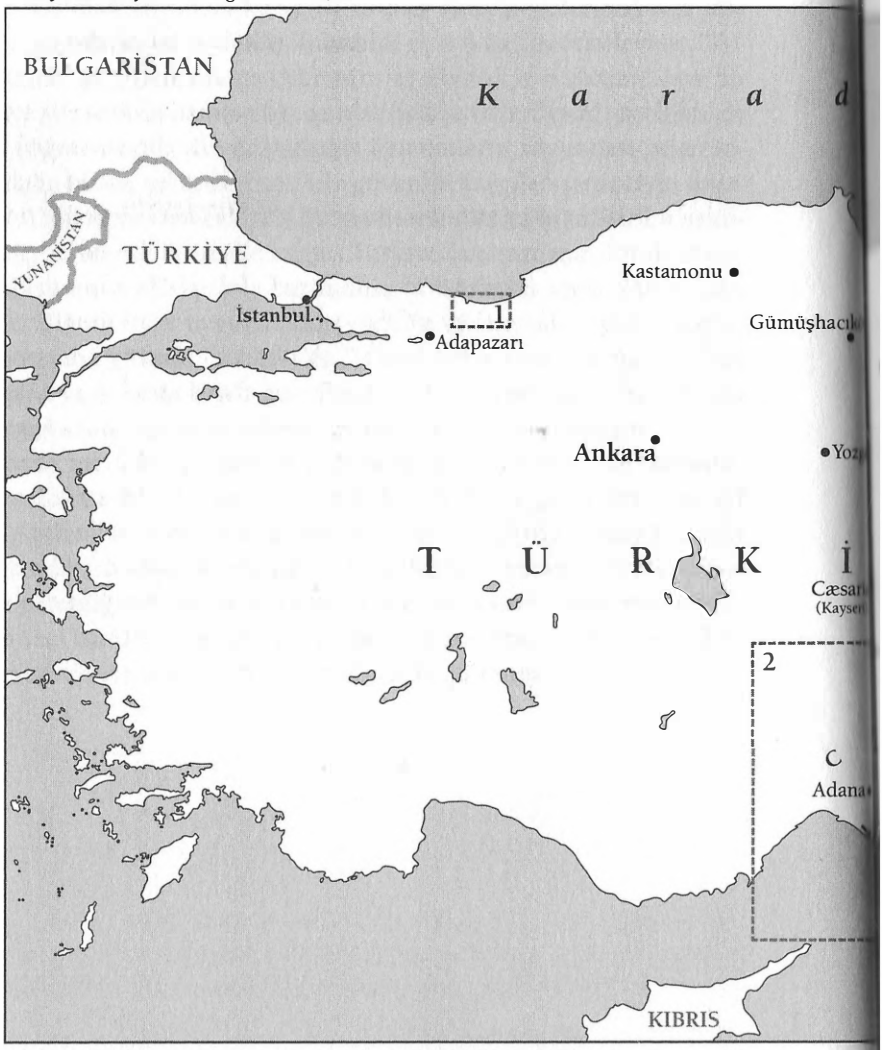
Her kısmın başlığı tarihî Ermeni vilayetlerine karşılık geliyor, istisnaları antik bir Helen krallığı olan Commagene [Kommagene], Karadeniz ve hiçbir zaman idari bir birim olmamış Hemşin'dir. Gelgelelim kriterler de örnekten örneğe değişiyor çünkü her birinin içinde var olan şehirler ve bölgeler geçmişteki veya günümüzdeki idari birimlere karşılık gelmiyor. Daha ziyade kitabın yapısına ve anlatı akışına karşılık düşüyor. Dolayısıyla Ankara, Yozgat ve Amasya, Sepasdia [Sivas] vilayetinin parçası değildir. Daha önemlisi, verili bir bölgenin veya vilayetin Ermeni nüfusunun (Müslümanlaştırılmış, "gizli" veya başka türlü) demografik önemi ile kısımların uzunluğu arasında muhakkak bir örtüşme de yoktur. Örneğin Sason kısmının uzun olması, Dersim üzerine yazılmış kısa bölümle kıyaslandığında o bölgede daha fazla Ermeni'nin olduğu anlamına gelmiyor. Sadece diğerlerine kıyasla bir yerden daha fazla öykü toplamanın mümkün olduğunu gösteriyor ve sadece yazarın karşılaştığı bir sınır olarak görülmelidir. Köylerden vilayetlere birçok idari birim tarihsel isimleriyle aktarıldı ama resmî Türkçe isimleri de kullanıldı. Gerek Erzurum yerine tarihî vilayetin Ermenice ismi olan Garin'i kullanmamız gerek kafa karışıklıklarından kaçınmak için her zaman resmî coğrafi isimleri de alıntılamamız bundandır. Aynısı örnek olarak Diyarbakır için de geçerlidir. Buradaki örnek ilgili sayfalarda açıklanan sebeplerden ötürü daha ihtilaflı olsa da burayı Dikranagerd olarak adlandırmayı seçtik. Yine de isimler birbirine alternatif olarak da kullanılıyor, aynı bölgeyi hem Ermenice hem de Türkçe isimlerin adlandırdığı netleştiriliyor.

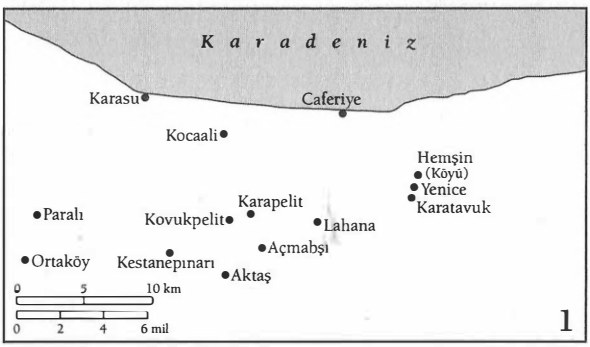
Bu kitabı yazdığım dönemde hayatta olan öznelerden çoğu bir takma isimle adlandırıldı. Aynı yaklaşım, röportaj yapılan kişilerin anonimliğini koru-

maya yardımcı olmak amacıyla kurgusal isimler altında gizlenmiş bazı köy adları için de geçerlidir. İki nedenle: Tutarlılık ve öykülerin öznelerinin Türkiye siyasetindeki gelgitlere maruz kalmasını sınırlamak için alınmış ilave bir tedbir. Türkiye siyasetinin kararsızlığı azınlık halkların fertlerini, özellikle de (soykırımın coğrafyasında din değiştirmiş Ermenilerin soyundan gelen insanlar gibi) daha birkaç yıl öncesinde bile güvenlik kaygıları nedeniyle atalarının kimliğini ifşa etmekten çekinen bir grubun fertlerini orantısız bir şekilde etkileyebiliyor. Büyük ihtimalle bugün Türkiye'deki şartların kötüleşmesi, zamanında düşünmüş olsalar bile bazılarının kökenlerini açığa dökmekten caydıracaktır. Diğerleriyse uygulanabilir olduğu sürece eski, "gizli" koşullarına geri dönmeyi güvenli bulabilirler. Takma adlar aynı zamanda açıkça bilinen ve başka yayınlarda kayda geçirilmesi için söylenen veya bu konuyla ilgili olarak başka kitaplarda alıntılanan şahıslar için de kullanılıyor.

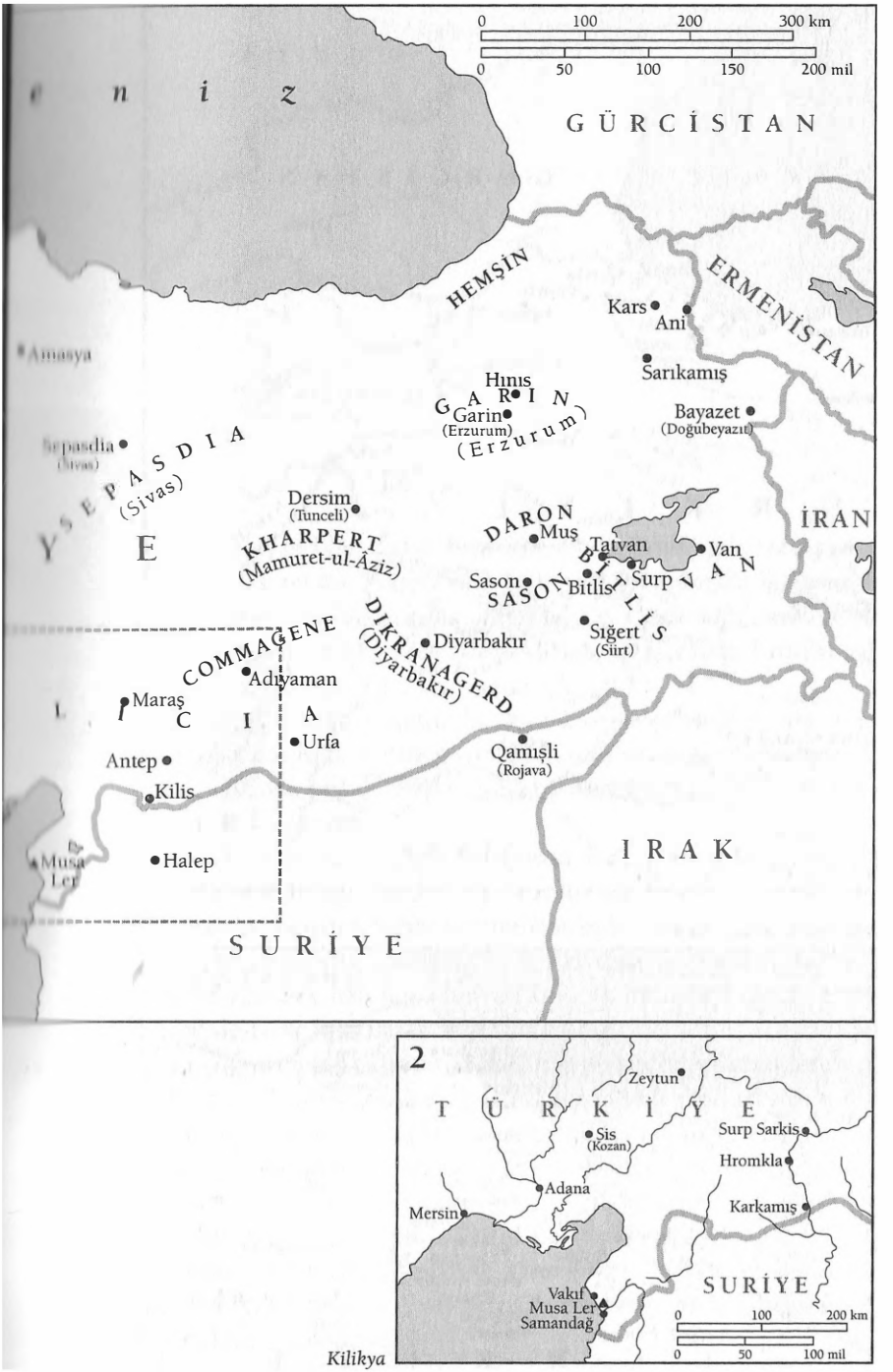
Bir dizi istisna var. Ölmüş kişilerin çoğundan gerçek isimleriyle bahsedildi ama sadece çok az örnekte soyadları verildi. Üst düzey görevliler ve tarihî şahsiyetler de gerçek isimleriyle aktarıldı. Bu durum tarihçileri veya konuyla ilgilenen uzmanları, bu kitapta ele alınan insanlardan herhangi biriyle temasa geçmeleri gerektiğinde bu yazara talepte bulunmaktan caydırmamalıdır. İlaveten bazı özel isimler (özellikle Hemşinliler arasındaki isimler) güzelliklerinin yanı sıra dilsel tuhaflıkları nedeniyle de korunmuştur.

Türkiye ve Kilikya, Kommagene ve Hemşin

Batı Karadeniz bölgesindeki Hemşin köyleri [Hagop Hachikian tarafından hazırlanan ve hakları kendisine ait olan kartografi temel alınmıştır. *The Hemshin: History, Society and Identity in the Highlands of the Northeast Turkey*, ed. Hovann H. Simonian, Londra ve New York, 2007.]

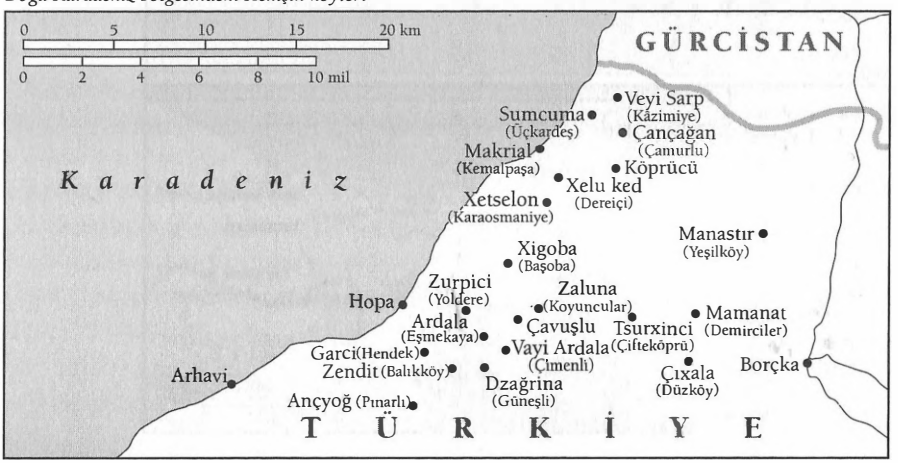

0 100 200 300 km
0 50 100 150 200 mil
e n i z
GÜRCİSTAN
HEMŞİN
ERMENİSTAN
Kars
Ani
Amasya
Sarıkamış
Hınıs
GARIN
Garin
(Erzurum)
(Erzurum)
Bayazet
(Doğubeyazıt)
Sepasdia
(Sivas)
YSEPASDIA
(Sivas)
Dersim
(Tunceli)
DARON
Muş
Tatvan
Van
İRAN
KHARPERT
(Mamuret-ul-Âziz)
Sason
SASON
Bitlis
Surp
VAN
BITLIS
COMMAGENE
DIKRANAGERD
(Diyarbakır)
Diyarbakır
Siğert
(Siirt)
Adıyaman
Maraş
CILICIA
Urfa
Antep
Kilis
Qamışli
(Rojava)
Musa Ler
Halep
IRAK
SURİYE
2
Zeytun
TÜRKİYE
Sis
(Kozan)
Surp Sarkis
Hromkla
Adana
Mersin
Karkamış
SURİYE
Vakıf
Musa Ler
Samandağ
0 100 200 km
0 50 100 mil

Kilikya

Harput'un doğusu ve Ermenistan Cumhuriyeti

Doğu Karadeniz bölgesindeki Hemşin köyleri

TÜRKÇE BASIM İÇİN ÖNSÖZ

2012'de Ianyan blog, "gizli Ermenilere" ilk yaklaşımlarım üzerine yazdığım "A Lost Map on the Tramway in İstanbul" (İstanbul'da Tramvayda Kayıp bir Harita) isimli makaleyi yayımladı. Makale, Ocak 2007'de Türk bir milliyetçi tarafından öldürülen gazeteci Hrant Dink'in kurduğu Ermeni gazetesi *Agos* da dahil olmak üzere Türkiye basınında yer buldu.

Makalenin yayımlanmasından kısa süre sonra blogun editorü Liana Aghajanian, şu an elinizde tuttuğunuz, o sırada yazmayı planladığım kitaba İletişim'in ilgi gösterdiğini ifade etti. Bu bir yayınevinden gelen ilk talepti ve talep Türkiye'den gelmişti.

Bu sürpriz karşısında çok sevinmiştim ve İletişim'den gelen e-mail ve benim bu e-maile tepkim, 1915 soykırımının, Ermeniler ve Türkler arasında aşılamaz bir uçurum yaratmasının üzerinden bir asır geçtikten sonra ne kadar yol katettiklerini gösteriyordu. Türkiye'nin soykırımı tanımayı reddetmesiyle bu uçurum, kan kuruduktan sonra derinleşerek devam etmişti.

Yine de New York'ta, Türkiye'nin en büyük yayınevlerinden birinin, soykırım coğrafyasında geride kalmış insanların hayatlarını keşfetmeyi amaçladığım kitabımı yayımlamak istemesinin tadını çıkarıyordum. Ermeniler ve Türkler arasındaki yakınlaşma o kadar sorunsuz ilerliyordu ki kitabın yayım tarihinde yeni, daha özgür Türkiye'de hiçbir Ermeni'nin kimliğini artık saklamasına gerek kalmayacağı için hikâyelerin birçoğunun eskiyeceğinden endişeleniyordum. 2013'te İstanbul'da Ahmet İnsel'le tanıştığım, daha önce benzeri yapılmamış, Hrant Dink Vakfı tarafından düzenlenen Müslümanlaş(tırıl)mış Ermeniler Konferansı bir hoşgörü çağının başladığının olumlu tasdikiydi.

İyimserlik kayboldu. 2018'de özgün kitap İngilizce yayımlandığında, kendisiyle 2017'de Venedik'te, Ca' Foscari Üniversitesi'nde verdiği bir derste tekrar karşılaştığım İnsel'in tahmin ettiği gibi, Türkiye'deki özgürlük baharı sona yaklaşıyordu.

Bölünmenin diğer tarafında trajik bir ironi olarak adlandırılabilecek şekilde, Dink'in katledilmesinin ve akabinde Türkiye'deki Ermenilerle paylaşılan yas ve gösterilen dayanışmanın ardından inşa edilen iyi niyet, Dağlık-Karabağ'ın kuşatılmasıyla ve Türkiye'nin aktif desteğiyle Azerbaycan'ın Ermenistan'a karşı başlattığı 44 Günlük Savaş'ın neticesinde yok olmuştu. Savaş Ermenistan açısından travmatik kayıplarla son buldu ve ardından Eylül 2023'te Azerbaycan'ın kuşatmasının neden olduğu etnik temizlik başladı.

Hiçbir zaman tam olarak iyileşmeyen soykırım yaralarının tekrar açılması için bu yeter de artardı. Zehir dolu ırmaklar, eski düşmanlık denizlerini tekrar besliyordu, Ermeniler ve Türkler arasındaki uçurumu bir kez daha genişletiyordu.

2020'deki savaşın ardından, *The Book of Whispers* (Fısıltılar Kitabı) adlı harika eserinde söz ettiği seçkin Ermeni soyundan gelen Romanyalı Senatör Varoujan Voskanian'a, Ermeni geçmişini ve soykırıma dolanmış köklerine olan derin bağlılığını, Maliye Bakanlığı da dahil olmak üzere kamu görevlerinde seçkin bir şekilde hizmet ettiği ve aynı zamanda hem Türkiye hem de Azerbaycan ile sağlam ilişkilere sahip bir ülke olan doğup büyüdüğü Romanya'ya karşı yükümlülükleriyle uzlaştırmakta zorlanıp zorlanmadığını sordum. Ayrıntılı cevabını, uzun vadede tarihi şekillendiren güçlerin daha yüksek bir düzlemde ortak iyiliğe doğru yakınlaşma eğiliminde olduklarına dair duyduğu inancı ifade ederek sonlandırdı.

Haziran 2024'te İnsel'le üçüncü buluşmamızda, Ukrayna ve Gazze'deki savaşlarla dünya küresel bir felakete doğru uyurgezer bir şekilde gidiyordu. İnsel'le bu konular hakkında konuşurken, Voskanian'ın, İtalyan tarihçi Benedetto Croce'nin, 1938'de Avrupa'da ve dünyanın birçok kısmında fırtınalar yaklaşırken yayımladığı kitabının da başlığı olan "tarihî bir özgürlük hikâyesi" olarak tanımlayan sözlerinin yankılarıyla birlikte ortak iyiye olan inancını dile getiren ifadelerini zihnimde duyabiliyordum.

Croce'nin görüşleri yedi yıl ve milyonlarca ölümden sonra, en azından Batı Berlin'de ve istisnalar kaideyi kanıtladığı için tartışmalı da olsa Doğu'da da doğrulandı ve beklenen gün, Berlin Duvarı'nın yıkılmasıyla 1989'da geldi. İnsel, yılların öğrenme ve öğretmesi, okuma ve yazmasıyla şekillenen kelimeleriyle yumuşak bir biçimde konuşurken Voskanian'ın söz ettiği yüksek düzlemin, aktif bir mücadele olmasa da en azından daha iyi bir dünya özlemiyle bilgeliğin peşinden gitmeye olan bağlılığımız olduğunu anladım.

Dünya yeni bir soykırım çağına giriyormuş gibi görünürken, o yüksek düzlemde, anne tarafından Maraşlı köklerini paylaştığım Ermeni gazeteci Adrian Lomlomdjian'ın sözleriyle, tüm acılarına ve başarısızlıklarına rağmen tek bir ırk olduğunu fark ediyoruz: İnsan ırkı.

AVEDIS HADJIAN
Haziran 2024, Venedik

Çeviren *MERVE ÖZTÜRK*

İSTANBUL'DA TRAMVAYDA KAYIP BİR HARİTA

"Kimsin sen? Burası Türkiye. Türkiye'nin ne olduğunu biliyor musun?" diye sordu bir adam bana; kalın gözlükleri gözlerindeki korkuyu büyütüyordu. İstanbul'da yaşayan Anadolulu bir Ermeni'ydi. Aslen Sepasdia [Sivas], Sinop, Kastamonu ve iç kesimlerdeki başka illerden gelmiş Ermeni erkeklerin sıklıkla toplandığı bir kahvehanede, onlarla röportaj yapmaya çalışıyordum.

Ve haklıydı. Türkiye'nin ne olduğunu bilmiyordum. Fakat Türkiye ve birçok Ermeni de onun kim olduğunu bilmiyordu. Bir süre diğer İstanbul Ermenilerinin onlara taktıkları lakabı doğru sayıp, onun ve arkadaşlarının Poşa veya Ermeni Çingeneler olduklarını sanmıştım. Poşa, İstanbul Ermenilerinin Anadolu'dan gelen soydaşlarını, 1960'lı yıllarda imparatorluğun eski başkentine yaptıkları göçün yoğunlaştığı dönemde aşağılamak için kullandıkları bir tabirdi. Küçük düşürücü çağrışımları uzun yıllar evvel unutulmuştu ve hâlâ kimilerince Poşalar olarak biliniyorlardı. Türkiye'deki insanların çoğu gizemli bir grup olan Lomları, yani Roman halkın 10. yüzyıl civarında Ermeni platosuna yerleşmiş ve hâlâ Ermeniceyi temel alan bir lehçe konuşan koluna verilen ismi görmezden geliyordu.

Bir yüzyıl boyunca 1915 soykırımından sağ kurtulan, zorla İslâm'a geçirildikten sonra Doğu Anadolu'da kalmış kişilerin çocukları ve torunları kimliklerini gizli tuttular. Bazıları hâlâ tutmaya devam ediyorlar. İçlerinde dindar Müslümanlar var; diğerleriyse Alevi ve çok azı gizli bir şekilde Hıristiyanlıklarını sürdürüyorlar; özellikle de gizli Ermeni nüfusu barındıran dağ köylerinin olduğu Sason bölgesinde. Ancak çoğu agnostik veya ateist. Türkiye'de görülüp görülebilecek tüm dinî ve ideolojik akımlar, bazıları bu adı onur kı-

rıcı bulsa da "gizli Ermeniler" veya "saklı Ermeniler" olarak adlandırılan bu grup arasında da temsil ediliyor.

Kimse gizli Ermenilerin bin kişiden mi, birkaç milyondan mı oluştuğunu bilmiyor. Sorunun bir bölümü, kimin gizli Ermeni olduğunu tanımlamanın güçlüğünden kaynaklanıyor. Bazıları anne-babalarının veya büyüklerinin Ermeni olduğunu kabul etseler bile, Ermeni olarak adlandırılmayı reddediyorlar ama kimi zaman kendi iradelerine rağmen başka Türkler veya Kürtler tarafından Ermeni olarak görülmeye devam ediyorlar. Kimilerinin Ermeni olduğu komşuları tarafından biliniyor ve bunu saklamıyorlar. Fakat başkaları bunu kendi çocuklarından bile saklıyorlar ve bu çocukların bazıları bunu, onlara Ermeni oldukları için sataşan diğer çocuklardan öğreniyor. Bir de karma evliliklerden doğan çocuklar meselesi ve nineleri Ermeni olan büyük bir çoğunluk var. Bu kadınlar soykırım sırasında kaçırılan veya zorla evlendirilen kişiler.

Yine de kimlik birçok göçmenin bildiği gibi değişken bir durumdur. Hatta bazıları ülkelerini birden fazla değiştirirken, diğerleri farklı bir dine geçer. 2014 yazında Erivan'da bir mikro-biyologla alakasız bir konu üzerine yaptığımız sohbet bana bir ipucu sunmuştu. Kimlik değişmez bir nitelik olmadığından, hayalî bir yelpaze üzerinde tanımlanması mümkün bir durum olarak düşünülebilir. Ömür boyunca değişebilir ve muhtemelen birçok örnekte değişecektir. Hiçbir şekilde onu ölçme iddiasında bulunamayız çünkü bu onur kırıcı olmadığında, budalaca olduğu kadar boşuna bir çaba olacaktır. Belki en fazla belli sayıda özelliğe sahip insanların, ataları Ermeni olan, kendilerini Ermeni olarak gören, atalarının vatanlarında yaşayan veya bir şekilde çok daha büyük bir Ermeni toplulukla bağlantılı olan (bu ister aile, ister aşiret, ister topluluk örgütlenmesi olsun) bireylerin, sadece uzak bir atanın varlığını kabul edip kendilerini o topluluğun veya ulusun parçası olarak görmeyen insanlardan çok ayrı olduklarını söyleyecek kadar ileriye gidebiliriz.

Gizli Ermenileri aradığım ilk seyahatim 2011 yazında sona ererken, her gün Türkiye'nin dramında rol oynayan karakterlere yeni bir ışık tutan bir olay yaşadım. Hepimizin tarihin olaylar örgüsüne düşmüş aktörlerden ibaret olduğumuzu ve çoğumuzun seçmediği rolleri oynadığımızı hatırlatan bir olay.

İstanbul Havalimanı'na, New York uçağımın beni beklediği yere gidiyordum. Tramvaya bindim ve aktarma yapmak için Laleli istasyonunda indim. On dakikalık bir yürüyüşten sonra yanlış durakta indiğimi öğrendim. Ardından panik yapmamaya çalışırken, eski gazetelere sarılmış, değerli ve sorun yaratması muhtemel bir materyalin olduğu, yüz yirmi santimlik silindir kılıfı tramvayda bıraktığımı fark ettim. İçindeki şey isyankâr bir vilayet olan Tunceli'nin haritasıydı ve "TÜRKİYE" adı haritadan yırtılmıştı. Silindir kılıfın içine Zaza bir eylemciyle yapılmış bir röportajla ilgili Türkçe yazılmış ve o

kişiyi tehlikeye atacak notlar da koymuştum. Fakat bana esas acı veren, haritanın içine sardığım şeydi: Ermeni asıllı Türk foto muhabir Ara Güler'in dört kıymetli ve imzalı fotoğrafı.

Kılıfı geri almaya çalışayım mı, çalışmayayım mı diye arada kaldım. Biri haritayı açarsa içindekilerin başımı polisle belaya sokacağını biliyordum. Ayrıca 13 milyonluk bir kentin toplu taşıma sisteminde kaybedilmiş bir eşyayı geri alma şansımın ne kadar düşük olduğunun da farkındaydım.

Zaza eylemci Türkiye'nin ismini haritadan koparmıştı; "TÜRKİYE" sözcüğündeki E'den kalan parçalar hâlâ haritanın altında görülebiliyordu. Parçalanmış bir bayrağın şeritleri gibiydiler. Tunceli isminin üstü kalın ve siyah bir keçeli kalemle kızgın bir şekilde çizilmişti. Ve eylemci üstüne vilayetin eski ismi olan Dersim'i yazmıştı. "Dersim Türkiye değil" demişti.

Türkiye'de "Dersim" ve "1938" başka yerlerde insanların Olimpiyat Oyunları'ndan bahsettiği gibi tek bir solukla ağızdan çıkan sözcükler. 1938, bir isyanı bastırmak için yollanmış Türk askerî kuvvetlerinin katliam yaptığı yıldı. Erdoğan yakın zamanda katliam için özür dileyip, bunu "tarihimizin en büyük trajedisi" olarak adlandırsa da, "Dersim" ismi hâlâ yıkıcı tınlamalar taşıyordu. Yırtılmış haritaya bakacak herhangi bir Türk polisinin meseleyi anlamakta hiçbir zorluk yaşamayacağı ortadaydı. Dahası Türk Ceza Kanunu'nun 301. maddesinde tanımlandığı gibi, üç yıla kadar hapis cezasına çarptırılabilecek bir suç olarak, yani "Türk milletine hakaret" olarak sayılması çok kolaydı.

Fakat bütün bunlar, o notta yazanlarla kıyaslandığında çok önemsizdi. Dersim'deki Türk askerî üssüne bakan binalardan birinde yapılmış bir röportajda bu Zaza eylemci bana notlarda da kayda geçirildiği üzere şunları söylemişti:

> Sen Ermeni'sin. Bu topraklar seni bekledi. Gel ve toprağını geri al. Bir silah al ve savaşmak için dağlara çık. Eşin sana katılmazsa sana kadınlarımızdan birini veririz ve o seninle savaşır.

Dersim muhtemelen gizli Ermenilerin çok yoğun olduğu bir yerdi. Bu konuyu saplantı haline getirmiş olan Hrant Dink, Türkiye'de iki milyon civarı gizli Ermeni olduğunu iddia etmişti. Ve bir bakıma Dersim ile gizli Ermeniler, Dink'in cinayetiyle bağlantılıdır.

Agos gazetesinde yayımladığı bir makalede Dink, hem Türkiye'nin hem de dünyanın ilk kadın savaş pilotu ve Atatürk'ün üvey kızı olan Sabiha Gökçen'in 1915 soykırımından kurtulmuş Hatun Sebilciyan isimli Ermeni bir yetim olduğunu iddia etmişti.

Dink haklıysa, o gizli bir Ermeni'ydi. Gökçen özellikle 1938'de Dersim İsyanı'nı bastırmada oynadığı rol nedeniyle, isyancıların pozisyonlarını yakın mesafeden bombalaması sebebiyle bir Türk kahramanı olarak görülür. İddia-

sına göre Gökçen'in Ermeni kökeni ve Ermeni soykırımından sağ çıkmış bir yetimin, Türk kimliğiyle soykırımdan sadece yirmi yıl sonra Alevilerin katledilmesinde rol oynamasının trajik ironisi üzerine yazdığı öyküden sonra oluşan öfke sonucu Dink katledildi.

İstanbul'daki tramvay durağına geri dönüp kayıp haritayı bildirmek için istasyon şefinin yanına gittim. Kibar, ağırbaşlı, genç bir adamdı. Yoğun bir Doğu Anadolu şivesiyle konuşuyordu. K'leri "Kh"lara dönüşüyordu.

Durumu bildirdikten sonra istasyon şefi beni çay içmeye davet etti. Birisi onu selamlamak için yanına uğradı. İstasyon şefinin arkadaşı nereli olduğumu öğrenmek istedi. "Arjantin" diye yanıtladım ama söylediğim hiçbir şeye inanmıyor ve beni kökenlerim konusunda sıkıştırmaya devam ediyordu. Neden Türkçe konuşuyordum? Neden "neredeyse Türk gibi" görünüyordum? Israrla Arjantinli olduğumu söyledim. "Evet, tabii, ben de Japonum" dedi ters bir gülümsemeyle. "Türkiye'yi sevdin değil mi?" diye sordu bana ve yanıtımı beklemeden çekip gitti. Gidişini izlerken birkaç ay önce Arjantin'in Ermeni soykırımını resmî olarak tanıdığı için Türk basınında hiç övücü olmayan haberlere konu olduğunu hatırladım. Birçok Türk, Arjantin'in büyük bir Ermeni topluluğunu barındırdığından haberdardı.

Birkaç dakika sonra güneş gözlüklü, siyah tişörtlü ve pantolonlu genç bir adam polis rozetini çıkardı ve turnikelerden geçti. Bana Dersim'de, Zaza eylemcinin haritayı verdiği binadan çıktıktan sonra sorun yaşatmış, benzer giyimli bir sivil ajanı hatırlatmıştı. Fakat bu sivil memur bana yaklaşmadı.

Ardından amirin kulübesindeki telefon çaldı. "Kılıfı bulmuşlar" dedi sabırlı bir ses tonuyla, siyah güneş gözlüklerinin arkasından bana bakıyordu. "On beş dakikada burada olur." Kendimi karakola yapılacak bir geziye hazırlamaya başladım.

Gerçekten de tramvay on beş dakika sonra yanaştı. Sürücü hızla dışarıya çıktı ve haritanın olduğu kılıfı istasyon şefine uzattı. İstasyon şefi bana doğru yürüdü, elimi sıktı ve eve güvenli bir şekilde yolculuk yapmamı diledi, "Artık evin neredeyse" diyerek. Haritalı kılıfı bana açılmadan getirmişti. Dış kısmına eski *Hürriyet* gazeteleri sarılmıştı. Başbakan Erdoğan'ın fotoğrafı kızgın bir ifadeyle bakıyor ve Tanrı bilir parmağını nereye sallıyordu.

* * *

Türkiye bir demokratikleşme rotasına girmiş gibi görünüyordu ve basında, akademide ve sokaklardaki insanlarda tabular tek tek yıkılırken, ülkede birçok insan yeni özgürlüklerden memnun gibiydi. Ermeni soykırımı, 1938 Dersim katliamları ve yanlış kelimelerle uluorta konuşulduğunda insanı karakollara düşürebilecek diğer konular artık açıkça tartışılıyordu. Fakat daha eski günleri hatırlayan insanlar daha bilinçliydiler ve bu baharı andıran at-

mosfer onları kandırmamıştı. Doğrusuna bakılırsa bu Türkiye'nin demokrasiye ilk yürüyüşü değildi.

29 Ağustos 1908 günü, Jön Türk Devrimi'nden bir ay sonra Mihrdat Noradoungian, Konstantinapolis'teki Ermeni gazetelerinden *Puzantion*'da "Özgürlüğün Bedeli" adlı bir makale yayımlamıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nda ümidin yeşerdiği ve Sultan Abdülhamid'in hükümdarlığına damga vurmuş gaddarlıkların sona erdiği bir andı:

> Bir ay önce yaşanan değişim, tüm dünyanın hayretle baktığı, kendine has büyük bir avantaja sahipti ve o da kanla kargaşaların yokluğuydu ... On beş yıl boyunca bir dolu kan akıtılmasına rağmen daha fazla kan dökülmesinden duyulan korku gerçekleşmedi. Bunun [katliamın] doğal bir yasa olduğu ve doğal yasaların kaçınılmaz olduğunu bilmek gerek. Başlangıçta olmayan şeyler yine de yaşanabilir. Devrimin yapmadığı her şeyi karşı devrim yapabilir... Yeni özgürlükler her zaman kırılgandır. Dikkatli olalım... "Ermeni" diye bağırma veya bağımsız bir Ermenistan'dan bahsetme konusunda dikkatli olmamız gerektiğini tekrarlayalım... Milletin çoğunluğu, Türkiye'deki Ermenilerin koşullarını ıslah etmenin Türkiye'nin ıslahına bağlı olduğu konusunda hemfikirdir.[1]

Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki durumu parlak değildi. Ancak imparatorluk fermanıyla Kürt beyliklerinin dağıtılmasından sonra Ermeni vilayetlerindeki şiddetin artmasıyla, Kürt aşiretlerinin boşluğu doldurma çabasıyla giriştikleri iktidar mücadeleleriyle ve onların Ermeniler pahasına toprakları gasp edip zenginliklerine el koymalarıyla durumları kötüleşse de, bulundukları yerlerde hâlâ politik bir birimdiler. Dahası zenginlik ve eğitim konusunda geride kalmış Müslüman çoğunluk tarafından giderek kızgınlıkla bakılsalar da, ekonominin ayrılmaz bir parçasıydılar.

Jön Türk Devrimi Ermenilerin ve diğer gayrimüslim azınlıkların dışlanma sürecini başlattı. Soykırım ve onun doğrudan sonucuyla, Atatürk'ün "Türkler için Türkiyesi" ile doruk noktasına varan bir süreç. Fakat Türkiye, gerek başka yerlerden gelmiş fatihlerin torunları olan hâkim bir halkın faydasına olacak şekilde diğer ulusların elinden aldığı bir coğrafyada bulunmasıyla, gerek tarihi boyunca yerli halkları sürekli dışlamış bir devlet olması bakımından ismi hariç her şeyiyle imparatorluk olmayı sürdürmüştü. Şimdi bu halklar her tür iktidar konumundan veya kamu görevinden uzaklaştırılmış sembolik topluluklara indirgenmişti.

Ermeniler ve Rumlar ortadan kaldırıldılar, kalanlar büyük oranda tehcir edildiler ve Kürtler yaklaşık yüz yıldır Türk Devleti'ne karşı isyan ediyorlar. 17. yüzyılın ortalarından bu yana Osmanlı sultanlarının küçük ortakları

1 Mihrdat Noradoungian, "Ազատութեան գինը" (Özgürlüğün Bedeli), *Puzantion* 3, 617 (19 Ağustos - 1 Eylül 1908), s. 1.

olan Kürtler, ancak 1925'te Atatürk'ün seküler devlet projesine karşı başkaldırmışlardı. Müslüman yurttaşlar olarak sahip oldukları ayrıcalıklarını kaybetme korkusu ilk Kürt İsyanı'nı beslemişti. Yayılmacı Kürt milliyetçiliğinin [irredentizm] kaynakları dönemin İslâmi ortodoksisinden devrimci sosyalizme doğru temel bir dönüşümden geçmiş olsa bile, Türkiye Devleti'nin tepkisi değişmemişti: Devasa bir saldırı gücü ve toprak bütünlüğünü korumak için bunu kullanma tehdidi. Temelsiz olsa bile, Türkiye'nin devletine ve topraklarına karşı algıladığı her tür tehdit karşısında son derece hassas olduğu görüldü. 1915'te Ermeniler Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsız olmaya uğraşmıyorlardı. Ana milliyetçi parti Taşnaksutyun, 1908 Devrimi'nde İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle ittifak halinde, Ermeni vilayetlerinde Ermenilerin canlarını ve mülklerini korumaya dönük reformlar yapılması için ılımlı taleplerde bulunmaya dayanan yatıştırıcı bir politika izliyordu.

Ancak Türkiye'nin eski cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in gözlemlediği gibi, ülkenin sürekli bir şeylerin, onu parçalayacak komploların veya her an patlak verebilecek bir iç savaşın "eşiğinde" olduğu korkusu, Türkiye'nin ordusu da dahil olmak üzere tüm müesses nizamına sirayet etmiş durumdadır. Bu kaygılar ve Anadolu'daki merkezkaç eğilimler, "derin devletin" yani silahlı kuvvetlerde, hâkim elitler arasında ve emniyet güçlerinde gömülü olduğu söylenen sözde iktidar yapısının açıklanmasına yardımcı olur. Ayrıca devletin uyguladığı baskıların gerekçesi olarak da hizmet eder. Doğuşundan bu yana Türkiye Devleti bitmek bilmez ve sık sık üst seviyelere, sık sık da aşırı boyutlara varan bir şiddet uygulamış ve şiddete maruz kalmıştır. Devlet şiddete dirençli olduğunu kanıtlamıştır. Hatta Türk Devleti'ne payanda olan askerî ve baskıcı temelleri beslemek için bu şiddete ihtiyaç duyduğu bile iddia edilebilir.

Bu durum Anadolu'da gezerken, birkaç futbol stadyumunun boyutuna varan ve kilometrelerce uzanan, çitlerine, makineli tüfekli ve miğferli bir asker resminin olduğu ayırt edici kırmızı-siyah tabelaların asıldığı askerî üslerin yanından geçerken, ülkenin insan yapımı topografyasında da gözlemlenebilir. Bazen bu üsler birbirinden kısa bir mesafeyle ayrılır. Ülkenin iç kısımlarına gömülmüş bu müstahkem karakollar hiçbir dış düşmana bakmıyor. Nokta nokta serpiştirilen, ilk ve ortaçağlardan kalma kalelerin ve hisarların aksine, günümüzün kaleleri, toprakları işgalcilerden korumuyor, aksine halk için değil, devletin gücünü devlet tarafından ve devlet için teyit eden bir işlev görüyor. Bu üsler potansiyel olarak veya gerçekte halka karşıdırlar.

Bugün Türkiye yine bir şiddet sarmalının içine düştüğünden, pek çok gizli veya Müslümanlaştırılmış Ermeni'nin, benim gibi yabancı ziyaretçilerin Türkiye'de filizleniyormuş gibi görünen yeni özgürlükler üzerine yaptığı övgü dolu yorumlara sessizce gülümsediği veya formaliteden bir nezaketle bunu

takdir ettiği açıklık kazanıyor. İçinde barındırdığı gariplik itiraf edilmese bile, şiddetin yokluğu onları huzursuz ediyordu – tıpkı Noradoungian'ın uyarıcı makalesinde belirttiği üzere, 1908'de yaşamış Ermeniler ve diğerleri için olduğu gibi. O dönemde süremezdi ve sürememişti de. Yüzyıl sonra da süremezdi ve sürememişti. Olaysız günlerin sayısı arttıkça geri tepmesi o kadar kötü oluyordu: Türkiye'nin tarihinde her zaman doğru çıkmış bir korkuydu bu. Geçmiş davranışlar asla geleceğin yanılmaz bir göstergesi olamasa bile, bir kılavuz olarak hizmet verir. Özellikle de bu sarkaç gibi tekrarlanan örüntü, Türkiye'de en az II. Abdülhamid'in 1876'da tahta çıkışından bu yana sürekli gözlendiği için.

Bu topraklardaki insanlar çok daha iyi biliyorlardı. Muş'ta röportaj yaptığımız ofisin dışında attığı çığlıklarla konuşmamızı imkânsız hale getiren gürültücü çocuğu azarladığımda Müslümanlaştırılmış bir Ermeni telaşa kapılmıştı. "Neden bir çocuktan korkuyorsun?" diye sordum, röportaj yaptığım kişiden çok yaramazlık yapan çocuğa öfkeli bir şekilde. Alaycı bir şekilde gülümseyip "Bu insanları tanımıyor musun?" diye sordu. Bu birkaç kez karşı karşıya geldiğim ve yerel halka duyduğum tevazu ve saygı nedeniyle her zaman uymadığım bir çağrıydı. Hâlâ yaşadıkları topraklarda, soydaşlarını yok etmiş ve kabul edilmemiş bir soykırımın ardından geçen yüz yıl boyunca böyle hayatta kalmışlardı.

* * *

Bugüne dek pek çok Ermeni, ulusal kimliklerinin dar bir tanımına bağlı kalma eğiliminde olmuştur. Osmanlı zamanında olduğu gibi çoğu, en azından görünüşte Ermeni Kilisesi'nin ferdi olmayan veya mezhebi ne olursa olsun Hıristiyanlık inancını taşıdığını söylemeyen birini kendilerinden saymakta hâlâ zorlanıyor.

Büyük oranda Batı'da artan agnostisizm veya din karşısındaki kayıtsızlık meydan okusa da, bu geleneksel milliyet kavramı hem Ermenistan'da hem de diasporada geçerliliğini sürdürüyor. Dahası bugün, büyük kısmı gerçekten İslâm'ı benimsemiş olan ve sadece Türkçe konuşan gizli Ermeniler, çok yakın bir zamana kadar bir Ermeni'nin ne olduğunu ifade eden, İslâm'ın ve Türklüğün inkârı ile reddinin büyük bir rol oynadığı net kavramı daha da bulanıklaşmışlardır.

Bu durum değişiyor. Gizli Ermenilerin yanı sıra Hemşinliler de başka yerlerdeki Ermeniler tarafından kucaklanıyorlar. İnternet üzerindeki sosyal ağlar aralarındaki temasları kolaylaştırıyor. Bazıları neredeyse evanjelik bir hevesle hareket ediyor. Tüm kalpleriyle inandıkları hedef, atalarının topraklarında geride kalmış akrabalarını unutulmaktan kurtarma ihtiyacıdır; bu, söz konusu gizli Ermenilerin bu şartlara uyum sağlamalarını kendi çıkarlarına

uygun görüp görmemelerinden bağımsızdır. Gelgelelim diğerleri, bu yeni oluşmuş gruba merakla yaklaşmışlardır. Bu da Anadolulu Ermeniler arasında, özellikle de gençleri içinde bir karşılıklılık yaratmıştır.

Belki de diasporalılar arasında gizli Ermeniler için duyulan bu yeni hevesin arkasındaki gerçek motivasyonlar, uzun zaman önce yok olup gittiklerini sandıkları topraklarda, kayıp akrabalarını ve hemşerilerini bulmanın sevinci veya merakının ötesine uzanır. Büyük resme bakıldığında yüz yıl bir yıldızın göz kırpışı kadardır. Ancak insanların ölçeğiyle dört nesli kapsar. Nitekim 1915 soykırımından sonraki beşinci nesil yirmi-otuz yıl içinde, yaşlanmış ve birden fazla cephede tükenmeye başlamış bir Ermeni diasporasının dizginlerini ellerine almaya başlayacaktır. Söz konusu cephelerin içinde (Batı'daki genel eğilimlere paralel olarak) kiliselere katılımların azalması, okullara kayıtların düşmesi ve Batı Ermenicesinin ölmeye yüz tutması da vardır. Nitekim köken itibariyle Osmanlı İmparatorluğu'nda konuşulan bu dil, şimdi Unesco'nun resmî olarak yok olma tehlikesi altında saydığı dillerden biridir ve bu yüzyılın sonuna gelindiğinde pratik amaçlarla konuşulmaz hale gelme ihtimali çok yüksektir.

Bu gerileme ve yitip gitme senaryosu içinde, 1915'teki imhadan bir şekilde kurtulmuş ve tarihî topraklarda kalmış Ermenilerin aniden keşfedilmesi beklenmedik bir sarsıntı yaratmıştır. Muş'ta, Sason'da ve Van'da hâlâ Ermeniler vardı: Bütün umutlar henüz tükenmemişti.

Yarım yüzyıl önce, varlıkları bilinmesine rağmen, kimse Anadolulu Ermenilere pek ilgi göstermiyordu. Suriye, Lübnan veya başka yerlerden gelen Ermenilerin Bingöl, Sivas veya Diyarbakır gibi yerlerde kalmış (kimisi İslâm'a geçmiş) akrabalarına yaptıkları ziyaretler 1960'larda alışılmadık görüntüler değildi. Dahası diasporaya katılmak üzere atalarının topraklarını bırakan kayıp Ermenilerin vakaları da biliniyordu. O dönemde diaspora, soykırımın yarattığı yıkımın ardından daha yeni yeni ayakları üzerine kalkmaya başlamıştı.

1960'larda Ermeni Yardım Cemiyeti'nin Halep'teki yetimhanesinde kalan Sosi Kazanjian, Ermeni bir kadının Diyarbakır'daki Müslüman kocasını terk ettiğini ve oğluyla birlikte oraya sığınıp yardım istediğini hatırlıyordu. O dönemde 9-10 yaşlarında olan oğlan sadece Türkçe konuşuyordu. Kenan olan ismi Ermenice Khoren'e çevrilmişti.

Fakat anne ve oğlu uyum sağlayamadılar. Nitekim bir-iki yıl sonra Diyarbakır'daki evlerine döndüler. O dönemde kimse onları özel insanlar olarak görmemiş, tarihî topraklardan gelip gelmemelerinden bağımsız olarak diğerlerine uzatabildikleri yardım eli haricinde, onlara kayıp Ermenileri kurtarmak veya korumak üzerinden ilgi göstermemişti. Ayrıca diasporada kibar veya nazik İstanbul Ermenileri ile "vilayetlerden" gelenleri ayırmak alışılmadık bir şey değildi; hem de bir an olsun durup bu illerin aslında Ermeni irfanında

ve politik söylemlerinde üzerine çokça şarkının söylendiği ve hayallerin kurulduğu kayıp topraklar olduğu düşünülmeden.

1982 yılının bir gecesi aile evimizde, dönemin Arjantin Ermeni Kilisesi Piskoposu Mösyö Grigoris Bunyatyan, hâlâ Sason ve Muş dağlarında "gizli Ermeniler" olduğunu söylemişti. Onları ilk kez o zaman duymuştum ama genç yaşıma rağmen bu bilgiye şüpheyle bakma ve muhtemel bir hüsnükuruntu olarak görüp kenara atma eğilimindeydim.

1984'te ansiklopedik bir bilgiye sahip ve adeta deli bir kitap istifçisi olan (türleri tarihten felsefeye, tıptan kötü ucuz romanlara kadar uzanan ve her dilden 40.000 cildin olduğu bir kütüphanesi vardı) Arjantinli Ermeni gazeteci Narciso Binayan Carmona'nın Buenos Aires'teki evinde raftan ince bir kitap aldım. Kitabın adı *Les Musulmans Oubliés* idi (Unutulmuş Müslümanlar). Alexandre Bennigsen'in kaleme aldığı, o dönemde esrarını koruyan Sovyetler Birliği'nin İslâmi uluslarını tanıtan giriş niteliğinde bir rehberdi. Bilmediğim bir sebepten ötürü gözlerim "*Hemchin ou Hamchen*" (ya da bir tür Fransızca okunuşuyla) ismine takıldı. "İlginç" dedim, Arapça elli anlamına gelen ve aynı zamanda meşhur bir çöl rüzgârının ismi olan *hamseen* veya *khamseen*'le ilişkili olabileceğini düşünerek. Beni hayrete düşüren şey, "Ermeni Müslümanlar" olarak bahsedilmeleriydi. Bu bir oksimoron değil miydi? Sarsıcı bir keşifti.

Bu konuyu babama sorduğumda bana muğlak bir şekilde onların Türkleşmiş Ermeniler olduklarını söyledi. 2009'da, Türkiye'nin Artvin ilinde doğmuş Hemşinli yönetmen Özcan Alper'i ve filmi "Sonbahar"ı New York'taki Lincoln Center'da görünceye kadar haklarında bildiklerim hepi topu buydu. Filmde Ermenicenin lehçelerinden Hemşince konuşuluyordu.

Batı Ermenicesini konuşan çoğu kişi bu lehçeyi anlamakta ciddi sorunlar yaşasa da "*vordağ eyir vorti*" yani "neredeydin çocuğum" gibi bazı sözcükleri ayırt etmek mümkündü. Gösterimden sonraki soru-cevap oturumunda Özcan, bir seyircinin Hemşinlilerin 1915 katliamlarından [nasıl] kaçtıkları şeklindeki sorusuna yanıt vermişti. Soykırımı inkâr etmemekle birlikte, Müslüman oldukları için bağışlandıklarını, aynı zamanda erişimin güç olduğu ücra ve dağlık bir bölgede yaşamalarının da bunda rol oynadığını söyleyerek başlı başına açıklamada bulunmuştu.

Etkinlik sona ererken Özcan'a yaklaşıp Ermenice teşekkür ettim. O da Hemşince bir şeyler söyleyerek karşılık verdi. Sanki tüm zamanların en uzun gecesinden geliyormuşçasına, fevkalade arkaik ve uzak bir Ermenice gibi tınlıyordu. Sadece tek bir sözcüğü anlayabildim: Ermenice "birader"in [ağabey] gündelik konuşmalar içindeki türlerinden *ağpar*. Dünyanın eskiden vatanları olmuş kısmında gizli ve kayıp Ermenileri bulma arayışına başlamam için tek gereken şey buydu.

Bu kitap, Türkiye'nin daha fazla özgürlüğe ve fırsata ulaşmak için binbir güçlüğü aşarak ilerliyormuş gibi göründüğü bir zaman aralığında yazıldı. Yerlilerin daha mütevazı sesleri, özellikle tarihî Ermeni vilayetlerinin köylerinde yaşayanlar, bunların tümünü dışarıdan görüldüğü gibi değerlendirmemem için uyarıda bulunuyorlardı. Sık sık Kurtuluş'taki kahvehanede gördüğüm korku içindeki adamın sözlerini tekrarlıyorlardı: "Burası Türkiye." Fakat o dönemde Atatürk'ün Türkler için yaratmayı hedeflediği Türkiye o eski püskü kabuğunu yırtıp atıyormuş gibiydi. İnsanlar özlerinin inkâr edildiği ve korkuyla yönetildikleri onlarca yıldan sonra kendilerini yeniden keşfetmeye hevesliydiler.

Bu kitabı o dönemde yazdığım için şanslıydım. Restore edilmiş Surp Giragos Kilisesi etrafında toplanan din değiştirmiş gruplar sayesinde yeniden doğan bir Ermeni topluluğunun en büyük merkezine dönüşen Diyarbakır, oy kaygısıyla Kürtlere karşı çatışmacı bir yol seçen Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın otokratik yönetimi altında bir savaş alanına dönüştü. Dahası Türk Devleti kiliseye el koyup, ağırlığını soykırımdan kurtulan, Müslümanlaştırılmış kişiler ile Ermeni Kilisesi'ne dönmeyi (veya baktığınız yere göre yeniden dönmeyi) seçmiş az sayıda insanın oluşturduğu Ermeni topluluğunun yeniden doğuşunu yok etti. IŞİD ve diğer militan gruplar, 2015'ten bu yana İstanbul, Ankara ve başka yerlerde yapılan bir dizi terör saldırısını üstlendiler. Yeniden canlanan şiddet ikliminde böyle bir şeye girişmek çok daha zor olur, bazı kısımlarıysa imkânsız hale gelirdi: Ziyaret edilen bölgelerin bazılarına giriş bugün yasak ve görüşme yapacağım insanlar muhtemelen daha fazla önlem alacak veya bu proje için konuşmayı reddedeceklerdi.

Bu kitap Sason'daki Maruta Dağı'nın eteklerinde gördüğüm küçük bir hac yolcusu için yazılmış bir tanıklıktır. Bir yabancı, çantasına işlenmiş büyük, kırmızı ve pembe Ermeni haccını görünce korkuyla irkilen, çantayı ters çeviren ve fotoğrafının çekilmesine izin vermeyen kız için. Bu kitap onun ve Türkiye'nin genelindeki soydaşlarının öyküsünü anlatıyor. Bu girişim büyük ölçüde demokrasiye kavuşma ihtimalinin elverişli göründüğü bir fırsat aralığında mümkün oldu; özellikle de özgürlükleri ve hayal güçleri her şeyin bilgisini taşıyan internetle beslenen, dünyayı gören, yavaş ve sancılı bir şekilde olsa da Türklerin ve Ermenilerin ortak ama trajik biçimde eşitsiz tarihleriyle hesaplaşan genç kuşaklar için.

İlk versiyonlarından birinde bu Giriş şu satırla sona eriyordu:

"Korkmana gerek yok Sasonlu küçük kız. Yalnız değilsin."

Kulağa güzel gelen bu sözler, sorumsuzca söylenmiş laflar olmasa bile, başka hiçbir anlam taşımıyorlar. Belki de onu ve atalarını buraya kadar getiren şey korku, o doğal ve isabetli tetikte olma mekanizmasıydı. Yine de son cümle hâlâ doğru. Küçük Sasonlu kız, yalnız değilsin.

BİRİNCİ KISIM

SASON

1

Sason

Su altında kalmış bir dünyada yolculuk yaparken hayatı tek bir gemi askıda tutuyormuş. Ardından Sason dağlarını örten sularda bir kaya Nuh'un gemisini batırmış: Bu kaya Maruta Dağı'nın ucuymuş ve tekneyi bırakmayı reddetmiş. Ama dağ sonunda merhamet etmiş. "Git Nuh, ağabeyim Ararat'a git!" demiş Maruta.

"Ve yılan Nuh'un gemisinin altına inip gövdedeki deliği kapatmak için bir sarmala dönüşecek şekilde kıvrılmış ve böylece Nuh'un Masis'e varmasını sağlamış" dedi Sose, Ararat Dağı'nı diğer Ermenice ismiyle adlandırarak. Bir kış akşamı aceleyle evine dönerken solmuş dudaklarından küçük nefes buharları çıkıyordu. Kelimeleri zaman zaman tramvayın çınlayan geçişiyle ve İstanbul'un Kapalı Çarşısı'nın dışındaki kaotik trafikten gelen korna uğultuları içinde yitip gidiyordu. Kendi hikâyesine gömüldüğünden, arabalarla vitrin camlarının beyaz ve sarı ışıkları arasında bize yaklaşan bir kadının yalvarışlarını fark etmemişti. Halep'ten gelmiş bir sığınmacı olduğunu söylüyordu.

Nuh'un gemisinin neredeyse Maruta Dağı'na oturacak olması, Yaratılış Kitabı'nda geçmez. Dolayısıyla yılanın kefaret eylemi de. Bunu, Doğu Toroslara sıkışmış dağlar ve efsaneler bölgesi, bugün Türkiye'nin güneydoğusu denen en eski Ermeni bölgelerinden biri olan Sasonlu Ermeniler ve Sose hariç herkes unutmuştur. Erişilmesi güç Sason'u fethetmek her zaman zor olmuştur: MÖ 7. yüzyılda Asurlular fethetmiş ama dönem dönem isyanlar patlak vermiştir.

Sasonluları bağlayan şey haritası çıkarılmamış dağlarda sürülerini otlatan çobanlarının ve Sasonlu Davit'in anılarıdır: Herkül'ü andıran kahramanları ve onun soyuyla ilgili destanı 9. yüzyıldan beri kuşaktan kuşağa aktardılar. O

akşam Sose bana, Ermenice okuma yazması olmayan ama bazı mısraları ezberden okuyabilen çok yaşlı bir adamın hâlâ var olduğunu anlattı. Muhtemelen sonuncuydu. Fakat Ermeni mitosunda Homeros'u andıran bir önem taşıdığından, bu adamın Sasonlu Odiseus şiirini okuyuşunu görmek için yaptığım tüm yalvarmalara kaçamak bahanelerle yanıt veriyordu.[1]

Tarihsel düzeyde bakıldığında destan, Arap hâkimiyetine gösterilen direnci, özellikle de MS 851-852 yıllarındaki isyanı tasvir eder. Ancak şiirin içine Ermeni tarihini aşan ve Hint-Avrupa mitlerinden de yararlanan birtakım anlatılar örülmüştür. Davit (üçüncü döngünün kahramanı) öyküye hâkim kişidir ve destan onun adıyla bilinirlik kazanmıştır: Öyle popülerdir ki Sovyet Ermenistanı 1939 yılında efsanenin birinci yılını kutlamış ve yirmi yıl sonra da onu at üstünde tasvir eden, bazalt ve taştan yapılma bir heykelini dikmişti. Yerevan'ın demiryolu istasyonunun dışında, kılıcını çekmiş ve atını şaha kaldırmış halde durur.

Gece, Samatya'nın inişli yokuşlu sokaklarını sessizlikle örtmüştü. Burası İstanbul'un, Ermenilerin ilk kez 15. yüzyıl sonlarında, Konstantinapolis'in Türklerin eline geçmesinden kısa süre sonra yerleştikleri İstanbul semtidir. Soykırımdan sağ kurtulan birçok Sasonlu felaketzede 1960'lı yıllarda Kürtler ve Araplarla aralarındaki gergin ilişkiler nedeniyle, Türkiye'nin en kalabalık şehrine göç etmeye başlamış, bu binaların ve dolambaçlı yolların yoğun olduğu mahallede yoğunlaşmıştı. Sose ve ailesinin evi de buradaydı.

Tek tük mobilyanın olduğu bir oturma odasında L şeklinde yerleştirilmiş iki uzun koltuğa bir düzine adam ve kadın oturmuştu. Odanın duvarları boştu ve içinde kitapların, ölmüş aile fertlerinin ve bir de bir haçın olduğu bir vitrin vardı. Burası, kocasını daha yeni kaybetmiş Sasonlu bir Ermeni olan Sose'nin komşularından birinin dairesiydi. Fakat çoğu insanın giydiği siyah elbiseleri ayrı koyarsak, matemli bir atmosfer yoktu. Sose ve dul kalmış eş haricindeki kadınların hepsi (Sose'nin altmışlarının sonlarına gelmiş annesi ve iki teyzesi) başlarını denizci düğümleriyle bağladıkları çiçek motifli eşarplarla sarmışlardı. Bir balinanın kuyruğunu andıran iki büyükçe kıvrım uçlardan gevşekçe sallanıyordu.

Bir *hokejash*, yani *Oshin* için düzenlenen bir anma yemeği için toplanmışlardı. Cenazeden sonra kilisede sunulan öğle yemeğinden daha samimi bir toplanmaydı bu. Çoğunlukla geniş sülaleden ve arkadaşlardan yakınların olduğu yüzlerce konuk gelmişti. 1949'da, Sason'daki Ermenilerin çoğunun bı-

1 Piskopos Garegin Srvandztsians, *Գրոց ու Բրոց եւ Սասունցի Դաւիթ կամ Մհէրի Դուռ*, (Yazmalar ve Kazılar ile Sasonlu Davit veya Mher'in Kapısı, Konstantinapolis, 1874). Piskopos Srvandztsian'ın çalışması bu destanın ilk yazıya geçirilmiş haliydi. Destanı, Gurbo isimli bir köylü anlatmıştı. Bir dolu ısrarın ardından tek seferde üç gün boyunca okuyarak destanı aktarmıştı. Destan Ermenice *Sasuntsi Davit* (Sasonlu Davit) veya *Sasna Dzrer* (Sasonlu Yiğitler) isimleriyle bilinir olmuştu.

rakın İstanbul'a gitmeyi, dış dünyadan kopuk olduğu bir dönemde Oshin, soykırımdan sonra haberini alamadığı aile üyelerini bulmak için Halep'e iki hafta boyunca yürümüştü. Amcası Hagop Saroukhanian'ı bulmuştu. Babası, yani Oshin'in dedesi Garabed'in 1915'te öldüğünü hatırlıyordu ama katliamlarda mı yoksa hemen öncesinde, doğal sebeplerden mi öldüğünden emin değildi.

Aynı anda Batı Ermenice ve Ermenicenin Sason lehçesinde iki veya üç sohbet birden ediliyordu; ara sıra Türkçe de su yüzüne çıkıyor ama sonra kayboluyordu. Eşarbı kırmızıların ve yeşillerin en canlısıyla bezenmiş kadın, Arapça tabirlerin ve sözcük dizilerinin ağır etkisinde kalmış bir Sason Ermenicesiyle daha yumuşak bir şekilde konuşuyordu: Varte Sason'un Arapça konuşan kısmında yaşayan bir Ermeni'yle evlenmiş ve Kürtlerin çoğunluk olduğu bölgeye taşınmıştı. Burası kız kardeşlerinin kaldığı ve anadillerinin kulağa daha saf geldiği yerdi. Ya ağırbaşlılığından ya da mahcubiyetinden divanın ortasında bir baş rahibe edasıyla oturuyordu.

Bir noktada çeşitli diyaloglar Sasonlu Davit'le ilgili bir tartışmada birleşti. Onlara Davit'in öykülerini bilip bilmediklerini sordum. "*Uçtu kanatlı atıyla / Sason'un kalesinden güneşe doğru*" diye başladı Sose'nin annesi kafiyeli bir mısrayla. "Gerçekten yaşandığına inanıyorlar" dedi bana Sose daha sonra. "İsa'nın mucizeleri doğruysa Davit'inkiler de doğru" diye de ekledi bir parça alaycılıkla. Sasonluların espri anlayışlarını vurgularcasına: Ozanlar rahiplerin kusurlarıyla alay ederler, onlar da hâlâ paganizmden güçlü bileşenler içeren efsaneleri ezberden okudukları için ozanlara sövüp sayarlardı.[2]

Davit'in at üstünde oturma odasında mısralarla uçuşu, zemini evlilikler, akrabalar ve dostlarla ilgili konuşan kadın seslerinin çokseslilığine açtı. Oshin'in dul eşi onun hakkında bir yorum yapıp, kadınlar arasında kahkahalara yol açtı. Beş dakikadan kısa bir süre içinde destan dağılarak daha önemsiz bir hısmına, yani dedikoduya yerini bıraktı. Hızlı lehçeleriyle Vanik isimli bir adamdan, ölmüş adamın o geceyi hatırlayan bir dostundan bahsediyorlardı. "Soyu Davit'ten geliyor" dedi Sose. Neden Sason'a hükmettiğine ve güneşe uçtuğuna inandıkları ortadaydı: Soyundan gelenleri tanıyorlardı ve bazıları komşularıydı. Nasıl İnciller Tanrı'nın mucizelerinin hikâyesini anlatıyorsa, şiir de Davit'in yiğitliklerinin kanıtıydı.

Akademisyenler, özellikle 20. yüzyılın başlarında, efsanedeki kahramanı bilinen tarihî figürlerle eşleştirmek için çok uğraşmışlardı. İlhamını tek bir karakterden almış olsa bile (örneğin 9. yüzyılda Araplara karşı başkaldırmış prens Davit Bagratuny gibi) anlatının girift yapısı ve muğlak yanları

2 James Russell, "The Epic of Sasun: Armenian Apocalypse", *The Armenian Apocalyptic Tradition: A Comparative Perspective*, der. Kevork B. Bardakjian ve Sergio La Porta, Brill, Leiden ve Boston, 2014, s. 42.

hâlâ Sasonlu Davit'i (mitsel olmasa da) en az Ulysses kadar efsanevi biri kılıyor.[3]

Ancak efsane kontrolden çıkarak kanlı canlı bir hal almıştı: Çoğu İstanbul'da yaşayan beş Sasonlu aşiret köklerini Davit'e dayandırıyordu ve iddiaları diğer Sasonlular tarafından kabul ediliyordu. Destandaki kahraman, sokağın birkaç blok aşağısındaki apartmanlarda yaşayan insanların atalarına dönüşmüştü.

Vanik'in ninesi ona münasip bir kızın karşılaması gereken şartların listesini aktarmıştı ama o sadece ikisini hatırlıyordu: Kız uzun boylu olmalı ve Davit'in aşiretinden gelmeliydi. "Bu Sasonlular arasında yaygın değil" dedi Sose. "Bunun üzerine onlardan biri olabileceğini fark ettim." Destanın parçalarını ezbere bilen oydu.

Vanik ve Oshin Sason, Gusked'de doğmuş iki çocukluk arkadaşıydı. Türkiye'nin 1950-1953 yıllarında, Birleşmiş Milletler'in komünist Kuzey Kore'yle mücadelesinin parçası olarak Güney Kore'ye yolladığı tugaylardan birinde, ikisi de er olarak hizmet etmişlerdi. Oshin'in dul eşi, gazi statüsü nedeniyle eşine ödül olarak verilmiş, katlı Türk bayrağını vitrinden gösterdi. "Oraya vardıklarında savaş hemen hemen bitmişti ve sıkılıyorlardı. Bu yüzden zamanlarını yiyerek, içerek ve *tavlo* oynayarak geçiriyorlardı" diye anlatıyordu, tavlaya çok benzeyen popüler bir oyuna gönderme yaparak. Kadınları eğlendiren anekdotu benim için tekrarladı: "Ama Vanik domuz eti yediğini anlayınca delirdi." Ve yine odanın tamamı kahkahalara gömüldü. Bu sefer daha da gürültülü bir şekilde.

Peki, bu neden önemliydi? Konuşurken yanıtını tahmin etmeme rağmen, yine de sordum. Sadece din değiştirdiğinden değildi; içlerinden biri Ermenilerden nefret ettiğini de söyledi. Gördüğüm kadarıyla o da Ermeni'ydi ve nasıl Müslüman olup İslâmi bir isim kullanmıyordu? İslâmi bir ismi var, diye yanıtladılar ama kimse onu kullanmıyordu ve ne olduğundan bile emin değillerdi. Herkes onu Ermenice ismiyle çağırıyordu ama kendisi artık öyle değildi. "O bir *dacik, dacik*" dedi, Arapçalaşmış lehçeyle konuşan Varte. Sasonluların tarzıyla son sözcükleri tekrarlıyor ve bir Müslümanı adlandırmak için Ermenilerin sohbetlerinde kullandığı bir terimden yararlanıyordu. Aynı terim sıklıkla ve pejoratif bir şekilde Türkler ve Kürtler için de kullanılıyordu.

Artık kendilerini Ermeni olarak görmediklerini söyledi Sose. Müslümanlaştırılmış olanları akrabaları olarak benimsemeye çalışan Ermenilere karşı

3 Manuk Abeghyan, *Հայ ժողովրդական վէպը* (Ermenilerin Popüler Anlatısı), Tiflis, 1908, s. 88. Fakat Davit'in oğlunun ismi, yani Mher aklını karıştırmıştı çünkü ayrıntılarıyla oluşturduğu soybilimsel ve kronolojik sistematizasyona uymuyordu: "Eminim bizim bilmediğimiz meşhur bir kişi ve olaydan etkilenilmişti" diye tahmin yürütüyordu Abeghyan. Ancak o tarihten beri Mher'in, Zerdüştlerin tanrısı Mithra'nın ismine karşılık geldiği ileri sürülür. Daha ayrıntılı bir tartışma için bkz. Russell, *a.g.e.*

karışık hisleri vardı ve kastettiği kişiler muhtemelen, Apostolik Kilisesi ile içlerinde Katolikler ve Evanjeliklerin de olduğu daha ufak Hıristiyan mezheplerin etrafında toplanmış az sayıda Ermeni değildi. "Bu konuda hemen değişmeyeceğiz" dedi. Muhtemelen inançlarını terk etmemiş çok sayıda Sasonlunun hislerini dile getiriyordu. "O dönmeler cennete gideceklerini, orada bizden yedi kat yukarıda olacaklarını söylüyorlar ama iki taraf da onları hakir görüyor: Kiliselerini terk ettikleri için Ermeniler tarafından ve aynı sebeple Müslümanlar tarafından."

Beni Vanik'i görmekten bir kez daha caydırmaya çalıştı. "Ermenilerden gerçekten hoşlanmıyor: Kızlarını Ermenilere vermeyeceğini veya onların kızlarını almayacağını söylüyor." Ayrıca çok hastaydı, ölümün eşiğindeydi ama bu ısrarlarımı daha da besledi. Nihayet bir ziyaret ayarlamayı kabul ettikten sonra beni uyardı: "Vanik sadece senin hayalinde Ermeni; İslâm'a döndüklerinde Ermeni olmayı bırakıyorlar; artık o bir *dacik*." Birkaç akşam sonra Samatya'daki bahçe katı dairesinin zilini çalıyorduk.

Vanik Müslümanlaştırılmış bir Ermeni'ydi, Türkiye'de aynı durumdaki binlerce kişiden, belki de birkaç milyondan biriydi. Canlarının korkusuyla kendilerini İslâm kılığı altında sakladıklarından, gizli Ermeniler olarak bilinir olmuşlardı. Eğer kimlik durağan bir nitelikten ziyade bir yelpazenin aralığı olarak görülecek olsa, Ermeniler dünyanın en parçalanmış uluslarından biri olarak hemen hemen tüm olasılıkların içinde yer alırlar: Ermenistan'dan olanlar; Diasporadan olanlar; bir ülkeden başkasına göç edenler ki içlerinde Beyrut'tan Los Angeles'a taşınınca Amerikalı Ermeni olan Lübnanlı Ermeniler de vardır ve Türkiye'dekiler. Bunlar Müslüman Ermenilerdi ve şimdi giderek daha fazlası Ermeni güneşinin altındaki yerlerini geri ister olmuştu. Soykırımdan sonra farklı baskı dereceleriyle dinlerini değiştirmiş kişilerin soyundan gelen bu insanlar, ülkelerindeki kimlik politikalarında adeta [iki cephe arasındaki] sahipsiz bir toprağa düşmüş haldeydiler. Esas Müslüman halkların (çoğunlukla Türklerin ve Kürtlerin) gözünde ikna edici derecede İslâmi olmadıkları gibi kiliseyi terk ettikten sonra Osmanlıların millet kavramına göre Ermeni de değillerdi. Bu kavram Türkiye'deki yasaları olmasa bile, dini ve ulusal kimliği eşleştiren zihniyete hâlâ hâkimdi: Dolayısıyla Hıristiyanlar Ermeni veya Rumdu; Müslümanlar ise Türk veya Kürt'tü ve tam tersi. Bu görüş ancak son on yılda, etnik kökenin daha belirgin bir rol oynamaya başlamasıyla değişmeye başladı.

Vanik muhtemelen bizim izlerken çektiğimizden daha az eziyetli bir çabayla, teni mum gibi solmuş ve bir deri bir kemik kalmış kafasını kaldırdı. Kahverengi bir yün şapka öyle aşağı çekilmişti ki neredeyse koca kulaklarının tamamını kapatıyordu. Dairenin hemen girişinde, antre duvarı boyunca serilmiş yatakta kat kat battaniyenin altında yatıyordu. Fakat dik bir şekilde

oturmaya çalıştı ve onu ön kapıdan dışarıya taşıyacak bir-iki adımı atmak için gereken gücü zor toplayabilmişti.

Sose ona Kore'yi sordu. Bir an için Sose'nin tatlı konuşması loş odaya aydınlık getirdi. "Aynı burası gibi bir gündüz bir gece oluyordu" dedi dermansız, kulak tırmalayan bir sesle. Dudaklarına yayılan belli belirsiz bir tebessüm Sose'nin şakacı ruhuna karşılık veriyordu. Gözleri geniş alnıyla, çıkıntılı elmacık kemikleriyle ve çenesiyle pörsümüş yüzünde kocaman görünüyordu. Goya'nın "Çorba İçen İki İhtiyar"ını hatırlatıyordu ama gözlerindeki delilik parıltıları olmadan. Bu eser İspanyol sanatçının 1820'lerde ürettiği Karanlık Tablolarından biriydi. Napolyon savaşlarının altüst ettiği bir dünyanın dehşeti ve kendi akıl sağlığı için korku duyduğu bir dönemde ürettiği eserlerinin sonuncusuydu.

Vanik ve Sose, Ermenicenin Sason lehçesiyle konuşuyorlardı. Vanik'in sesi çok uzak bir yerden geliyor gibiydi. Yıllar boyunca, belki de on yıllardır kullanmadığı bir dille yorgun bir rüzgârın son gürlemelerini andırıyordu. Derin, unutulmuş bir kuyudan sözcükleri tek tek çekip çıkarıyordu. Yine de siyah gözbebekleri odanın içinde dört dönüyor ama göz teması kurmayı hiç başaramıyordu. Onda Ermeni olmayan ve anlaşılması zor bir şey vardı: Kesinlikle dilinden değildi, çehresinden de.

Vanik'in kızı Hatice bizi ince belli bardaklara konmuş Karadeniz çayıyla karşıladı. Türkiye'nin her yerinde sürekli odadan odaya ve masadan masaya kubbeli çaydanlıklarla akan bitmek bilmez ikramların ilk turu. İlk bardaklarımızdan yudum alırken ve aramızda küçük şakalar yaparken Sose, Hatice'ye Davit'in soyundan gelme konusunda nasıl hissettiğini sordu. "Hiç görmediğim çok sayıda akrabamız var" dedi Hatice özür dileyerek. Sose ona babasının kim olduğunu anlatmaya başladı ama soyunun destansı kökleri Hatice'nin dikkati üzerinde yeterince etki etmiyordu. Müsaade isteyip yandaki oturma odasına geçti ve kollarını kucağına kavuşturup sedire oturdu.

"Bizim için Sasonlu Davit'i oku" diye rica etti Sose Vanik'e. "Ah yavrum, unuttum ki" dedi. Fakat kabul etmesi iki dakikadan az vakit aldı:

Davit Bozika egav dünya
Bozika kalesinik...

David Bozika'da dünyaya geldi
Bozika ormanlarında...

Odayı birdenbire, çelimsiz sesini boğan bir gürültü seli doldurdu. Sürekli öfke içindeki Türk lider Recep Tayyip Erdoğan'ın sesiydi duyulan. Kendisini kızdıran bir şeye veya birine parlıyordu. Ardından da telaşlı haberciler uyumsuz ve ivedi sesleriyle yayına girdiler. Hatice'den televizyonu kapatmasını is-

tedik. Nedenini söyledikten sonra kayıtsız bir uysallıkla razı geldi. Uyuyan kuş pozuna geri dönüp başını bir yana eğdi. Ara sıra gözlerini duvara veya bize boş bir ifadeyle bakmak üzere kaldırıyordu.

Vanik annesinden Sason lehçesiyle öğrendiği destana bir ses dizisiyle devam etti:

> *...Or dzoreyin gane kı trrer ur dzin,*
> *U kı nıster vor erti, vor trru...*
>
> Vadiye geldiğinde atı üzerinde uçuyordu
> Ve uçup gitmek üzere bindi atına...

Bazı sözcükler kulaklarımızla onları yakalayamadan solup gidiyordu; tıpkı yere düşmeden eriyen kar taneleri gibi. Bu, Sasonlu Yiğitlerin dört neslinin elden ayaktan düşüşüne veya tanrısal güçten insanlara has kusurlara düşmeye eşlik eden şiirin ilerleyişine bir metafor olabilirdi. Vanik Davit'in başka bir soydaşıyla evlendirilmişti. *Çoço* (kendi dillerinde nine) seçmişti onu. Önce *ağçikdes*, yani uygun bir kız bulmak için aralarında Vanik'in babası ve amcasının da olduğu bir keşif kolu yollamıştı. Ermenice *ağçikdes* sözcüğü birebir tercümeyle "kız görme" anlamına gelir. "Yani benim için kız istemeye gittiler... *çoço*m Davit'in ailesinden olmak zorunda dedi" diye anlatıyordu Vanik. *Çoço Zore* doğru kandan değilse oğullarına "*Toğ çi peren*" ("Onu getirmeyin") diye tembihliyordu.

O yıllarda aile yaklaşık on yıldır Müslümandı. 1938'de, Sasonluların Türkçeyle İkinci Ferman dedikleri olay sırasında din değiştirmişlerdi. Vanik o dönemde 10 yaşındaydı. Birinci Ferman 1915'teydi. Ferman Osmanlı İmparatorluğu'nun buyrukları için kullanılan isimdir ve Sasonlular bugün bu kelimeyi sadece soykırımdan ("Ermeni fermanı" veya Kürtçe *Fermana Fîlla*) ve 1920'lerle 1930'lu yıllardaki Sason ayaklanmalarından sonraki sürgünlerden bahsetmek için kullanıyorlar.[4]

Türkiye'nin dışındaki Ermeniler için saatler 1915'te durmuştu. 2000'lerin ortasına dek diasporanın büyük kısmı, Osmanlı İmparatorluğu'nun kadim vilayetlerinde, fethedilmiş Kilikya topraklarında geride kalmış Ermeniler olduğunu bilmiyordu. Geriye kalan dehşet içindeki Ermeniler ülkenin bazı iç kesimlerinde 1980'lerin sonu gibi geç bir tarihe kadar Türk ordusunun ve gerek Türklerin gerekse Kürtlerin oluşturduğu gayrinizami oluşumların gün-

4 Uğur Ümit Üngör, "Recalling the Appalling: Mass Violence in Eastern Turkey in the Twentieth Century", s. 185, *Memories of Mass Repression: Narrating Life Stories in the Aftermath of Atrocity*, der. Nanci Adler, Selma Leydesdorff, Mary Chamberlain ve Leyla Neyzi, Transaction Publishers, New Brunswick, 2009, s. 185. *Fîlle* Kürtçede genelde dinî anlamda, Hıristiyanlar veya yabancılar için kullanılan bir sözcüktür, yani gayrimüslimler için, özellikle de Ermeniler için kullanılır. Ayrıca aşağılayıcı bir anlamı da olabilir. Sözcük Arapça *fellah*, yani "köylü"den türetilmiş gibi görünüyor ama Kürtçede kazandığı anlamlarla ilgili açıklamalar spekülatiftir.

lük aşağılamalarına, cinayetlerine, tehcirlerine ve saldırılarına maruz kalmaya devam ettiler. Bu Ermeniler için soykırım, farklı yollarla bir yüzyıl daha devam etti.

Daha sinsi halinin ne demire ne kana ihtiyacı vardı. 1915 katliamlarıyla ve hatta çok daha öncesinde başlamıştı. İslâmlaşma korkuyla yayılıyordu. Yüzyıllar boyunca Türkiye'deki her Ermeni'ye yerleşmiş bir hastalık faktörüydü. Zorla din değiştirme, imhanın ikinci aşamasıydı: Bedenin yıkımından sonra ruha tecavüz geliyordu. Farklı zorlama dereceleriyle din değiştirmek, soykırımdan sonra bir şekilde atalarının topraklarında kalmış belirsiz sayıda Ermeni'nin ve belki de çoğunun kaderiydi. 1980'lerin başlarında Doğu Anadolu'da (ağırlıkla Diyarbakır'da) hâlâ var olmayı sürdüren son Hıristiyan Ermeniler çoktan İstanbul'a veya denizaşırı ülkelere taşınmışlardı. Kamuya açık demografik veriler olmadığından kaç kişinin gittiğini belirlemek çok zor.

Türkiye'deki 1935 sayımları milliyetle dinin ayrılmasını öne çıkarıyordu: Muş vilayetinin tamamında (o dönemde Sason da içindeydi) anadilleri Ermenice olan 247 insan vardı ve bunların dokuzu Müslümandı (dördü kadındı). 143.899 kişilik il nüfusunun %1,8'ini temsil ediyorlardı. Yüzde yüzünün okuma yazma bilmediği, erkeklerin yüksek bir diliminin, %40'ının hiçbir meslek bilmediği aktarılıyordu. Çalışan 81 erkekten yalnız bir kişi iş kurmuş veya meslek sahibiydi; gerisi çiftçiydi. Bu sayılar birer referanstan ibaret çünkü Ermenilerin çok daha büyük bir kısmı muhtemelen sayım memurlarına kökenlerini açıklamaktan korkmuşlardı. Gezginler 1950'ler gibi geç bir dönemde Muş kentinde hâlâ Ermenice konuşan yüzlerce kişinin olduğunu bildiriyorlardı. Nüfus sayımı Sason'da kaç Ermeni'nin olduğunu söylemiyordu.

"Doğdum" Vanik'in ailesinin destanı üzerine yaptığı yorumdu. Cılız yüzü muhtemelen duygularını dışa vurma kabiliyetini çok önce yitirmişti ama Sose ona babasının 1915 katliamlarına tanık olup olmadığını sorduğunda sesinde bir gerilimin izi vardı. "Nereden bileyim? Nereden bileyim?" Soru, ölümünün yaklaştığından haberdar olduğunu ileten bir adamı germişti. Onun ailesinin tarihini iyi bilen ve sadece kayda geçmesi için Vanik'le konuşmak isteyen Sose bana döndü ve başını salladı: Evet babası soykırımdan sağ çıkmış kişilerdendi.

Vanik genç yaşta ailesinin isteğine karşı çıkarak din değiştirmişti. Samatya'daki dairede kadınların söyledikleri buydu. Yanılıyorlardı: Babası yüzlerce Sasonlu gibi İkinci Tehcir sırasında din değiştirmişti. Kimliklerinde "İslâm" yazıyordu. Kimliklerini çıkarmadan önce, Kütahya'daki toplama kamplarından birine nakillerini yapan Türk memurlar onları uyarmıştı: "Memurlar bize Müslüman olursak daha az sorun yaşayacağımızı söylediler."

Birinci Tehcir'den, yani soykırımdan Hıristiyan kimlikleriyle sağ çıkmış Sasonluların çoğu 1938'deki İkinci Tehcir'de Müslümanlaştırmaya yenik düş-

tüler. Türkiye hükümeti Sasonlu diğer Ermeniler ve Kürtlerle birlikte aileyi Kütahya'ya sürdüğünde, Vanik'in iki büyük ağabeyi bilmedikleri sebeplerden ötürü Gotortsir adındaki köyde geride kalmışlardı. Uzaktayken ikisi de İslâm'a geçmişlerdi; Vanik isteyerek mi zorla mı olduğuna aldırmıyordu. Yerli Kürtlerin daha sonra ağabeylerinden birini Kürt bir kadını yaralamakla suçlayıp öldürdüklerini söyledi.

Ailesinin hükmettiği köyleri sayıyordu: "Gusked, Gusketa, Arevgunk, Karde, Ongik, Gotortsir ... Bunların hepsi bizimdi ve sonra Kürtler geldiler ... geldiler ve bizi kestiler" dedi. Yapılan gaddarlıkları anlatırken sesinden ve gözlerinden hiçbir duygu okunmuyordu.[5]

Madağ, yani Ermenilerin kurban adadıkları günlerde Vanik'in ailesi, Maruta Dağı'nın tepesindeki Surp Asdvadzadzin'in kapılarını açmak zorundaydılar. Bu, 12. yüzyılda mabedin inşasında kullanılan bağlayıcı karışıma (genelde kireç harcı ve kırık taşlardan oluşuyordu) katılmış yumurta sarılarını ve sütleri bağışladıkları için kazandıkları büyük bir onur payesiydi. "Ailemiz kiliseyi inşa etti" diye ekledi yapım malzemelerine katkı sunmaktan fazlasını yaptıklarını belirtmek için. Muhtemelen gerekli olan miktarın büyüklüğü düşünüldüğünde verdikleri en pahalı kalemler arasındaydı. Maruta'ya sadece iki kez gitmişti. Ermenice "hac yolculuğu" anlamına gelen *uxdi* kelimesini kullanıyordu. Genelde Hıristiyanların yolculuğunu ve istikametini belirten bir sözcüktür. İlk yolculuğu oğlunun hasta olduğu zamandı. Vanik'i dağın tepesindeki sunağın yıkıntılarında mum yakmak için 3.000 metre tırmanmaya itmişti. Arkasından da oğlu iyileşmişti.

Cebinde her zaman, şifalı özellikleri nedeniyle Sason'un kutsal dağından alınmış toprağın olduğu küçük bir kese taşıyordu. Geleneğin kökeni bir efsaneye dayanıyordu: Bir kâhin bir adama o gece akrep tarafından sokularak öleceğini söylemiş. Adam güvenli bir yer bulma arayışıyla Maruta Dağı'nın tepesine tırmanmış. Orada Surp Asdvadzadzin'in girişinin dışında bulunan bir kayanın üzerine oturmuş. Yaklaşan akreplere karşı tetikte kalmaya çalışıyormuş. Fakat korku onu uyanık tutamamış ve başı bastonunun tepesine dayalı bir halde içi geçmiş. Akrep gelmiş, bastondan tırmanmış ve adamı alnından ısırarak öldürmüş. Onu dağa çıkarken görmüş çobanlar ertesi sabah bu garip adamın nerede olduğunu merak etmişler. Ararken ettikleri sohbette çobanlar önceki gece herkesin aynı rüyayı gördüğünü anlamışlar. Rüyalarında adam, alnını bastonuna dayamış halde akrebin sokmasıyla öleceğini ama kim ayaklarının altındaki toprağı kullanırsa onun zehirden korunacağını söylemiş.

Askere çağrılan Sasonlular gitmeden önce Surp Asdvadzadzin mabedinden bir avuç toprak alırlarmış. Türkiye'ye döndükten sonra Vanik hâlâ Kore'de

5 Bahsettiği isimlerden bazıları köylerin içindeki mahalleler olabilir. Gusked ve Ardgunk mevcut listelere göre kendi başlarına birer köydü.

hizmet veren bir asker arkadaşının akrep zehriyle ölmek üzere olduğunu öğrenmiş. Doktorlar ondan ümidi kesmişler. Fakat hekimlerin açıklayamadığı bir şekilde genç asker, alnına Maruta'dan alınmış toprak sürüldükten sonra iyileşivermiş.

Maruta'ya yapılan hac yolculuğu ve görenekler din değiştirmeye rağmen varlıklarını korumuşlar. Dahası Vanik'in örneğinde din kadar temel, belki çok daha önemli bir şey daha hayatta kalmış: İsmi. Türk bürokrasisi hariç, herkes tarafından hâlâ Ermenice ismiyle tanınıyordu. Diğer din değiştirenlerin çoğu Müslüman isimler aldıktan sonra doğumda edindikleri adlarını bırakmışlardır.

Bu kulağa endişelerin en küçüğüymüş gibi gelebilir. İnsanın ismini kaybetmesi, Türkiye'de kendisinin ve diğer Ermenilerin başına gelebilecek en kötü şey değildi. Yaşam esas olarak maddi bir deneyimken, isim soyut bir şeydi; yaşamanın ilk koşulu canlı bir bedendir. Bir sözcük ve yaşam arasında kalındığında tercih yapmak zor değildir. O sözcük bizi tanımlasa ve kim olduğumuz sorulduğunda onu söylemek refleks olarak verdiğimiz bir yanıt olsa bile, böyledir. "*Gül, gülün adına güldür / Ve tüm Nil, Nil sözcüğünde akar.*"[6] Nitekim Ermenilerin zorla Müslümanlaştırılmasında vicdanlarının özü, hep tecavüzcülerin akidelerini yücelten isimlerin kendi isimlerinin yerini almasıyla ihlale uğramıştır. Çünkü Ermenilerin 1915'ten sonra din değiştirmeleri her zaman örtük veya potansiyel bir şiddeti barındırmıştır. Yakın bir tehdit yokken kiliseyi terk etmiş kişiler bile tamamen imha edilmek üzere olan ve dehşete kapılmış bir halka aitlerdi. Nazizmin Holokost kurbanlarını, isimlerini silerek ve onlara Auschwitz ve diğer toplama kamplarında numaralar vererek insanlıktan çıkarmaya çalıştığı yerde, Ermenilerin Müslümanlaştırılması onları Ermeni olmaktan çıkaran *mükemmel* bir araçtı: Ermeni ve Hıristiyan olmayan kişilere dönüşmüşlerdi çünkü üç nesil geçmiş olsa bile Türk veya Kürt komşuları onları hâlâ dönme olarak tanıyorlardı.

Vanik ve ailesi yüz binlerce Ermeni gibi kimliklerini terk etti ve ülkenin doğu kısmında hâlâ sohbetlerde geçen gâvur sözcüğünü kullanarak onlara zulmeden faillerin kimliklerini benimsedi. Soykırımın beyni (Jön Türk rejimi) ile onu uygulayan itaatkâr eller arasında çoğu zaman gözden kaçırılan bir kopukluk vardır. Bu kişiler emirleri öyle gözü dönmüş bir halde uygulamışlardı ki "hepsinin tırnaklarının altında Ermeni kanı vardı". Yazar Zabel Yesayan'ın 1909'daki Adana katliamını[7] anlattığı *Yıkıntılar Arasında*'da alıntı-

6 Jorge Luis Borges'in "El Golem" şiirinden, *Obras Completas: 1923-1972* (Tüm Eserleri: 1923-1972), Buenos Aires, 1974, s. 885.

7 Zabel Yesayan, *Աւերակներուն մէջ*, İstanbul, 2012, s. 137 [*Yıkıntılar Arasında*, çev. Kayuş Çalıkman Gavrilof, Aras Yayınları, İstanbul, 2014].

ladığı bir Türk kadının tasviriydi bu sözler. Katliam altı yıl sonra yaşanacak büyük imhanın peşrevi ve öncülüydü.

Soykırımı planlayan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Türkçü, pan-Turancı ve proto-faşist ideolojisi, Anadolu'daki insanların çoğu tarafından anlaşılır bir şey değildi ama kâfirlere karşı dinî dayanışmaya ve tahriklere başvurması hemen yanıt alıyordu. "1908'den ve özellikle 1913'ten sonra ortaya çıkan bu birinci dalga ulus inşasını örgütleyenlerin Türklüklerinin farkında olduğunu ve birer Türk milliyetçisi olarak hareket ettiklerini açıkça söylemek zorundayız" diye aktarıyor Taner Akçam İttihatçı rejimin Osmanlı İmparatorluğu'nu modern bir ulus-devlete dönüştürme planına gönderme yaparak.

> Gelgelelim bunun geniş kitleler için böyle olduğunu iddia etmek çok güçtür. Kendilerini Müslüman olarak kavrıyorlar ve bu kavrayışa göre hareket ediyorlardı. Özellikle de Anadolu'nun gayrimüslim nüfusuna karşı. Dinî kimliklerinin ötesinde etnik kökenleri çok önemli değildi.[8]

Anadolu kasabalarında ve köylerinde Ermenileri gönüllü bir şekilde öldürenler, Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu vilayetlerinde, Kuran'dan çıkarılmış en kaba ve Maniheist kavramlar dışında hemen hemen hiçbir uzmanlıkları olmayan imamların çıkardığı fetvaların veya İslâmi hükümlerin alıcılarıydı. Katliamların yaşandığı köylerde Müslüman sakinlerin dedeleri ve ninelerinden işittikleri öykülere göre belli sayıda ve genelde yedi Ermeni'yi öldüren katillere cennet vaat ediyorlardı. Sunulan adakların beraberinde kâfirlerin mülkleriyle dünyevi bir ödül getirdiğinden ise bahsedilmiyordu: Aksine bunlara el konması muhtemelen zalimlerin tasavvurunda helal sayılıyordu. Yapılan kıyıma ek bir teşvik niteliğindeydi bu. 1925'te İstanbul'da bir hapishaneye getirilen tutuklu ile gardiyan arasında yaşanan bir diyalog, meseleyi daha zararsız bir bağlamda gözler önüne serebilir. Tutuklu hücre içinde kelepçeli tutulduğundan yakınınca,

> "Kapa çeneni, sefil herif! Cennette yedi gün boyunca her hazzı tattın, şimdi cehennemde yedi dakika bile kalamıyor musun?" diye karşılık verdi gardiyan öfkeli bir şekilde.
>
> "Ben kimseyi öldürmedim: 'Yemeyenin parasını yemek helaldir' demiş peygamber."[9]

Mahkûm, yeraltı dünyasının meşhur isimlerinden Kürt Ali'ydi. Galata, Pera ve diğer İstanbul semtlerinin sokaklarını arşınlayan bir hırsız ve yankesici çetesinin elebaşıydı. Bir tüccarın kasasından 7.500 altın lira çalmıştı ve polis-

8 Akçam, Taner, *From Empire to Republic: Turkish Nationalism and the Armenian Genocide*, Londra ve New York, 2004, s. 117.

9 Taparragan [Kevork Halladjian], *Դէպի Կախաղան* (Darağaçlarına), Boston, 1932, s. 65-66.

ler onu saklandığı yerde yakalayıncaya dek bu ganimetle bir hafta boyunca on iki huriyle cümbüş yapmıştı.

Daha ağırı, İslâm hukukunda hırsızlar için tembihlenen acımasız cezalara rağmen (elleri kesilirdi) Osmanlıların yaşamında, çalmanın kolektif davranışlar içinde müsaade edildiği, özellikle gayrimüslimleri hedef aldığında hoşgörüldüğü yerler ve durumlar vardı: "Osmanlı İmparatorluğu'nda katliamlar her zaman pazarda başlamıştır çünkü orada yağmalayabilecekleri mallar saldırganlara cazip gelmiştir."[10] Doğu'da çoğu zaman dağ aşiretlerinin yaptığı bu yıkımlar, Ermenilerin, Asurluların ve diğer azınlıkların yanında yerleşik Kürtlere de zarar veriyordu. 1895'teki Ermeni katliamlarının ardından Sultan II. Abdülhamid'e muhalif ve o dönemde Paris'te sürgünde olan Jön Türk liderlerinden biri açıklamaya çalışmıştı. Katliamların "İslâmcılığın geleneklerini ve Kuran'ın ilkelerini hiçe saydığını" söylüyordu ama sonrasında şunları ekliyordu: "... Yağmalamalar sırasında Hıristiyanların hedef olarak seçilmelerinin sebebi onların Müslümanlardan daha zengin olmaları ve daha konforlu yaşamaları ve ya korkudan ya da muzaffer olan tarafa karşı duydukları güvensizlik nedeniyle kapılarını kapalı tutmalarıdır."[11]

Sason'a giderken verdiğimiz bir molada otobüs şoförü bana iyi bir koltuk bulma zahmetine girdi ve beni karşılamaları için kasabadaki akrabalarını aradı: Merkezi Kozluk'ta olan bir aşirete mensuptu ve ninelerinden biri Ermeni'ydi. "Sason'daki insanların yüzde yetmişi iyi derim ama diğer otuzluk kısma dikkat et" diye tavsiye etti bana. "Kötü insanlar var." Bana sokaklarda dikkatli olmam konusunda nasihat verdiğini düşünerek hırsızların sorun olup olmadığını sordum. "Hayır, hayır!" dedi şaşkın bir bakış atarak. "Ama şerefli hırsızlar da var". Ancak şaka olduğunu farz ettiğim şeyi takdir ettikten sonra gürültülü bir kahkahayla dişlerini gösterdi.

Sason'da bazı imamlar en az üç Ermeni canı alanlara cennet vaat etmişlerdi. "Fakat Sasonlular yüz Hıristiyan öldürmek zorunda olan ama doksan dokuzda kalan bir adamdan bahsediyorlardı" dedi Sose, Vanik dalgın bir şekilde dinlerken. "O da yüze tamamlamak için bir köpek öldürmüş; hoca da 'Şimdi Cennete gideceksin' demiş." Köpek İslâm'da murdar bir hayvan olarak sayılır.[12]

---

10 R. Kévorkian, *The Armenian Genocid*, s. 88 [*Ermeni Soykırımı*, çev. Ayşen Taşkent Ekmekci, İletişim Yayınları, İstanbul].

11 *A.g.e.*, s. 13.

12 Cyril Glassé, *The New Encyclopedia of Islam*, Altamira Press, New York, 2002, s. 121: "Bir köpeğe dokunmak *hadath*, yani murdarlığa yol açar." Fakat onlara eziyet etmek âlimler tarafından yasak olarak görülür: bkz. Yusuf al-Qaradawi, *The Lawful and the Prohibited in Islam*, Islamic Book Trust, Kuala Lumpur, 2013, s. 129 [*İslam'da Helal ve Haram*, Nida Yayıncılık, İstanbul, 2021]: "Peygamber, Kuran'ın 'Yeryüzünde yürüyen hayvanlar ve gökyüzünde iki kanadıyla uçan kuşlardan ne varsa hepsi sizin gibi topluluklardır' (Kuran, 6:38) ayetine atıfta bulunarak, 'Eğer köpekler ümmetler arasında bir ümmet olmasaydı, onların öldürülmesini emrederdim' demiş."

Vanik bir anlığına durdu. Ağır nefesi aşırı hızla atan, anılarında yaptığı yürüyüşle zorlanan bir kalbi açığa vuruyordu. Çok yorulmuştu ama Sose'nin üzerine titreyen ilgisine ısınmıştı. Yaşlı adam, Sose'nin çok daha acil meselelere yönelmiş bir dünyada, tıpkı uzun yıllar önce yitirilmiş öyküleri dinlemeye istekli bir torun gibi gösterdiği dostane ilgiden keyif alıyor gibiydi. "Davit'in çağında İslâmiyet var mıydı?" Sose Türkçe ümmet sözcüğünü kullanarak yalancı bir naiflikle sormuştu. O âna kadar sohbet Sason Ermenicesi ile sürmüştü. Vanik yanıt vermek için Türkçeye geçti. İri siyah gözleri Sose'den uzaklaşıp etrafımızı saran boşluğa çevrilmişti. "Davit'in zamanında Ermenistan vardı."

* * *

"Tüm bu dağlar Ermeni dağlarıydı" demişti Haro, otuz yıl önce doğduğu günden bu yana her gün gördüğü dünyaya bitmek bilmez bir hayranlıkla bakma becerisiyle. Kemerli burnunun tanımladığı yüzü güneşten yanmıştı ve saçları altın sarısıydı. Bir uçurumun yanında Sason ile göğün kesiştiği yerdeydik. Etrafımızı saran doruklar, ufkun, geçip giden bulutların ve yüzen sis parçalarının ardından birbirlerini binbir farklı biçimde yansıtıyorlardı. Doğu Toroslar altımızda serilmiş haldeydi; *Voskedzar* üzerinde bakır rengi bir günbatımına dönüşüyordu. *Voskedzar*, en yüksek doruklardan biri olan Şağlamor'un kısa bir yürüş mesafesinde altında kalan iki hanelik bir köydü.

"Hâlâ Ermeniler" diye yanıt verdim. "Şimdi..." dedi, kısa bir an için bana şaşkın bir halde dönerek. Hüzünlü gözlerle sessizce ileriye bakıyordu. Gözleri karşı doruktaki parıldayan bir noktaya, dağlar arasındaki ölçülmez mesafelerde bir yere odaklanmıştı. Bir ateş yakılmıştı, salt kayalardan oluşan bir düzlükteki tek yaşam iziydi. "Belki bir çoban yakmıştır" dedi Haro. Rüzgârda tek başına dans eden uzun alevlere ilgiyle bakıyordu.

Hoca, yani Kürt bir öğretmen Haro'ya ilkokulda ders vermişti ve beni korunaksız uçurumlar içinden geçen, taşlar ve kayalarla sarılmış, birçok büyük taşın yolu kapattığı çukurlarla dolu dağ yollarından iki saat süren zahmetli bir araç yolculuğuyla Voskedzar'a getirmişti. Hoca, genç kardeşi Sahavet ve ben, evin dışında başörtülü genç bir kadın *tonir*den, yani kilden yapılmış bir ocaktan çektiği ekmekleri bir tezgâhın üzerine yığarken vardık. Beni karşılamak için pişirdiklerini söyledi bana Hoca. Kadın bana büyük bir somun verdi. Yumuşacık ve sıcaktı. Gözeneklerine hava dolmuştu. Gün batımının ilk izleri Sason'u renklendirirken, güz mevsiminde geç ikindi vakti nefes alıp veren bir yaratık gibiydi. Kız üzerine süslü bir bronz ve gümüş çengelin iliştirildiği, kahverengi yün bir ceket giymişti. Belki de sökülmüş bir harmaniden veya asillere yaraşır başka bir kıyafetten kalmıştı. Büyük fuşya glayöllü

başörtüsü, biri büyük diğeri birleştirilmiş iki yaprak halinde düğümlenmişti. Gövdesine gevşek bir şekilde düşmüş, simetriyi koruyan bir sarkaç gibi salınıyordu.

Arkada karanlık bir barakanın olduğu iç avluya girdik. İri kafalı bir adam alçak bir banka oturmuş, tarım aletlerine kaynak yapıyordu. Maskesinin yuvarlak gözlükleri, çizilen metal ile kaynak makinesi arasındaki temasla fırlayan kıvılcımları yansıtıyordu. İşini bıraktı ve geniş adımlarla Hoca'ya yürüdü. Bir baş uzun olduğu misafirini kucakladıktan sonra hafifçe başıyla selam verdi ve Hoca'nın gözlerine baktı. Müslümanlar arasındaki standart selamlama sözcüğüyle "Selamın aleyküm" diyerek birbirlerinin ellerini sıktılar. Karşılama iri adamın, Allah'ın ve elçisi Peygamber efendinin büyüklüğünü ilan etmesiyle, hayatta güzel olan her şey için onlara şükürler dilenmesiyle ve Hoca'nın sevdiği herkes için her şeyin inşallah iyi olması, Allah'ın izniyle hepsinin afiyette olması dileğiyle devam etti. Ardından Sahavet'in elini sıkıca ve daha kısa bir süre sıktı çünkü ağabeyini karşılarken ettiği kısa duada onu da kastetmişti. Duası Hoca'nın aşiretindeki fertlerin hepsi için okunmuştu ve bu aşiret, Sason'daki Kürt aşiretlerinin en büyüğü ve en güçlüsüydü. "*Imal es?*" ("Nasılsın?") diye sordu bana Sason lehçesiyle. Kendisine geleceği söylenen Ermeni konuğun ben olduğunu farz etmişti. Fakat Ermenicesi buraya kadardı veya biliyormuş gibi davranmıştı çünkü ona aynı dille yanıt verince Türkçeye geçti. Nitekim Hoca ile kardeşi arasında geçen kısa Kurmancî veya Kürtçe konuşmalar ve konuklar arasında ara sıra yerel Arapça lehçesiyle söylenen sözler haricinde, günün geri kalanı boyunca sohbetlerin ortak dili Türkçe olarak kaldı. Aslen Voskedzarlı olan iri başlı adam, 1990'ların sonlarına dek İstanbul'da yaşıyordu ve yazın buradaki kuzenlerini ziyaret etmek üzere yeni gelmişti.

Mobilyasız oturma odası geniş ve uzun bir koridorun sonundaydı. Yüzeyi dışarıya bakan, yuvarlak, parlatılmış bir çelik tepsi, tıpkı Ortaçağ'dan kalma yuvarlak bir Flaman aynası gibi duvara asılmıştı. Ev sahibi halının ucundaki küçük koltukta oturuyordu. Televizyon açıktı. İş dünyasından haberleri aktarıyor, ekranın altında borsadaki hisse fiyatları yanıp sönüyordu.

Kısa süre sonra Aynabey ailesinin Arap komşusu buyur edildi. Herkesi sıcak bir şekilde selamlayan sempatik ve genç bir adamdı. Sessizlik oluştu. Hoca ve komşu haricinde herkesin yüzünde sebepsiz bir gülümseme vardı: Bugün, ormanlık alanların ve yeşilliklerin Ermeni köylerinin veya hayaletlerinin işaretçisi olduğu bu çıplak dağların efendileri Kürtler ve Araplardı. Çünkü tarım neredeyse Ermenilere has bir faaliyetti. Kürtler ve Araplar ise geleneksel olarak çobanlıkla ve hayvancılıkla geçiniyorlardı.

Sason geçmişte öyle sık ormanlarla kaplıydı ki komşu şehir Muş'ta yaşa-

yan Ermeniler oraya Dzmag diyorlardı: "Çok az güneş alan yer" veya "nemli dağlık bölge". Ermenistan 7. yüzyılda Arapların hâkimiyeti altına girdiğinde buralar öyle bereketli olmalıydı ki Sasonlular haraçlarını ağaçlarla ödemişlerdi. Halifelik de bunları gemi yapımı için kullanıyordu. Bin yıl boyunca bu dağlar kışın yapraklarını döken ve kozalaklı ağaçlarla kaplı kaldı ama botanik veriler yok oluşları konusunda net değil: Doğal ve insan kaynaklı sebeplerin birleşiminden şüphe ediliyordu. En azından açıklaması bu olmasa bile, çobanların daha geniş alanlara konup göçmelerinin ormanlık alanların pahasına gerçekleştiğini söylemek bilgilere dayalı bir tahmindir. Çünkü otlakları tükettikten ve köklerle çiçekleri sökerek yenilenmelerini önledikten sonra bölgenin tercih edilen besi hayvanı keçiye geçmek zorunda kalmışlardır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Kürt emirliklerini lağvetmesiyle (sonuncusu şiddetli bir şekilde 1847'de dağıtılmıştır) oluşan anarşi ortamında tarım daha da geriledi çünkü aşiretler otoritelerini kabul ettirmek için birbirleriyle savaştılar ve bunun araçlarından biri de Ermenilere yapılan gaddarlıklar oldu. Ardından 1894 Sason katliamları ve diğer olaylar geldi. O günlere gelindiğinde ormanlar çoktan tükenip gitmişti.

Ağaçların kesilmesi ile şehitlik arasında bir benzerlik vardır. Her ikisi de savunmasızlara şiddet uygulanmasını içerir. Nitekim Giovanni Bellini'nin "Şehit Aziz Peter'in Suikastı" adlı yapıtının yorumlarından biri bu olabilir. Venedikli ressamın 1507 tarihli resmi, 13. yüzyılda Kathar sapkınlarının tuttuğu paralı askerlerin Katolik engizitörü katledişlerini tasvir ediyor. Bellini'nin eserinin ön planında yardakçılardan Balsamolu Carino, bıçaklamak üzere Peter'ın üzerine eğilir. Çerçevenin sağındaysa rahibin yoldaşı Dominikan keşiş, hançerini kaldırmış bir suikastçıdan kaçmaya çalışır. Bakan kişinin dikkati kısa sürede arka plandaki ormanlara çekilir. Burada iki ormancı baltalarıyla ağaçları keserken, diğer köylüler belki avcılığı da içeren başka pastoral eğlencelerle meşgul gibidirler. Ancak ayırt edici özelliklerden biri, birkaç adım ötelerinde yaşanan kıyıma bakmak için yüzlerini bile çevirmeyen köylülerin kayıtsızlığıdır ve ağaçları kesen oduncular kilise adamlarının şehitliğini yansıtan görsel bir yankı işlevi görürler.[13] Tarihsel olarak alakasız olsa da, Sason'un kaderinin tuhaf bir öngörüsü niteliğindedir. Burada ağaçların talanı kıyımın habercisi olmuştur.

Voskedzar'da Mustafa'nın ailesi, oğlu Haro ve İstanbul'daki kuzeni ailenin Ermeni köklerini kabul ediyorlardı. Hatta Ermenistan'da akrabaları da vardı. Fakat artık Müslümanlardı. Dediklerine göre kimse onları din değiştirmeye zorlamamıştı ve artık kendilerini Ermeni saymıyorlardı. Sadece babalarının

13 Ermanna Panizon, "*L'Assasinio di San Pietro martire* di Giovanni Bellini: strategie narrative, precedenti iconografici e analisi iconologica" (Giovanni Bellini'nin *Şehit Aziz Peter'ın Suikasti:* anlatı stratejileri, ikonografik teamüller ve ikonolojik analiz) *Ricche Minere*, Ocak 2014, s. 43-61.

değil, eşlerinin de Ermenilerle kan bağları vardı. Bunun da tamamen önemsiz olduğunu söylüyorlardı. "İnsan insandır" diyorlardı; Türkiye'de rahatsız edici soruları ve yanıtları sık sık geçiştiren bir nezaket sözüyle.

"Başka yere gidecek paramız yok" dedi Haro neden hâlâ orada olduklarını, herkesten ve her şeyden uzakta olduklarını, araçla en yakın camiye bile bir saat uzakta yaşadıklarını, kendi ailelerinden kişilerle evlendiklerini ve tek bir Arap dışında herkesin Ermeni olduğunu anlatmak için. Aile 1990'lardaki Kürt İsyanı'nın yaşandığı "terör yıllarında" İstanbul'a gitmiş ve kendi topraklarında geçimlerini sağlamak üzere geri dönmek zorunda kalmıştı. Ve döndükleri günden bu yana Maruta Dağı'na yapılan hac yolculuklarına katılıyorlardı. Bu, Sasonlu Ermenilerin İsa'nın Tecellisi Bayramı'nda yaptıkları bir gelenekti. Kilise paganların Vartavar kutlamalarını veya Gül Festivali'ni takvimi içine katmıştı. Bu şölende Ermeniler Tanrıça Asdghig'in tapınağını çiçeklerle süslerler ve karnavalesk su oyunları oynarlardı. Hıristiyanlık öncesi zamanlardan Müslümanlaşmaya kadar gelen bayram artık inançları aşmış bir durumdaydı. Kürtler ve Araplar, Surp Asdvadzadzin mabedine gitmek üzere Sasonlulara katılıyorlardı. Çoğu dönme olsa da aralarında Ermeni Apostolikler de vardı. Aynabey ailesi *madağ* yani kurban olarak yavru bir keçi adamışlardı. Fakat bu yerel bir görenekti, onlara göre Hıristiyanlıkla veya Ermenilerle hiçbir ilişkisi yoktu.

Dahası Ermenilerle evlenmişlerdi, hâlâ bölük pörçük bu lehçeyi kullanıyorlardı, herkesin bildiği kadarıyla ezelden beri Ermeni olan bir köyde yaşıyorlardı ve Ermeniler çağlardır nasıl yaşamışlarsa onlar da –dünyanın diğer yerlerinde çoğu kişinin yaptığından daha fazla– adları hariç her şeyleriyle öyle yaşamaya devam ediyorlardı. Daha çetin rakiplerle girdikleri yiyecek bulma rekabeti onları gün ışığından sakınmaya mecbur edince gizli yerlere çekilen ve gece alışkanlıkları geliştiren mahluklar gibi, Sasonlu Ermenilerin hayatta kalmış fertlerinden bazıları da daha fazla tırmanmanın imkânsız olduğu yüksek kesimlere taşınmışlardı. İslâm örtüsü de onlara biraz koruma sağlamıştı.

Anadilini biraz tereddütle konuşan Mustafa, soyunu Doğuluların tarzıyla kendi adından başlatarak saymıştı: "Hasan oğlu Mustafa..." Fakat araya girdiler. "Sako!" Haro lafını kesip dedesinin Ermeni, İslâm öncesi adını söylemişti. Biraz şaşıran Mustafa "Sako" diye tekrarladı yumuşak bir sesle. Sonra devam etti: "Hove'nin oğlu Sako; Marde'nin oğlu Hove." Hepsi orada sona erdiğini biliyordu, Haro'nun dediği gibi. "Marde yüz elli yıl önce yaşamıştı." Tağvetsor'dandı ve oğlu Hove de oralıydı. Sako'yla, yani Haro'nun dedesiyle birlikte yetmiş yıl önce, 1940'ların sonlarında Voskedzar'a gelmişlerdi. O dönemde Müslüman olduklarına inanıyorlardı ama Haro bunun "1915'ten sonra" olmuş olabileceğini söyledi. Sadece tarihten bahsetmiş, olayın adını

söylememişti. "Tağvetsor'da hiçbir şey kalmadı ve devlet bizi buraya getirdi." Yeniden iskânları ve din değiştirmeleri, İkinci Tehcir'in yaşandığı ve 1915'ten bir şekilde sağ çıkmış Ermeni köylerinin toplu şekilde yok edildiği tarihlerle ve İslâmlaştırma örüntüsüyle eşleşiyordu. 1894 katliamlarından en ağır darbeyi almış köylerden biri olan Tağvetsor'da, soykırımdan hemen önce hâlâ sekiz Ermeni haneden oluşan bir nüfus vardı ama 1914'te kiliselerinin olduğu dönemde çok daha kalabalık olmalıydılar. Haro'nun şimdi yaptığı yorum, köyün 1930'larda Kürt asilerle Türk ordusu arasındaki çatışmalarda yakılıp yıkıldığına işaret ediyordu. Türkiye'nin günümüze dek uygulamayı sürdürdüğü bir stratejiydi bu.

Soykırım zamanında aileleri hakkında ne bildiklerini sorunca sohbet bir an için dondu. İri başlı adamın dudakları şaşkın bir yüz buruşukluğuyla donakalmıştı. En sonunda Haro, dedesi Sako'nun bir katliamdan sağ çıkmış olabileceğini ama bu konuda bir şey bilmediklerini söyledi. 105 yaşına dek yaşamış, din değiştirdikten sonra adını Gülamir olarak değiştiren Maryam'la evlenmiş ve Marde aşiretinin üyeleri olmuşlardı.

Haro'nun eşi ve kuzeni, üzerinde ekmek, meyve ve balın olduğu bir tepsiyle geldiler. Bal su kadar hafifti ama adını bilmedikleri, göğe diğerlerinden daha yakın yerlerde yetişen küçük vahşi çiçeklerden gelen mütevazı kökeniyle çelişecek kadar zengin aromalarla dolup taşıyordu. "*Ays ağçiye xorotiy'e*" dedi Haro Sason Ermenicesiyle: "Bu kız güzel" diyordu; Davit'in şiirinden farkında olmadan yaptığı bir alıntının farklı bir söyleniş şekliyle. "*Ağçig mi urne şad xorodig g'eğni*" yani Srvandzydyants'ın transkripsiyonundaki ikinci mısra: Bağdat halifesinden bahsediyor ve "Çok güzel bir kızı var" diyordu şiirde. Haro'nun Sason diliyle bir araya getirebildiği birkaç eksiksiz cümleden biriydi. Tarlaya çıktı ve arazisinin sarp kayalıklarla çevrelenmiş kenarında dikilip durdu. On kardeşten yalnız kendisi Sason'da kalmıştı, "yalıtılmış ve dağlık bir bölgede hâlâ varlığını koruyan eski bir ırkın kalıntılarından, küçük ve parçalanmış bir kabileden" yalnız kendisi.[14] Ve Haro bu yüksek noktadan Ermenistan'ın yok olmuş kısmına tepeden bakıyordu.

Bin yıllık çatışmanın zorunlu olarak sahte bir kayıtsızlık içine toplandığı odanın dışında, arka bahçesindeki sıradağlarda hava ayaza dönmüş, serinliyordu. Güneş tepelerin ardından inişe geçmişti. Azalan ışığı kayalık yüzeyi ton ton kırmızılara boyuyor, vadileri yeniden karanlığa bürüyordu. İki yaşındaki çocuğu yeni gelmiş, babası kameraya el sallarken fotoğrafını çeken yabancıyı utangaç bir şekilde izliyordu. Adı, Türkiyeli Ermeniler arasında popüler bir isim olan Arda'ydı. Sonra taraçalı meyve bahçesine tırmandık. Orada Haro bir lale kopardı ve taştan oydukları bu küçük bereketli adada

14 Charles Darwin, *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex*, Londra, 1874, cilt 1, s. 181 [*İnsanın Türeyişi*, çev. Bahar Kılıç, Alfa Yayınları, İstanbul, 2024].

2.000 metre yüksekte çiftçilik yapmanın ödülü gibi tuttu. Karşı dorukta ateş hâlâ yanıyordu.

Önce iki, ardından üç, kısa süre sonra da bir sürü koyun adeta bir dağ duvarının arkasından yoktan var olmuş gibi belirdiğinde gece her şeyi örtüsünün altına alıyordu. Sürüyü küçük bir kız güdüyordu. Sureti ve güzelliği Haro'nun eşine denkti ve acemi gözlerle bakıldığında onu ayıran tek şey kıyafetlerinin ve başörtüsünün farklı renkleriydi. Hayvanları uyanan yıldızların kapladığı bir ağıla soktu. Ve kamerayla peşinden gittiğimde aynı acemi bir kelebek gibi utangaç bir kıkırdamayla kaçtı. Uzun bir igloyu andıran huni şeklindeki mutfağa kaçarken mor başörtüsünün uçuşan kuyruğu neşeyle sallanıyordu. Köşeye sıkışmıştı ve nefes nefese kahkaha atarken hâlâ kaçmaya çalışıyordu ta ki Haro gelinceye ve baldızı ve kuzeninden fotoğrafını çekmeme izin vermesini rica edinceye dek.

Voskedzar'ın elinde yalnızca temel şeyler vardı: Bir dağ okyanusunun ortasında, güneş ve diğer yıldızlar, kışın bitmek bilmez yağmuru ve karı, koyunlar ve keçiler, kendi ekmeklerini meyve ve bal veren tarlalarında pişiren erkekler ve kadınlar. Bir de rüzgârları ve kıraç doruğun üzerindeki sırrıyla yalnız, gecenin karanlığı içinde yanan bir ateşi. Sadece toprak, su, hava ve ateş vardı. Ve art arda, bir kişi haricinde herkes için sır olan ölçülerle bir araya geldiğinde ortaya çıkardıkları hayat. Aynabey ailesinin görünür malvarlıklarının çoğu bu ve biraz fazlasıydı. Bu da ekonomik terimlerle pekâlâ yoksulluk sayılabilirdi.

"Kutsal metinler doğru anlaşılacak olursa Cennet Ermenistan'daydı" diye yazmıştı Lord Byron, evrakları arasında bulunan bir kâğıt parçasında. Thomas Moore'a göre bunu Ermenice gramer kitabı için hazırladığı önsöz olarak kaleme almıştı. "Fakat Cennetin kaybolmasıyla ülkenin mutsuzluğunun izlerini hemen hemen aynı tarihlere kadar sürmek mümkündür ... ve Türkiye'nin paşaları Tanrı'nın, insanı kendi suretinde yarattığı bölgeyi harap etmişlerdir."[15]

İsimsiz bir Fransız vakanüvisin 1816'da kaleme aldıklarına göre Byron, Venedik'teki St. Lazarus Manastırı'nda, "Cennet bahçelerinin durumunu net bir şekilde öğrenmek için çok tuhaf bir eserin yazımıyla meşgul bir Ermeni papazın" dilini öğrenmişti.[16] Bu kişi Mkhitarian Tarikatı'nın başrahibi, Milton'un *Kayıp Cennet*'ini Ermeniceye çevirmiş Peder Haroutioun Avgerian'dı. Ve iki yüz yıl sonra onu bulmuştum: Cennet buradaydı. Fakat Ermenilerin küçük arazileri ve korularını saymazsak, Sason Farsça "bahçe" anlamına gelen *pardez*'ini yitirmişti. Sözcük Ermenicede aynı anlamla ve çok benzer bir

15 Thomas Moore, *Letters and Journals of Lord Byron: With Notices of his Life*, cilt 2, Paris, 1833, s.4

16 Anonim, *The Life, Writings, Opinions and Times of the Right Hon. George Gordon and Noel Byron, Lord Byron*, Londra, 1825, s. 400.

telaffuzla korunmuş, Roman dillerinde türeyerek "cennet" yani *paradise* sözcüğüne dönüşmüştü. Bahçesiz cennet kendisini inkâr eden bir yerdi; Ermeni olan ve olmayan bir toprak ve halk.

Hoca'nın gitmesi gerekiyordu ama bana istersem kalabileceğimi söyledi. Duyduğum minnete sessiz bir pişmanlık eşlik ediyordu çünkü konuklarımın rahatsızlığını onun varlığına yorduğumdan ona kızmaya başlamıştım. Biz Ermeniler en sonunda özgürce konuşabilecektik. Fakat hevesle önerisini kabul edince ev sahipleri rahatsız oldular; Haro sessizce yere bakıyordu. Babası yerlerinin dar olduğunu söyledi ama Hoca'yla kardeşi de kalacaksa üçümüzü birden ağırlamanın yolunu mutlaka bulabilirlerdi. Onun önerdiği şeyle çelişmesine aldırmıyordu veya belki de bu kasıtlı bir imaydı. Gözdağı ve korkuyla yıpranmış bir halde Hoca'nın pikabına kin dolu bir teslimiyetle yürüdüm. Çıkarken Mustafa'ya duvardaki parlatılmış tepsiyi sordum. Yansımasını eğlence evlerindeki komik aynalar gibi çarpıtıyordu. "Kötü niyetli insanlara beddualarını geri yansıtmak için" dedi ve yeni bir açıdan Haro'nun içinde çevrili yüzünü gördüm. Eşitsiz bir yüzeyde kabarıp küçülüyordu. "Bunları evin kadınları yapıyor."

Voskedzar'dan ayrılır ayrılmaz Hoca'dan beni köye geri getirmesi için söz aldım. Birkaç gün sonra telefon etti. "Senin iyi bir adam olduğunu söylüyorlar ama dönmeni istemiyorlar." Nedenini sormanın anlamı yoktu çünkü o da bilmiyordu. Fakat kısa süre sonra bölgenin ana şehri Sason sokaklarında oyalanan bıyıklı adamlar sürüsü içinde Haro'nun Arap komşusuna rastladım. "Haro'yu ara" dedi ve ısrarla tekrar gelmemi söyleyerek onun telefon numarasını verdi.

"Telefon numaramı nasıl aldın?" diye sordu Haro kızgın bir sesle, selamlamak yerine. "Hayır, yeniden gelemezsin... eğer sorun varsa şimdi telefonda sor." Konuşma birden sona erdi. Sonra birdenbire, yirmi dakika sonra Haro, Hoca'yla birlikte Sason'da kaldığım otele çıkageldiler. Eski dostlar gibi sarıldık. Rahatlamış gibi görünüyordu. Küçük oğlunun yanında, arka bahçesindeki dağları düşünen adamın aynısıydı. Gri yün ceketi ve beyaz gömleğiyle jilet gibiydi. Bölgenin en büyük şehri Batman'a iş için yola çıkmıştı. Ne var ki oturduğumuzda yüzü birden katı bir görünüm aldı.

"Sor" dedi, muhabbeti kesen anahtar sözcükle. Ben sessiz bir haldeyken Hoca beni dikkatle izliyordu. Haro formaliteden sorduğum birkaç soruyu duymazdan geldi ve bunun yerine tuhaf bir hitabetle bildiklerini ezberden tekrarlamaya koyuldu: Büyükleri isteyerek İslâm'a geçmişlerdi; Müslüman olarak yaşamaktan mutluydular; yine zorla din değiştirmediklerini açıkça vurguluyordu. Ve kendilerini rahatsız etmeyen Arap ve Kürt komşularıyla dostane ilişkiler içindeydiler. Ermeni kökenli olduklarını kabul ediyorlardı ama artık Müslümanlardı: "Artık Ermeni değiliz." Yüz ifademde bir şeyler

değişmiş olmalı çünkü utanıyormuş gibi yüzünü çevirdi. Hoca kısa bir yürüyüş yapacağını söyledi ama Haro gitmesine izin vermedi. Bu noktada tekrar Voskedzar'ı ziyaret etmemin hoş karşılanmayacağını ekledi. En fazla Hoca'yla gelebilirdim ama o da önce onları arayıp sormak kaydıyla.

Hoca çok az konuşan, katı ama esrarengiz bakışları olan bir adamdı. Beni bir grup Müslümanlaştırılmış Ermeni'yi ziyaret etmem için getirmişti. Birkaç hanede karşılaştığımız yaltaklanmaların ve dinî saygı gösterilerinin altında ilahi bir gerginliğin yattığı sezilebiliyordu. Dolayısıyla Hoca bölgede nüfuzu geniş bir Kürt olduğundan bu tepkilere istemeden yol açtığını düşünüyordum. Bu ne kadar doğru olsa da söz konusu dinamikleri fark ettiğini ve tanıştırmalardan kısa süre sonra ortamdan çekilerek ihtiyatlı bir şekilde açıklarını yakalamama yardımcı olmaya çalıştığını da fark etmeye başlamıştım. Fakat onun kalmasını isteyenler, özellikle Voskedzar'da başkaları olmuştu. Belki sebebi kendilerinin, yani Sasonlu Ermenilerin, özellikle de Müslümanlaşmış olanların bir diaspora Ermenisi'yle görüştükleri (ya da daha kötüsü, komplo teorilerine gazetelerden daha kolay inanıldığı bir ülkede oldukları için) yönünde bir izlenim vermekten kaçınmaktı.

Haro başıyla selam vererek ayrıldı ve dolmuşlarla tıka basa şehir meydanına doğru yürüdü. Bugün bu dolmuşlar beyaz minibüsler olarak yeniden hayat bulmuştu. Hepsinin üstünde Allah'tan trafikte kendilerini korumayı isteyen veya bedduada bulunan çıkartmalar vardı. Genelde "Maşallah" yazıyor, arada sırada da "Kem gözlere şiş" yazan çıkartmalar görünüyordu. Uyanıkken art arda sigara yakan Hoca, Voskedzarlı Ermenilerin benimle veya başka bir Ermeni'yle buluşmakta neden isteksiz olduklarını açıkladı. Bazı Ermeni akrabalar birkaç yıl önce İstanbul'dan gelip onları ziyaret ettikten, büyüklerinin gömdükleri altınları çıkarıp gittikten sonra komşu köylerdeki Müslümanlar onlara meraklı gözlerle bakar olmuşlardı. "Sizinkiler" diyordu Hoca: Bununla kastettiği, "senin halkın"dı, yani Ermenilerdi, Kürtler veya diğer Müslümanlar değildi. Peki neden bana gece kalmamı söyleyip, sonrasında hemen vazgeçtiklerini sordum. "Söylemediler; bunu ben teklif ettim ve benim de kalacağımı düşündüler" dedi Hoca. Voskedzarlı Ermenilerin İslâmi inancı onlara belli bir koruma sağlıyordu ama komşuları onların hangi ırktan olduklarını veya en iyi ihtimalle şüpheyle bakılan dönmeler olduklarını biliyorlardı. Bu da gizli hazinelerin masallarıyla doluydu ve tehlikeli veya ölümcül olabilecek bir açgözlülüğü kışkırtıyordu. Bundan dolayı Hoca'yı bir kalkan olarak görüyorlardı. Yoksa neden Ermeni bir gezgin, ta Amerikalardan yola çıkar da dünyanın bir ucunda yer alan, en yakın medeniyet noktasıyla arasında en az bir saat mesafe bulunan bir Ermeni ailesini ziyaret etmek için saatler boyunca ölümle burun buruna gelinen dağ yollarını katetsin ki? Yerel halk, içinde altının olmadığı her tür gerekçeyi inanılmaz veya ikna edicilikten uzak buluyordu.

"Tanışman gereken biri var" dedi. İlk başlarda onun bir polis muhbiri veya varlığıyla özgürce konuşmaların kesilmesine neden olan biri olduğundan şüphelendikten sonra, İstanbul ve Ermenistan'da yaşayan Ermeni arkadaşlarımın bana Sason'da Hoca'nın rehberliğiyle hareket etmemi söyleyen tavsiyelerinden memnuniyet duymaya başlamıştım. "Ona gözün kapalı güvenebilirsin" demişti bana Sose.

Hoca ve ben dik sokaklardan Sason'un meydanına doğru iniyorduk. Yaklaşık 11.000 sakini olan bu kentte insanlar, sahiplerinin servetlerine göre yükselen veya harap hale gelen, kimi zaman tuğlalarının dizilmesini ruhsatsız müteahhitlere veya sahiplerinin kendi ellerine borçlu olan karmakarışık bina topluluğunun ortasında, günlerini kahvehanelerdeki alçak taburelerde oturarak geçiriyorlardı ve ezici çoğunluğu erkekti. Sasun biraz kafa karıştırıcı bir şekilde Sason olarak yeniden adlandırılmış veya daha ziyade 1920'lerin sonlarında, ordu Mustafa Kemal'in seküler ve Türk milliyetçisi rejimine karşı yükselen bir Kürt ayaklanmasını bastırdığı vakitlerde yeniden kurulmuştu.

Bir-iki adamın bana yanaşıp Amerika'dan Ermenileri bulmak için gelen yazarın ben olup olmadığını sormadığı tek bir gün bile olmuyordu. Ardından beni çay içmeye davet ediyorlar ve ninelerinin Ermeni olduklarını anlatıyorlardı. İsimleri Hatun, Hasmik veya başka Ermeni adlarıydı. Bazısı din değiştirmişti ve torunlarının anlattıklarına göre, Kürt veya Arap kocaları bazılarının Hıristiyan kalmasına izin vermişti. Dinî vecibelerini nasıl yerine getirdiklerinden hiçbir zaman emin olamasalar da, bazıları cesaret edip gizli gizli dua ettiklerini veya mum yaktıklarını söylüyorlardı. Ve elbette Maruta Dağı'na hacca gidiyorlardı. Sason'daki torunların sayısı öyle çok ama anıları öyle azdı ki (neredeyse hiçbir öykü yoktu, yeniden inşa etmesi imkânsız kırık dökük hayatların parçaları vardı sadece) anlatısal bir değer taşımadıkları yerde istatistiki önemleri vardı. Birkaçı en kaba türden hevesli altın arayıcılarıydı. Öyle ne oldum delisiydiler ki hazine haritalarının peşinde olduklarını anlamak en fazla birkaç dakika sürüyordu. Fakat diğerlerinin çoğu sessiz kalmış öykülerin izleriyle samimi görünüyorlardı: Bu öyküler belki yakın akrabalarını da içerdiği için anlatılmıyordu çünkü bu büyükanneler arasında kaçırılanların veya şiddetle evliliğe zorlananların sayısı az değildi.

Hoca tam caminin önünden sağa döndü ve küçük bir sokaktan bitmemiş bir binaya doğru indi. Burada iki genç adam elektrikli bir testereyle tahta kalasları kesiyorlardı. Şiddetli sesi diğer seslerin hepsini bastırıyordu. İnce bıyıklı, köşeli çeneli, kısa ve iri bir adam, hasmane bir aceleyle, kolları belinde ve göğsü ileriye bakar halde yanımıza yaklaştı. Gözlerini kasıtlı bir şekilde nefretini yansıtarak Hoca'nın gözlerine kilitledi. Dudakları mühürlüydü, ziyaretçisinin selamını almak için başını çok az sallamıştı. Hoca kabullenmiş bir gülümsemeyle oradan çıkıp gidinceye dek gözlerini kırpmadan orada durdu.

Kısa boylu adam hâlâ tedirgindi, hızla nefes alıyor ve göğsü dilsiz bir öfkeyle kabarıyordu. Hoca gidince bana dönüp kim olduğumu ve ne istediğimi sordu. "Ermeni misin?" diye sordum bir miktar korkuyla. "Hayır" diye yanıtladı. "Dönme" diye ekledi bir saniye sonra ve durdu. Öfkesi yatışıyordu, sessizce tepkimi bekledi. Ve empatiyle baktığımı görünce jest kullanmadığı anlarda hikâyesi kısa cümlelerle ve bazen tek heceli sözcüklerle dökülmeye başladı. Onaylayabileceği şeyleri göz kırparak söylememeyi tercih ediyordu. "Evet dedem Ermeni'ydi ve evet babam da zorla din değiştirdi" dedi Zeki. Doğru terim buysa, Ermeni Kilisesi'ne döner miydi? "Hayır" dedi ve elini aynı konuma gelecek şekilde ileri geri sallayarak bir harekette bulundu: "Zamanında bu, sonra şu, şimdi yine bu mu? İmkânsız." Sohbet boyunca belirsiz bir kimlik kavramıyla boğuşmuştu. Kendisine veya başka birine Ermeni diyor ama sonraki cümlesinde hemen Müslüman oldukları için artık Ermeni olmadıklarını söylüyordu.

"Herkesi kestiler" dedi. "Güzel kadınları aldılar." Kimleri kastediyordu? "Şu beraber geldiğin adam, onlar yaptı." Yani Kürtler mi? Müslümanlar mı? Ayrıntı vermedi. "Onlar" diye tekrarladı.

> Dedemi hatırlıyorum. Ermeni'ydi. Hagop. Konuşmazdı. Onu çok iyi hatırlamıyorum, belli belirsiz. Babam Müslüman olmuş. Adı Mego'ydu. Müslüman olmaya zorlanmış. Bu konuda yapabileceği hiçbir şey yokmuş: Zorlanmış. Ermenistan'da birçok Hıristiyan akrabamız var ama birbirimizi anlayamıyoruz. Ermenice konuşuyorlar, biz ise Türkçe ve Kürtçe konuşuyoruz. Keşke Ermenice bir şey bilseydim. Tek bir kelime bile bilmiyorum. Köyümüz Cermak'ta hâlâ dört-beş Ermeni hanesi var. Şimdi geride hiçbir Ermeni kalmadı. Hepsi Müslüman oldu. Maratuğ[17] bölgesinde Ermeniler var. Onlar açık şekilde Ermeni. Araplar da Sason'da Ermenileri katlettiler. Gomk bölgesinde Şigo aşireti var. Onlar yapmadı. Bir de Maratuğ Dağı'nın eteğinde Yurlusti köyü var. O aşiret hâlâ orada. Onlar normaldi: Çok kişiyi öldürmediler. Fakat diğer tüm Araplar Ermenileri katlettiler. Her aşiretten Arap: Buxoram, Şerlo, Derxane, Kendo, Bedri, Şükriye. Bu aşiretler hâlâ etrafta. Onları biliyoruz. Onlarla yaşamak zor ama ne yapılabilir? Elbette zor. Çünkü bildiğimizi biliyorlar. Biliyorlar, elbette biliyorlar, hâlâ bundan bahsediyorlar. Ermenilerin topraklarını, evlerini, kadınlarını aldılar. Bize dayı[18] diyorlar.
>
> Köyümüzde çok Ermeni vardı. Çoğu dönmeydi. Birçoğu mülkünü sattı, İstanbul'a ve diğer yerlere gitti. Ailemizde 45 kişi vardı ama sadece dedem soykırımdan kurtuldu. Bir de Ermenistan'a giden iki veya üç akrabası. Diğer-

17 Maratuğ Dağı, Maruto veya Mereto'nun diğer adı. Burada görüşülen kişinin telaffuzu korunmuştur.

18 "Sözcükler özellikle seçilmiş olabilir çünkü Sason'daki pek çok Arap ve diğer Müslüman erkekler, özellikle soykırımdan sonra Ermeni kadınları zorla eş almışlardır. Aşağılayıcı bir çağrışımı da vardır.

lerinin hepsi katledildi. Biz Manuki aşiretindendik. Yerevan'a git ve Manuki aşiretini sor. Herkes onları bilir. Şifahi ilaçlar yapıyorduk. Herkes bizi bilir. Eşim Ermeni kökenli. Başkalarından kız almayız. Onları içimize sokmayız. Rahatsız oluruz. Onlardan kız almayız. Onlardan hazzetmeyiz. Bir-iki kez gelirlerse rahatsız oluruz. Özgürce konuşamayız. Çocuklarım Ermenilerle evli. Başkalarıyla karışmayız.

Ben Müslümanım. Ermenileri seviyoruz. Beni görmeye geldiğine sevindim. Ben Ermeni'yim elbette, bunu nasıl söylemeyeyim. Burada Sason'da hiçbir Hıristiyan bayramı yok. İstanbul'a gittiğimde bayram kutlamalarına katılıyorum. Ayrıca Diyarbakır Kilisesi'ne de gittim:[19] Dört mum yaktım. Ermeni Kilisesi'ni seviyoruz. Tekrar Hıristiyan olmayacağım. Müslüman olduk. "Önce şöyleydi, sonra böyle, öyleydi böyle oldu" dedirtemem. İstemiyorum. Ama kiliseye giderim. Et tırnaktan ayrılmaz. Dili bilmiyoruz. Ama yanlış olmasın: Dini biliyoruz, yanlış kavramıyoruz. Üç erkek kardeşiz. Altı kız kardeşim var.[20] Kız kardeşlerimden ikisi Ermeni olmayan kişilerle evli, diğerleri Ermenilerle evli. Erkek kardeşlerim Ermenilerle evli. Hepimiz burada Sason şehrinde ve köyümüz Cermak'ta yaşıyoruz. Sasonlu Davit'in kalesi çok uzakta değil. Biraz ilerisinde Pertank var. Köyün Ermenice adı bu. Kevork Çavuş'un köyü.[21] Bizim dağlardan. Hemşehrimiz.

Ne zaman para görseler, bir şeyler iyileşse, peşine düşerler. Parayı alırlar. Kazanmak için çalışmıyorlar. Aynı 1915 gibi. Tembeller. Çok konuşmayın. Herkese güvenmeyin. Altından bahsetmeyin. Zeki bunu demiş demeyin. Burada kötü insanlar var. Sırf altın için seni öldürüp giderler. Altın için seni parçalara ayırırlar. Olur. Dikkatli olun. Altından bahsetmeyin. Herkesle konuşmayın. Bende bir risk yok ama herkesle konuşmayın. Bu konuları başkalarına açmayın. Tehlikeli insanlar var. Bu insanlar kötü. Onlarla çok konuşmayın. Tehlikeli. Herkes Sason'da Ermenilerin kimler olduğunu biliyor. Bir yerde bir Ermeni varsa herkes onu bilir. Kürtler Ermeni kızlarını kaçırıyorlar. Kızlarımızı kolay kolay vermeyiz ama zorla alıyorlar. Türkiye'nin her yerinde oluyor. Ömrümün yarısı geride kaldı. Burada bir hayatımız yok: Rahat değiliz. Sason'da Ermeniler ile diğerleri arasında kavgalar var.

* * *

19 Surp Giragos Ermeni Kilisesi. 1960'lardan sonra metruk hale geldi, 2012'de yenilendi ve yeniden hizmete açıldı.

20 Ancak sorduktan sonra kız kardeşlerinden bahsetti.

21 Kevork Çavuş (1870-1907) Sasonlu fedai gerilla. Sadece Ermeniler değil, Kürtler de onu kahraman olarak sayarlar. 1890'lardaki Hamidiye katliamları sırasında Kürt aşiretlerine ve Türk birliklerine karşı savaşmıştır ve 1904-1907 yıllarında Osmanlı saldırıları karşısında Daron bölgesindeki (Muş ve Sason) direnişin liderlerinden biriydi. Yaşamöyküsü Psanats bölgesinde, Pertank'ın çok uzağında olmayan Mgtink köyünde doğduğunu söyler. Savaşta aldığı yaralardan ötürü ölmüştür.

Gezegenin her yerinde ve her an canlı varlıklar, belirsizmiş gibi görünen ve bakıldığında sonsuz ama sınırlı miktarda yaşam için rekabet içindeler. Bu, tüm türler için, diğerlerinden özgürleşmiş türümüz için bile geçerli. Yeni gelenler adımlarımızı takip ederken hepimiz ölüme intikal ediyoruz. Sasonlu Yiğitlerin destanında Davit, çocuğu Mher'i ölümsüz hayatını bir mağarada çocuksuz halde geçirmeye mahkûm eder. Çocuksuzluk ebedi yaşamın bedelidir çünkü dünya ölümsüzleri barındıramaz. Ölümlülük evrimin anahtarıdır. Ancak çoğunlukla etrafımızı saran, nefes alıp veren bedenimiz içinde alan için rekabet eden ve birbirini öldüren bakterilerden başlayan çatışmaların farkında dahi değilizdir.

Dahası yalnız insanlar sebepsiz zulümlere uğruyorlarmış gibi görünse de bazı özellikler farklı türler arasında da mevcut gibidir. Bir tanesi böceklerin arasında bile çoğunlukların azınlıklara gösterdiği saldırganlıktır. *Diplorhoptrum* alt türüne bağlı *Solenopsis juliæ* Ermenistan Cumhuriyeti'nde endemik olan bir hırsız karıncadır. Yiyecek amacıyla yavrularını çalmak için komşuları azınlık karıncalarının kolonilerine baskın yaparlar, yani onları yerler. Avlarının yuvalarına uzun ve dar tüneller açarlar. Yetişkin tipleri *S. juliæ*'den daha büyüktür. Hırsızlar pupayla kaçtıktan sonra kurbanlar bu küçük çaplı tünellerden geçerek onları kovalayamazlar. *Myrmoxenus ravouxi*, Batı Avrupa'dan Doğu Anadolu'ya kadar her yerde görülen bir köle yapıcı karınca diğerlerini esir almak için kandırma yöntemlerinden yararlanır: Kraliçe arıları kendisini, hedef aldıkları koloniyle eşleşen bir kokuyla gizler. Genelde bu *Temnothorax unifasciatus* karıncalarının kolonisidir. Bu sayede yuvalarına tespit edilemeden girebilir. İçeri girince *M. ravouxi* kraliçesi natal kraliçeyi yavaş yavaş boğarak öldürür. Ardından köle yapıcı karıncalar *T. unifasciatus* kolonisini istila ederler, yetişkinleri öldürürler ve pupalarını ele geçirirler. Bunlar efendileri için çalışmak üzere yetiştirilirler. Görevlerinin arasında köle yapıcı karıncaların yavrularını korumak ve yuvalarını korumak da vardır. Köle yapıcı karıncalar ile köleleri sık sık birbiriyle ilişkili türlerdendir.[22]

Yetimlerin kurduğu bir köy olan Argint, soykırımdan sonra Sason'da kalan Ermenilerin son bölgelerinden biriydi. Sason'daki 1894 katliamından önce Argint 75 hanelik bir nüfusa sahipti. 1914'e gelindiğinde bu sayı 45'e düşmüştü. Sadece tek bir aile 1915'teki imhadan sağ çıkmıştı. Fakat 1950'lere gelindiğinde köy yine büyüyüp yaklaşık 40 civarı Ermeni haneye ulaşınca sağ kalma mücadelelerini Kürt komşularına karşı devam ettirdiler: Kürtler

22 Gevork Arakelyan, "Новый вид муравьев рода Diplorhoptrum Mayr (Hymenoptera, Formicidæ) из Армении" [Ermenistan'da Diplorohotrum Mayr (Hymneoptera, Formicidae) cinsinden yeni bir karınca türü], *Proceedings of the Academy of Sciences of Armenia*, 92/2, s. 93-96 ve yazarla e-posta yazışmaları. *Mymoxenus ravouxi* ile ilgili bir tartışma için bkz. Rumsaïs Blatrix ve Claire Sermage, "Role of early experience in ant enslavement: a comparative analysis of a host and a non-host species", *Frontiers in Zoology* 2, 2005, s. 2-13.

Ermenilerin topraklarından kalanlara ve kadınlara göz dikiyorlardı. Saldırganlardan bazıları, çoğunlukla iradeleri hiçe sayılarak Müslüman erkeklerle evlendirilen Ermeni annelerin din değiştirmiş çocuklarıydı.

İki düşman taraf hariç, kimse Argint'teki savaştan haberdar değildi: Ücra bir yerde önemsiz aşiretlerin verdiği ve zayiatın az olduğu bir kavgaydı. Yine de Argintli erkekler çok az kaybın olduğu ama otuz yıldır süren bir savaşta kendilerini korumak için silahlanmışlardı. 1980'lerin başında Sason'da hâlâ Kürtler ve Ermeniler arasında silahlı çatışmalar yaşandığı Ermeniler dışında Türkiye'nin çoğunluğu tarafından bilinmiyordu. Tarihî vilayetlerinde kalmayı sürdüren Ermeni grupları kökünden kazıma seferberliği, 1915'i takip eden yetmiş yıl boyunca devam etmişti. Başka yollarla, neredeyse rastgele ve plansız yollarla soykırımın devamıydı. Her halükârda geride çok az Ermeni kaldığı için düşük yoğunluklu bir temizlikti. Küçük bir kasabanın sakin temposu içinde, ayda bir cinayet işleniyor ve bir kadın kaçırılıyordu. Fakat hedef aynıydı: Ülkeyi Ermenilerden temizlemek.

Seto bana 2011 yılındaki hac yolculuğu sırasında Argint'in Maruta Dağı'ndaki savaşlarının öyküsünü anlatmaya başladı. Güneş kasıp kavuruyordu ve beni adeta cezalandırıyordu. Vartavar günü, yani Gül Festivali'ydi. O yıl Ramazan ayıyla çakışmıştı. Çoğu hacı Müslüman ve gizli Ermeni'ydi ama en azından bir Hıristiyan, bizimle gelen 73 yaşında yaşlı bir adam İslâmi geleneklere saygısından su getirmemişti. Terlemeden dağı tırmanmak veya taşların yuvarlandığı dik bayırlardan çıkarken sakinliğini yitirmemek gibi insanüstü bir kabiliyeti vardı. Yanlış adımlarımın heyelan gibi taşları yuvarladığı çok an oldu.

"Kürtler onu kaçırdılar ve tuttular ama içlerinden biri de silahlı çatışmada indirildi" dedi Seto, etrafımda tepeler ve bayırlar sarsılmaya başlarken. Güneş çarpmıştı ve susuzdum. "Fakat çok daha fazlası var, saatler sürer anlatmak" diye de ekledi. O anda her an bayılacakmışım gibi hissediyordum. Ona başka bir Sasonlu eşlik ediyordu. 40'larının ortasındaydı ve o da İstanbul'a yerleşmişti. Müslümanlaştırılmış bir ailenin ferdi olarak doğmuştu: Kiliseye geri dönmek ve Aram ismiyle vaftiz edilmek istiyordu. Fakat Türk mahkemelerinin başvurusunu güçleştirdiğini söylüyordu, Nüfus Müdürlüğü'nden aldığı ve Ermeni soyundan geldiğini kanıtlayan belgeleri gösterirken.

Sefo ve Aram, Surp Asdvadzadzin mabedinin yıkıntılarına çıkışlarını sürdürdüler; geriye sadece küçük bir kulübe ebatlarında birkaç duvar kalmıştı. Birkaç dakika iri bir kayaya dayandım ama yürüyüşüme kaldığım yerden devam etmeye çalıştığımda iki Arap genç bana doğru hızlı sıçrayışlarla ve kaygılı bakışlarla yaklaştılar. Büyük ihtimalle hissettiğim gibi göründüğümü belli eden ilk ipucuydu bu. İçi su dolu iki litrelik Coca-Cola şişesini içerken onlara uzattığım 5 liralık banknotu reddettiler. "Haramdır, olmaz" dediler. Fakat

üzerinde Atatürk'ün kırışmış yüzünün olduğu kahverengi banknotu nihayet içlerinden birinin cebine sıkıştırmayı başardım. Araplardan aldığım su beni kendime getirince Seto'nun iletişim bilgilerini almadığımı fark ettim ve Argint'teki çatışmaların öyküsünü temelli kaybettiğime çok pişman oldum.

Ancak daha sonra onunla Kasım 2013'te İstanbul'da, Boğaziçi Üniversitesi'nde düzenlenen Müslümanlaştırılmış Ermenilerle ilgili bir konferansta tekrar karşılaştım. Seto dışarıdaki masada Sose'yle birlikteydi. Hikâyenin tümünü saklıyordu. Nitekim birkaç hafta sonra Diyarbakır'da, 16. yüzyılda İpek Yolu üzerine kurulmuş kervansaraylardan Hasan Paşa Han'da rastlaştık. O gece bizimle birlikte olan diaspora Ermenisi bir gezgin, Seto'ya eşinin de Sasonlu olup olmadığını sordu. "Hayır, Türk" dedi. İki saniyeliğine ölüm sessizliği oldu. Bir gün onu katliamları okuyup ağlarken yakaladığını söyledi. Ancak yine onu Sason'daki memleketi hakkında konuşturamadım.

İstanbul'da İstiklal Caddesi'nde bulunan bir kafede oturup nihayet Argint ve çatışmalarının öyküsünü anlatması için neredeyse bir yılın daha geçmesi gerekti. "Saatlerce konuşabilirdik" diye tekrarladı üç yıl önce Maruta Dağı'nda söylediklerini. Fakat nihayet merhamete gelmişti ve kimi zaman kıskançlıkla koruduğu minimalist bir kesinlikle hikâyeyi serbest bıraktı. 1915'ten sonra tarihî topraklarda bulunan bir Ermeni köyünde yaşanan hayatın nadir anlatılarından biriydi. İçinde savaşçıların ve kurbanlarının isimleri ve kısa yaşamöyküleri de vardı.

1915'ten önce Argint, içinde belli bir Kürt nüfusun olduğu bir Ermeni köyüydü. Kürtler buraya Herend diyorlardı ve hâlâ da öyle adlandırıyorlar. Ermenicede özgün isim Arkhunt'tur. Ermeni nüfusu imha edilmişti; önce sürgüne yollanmış, sonra katledilmişti. Fakat bir aileye dokunmamışlardı: Soyadlarının belirttiği gibi Demircilere. Onlar da başta sürgüne yollanmışlardı ama bölgenin güçlü Kürtlerinden olan, birbirine akraba Çelikan ve Bekran aşiretlerinin reisi Xelile Mısto'nun koruması altındaydılar.

Xelile Mısto, Demircilerin gitmesini istememişti. Bölgenin Kürtlerinin onlara ihtiyacı vardı: Aletleri, bıçakları ve silahları onlar yapıyorlardı. Ermenileri katleden çete gruplarının başı "onları da öldüreceğim" demiş ama Xelile Mısto Demircileri öldürmemesi için ona meydan okumuştu: "Onları öldürecek kadar akıllıysan sana gösteririm." Ve haydut da (Türk veya Çerkes'ti) geri adım atmış ve onları salmıştı. Xelile Mısto önce Demirci hanesinin on beş ferdini Gredara adlı bir köye getirdi ve ardından onları Dalik mezrasına taşıdı. Orada Kevo Demirci eşi, çocukları ve diğer akrabalarıyla bir koruluğa yerleşti ve küçük bir dökümhane inşa etti. Kazandığı paranın tamamını, kendisi ve ailesinin koruması altında olduğu Çelikan aşiretinin Kürtlerine veriyordu.

1920-1923 arasında kalan bir tarihte, Ermeni katliamları sona erdikten sonra Kevo, Çelikanların aşiret reisinden Argint'e dönmek için izin aldı. Ve

Kevo neredeyse hemen geriye kalan Ermenileri bulmak için Sason'u arşınlamaya başladı. Yaya halde rastgele arıyor veya ipuçlarıyla rivayetlerin peşinden gidiyordu.

Bulduğu Ermenileri, yetimleri, hastaları, Müslümanlaştırılmış olanları tek tek Argint'te topladı. Hepsini memleketine getirdi ve köyü baştan kurdular. Argint bir Ermeni köyü olarak yeniden doğdu. Sağ kalanların çoğu aslen Berm'den geliyordu. "Babam Bermli" demişti Seto.

> 1915'e kadar Berm'in 1.050 Ermeni'nin olduğu bir nüfusu vardı.[23] Soykırımdan sonra her yere haber yolladım, her yere sordum, herkese yazdım ve Bermli Ermenilerin soyundan gelen 69 kişiyi buldum sadece. Ermenistan'a giden, Türkiye'de kalan ve Suriye'ye giden kişilerden yalnız 69'u Berm'i atalarının memleketi olarak kaydettirmişti. Çok güçlü bir köydü ve büyük büyükbabam 1915'te reisiydi: Reis Tano veya Taniel. Ailemizde 47 kişi vardı: Dokuzu hariç hepsi öldürüldü. Beşi Ermenistan'a, biri Suriye'ye gitti ve üç kişi Türkiye'de kaldı. Bu üç kişiden biri babam, diğeri babaannem, öbürü de kadın bir akrabaydı. Babam soykırım sırasında 7 yaşındaydı. 1908'de doğmuştu. 1920'lerin başında Argint'e gelmişlerdi. Babam annesine bakmak için çalışıyordu. Adı Haik'ti, babaannemin ismiyse Eva'ydı. Kürtçede ona Hawe diyorlardı. Kadın akrabalarının ismi ise Xemlo'ydu. Büyük amcalarımdan biri olan Davo veya Davit'in kızıydı. Xemlo köyden bir Ermeni'yle evliydi. Kevo bütün Ermenileri topladı: Evlenmiş, evlenmemiş, yetim kim varsa. Babam Kevo Demirci'nin yeğenlerinden biriyle evlendi. 1960'ların ortalarına kadar, Argint'te 1877 Rus-Osmanlı Savaşı'nı hatırlayan bir adam bile vardı. 130 yaşında olduğunu söylüyorlardı.

Uzun ömürlü adam çığır açan bir çatışmaya tanık olmuştu: Berlin Antlaşması'yla çözüme bağlanması, bir yıl sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslümanları arasında (özellikle de kaybedecekleri çok şey olduğundan diğer gruplardan çok, Kürtler arasında) Avrupa'nın, Hıristiyan azınlıkların isteğiyle müdahalede bulunmasının, Müslümanların ayrıcalıklı statüsünü yok etme pahasına yaşanacağından duyulan korkuları tetikledi. 1894'te Sason'daki katliama yol açmış Ermeni karşıtı duygular güçlenmişti ve Sultan II. Abdülhamid döneminde, 1890'larda gerçekleşen gaddarlıklarla patlak verecekti.

Kevo Demirci 1948'de ölünceye dek Argint'i yönetti. Yönetimi oğlu İsa devraldı. 1952'de köyün yarısı topraklarını Kürtlere sattı. O zamana dek köy-

---

23 Berm'in 1894 yılındaki katliamlardan önce 180 Ermeni hanesinden oluşan bir nüfusu vardı: 1914'te ise 110 hane vardı. Bkz. Raymond Kévorkian'ın denemesi "The Armenian population of Sasun and the demographic consequences of the 1894 massacres", *The Armenian Review* 47/1-2 (Bahar/Yaz 2001), s. 41-53. Kévorkian'ın her hane için ortalaması tahmini on kişidir ama dönemin Konstantinapolis Patrikhanesi'nin, hane başına ortalama yirmi kişi olduğunu ama yetmişe kadar da çıkabileceğini ileri sürdüğünü belirtir.

de iki Kürt aile vardı ama çok pasiftiler. İki din değiştirmiş Ermeni hane vardı. Soykırım sırasında Müslümanlaştırılmışlardı ve Kevo onları Argint'e getirmişti: Müslüman olarak kalmayı sürdürdüler. Fakat kızlarını diğer Ermeni ailelerine verdiler ve Ermeni gelinler aldılar.

1952'de toprak sahibi Kürtlerin gelmesinden birkaç yıl sonra sorunlar baş gösterdi. "'Bunlar Ermeni, istersek her şey bizim olur' diye akıl yürütüyorlardı, olay bu" diyordu Seto, o dönemde Anadolu'da ve genel olarak Türkiye'de Ermenilere karşı işledikleri suçların yanlarına kalmasının mümkün olduğunu belirtmek için.

> Fakat bu Kürtler 1915 katliamlarında Ermenileri öldürmemişti. Toprakları ve Ermeni kadınlarını aldılar, Ermenileri yağmaladılar ve hayvanları çaldılar ama tek bir Ermeni'yi bile öldürmediler. Bu yeni gelenler yapmadılar. Onlar Mala Hıseyni Hıse'ydi. Aşiretleri buydu. Kadınları, hayvanları ve eşyaları aldılar. Fakat soykırım sırasında can almadılar.

Kürtler 1950'lerin ortalarında sorun yaratmaya başlayınca, Ermeniler onlara karşı adam adama ve yalın elleriyle savaşır oldular. Fakat 1963'te Kürtler, Ermenilere ateşli silahlarla saldırmaya başladılar.

İstanbul'daki kafede yaptığımız sohbeti sona erdirdik: Kısa, gürültülü bir ses, birkaç saniye sonra sokaktan gelen bir uğultu içinde tekrarlandı. Seto gözlerini silmek için gözlüklerini çıkardı. Nemlenmiş ve kızarmıştı. Kısa süre içinde benimkiler de batar olmuştu. İkimiz de aksırıp öksürüyorduk. Garsonlar bizi diğer müdavimlerle birlikte kafenin ikinci katına çıkardılar. Polis bulunduğumuz yerin sekiz yüz metre uzağındaki Galatasaray Lisesi'nin dışında yapılan protestoya biber gazı atmıştı. Kürt ve solcu örgütlerin, Türkiye'nin Irak ve Suriye'deki IŞİD karşısındaki pasif tutumunu reddetmek için toplandığı, ülkeyi o aşırılıkçı grubu desteklemekle suçladığı bir dönemde, buluşma noktamızı Galatasaray Lisesi olarak seçmek gibi talihsiz bir fikirle hareket etmiştik. IŞİD'in, Kuzey Suriye'de nüfusun ağırlığının Kürtlerden oluştuğu Kobane'yi kuşatma altına aldığı bir dönemdi. Ayn el Arab (Arappınar) olarak da bilinen şehir, 1915'te tehcir edilen Ermeniler için bir geçiş durağı da olmuştu. Bu Ermenilerin bazıları buraya yerleşmişler ve 1970'lerin başlarına kadar da orada yaşamışlardı. İstiklal Caddesi'nden duyulabilen çığlıklar, kafenin ses sisteminde çalınan yüksek sesli müzikle boğuluyordu. Kimisi ağızlarını ve burunlarını mendillerle kapatmış eylemciler, İstiklal Caddesi'nden aşağıya Galata Kulesi istikametine doğru koşarlarken kafe, kapılarını kilitlemişti.

Seto hikâyeye devam etti. "Çatışma su yüzünden başladı" dedi. Ermeniler ve Kürtler, mahsulleri sırayla sulamak için ortak bir çizelgede anlaşmışlardı ama birkaç yıl içinde Kürtler, yağmurun azlığıyla ormansızlaşmanın ağırlaştığı bir bölgede bu düzenden şikâyet etmeye başlamışlardı.

Kürtler mahsulleri yok etmeye veya hayvanları çalmaya çalışarak onları taciz ediyorlarmış ama Ermeniler onları savuşturuyorlarmış. Gelgelelim husumet, Mayıs 1963'te Kürtlerin saldırmak için silah kullandığı ve Müslümanlaşmış Ermenilerden biri olan ve din değiştirdikten sonra Halit ismini alan Mıgırdiç'in 33 yaşındaki oğlu Camil'i öldürmeleriyle geri dönüşü imkânsız bir noktaya varmış. "Bir Kürt de öldü, bizimle birlikte olan bir Kürt tarafından vuruldu" diyordu Seto:

> Biz Ermeniler hiçbir şey yapmadık. Bu Kürt bize daha önce katılmış, aramıza yerleşmek için toprak istemişti. İsa gelmesine izin verdi ve bu adam da arsayı satın aldı. Ardından bizim için savaştı. Diğerlerinin adamlarından biriyle bizden ikisi silahla yaralandılar.

Camil'in babası Mıgırdiç, oğlu öldürüldüğünde yirmi yıldan uzun süredir toprak altındaydı. Seto hangi koşullarda din değiştirdiğini bilmiyordu ama bilgiye dayalı bir tahminde bulunuyordu: Babası soykırımdan sağ çıkmış kişilerdendi. Bir bakıma öyküsü, Argint'teki Kevo'nunkine benziyordu. 1915'ten kısa süre sonra Mıgırdiç Berm'de bulabildiği bütün Müslümanlaştırılmış Ermenileri toplamaya başladı. Çoğu yetim, kadın ve yaşlılardı çünkü gençlerle yetişkin erkeklerin çoğu kıyıma uğramıştı. Fakat Mıgırdiç yüzleşmeden kaçınan biri değildi ve asla ağzında bir şey gevelemezdi. "Çok iyi bir adamdı ama güçlü ve ciddiydi de" diyordu Seto. "Kevo daha kurnaz ve tatlı dilliydi." 1938'de Kürt saldırganlar Mıgırdiç'i katlettiler ve Berm'i tamamen yok ettiler, Ermeni sakinleri ise Argint'e, Kevo'nun onları koruması altına aldığı yere kaçtılar.

Camil öldürüldükten sonra Argintli Ermenilerin lideri, Keri İsa dedikleri (bu unvan Ermenice "amca" demektir) kişi harekete geçmeye karar verdi. "Bu olamaz" demişti. "Kürtlerle barışmaya çalışalım." Kürtler de dünden razılarmış. Sadece sakin bir hayat istediklerini söylüyorlardı. İki tarafın temsilcileri çatışmadan sonra bir araya geldi ve ihtilafı sonlandırmak için yeminler ettiler.

Birkaç gün sonra, 1963'ün Haziran veya Temmuz ayında İsa, Ermenilerin iyi niyetinin nişanesi olarak Kürt lidere hediyeler almak için şehre, Sason'a gitmişti. Silahlar ve hançerler kuşanan Kürtler, Argint'e dönüş yolunda onu bekliyorlardı. Onu öldürmek için pusu kurmuşlardı. "Mala Hıseyni Hıse aşiretinden Kürtlerle aynı kişilerdi." Seto kafa karışıklığıyla not almayı bıraktığımı fark edince ironik bir kahkaha attı çünkü Ermenilerin daha yeni anlaşmaya vardıkları aşiretti bu. "Bizi savaşarak yenemiyorlardı, bu yüzden bizi taciz ediyorlardı."

Kürtler ateş açtılar ve bir Ermeni'yi, 22 yaşındaki Aram'ı yaraladılar. İsa ve diğerleriyse kaçmayı başardılar. İsa'nın kuzeni Aram Kürtlerin eline geçti. Yerde yatarken "Biliyorum beni öldüreceksiniz ama size yalvarıyorum, beni

tek parça bırakın" demişti kendisini esir alanlara. "Bir Kürt, hançeri başına sapladı ve beynini çıkardı. Ardından kaburgalarını parçaladılar. Bedeninin her iki tarafını da üç kez parçaladılar" diye anlatıyordu Seto. Mala Hıseyni Hıse aşireti Aram'ın cinayetinden sonra Argint'ten kaçtı.

Saldırının tasviri öyle ayrıntılıydı ki ilk elden anlatılmış gibiydi. "Aram'ın ne dediğini biliyoruz çünkü Kürtler gelip bize onu kesmemeleri için yalvardığını ama yine de yaptıklarını söylediler ve doğruydu: Bedenini gördüm" diye açıklıyordu Seto. "Onu vuran kişi etrafta övünüyordu: Adı Sabriye Ali'ydi; Aram'ı bıçaklayanların adını bilmiyorum ama onu vuran Sabriye Ali'ydi." Kürtlerin bakış açısına göre ödeşmişlerdi çünkü Mayıs'taki ilk vuruşmada liderlerinin erkek kardeşini kaybetmişlerdi.

Argintli Ermeniler bir savunma sistemi kurmuşlardı ve bu sistem yaklaşık çeyrek yüzyıl boyunca varlığını sürdürmüştü. Köy görece alçak bir platodaydı. 500-600 metre arasında değişen sıradağların üzerindeydi. Önünde, arka sırtlarda yavaş yavaş yükselen bir sıradağın etekleri altında engin bir düzlük vardı. Bu sırtlarda birbirinden yalıtılmış, kimisi boş kimisi artık terk edilmiş binalar serpiştirilmiş haldeydi. Savunmacılarına mükemmel bir görüş alanı sunuyordu ama Doğu Sason'un dağlarındaki zapt edilmez köylerin aksine, bu topografik avantaj erişimin kolaylığı nedeniyle baltalanıyordu.

Her gece ve her mevsim (ağır kar yağışlarının görüldüğü kışlar da dahil) Argintli dört silahlı adam köyün çevresinde devriye geziyorlardı. Fakat teyakkuza geçilen günlerde 12 yaşındaki ve üstündeki erkeklerin hepsi tabancalarını veya diğer silahlarını alıp artırılan gözetimin parçası oluyordu. Günbatımından şafağa kadar üç nöbet tutuluyordu. "Hava nasıl olursa olsun gündoğumuna kadar gizli siperlere ve yataklara gömülürdük."

Kürtlerin gidişiyle Argint'te kalan Hıristiyan ve Müslüman Ermeni hanelerin sayısı sadece 40'tı. Kavga bitmiyordu ve 1965'in son dönemlerine kadar geçen iki yıla yakın süre boyunca çok kötüydü. Fakat bölgede istihbarat toplamak için ilkel ama gizli kanallar geliştirmişlerdi. "Bölgedeki esas muhbirlerimiz, herhangi bir gece bir şeylerin olduğunu bize söyleyen Müslümanlaştırılmış Ermenilerdi" diyordu Seto. "Bize sempati duyan Kürtler de vardı ama haberler genelde gizli bir şekilde Müslüman Ermeniler tarafından bize iletiliyordu. Ve bazı geceler püskürtmeye hazır olduğumuz bir baskın olurdu."

Saldırılarda genel olarak köye sızan Mala Hıseyni Hıse aşiretinden on beşyirmi kişi oluyordu. "Kendimizi koruduk, elimizden gelenin en iyisini yaptık ama çok az kişiydik." Kimi zaman Kürtler Ermenilerin buğdayını ve diğer mahsullerini yakmayı veya bazı hayvanları öldürmeyi başarıyorlardı. İnsanlara zarar vermeyi başaramıyorlardı ama Argint'i ekonomik olarak boğmaya başlamışlardı. "Bu çeteler o dönemde bulunabilen silahların en iyileriyle,

mavzerlerle donatılmışlardı. Bize saldırıyorlar, bulabilecekleri her yerde bizi arayıp öldürmeye çalışıyorlardı."

1964-1965 yıllarında Argint'in etrafını halka halinde saran Kürt köyleri, Ermenilerin düşmanları oldular. Aşiretler bir araya gelip mevkiyi kuşattılar ve eteklerindeki düzlüklerde kamplar kurdular:

> Soykırım sırasında Kevo Demirci'yi koruyan Kürt ağası Xelile Mısto'nun torununu köyümüze kabul ettik. Torunu, köyü Deyika'da bir adamı öldürmüş ve aramıza sığınmak üzere ailesiyle birlikte kaçmıştı. Onu koruduk. Hikâye tersine dönmüştü. Sason'daki Xındzorik köyünden bir Ermeni kadın vardı. Köyümüze gelmiş ve İsa'nın kuzenlerinden birinin torunuyla evlenmişti. Adı Hanım'dı. Xelile Mısto'nun torunu onu kaçırdı ve bölgenin şeyhinin, yani dinî liderinin evine götürdü. Şeyh Kasım'ın Ğullık köyünde yaşadığından neredeyse eminim ama Millik veya Kulli Xane de olabilir.

Şeyh herhangi bir bölgede Kürtlerin tanıdığı en büyük otoriteydi. Dinî ve politik yetkilerle donatılmıştı. Xelile Mısto'nun torunu esir aldığı kadınla birlikte orada dokunulmaz sayılırdı çünkü kimse onu Kürtlerin saldırısına yol açmadan şeyhin mülkünden kurtarmaya cüret edemezdi.

İsa bir mektup yazdı ve Khacho'ya, katledilen Aram'ın babasına verdi. "Khacho, bu mektubu şeyhe götür" diye talimat veriyordu Argint'in ağası. İsa mektubunda şöyle diyordu: "Şeyhim bizler Ermeni'yiz, zararsızız. Bu kadını geri yollayın. Bu kadının kocası buradadır; o da yoksul bir adamdır. Bu toprakların tamamını yöneten sizlere bu yakışmaz. Bu yoksul adamın eşini geri yollayın; onu bu adamdan, Xelile Mısto'nun torunundan alın ve kocasına ve köyüne geri yollayın."

Şeyhin memleketine varınca Khacho'ya şeyhin evde olmadığını söylemişler. O da mektubu Pelke'ye, Kulp'un çok uzağında olmayan yakın bir köye götürmüş ve Ahmet Ezro diye bir adama vermiş. "Bu İsa'nın Şeyh Kasım için yazdığı mektup ama kendisi evde değil" demiş Khacho, Ahmet'e. "Lütfen mektubu bugün, yarın şeyhe verin."

Pelke'deki Kürt bir ağa Ahmet Ezro'nun elinde bulunan İsa'nın yazdığı mektubu öğrenmiş ve istemiş. Onu şeyhe götüreceğini söylemiş. Ahmet bu ağanın, Hama Aliye Matto'nun isteğine uymak zorundaymış. Ağanın annesi Ermeni'ymiş. "Fakat Hama Aliye Matto Kürt'tü: Türkiye'de babanızın milliyetini alırsınız ve o her halükârda Ermenilerden nefret ediyordu."

Hama Aliye Motto mektubu yırtmış ve bunun yerine, İsa'nın şeyhe Hanım'ı Ermeni kocasına geri dönmesi için meydan okuduğu, tehditte bulunduğu münakaşacı bir yazı kaleme almış. "Yollamazsan sana, ailene ve otlaklarına ne olacağını görürsün ey değersiz annenin çocuğu." Yeniden yazılmış mesaj böyle bitiyormuş.

Şeyh Kasım bu mektubu okumuş ve liderlik ettiği Kürtleri kavgaya yollayıp, Kevo'nun oğlu ve Argintli Ermenilerin ağası İsa'nın kendisine hakaret ettiğini söylemiş. "Bölgedeki Kürtlerin hepsi silahlandı ve 1964 kışında, Şubat sonunda veya Mart başında köyümüze geldiler" diyordu Seto. "Artık bölgedeki Kürtlerin hepsi düşmanımızdı ve silahlarıyla oturup köyümüzü kuşattılar, hepimizi öldüreceklerdi." Şeyh, içinde muhafızlarının yanı sıra her aşiretten Kürt ağanın ve beraberlerindeki maiyetlerinin olduğu bir heyetle köye girdi.

Mektubun tahrif edildiği nihayet şeyhi memnun edecek şekilde kendisine anlatıldı. Ama artık çok geçti.

"İsa, bu eşekleri durduramam" dedi Şeyh Kasım. "Adamları orada yanında dikilirken onlara 'eşek' diyordu" diye hatırlıyordu toplanmaya tanıklık eden Seto. "Üç seçeneğin var" dedi şeyh, İsa'ya. "Ya Argint'ten ayrılırsın, ya Müslüman olursun ya da sonuna kadar savaşırsın."

İsa toplantıyı aktarmak üzere köylüleri topladı. Üç Müslüman aile vardı; ikisi Müslümanlaştırılmış Ermenilerdi; diğeriyse Ermenilerle dostane koşullarda yaşayan bir Kürt ailesiydi. Gerisi Hıristiyandı. Köylüler oybirliğiyle direnmek istiyorlardı. "Hayır savaşacağız! Sonuna kadar savaşacağız!" Seto insanların mecliste bunları söylediklerini hatırlıyordu. "'Bırakın hepimizi öldürsünler, dinimizi değiştirmeyeceğiz' diyorlardı ve Argint'te yaşayan herkesin duruşu böyleydi."

Ermenilerin şeyhin ültimatomuna yanıt vermeyi geciktirmesi iki aylık bir açmaza neden oldu. Hiçbir hadise yaşanmıyordu ama Kürt aşiretler hâlâ çadırlarıyla köyün etrafını çembere almışlardı. Bir gün dört Argintli Ermeni, Pelke köyüne yaptıkları ziyaretten evlerine dönüyorlardı. Dönerken, yol kenarında oyalanan otuz civarı Kürt'e selam vermişlerdi. Selama yanıt vermemişlerdi. "Biz de sizi arıyorduk" dedi Kürtler. "Şeyhimize hakaret ettiniz, sizinle nasıl selamlaşabiliriz?"

Bu dört Ermeni peşlerinde silahlı Kürtlerle on kilometreye yakın bir mesafe boyunca kaçmışlardı. "Binbir güçlükten sonra köye varmayı başardılar" dedi Seto. Bu, Nisan 1964 civarında yaşanmıştı. İsa yine bir meclis topladı.

"Ahali, bir şeyler yapmamız lazım" dedi İsa, köylülere. "Ve kaçacak hiçbir yerimiz yok, ya Müslüman olacağız ya da öleceğiz." Uzun bir tartışmadan sonra Argint sakinleri görünüş itibariyle din değiştirmeyi kabul ettiler ama bunun sadece ismen olacağını da açıkça belirtiyorlardı. "Kimse dinini değiştirmedi" diyordu. "Hepimiz Hıristiyan olmayı sürdürdük. Hatta nasıl namaz kılacağımızı veya İslâmi dualar okuyacağımızı bile bilmiyorduk. Hakkında hiçbir şey bilmediğimiz diğer dinî usullere veya abdeste de dikkat etmiyorduk."

Bu gelişmeler, ulusal gazetelerden *Hürriyet*'in 7 Nisan 1964 günü "Eski Bir Ermeni Köyünde Herkes Müslüman Oluyor" manşetiyle duyurmasına yete-

cek kadar haber değeri taşıyordu. Alt başlıkta 30 hanelik köydeki kilisenin camiye dönüştüğü (metinde yüzyıllık bir kilise olduğu söyleniyordu) ve tüm erkek çocukların bir törenle sünnet edildiği söyleniyordu. İsa'nın şu sözleri söylediği aktarılıyordu: "Uzun zamandır İslâm ümmetine katılma niyetindeydik." Ve Şeyh Kasım Bado'yu bilge bir kişi olarak tarif ederek şüphelerini onun dağıttığını söylüyordu. Şeyh, İslâm'ın faziletlerini açıklamıştı ve İsa'ya göre "onu daha çok sevmişlerdi". Öykünün yanında başı sarıkla sarılı ve beyaz bir atın üzerine binmiş Şeyh Kasım'ın fotoğrafı vardı.

Kürtlerin bazısı tatmin olmuş ve artık Müslüman olmuş Ermenilerle barışmıştı. Fakat diğer aşiretlerin düşmanlığı yatışmamıştı. Argint'i yeniden kuşattılar. Neredeyse her gün bir kavga dövüş veya çatışma yaşanıyordu. Mahsullere ve hayvanlara o kadar çok zarar gelmişti ki özellikle de Kürtler, Ermenilerin din değiştirdikleri yılda yetiştirdikleri buğdayı yaktıktan sonra kıtlık tehdit etmeye başlamıştı. "Ekmeğimiz yoktu ve açlık içindeydik" diyordu Seto. "Ekonomik anlamda bitmiştik: Erzak almak için köyden çıkamıyorduk." Zamanın ve yerin standartlarına göre silahlanmış düşman aşiretler yolları kapatmışlardı.

15 Mayıs 1965 günü Argintli Ermeniler alabilecekleri her şeyi yanlarına alıp gecenin karanlığında küçük gruplar halinde kaçtılar. Birkaç hafta önce yaşanan bir kavga onları köyü terk etmeye ikna etmişti.

Mart ayının sonlarında bir gün, on beş Argintli, Kürtlerle yaşanan çatışmayla ilgili bir davaya katılmak için Sason şehrine gidiyorlardı. O dönemde yolculuk saatler boyunca yayan yapılıyordu. Zeki'nin köyü Cermak mahallesine geldiklerinde gece çökmüştü. Fakat Ermeni olduğu ve onu tehlikeye atmak istemedikleri için onda kalmamaya karar vermişlerdi. Kürt tanıdıklarının evinde barınmışlardı.

Sabah, mahkemeye gitmek üzere tehlikeli bir asma köprüden geçerken bir grup Kürt onlara ateş açtı. "İnsanlarımız eşlerini ve çocuklarını alıp götürmüşlerdi" dedi Seto. "İnsanlarımız silahsızdı çünkü mahkemeye silah götürmek yasaktı ve polis kontrol ederse başları belaya girebilirdi." Argintli Ermenilerden bazıları Sason'a doğru kaçtılar. Bazıları da geri Cermak'a gittiler ama Kürtler içlerinden birini, Hüseyin adlı 35 yaşında bir Müslüman Ermeni'yi yakaladılar:

> Onu yüz parçaya ayırdılar: Kulakları, burnu; kasap gibi. Hüseyin iki yıl önce Aram'ın öldürüldüğü saldırıda yaralanmıştı. Müslüman bir Ermeni'ydi. Babasının ismi Filip, dedesinin ismi ise Manuk'tu. Ve onu sırf bizimle olduğu için öldürdüler. Dinin önemi yoktu. Müslümandı. Fakat Ermeni olduğu için onu öldürdüler. Hüseyin'in suikastından sonra Argint'ten çıkmaya karar verdik. Tarihi 15 Mayıs olarak belirledik.

Topluca kaçmaya karar verdikleri gece köyden bir kadının ölümü neredeyse planlarını altüst ediyordu. Bir grup onu güçbela gömmeyi başarırken, diğer aileler Kürt aşireti Badıkanların koruması için Kulp yönüne kaçıyorlardı: İsa 1961'de Ermeni olan ilk eşini kaybedip dul kaldıktan sonra o aşiretten bir kadınla evlendiği için onlarla kayınlık ilişkisi vardı. İsa'nın mevcut eşinin dedesinin yaşadığı, Reşika isimli bir köye gittiler. Fakat köydekiler Ermenilere sadece geçici barınma imkânı sundular: "Sizi sadece on beş gün koruyabiliriz."

30 Mayıs'ta Ermeniler tekrar toplandılar ve Kulp bölgesindeki köylere dağıldılar. İki Argintli aile Danze köyüne gitti. İki Müslüman Ermeni hane Dalek'e yerleşti. İkisi Badıkan'da kaldı ve geri kalanı Diyarbakır'a gitti. Seto'nun ailesi, İsa ve kardeşinin ailelerinin yanı sıra dört başka aileyle birlikte Fırke'ye gitti. Burası geçmişte Ermenilere ait bir yerleşimdi. Kürtler 1915'ten sonra burayı ele geçirmişlerdi ama hâlâ iki Müslüman Ermeni ailesi vardı. Köyün ağası Hama Aliye Ağa'ydı. Seto'nun aşireti tarafından tanınan bir aşirettendi: "Hama Aliye'nin dedesi Süleyman Ağa, kendi bıçağıyla Rais Tano'nun ninesini, bizim büyük büyük ninemizi öldürmüştür." Fakat Hama Aliye'nin oğlu İzzet Ağa "kötü bir insan değildi" ve Argint'i düzenli ziyaret eden biri olarak onlarla samimi ilişkileri vardı.

Bu esnada Argint'in ağası İsa Demirci İstanbul'a gitmiş ve Temmuz 1965'te Konstantinapolis Ermeni Patriki ile tanışmıştı. Kendisi de soykırımdan sağ çıkmış biri olan Patrik Şinork Kalustyan, tarihî vilayetlerle Anadolu'nun diğer yerlerindeki Ermenilerin savunucularından biriydi. Ermenilerin İstanbul'da bile hâlâ korku içinde yaşadıkları ve geleneksel cemaat yaşamının dışına çıkmaya çok cesaret edemedikleri, bu esnada durumun çok daha kötü olduğu Türkiye'nin iç kesimlerinde yaşayanların yerel Müslüman çoğunluğun kaprislerine maruz kaldığı bir dönemde onlarla yakın ilişkilerini sürdürüyordu.

Patrik Şinork, İsa'yı Mıgırdiç Şellefyan'a yollamıştı. Şellefyan dönemin başbakanı Süleyman Demirel'in Adalet Partisi'nin eski milletvekiliydi. Demirel'le iyi ilişkileri olan Şellefyan ona Argint'in hikâyesini anlattı. Köy o dönemde Kürtlerin işgali altındaydı ve evlerle arazileri kendi aralarında dağıtıyorlardı.

Demirel Kürtleri çıkarma ve Ermeni nüfusun geri dönmesini sağlama emriyle birlikler yolladı. Askerler Kürtleri Argint'in tam karşısına, Han Deresi'nin diğer yakasındaki Gredara'ya taşıdılar: Burası Kevo Demirci ile ailesinin soykırımdan sonra ilk kez yuva belledikleri yerdi.

Eylül 1965'in ilk haftası Ermeniler Argint'e geri döndüler. Çoğu aile eski yerlerine taşındı ve 1986'ya kadar orada kaldı. Fakat bazısı bunu yapmadı:

> Sadece büyük kavgaların bazılarından bahsettim... Her yıl yirmiye yakın çatışma oluyordu. Ayda beşe kadar çıkabiliyordu ve sonra bir ay sakin geçiyordu. Durum buna benzerdi. Fakat düşmandık... O dönemde Kalaşnikofları-

mız yoktu. Atışlar mavzerlerle ve diğer sıradan silahlarla yapılıyordu. Bitmek bilmez kaygılardan biri nasıl kendimizi savunacağımızdı. Bu yüzden bir top yapmıştık: Demirciler demir ustalarıydılar. Osmanlı tipi bir toptu. Büyük bir top. İşte bu yüzden bizden çok korkuyorlardı. Başka seçeneğimiz yoktu. Topun hiç fotoğrafı yok. O dönemde kameramız yoktu. İsa diğer aile fertleriyle topu yaptı. Hepsi demirciydi. Askerlik hizmetlerini yapmışlar ve nasıl çalıştığını öğrenmişlerdi.

Anlaşılan Sasonlu Ermeniler 19. yüzyıl gibi erken bir dönemde yağmacı Kürtlere karşı bir veya birden çok kez top kullanmış olmalıydılar. 1894'teki Çay (Arıköy, Yanarsu) savaşında, yani Sason katliamlarının başında Kürtlerin 77 Ermeni karşısında 2.200 adam kaybettikleri söyleniyordu. Dehşete düşen Kürtler "Moskovalı kâfirlerin" getirdiği fantastik silahlarla ilgili rivayetler yaymışlardı. Bununla Rus İmparatorluğu'ndaki Doğu Ermenilerini (şimdi Ermenistan Cumhuriyeti'nde yaşayanları) kastediyorlardı. Cenevre'de yayımlanan ince bir cilt, silahlarla ilgili söylentilerden bazılarını şöyle alıntılıyordu: "Dev topları var ve iddialara göre Ermeniler arasında ejderi andıran, alınlarında sadece tek bir gözü olan, yaralanmayan adamlar var, yaralanmıyorlar ve özellikle bir mermiyle dağları ve vadiyi aydınlatan arkebüzleri var." Muş ve Bitlis bölgesindeki Kürtler de hava balonlarıyla gelen çok sayıda Rus Ermenisi'yle ilgili farklı haberler nedeniyle panik içindeydiler.[24]

Fakat top Argintli Ermenilere yalnızca istikrarsız bir barış sağlamıştı. Köy yaşamındaki üçüncü dönem, yani Ermenilerin 1965'te dönüşlerinden sonraki dönem de çatışmalarla doluydu. Yine de ara ara sükûnetin olduğu dönemlerde Kürtler merakla ziyaret etmeye geliyorlardı çünkü yaşam ve konutlar bölgedeki diğer yerlerden farklıydı. Bir köyden çok kasabayı andırıyordu. Aynı dönemde bazıları Ermenilerin yanına yerleşmeye başlamışlardı. Gençleri tahsillerini ilerletmek veya daha iyi bir yaşam bulmak için İstanbul'a göçmeye başlamıştı.

Argint'te doğmuş Müslüman Ermenilerden Malik, 1982-1986 yılları arasında Ermeniler ile Kürtler arasında yaşanan çatışmalarda dokuz insanın öldüğünü söyledi. "Dedem Simo hiçbir zaman 1915 katliamlarından bahsetmedi ve biri bahsettiğinde çok öfkelenirdi" demişti Malik. Kevo ve İsa Demirci gibi, Simo da demirci ve silah yapımcısıydı. O ve eşi Lusin soykırımdan sağ çıkmışlardı ve katliamlar sırasında Müslümanlaştırılmışlardı. "Simo günde beş vakit namaz kılıyordu ve ninem ise hamur yoğururken ekmeğin üzerine haç işareti yapardı." İki kızları ve iki oğulları vardı. Oğullardan biri Malik'in babası Gevro'ydu. Argint'ten sonra eşi ve çocuklarıyla Bahamdan

24 Glak Tarontsi, *Ապստամբ Սասունը՝ մի էջ Սասունի նորագոյն դէպքերից* (İsyankâr Sasun: En Yeni Hadiselerden Bir Sayfa), Cenevre, 1903, s. 23. Kayıp sayısını doğrulayan bir bulgu bulunmuyordu.

köyüne yerleşmişti. "Ama Ermeni olduğumuz için sürüldük" dedi. "Din bir fark yaratmıyordu, zaten Müslümandık" diye ekledi Malik. Büyüdüğünde ateist olmuştu. Diyarbakır'daki Hasan Paşa Hanı'nda kahve içerken anlatısındaki olay örgüsünü hiç kaybetmeden kehribar tespihini dalgın bir biçimde sallıyordu.

İki kez baştan doğan Argint destanı sona geliyordu ve soykırımdan sonra bir araya gelmiş, silahlı saldırılara ve kuşatmalara direnmiş köy, tıpkı görkemli günlerini geride bırakmış bir kahraman gibi yoksulluk ve yaşlılıkla ölümün eşiğine gelmişti. Argint'in ağası İsa, her parasız kaldığında Kürtlere arsa teklif ediyordu. "Her yıl sağdan soldan toprak satıyordu" diyordu Seto. "Ve onlar geldikten sonra aramızdaki rekabet er ya da geç yine başlıyor ve her zaman tırmanıyordu." Fakat 1980'lerde tüm genç erkekler İstanbul'da olduğundan ve geriye sadece yaşlılar kaldığı için köy gardını indirmiş haldeydi: "Kürtler sopalar ve taşlarla onlara saldırdılar."

İsa tüm köyü Kürtlere satmaya ve tüm Ermenileri İstanbul'a taşımaya karar vermişti. Bir bakıma Seto bunu olumlu buluyordu. "1940'tan sonra doğanların hiçbiri Ermenice bilmiyordu ama 1970'ten sonra doğanlar İstanbul okullarında dillerini öğrenmişlerdi ve çocukları da öğrenmişti."

Birkaç ay önce Argint'i veya bugün bölgede yaşayan herkesin kullandığı Kürtçe ismiyle Herend'i ziyaret etmiştim. Minibüs şoförü beni Batman-Sason otoyoluna giden yolun kenarında indirmeyi unuttuğundan ıssız bir alanda bulunan bir mola yerine bırakmıştı. Çayımın parasını ödemiş ve mola yerinin görevlisine, omuzları kamburlaşmış yaşlı bir Kürt adama beni köy yoluna götürmesini söylemişti. "Herend!" diye bağırdı adam hayretle. Orada akrabalarımın olup olmadığını merak ediyordu ama kendi sorusuna açıklamadığı sebeplerden ötürü imkânsız diyerek yanıt veriyordu. Kevo Demirci'yle ilgili işittiğim hikâyelerin merakımı uyandırdığını söyledim ona. Hem Ermeni olduğuma dair bir ipucu vermiştim hem de ondan köy hakkında bir şeyler öğrenip öğrenemeyeceğimi görmek istemiştim. "Fakat Kevo belki otuz-kırk yıl önce öldü" dedi gülümseyerek. Şimdi beni yumuşak bir ilgisizlikle şaşırtıyordu. "Orada hiç Ermeni kalmadı" diye ekledi ipucumu fark ederek. Su almak için duran bir şoför, görevlinin Kürtçe, beni yolun yaklaşık on altı kilometre aşağısında bulunan Herend kavşağına bırakması ricasını kabul etti.

"Müslüman mısın?" diye sordu sürücü ağzı kulaklarında bir halde. Tanışmak için beni selamlarken sigara paketini uzattı. Birini boş otoyolda hızla ilerlerken yaktı. "Hıristiyanım" dedim. "Önemli değil" dedi refleks olarak verdiği tepkiyle ve tam tersini kastederek. "Ermeni'yim" diye de ekledim perçinlemek için. Pencereyi açmasından içten içe memnun olmuştum çünkü kabin dumanla ve tam kapasiteyle çalışan klimadan gelen klora benzer bir kokuyla doluydu. Yeni arabasının plastik ve deri kokusuyla karışmış haldey-

di. "Ya, ninem de öyleydi" dedi. "Fakat Müslümandı" diye de belirtti hemen. Ancak "insan insandır", tek bir Tanrı'nın altında hepimizin bir ve aynı olduğunu söyleyen olağan tekzipleri sunup, işaretparmağını kaldırarak tekliği vurguluyordu.

Türkiye'de daha dindar kişilerle, özellikle hassas insanları gücendirme ihtimaline karşı özenli olanlarla girilen sohbetlerde masa tenisini andıran ufak tefek diyalektik paslaşmalara girmek nadir bir durum değildi. Genelde şu sırayı takip ediyordu: Önce üstü örtük bir biçimde "Şu din tek gerçek dindir ve elbette sen de bizdensin çünkü iyi birine benziyorsun, uzun bir sakalın var vesaire" şeklinde bir tez. Muhatabının aynı mezhepten olmadığı anlaşılınca, önceki cümle, Yaratıcının gözünde hepimizin aynı insanlığın parçası olduğu ilan edilerek kısmen çürütülür. Kimi zaman kişiyi farklı bir inanç içine doğduğu ve daha iyi bir inanca katılma fırsatına ulaşamadığı için affeden kapalı yorumlar da eşlik eder. Fakat sentez (Hegelci örneği geçmeyen bir ince ayarla) genelde ilk aşamaya geri dönüyor. Bu da şöyle bir noktaya indirgeniyor: "Fakat neticede bu tek yol." Sık sık neden insanın şu veya bu dine geçmediği, kusurlu halimiz içinde elimizden neden böyle bir kıymetin kaçtığı sorusuyla sona eriyor.

Arabasından inmeden hemen önce adını ve Batman'daki telefon numarasını verdi. Bir yandan imam olduğunu ve başım belaya girerse yardımcı olabileceğini söylüyordu. Tam da o sırada bir dolmuş Herend yolundaki köprübaşından bir grup çocuk alıyordu. Minibüs aynı zamanda okul servisiydi. İçindeki yetişkinler sadece şoförle bendim. Kıkırdayan çocuklar kimisi gürültülü kimisi de utançla biraz kızararak fotoğraf çekilmeyi isterken, daha büyük kızlar utangaç bir şekilde kasten objektiften kaçınıyorlardı. Bunlar üç kuşak boyunca Argintli Ermenilerle kavga eden Kürtlerin torunları ve torunlarının çocuklarıydı.

Minibüs köyün üzerine inşa edildiği platoyu saran dolambaçlı yoldan çıktı ve bizi okulun dışına bıraktı. Siyah takım elbiseli ağırbaşlı bir adam olan okul müdürü öğrencileri bekliyordu. En küçükleri etrafına üşüşünce başlarını okşadı ve yolculuğun keyifli geçip geçmediğini sordu. Beni okula buyur ederken Herend'in eskiden Ermeni köyü olduğunu söylüyordu.

Bir yanından diğerine beton duvarlardan oluşan karanlık bir koridorun uzandığı ve iki tarafında da boş odaların bulunduğu, inşaatı yarıda kalmış bir binaydı. Koridor bir uçurumun ucunda bulunan geniş bir düzlüğe bakıyordu. Belki 500 metre yüksekliğinde olan uçurum tepeden Argint'in dışındaki ovalara bakıyordu. Köy, tepenin bayırlarına dağılmış bir küme haneden oluşuyordu ve iki kattan yüksek olmayan yapılar, sanki etraflarında hayalî bir istihkâm varmış gibi net ve sıkı bir perimetre üzerinde düzenlenmişti.

Okulun düzlüğünün ortasında küçük kare bir masa vardı. Sağ tarafına oturmuş genç bir adam, sırtını okula dönmüş gri takım elbiseli ve daha yaşlı bir kişiyle samimi bir sohbet içindeydi. İkisi de diyaloglarına hâkim olmuşa benzeyen endişeli havayla bana göz ucuyla baktılar. Genç adam mavi gözlerini, beni Amerika'dan gelen Ermeni bir gazeteci olarak tanıtan müdüre sorgular bir tavırla çevirdi. Beni Argint'in muhtarının yanına oturmaya davet ettiler. Muhtar gri takım elbiseli ve daha yaşlı olan adamdı. Yakası açık beyaz bir gömlek giymişti. Bu sırada müdür çay getirmeye gitti. Muhtar çok konuşkan biri değildi. Güneşin ışıkları solgun gökyüzünde solup gitmeye başlarken bakışlarını çatık kaşlarla ileriye dikmişti. Türkçede kullanılan tabirle sigara "içmek" muhtarın sigara kullanımını tasvir ediyordu. Nikotini büyük bir susuzlukla içine çekiyor ve küçük bulutlar çıkarıyordu.

Mavi gözlü adam bana Kürtçenin Türkiye'de kullanılan en yaygın türü olan Kurmancîde bir şeyler bilip bilmediğimi sordu. Tek söyleyebildiğim "Biji Kürdistan" idi ("Çok yaşa Kürdistan"). Hüzünlü bir gülümseyişle karşıladı bunu. "'Biji Kürdistan' için teşekkür ederiz, çok naziksiniz." Yüzü dalgın görünümüne geri döndü. "Bu ülke bir savaş içinde mahvoluyor" dedi eğitimden kaynaklanan ve Doğu'nun iç kesimlerinde kulağa biraz yersiz gelen kibar aksanlı bir Türkçeyle. "Er ya da geç olacak ve bundan korkuyoruz." Muhtar yorumda bulunmadı, dile dökmediği düşüncelerini sigara dumanıyla üflüyordu. İkisinin de kafası karışık bir hali vardı ve Ermenilerle ilgili sorularımı pek umursuyormuş gibi görünmüyorlardı. Mavi gözlü adam "Geride hiç Ermeni kaldığını sanmıyorum" dedi ve muhtar da yerlilere has bir jestle, yani kaşlarını yukarı kaldırarak, diliyle "cık" sesi çıkararak ve başını sağa sola sallayarak "Hayır" dedi.

Müdür çay ve kurabiye getirdi ama oturmadı. Yirmi dakika sonra döndü ve bana eski evleri göstermeyi teklif etti. Fakat okuldan ayrılırken küçük bir kız dik bir yokuştan aşağı koşarak geldi ve elimi tuttu. Beni İsa Demirci'nin çiftliğine götürecek ve köyde etrafı gezdirecek rehberim olmak için yalvarıyordu. Okul müdürü beni güzel bir kahkaha atarak kızın ellerine bıraktı. "Peki İsa Demirci'yi nasıl tanıyorsun, kaç yaşındasın sen?" diye sordum. Dokuz yaşındaydı: "Annemle babam anlattı" dedi, beni hikâyesindeki kahramanların yaşadığı sokaklarla evlerin içinden geçirirken. İsa'nın evi iki katlı bir yapıydı. Mesken alanları ahırın üzerindeydi: Kapıya tahta bir merdivenle çıkılıyordu ama kendisini temizlikçi olarak tanıtan genç bir kadın ev sahiplerinin evde olmadıklarını söyledi. Başka çocuklar etrafımda toplanıp evlerinin Ermeni olan eski sahiplerinin isimlerini sayıyorlardı. Bana "Efendim! Efendim!" diye seslenerek kendi yönlerine çekiyorlardı. Müdür yanıma gelip köyün dışında hiçbir otobüsün olmadığını ama kısa süre içinde taştan tuğlalarla yola çıkacak bir çöp kamyonuna binebileceğimi söyledi. Daha öncesinde bana

kilisenin bir taş yığınına dönüştüğünü ve orada görecek bir şey kalmadığını anlatmıştı. Büyük ihtimalle 1964'teki habere göre Argintli Ermeniler din değiştirince camiye dönüştürülmüş kilise oydu.

İstiklal Caddesi'ndeki kafede Seto, Ermenilerin yaşam ve eğitim anlamında İstanbul'da kazandıklarının, atalarından kalma toprakları pahasına elde edilmesinden pişmandı, köyün ağası ve amcası İsa'ya bu durumu belirtmişti. "Bir gün ona dedim ki, 'Amca bunun bir hata olduğunu gördün; 1962'de Kürtleri getirdin ve 1965'e kadar bize ne kadar sıkıntı yaşattıklarını gördün' ama İsa sürekli parasızdı ve onlara toprak satıyordu."

> Köyümüzü kaybetmiş olmak beni üzüyor. Tüm Ermeniler gitti. Geriye sadece bir Müslüman Ermeni kaldı ve o da ayrılmıyor. Ona sıkıntı yaşatıyorlar ama hiçbir yere gitmiyor. Kevo Demirci'nin kurtarıp Argint'e getirdiği Ermenilerden birinin torunu. Adı Hame Demir. Kevo Ermenileri ve Müslüman Ermenileri getirmişti. İsa ise Kürtleri getirdi. Mıgırdiç tüm Müslüman Ermenileri topladı ve onları Berm'e getirdi. Ardından Mıgırdiç öldürüldü. Berm yok edildi ve Bermli Ermenilerin hepsi Argint'e geldi. Hâlâ Hame Demir'i rahatsız edip ona şöyle diyorlar: "Tüm ailen burayı terk etti, neden sen de gitmiyorsun?" Fakat gitmiyor. Kürt bir kadınla evli. Neden ona sıkıntı çıkarıyorlar? Kürtler böyle. Ermeni kökenli olduğunuzu bilirlerse size sürekli sıkıntı yaşatırlar. Değişmediler. Belki yüzde on oranında değişmişlerdir ama bu hiçbir şey. Değiştiklerine inanmıyorum. Siyasette olanlar değiştiklerini düşünüyorlar ama yarın veya sonraki gün bir şey olsa yine "Şu Ermeniler..." diye başlayacaklar.

Ve İstiklal Caddesi'nde asılı kalan keskin havadan çıktık. Havadaki biber gazı kaybolurken ve eylemciler bitkin yüzlerle ve kollarının altına dürdükleri flamalarla dağılırken hâlâ yanan gözlerimizi ovuşturuyorduk.

* * *

"Vahán... Vaháan..." diye seslendi Arap çoban Selim. Rüzgâr ismi artırıyor ve Sindor Dağı'nın her yerine taşıyordu. Sason'da yaşayan biri için sonuncudan biri olan bu Ermeni ismi sırtlar ve uçurumları aşarak çoğalıyordu. "Vahán... Vaháan..." diye tekrarlıyordu dağlar.

Ermenicedeki uzun ´ vurgusu bir dizi ton ve duygu aralığını ifade etmek için tasarlanmıştır. Uzun bir ünlü harften nostaljiye, bu sesin ulusun tarihi ve topografyası boyunca katettiği mesafeleri anlatmaya yardımcı olan bir noktalama işareti. Vahan Sason'da kalan son Hıristiyan Ermenilerden biri. Aynı zamanda koca bölgede Ermenice ismi olan da son kişilerden. Doğu Anadolu'da kiliseyle bağını koruyan kişilerin bile çok azı bugün Kürtçe, Türkçe veya Arapça olabilen iki anlamlı isimlere sahipler.

Vahan'ı ilk gördüğümde "Parev" dedim. Birinin Sason'da hâlâ Ermenice bir isim taşıyor olması inanılmazdı. "Parin Asdoudzo!" şeklinde geldi şaşkınlıkla dolu yanıtı. Ermenistan'ın Zerdüştlükten Hıristiyanlığa geçişini yeniden canlandırıyorduk çünkü Ermeniler birbirlerini her selamladıkları vakit bilinçaltından aynısını yaparlar: Ermenice standart selamlama sözcüğü olan "Parev", "pari arev", yani "iyi güneş" deyiminin kısalmış halidir. Geleneksel yanıt olan "parin Asdoudzo" ise "Tanrı'nın iyiliği" anlamına gelir. Ermeni tarihinin iki bin yılı, tarihî Ermenistan'ın kıraç coğrafyasında yaptığımız bu kısacık diyaloğa sıkışmıştı. Vahan biraz Ermenice biliyordu ama ağzından sadece bu az sayıda sözcük döküldü ve Türkçe ve anadili, yani Arapçanın yerel lehçesi dışında çok az şey söyledi.

Çoğu diaspora Ermenisi için Sason, sadece Davit'in destanında ve onun cesaretiyle ilgili efsanelerde canlı kalmış bir yer. Zaman zaman hâlâ dağlardaki köylerde Ermenilerin kaldığına dönük rivayetler dolaşırdı ama çoğunun iki kaynağı vardı: Konstantinapolis Patriki Şinork ve Beyrutlu Ermeni fotoğrafçı Şiraz. Şiraz, 1960'ların başında Doğu Türkiye'deki tarihî Ermeni bölgelerinin tamamında öncü geziler yapmış ve Sason'da 14. yüzyıldan bu yana yaşanan tarihî olaylardan bihaber Ermeniler bulmuştu. 1970'lerin sonlarına dek tamamen Ermeni ve Hıristiyan olarak kalmış Pışut köyünün ağası, Şiraz'dan şöyle bir ricada bulunmuştu: "Lütfen Ermenistan Kralı'na ve Katolikos'a bizden bahsedin ve ona resimlerimizi gösterin." Keşişyan aşiretinin başı muhtar, köyün çocuklarının geleceğinden kaygı duyuyordu. Sağduyusunun sesini ve diaspora topluluğunun liderlerinden gelen tavsiyeyi dinleyen Şiraz, yaptığı olağanüstü keşfin ayrıntılarını kamuya aktarmamaya karar vermişti: İki hafta boyunca, kendisini Lübnanlı bir Arap fotoğrafçı olarak tanıtıp Sason'un her yerini yayan gezdikten sonra tamamen Ermenilerin yaşadığı on bir köy olduğunu söylüyordu. Ermeni topluluğunun liderleri Türkiye'nin o kalan kişileri de yok edebileceğinden korkuyordu.

Buna rağmen Şiraz'ın yolculuğunun haberleri, internetin henüz olmadığı o çağda ağızdan ağıza dolaşarak yayılmıştı: Diasporadan bazı kişiler, Sason'da bir zaman atlamasına yakalanmış, son Ermeni krallığının altı yüzyıl önce, Memlûklerin 1375'te Kilikya'yı istila edip V. Levon'u Kahire'ye götürmeleriyle yok olduğunu bilmeyen Ermeniler olduğunu işitmişlerdi. Fakat bu hikâyeler insanların kulaklarına geldiğinde, Sason'un her halükârda yaratmaya meyilli olduğu gibi, bir efsaneye kavuşmuştu.[25] 1914'te Pışut'un hâlâ dokuz hanesi vardı ve Şiraz'ın ziyaret ettiği vakit on beş civarına yükselmişti: 1980'lere kadar tamamını Ermeniler ve Hıristiyanlar oluşturuyordu. Hâlâ Sason'da

25 Mayıs ve Haziran 2015'te Şiraz'la yaptığım telefon görüşmeleri. Kısa süre sonra Ekim ayında Los Angeles'ta hayatını kaybetti. Yaptığı gezinin değerlendirmeleri çeşitli versiyonlarıyla diasporanın Ermenice gazetelerinde yayımlandı. İçlerinde Beyrut'taki *Aztag* da vardır.

kalan az sayıda Ermeni'nin hatırladığına göre o yıllarda köyü 12.000 dolara sattıktan sonra her şeylerini toplayıp İstanbul'a yerleşmeye karar vermişlerdi.

1960'ların sonu ve 1970'lerin başından itibaren bazı İstanbul Ermenileri de onları tanır olmuşlardı ama Türkiye'nin tehditkâr atmosferinde bu konuyu açıkça tartışamayacak kadar korkuyorlardı. Bunu tartışmaları bu atmosferde fitneci konuşmalar olarak görülebilirdi. Fakat elitizmin de rolü vardı. İstanbullu birçok Ermeni'nin yanı sıra diaspora da Osmanlı İmparatorluğu'nun kadim vilayetlerinden gelen kardeşlerini her zaman nazik bir anlam taşımayan bir tabirle "kavaratsi" yani, "taşralı" olarak tarif ediyorlardı. "Bize Kürt diyorlar" demişti bana İstanbul'daki Sasonlu kadınlardan biri. Pangaltı mahallesindeki Mıhitaryan Okulu'nda Osman Köker'in *100 Yıl Önce Türkiye'de Ermeniler* adlı kitabını sunmasından sonra bir anda yanıma gelip kendisini hiç tanıtmadan böyle demişti.[26] Onu tanımıyordum ama o beni İstanbul'daki cemaat toplantılarında başka Sasonlularla gördüğünden hatırlıyordu. Benimle Türkçe konuşuyordu ama onlar hakkında söylenen sözleri Ermenice alıntılıyordu: "*Asonk hay chen*" (bunlar Ermeni değil).

Köker'in şahane kitabı, şimdi İstanbul'da yaşayan, kendisini Levanten geçmişe sahip biri olarak tanımlayan 40'lı yaşlarındaki iş insanı Orlando Carlo Calumeno'nun Osmanlı döneminden kalma kartpostallarından oluşan koleksiyona dayanıyor. Babası İtalyan kökenli; 16. yüzyılda bir kan davasından kaçarak Perugia'yı terk etmişler ve gezginci bir sapmayla yolları 1700'lerde İzmir'e düşmüş. Yirmi-otuz yıl sonra da İstanbul'a taşınmışlar. Calumeno'nun annesi Ermeni'ydi ve 16 yaşında satın aldığı ve üzerinde Ermenice yazıların olduğu ilk kartpostalı onun için okumuştu. Kartpostalda, İstanbullu bir kadın Bursa'da yaşayan kız kardeşine şöyle diyordu: "Artık sen de bir annesin. Onu emzirirken sana kurulukları ve çatlakları önlemek için yazdığım pomat reçetesini kullan." Ve burada katılımcılar ister istemez kayıp dünyanın boyutlarını tasvir eden kilise ve sokak fotoğraflarının uyandırdığı duygulara kapılıyorlardı. Kimliklerine ve toprağa, yani Ermenilerin tarihî topraklarına tutunarak felaketi aşmış kişilerin canlı kalıntılarından olan bu Sasonlu kadın, İstanbul'daki soydaşları arasında kendisini yersiz hissetmişti.

Sason'da geçen bir ayın ardından yeni dönmüştüm. Türkiye'de çabucak mezhep ve din değiştiriveren karakterlerden Howani, bizden başka hiçbir yaşam gölgesinin olmadığı bir yolda öğle güneşinin altında yürürken Vahan'a, elindeki paslı orağa işaret etmişti. Howani'nin memleketinde Surbik mezarlığında dikilirken bana "O Ermeni ve Hıristiyan" diye fısıldamıştı. "Biz akrabayız." Yerli Kürt komşulardan biri bana Howani'nin resmiyette Müslüman olduğunu ama gizliden gizliye Hıristiyan olarak kaldığını anlatmıştı. Sason

26 Osman Köker, *Armenians in Turkey 100 Years Ago: With the Postcards from the Collection of Orlando Carlo Columeno*, İstanbul, 2005.

şehrinden başka bir tanıdık da bana kimliğinde (Türkiye'de kimlikler dinî tabiiyeti gösteriyorlardı) Hıristiyan yazmaya devam ettiğini ama İslâm'a geçmiş gibi davrandığını anlatmıştı.

Genelde deri ceketinden ayakkabılarına kadar hep siyah giyinen Howani'yi ilk gördüğümde, Sason'un anacaddesinde omzunda asılı bir AK-47 vardı. Çıkık yanaklarının ve kelleşen başının açığa çıkardığı, kedileri andıran bir fizyonomiyle esnek biriydi. İnce dudakları siyah bıyığının altında gizleniyordu. Korucuydu, Kürt İsyanı'yla mücadele etmek için 2.000 Lira civarı maaş alıyordu (o günkü döviz kuruyla yaklaşık 1.000 $'a karşılık geliyordu). Ortalama maaşın 1.500 Lira olduğu bir ülkede iyi bir maaştı. Bu Sason'da daha çok Arapların girdiği bir işti çünkü Kürtlerin PKK'ya (Partiya Karkeren Kürdistan-Kürdistan İşçi Partisi) sempatisi vardı. 1980'lerin sonunda başlamış gerilla savaşından sonra, o dönemde iki yıldan beri süren bir ateşkes vardı.

Howani sıcak ayları Surbik'te geçiriyor, kışın İstanbul'a dönüyordu. Köyün Ermeni mezarlığını inceliyorduk. Çoğunlukla mezarların yerini gösteren işaretler olarak kullanılmış tuhaf şekilli taşlardan oluşan düzensiz bir yığındı. Yatay ekseni dikey kirişten çok daha kısa olan, tıpkı dirseklerinden kesilmiş kolları andıran, granitten yapılma büyük bir haç vardı. Bir çocuk elinde bir çocuk dişiyle bana geldi ve hatıra olarak sundu. Her yağmur yağdığında, toprağı biraz eşeleyince bazı kemiklerin ve dişlerin yüzeye çıktığını söyledi.

1915'ten sonra mezar taşı olmadığını söyledi Howani. Suçluların ve altın arayıcılarının istenmeyen ilgilerini çekmemek için Ermenice karakterler veya Hıristiyanlık sembolleri kullanmaktan korkuyorlardı. Mezarlara zarar verildiğine dair izlerin olduğunu görünce Howani ortak bir Sasonlu tanıdık olan "İbrahim'e sorman lazım" diye mırıldandı. Fakat aylar sonra başka bir Sasonlu, dolaylı olarak Howani'nin babasının ve kendi merhum babası Fermo'nun, dedesinin gömülü olduğu mezarlığı sık sık ziyaret ettiğinden bahsetmişti. Dedesi Ermeni Kilisesi'nde bir rahipti ama soykırımdan üç yıl sonra İslâm'a geçmişti. "Ermeni mezarlarının kazılmasıyla ilgili bir şikâyet oldu, yetkililer araştırıyorlardı" dedi Howani. "Sonucu ne oldu bilmiyoruz."

Çoban değneğine tutunan yaşlı bir adam, mezarlığın başında, etrafında küçük bir koyun bulutuyla durduğunda gökyüzü kararıyordu. Etrafında gezinen çocuklardan biraz daha uzundu. Çekingen okşamalar haricinde hiçbir şekeri veya hediyesi olmayan bir Noel Baba gibiydi adeta. Daha kıpır kıpır olan çocuklardan biri yün şapkasını alıp kendisi takıyordu. Bu şakaları keyifli bir şekilde, dedeleri andıran bir iştirakle karşılıyordu. Ovte Ermeni'ydi ama on yıllar önce, 1970'li yıllarda ve belki de daha öncesinde din değiştirmişti. Kendisi de bilemiyordu. Sason dilini yarı yarıya unutmuştu. Belleğinin gizli kuytularından bir şeyler çıkarmaya çalıştı ama sadece ufak tefek şeyler hatırına geliyordu: "*Anuni im Ovte e*" (Benim adım Ovte) ve birkaç şey daha.

Artık yerel Arapçayla ve basit bir Türkçeyle konuşuyordu. Yaşı konusunda da emin değildi ama 90'ı geçtiğini düşünüyordu. "Belki 92?" diye atıldı Howani. O paralı askerlere has sert bakışı yumuşamıştı.

Neden din değiştirdiğini sordum. Omzunu silkti, biraz kızardı ve yere baktı. "Öylece oluverdi, değil mi?" diye yardımcı oldu Howani gülümseyerek. Doğru yanıtı ima eden bir öğretmen gibi. "Öyle" diye tekrarladı Ovte Türkçeyle ve utangaç bir okul çocuğunun sesiyle. Hiç evlenmemişti ve ailesinden kimse kalmamıştı. Anne ve babası Bedros ile Hanım uzun zaman önce ölmüşlerdi. Tek kardeşi Misak Hıristiyan kalmış ve 1960'larda bir gün Sovyet Ermenistanı'na göçmüştü. Ovte o günden beri ondan haber almamıştı. Değneğiyle toprağa vurduğunda ve hayvanlar yürüyüşe devam etmek üzere toplandığında koyunlarıyla arasında, özellikle gözlerinde bir benzerlik olduğunu fark ettim. Ara sıra hepimizin evcil hayvanlarla sahipleri arasında fark ettiğimiz ama hayal gücümüzün ürünü veya komik bir rastlantıdan ibaret bir şey olarak görüp umursamama eğiliminde olduğumuz tuhaf bir benzerlik.

Karanlık gökyüzü doğudan ve tepeden bastırırken batı al al parlıyordu şimdi. Başı çeken tek bir koyunla Ovte, günbatımında kızaran yokuş başından aşağı iniyor, peşindeki kalabalık sürünün geri kalanı ile ufak köpeği ise sırtlarını batan güneşe vererek peşinden gidiyordu.

* * *

Sınar'a çıkmak için kalktığımızda alacakaranlık, bir yığın bulut içinden kendisini gösterir olmuştu. Vahan keçilerle koyunları ağılın dışına saldı. Biz Sason'un Arap kısmında kalan Gamar adlı köydeki komşulardan birini ziyaret ettiğimizde bir saat önümüzde gidiyorlardı. Hayvanlar Troçki'nin görünümüne ve hırsına sahip, kısa bacaklı ve sakallı bir keçinin arkasında tek sıra halinde dizilmişlerdi. Yüksek otlaklara çıkan yolları ezbere biliyorlardı; kimi zaman bu yolculuğu kendi başlarına yapmalarına izin veriliyordu ve hepsi, son hayvana kadar, gece olmadan geri dönüyordu. Fakat aralarından ikisi her zaman yoldan sapıyordu. Her sabah, burnunda beyaz bir şerit olan kara bir keçi ile onun daha küçük ebatlı olan beyaz suç ortağı otlamak üzere salınır salınmaz sürüden ayrılıyorlardı. Vahan'ın evine çıkan toprak rampada sola sapıyorlar ve horozun yem kâsesindeki tohumları yiyorlardı. Horoz kümesten çıkıp küçük tümseğin üzerinden hızla atlıyor, öfkeyle ötüp kanatlarını çırpıyor ama büyük çiftlik komşuları kahvaltısını yerken çaresiz bir sessizlikle onları izliyordu. Ta ki Vahan veya o gün ailesinden kim koyunları yürütmeye çıkaracaksa hırsızlık yapan keçilerin bacaklarına şaplak atıncaya dek. Bu ertesi gün unutulacak bir ders oluyordu onlara.

Seraplar ise tarihin unuttuğu kişilerdi. Sason'un son dört Hıristiyan Ermeni ailesinden biriydiler. Üçü birbiriyle hısımdı ve Gamar'da bitişik evlerde ya-

şıyorlardı. Diğer Hıristiyan Ermeni hanesi ise Ampetak köyünde yaşıyordu. Tarihî topraklarda kalmış diğer Ermenilerin çoğu Müslümanlaşmaya yenik düşse de Seraplar, olağanüstü durumlarını, gaddarlıkla geçen yüzyılların içlerinde pekiştirdikleri azme borçluydular. Fakat Osmanlı subaylarının soykırım sırasında aldıkları rastgele bir kararın da bunda payı olmuştu.

1915'te katliamları ve tehcirleri organize etmek için Gamar'a gelen Türk askerler Vahan'ın ninesinin evine el koymuşlar ve orayı mesken tutmuşlardı. Askerler nineye yemek yaptırıyorlardı. Bu da ona felaketin arefesinde fiilî dokunulmazlık vermişti. "Katliamlar başladığında 'Bu kadına dokunmayın' diye emretmişlerdi" diyordu Vahan.

Gamar'da kalan üç Hıristiyan Ermeni ailenin son direnenler olduğunu söylüyordu. Fakat köyde soykırımdan sağ kurtulanlar yalnız onlar değildi: Bazıları din değiştirmiş, ötekiler de özellikle 1980'lerin başlarında İstanbul'a veya Avrupa kentlerine gitmek üzere ayrılmışlardı. "Şimdi Müslüman olanlar ve aşağıdaki köyde yaşayanlar Ermeni'ydi" dedi Vahan Zovart'ın sakinlerine göndermede bulunarak. Din değiştirdikten sonra onları Ermeni olarak görmeyen yerel geleneği takip ediyordu. Babası Kerop, Sason'da kalan 17 kardeşten biriydi, bunun nedeni evleri ve toprakları olmasıydı.

Vahan'ın bitişiğinde bir amca yaşıyordu. Hasta bir halde döşeğine serilmiş yatıyordu. Oğulları ve yeğenlerini, duvarları taştan çimentoya döndürürken izlerken bizi cılız bir gülümsemeyle karşıladı. Çimento odaya karanlık bir solgunluk katıyor ve havayı seyrekleştiriyordu. Çimento kışları daha soğuk, yazları daha sıcak oluyordu ama Vahan'ın dediğine göre evi modernleştirmek zorundaydılar.

Mağarayı andıran odadan çıktık ve yukarı doğru pürüzsüz bir eğimle çıkan kirli bir yola girip Vahan'ın kuzeni ve Gamar'daki üçüncü Hıristiyan Ermeni ailenin başı olan Marto'nun evini geçtik. Ardından sıralı ağaçların olduğu, ceviz kabuklarıyla örtülmüş bir alandan geçerek köyün Arap mahallesine yürüdük. Beyaz bir evin önünde üç adam ayakta dikiliyordu. İçlerinden ikisi Vahan'ın yaklaştığını görünce karşılayan kahkahalar içinde yüksek sesle selam verdiler. İkisi kardeşti ve ilk bakışta birbirlerini andırıyorlardı ama aralarındaki farklılıkların altını çizen paradoksal bir genel benzerlikle: Daha genç, daha ince ve daha çekik gözlü olan bir çoban değneği tutuyordu ve kıyafetleri eski püsküydü. Daha büyük olan kardeş ise kemerli kaşlarının altındaki yuvarlak siyah gözleriyle, İspanya, Cartagena'daki arkeoloji müzesinde sergilenen mozaiklerdeki Mağribi avcıların tıpatıp aynısıydı. Bıyıkları özenle taranmıştı ve kravatı da olsa kıyafetine resmî denebilirdi. Birkaç dakika içinde İstanbul'a doğru yola koyulacaktı. Çoğunlukla orada yaşıyordu. İkisinin de yumuşak gülüşleri vardı. Yukarılarında gri takım elbisesi ve beyaz gömleğiyle dikilen üçüncü bir adam vardı. Derin oyuklarına gömülü kasvetli, siyah

gözleri ve geniş, düz bir burnu vardı. Yüzü akla moai'leri, Paskalya Adası'nın tek parçalı anıtlarını getiriyordu. Özenle kırpılmış sakalı ve arkaya gerileyen saç çizgisi sayesinde daha da büyüyen alnıyla yuvarlak suratı o heykelleri andırıyordu. Yanında büyük, siyah silindir şeklinde bir çanta vardı. Araplardan biri onun hakkında "Ermeni damarı var" demişti. "Ama annem Ermeni'ydi" dedi moai suratlı adam boğuk ve gırtlaktan gelen bir sesle.

Vahan İstanbul yolcusu Arap'ı kucaklayarak ve iki yanağından da öperek uğurlarken küçük kardeşi Selim sürüsünü ağıldan salıyordu. Siyah-beyaz bir grup dağın sırtına doğru aç yürüyüşüne başladı. Hayvanlar sadece sahiplerinin sesini ayırt ediyorlardı ve bir yabancı yaklaştığında kısa süreliğine duruyorlardı, ta ki Selim'in uluması yürüyüşlerine devam etmelerini buyuruncaya dek. Karşı dağda bir çoban, hayvanların kullandığı yolun üstünde bulunan bir geçitten geçerken sürüsüne kılavuzluk ediyor, yollarının uzağındaki çalıları çiğnemek için sapan keçilere "Hoh! Hoh!" diye çığlıklar atarak taşlar fırlatıyordu. 1909'da vilayetteki Ermenilerin katledilmesinden sonra olayı araştırma amacıyla Adana'yı turlayan Zabel Yesayan, "haşin ve erkeksi" tavırları olan bir Türk kadınını tasvir etmişti. Onları bir Ermeni köyünün yıkıntılarından geçirmeye çalışırken emirlerine itaat etmeyen asi inek ve öküz sürüsünü sert bir şekilde dürtüyordu. "Birbirimize, hayvanların sahiplerine alışık olmadığı ne kadar ortada dedik" diye yazmıştı Yesayan.[27] Muhtemelen sürülerin, içlerinde (dost ateşinden kaçınmak için) Müslüman olduklarını belli eden beyaz ceketler giymiş çok sayıda adamın olduğu çeteler Ermenileri kovalamaya başlamadan birkaç gün öncesine dek Ermenilere ait olduğunu anlamayı okuyuculara bırakmıştı.

Çay, yoğurt ve bisküvi yemek için hızlı bir mola verdikten sonra Vahan birkaç başıboş koyunu aramak üzere yanımızdan ayrıldı. Koyunların birkaçı keçilere nazaran daha disiplinsiz gibiydi (yani hırsızlık yapan çiftin haricindekilerden). Birkaç dakika sonra garip bir perspektif bozukluğundan Vahan, gözüme çok uzakmış gibi görünen bir dorukta, devasa bir duvara tırmanan bir kertenkele gibi görünüyordu. Fakat Arap yoldaşımız kahkaha attı ve hemen köşede veya tabiri caizse dağda olduğunu söyledi.

Arap, çoban değneğini, çalılıkların arasında taş levhayı andıran bir yüksekliğe, kristalimsi kabuklarla kaplı, gri ve pul pul dökülen bir taşa doğrulttu. Üzerinde bir delik vardı. Bir kova ağzından daha büyük değildi. Sindor Dağı'nın kalbinden ışığa doğru bir akarsu çalkalanıyor ve taştan katmanların arasında kör yarışına devam ediyordu. Soğuk ve temiz, dedi Selim bana birkaç kez suyu almak için dizlerinin üzerine çökerken. Kaynağını merak edince "Allah bilir" dedi omzunu silkerek. Her zaman dilinin ucunda olan olağan bir ifadeydi bu. Birkaç kez bilinmedik alanlara girdiğimde ve çok dar bir ge-

27 Zabel Yesayan, *Amid the Ruins*, s. 190.

çitte iki tavşanın başlarını tosladıklarını gördüğümüzde "Allah Allah!" diye bağırmıştı. Allah bir ünlemdi. Ve batıdan yükselen fısıldayan rüzgâr, belki dağın içinden akan başka nehirlerin dolaylı bir kolu olan akarsu ve sadece sözcüklerimizin veya bir kuş çığlığının bozduğu sessizlik, yaratıcının yakın olduğuna işaret ediyordu. Çalılıkları titreten ve bir anlığına hayvanlara felç geçirten fırtına sesleri yeni bir başlangıcı duyuruyordu; bu topraktan, kır çiçekleri ve çorak taşların arasındaki otlaklardan ortaya hayat çıkaran yağmurun habercisiydi.

Selim ve ben Dağlık Ermenistan'ın veya *Lerrnaşxarh*'ın[28] kelime karşılığı olan Dağ Dünyasının Toros Dağlarına açılan sarp bir uçurumun kıyısına oturmuştuk. Bu dünya bugün dikenli tellerle Türkiye, İran ve Ermenistan arasında bölünmüş tek bir coğrafi birimin adıydı. Doruklar şimdi grileşiyor, sislerle iç içe geçiyordu ve hızla toplanan bulutlar gökyüzünü kaplayıp kararıyor ve bir sağanağın zincirini boşaltıyordu. Bir marağanın ağzına sığındık. Zemini sigara paketleriyle ve izmaritlerle, teneke kutularla ve meşrubat kutularıyla kaplanmıştı. Büyük bir yoğurt kovasından kalan ve bir çubuğa tutturulmuş beyaz, plastik bir kap girişteki kemerin ucundan çıkmıştı. İlgimi çekti. Çocuklar yapmış, dedi Selim: Çanak anten gibi yapmak istemişler.

Rüzgâr göğü temizledi ve bulutların çekilmesiyle alacakaranlıkta parlayan bir güneşe alan açıldı. Yeniden taze bir toprak kokusu yayıldı. Vahan bize tekrar katılmıştı. Çobanlar cevizlerden, *kehke*'den (Ortadoğu'ya özgü bir kurabiye), domateslerden, lokumdan, ekmek ve keçi sütüyle hazırlanmış tereyağlı ekmekle termostaki çaydan oluşan bir öğünü battaniyeye serdiler.

Bir silah sesi çınladı, ardından peş peşe iki atış daha yapıldı. Ses, dağların yüzünde sekmişti. Kahverengi bir kuş süzülerek önümüzde belirdi ve bir sırtın arkasında kayboldu. Kanatlarını panik içinde çırparken, korkan bir koyun grubu dağılmış, silah seslerinden kaçmışlardı. "Bıldırcın vuruyorlar" dedi Vahan. Tüfeğini en son beş yıl önce koyunlarına saldırmak üzere olan bir kurdu öldürmek için kullanmıştı. Ondan önce aç bir sürüye beş-altı kuzusunu kaptırmıştı. Yaklaşık on beş yıl önce de yakınlardaki Goğag köyünde kurtlar altmış koyun yiyerek birkaç hanenin geçimini altüst etmişti.

Ardından iki başka atış neredeyse sözleşmiş gibi art arda mavi gökyüzünde gürledi. Bazı keçiler melemeye başladılar ve bir yavru keçi ağlamaya başladı. Etrafımızda daireler çizerek yürürken keskin ve insan bebeklerinkine benzer çığlıklar atıyordu. Beş-altı aylık olduğunu söyledi çobanlar. Bu inleyişi ilk kez birkaç yıl önce işitmiştim. 2011'de bir grup genç hacı, Tecelli Bayramı için Maruta Dağı'na çıkarken minibüsümüzü el sallayarak durdurmuştu. Yaşları çok genç olan, belki daha yeni ergenlikten çıkmış iki genç kadın var-

28 "*Aşxarh*" modern kullanımda "dünya" sözcüğüne karşılık gelir ama klasik Ermenicede "toprak" veya "ülke" anlamı da taşır.

dı. Kardeş olmaları muhtemeldi çünkü birbirlerine çok benziyorlardı. Yanık tenliydiler ve başörtüsü takıyorlardı. Birinin kucağında beyaz bir yün battaniyeye sarılmış bir bebek vardı. Adam kadınlardan birazcık büyük görünüyordu ve beraberlerindeki yedi-sekiz yaşlarındaki kız gibi beyaz bir cildi vardı. Narin hatlara ve kum sarısı saçlara sahipti. Şoföre keçi yavrusuyla ödeme yaptılar. Diğerini de zirvede sunacakları adak için saklıyorlardı. Küçük köpek büyüklüğünde olan iki hayvan taşıtın üstündeki askılara, büyük çuvalların yanına bağlanmıştı. Yolun kenarındaki koyağın aşağısında sabah sisleri içinden iki evin çatısı görülüyordu. Onların köyüydü.

Minibüs yeniden yola koyulduğunda kabin çığlık çığlığa ağlayan bir yavrunun yürek parçalayan sesiyle dolmuştu. Küçük bir mahlukun çaresizlik notalarıyla neredeyse insanı yatıştıran, tatlı bir imdat çağrısıydı. Bebekli kadın yanı başıma oturmuştu ama çocuk mışıl mışıl uyuyordu. Kafam karışmış bir halde arabada başka bebek var mı diye bakındım. Ağlama sesinin Tanrı'ya adanacak küçük keçilerden birinden geldiğini anlamam biraz vakit aldı. Kurban için seçilecek hayvan kuzu olmalıydı: "Rab'bin kelamına göre onlar bir rahibin duası olmasa bile kutsaldırlar." İsa'nın günahkârlarla karşılaştırdığı inatçı hayvanlar olarak keçilerden uzak duruluyordu "çünkü oraya buraya koşarlar, tehlikeli yerlere giderler, çobanın etrafında durmazlar".[29] İnsanın Oğlu dünyaya geri döndüğünde "koyunları sağ eline, keçileri ise sol eline alacak" olmasının sebebi işte buydu. Bu, Matta'da, minibüsün üstüne bağlanmış, ağlayan keçiler için hayra alamet olmayan bir kehanetti: Kaderleri İsa'nın ikinci gelişi ve Mahşer Günü'nün başlangıcıyla ilgili ayetin *sonunda* önceden belirlenmişti (İncil'in yazıldığı zamanlardan bu yana "solun" taşıdığı çağrışımlara ise hiç girmiyorum). Ancak 20. yüzyılın başlarında Konstantinapolisli Ermenilerin patriği olan Başpiskopos Malakia Ormanian, keçilerin de sunakta kabul edilebilir adaklar olacağını söylemiş, gerekçesini de Leviticus'ta bulmuştu. İki şekilde de ölüme mahkûmlardı.

Ermeni ruhbanlar genelde Ermenilerin kurban geleneği olan *madağ*'ın, Yahudilerin inanç sahibi biri ve ailesinin günahlarının bağışlanması için sunakta bir hayvanın canını sunmasına benzediğini reddederek Ortaçağ'daki diğer kiliselerin yönelttikleri eleştirileri çürütürlerdi. 12. yüzyılda yaşamış bir aziz olan Nerses Şınorhali, İsa'nın tüm insanlık için kesin bir şekilde kefaret ödediğini söylemişti: Aziz Krikor, Ermeni kilisesinin koruyucu azizi basitçe, paganlara ait bir ayini alıp onu aç ve yoksul kişilerle ekmek paylaşmaya vesile olan bir etkinliğe çevirmişti. Yine de Nerses, hayvanın iyi seçilmiş ve yağlı olmak zorunda olduğunu yazmıştı "çünkü iyi seçilmiş olmak aynı İshak'ın İbrahim'e göründüğü gibi göze hoş görünmektir". Bu, Ermeniler aynı Yaratıcıya hürmet eden ama ona başka isimle seslenen kişilerin katledilmiş kuzuları

29 Nerses Shnorhali, *Թուղթ Ընդհանրական* (Papazın Mektubu), Eçmiadzin, 1865, s. 352.

olduğundan 1915'i yorumlamak için bir tefsir olmasa da metafordur. Çünkü Paul kurban kavramını, Tanrı'ya olan inancımızı kanıtlamak için masum bir can alma düşüncesini çoktan İncil'e taşımıştı – artık İsa'nın, takipçilerine vaat ettiği sevecen babaya değil, Osmanlı İmparatorluğu'nda 20. yüzyılın veya dünyanın herhangi bir yerinde ondan önceki ve sonraki dönemlerin kindar tanrısına olan inanç.

Nitekim Sasonlu köylülerin engebeli arazi nedeniyle teveccüh ettikleri keçiler, Maruta Dağı'nın tepesinde kurulan çadırlardaki kasap masalarında insanların ve koyunların ikamesi oluyorlardı. Maruta, Sasonluların, İsa'nın Petrus, Yakup ve Yuhanna'yla dua etmeye gittiği (Tabor Dağı olduğuna inanılan) özgün dağı simgeleyen kutsal dağıydı. İsa dua derken onun Tecellisi gerçekleşmişti: "Yüzü güneş gibi parlamış, kıyafetleri ışık gibi bembeyaz olmuştu." Ve cennetten gelen bir ses şöyle demişti: "Bu benim sevgili oğlum." Vulgata'da "*transfiguratus est*" olarak açıklanan mucize Matta ve Markos tarafından "*metemorphothe*" veya metamorfoz [başkalaşım] olarak tarif ediliyordu.[30] Dünyevi bir biçimi 2011 yazında, İslâm'a geçmiş Ermenilerin antik kiliselerinin, pagan bir ayinden alıp Hıristiyanlara ait bir bayrama dönüştürdüğü, onların da Yahudi geleneğinden türettiği bir tatili kutlamalarıyla gerçekleşiyordu.

Bayırdaki yol Ford'un can çekişen motoru için aşırı dik hale gelince hepimiz minibüsten indik. Genç hacı ailesi kısa süre sonra yanımızdan ayrılıp yolun kenarındaki kestirmeye girdiler. Kum sarısı saçları olan kızda büyük bir taşıma çantası vardı. Ters çevirince önünde kırmızı ve pembe süslerle bezenmiş, büyük bir Ermeni haçı ortaya çıktı. Adam ellerindeki yavru keçiyle önden yürüyordu. O âna dek onların Müslüman olduğunu sanmıştım: "Bu bir haç mı?" diye sordum onlara peşlerinden koşarak. "Evet bu bir *xaç*" diye yanıt verdi kız. Türkçe sorduğum soruya İngilizce yanıt vermişti ama haç sözcüğünü Ermenice söylemişti. Kız, bebeği tutan genç kadın ona fotoğrafını çekmeme izin vermesini söyleyinceye dek korkulu bir gülümseyişle çantayı boş tarafına doğru çevirmeye devam etti. "Ermeni misin?" diye sordum yine Türkçe. "Müslümanız" diye yanıt verdi yine İngilizce. Çoğu kadının tek dilli olduğu ve sadece Kürtçe ya da Arapçanın lehçeleriyle konuştuğu bir bölgede çok sıra dışı bir durumdu bu. Sonra onu ilerideki sislerin içinde yitirinceye dek yürüyüp uzaklaştı. Ermeni olmayanların normalde yaptıklarının aksine o, Ermeni olduğunu inkâr etmemişti.

* * *

İki yıl sonra hacıları sisin içinde kaybettiğim yerin birkaç dağ uzağında bir yerdeydim. İki çoban ve ben, yürüdüğümüz yere az çok paralel olan bir patika üzerinde yanımızdan geçerek aşağı inen sürülerle birlikte Sindor Da-

30 Barnabas Meistermann, "Transfiguration", *The Catholic Encyclopedia*, cilt 15, New York, 1912.

ğı'ndan eve geri dönerken Vajan bana sadece yerlilerin bildiği güzergâhlarla iki saat kadar az bir sürede Sindor Dağı'ndan Maruta Dağı'na ulaşabildiğini söyledi. Gamar'ın ilk evleri ve çanak antenleri aşağıda görüş alanımıza girdiğinde üç avcıya denk geldik. Genç adamlardan biri Vahan'ın kuzeni Akil'di. Hıristiyandı ve Marto'nun on beş çocuğundan biriydi. Diğeri ise İsmail'di. Akil'in kız kardeşiyle evli bir Arap'tı. Üçüncü kişi ise köyden Arap bir arkadaşlarıydı. Atletiktiler ve güzel spor giyimleri vardı. İnerlerken parlak otomatik tüfekleri omuzlarında sallanıyordu. Arapça av tartışıyorlardı. Bize verdikleri selamda belli bir çekinme hali vardı. Buranın ve genel olarak Adriyatik Denizi'nin doğusunda kalan her yerin karakterine aykırı bir soğukluk vardı. Fakat belki de bu bölgenin daha varlıklı çocuklarıydılar ve ona göre davranıyorlardı. Selim de kendine düşen rolü oynayarak sanki yetersizmiş gibi hissederek grubu belli bir mesafeden seyrediyordu. Akil köyde iPhone'u olan tek kişiydi. Birkaç nesil önce evinde radyo veya televizyon olan bir hanenin günümüzdeki eşdeğeriydi. Bir hafta önce ölen babasının yasını tutan Arap kayınbiraderinin aklını dağıtmak için avı organize etmişti.

Köyün Ermeni çocuklarının, karma evliliklerden bazı Arap kuzenleri vardı. Onlarla ilk kez, Vahan beni Gamar'dan aşağı yüründüğünde bir saatten az mesafede bulunan Zovart'taki okullarından almaya geldiğinde tanışmıştım. Fakat okulun müdür yardımcısı, ninesi de Ermeni olan yirmilerinin ortasındaki adam o küçük kurumdaki tüm misafirperverliği üzerime boca etmişti. Oraya küçük bir su birikintisinin etrafına taşlarla inşa edilmiş dar bir geçitten yürüyerek ulaşmıştık. Genç görünümlü ve gri takım elbise ve kravatla resmî giyimli okul müdürü ülkenin batı kesiminden bir Türk'tü. Nedense Türkler, bir oda dolusu Kürt'ün içinde ya Tatar veya Balkanlı özellikleri nedeniyle ya da sık sık diğerlerinden biraz ayrı durdukları için ayrışıyorlardı. "Hayat devam etti" dedi okul müdürü. O sırada personel, müdür yardımcısının emriyle çaylar ve bir tatlı kâsesi getirmişti. "Geriye bakarsan ilerleyemezsin" diye de ekledi ben ne kastettiğini anlarken. Aslına bakılırsa geçmiş, deneyime verilen ayrı bir isim diye yanıt verdim. "Ve doğru olduğunu biliyorsunuz" diye ekledim bariz ama açıkça sözü edilmeyen gerçeğe örtük bir gönderme yaparak. Açık pencereler ve ev sahiplerinin dostluğu bu küçücük ofisin havasını solunabilir kılıyordu. Belki onun da Ermeni ataları vardı. İç kesimlerde yaygın olmayan akıcı bir İngilizceyle "Belki sizin de Türk atalarınız vardır" diye yanıt verdi sertçe. "Belki vardır ama bu soykırım gerçeğini değiştirmezdi." Miras aldığımız tarih ve edindiğimiz fikirlerde olmasa bile ironi anlayışımızda ortak bir zemin bulduğumuzdan karşılıklı sohbetimiz kısmen medeni bir şekilde sürüyordu. Birkaç hafta sonra Sason'un anacaddesinde gezinirken, sakin bir saatte küçük ve ıssız bir yerde birbirimize rastladık ve çay içmeye oturduk. İnternette 1915 üzerine bir şeyler okumaya baş-

lamıştı ama Atatürk ve onun yarattığı vatana duyduğu saygıyla Ermenilerin Van'ı savunmasında veya Rusların provokasyonlarında belli bir haklılık payı bulmakta hâlâ zorlanıyordu. Birkaç ay içinde evlendikten sonra yurtdışında biraz zaman geçirmesi gerektiğini söyledi.

Müdür yardımcısı bizi İngilizce bilmemesinin gizlediği bir merakla izliyordu. Fakat "soykırım" kelimesini duyunca çayını bir yudumda bitirdi ve okulu turlamak üzere kalkmayı önerdi. Sınıf sınıf geziyor, Ermeni çocuklara isimleriyle sesleniyor ve çıkmalarını istiyordu. Onlar da itaatle ve gözlerinde merakla dediğini yapıyorlardı. Vahan'ın çocuklarının, babalarını bir yabancıyla ayakta görmeleri meraklarını iyice artırmıştı ama hiç soru sormadılar. Müdür yardımcısı, Vahan'la, çocuklarıyla ve Vahan'ın "biraz dönme" olarak tarif ettiği İskender'in çocukları olan üç Ermeni öğrenciyle birlikte fotoğraf çektirmek için poz vermek istedi. Kuzeni olan İskender hakkında "Hıristiyandı ama sonra Müslüman oldu" dedi. "Şimdi hiçbir şey." Vahan'ın 10 yaşındaki oğlu Rober, üniforması içine, oyuncak askerler gibi pırıl pırıldı ve birkaç yaş daha büyük bir çocuğun kendinden emin resmiyetiyle beni selamladı. Benzerliği ve görgüsüyle babasının minyatür haliydi: "Günaydın efendim, nasılsınız?"

Bir akşam yemekten sonra onu aynı kibar özgüvenle gelecek hakkında konuşurken dinledim. Polis olmak istiyordu. Beni şoke eden bir meslek tercihiydi; kurt kılığına girmiş bir koyunu andıran bir anomali. Zihnime üzerine Türklerin kırmızı zeminle beyaz hilalin işlendiği standart bir üniforma giymiş bir Ermeniden daha anormal bir şey gelmiyordu. Fakat ona göre bu semboller, kelimenin en katı anlamıyla normal şeylerdi. Atatürk portrelerinin ve bayraklarının taksi aynasından sınıflara ve yamaçlara kadar her yerde bulunduğu, vatansever bir coşkuyla devasa gösterilerin kırmızı ve beyazla boyandığı bir ülkedeki örüntüyle uyumluydu. Fakat belki de Türkiye'de Ermeni bir polis olarak fark yaratabilir diye düşünürken gerçekler düşüncelerimi yarıda kesti.

"Olmaz" dedi babası: "İmkânsız." Oğlu ona sorgulayıcı bir gülümsemeyle baktı. "Biz Ermeni'yiz" diye hatırlattı Vahan, oğluna. Türkiye'de Hıristiyanların ve diğer gayrimüslimlerin üniformayla hizmet veremeyeceği yönünde yazılı olmayan bir kural vardı. Eskiden Osmanlıların ata binme veya silah taşıma haklarına getirdikleri yasağın göreneksel bir devamıydı bu. Sebepleri bilgiye dayalı tahminlerin ötesine geçmiyordu çünkü kanunda Türk yurttaşlarının orduya veya polise katılmalarına engel olan bir şey yoktu. Fakat geleneklerin biriktirdiği kör bir kabulle birlikte geliyordu. 2013'te şüpheleri doğrulayan bir ipucu açığa çıkarılmıştı: 1923'ten, yani Lozan Barışı'nın yürürlüğe girdiği tarihten bu yana Türkiye'nin Nüfus Müdürlüklerinin, Türkiye azınlıklarının köklerini işaretlemek için gizli kodlar kullandığı iddia edilmişti. Hepsi kiliseye geri dönen ve çocuğunu Ermeni bir okula kaydettirmeye çalışan Müs-

lüman bir Ermeni kadının, bir devlet kuruluşundan bunu ancak "gizli köken kodunun" 2 numara olması halinde yapabileceğini söyleyen bir tebliğ almasıyla açığa çıkmıştı çünkü Türk yasaları Müslüman çocukların Hıristiyan azınlıklara ait okullara katılmasını önlüyordu. Bu da insanlar isimlerini ve dinlerini değiştirseler bile devletin kökenlerini takip ettiği, gayrimüslimlerin iktidarın üst katmanlarına ulaşmasını önlediği anlamına geliyordu. Türkiye'yi Türklerin elinde tutmaya yarayan daha gizli mekanizmalardan biriydi.

Sevan'a polislikten çok daha heyecanlı başka meslekler olduğunu söyledim. Neden bir düşünmüyorsun? "Pilot!" diye bağırdı, olasılıkların heyecanına kapılmış halde. "Bence olamazsın" dedi babası. "Türk Hava Kuvvetlerine katılamayacağın kesin." Peki ya ticari pilot, diye önerdim. "Türk Hava Yolları için çalışabileceğini sanmıyorum çünkü devlet şirketi ama diğer havayolu şirketlerini bilmiyorum" dedi Vahan. Sanki aynı aynanın karşı taraflarındaymışız gibi yine beni duraksatmıştı. 20. yüzyıl teknolojisi, gökten gelen azap mitini gerçeğe dönüştürmüştü. Davit'in uçan aygırının veya Yunan mitolojisinde ateş püskürten canavar Kimera'nın öldürüldüğü kanatlı at Pegasus'un cazibesi gerçek olmuştu: "Gökler ölüm ve dehşetin, gerçek orduların hatlarının çok ötesine taşınabildiği yollar açtı" diye yazmıştı Churchill 1928'de, takip eden yıllarda haklılığı henüz kanıtlanmadan önce.[31] Farklı zamanlarda ve yerlerde tanıştığım, yaşı ve görünümü birbirlerinden farklı iki diasporalı adam çocukken, Türkiye'den intikam almak için pilot olmanın hayallerini kurmuşlardı ama yetişkin olduklarında şiddeti reddeder hale gelmişlerdi. Hatta biri manastıra kapanmıştı. Diğeriyse gazeteci olmuş ve üçüncü sınıftan kalma, doruklarından birinde Türk bayrağının olduğu karlı dağlar üzerine bombardıman uçaklarının çizildiği bir not defterini anlatmıştı. Rahip de kendisini 1996'da Avrupa'da yapılan bir toplantıda, artık ilkokulda arzuladığından çok farklı bir adama dönüştüğünü söyleyerek tanıtıyordu. "Şimdi beni siyah rahip cüppesiyle görüyorsunuz ama küçükken Türkiye üzerinde bir savaş jeti uçurmak istiyordum" dedi avuçları aşağıya bakar halde ellerini açarak ve sanki düz bir şeye bastırıyormuş gibi hareket ettirerek. Aynı masayı paylaştığımız İstanbul Ermenileri feci halde sarardılar: O dönemde casusluktan ve Türkiye hükümetinin misillemesinden dehşet duyuyorlardı. Ayrıca Hrant Dink'in suikastından sonra sesleri güçlü bir şekilde duyulan bir topluluk olmaktan çıkmışlardı.

Bir yabancının bir çocuğa sorduğu en yaygın soru, çok daha büyük bir örüntünün bir yönünü açığa çıkarmıştı çünkü Rober, başka yerlerde nasıl

31 Winston Churchill, *The Gathering Storm*, New York, 2002, s. 59. Uçaklarla yapılan ilk havadan bombalama Türkiye'de gerçekleşti: Adrianapolis'te, yani günümüz Edirnesi'nde Ekim 1912'de, Birinci Balkan Savaşı sırasında Bulgaristan tarafından Osmanlı güçlerine karşı kullanıldı. Günümüzdeki insansız hava taşıtlarının öncülleri, içine tek bir patlayıcının yüklendiği insansız balonlardı. İlk kez 1849'da Avusturya tarafından Venedik'e karşı kullanılmıştı.

akranları astronot veya spor yıldızı olmanın hayallerini kuruyorlarsa, Türk emniyeti veya ordusunda meslek edinmenin düşlerini kuran, karşılaşacağım birçok Müslümanlaşmış ve gizli Ermeni çocuktan yalnızca ilkiydi. Bugün tarihlerinden tamamen haberdar olan ve geri kalanlarımız kadar incinmiş Ermenilerden gelen bu tercih karşısında çelişkiye düşmem kaçınılmazdı. Hele bir yüzyıl boyunca din değiştirme mücadelelerine ve ceza almadan suçlarını sürdüren bir devlet korkusuyla yaşamaya katlandıkları için çok daha çelişkili geliyordu.

1990'lı yıllarda Kürt bölgelerinde ilkokul öğretmeni olarak çalışmış Diyarbakırlı iş kadını Berivan da bunu gözlemleyince şaşkınlığa kapılmıştı: Büyük ölçekli çatışmaların ve Türkiye Devleti'nin Kürt ayrılıkçı hareketine karşı ciddi bir baskı uyguladığı dönemlerde Türk polisi veya askeri olmak isteyen Kürt çocukları vardı ve çocuklara "Neden?" diye sorarak bu meseleyi sorgulamıştı. Ağır hastalıkları olan aile fertlerine yardım etmek için doktor olmanın hayallerini kuran çocuklar gibi "onlar da ailelerini korumak için polis olmak istiyorlardı". Peş peşe "hepsi bana aynı yanıtı verdi ve polis üniforması giyip silah taşımak istemelerinin ilk sebebi buydu" demişti.

Sason'da silah taşıyan Ermeniler vardı: Howani, bir köy koruyucusu olarak Kalaşnikofluydu; Akil'de ise av tüfeği vardı. Bunlar yalnızca iki kişiydi. Fakat silahlı bireyler yalnız kurtlardan daha büyük bir tehdit değildi. Çocukların da sezdiği gibi Türkiye'de iktidar, üniformayla geliyordu.

* * *

Akil'in vurduğu iki bıldırcın ertesi gün ateşin üzerinde ağır ağır pişerken Marto ile oğlu en az yüz yıllık yaşlı bir armut ağacının yanında sigara içiyorlardı. Köyün en yaşlı ağaçlarından biriydi ve yaklaşık elli yıl önce, ağaçların yasadışı kesildiği kötü bir dönemin tek sağ kalanıydı. Bıldırcın lüks bir yiyecekti, artık yaygın bulunmadıkları için daha da arzulanan şeyler olmuşlardı. Marto ile Vahan daha on yıl öncesine kadar kartalları görmenin de olağanüstü bir hadise olmadığını söylemişler ve kuzularla keçi yavrularının üzerine çöküp kaptıkları için hoş da olmadığını eklemişlerdi. Kartallar 2000'lerin başlarında avlarının sonuncusuyla birlikte uçup gitmişler ve geri dönmemişlerdi: Çobanlar kurtların parçaladıkları hayvanların leşlerine zehir katmaya başlayınca hemen hemen hepsi ortadan kaybolmuştu. Bu ise kurtları bir tehditten çok, nadir kılmıştı. O yıllarda Marto, ormanın açıklıklarından birinde bir ayıyla yüz yüze gelmiş ve havaya ateş açarak hayvanı korkutup kaçırmıştı. Ayıların çoğu artık, dağın bir tarafında, ormanlarda giderek küçülen yaşam alanlarıyla sınırlanmış haldeydiler. Dünya giderek daha küçük bir yere dönüşüyordu.

Ayılar ve kurtların inleri aynı fırtınada bizim sığındığımız yer gibi mağaraların derinliklerinde bulunuyordu. Marto yerini öğrenmek istemişti. Ninesi Çoço Nune 1915'te daha bebek olan amcasını böyle bir mağaraya saklamıştı: "Fakat başka bir mağaraydı, pınara yakındı." Gamarlı Araplar katliamlar sırasında bakımını sağlamışlardı. Yerliler hâlâ oraya Kafle Manug, yani Manug'un Mağarası diyorlardı. Çoço Nune onu bir hafta sonra almış ve büyük oğlu Kevork'la birlikte yüksek geçitlerden kaçmıştı. Yol üzerinde bir asker onu görmüş ve Ermeni olup olmadığını sormuştu; askerin ateş açtığına inanıyorlardı. Her halükârda ıskalamıştı çünkü birkaç gün sonra Çoço Nune bilinmeyen bir köye ulaşmıştı. Orada hakkında hiçbir şey bilmediği bir yabancı onu Ermenilere yapılan saldırılar yatışıncaya dek aylar, hatta yıllar boyunca yanında barındırmıştı. Manug birkaç yıl sonra belki 1920'lerin başında, hâlâ çocukken bir hastalık sonucu öldü.

"Katliamlar zamanından kalma bir mağarayla ilgili bir efsane var" dedi Vahan. "Doğru mu bilmiyorum ama büyüklerimizden duymuştuk." Badırmut köyünden bir kilise adamı olan ve Garmir Yerets Vartabed veya Kızıl Rahip olarak bilinen Der Hagop, 1914'te Sason'u turluyordu. Ermeni köyü Gusked'de verdiği mola sırasında başını değneğinin sapına dayamış ve bir önsezide bulunmuştu. "Bir ferman olacak" demişti rahip, Sasonluların tehcir veya sürgünün eşanlamlısı olarak kullandıkları Osmanlı buyruğu için kullandıkları sözcükle. "Ermenilere kötü şeyler olacak." Bir yıl sonra soykırımın sürdüğü günlerde Genco adlı Müslüman bir köylü, Badırmut'taki bir mağarada keçilerden süt içen büzüşmüş bir adam bulmuş. Genco onun, Der Hayo olduğunu anlamış ve onu Osmanlı birliklerine teslim etmiş. Ertesi günün şafak vaktinde Kürtler, Der Hayo'yu elleri ve ayakları bağlı bir halde bir uçurumun kıyısına dikmişler. Komutanları (Hamidiye Alaylarından bir Kürt ağa) uzaktaki çadırından idam mangasının atışlarını işitmiş ama askerler geri dönmemişler. Bakmaları için iki asker daha yollamış. Yine silah sesleri duymuş ama bu ikisi de geri dönmemiş. Komutan ne olup bittiğini görmek için koyağa yürümüş: Der Hayo'yu elleri ve ayakları bağlı halde dikilir halde bulmuş ama askerlerden hiçbir iz yokmuş. Mavzerini Kızıl Rahibe doğrultup ateş etmiş ama hiçbir kurşun ona isabet etmiyormuş: "Ardından Der Hayo bir ateş topuna dönüşüp Kürt komutanı içine almış ve geriye küllerini dahi bırakmamış." Vahan, vaktiyle rahiple tanışmış olan annesinin eskiden bu öyküyü anlattığını söyledi. "Kan veya vücut parçası bulamamışlar" dedi Vahan. Badırmut'taki katliamlardan sağ kurtulmaları üzerinden yıllar sonra rahibin kız kardeşi Ermenistan'a yerleşmiş ve öyküyü orada anlatmış. "Der Hayo katillerinin ailelerinin yitip gideceğini söylemiş." Ve rahibi vuran Kürt Tello'nun yedi çocuğu aynı gün ölmüşler ve Badırmut'taki evi bugüne dek yaban otlarıyla kaplı bir virane olarak kalmış.

Fakat Vahan'a göre Gamar'da köyün Müslümanları Ermenileri öldürmemişlerdi. Bazıları onları evlerinde ve ahırlarında korumuş, çuvalların içinde gizlemişlerdi. Vahan'ın anne tarafından dedesi Xaço, Arap komşularıyla yani Selim, Feto, Hamdo, Yusuf ve Sevdo ile adını vermediği aynı aşiretin diğer fertleriyle geride kalmış. 1915'te Xaço'nun anne-babası öldürülünce ve ağabeyi Setrak bir kuzeniyle Halep'e giden kervanların peşi sıra gidince ailesinin mülklerine el koymuşlar. Kuzen yolda açlıktan ölmüş ama Setrak nihayetinde Ermenistan'a varmış. Xaço'nun nasıl ve neden Sason'da kaldığını yanıtlayamıyorlardı. Bildikleri kadarıyla aynı Çoço Nune'de olduğu gibi şans eseriydi.

Xaço kendi ailesinin mülkünde onu koruyanların ırgatı olmuştu. Daha sonra Araplar bu mülkün bir kısmını bir evle birlikte ona iade etmişler ama aldıkları diğer evle arazilerin çoğunu ellerinde tutmuşlardı. Akabinde katliamlardan sağ kurtulan Ermeni bir kadınla evlenmişti ama o da sonra Müslümanlar tarafından kaçırılmıştı. Xaço başka bir Ermeni'yle daha evlendi ve altı kızları, iki oğulları oldu. Bu kızlardan biri Vahan'ın, diğeri ise Marto'nun anneleriydi. Kızlarından ikisi daha sonra İslâm'a geçmişlerdi ve birinin din değiştirmesi evlilik yoluyla olmuştu.

Ermenilerin anlattıklarına göre Müslümanlar beş yüz yıl önce Gamar'a yerleşmeye başlamışlardı. "Basra'dan gelenler gibi" diyordu Vahan, Irak'ın güneyinde bulunan şehri kastederek. Basra, Denizci Sinbad'ın doğum yeri ve birkaç gün önce ziyaret ettiği komşularının atalarına ait memleketiydi. Orada bir baba ile buluğ çağındaki oğlu pikaplarından saman balyaları indiriyorlardı. Uzun boylu ve açık tenliydiler. Bu bölgelerin Arap ve Kürtlerinde nadir olmayan yeşil gözlere sahiplerdi. Adam mütevazı bir tavırla ağır ve sertti ama konukseverdi.

Ağabeyi evin içinde, İslâmi inançlara ait imgelerin altında, beyaz pelüş bir divanın sol uç köşesinde oturuyordu. Genç kardeşi kadar açık tenli olan bu adam başına İslâmi kahverengi bir takke geçirmişti. Genç kardeşi adeta bıyıklarının altından belirsiz bir şekilde çıkan bas sesiyle imam olduğunu söylemiş, büyük olan da nazikçe başını sallamıştı. Sıkı dudaklarını sırıtma olarak sayılabilecek bir gülümsemeyle hafifçe yukarıya kaldırdı. Tek bildikleri atalarının 1600'lerde Basra'dan geldikleriydi. O dönemde Şattülarap'taki liman ile günümüzün Irak topraklarında bulunan Bağdat ve Musul, Osmanlılar, Farslar ve Arap aşiretler arasında ihtilaflı yerlerdi. 17. yüzyılın sonlarındaki iç savaş sırasında Basra'dan ciddi bir Arap göçünün olduğunu gösteren kayıtlara rağmen Sason'daki Arapların çoğunun 1258'de, Moğolların şehri tamamen yok ettikleri tarihte geldikleri düşünülüyordu. İmam soyadımın "Hadjian" olmasından hoşnut olmuştu. Soyadımın kökü gerçekten de Arapça hacı anlamına gelen *hajji*'ydi. Fakat büyük büyükdedemin bu unvanı, 19. yüzyıl sonunda Bethlehem'deki [Beytüllahim] Ermeni manastırına yaptığı

hac yolculuğundan sonra edindiğini açıkladım. Tiz bir sesle atalarımın ne zaman "Türkiye'den ayrıldıklarını" sordu. Arkamda ülkenin büyük bir haritası asılıydı. Karşı duvarda ise dinî motiflerle dolu bir poster vardı. İçinde peygamberin soyundan gelenlerin, kırmızı çiçekler ve biçimli yaprakların ucuna isimlerinin Muhakkak hatlarıyla yazıldığı uzun bir soyağacı da vardı. Hemen yanında İslâmi anikonizmin diğer resimsel gayretleri vardı. Ayrıca Kabe'nin gece vakti çekilmiş bir fotoğrafı da mevcuttu. Kısmen, uçan daire büyüklüğünde yeşil bir disk tarafından gizlenmişti ve üzerinde kabartmalı altın yazılar vardı: Yazı Ayet-el Kürsi'ydi. Türkiye'deki Müslüman evlerinde yaygın rastlanan bir dinî süs eşyasıydı:

> Allah, O'ndan başka tanrı yoktur; diridir, her şeyin varlığı O'na bağlı ve dayalıdır. Ne uykusu gelir ne de uyur. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi O'nundur. O'nun izni olmadıkça katında hiçbir kimse şefaat edemez. Onların önlerinde ve arkalarında olanları O bilir. O'nun ilminden hiçbir şeyi –dilediği müstesna– kimse bilgisi içine sığdıramaz. O'nun kürsüsü gökleri ve yeri içine almıştır. Onları korumak kendisine zor gelmez. O yücedir, mutlak büyüktür.

Ailemin "Türkiye'den ayrılmasıyla" ilgili soru beni rencide etmek için söylenmişe benzemiyordu ama bamteline vurmuştu. "1915 soykırımında Suriye'ye yürüdüler" dedim, "Kilikya'dan". İmam istifini bozmadı. Sinekkaydı tıraşlı yüzünde bir Mona Lisa gülümseyişi hasıl oldu. O âna kadar cep telefonuyla oynayan genç yeğeni başını kaldırıp baktı. "Fakat Türkler onlara Ermenilerin soykırım yaptığını söylüyorlar" diye tısladı. Vahan'ın yanında sohbetin böyle bir yöne kaymasından pişman olmuştum. Komşuluk ilişkilerindeki dengeyi, savaşlar ve imhayla geçen yüzyıllardan sonra ailesini buraya kadar taşımış talihi feci bir şekilde altüst etmemiş olmayı umuyordum. "Peki, kime inanalım?" diye sordu imam retorik bir şekilde. Bardaklarımızda çok az çay kalmıştı, Vahan ve ben daha fazla kalmadık ve bizi ağırladıkları için onlara teşekkür ettik.

Marto'nun Arap komşusu çağrıldığında bıldırcınları kemiklerine kadar silip süpürmüştük. Yeşil gözlerinden taranmış, ince ve biraz kıvrılmış Zorro tipi bıyıklarına varıncaya dek imamın genç kardeşine çok benzeyen ama daha ufak tefek bir adamdı. Kemerli kaşları ona sorgulayıcı bir hava katıyordu. "O kötü bir Müslüman" diye sataştı Marto. Kelimenin tam manasıyla alkol gibi bellibaşlı serbestliklere dönük bir ima olarak algılamıştım bunu. Nitekim alkol, Sason'da geçirdiğim bir ay boyunca, tek bir gece haricinde içemediğim bir şeydi. Fakat beklentilerin aksine hiç şarap veya rakı gelmiyordu. Mutasim atalarının ne zaman Basra'dan geldiklerinden emin olmadığı gibi bunu pek de umursamıyordu. İki yüz yıl da olabilirdi bin yıl da. Onun için değişen bir şey yoktu. "Araplar geldiğinde Sason'da Ermeniler var mıydı halihazırda?"

diye merak etti Marto tasasız bir ironiyle ama konuk bunu anlamadı çünkü Mutasim olumsuz anlamda başını sallıyordu. Sonra bir konuğun bir nebze mizahtan anlamayan müdahalesiyle Sason'daki Ermenilerin muhtemelen Tunç Çağı'ndan bu yana bu toprakların yerlileri olduklarını söyleyip durumu netliğe kavuşturmasıyla belli belirsiz bir şekilde başını olumlu anlamda sallamaya başladı. Dağlık Ermenistan'daki nüfus hareketleri ve karışımları, MÖ 1200'de Doğu Akdeniz uygarlıklarının çöküşüne yol açan birtakım yıkıcı olayların ortasında son bulmuştu. Bu dönemde Ermeni halkı bu dağların yalıtılmışlığı içinde gelişmişlerdi.[32]

Fakat Mutasim'in kaygısızlığı, sohbet Kürtlerin kökenine kayınca meraka dönüşmüştü. "Evet!" diye bağırdı. "Nereden geldiler?" ve sonra etki yaratmak için kısa süreliğine durdu. "Cennetten düştüler!" dedi bir yabancının bile ayırt edebileceği alçak bir sesle ve yerliler için belirgin bir ipucuyla. Yerlilerin Pavlovcu kahkahalarına ben de katıldım.

Evin sahipleri Mutasim gittikten sonra çok da uzak olmayan bir geçmişte Ermenilerin Kürtlerden korktuklarını söylediler. On yılı aşkın bir zaman önce Vahan, babası Kerop'la birlikte hayvan alışverişi için bir Kürt köyüne gitmişlerdi ama Ermeni olduklarını açıklamanın güvenli olmayacağını düşünmüşlerdi. Fakat o dönemde bile Vahan'ın babası, en fazla kızgın bakışlarla karşılanacaklarını ama saldırıya uğramayacaklarını anımsıyordu. "Şimdi kimse hiçbir şeyi umursamıyor artık."

Gamar'ın Müslüman çoğunluğu ile üç Hıristiyan hane arasında güvensizlik olduğunu gösteren hiçbir işaret yoktu. Bozulmadan devam eden varlıkları birlikte yaşadıklarının işaretlerinden biriydi. Fakat bazı konuların konuşulmamasının daha iyi olacağına dönük sessiz ipuçları vardı. Marto bir kızını köyün Araplarından, bıldırcın avlayan grupta gördüğümüz adamlardan biri olan İsmail'e vermişti. Marto kızının din değiştirmesine ve ismini Müslüman bir isimle değiştirmesine aldırmıyor gibi görünüyordu. Ters bir şeyler vardı çünkü bu inatla Hıristiyan olarak kalmış ve hâlâ bekâr olan en gençleri ve bıldırcınlarımızı avlamış Akil hariç diğer on üçünün hepsini Ermenilerle evlendirmiş bir adama bu yakışmıyordu. Fakat evinin bulunduğu, dokuz metre aşağıdaki yeşillikli bir sekiyle bitişik olan yüksek arazinin ucunda yürürken bu konuda konuşmak istemiyordu: Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere ve diğer gayrimüslimlere yasak bir hayvan olan atı, sonbaharın yaldızlı ışıkları altında ve zümrüt yeşili çayırda mükemmel bir kayıtsızlıkla otluyordu. Kı-

32 Haber, M., Mezzavilla, Yali Duxe, Dacid Comas, Paolo Gasparini, Pierre Zalloua ve Chris Tyler-Smith. "Genetic evidence for an origin of the Armenians from Bronze Age mixing of multiple populations", *European Journal of Human Genetics*, 21 Ekim 2015, s. 931-936. Erken Hıristiyanlık döneminde, muhtemelen 5. yüzyılda tarihçi Movses Khorenatsi ulusun MÖ 2492'de oluştuğunu yazmıştı. Dikkate değer bir biçimde yakın zamana ait genetik testler bunun genel olarak doğru olduğunu kanıtlamıştır.

zıl yeleleri dağların kahverengi yelpazesiyle uyum içindeydi. Biraz ileride bir inek doyumsuz buzağısını besliyordu. Marto ile Vahan önümde yanlarından geçerken hiç hareket etmemişlerdi. Fakat ben yaklaşınca hayvanlar başlarını telaşla kaldırdılar. Doğu Anadolu'da çok da alışılmadık olmayan bir şekilde çok sayıda çocuğunun olmasıyla ilgili sorular sorunca, Marto neşeli bir ruh haliyle yetişecek çok şey olduğunu söyledi.

Bir evlilik gerekçesi olarak aşk köylere daha yakın geçmişte gelen yeni bir şeydi. On kardeşin en küçüğü olan ve şimdi beş çocukla otuzlarının ortasına gelmiş Vahan eşiyle tanıştırılmış ve 17 yaşında hatta belki daha genç yaşta evlendirilmişti. Dolayısıyla işler geleneksel yollarla hallediliyor olsaydı, İsmail'in ailesi babadan kızı istediğinde Marto'nun rıza göstermek dışında çok az seçeneği olurdu. Reddetme, talibin aşiretiyle ve köydeki Arap çoğunlukla aralarında husumet yaratabilirdi ve bu da güçler arasında hiç eşit olmayan bir oranın oluşmasına yol açardı. Kızı kaçırılmaya maruz bırakabilirdi. Bu Türkiye'de ve özellikle iç kesimlerinde hâlâ yaygın bir olay. İsmail'in annesi de Ermeni'ydi ve onun büyük büyükannesi de. Dörtte üçü Ermeni olmasına rağmen yerel görenekler onu bir Arap yapıyordu çünkü soy babadan geliyordu. Sultan II. Abdülhamid'in annesi, bazı karışık ve doğrulanmamış öykülere göre Ermeni kökenli olabilirdi. Belki de çıkıntılı ve kemerli burnu gibi özellikleri böyle bir izlenim oluşturuyordu (Verjin isimli bir Ermeni kadın olabilir). Bu hikâyeler, düşmanlarının, 1890'lı yıllarda, Ermenilerin imhasını ilk kez sistematik hale getirmiş olan sultanı karalamak için uydurduklarını söyleyen Türkler tarafından kenara atılır.[33] Fakat Abdülhamid'in Ermeni kökenleri ispat edilecek olsa bile muhtemelen kan bağının geçerliliğini iddia etmek yerine sorgulanmasına katkıda bulunurdu.

Anneleri veya büyükanneleri kim olursa olsun Sason'daki bazı insanların ataları bir yüzyıl önce Ermenileri katletmişlerdi. Bu topraklarda sağ kalan Ermeniler, katliamlara hangi ailelerin veya aşiretlerin katıldıklarını biliyorlardı. Bunlardan bazıları komşularıydı: Katillerin ve kurbanlarının isimlerini bile hatırlıyorlardı. Yokuşta Vahan'ın evinin arkasında, bir evin izbe yıkıntıları bulunuyordu. Doğa uzun zaman önce onu içine almaya başlamış, yosunlarla ve yaban otlarıyla her yerini kapatmıştı. Zeminin olduğu yerleri çimler kaplamış ve çatısız duvarların içinden bitkiler filizlenmişti. Yılların karı ve yağmuru, belki kötü bir günde yakılmış bir ateşin

33 Ermeni kökenli olmak modern Türkiye'de hâlâ utanç kaynağı olarak görülebiliyor. 2008'de dönemin cumhurbaşkanı Abdullah Gül gibi ılımlı politik söylemlere sahip biri bile, annesinin Ermeni olduğunu söyleyerek kendisini açıkça "itibarsızlaştırmaya" çalışmış muhalif milletvekili Canan Arıtman'a dava açmıştı. 2010'da *Haberin Yeri* adlı internet haber sitesinin müdürü Cem Büyükçakır, Gül'ün annesinin Ermeni olduğunu iddia eden bir okur yorumunu yayımladığı için on bir ay hapis cezasına çarptırılmıştı, hem de hukuki sonuçlarıyla ilgili uyarı aldıktan sonra hemen yorumu kaldırmasına rağmen.

bu duvarlarda bıraktığı izleri, büyük ve grileşmiş alaz darbelerini silememişti. Arkasında, Marto'nun sadece yarım yamalak cümlelerle ima ettiği karanlık bir öykü vardı. 1915 katliamlarında Ermeni sahibinin, mülküne el koymuş Arap bir adam tarafından öldürüldüğünden bahsediyordu. Fakat gaspçının sülalesi daha sonra Gamarlı Ermenilerle "uzlaşmış" ve Sason'dan taşınmıştı. "Birbirimizi biliriz" diyordu Marto, soykırım sırasında kimin kime ne yaptığını kastederek. Fakat isimleri dile getirmedi. Ardından sessizce düşündüğü fikirler zincirinin son halkası gibi görünen bir şey hakkında şu yorumu yaptı: "Ermeniler dağların doruklarına itiliyorlar." Dağların, parçalanmış kabilelerin son sığınağı olduğu konusunda Darwin'le aynı görüşteydi.

Fakat 1915'e kadar uzanan mağduriyetler Ermenilere mahsus değildi. En az iki Sasonlu Müslüman grubun soykırım sırasında yaşanan bir hadise sebebiyle yaşadıkları kırgınlık yakın zamana dek aşiretler arasında hâlâ varlığını sürdüren kan davası geleneğinde içten içe kaynamayı sürdürmüş gibidir. Bu topraklardaki Müslüman aşiretlerin geleneğinde aşiretin lideri, işlenen kabahat telafi edilinceye kadar çözülememiş mağduriyetlerin öyküsünü haleflerine aktarıyordu. İstanbul'da yaşayan biri, bu olayla ilgili bilinen az sayıda şeyi bana aktarmıştı.

Gusked bölgesindeki köylerden birinde yaşayan bir aşiret, altın ve mal karşılığında Ermeni komşularının canlarını bağışlamıştı: Ayrıca bu aşiret, topraklarından yürütülerek geçen Ermeni sürgünlerin kervanından alınacak ganimetten pay almak da istiyordu. Fakat Ermenilere refakat edenler (farklı bir Kürt aşiretinden haydutlar) kadınlar da dahil olmak üzere ganimetleri paylaşmayı reddetmişlerdi. Ermenileri yağmalama hakkı üzerinden başlayan bu düşmanlık görünüşe göre 1980'lerin başlarına dek sürmüştü.

Fakat bu olaylar tasvir edildiği gibi yaşanmışsa, en azından bir örnekte, kıyımlardan ve öldüren yürüyüşlerden önce, Ermenilerin yağmalanması aşamalı ve metodik bir işmiş gibi görünüyordu çünkü görünüşe göre tehcirin ilk aşamalarında hâlâ yanlarında bazı değerli şeyler taşıyorlardı. Suriye'ye girdiklerinde açlık çeken Ermenilere altın karşılığında ekmek veya su *satan* Bedevilerin anlatıldığı tek tük anekdotlar vardır.[34]

---

34 Sason'daki katliamların ilk aşamalarında belli bir düzenin korunduğu az sayıda tanıklıktan biliniyor. Tehcir edilenler en azından soyulmaya değer bazı kıymetli şeyleri yanlarına alabilmişlerdir. Antepli ve Kilikya'nın Suriye sınırına yakın diğer yerlerindeki Ermeni aileler arasında, bazılarının fahiş fiyatlarla da olsa Araplardan ve diğerlerinden su veya gıda satın alabildiklerini aktaran bazı anekdotlar sözlü bir şekilde aktarılmıştır. Raymond Kévorkian, Çeçenler Kuzey Suriye'deki Ermeni tehcirlerin imhasına katılmak için görev*e* getirildiklerinde de benzer bir durumun olduğuna işaret eder: "[...] onlar da üzerlerinde hâlâ para ve değerli eşya olan sürgünleri seçme işini üstlenirler: Bu paraları ve eşyaları, sürgünleri çölün derinliklerinde yok etmekle görevlendirilen Bedevilere bırakmamak için düzenli bir şekilde topladılar ve sahiplerini hemen orada öldürdüler", Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 665.

Sason'da Ermenilerin ganimetleri yüzünden araları açılmış Müslüman aşiretler arasındaki düşmanlığı sorduğum insanlardan bazıları, Şigo aşiretinin de dahil olabileceğini tahmin ediyorlardı. Şigo aşireti Sason'da konuştuğum Ermeniler arasında genelde iyi bir itibara sahipti. Bu insanlar Ermeni kökenli ailelerden bazılarının 1915'ten sonra bu aşirete katıldıklarını belirtiyorlardı. Fakat 1911'de Ermenilerin siyasi önderlerinden, Taşnaksutyun'un (Ermeni Devrimci Federasyonu) eş kurucularından Simon Zavaryan ısrarla Şigo'nun Ermenilere yöneltmeye devam ettiği saldırılar nedeniyle silahsızlandırılmasını istiyordu.[35]

* * *

Howani, Vahan'ın evine beklenmedik bir şekilde gelmişti. Sırtı doğuya bakan pencereye dönüktü ve uzun gölgesi öğle güneşiyle odanın ortasına yansıyordu. Vahan'ın babası gözlerini, burnuna doğru çektiği şapkasının siperiyle sakladı ve ancak habersiz konuk Türkiye'ye düzdüğü övgüleri kabul edilebilir bir vatanseverlik sınırının ötesine geçirip artık zorla din değiştirme olayının hiç olmadığını iddia ettiğinde Vahan sessizliğinden kurtuldu. Alışıldık siyah kıyafetlerini giymiş ama Kalaşnikofu yanında bulunmayan köy korucusu son sözü söylemekten kaçınacak gibi değildi. Bir Müslümanla evlendikten ve İstanbul'a taşındıktan sonra İslâmi bir ismi benimsemiş olsa da Ermenice ismiyle andığı kız kardeşini örnek olarak gösteriyordu. "Fakat şimdi bu Müslüman kız kiliseye gidiyor" diye devam etti parlayarak. Sason'da Müslüman olan pek çok Ermeni İstanbul'da kiliseye dönüyordu. Ama hepsi değil. Aile veya dostlar için yapılan kilise törenlerinde Sasonlu erkekler takkeleriyle kilisenin dışında bekliyorlardı. Bu takkeli adamları daha önce Oshin'in cenazesinde görmüştüm. Taziyeleri kilisenin dışında kabul ediyorlardı ve Hıristiyan akrabalarıyla dinî törene katılmıyorlardı..

"Benimle ilgili konuşuyorlar, değil mi?" diye seslendi bana Howani. Sason'un dışında işittiğim gizli kapaklı dedikoduların varlığını itiraf etmeden "Ne gibi?" diye karşılık verdim. "Birçoğu benim Müslüman olduğuma inanıyor" dedi gözlerini kırpmadan bana dikerek. Ve Hıristiyan olduğunu gösteren kimliğini çıkardı. Silahlı olduğunda ve benzer adamların yanında gezdiğinde tedirgin edici olan bu adam burada kabul görmek istiyordu. Başka bir çağda ve başka yaşam koşullarında Mecusi bir komplocu olabilirdi. Yine de altı yüzyıl boyunca Türkiye'deki Ermeniler üzerinde kontrolsüzce yayılan korku salgınından mustaripti. Vahan, Marto ve aileleri bununla baş etmek için farklı bir azme sahiplerdi.

Çünkü neticede, Howani'nin korkuya bulduğu çözüm daha fazla korku

35 Hratch Dasnabedian ed., *Սիմոն Զաւարեան. Մահուան Եօթանասունամեակին առթիւ* (Simon Zavaryan: Ölümünün on yedinci yıldönümü anısına), Beyrut, 1997, s. 428.

uyandırmaktı. Korktuğu için korkunç bir adamdı veya öyle olmak istiyordu. Her rakama çip koymuş gergin bir kumarbazdı çünkü Türkiye'de kaybedenler çoğu zaman Ermeniler için ölümle damgalanıyordu. Arkasındaki pencereden uzakta, 9. yüzyıldan kalma bir manastır olan Gomk'un harabeleri görülüyordu. Yerlilerin bilgisine göre yılın her bir günü için üç yüz altmış beş hücresi olan bir 19. yüzyıl manastırıydı. İki Kürt arkadaş manastırı görmem için beni götürmüşlerdi. Nuh Nebi'den kalma bir devin kabuğu gibi, eski ihtişamlı günlerini hissettiren kırık dökük bir iskeletti. Nef ayaktaydı, dolayısıyla kilisenin örtülü girişi –büyük ihtimalle esas halinin yarı yüksekliğinde olsa da– narteks de [dış dehliz]. Zaman ve altın arayıcıları onun ayı andıran peyzajına ek toz katmanları eklemişlerdi. Gözü hazinelerde olan hırsızların açtığı dev kraterlerle delik deşik olmuştu. Kararmış bir yarım kubbe kompleksin doğu ucundaydı: Solundaki delikten, devrilmiş bir haçın yanından ışık süzülüyordu. Sunaklar yok olmuştu. Sağlam bir zencerek [burma süsü] (birbirine geçmiş şeritlerden bir süs) ebatları ve tasarımı yekpare bir sarmaşık gibi kör bir kemerin sütununa tırmanıyordu. Kemerler birbirlerini sağlam bir şekilde destekliyordu. Sanki dairesel bir dans içinde kollarını kavuşturmuşçasına kümbet üzerinde birleşiyorlardı. Bazı sütunların başı kopmuştu ve başları girişin yanına, pürüzsüz yüzeyin büyük bir yığın halinde toplanmış koca taşları arasına saçılmıştı. Narteks ile nefi birleştiren kapının sağındaki levhalardan birine kare şeklinde Ermenice harfler kazınmıştı. Belki de eski bir duvar yazısı veya bozulmuş bir yazıtın kalıntılarıydı.

Fakat dışarıda küçük hücreler uzun zaman önce toza dönüşmeye başlamıştı. Kilisenin "yeryüzünden taş be taş ... çıktığı" tozlara.[36] Platonun ucundaki kısa bir ağaç rüzgâra doğru batıya eğilmişti ve yanında yalnız, siyah bir keçi dolanıyordu. Dışarı çıkınca iki adamın bize yaklaştığını gördük. İçlerinden biri ucuna plastik bir torbanın bağlandığı uzun ve kalın bir beyaz değneği omzuna almıştı. Fırçaya benzeyen bıyığı dudaklarının üzerinde kalın bir perde gibiydi. Diğer adam siyahlar içindeydi ve elinde kırmızı bir şemsiye vardı. Kürt oldukları hemen anlaşılıyordu. Üçümüz hayvanlara özgü bir isabetle onları hemen fark etmiştik. Onları uzaktan gören Kürt arkadaşlarım onlara Kurmancî seslenmişlerdi. Kim oldukları çok belli değildi. Fakat ne yaptığımızı anlamak, belki altın arayıcısı olup olmadığımızı görmek için gelmişlerdi. İkimizin üzerindeki fotoğraf kameraları, varsa bile şüphelerini ortadan kaldırmaya yetmişti görünüşe göre.

Vahan Gomk'a hiç gitmemişti. Kilimlerin üzerine bağdaş kurmuş günün son yemeğini yerken, uzakta, tembel tembel batan güneşin ışıkları altında

36 Vahan Tekeyan'ın "Եկեղեցին Հայկական" (Ermeni Kilisesi) şiirinden Mushegh Ishkhan der., *Արդի Հայ Գրականութիւն. Գեղապաշտ Շրջան՝ 1900-1915* (Modern Ermeni Edebiyatı: Estetik Dönem 1900-1915), Beyrut, 1975, s. 179.

pencereden hâlâ görülebiliyordu Gomk. Akşam yemeğinden sonra Vahan'ın eşi Dalar ve çocuklar biraz televizyon izlemek için yanımıza geldiler. Normalde üç nesil birlikte yemek yiyordu. Ama konuklar varken görgü kuralları, Vahan'ın annesiyle ayrı bir yerde yemek yemelerini gerektirmişti. Vahan, Kerop ve ben ana odadaki sofraya konan yemekleri yemiştik. Bunda bile birer Hıristiyan olarak, bazı muhafazakâr Müslüman Ermeni hanelerinden farklıydılar. Oralarda erkek ve kadınlar sürekli ayrı yerlerde yemek yiyorlar ve birlikte vakit geçirmiyorlardı.

O sırada ekranda, kefiye, yani Ortadoğu'da yaygın olan siyah-beyaz ve kareli başörtülerinden giymiş (geniş kesimler ilk kez 1960'lı yıllarda Filistinli lider Yasser Arafat sayesinde tanışmıştı) bir Kürt asi, ormanda yaralı bir halde yerde yatmış Türk askere silahını tutuyor, ona şu sözleri tekrarlatmaya çalışıyordu: "Ben, Türk ordusuna hizmet eden bir korkağım..." Fakat yaralı Türk asker tehditkâr bas sesiyle ve öfkeli yüzüyle şöyle karşılık veriyordu: "Ben, kahraman Türk ordusunun bir askeriyim..." Bu birkaç kez daha böyle devam etti. Kürt tetiği çekmek için hiç hareket etmiyordu. Öncesinde gerillalar parlak, renkli kıyafetler kuşanmış dört yaşlı Kürt erkeği infaz etmişlerdi. Kıyafetleri kırsal kostümlerin gülünç birer taklidiydi ve müsamerelerde kötü bir şekilde yaşlandırılmış çocuklara benziyorlardı: Duruşmasız bir yargılamayla asimilasyondan, yani Türkleşmekten ötürü suçlu bulunmuşlardı.

Fakat sonra Kürt savaşçı fikir değiştirdi. Tuhaf derecede aydınlık ve mağarayı karargâhı yapmış takım komutanı, inandırıcı olmayan bir saikle veya başka bir nedenle kadın bir militanı vurdurmuştu. Kahramanımız gizli gizli sevdiği aşkının öldürülmesinden sonra (çok daha büyük şeylerin olduğu ima ediliyordu ama ne yazık ki bunları hiç öğrenemeyecektik) bir aydınlanma yaşayıp yanlış dava için savaştığını fark etti. Bu iyi Kürt, Türk askerin kaçmasına yardım ederken vurulduğu için trajedi üzerine trajedi eklenmişti. Ardından Türk askeri, Kürt gerillanın cenazesinde hıçkıra hıçkıra ağlarken izledik. Tabutu Türkiye bayrağıyla sarılmıştı ve ölü adamın çok daha soğukkanlı olan babası askeri avutuyordu. "Fakat o benim kardeşimdi!" diye bağırıyordu asker ve onu yatıştırmak için boşuna uğraşan metanetli yaşlı adama sarılırken teselli edilemeyecek şekilde gözyaşlarına boğulmuştu.

Serap ailesi ya benim çok yabancı gelen mizah anlayışımı kavrayamayacak kadar yorgundu ya da düşünecekleri daha iyi şeyleri vardı. Bu yüzden bu dramanın bıraktığı izlenimlerle ilgili sorgularımda ısrarcı olmadım. Sonra Dalar kayınvalidesine, kesinlikle Türkçe olmayan ama Arapça veya Kürtçeye de benzemeyen tuhaf bir dille seslendi. Kulağa köyde konuşulan Arapçadan daha az boğuk geliyordu. Biraz dikkat edince klasik Ermeniceye yakın sözcükleri ve grameri ayırt etmeye başladım.

Görünüşe göre Sason Ermenicesinin Kurmancînin ve yerel Arapçanın yanı sıra Türkçenin de etkisinde kalmış bir türünü konuşuyordu. İki kadın, kahramanın öldürülmesinden bin yıl sonra Davit destanının lehçesiyle ev işlerini tartışıyorlardı. Dalar ve kayınvalidesi Sason'da, bu toprakların günümüze ulaşmış en eski diliyle birbiriyle düzenli bir şekilde hâlâ konuşan son iki kişiydi. Dahası yaşamı devam ettiren iki şeyi tartışıyorlardı: yemekleri ve çocukları.

Dalar'la ilk Ermenice konuşma denemelerim, tarlada geçen uzun günün ardından o geç saatte onları Türkçe televizyon yayının eleştirisine dahil etme gayretlerimle aynı şaşkın bakışlarla sonuçlanmıştı. Fakat iletişim önce küçük hamlelerle de olsa Ermenicenin en eski lehçelerinden biriyle ve onun en son tecessümü olan Batılı türüyle akmaya başladı. Bir yüzyıl önce henüz filizlendiği bir dönemde neredeyse ölümcül bir yara almış bir dildi bu.[37]

Tuhaf bir dili anlamasını sağlayan ve yok saydığı becerileri karşısında şaşkınlığa kapılmış gibiydi. Çoğunlukla söylediklerimi Sason lehçesine sesli bir şekilde çeviriyordu. Doğum yeriyle ilgili soruyu "Ben nereden geldim?" şeklinde tercüme etmişti. Ardından da hemen "*Eğa Arpi*" diye yanıt vermişti. Kelimesi kelimesine çevrildiğinde "Güneşte olmaya geldim" diyordu. Klasik Ermenicede "*arpi*"nin anlamlarından biri güneşti. Şimdi kadın adı olarak kullanılan Arpi, Bitlis'ten, yani Büyük Sason'dan iki saat uzakta bulunan ve destana göre Davit'in katledildiği Aradzani Nehri'nden çok da uzak olmayan bir Ermeni dağ köyüydü. Dalar'ın ailesi Sason'da Ermeniceyi anadili olarak koruyan son aileydi. Diğer Ermeni ailelerinin tümü yalnız yerli çoğunlukların lehçelerini konuşuyorlardı. Bu Arapça, Kurmancî veya Zazaca olabiliyordu. Ayrıca biraz Türkçe de biliyorlardı. Çoğunlukla yaşlı insanların hepsi ve ayrıca okulu yarıda bırakmış gençler de Türkçeyi kötü konuşuyorlar veya hiç konuşmuyorlardı: *Menk hayeren cğlan. Başxa Arabi; ohdağ sorvutsa. Arabi çen kina. Kırmanci kinank yev başxa zazaca.* "Ermenice konuşuyoruz. Arapça da; burada öğrendim. Arapça bilmiyordum. Kurmancî biliyoruz ve aynı zamanda Zazaca" diye anlatıyordu bana Dalar. Tesadüf sonucu çokdilli olmuş biri olarak konuştuğu dört dilin hiçbiri onu otuz yıl önce, Türkiye'nin PKK'lı isyancılara karşı yürüttüğü savaşın 1980'li yıllarda kitlesel Kürt göçlerinin İstanbul, Ankara ve diğer büyük şehirlere başlamasını kışkırtmasından önce Fırat'ın batı yakasından çok uzağa taşımamıştı. Türkçeyi konuştuğu diller arasında sıralamamıştı, halbuki her gece televizyondaki dizileri ve dramaları izlemek için en azından belli bir temel bilgiye sahip olmalıydı.

Dalar'ın evi aynı zamanda memleketindeki son Ermeni hanesiydi. "Arpi güzeldi" dedi. "Fakat korku içinde yaşıyorduk." Vahan'la evlenmiş ve Ga-

37 Unesco Batı Ermenicesini kritik derecede tehlikede olan diller arasında sıralar. 19. yüzyılda Konstantinapolisli Ermenilerin konuşmalarına dayanılarak sistematikleştirilmiştir.

mar'a yerleşmişti ama ailesinin geri kalanı 1990'ların ortasında, beş kız kardeşinden biri Kürt komşuları tarafından kaçırıldıktan sonra İstanbul'a gitmişti. O sırada erkek kardeşleri uzakta askerdeydi ve anne-babaları kasaba dışındaydılar. Adamlar gece vakti gelmiş ve onu ele geçirmişlerdi. "Kız kardeşim kaçamadı" diye hatırlıyordu Dalar neredeyse kendi kendisine mırıldanır şekilde. Sırtını duvara vermiş, bir mindere sarılmış halde anlatıyordu. Aşağı bakıyordu. Bakışları kalın kilimin desenleri içinde yitip gitmişti. Sembolik anlamları bugün kaybolmuş veya unutulmasa bile muğlak bir şekilde kavransa da tıpkı Müslümanlaşmış Ermeni kadınların sırf annelerinin de öyle yaptıklarını gördükleri için hamura haç çizmeleri ve başka herhangi bir şey bilmeden bunu yapmaları gibi üzerinde yüzyıllar boyunca o toprakların tamamında dokunmaya devam etmiş hayvan ve insan figürleri vardı. Dalar duygularını bastırıyordu. Yüzü saçlarını kapatan kırmızı bir eşarpla çerçevelenmişti ve gözlerinin pencereden çok, duvarı andırdığı söylenebilirdi. Genelde somurtkandı. Ama şimdi onda arka plandaki kehribar rengin de güçlendirdiği etkiyle bir natürmortun zengin melankolisi vardı. Beş kız kardeş birkaç yıl sonra İstanbul'da bir kez buluşmuştu. Kaçırılmış olan (zorla evlendirildikten sonra Müslümanlaştırılmış olan) gizlice yolculuk yapmayı başararak otobüsle neredeyse bir buçuk günlük bir seyahatten sonra varmıştı. Kaçırılan kardeş yirmi yılı aşkın bir süre boyunca kendisini kaçıran adama hiç çocuk doğurmamıştı.

Kaçırılmış kadınlarla, özellikle de ilk olarak (muhtemelen iradelerini hiçe sayarak) din değiştirmesi zorunlu gayrimüslim kadınlarla evlilikleri onaylayan imamlar meselesi hiçbir zaman tam olarak aydınlatılmamış olup İslâmi ilimlerde pek de ilgi çeken bir konu değildir. İstanbul'da yaşayan bir Sasonlu bana "Bir kadının namusu elinden alındığında, yerel göreneklere göre kadın onu alan adama aittir" diye açıklamıştı. Namussuzluğun saldıran kişide olduğunun farkındaydı ama bunu daha açıkça belirtme konusunda hazırlıksızdı. Sose bir keresinde, eskiden saldırganların sadece kaçırılan kadının başörtüsünü çıkarıp saçına bakmalarıyla da üzerinde hak iddia edebildiklerini söylemişti. Kadim geleneklerde Sason'daki Ermeni kadınlar ömürleri boyunca saçlarını uzatıyorlardı. "Sadece kocalarının veya oğullarının şereflerine leke düştüğünde Tanrı'ya isyan ederek saçlarını kesiyorlardı ama kızları için yapmıyorlardı çünkü onlar evlenince başkalarının kadınları oluyordu."

Kaybolan bıldırcınları ve kartalları, güzelliğin nasıl şiddete eşlik ettiğini ve güzellik arttıkça daha nadir hale geldiğini konuştuğumuz gece, Marto'nun anlatımına göre soykırım sırasında Sason'daki her eve bir Ermeni kadın girmişti: "Koca bir aileyi öldürdüler ama güzel bir kadın varsa onu sağ tuttular." Ermeni kadınlar, başkalarını gelin olarak alan ve başkalarını kabul edilebilir

bulan Müslüman aileler tarafından çok isteniyordu. "Howani'nin kız kardeşi de kaçırıldı" dedi Vahan. Howani, kız kardeşinin kiliseye gitmesine izin verdiği için Müslüman kayınbiraderini övmüştü ama evliliğin nasıl gerçekleştiğini es geçmişti.

Kız kaçıranlar Türkiye'de her ırktan ve dinden kadını hedeflerine almışlardır ama *rara avis*'in [nadir kuş] cazibesi, bu insanlara has beceri, türlerin yok oluşunu teşvik etmişti çünkü yırtıcıların hepsi başarı oranlarını insanlar kadar kapsamlı bir şekilde artırmış olsaydı çoğu hayvanın yaşamı yıllar önce sona ermiş olurdu. Kurtlar için hiçbir kuzu kalmaz, besin zinciri bozulurdu. Herodot aslanların kavranmasında hatalı bir düşünce olsa da (ama Aristoteles gibi yabantavşanlarında doğru olan) bu ilke üzerine şöyle kafa yormuştu:

> İlahi takdirin bilgeliği, ürkek ve yemeye uygun, yenilerek yeryüzünden azalıp yok olmayacak mahlukların hepsini doğurgan kılmış gibidir ancak zalim ve ölümcül yaratıkların çok az yavrusu olur. Yabantavşanları çok doğurgandır çünkü her hayvanın, kuşun ve insanın avıdırlar; tüm yaratıklar içinde sadece onlar hamileyken gebe kalırlar [...] Fakat bu yabantavşanları için böyleyken çok güçlü ve cesur bir yaratık olan dişi aslan hayatında sadece bir kez doğum yapar ve tek bir yavrusu olur.[38]

Ve bundan dolayı Sason'da ağaçlardan Ermeni kadınlara varıncaya kadar her şey ne kadar çok arzulanırsa o kadar çabuk yok oluyordu. "Bu köydeki en yaşlı ceviz ağacı muhtemelen kırk yaşındadır" demişti Marto yüz yıllık armut ağacının gölgesinde. İlk anılarına kadar uzanan ve onu diken veya onunla büyüyen insanlar arasında gelişmiş bir bağ içinde iyi ve şeytani şeylerin bilgisini taşıyan bir ağaçtı çünkü 1915'ten önce doğmuş, yaşam ağacı olmuştu, yani başkalarının canını almadan hayat veren bir canlı oluşu, hayvanların yaşamını tanımlayan temel aciziyetti.

Son on yılda oduncular, onun tahminine göre iki veya üç yüz yıllık olan en yaşlı ceviz ağaçlarının çoğunu yok etmişlerdi. "Bunların bazıları taş çatlasa 25 yaşındadır" diyordu Marto tarlasını çevreleyen ağaçların arasında gezinirken. Sason'daki düşlerin lisanında diş kaybetmek ölüm demekti (ve aslında Surbik'teki mezarlıkta çocuğun bulduğu küçük dişte olduğu gibi gerçek yaşamda da böyleydi) ve düşen cevizler uğursuzluğa alametti. Marto'nun toprağına nokta nokta serpilmiş olan cevizler, sonbaharın ilk ölü yapraklarının hışırtısıyla tıpkı gündüzle gece gibi her şeyin bir karşıtının olduğu bir potansiyel içinde ahenkle tıkırdıyordu. Ve son iki yüz yıldır sakinlik, Türkiye'de kopan fırtınaların peşrevi olmuştu. Belki de Gamar'da ve Sason'un diğer yerlerinde, geriye kalan Ermenilerin ülkedeki değişim havasından ve tarihiy-

38 Herodotus, *The Persian Wars*, çev. A.D. Godley, Londra ve Cambridge, Massachusetts, 1963, cilt 2, s. 135-137.

le hesaplaşma yönündeki eşi görülmemiş açıklıktan pek etkilenmemelerini açıklayan şey buydu. İstanbul'daki ziyaretçiler çok etkilenmişlerdi ama iç kesimlerdeki Ermeniler, Voskedzar'da dağların en uzak noktalarını mesken tutmuş Dalar ve Haro gibi hâlâ korku içindeydiler ya da tarih, deneyimlerle içgüdülerin onlara öğrettiklerini doğruladığı için Cermaklı Zeki ve Argintli Seto gibi, komşularına güvenmiyorlardı. "Türkiye'de yarın ne durumda ve nerede olacağını asla bilemezsin" demişti Seto.

Türkiye'de reform, 1878 Berlin Antlaşması'ndan bu yana gözlemlenebilen ve sarkacı andıran bir şiddet örüntüsüne yol açar. Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermenilerine getirilen "ıslahatlar ve reformlar", 1894'te Sason'da başlayan sistematik katliamlar çağının habercisi olmuştu. Ve Cumhuriyet döneminde yirmi Kürt ayaklanması olmuş (çoğunlukla merkezî hükümetin otoritesini tesis etmek veya demografik mühendisliğin önünü açmak amacıyla Türk ordusunun sebepsiz yere başlattığı saldırılar da yanlış bir şekilde böyle adlandırılıyor), 1960'tan bu yana dört askerî darbe yapılmış ve 1980'lerin ortasındaki PKK isyanı, Doğu Anadolu'da, yani soykırımın yaşandığı coğrafyada üç binden fazla Kürt köyünün yok olmasıyla veya tahliye edilmesiyle sonuçlanan bir savaşa tırmanmıştı. Ateşkes 2009'dan bu yana büyük oranda korunmuştu ama Sason'daki Ermeniler tedirgindi. Barış ne kadar uzun olursa, geri tepmesi de o kadar güçlü oluyordu.

Nitekim on yıllar boyunca Müslümanlaştırma, özellikle Anadolu'nun iç kesimlerinde hız kesmeksizin sürüyordu. Vahan, tuhaf bir örnek olarak, yarım yüzyıl önce bölgeyi esrarengiz bir sufi kılığıyla gezmiş bir Kürt kadından bahsetmişti.

Adı Şeyh Fatma'ydı ve 1950'lerde komşu şehir Batman'dan veya yakınlarından gelmişti. Sason civarında seyahat ederek Ermeniler içinde vaazlar vermiş ve onları İslâm'a dönmeye çağırmıştı. Yerliler onun bir bilge olduğunu düşünmüşlerdi. Hıristiyanların ölünce cehennemde yanmaya mahkûm olduğunu söylediğinde ona inanmışlardı. Bazıları onun köylere yaptığı din değiştirtme gezileri sırasında Müslüman olmuştu, kimisi de bir süre sonra. Şeyh Fatma, Vahan'ın iki dedesini ve bir amcasını ziyaret etmişti. Onu gülerek geçiştirmişlerdi. Marto'nun babası da onu görmüş ama gülmemişti. Hıristiyanların evlerinde yaptığı çağrılarda Ermenilerin, Türkiye'deki Müslümanlara zulmettiklerini söylüyordu. Bu da Sasonlulara korku aşılıyordu çünkü dış dünya hakkında neredeyse hiçbir bilgileri yoktu. Hakkında yalnız bir vaiz olduğundan başka hiçbir şey bilinmiyordu. Kaçamaklı konuşmaları onu kurtarıcı özelliklerden mahrum etse de kâfirlerin kayıp ruhlarını kurtarmayı kendisine misyon edinmiş olmalıydı ve bir rahibeden çok soytarı olduğu için zararsızdı.

Kaç insanı İslâm'a geçirmeyi başardığı ve böylece Ermeni olmayan kişilere çevirdiği bilinmiyor. "*Kurt eğin*" (Kürt oldular) diyordu Vahan'ın babası,

bu dönmelerden ve Büyük Sason'da Muş yakınlarında bulunan, Derxaş veya Derxaç dediği köyde yaşayıp Şeyh Fatma'nın efsunlarına kapılanlardan bahsederken. Fakat Müslümanlaşmış kişilerden bazıları da, din değiştirerek ümmetin parçası olmakla kalmayıp, ister Kürt, ister Türk, ister Arap olsun, memleketlerindeki hâkim Müslüman çoğunluk içinde asimile olduklarını düşünüyorlardı. Zovart köyünün tamamı din değiştirerek Araplaşmış Ermenilerdi. 2011'de tanıştığım ilk Müslümanlaşmış Ermeni, İstanbul'da doğup büyümüş, Sason kökenli bir adamdı. Hıristiyan akrabalarıyla hâlâ yakın bağları vardı. Nitekim beni onunla akrabaları tanıştırmıştı ama kendisini Ermeni olarak saymıyordu. Büyükleri Müslüman *ve* Türk olmaya karar vermişlerdi. O da böyle yaşamaktan mutluydu. Dahası, bazı Müslümanlaştırılmış Ermeni aşiretleri hâlâ aile içi evlilikler yapma eğiliminde olsa da farklı gruplar arası evlilikler kaçınılmaz olarak norma dönüşüyor ve asimilasyonu daha da hızlandırıyor.

İslâm dinini yayma, şiddet içermeyen türünde bile (baskıdan azade olmasa da) cihat öğretisinden bir sapma olarak görülür. İmanın üstü kapalı altıncı şartı olan din değiştirme, dava kavramıyla desteklenir. 12. yüzyılda yaşamış ve aynı zamanda Latince yazımıyla Averroes olarak bilinen İslâm hukukçusu İbn-i Rüşd'e göre cihadın temel hedefi İslâm'ı dayatarak barışı yaymaktır. Gayrimüslimler "yöntemlerinin yanlışlığını görüp İslam'a dönecekleri" varsayımıyla dinlerini korumada özgür bırakılırlar.[39]

Yine de uzmanlar Arapça sözcükleri parçalara ayırıp incelemekle meşgullerken, teolojik muğlaklıklar son yüzyılda Türkiye'de güçlü Müslümanlaştırma kampanyalarının yapılmasını engellememiştir. Paradoksal bir biçimde, hiçbir farklılığı kabul etmeyen Atatürk cumhuriyeti din karşıtı yanlılığına rağmen gayrimüslimlere karşı asimilasyondan ve her zaman kanunlarda olmasa da geleneksel olarak ayrımcılıktan yana olmuştur. Türkleştirme, Ermeni kimliğiyle bağlantılı damgalanmanın yardımıyla Müslümanlaşmaya katkıda bulunuyordu.[40]

Görüşme sırasında Vahan, Müslüman vaizlerin 1994'te, ölümünden kısa süre önce babasının dedesini yeniden görmeye geldiklerini anlattı. Kırk yıl önce Şeyh Fatma'nın yakarışlarına nasıl tepki verdiyse aynı tepkiyi vermişti ama bu sefer özel olarak kullandığı terimlerle. Marto'yu da görmeye gitmişlerdi. Genelde gezgin satıcıları eyleyemeyecek kadar çiftlik işleriyle meşgul biriydi. 1950'lerde babasının yaptığı gibi onları geri çevirmişti. Onlara bir dini olduğunu ve başka bir dine ihtiyacı olmadığını söylemişti.

---

39 Cihat ve din değiştirme arasındaki bağla ilgili bir tartışma için bkz. Roy Jackson, *What is Islamic Philosophy?*, Londra ve New York, 2014, s. 146.

40 Türkiye'de, 1923 tarihli Lozan Antlaşması'nın tanıdığı üç gayrimüslim azınlık (Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler) için çoğu zaman sözde kalan kısıtlı bir haklar rejimi vardır.

Küçük kırmızı ışık söndü. Şeyh Fatma'nın öyküsünün kaydının sonuna gelindiğine işaret ediyordu. Vahan'ın babası ihtiyari bir şekilde başını salladı. "Bu ülkede bize adalet yok." Bu yorumu hangi düşünce silsilesinin tetiklediğini açıklamadı. İhtiyacı da yoktu.

O gece, yani Gamar'da kaldığım son akşam Vahan'ın babası şapkasını çıkardı: Sürekli taktığını fark etmemiştim. Ve eşiyle gelinini cıyaklatan bir hareketle, adeta alnının ortasına saplanmış bir merminin izi gibi duran yusyuvarlak bir çöküntüye işaret etti. "Türkler mi yaptı?" diye sordum şaşkına dönmüş bir halde. Bir yandan da nasıl bir kötülüğün buna sebep olduğunu anlamaya çalışıyordum. Hepsi birden kahkaha attı, yaşlı Serap da dahil. Küçük bir çocukken üzüm koparmak için ağaca tırmanmış ve düşmüş, alnını bir taşa çarpmıştı. Tam da o günün sabahı Vahan, neredeyse iki kat yüksekliği olan bir dalın üzerine tehlikeli bir şekilde tırmanmış üzüm toplayarak kovasını dolduruyordu. "Endişelenme" dedi Marto bana, ancak akşam kavrayabildiğim bir alaycılıkla. "O ne yaptığını biliyor."

* * *

Kuşların ilk ötüşüyle Vahan'ın evinden çıkıp, kenarlarına muskat ağaçlarının dizildiği, uçurum kenarındaki dönemece kadar inen tozlu yola koyulduğumuzda, arkamızda yere inmiş sis bulutları yeniden toplanıyordu. Karşımızda yükselen dağda keçiler ve koyunlar çobanlarının peşinde tek sıra halinde kıvrıla kıvrıla gidiyorlardı. Melemeleri ve uğultuları uçurumu aşarak bulunduğumuz yüksek düzlüğe belirsiz bir şekilde ulaşıyordu. Sürü baş döndürücü eğimlerden karınca sırası gibi tırmanıyordu ya da girintili mesafelerden dolayı öyle görünüyordu. Bu dağlarda her şey hem yakın hem uzaktı. Birbirlerine düz bir görüş çizgisi içinde öyle sıkıca bağlıydılar ki aralarına köprü kurulması imkânsız uçurumların ayırdığı tek tek gruplar gibi değil yürüme mesafesi içindeymiş gibi görünüyorlardı.

Mutasim orada taarruz tüfeğiyle uyumlu bir biçimde, deri ayakkabılarından deri ceketine varıncaya dek siyahlara bürünmüştü. O da korucuydu: Bu, Kürtlerin kutsal kökenlerine dair komik yorumunu açıklıyordu. Kamera için alaycı bir hareket yapsa da dalga geçmiyordu. Silahını bir kupa gibi havada tutarken Zorro'yu andıran bıyıkları, sırıtışıyla yukarıya kıvrılmıştı. Kalaşnikofunun şarjörünün hilali andıran silueti, yükselen güneşin altında altın ve bakır rengiyle parlayan dağları kesiyordu. Hemen yanında yüzü yekpare kayaları andıran adam, ilk gördüğümle aynı kıyafetler ve pozla gülümsemeden dikiliyordu. Yine ayaklarının yanında büyük ve siyah bir eşya torbası vardı. Kısa bir bekleyişten sonra varan minibüsteki diğer Arapların çoğu gibi gri bir takım elbise ve boynu açık beyaz bir gömlek giymişti. Artık uçurumun kenarında yalnız kalan Vahan, dolmuş Sason'a doğru yola çıkarken bana el salladı.

Dönemeçli yollardan inerken, onu bir anlığına, ufuktaki dağda eve dönmek üzere tırmanırken gördüm. Davit'in, destanın Arap işgalcilere atfettiği bir tabirle "ateşe tapanlara" savaş açtığı günden bu yana geçen bin yılda Sason'da kalan son Ermenilerden biriydi.[41] Davit'ten 1915'teki Ermenilere kadar ana karakterler, çok daha önce öldürülmüştü ve efsane uzun zaman önce sona ermişti ama sahnenin perdeleri daha kapanmamıştı. Vahan, Dalar, Marto, Haro, Zeki, Howani ve Sason dağlarında yaşayan diğer Ermeniler hariç herkes sahneden inmişti.

Araba Türkçe müzik ve Arapça sohbetlerle yankılandı. Seslerin en gürültülü olanı, ön koltukta sürücünün yanında oturan posbıyıklı ve kızıl saçları kelleşen birinden geliyordu. Sürekli geriye dönüp Mutasim'in, söylediği şeyleri onaylamasını bekliyordu. Sözleri her zaman ciddiye alınacak şeyler değildi muhtemelen çünkü Mutasim onu sadece isteksiz gülümsemelerle ödüllendiriyor ve biraz kayıtsızlıkla bir şeyler mırıldanıyordu. Fakat Mutasim'in yorumları minibüsteki yolcular tarafından daha gürültülü bir şekilde kutlanıyordu. Kızıl saçlı adam tekrar geriye baktı ve Mutasim'inkilerini arayan gözlerindeki yaramaz pırıltıyla konuşmaya başladı ama taşıt tam bir sessizlik içine gömülürken şoke olmuş bir şekilde önüne döndü. Şoför radyoyu kapatmıştı. Mutasim transa geçmiş gibi gözlerini yarı yarıya kapatıp başını hafifçe öne eğmişti. Onların lehçesinden daha yumuşak bir Arapça lehçeyle ellerini açıp fısıldamaya başlamıştı. Fecri, yani şafak duasını okuyordu. Beş vakit namazın ilkiydi:

> Allah en büyüktür, Allah en büyüktür, Allah en büyüktür, Allah en büyüktür.
> Allah'tan başka ilah olmadığına şehâdet ederim, Allah'tan başka ilah olmadığına şehâdet ederim. [...]Allah en büyüktür, Allah en büyüktür.
> Allah'tan başka ilah yoktur.

İki kişi hariç tüm yolcular dua ederlerken AK-47'lerini dik bir pozisyonla dizlerinin arasında tutuyorlardı ve Mutasim kutsal kelimeleri tekrarlarken namlusu alnının hemen altındaydı. Diğerleri koro halinde duayı mırıldanıyor, arada sırada Allah'ın yüce olduğunu söyleyen daha güçlü zikirler duyuluyordu. Ancak o zaman çoğunun Sason'un başka yerlerinde görevlendirilmek üzere şehre giden korucular olduğunu anladım. Mutasim'in şakalarından veya onunla ilgili esprilerden hiçbiri (Kürtlerle ilgili olanlar; fotoğraf için

41 Erken döneme ait yorumlardan birine göre "ateşe tapanlar" 9. yüzyılda Ermenistan'ın Müslüman yöneticilerini kışkırtmamak için kullanılan bir hüsnütabirdi. Sonraki araştırmalar Zerdüşt kökenleri olan destanda daha derin bir kurgunun yattığını keşfetti. Mehr karakteri ve Mithra'nın Zerdüşt ilahlığı arasındaki örtüşmeye ek olarak (bkz. 3 no'lu dipnot) James R. Russell aynı zamanda Ermeni destanında, Kral Davut'un geri dönüşüne dair Yahudi mesih inancının izlerini de sürer. Bkz. *Սասունցի Դաւիթ* (Sasonlu Davit), Yerevan, 1961, James R. Russell, *Zoroastrianism in Armenia* (Cambridge, Massachusetts, 1987 ve Russell, "The epic of Sasun", s. 41-77).

silahlarıyla tek ayak üzerinde dönüşü; Marto'nun kötü bir Müslüman olduğuyla ilgili alaycı yorumu) şaka olsun diye söylenmemişti.

Dahası Hoca'nın bir keresinde, arabasında devrimci Kürtçe şarkılar dinlerken ima ettiği gibi Sasonlu Araplar (ve genel olarak Güneydoğu Anadolu) silahları ve inançlarıyla Kürt devletine karşı bir adanmışlık içindeydiler. Gerilimler hiçbir zaman su yüzüne çıkmamıştı ama arada bir art niyetle yapılan yorumlar haricinde pek de görünür bir düşmanlık olmadan birlikte var olan iki milliyet arasında bir güvensizlik potansiyeli veya daha kötüsü vardı. Çoğu raporda ve incelemede Arap faktörü neredeyse tamamen görmezden geliniyor. Ancak Kürtlerle çatışma yeniden alevlenecek olursa Sason veya Mardin gibi ciddi Arap nüfusuna sahip olan yerler, merkezî hükümetin iyi bir şekilde silahlandırıp beslediği, Türkiye yanlısı direniş grupları olabilir.

Minibüs hepimizi Sason'un meydanına bıraktı ve korucular içi tavla ve iskambil oynayan adamlarla sigara dumanı dolu olan sıkışık bir kahvehaneye girdiler. Cuma öğle namazı öncesiydi. İslâmi haftanın en önemli namazıydı bu. Marto'nun oğlu Akil de oradaydı. Eli kaybetmenin şaşkınlığı, ağzından karmakarışık bir selamlamanın mırıldanarak dökülmesine yol açacak kadar büyüktü. Bir masa yanda kayınbiraderi ve beraber bıldırcın avına çıktıkları İsmail çay içiyor ve cep telefonuyla oynuyordu. İmamın ezandaki "Allahu ekber..." nidası işitilinceye kadar vakit öldürüyordu. Yuvarlanan zarlar durdu ve kötü kaybedenler tavla pullarını tahta kutulara vurmayı bıraktı. Masalar boşaldı ve oyunlar yarıda kaldı. Yanlarındaki sigara izmaritleri akrilik kül tablaları içinde eğri büğrü haldeydiler. Tüm erkekler aceleyle sokağın karşısında hangar büyüklüğünde yeşil bir kutuyu andıran camiye gidiyorlardı. Sivrilen minaresi beyaz ve çiniliydi. Sarmal halinde yukarıya tırmanan eğimli bir çizgi vardı. Ağaca sarılmış kahverengi bir yılanı andırıyordu. "Namaza gidiyorum" dedi İsmail kalkarken. Ve büyük ebeveynlerinden üçü Ermeni olan genç Arap erkek, sirenlerin sesine karşılık veren bir Eloi* gibi uysal bir şekilde müsaade istedi.

* * *

Birkaç kişi, Sason şehrinde Türkiye'nin devlet okulu sisteminde çalışan bir Ermeni öğretmenle ilgili ilginç şeyler söylemişti. Hoca kente giden yola geri dönmek için dağların zifiri karanlığında manevralar yaparken öğretmen bana telefon etti. Alma, bulunduğum yerle ilgili kaygılarını dile getirdi ve beni dikkatli olmam için uyardı. Şehirde buluşmak üzere anlaştık.

Hoca, kardeşi ve ben Sason'daki dördüncü Hıristiyan Ermeni ailenin evinden yeni ayrılmıştık. Ampetak köyündeydiler ve Hoca'nın pikabının uzun

(*) H.G. Wells'in *Zaman Makinesi* isimli kitabında yer alan iki gruptan biridir (diğeri Morlocklardır). Eloiler kitapta, ufak tefek, çalışmayan çocuksu yaratıklar olarak tasvir edilmiştir – e.n.

farları dört keçiyi yakalamıştı. Bir uçurumun kenarında duran keçiler başlarını ışığa çevirmişlerdi. Devasa bir hilal dağların tepesinde yükselmişti. Birbirlerine öyle yakındılar ki ufuk düz bir yüzey olsa doruk, ayı parçalara ayırırdı. Gece ilerledikçe ayda solan bir pasrengi oluştu.

Yakın dönemde İslâm'a geçmiş yaşlı bir kadınla yetişkin kızı da dahil olmak üzere tüm Ampetak ailesi Sason Ermenicesini akıcı bir şekilde konuşuyordu.. Atalarından Çobo Xazar büyük bir hikâye anlatıcısıydı ve eski efsanelere hâkimdi. Soykırımda yetim kalmış bir düzine Ermeni öksüzü yetiştirmiş ve böylece köyü yeniden iskân etmişti. Ancak yıllar içinde Ampetak, Müslümanlaşmayla ve İstanbul yahut yurtdışına verilen göçlerle Ermenilerden yoksun kalmıştı. Fakat yirmi-otuz yıl öncesine kadar Ampetaklı Müslüman Ermeniler bile, yeni doğan bebeklerine ve özellikle ölen akrabalarına haç işareti sürmek için *myurron*, yani Ermeni Kilisesi'nin kutsal yağıyla dolu ufak bir şişe tutuyorlardı. Gelgelelim bunun, Hıristiyan kalan kişiler için hiçbir anlamı yoktu. Bu köyden İstanbul'a taşınan bir aile, kızlarının "bir Kürtle" (onun Müslüman Ermeni kocasına böyle diyorlardı) evlenmesi ve bu yüzden din değiştirmesinden dolayı çok sarsılmışlardı. "*Myurron* alnından silindi."

Kuzenlerden birinin dediğine göre köydeki son Ermeni kadınlardan biri Kürtler tarafından kaçırılmıştı. Olayların ne zaman yaşandığından emin değildi ama 1970'lerin sonlarında olduğunu tahmin ediyordu. O dönemde Ermeni bir adamla evlenmiş genç bir eşti ve küçük bir oğlu vardı. Anne-babası tarafından büyütülmek için geride bırakılmıştı. Zorla evlendirilişi kaçırılmasıyla aynı gün gerçekleşmişti. Onu kaçıranlar, "Hocanın söylediği her şeyi tekrarlamak zorundasın" demişlerdi. Evlilikten önce dinî görevli, din değiştirme ayinini yaptırmak zorundaydı. Kadın şehadeti tekrarlamayı reddetmişti. Bu, birini Müslümana çeviren bir cümle olup İslâm'ın beş şartı içinde en önemli olanıydı: "Şahitlik ederim ki Allah'tan başka ilah yoktur ve yine şahitlik ederim ki Muhammed O'nun kulu ve resûlüdür." İnce tefsirler yapacak bir an değildi kesinlikle çünkü Kuran sure 2:256'da "Dinde hiçbir zorlama olmaz" derken, sonraki sure inanmayanların "Cehennem ateşlerinin devamlı kalıcıları" olacaklarını söylüyordu. Şüphe içindeki bilge imam, evli bir Hıristiyan anneyi, onu kaçıranlara Müslüman bir gelin olarak vermenin ehveni şer olduğunu düşünmüş olmalıydı. Ona artık Kürt olduğunu söylemişlerdi.

Kaçırıldığı, din değiştirdiği ve evlendiği gece uyuyamamıştı. Güneşin ilk ışıklarıyla dışarı koşunca kaçıran adamın babası kaçacağı endişesiyle peşinden gelmişti. Kollarını ve ellerini inceliyordu kadın. "Neye bakıyorsun?" diye sormuştu adam şaşkın bir halde. "Yanıldınız!" diye döndü ona. "Bana yalan söylediniz: Kürt olmadım" dedi. Adam kahkaha attı. "Kürt'e Kürt derler: O ölürse güneş doğmaz." Akrabaları bana hâlâ Sason'da, onu yakalayan adamın Ampetak'tan çok uzak olmayan evinde yaşadığını anlattılar.

Ampetak'a yaptığım ziyaretten birkaç gün sonra Sason'daki Öğretmen Evi'nin kafeteryasında Alma'yı beklediğim akşam uzun siyah mantolu genç bir Kürt adam yanıma yaklaştı. Öğretmenlerin kamusal meskenlerinden olan Öğretmen Evi Türkiye'nin her şehrinde ve kasabasında bulunur: Eğitim Atatürk rejiminin temel dayanaklarından biridir ve öğretmenler –aylık 2.000 lira maaşla (o dönemde 1.000 dolar karşılığı bir parayla) Türkiye standartlarına göre iyi ücret alırlar– kariyerlerinin ilk döneminde rotasyona tabi tutuldukları için farklı şehirlere yollanırlar. İlk dört yıllarında genelde kırsal veya ücra yerlere atanırlar. Adam mahcup bir halde masama oturmak için izin istedi. Erzurum veya Elazığ'dan gelmiş, imam olmak isteyen biriydi. "Kürt'üm ama önemi yok" demişti biraz gergin bir giriş cümlesiyle. "Müslümanım." Bana kısık gözlerle veya kaçamak bakıyordu. Bu alışkanlığı tedirgin ediciydi ve aşırı uzun mantosu ona güvercini andıran bir çehre veriyordu.

"Diasporadan mısın?" diye sordu. Cevabı, aşılmasının göründüğünden çok daha zor bir engel olduğunu kanıtlar nitelikteydi. Çünkü öyle olduğumu söylediğimde diasporanın neden Türkiye'den nefret ettiğini ve ülkeden ne beklediklerini sormuştu: Özür mü toprak mı? Giderek çekişmeli hale gelen sohbet içinde Ermenilerin imhasını soykırım olarak görmediği açıklık kazanmıştı. Birçok kez "Müslümanlar da savaşta öldüler" diyordu. Fakat daha önemlisi, diasporanın ne anlama geldiği hakkında hiçbir fikri yoktu çünkü hiçbir bireyin ulus adına kolektif bir şekilde konuşmadan veremeyeceği yanıtlar için baskı yapıyordu. Diasporanın "üyesi" değilsem yanıtını nasıl bilemezdim? "Üye" anahtar kelimeydi: Diasporanın masonik bir tarikat olduğunu sanıyordu. Türkiye'deki İslâmcılar Hür Masonları kötülüyorlardı. Hoca birkaç dakika evvel bize katılmıştı ve genelde ihtiyatlı biri olmasına rağmen o bile kısa bir kahkaha patlatmıştı. Diasporanın ne anlama geldiğini açıklamak biraz çaba ve Hoca'nın müdahalesini gerektirdi.

Türkiye'deki Kürtlerin memnuniyetsizliği konusunda ne hissettiğini sordum. Kürtler ve Türkler İslâm kardeşidir, diye yanıtladı ve inşallah aralarındaki yanlış anlaşılmalar kısa sürede aşılacaktı çünkü tarihte hiçbir şey siyahla beyaz değildir, bunun nedeni ise ona göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilerin de kendilerini çoğunlukla iç saldırılara karşı koruyan Müslümanları katletmeleridir. Fakat sorgulayan zihni onu tahrik ettikçe, yavaş yavaş ama hiç ara vermeden, 1915'te Ermenilerin Türk katliamları hakkında, 1914-1915 kışında Rusya'ya karşı verilen savaşta en az 60.000 Türk askerinin çatışmadan değil de soğuktan öldüğü Sarıkamış hakkında ne düşündüğümü sormaya devam etti. Bunların soykırımla veya Ermenilerin geneliyle ilişkisi olmadığından nereye varacağını görmek için merakla bekliyordum.[42] Sadece "bir

42 Aralık 1914-Ocak 1915'teki Sarıkamış Muharebesi, soykırımın mimarlarından Enver Paşa'nın komutasındaki Üçüncü Ordu için büyük bir felaketti. Çetin kış koşulları Kars'ın yakınında bu-

insan olarak" ne hissettiğimi bilmek istiyordu. Katledilen Ermenilerle ilgili yaptığından çok farklı değildi sanırım. Fakat Ermenilerin Rusya'yla işbirliği içinde olduğunu söyleyerek karşılık verdi. O noktada masamız, boncuk gibi mavi gözleri olan Mesut isimli bir adamı kendisine çekmişti. Sason şehrinde, önceki senenin modasına uygun parlak takım elbiseler ve ayakkabılarla bir aşağı bir yukarı kasılarak yürüdüğünü gördüğüm biriydi. Elimi sıktı. Uyuşup beyazlayacak kadar sıkıyordu ve Hoca artık komik olmadığını söyleyinceye kadar da bırakmadı çünkü itirazlarım işe yaramıyordu. İzin almadan oturdu ve canlı sohbetimizi –bir ihtimal– küçümseyerek dinlemeye koyuldu. Belki de bu, onu şatafatlı gösteren kılık kıyafetinin neden olduğu hatalı bir izlenim de olabilirdi. Büyük ebeveynleri Keldaniydi ama Müslümanlaştırılmışlardı.

Geleceğin imamı konuşmanın dümenini şimdi, Dağlık Karabağ'daki Ermenistan-Azerbeycan çatışmasına çevirmişti. Onun gözünde bu, Rusya'yla devam eden işbirliklerinin kanıtıydı. Ona göre Türkiye'yle veya müttefikleriyle işbirliğine girmek Ermenistan için çok ümit vaat edecek bir ihtimal değildi. O gece bir makaleyi yollamam için son gündü ve aynı şeyleri monoton bir şekilde tekrarlamak enerjimin çoğunu almıştı. Öğretmen Evi'nin iki garsonu Ermeni kökenliydi (Müslümanlaşmışlardı) ama ataları hakkında kökenleri haricinde neredeyse hiçbir şey bilmiyorlardı. İçlerinden biri babası iki kez Mekke'ye hacca gittiği için diğerini alaya alıyordu: "İki kez! İnsan neden oraya iki kez gider ki?" diyordu gürültülü bir kahkahayla fakat diğeri bunu keyfi yerinde bir tavırla karşılamıştı. Gözümün ucuyla ikisinin de bana artık kaygıyla baktığını gördüm çünkü genç adamla ben birbirimize öfkeli sözlerle konuşuyorduk. "Masamdan kalkın!" diye emrettim ona ve arkadaşına. "Sen kal Hoca" dedim ona ama gücenmediğini gösteren bir jestle yine de diğerlerine eşlik etti.. "Diğer ikisi için söyledim" dedim. Yüzlerindeki sinsi gülümsemeleri kaybolmuş genç adamın ve Mesut'un, dikkat komutuyla ayaklanmış askerler gibi kalkıp başka bir masaya gidişlerine hiç hoşnutsuzluk hissetmeden bakıyordum. Üçünün oturduğu masada Hoca onlarla kısık seslerle konuşuyordu ve arada sırada benim bulunduğum yöne bakış atıyorlardı. Çok zayıf kanıtlar haricinde desteklenmesi imkânsız ve bilimsellikten hayli uzak bir gözlemle eski Sovyetler Birliği'nin yanı sıra Türkiye'de de bir bağırışın çok uzun bir etki bırakabildiğini, özellikle beklenmeyen bir yerden geldiğinde sorgulanmadığını ve saygı duyulduğunu fark etmiştim (fakat bu deneyin sınırlarını daha da test etmekten uzak durmuştum).

---

lunan bu kentte Rusların zaferine katkıda bulunmuştu: Bu topraklar hâlâ Rus İmparatorluğu'nun parçasıydı ve 1877-1878 savaşında fethedilmişti. İstanbul'a dönüşünde "Enver Osmanlı Ermeni askerlerinin Sarıkamış seferi sırasındaki sadakati ve cesaretinden açık bir şekilde bahsetmişti" ve Kıdemli Başçavuş Hovhannes isimli bir Ermeni subayın kendisini esir alınmaktan kurtardığını söylemiştir. Bkz. Simon Payaslian, *United States Policy Toward the Armenian Question and the Armenian Genocide*, New York, 2005, s. 54.

Eve yönelmeden önce Hoca yanıma gelip sakin olmamı tavsiye etti. Fakat diğer ikisi aynı teraneye devam ediyorlardı. Masamdan söyledikleri işitilebiliyordu. "Yalan söylüyor değil mi?" diyordu genç adam, Mesut'a. O da başını sallayarak onaylıyordu. "Hocalı'da Azerileri katletmediler mi?" Şubat 1992'de Karabağ ihtilafı sırasında yaşanan, en az 161 Azerbeycanlı sivilin ölümüyle sonuçlanan savaştan bahsediyorlardı. Azerbeycan bunu Ermeni güçlerinin katliamı ve soykırımı olarak adlandırmıştı.

Masalarına yürüdüm ve ne konuda yalan söylediğimi sordum. Soykırım mı? "Çok anlayışsızsın" dedi genç adam sesini yükseltmeden. "Konuşmak istiyoruz ama senle çok zor." Birdenbire otelin uzun boylu kapıcısı Fahdi beliriverdi. Öfkeli bir halde ve son sesle onlara dırdırı kesmelerini söyledi: "Misafir o, adama huzur verin!" Kızgınlıkla soykırım hakkında bir şeylerden bahsetti ama onu bu halde görmenin şaşkınlığıyla ne söylediğini kayda geçiremedim.

Normalde sakin ve tatlı dilli biri olan Fahdi'nin konukseverliği abartısızdı ama birçok başka insanın ailesine ve yakın arkadaşlarına göstereceği bir bağlılık da taşıyordu. Bu sebeple verdiği tepki, karakterine öyle aykırıydı ki kafede oturan diğer herkes şaşkınlıkla dilini yutmuştu. Mutsuz oldukları belli olan Mesut ve arkadaşı mantolarını ilikleyip kalktılar. Tüm gözler üzerlerindeydi. Ona teşekkür ederken Fahdi resepsiyonda hâlâ anormal biçimde hüzünlüydü ve öfkeyle sararmıştı. Soykırım hakkında bahsettiği şeyi tekrarlaması için rica etmeyi uygunsuz bulduğumdan belki Ermeni ataları var mıdır diye merak edip sordum. "Hayır ben Arabım" diye yanıt verdi.

Atatürk'ün gençliğe hitabesi, otelin lobisinde kırmızı-beyaz bir duvar resmi üzerine yazılmıştı. Ortasında Cumhuriyet'in kurucusunun altın bir yüz kalıbı vardı:

> Ey Türk Gençliği!
>
> Birinci vazifen; Türk istiklalini ve Türkiye Cumhuriyetini ilelebet muhafaza ve müdafaa etmektir [...]
>
> Cebren ve hile ile aziz vatanın bütün kaleleri zapt edilmiş, bütün tersanelerine girilmiş, bütün orduları dağıtılmış ve memleketin her köşesi bilfiil işgal edilmiş olabilir [...]
>
> Muhtaç olduğun kudret damarlarındaki asil kanda mevcuttur.

En sıra dışı olan, Fahdi'nin ismimi iki yılı aşkın bir zaman önce oteldeki ilk kalışımdan hatırlıyor olmasıydı. O gün sabah 4:30'da birkaç dakikalığına otele girişimi yapmış, iki saat sonra da aceleyle Maruta Dağı'na çıkmak için yola koyulmuştum. Fakat kişi kültünün kırmızı ve altın harflerden oluşan canlılığını ve içine doğduğu tarihi seçmemiş olsa da orada onun bir parçası olarak dikilen uykusuz resepsiyonisti çok iyi hatırlıyordum. O gün,

Atatürk'ün paranoyalarıyla ve Cumhuriyet'in kurucusunun hâlâ intikam peşinde olduğu Ekim 1927'de yaptığı vatanseverlik çağrısının teşhirleri içinde Fahdi'yle tanışmamıştım. Türkiye'de bu ikonografiyle sarmalanmak kaçınılmazdı çünkü Sovyetler Birliği'nde Stalin'in ölümüyle yüceltme sona ermiş olsa da Atatürk'ün devletinde bu durum onun ölümünden sonra da varlığını uzun yıllar korumuş ve daha da canlı hale gelmişti. Türkiye'nin her gediğinde adı, resimleri, heykelleri, alıntıları ve hatta unutulması en kolay sözleri vardır. Erdoğan'ın İslâmcı rejimi, dine düşmanlığı nedeniyle Cumhuriyet'in kurucusuna karşı takındığı ikircikli tutumla 2013 yılında, 1930'lardan bu yana tüm öğrencilerin her sabah tekrarlamak zorunda olduğu Andımız'ı kaldırdı. Bu yemin birçok öğrenciyi ve anne-babasını utandıracak bir şekilde şu beyanla sona eriyordu: "Ne mutlu 'Türk'üm' diyene!"

* * *

Geleceğin mollası ve arkadaşıyla münakaşamızdan kısa süre sonra Alma'yla oturduğumda onun, kendisiyle ilk kez bir sosyal ağ sitesinde temas kurduğum Hemşinli bir arkadaş olduğunu görünce şaşırdım. Fakat telefondaki konuşmamız öyle akıcıydı ki modern Batı Ermenicesiyle değil en eski lehçelerinden biriyle konuştuğunu fark etmemiştim. Büyük yeşil gözleri ve başörtüsüz sarı saçlarıyla, Sason kentinin daha sönük ve muhafazakâr modası içinde, İtalyan tarzı kıyafetleriyle ve keskin espri anlayışıyla sıyrılıyordu.

Köyleri ülkenin en kuzeydoğusunda, Gürcistan sınırlarına yakın, Karadeniz kıyılarındaki Hopa'nın etrafında bulunan dağlarda yoğunlaşmış olan Hemşinliler hâlâ Batı Ermenicesinin Hemşince denen çok ayrı bir kolunu konuşurlar. Bugün Ermenistan Cumhuriyeti'nin içinde bulunan Oshakan yakınlarındaki ilk topraklarını, MS 781-782 yıllarındaki Arap hâkimiyetine karşı girişilen başarısız isyandan sonra terk edince bu dili de beraberlerinde getirmişlerdir. Dil büyük oranda bu dönemde fosilleşmiştir. Fakat 17. yüzyılda İslâm'a geçmeye başladıkları için milliyetleri, kendileri ve diğer Ermeniler arasında çok ihtilaflı bir konudur. Bazı Hemşinliler kendilerine Türk derken diğerleri Ermeni köklerini benimsemeye başlamışlardır. Fakat bir tercihleri olsaydı içlerinden azımsanmayacak kadar çok kişi kendilerini ilk olarak komünal kimlikleriyle Hemşinli olarak tanımlama eğiliminde olurdu. Alma, Türkiye'de olup kendisine Ermeni demesiyle tanıdığım ilk kişiydi ve bu yaptığı iç kesimlerde cesurcaydı. Korkmuyor muydu? "Asla." Herkesin ona Ermeni öğretmen dediğini söyledim. "Polis mi söyledi bunu?" diye tepki verdi biraz huzursuz olarak. Sadece ahalinin söylediğini belirtince güldü.

Sason şehrinde kimsenin Hemşin veya Hemşinlinin ne olduğundan anlamadığını söyledi Alma. Henüz altı yıl önce Hemşinlilerin kökenlerini öğren-

mişti; bu yüzden Ermeni olduğunu söylemeye başlamıştı. Bu, Sason'da herkesin ayırt edebildiği bir kategoriydi.

Buraya atanmadan önce Sason'un ismini dahi bilmiyordu: "Ey Ermeni öğretmen" diye takıldım ona. "Kudüs'ün adını hiç işitmemiş bir hacı gibi olmak sana yakıştı mı?" Fakat şehirler yükselir ve çöker. 3. yüzyılda, günümüzde Hayfa yakınlarında bulunan Casarea Maritima'nın Romalı valisi, önüne getirilen Hıristiyan bir mahkûm Kudüs'ün memleketi olduğunu söyleyince "Neresi orası?" diye sormuştu. Türkiye'deki insanların çoğu Sason'un ne veya nerede olduğu sorulunca zorlanıyorlardı. Çoğu zaman Sason'u Karadeniz'deki Samsun'la karıştırıyorlardı.

Alma küçük oğluyla yaşıyordu ve boşanmıştı.

> Kocam bana çok çektirdi. Beni sürekli dövüyordu. Ben de ona karşılık veriyor ve çok dövüyordum. Sadece bir-iki kere de değil. 17 yaşındayken kaçırıldım. Onu sevmiyordum ve evlenmeye zorlandım. İstemiyordum. Liseyi bitirdikten sonra kocam beni kaçırdı, Allah kahretsin onu. Hemşinliydi. O beş yılda tek bir kitap bile okumadım ve bir film bile izlemedim. Daha yeni yeni okuyorum. Ve ben bir solcuyum. O ise faşistti. Beni amcam kurtardı ve kaçtım ama hâlâ kocamdan ara sıra telefonlar geliyor. Beni öldürmekle tehdit ediyor.

Bir grup müdavim bize yaklaştı. Konuştuğumuz dili merak etmişlerdi. Biri Kürtlerin Ermenileri koruduklarını ve sevdiklerini söyledi. Bir başkası Arapların da aynısını yaptığını ekledi. Biri ailesinin Maraşlı olduğunu söyledi. Ona orasının, annemin atalarının memleketi olduğunu söyledim. Bir başkasının dedesi Halepliydi, yani doğduğum şehirdendi. Biri bana Amerika'daki insanların Türkiye hakkında ne düşündüklerini sordu. Alma bana Hemşince "Sevdiklerini söyle" dedi. Adamlar gidince Hemşinlilerin nasıl Ermeni olduklarını sordu. Ona tam tersi olduğunu söyledim: Aslen Ermenilerdi ve kimlikleri zamanla dönüşüm geçirirken dillerini korumuşlardı. Fakat Orta Asya ve Horasan'dan kadim göçler, Türkiye'deki ulusal doğuş mitinin çekirdeğini meydana getirir ve ülkedeki çoğu insan gibi Alma da Ermenilerin başka yerden gelmediği ve Hemşinliler gibi yerli halklardan biri olduğu gerçeğiyle boğuşmak zorunda kalmıştı.

Fakat dört yüz yıllık İslâmlaşmanın ardından Alma, Ermenileri doğuştan itibaren yabancı olarak görüyordu. "Bizim de Ermeni kökenli olduğumuzu öğrenince çok mutlu oldum; siz Ermenileri seviyorum, hem de çok." Ermeni olmak hâlâ farklı, tamamen kendisine ait bir şey değildi. Irkları umursamadığını söylüyordu: Ermeni, Kürt, Arap, Müslüman, Hıristiyan, Yahudi – tüm halklar. "Örneğin Kürtleri seviyorum" diye ekledi ve yüzümü inceledi. "Türkleri de seviyorum" dedi biraz tereddüt içinde. Gözlerimde bir ipucu arıyordu bir yandan.

Her millette iyi ve kötü insanlar yok mu? Gürcüler, Lazlar... Benim için önemli olan kişinin kendisi. Fakat Ermeni olduğumu öğrenince "Türk olmadığımı biliyordum" dedim. Ermenilerin çalışkan, cesur, zeki olduklarını okumuştum. Paraşütte çektirdiğim fotoğrafı gördün mü? Ben deliyim [...] Bana Hemşinlilerin Müslüman olup olmadıklarını sordular. Evet öyleyiz dedim ama Müslüman olmaya zorlandık. Onlara zihnimin belki de Hıristiyan olduğunu söyledim.

Birkaç yıl önce Salerno'nun 12. yüzyıla kadar uzanan botanik bahçesi olan Giardino della Minerva'da restorasyon çalışmaları başladığında yüzyıllar önce unutulmuş eller tarafından toprağa gömülen egzotik bitkiler, uyuyan toprağın kazılmasının ardından Güney İtalya'nın güneşi altında çılgınca yeniden açmıştı. Kadim dillerinin Hemşinlilerde örtük bir biçimde hayatta tuttuğu Ermeni kökler de Alma'da filizlenmeye başlamıştı. Dahası her şeyin başladığı yerde, yani Sason'da yaşanıyordu: Destanda Davit'in soyu da Ermeni bir kadının ateşe tapanların prensiyle zorla evlendirilmesiyle başlamıştı. Her öykü bir kadınla başlıyordu.

* * *

Silva 2010 civarında Sason'da kaçırılan son Hıristiyan Ermeni kadındı. Kaçırılma girişimi başarısız olmuştu ama olay aileyi (ulaşması çetrefil bir dağa gömülü olan) köyden ayrılmaya ve İstanbul'a yerleşmeye ikna etmişti. Şimdi kız kardeşleriyle ve röportaj verdikleri kişiyle bir odadaydılar. Fakat İstanbul'un Avrupa yakasındaki dairelerinin güvenliğine rağmen hâlâ korku dolu bir hava vardı üzerinde. Uzun kirpikleri ve büyük gözleriyle bir ceylanın tetikliğini andırıyordu. Büyük gözbebekleri masumiyetin işareti olabilir: Onlara yırtıcılar karşısında panoramik bir görüş alanı verdiğinden hayvanlar dünyasında avların gözü böyle şekillenir.[43]

Sasonlular, Ermenilerin Sason'u terk etmesinin temel nedenlerinden birinin, kadınlarının kaçırılacağı korkusu olduğunu söylüyorlardı. Sadece genç kadınları değil evli kadınları da kaçırıyorlardı. Silva takma adla konuşmayı kabul etmişti.

Hâlâ şoktayım. Kolay kolay geçmeyecek. Aslında bundan bahsetmiyorum. Doktorum bile konuşmamın benim için iyi olmayacağını düşünüyor.

Kaçıran kişilerle yakındık. Aynı köyden değildik ama bizi ziyaret etmeye geliyorlardı. Bir-iki gece evde kalıyorlar ve babama "Amca" anneme de "Teyze" diyorlardı. İçlerinden biri akrabaydı. Kaçırmadan sonra artık temas kurmuyoruz. Fakat öncesinde babama şöyle derlerdi: "Bize kızlarından birini vereceksin." Babam da her zaman "İmkânsız" diye yanıtlıyordu.

43 Bkz. Martin S. Banks, William W. Sprague, Jürgen Schmoll, Jared A.Q. Parnell ve Gordon D. Love, "Why do animal eyes have pupils of different shapes?", *Science Advances*, 1/7, 2015.

Onlardan hiç hoşlanmıyordum ve kaçırılmamdan çok önce babama, ziyaretlerinin beni gerdiğini söylemiştim. Ne zaman onları görsem yolumu değiştiriyordum. Bir gece misafir olarak geldiler ve konuşmadılar ama ayrılmadan önce evin dışında babama "Kızını senden istemeye geldik" dediler. İşittim. Babam "Kesinlikle imkânsız" diye karşılık verdi. Teyzemin torununa istiyorlardı beni. Babamdan istiyorlardı.

Babam onlara imkânsız olduğunu söyledi. "Kızım artık küçük değil" dedi. "Ona bir şey söylesem bile beni dinlemez: Kendi kararını verdi." Bunun üstüne, gittiler ve onlardan haber almadım. Bu yüzden vazgeçtiklerini düşündüm.

Dört ay sonra hayvanları dağa otlatmaya götürmüştüm ve uzakta yokuşun ilerisindeki kayaların arkasına saklanmış bir adam gördüm. Arkadaşıma onu tanıyıp tanımadığını sordum ama tanımıyordu. Yalnız olduğunu, sadece gittiğimiz yeri izlediğini düşündüm.

Battaniyelerimizi yaydık ve öğle yemeği için oturduk. Onu uzaktan tekrar gördüm ve tanıdım. Selahattin'di, beni isteyen adamın kardeşi. Yanıma geldi ve babamın evde olup olmadığını sordu. "Evet" dedim. Atını kaybettiğini söyledi ve gördük mü diye sordu. Arkadaşlarına güya atını görmediğimizi söyleyecekti. Fakat babamın evde olduğunu, kız arkadaşlarımla yalnız olduğumu ve içlerinden birinin küçük bir çocuk olduğunu aktarıyordu. Köyleri çok uzak olduğundan köyümüzden biri onlara haber vermiş olmalıydı. Yoksa o an dağa gittiğimi nereden bileceklerdi?

Yarım saat sonra içlerinden birinin "Camil, Camil, at burada değil" diye seslendiğini işittim. "Babası burada değil" anlamına gelen bir koddu bu. Yaşlı olduğu, dağın bu uzak köşesine vaktinde yetişip beni kurtaramayacağı için babam evde mi diye sormuşlardı. Selahattin yaklaşıyordu. Saklanan iki adamı görmemiştim. Ardından aşağıdan birilerinin geldiğini gördüm. Yine babamın evde olup olmadığını soruyorlardı. O an bir şeyler olduğunu anladım. Üçüncü bir adam yanaşıp arkadaşımı tuttu ve bir başkası da bize katılan çocuğu. Selahattin ise beni tutuyordu.

Ağladım, yalvardım. Yokuşun orada aylak aylak dolaşan birkaç arkadaşım vardı. Beni duydular ve köye haber vermek için koştular. Bir kadın çocuklarıyla pancar toplamaya çıkmıştı ve onu gördüm. Tam olarak nerede olduğunu biliyordum, o yüzden onun yönüne doğru çığlık attım ve gelip beni kurtarmasını istedim. Çok yakında değildi ama ses dağlarda uzak mesafeler kateder ve çok uzaktan duyulabilir çünkü rüzgâr da sesi taşır. Bu sayede beni duymuştu ve kurtarmaya geliyordu. Kızlarıyla birlikteydi. Bu kadın da kaçırılmış bir Ermeni'ydi: Zorla evlendirilmiş ve dini değiştirilmişti. Müslümanlaştırılmış Ermeniler tarafından değil gerçek Müslümanlar tarafından kaçırılmıştı. Muhtemelen 45-50 yaşlarındaydı. Bize doğru tırmanırken adamlara küfürler ediyor, beni bırakmalarını söylüyordu. Adamlar "Sen karışma!" diye bağır-

dılar ve kafasına bir taş attılar. Başından vurulunca kadın bayıldı. Beni kaçıranlar öldüğünü sandılar. Daha sonra bu adamlara beni kaçırdıkları için değil kadına saldırdıkları için dava açıldı. Eğer hemen doktora götürülmeseydi ölürdü. İlk olarak Batman'da bir hastaneye, sonra da Diyarbakır'a götürüldü.

Beni saçlarımdan çekmeye devam ediyorlardı. Kaçamayacağımı görünce daha fazla yaralanmamak için kendi başıma yürümeye karar verdim. Dizlerim feci halde yaralanmıştı. Beni dağın zirvesine doğru götürüyorlardı. Bulunduğumuz yerden bir buçuk saat yürüme mesafesindeydi ama beni yakaladıkları sırada oraya varmamız ne kadar sürdü bilmiyorum. Hatırlamıyorum. Daha önce o kısımdan bir kez geçmiştim. Köyün çok yukarısında, dağın yüksek bir kısmındaydı. Akrabalarımdan korkmuyorlardı ama gerginlerdi çünkü kadını öldürdüklerini sanıyorlardı ve bu da onları germişti. Fakat ailemden korkmuyorlardı: Anne-babam yaşlı ve zayıftılar. Onlardan bela gelmesini beklemiyorlardı.

Geceyi zirvede açık havada geçirdik çünkü kadına saldırdıktan sonra aşağıya inmeye cesaret edememişlerdi. Soğuk muydu değil miydi, bilmiyorum. Nisan ayıydı. Soğuk olması gerek ama hissetmiyordum. Şafak vaktine doğru beni köyün yakınlarındaki bir mağaraya götürdüler. Bizimkine çok uzak değildi ama Pirşenk'e daha yakındı. Esaretim boyunca benimle konuştular ama ben ne diyebilirdim? Ne konuştuklarını veya bana ne anlattıklarını hatırlamıyorum.

Fakat sabah saat 9:00 civarı askerler geldi ve onları tutukladılar. Babam kaçırıldığımı bildirdikten sonra beni kurtarmışlardı. Onları kelepçelediler. Elbette tutuklanmalarını görmek hoşuma gitti.

O güne dek köyümüzde böyle bir şeyin yaşanacağını beklemiyorduk. Bunu onlardan beklemiyorduk. Sasonlu Araplardı. Beni kaçıranlar tutuklandı ama sonra ailesi geldi, babamla konuştular. Allem edip kallem edip babamı suçlamasını geri çekmeye ikna ettiler. Dacikler güvenilir insanlar değil. İçlerinden çok azı güvenilir.

Silva Ermenilerin genel olarak Müslümanlar, özellikle de Türkiyeli Müslümanlar için kullandıkları dacik tabirini kullanıyordu. Bir aile dostu çaya gelmişti: "Bu Gülizar'ın öyküsüne benziyor, sadece daha kısa ve mutlu bir sonu var." 1880'lerde Büyük Sason'da kaçırılmış bir Ermeni kızdan bahsediyordu. Olay tüm dünyada manşetlere çıkmış bir hadiseydi.

Gülizar'ın, Ermeni köyü Khars'ın ağası Miro'nun kız torunları içinde en güzeli olduğu söyleniyordu. Gülizar genelde şarkı söylemesi ve dansıyla düğünlerin ve şölenlerin ilgi odağı oluyormuş. Bir Kürt aşiretinin ağası Musa Bey'in dikkatini çekmiş. Miro'nun evini bir gece yüz elli adamla çevirmiş ve o vakit 14 yaşında olan kızla oradan kaçmış. Musa'nın halihazırda dört ka-

rısı olduğundan onu kardeşi Cezahir'e gelin olarak vermiş. Fakat Gülizar'ın ailesi ve Ermeni topluluk onu kurtarmak amacıyla yetkililere baskı yapmak için harekete geçmişler. Onu kaçıranların kim olduğunu öğrenince dehşete düşmüşler: Musa adamlarıyla Ermeni köylerini yağmalamış ve zalimliğiyle nam salmış. Bir keresinde Ohan isimli bir Ermeni'ye pusu kurup ona kızgın demirlerle işkence etmiş ve ölsün diye yol kenarına atmıştı. Sultan nihayet müdahale etmiş ve Gülizar kendisini Hıristiyan olarak tanımladığı ve kaçırıldığını söylediği bir davadan sonra salınmış. Eski Britanya Başbakanı William Gladstone, *Daily News* için yazdığı bir makaleyle Gülizar'ın kaçırılmasını uluslararası kamuoyunun dikkatine sunmuş ve kızın yaşadıklarını ayrıntılarıyla tasvir ettiği yazı birkaç gazetede yeniden basılmış. Bir pasajı aşağıdadır:

> Gülizar zorbaların elinde yalnızdı. Bırakmaları için onlara yalvarıyordu ama onlar kızı dövüyor, zaman zaman saçlarından sürüklüyorlardı. Bir süre sonra artık yürüyemez oldu ve karların üzerine düştü. Bu halde bir nehirden geçerken ona kıyafetler verdiler ve Zenghachbar'a giden yolda ilerlemeye devam ettiler. Orada Musa Bey'a ait kulübe türü bir yer vardı. Geceyi burada geçirdiler ve kızın ırzına ilk Musa Bey geçti.[44]

Musa Bey tutuklandı ama Aralık 1889'da hakkındaki tüm suçlamalar düşürüldü: Seyyidlerin soyundan geliyordu. Ardından Hamidiye Alayları'nda komutan olacaktı. Bu alay, II. Abdülhamid'in oluşturduğu, 1894'te Sason'da Ermenilere karşı yapılan yağmalamalarda ve sonraki katliamlarda başı çeken Kürt süvari birliğiydi. Hamidiye Alayları resmî olarak dağıtılmış olsa bile "Aşiret Alayları" adıyla soykırıma dahil olmuşlardı: 1915'te Musa Bey Muş bölgesinde bir köye saldırmış ve başka bir köyün muhtarını ailesiyle birlikte öldürmüştü. Hepsini bir ahırda canlı canlı yakmıştı.[45]

Silva'nın kız kardeşlerinden biri İslâm'a geçmiş bir Ermeni'yle evlenmişti. Sason'da onlarınkine yakın bir köyden olan Garo'nun oğluydu. Dediklerine göre sürekli oruç tutuyormuş gibi görünen biriydi. Askerlik sırasında rüyasında kiliseye girdiğini görmüştü. Uyandığında kışladaki arkadaşlarına "Ben artık Hıristiyanım" diye duyurmuştu.

Garo'nun oğlu on yılı aşkın bir süre önce ölmüş, arkasında genç eşini ilk çocuğunu bekler halde bırakmıştı. Müslüman arkadaşları ona İslâmi bir ce-

44 William Gladstone, "The Villainies of Moussa Bey", *The Brisbane Courier*, 7 Ekim 1895, s. 7.

45 1891'de, Sultan Abdülhamid tarafından bu Kürt süvari birliği tarzında kurulan Hamidiye Alayları ve faaliyetleriyle ilgili ayrıntılı bir tartışma için bkz. Kaligian, Dikran M., *Armenian Organization and Ideology under Ottoman Rule: 1908-1914*, New Brunswick ve Londra, 2011, s. 72. Alaylar resmî olarak 1908'de dağıtılmıştı: "Hamidiye dağıtılmış ama 1908 ile 1910 yılları arasında Aşiret Alayları ismini almıştı." Ayrıca bkz. Van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State* [*Ağa, Şeyh, Devlet*, çev. Banu Yalkut, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003] ve Olson ile Tucker, *The Emergence of Kurdistan*. Musa Bey'in 1915'te Muş bölgesinde yapılan katliamlardaki rolü için bkz. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 237-238.

naze töreni yapmak ve bir Müslüman mezarlığına gömmek için gelmişler. Dul eşi onları geri çevirmiş: "Hıristiyan olduğunu biliyorsunuz" demiş. Kızı Mari'nin kimliğini Hıristiyan olarak kaydettirmiş. Mari şimdi İstanbul'da bulunan bir Ermeni okuluna gidiyor ve anne-babası ve teyzelerinin tarihî Ermenistan'daki memleketlerinde öğrenemedikleri dili akıcı bir şekilde konuşuyor. Bu son Sasonlu Hıristiyanlar dualarını bilmiyorlarmış. Yılda bir kez mum yakıp Maruta Dağı'ndaki sunağın yıkıntılarında sessiz yakarışlarda bulunuyorlarmış.

Soykırımdan sonra bazı Sasonluların, haçın anlamını unuttuklarını anlatmıştı bana Sose. Büyüklerinden öyle gördükleri için yoğurdukları ekmeğe veya keçi sütü ve yağla hazırlanan kaymak yoğurdu *ağtan*'ı hazırlarken üzerine haç işareti yapıyorlardı. Fakat biz nasıl harflerin şekli üzerine düşünmüyorsak onların da üzerine düşünmedikleri bir semboldü bu. Ancak İstanbul'a varınca ne olduğunu anlamışlardı.

* * *

Çoço Siro'nun gördüğü ilk haç, 1940'ların başlarında yedi-sekiz yaşlarındayken Halep'ten getirilen bir mezar taşıydı. Sason'daki doğduğu köy Badırmut'tan kalan son çocukluk anılarından biriydi. Nitekim her 6 Ocak'ta, yani Ermenilerin Noel gününde sessizce en yakın çaya gidiyorlar ve ailedeki herkes bir avuç toprağı üzerine atıyordu. Ardından suya haç işaretleri çiziyorlardı.

Mardin'den gelen ve muhtemelen Süryani olan Peder İsa, zaman zaman Sason'un köylerindeki Hıristiyanların evlerini ziyaret ediyordu. Verdiği haçları Müslümanlaştırılmış Ermeniler ve Kürtler de alıyordu. Çoço Siro, İslâm'da bir şeyin "caiz" olduğuna işaret eden Arapça sözcüğü kullanarak "Helaldi" diyordu. Dini ne olursa olsun herkes hastalıklara karşı bu haçları kullanıyordu: "Hiç doktor yoktu." Bu kırsal ziyaretlerin ne zaman sona erdiğini hatırlamıyordu ama Çoço Siro'nun 1960'larda Sason'dan taşındığı dönemde yıllardır haç görmemişti.

Onu röportaj için diğer Sasonluların İstanbul'daki dairelerine yürürken görünce, onunla ilk kez 2011'de İstanbul'un Kumkapı Mahallesi'ndeki Patrikhane'nin dışında, Surp Maryam Asdvadzadzin Katedrali'nin avlusunda tanıştığımızı hatırladım. Kiliseye gidenler içlerinde en yaşlılarının o olduğunu söylemişlerdi bana. Kalın ceketi ve başörtüsünün içine büzüşmüş, al yanaklı ve mavi gözlü ufak tefek bir kadındı.

O gün ilk sorduğum sorudaki bir şey onu geriletmişti. "Sadece Türkler değildi" diye yanıt vermişti biraz irkilmiş halde. "Araplar ve Kürtler de yaptılar." Farkında olmadan çok kötü bir meselenin, soykırımı gerçekleştirenlerin bahsini açmıştı.

İlgili literatürde Kürtlerin soykırıma katılmasından bahsedilirken Arapların dahli çok daha az tartışılır. Sağ kalan ilk Ermeni topluluklar o dönemde hâlâ Osmanlı vilayetleri olan Suriye ve Lübnan'a yerleşmişlerdi. Takip eden yüzyılda orada rahatsız edilmeden yaşamışlardı ve iki ülkede de yaşanan kargaşa ve iç savaşlar onları çoğunluğu oluşturan nüfustan daha kötü etkilememişti. İnkârcı Türkler ve Ermenilere sempatiyle bakan Kürtler bile, bariz veya örtük bir şekilde kendi rollerini hafifletme niyetiyle sık sık diğer milletlerin de saldırılara katıldıklarından bahsederler.

Sason'un Arap aşiretleri, Zeki ve diğer Sasonluların kastedilen aşiretlerin adlarını sıralarken hatırladıkları gibi Ermenileri kesmekle kalmamışlar, Ermeni kadınlar ve çocuklar Bedeviler tarafından Arabistan'ın köle pazarlarında satılmıştı. Ayrıca Bedevilere Suriye çöllerinin derinlerine yollanan Ermeni tehcirleri tasviye etme görevi de verilmiştir.

Fakat Çoço Siro bunların hepsinden bahsetmemişti. Birinci Dünya Savaşı'yla ilgili belli belirsiz bir fikri vardı ve muhtemelen, 10-11 yaşlarına geldiğinde biten İkinci Dünya Savaşı'yla ilgili tümden bilgisizdi. İstanbul'daki dairede bulunan kızların verdikleri ipuçlarıyla, hangi çatışmalardan bahsettiğimizi anladığını gösteren bir nidayla şunları belirtti:

> Tüm Ermenileri topladıklarında, Ruslar geldiler, dağa bir haç diktiler ve Türklere saldırdılar. Türkler de onlara saldırdılar. Fakat sonra Ruslar ikiye ayrıldı ve birbiriyle savaşmaya başladılar. Türkiye bu sebeple kazandı.

Soykırımı, Birinci Dünya Savaşı'nı, içine Rusları, Türkleri, Ermeni birliklerini ve gönüllülerini alan 1917-1918 Kafkasya Seferi'ni, 1918-1921 yıllarında Bolşeviklerle Beyaz Ruslar arasındaki iç savaşı ve sonrasında Atatürk'ün Cumhuriyet'in kurulmasıyla sonuçlanan zaferini böyle anlatıyordu. Dağdaki haça yaptığı gönderme, bir Hıristiyan ordusunun Osmanlı topraklarına gelişini işaret etmek için yerlilerin bilgisine dahil edilmiş şiirsel bir referans olabilir.

İkinci Dünya Savaşı'nı tarif edişi ise şöyleydi:

> Dünya savaşı başlayınca askerler köyümüze geldiler ve ateş açtılar. On yıl boyunca savaştılar. İnsanlar Suriye'ye kaçtı. Fakat Sason yeniden kurtarıldı ve geri döndüler [...] Fırtınalar ve sağanak yağmurlar sırasında nehirler bazen askerlerin kemiklerini, battaniyelerini ve silahlarını getirirdi [...] bugüne kadar [...] Asi köyünde Türk askerler bir evde kaldı ve evli genç bir kadının ırzına geçmeye çalıştılar. Kavga da işte böyle başladı. Ardından Xerzan köylüleri komşularına katıldı. Birliklere saldırdılar, onlar da karşılık verdi.

Başka bir deyişle dünya savaşlarını, Sasonluların ilk tehciriyle, yani soykırımla ve ikinci tehcirle iç içe geçiriyordu.

1925-1937 yıllarındaki (Türk tarihyazımında bilindiği ismiyle) "Sason Ayaklanmaları" ile ilgili bilgiler yarım yamalaktır ama iki dönem vardı: İlk başkaldırı 1930'ların başlarında etkisini yitirmiş, ikincisi (muhtemelen en kanlı olanı) ise 1935 baharında başlamıştı. Nitekim her şeyi birleştirdiği tarifinde Çoço Siro, ikinci başkaldırının gerçek sebebi olmasa bile tırmanmasının önemli etmenlerinden birini doğru aktarıyordu: Bir kadına tecavüz etmeye kalkan bir asker.

Vergi tahsili yapan bir grubun parçası olan bir Türk jandarma, Sason bölgesinde yerlilerin Xerzan olarak bildiği ve ilk ayaklanmanın 1925'te başladığı yer olan Harbak köyünde, Kürt ağa Teteri Bedik'in genç gelinine sarkıntılık etmişti. Sınırları resmî olarak çizilmiş bir coğrafi birim olmasa da Xerzan, sık sık kendi aralarında savaşan ve merkezî otoriteye direnen Kürt ağaların hüküm sürdüğü feodal bir yerdi. Askerden kaçma ve vergi kaçırma da çok yaygındı.

Bu vergi tahsilat heyeti, Çoço Siro'nun da bahsettiği gibi ilk ziyaretlerini gerçekten de Asi köyüne yapmıştı ama olay Harbak'taki ikinci duraklarında yaşanmıştı. Tanıklara göre –içlerinde o dönem Sason'da jandarma teğmeni olan eski general Cemal Madanoğlu da vardı– gelin çığlık atınca Bedik ve (askere alınmamak için) saklanmış yerli erkeklerin hepsi fırlamış ve ziyaretçilere ateş açmışlardı. Köylüler, kaymakamı ve diğer memurları öldürmüşlerdi. Kadına saldıran asker kaçmayı başarmış ve aşiret ağasının eşine yaptığı ve felaketle biten oynaşma girişiminden hiç bahsetmeden merkezî hükümete "bir isyanın patlak verdiğini" bildirmişti. Madanoğlu anılarında "isyanın" işte bu şekilde başladığını söylüyordu.[46]

Vanik, Sose ve çoçolar, büyüklerinden çok az Ermeni'nin isyana katıldığını dinlemişlerdi: Sırxo isimli bir Ermeni (muhtemelen Ermenice Sargis veya Sergo isminin bir çeşidiydi) Kürt asilerle birlikte savaşmış ama 1938'de komşu vilayet Şırnak'ta yakalanıp "yıllarca" Kütahya'daki hapishanede kapalı tutulmuştu. İki Ermeni Pirşenk köyünde yakalanmışlardı: Silahlarını Sose'nin babasına teslim eden Vartan ve Ferman. O günlerde küçük bir çocuk olan babası, bir gece çalılıkların arkasından kendisini çağıran sesleri duymuştu ve bu asiler ona silahlarını alıp saklamasını söylemişlerdi. Kısa süre sonra iki adam da yakalanmıştı. Kıyafetleri dikenli çalılıklar içinde sürüne sürüne lime lime olmuştu. Ardından da hemen idam edilmişlerdi.

Türk ordusu Sason'un bütün köylerinde yaşayanları trenlere doldurdu ve 1938'de Batı Anadolu'ya iç sürgüne yolladı. Bu sefer Kürtleri hedef alan, yinelenen Türk saldırısı, soykırımdan sağ kurtulmuş Sasonlu Ermeniler ve çocukları için son derece yıkıcı olmuştu çünkü çoğu kalıcı bir şekilde köklerinden sökülmüş ve İslâm'a geçirilmişti. Türkiye'nin resmî kayıtlarında bu

46 Cemal Madanoğlu, *Anılar: 1911-1938*, İstanbul, 1982.

istatistiklerin bulunması mümkün olsa da (güvenilir olsalar bile) erişilebilen rakamlar milliyete veya dine göre döküm yapmaz.[47]

Xerzan'daki köylerden biri soykırımdan sonra hâlâ Hıristiyan Ermenilerin yaşadığı bir cep olarak varlığını korumuş Gusked'di. Kürt ve Arap sürgünlerle birlikte bu köyün Ermenileri de Anadolu'nun batı illerine, çoğunlukla da Kütahya'ya yollandılar. Çoço Siro'yla buluşmadan önceki akşam, iki ayrı Sasonlu çoço yani nine, ikinci tehcir zamanından kalan anılarını paylaşmışlardı. İkisi de Guskedliydi. İçlerinden biri Çoço Maral, o dönemde dört yaşında olduğunu tahmin ediyordu ama 2013'te röportaj yaparken olayları hâlâ çok canlı bir şekilde hatırlıyordu:

> İki Ermeni ve üç Müslüman kadın 1938 tehcirinde askerler tarafından öldürüldüler. Kürtler de Ermenileri soyuyorlardı. İsyanlar ve yağmalar vardı. Annem beni kollarına almış koşuyordu. Fakat bir Türk asker ona ateş edip dizinden yaraladı. Düştük. Sanırım o zaman dört yaşındaydım. Annem arkada kaldı; neden bilmiyorum. Belki başını çarptı ve öldü, bilmiyorum. Bence kötü yaralandığı ve kurtarılamayacağı için onu geride bıraktılar.

Çoço Maral çocukluk anılarını tarafsız bir şekilde anımsarken yüzü, İstanbul'daki dairesinde yanan tek ampul altında bembeyaz görünüyordu. "Fakat asker anneni kasten vurdu, değil mi?" diye sordu Sose:

> Hayır askeri ağlarken gördüm, iki gözü iki çeşme yanaklarından yaşlar dökülüyordu; yanlışlıkla vurduğu belliydi. Asker onu yağmacı sanmıştı ama kim olduğunu ve kucağındaki küçük kızı görünce ağlamaya başladı. Bu Türk askerini hatırlıyorum. Beni kollarına alıp Kozluk'taki hastaneye götürürken hep ağladı.

Gusked'de yaşanan aynı hadiseler sırasında Türk bir asker Sose'nin ninesini de vurmuştu. Cesedi bir hafta boyunca gömülmeden kalmış ve şişmişti çünkü mezarlık yaklaşık 90 metre ileride olmasına rağmen birlikler kimsenin ona veya diğer ölülere yaklaşmasına izin vermemişler. Onu öldüğü yere gömmek zorunda kalmışlar.

Çoço Maral'ın annesini öldüren asker samimi bir pişmanlık hissetmiş olabilir ama buradan, açılan ateşlerin rastgele olaylar veya hatalar olduğu sonucu çıkmaz. Dönemin anlatıları, ayrım gözetmeden yapılan baskıların yalnız-

47 Eylül 1938'de Jandarma genel komutanının İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'ya yolladığı bir rapora göre, Sason'daki çatışmaların son üç yılında 80 askere ek olarak 834 kişi hayatını kaybetmişti. 3.577 insan Anadolu'nun batı bölgelerine tehcir edilmişti. Raporda isyancılara yardım ve yataklık yaptıkları belirtiliyordu. Bakan Kaya bu konularda bilgili biriydi: 1915 soykırımı sırasında Tehcir İdaresi'nin genel müdürüydü. Bkz. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, BCA 030.10.116.805.26, alıntı Abdülaziz Kardaş, "Cumhuriyet Dönemi'nde Sason İsyanları ve Alınan Tedbirler", *The Journal of Academic Social Science Studies* 43, Bahar 2016, s. 61.

ca hoş görülmekle kalmadığına, üst rütbeli subaylar tarafından emredildiğine de işaret eder.

Bu askerlerden biri, 1930'lu yıllarda Türk ordusunun, Ararat bölgesine yaptığı taarruza katılmış Dursun Çakıroğlu, çoğunlukla kadınların, çocukların ve yaşlıların yaşadığı Zillan köyünün vadisine yapılan bir saldırıyı anımsıyordu. Komutanları Deli Kemal Paşa "Ateş serbest!" emri vermişti. Çakıroğlu Kürt gazeteci Ahmet Kahraman'a saldırıyı şöyle tarif ediyordu:

> Rastgele ateş açtık. Vadi mahşer gününe döndü. Ağlamalar, inlemeler, yakarışlar, kaçmalar, çığlıklar [...] Dört saat boyunca orayı tüfeklerle ve makinelilerle taradık. Hiç direniş yoktu. Kadın ve çocuktular. Hiçbir silahlı çatışma olmadı [...] Sesler ve kıpırtılar sona erince çadırlara girdik. Her yerde cesetler vardı [...] Çocuklar, kadınlar ve yaşlılar birbirlerine sarılmışlar, her tarafa saçılmış haldeydiler ve ölmüşlerdi.

Resmî sayı 600 ölüydü ama Çakıroğlu saldırıda daha fazla insanın can verdiğine inanıyordu. Sağ kalan 20-30 kişi idam edilmişti. Yoldaşlarından bazıları ölülerin paralarını ve altınlarını çalıyor, ardından da çadırlarını ateşe veriyorlardı.[48]

Çoço Maral'ın ailesi on yıllığına Kütahya'ya yollanmıştı. Türkçeyi o zaman öğrenmişlerdi. O zamana kadar Arapça ve biraz Ermenice konuşuyorlardı. Fakat diğer Ermeni ailelerin aksine yerleştirildikleri kampta İslâm'a geçmemişlerdi. Müslümanlarla birlikteydiler: "Araplar ve Kürtler kavga ettiğinde birbirlerine 'kâfir' diyorlardı ama onlara da yetkililere de bulaşmıyorduk... Gusked'de kalsaydık çatışmalarda ölürdük."

Ablası Kütahya'daki hastanede iş bulmuştu. Çoço Maral'ın ablasını ziyaret ettiği günlerden birinde, Türkiye'nin ikinci cumhurbaşkanı İsmet İnönü'yü hastaneyi gezerken görmüştü. Yıllar sonra Çoço Maral'ın kız kardeşi Kürt bir adamla kaçtı ve İslâm'a geçti. İsmini Fatma olarak değiştirdi ve Adana'da öldü. Bugüne dek çocukları ve torunları onun Ermeni olduğunu bilmiyorlardı. İki kız kardeş de arada sırada telefonla görüşmeye devam etmişler ama sonrasında birbirlerini hiç görmemişlerdi.

Kütahya'ya tehcirleri sırasında iki yaşında olan erkek kardeşi, bir mollanın yönettiği bir okula gidiyordu. Sürgünleri 1948 civarında sona erince ailesiyle köylerine dönmek istemedi. Onu iki kez zorla Gusked'e getirdiler. O sırada 12 yaşındaydı. İki seferinde de Kütahya'ya geri kaçtı ve sonuncusunda temelli gitti. Kısa süre sonra İslâm'a geçti ve Müslüman bir kadınla evlendi. Bir gün İstanbul'daki kız kardeşini ziyarete geldi. Çocuklarına ve torunlarına Ermeni olduğunu söylemeden öldü.

---

48 Bkz. Ahmet Kahraman, *Kürt İsyanları*, s. 317-321, İstanbul, 2003 ve Uğur Ümit Üngör, "Recalling the Appalling", s. 187-188.

O akşam Çoço Maral'ın Gusked'den arkadaşı Takug'u, yani diğer Sasonlu çoçoyu da ziyaret etmiştik. Hemen hemen her şeyiyle Çoço Maral'ın tam tersiydi: Tutkuluydu, adaleli bir yapısı vardı ve cüretkâr bir şekilde bakan kara gözleri vardı. Buklelerinden birinin ucuna gevşekçe bağlanmış parlak bir başörtüsünün taçlandırdığı yüzü, bir Asur heykelinin öne çıkan özelliklerine sahipti. Saçlarının kalın lüleleri de o heykelleri andırıyordu. Altın bileziklerle bezenmiş bir halde kahverengi bir deri koltuğa oturmuştu. Yanında aile fotoğrafları, vaftiz törenleri ve düğün hatıra nesnelerinin olduğu bir vitrin vardı. Parlak bir şekilde aydınlatılmış dairede bir de Avrupalı İsa'nın bir imgesi bulunuyordu.

Kütahya'ya tehcirlerini hatırlayamayacak kadar küçüktü. İkinci tehcir döneminde yaşanan açlık ve yıkımla ilgili belli belirsiz anıların dışında, ismi Tayfun olan Guskedli bir haydutun hikâyesini hatırlıyordu. Tayfun soykırım sırasında Sason'da nam salmıştı: Hançerini kâfirlerin kanıyla kirletmemek için Ermenileri öldürürken büyük bir sopa kullanıyordu. Ardından bedenlerini Kedir Nehri'ne atıyordu. Nehir "1915'te kıpkırmızı olmuştu". Takug'un ailesine aktarılan bir öyküye göre Ermeni bir hamile kadın ona beddua etmiş, kendisinin de onu öldürdüğü gibi ölmesini istemişti. Tayfun'un karısı birkaç yıl sonra onu öldürmüş ve cesedini Kedir'e atmıştı.

Fakat Takug'un ilk elden hatırladığı anılar, sürgünde geçen on yılın ardından tekrar Gusked'e yerleştikleri dönemlerden kalmaydı. Bir Kürt aşireti onu gelin almak için ailesini taciz ediyordu ama o ve ailesi direniyordu. Son seferinde zorla nişan yapmaya gelmişlerdi. Babasını öyle kötü dövmüşlerdi ki yere kapaklanmıştı. Takug saldırganlara çığlık çığlığa beddualar sayarak baltayla koşmuş ama ailesi onu zapt etmişti: Eğer barış içinde ayrılırlarsa saldırganlardan biriyle söz kesmeyi kabul etmişlerdi. Babasının yerde yatar haldeki görüntüsünü hatırlayınca dişlerini sıkmıştı: "Keşke onları o an orada parçalara ayırsaydım." Birkaç ay sonra kendisini esir alanlardan kaçmış ve şimdiki kocasıyla evlenip onunla daha sonra İstanbul'a yerleşmişti. Fakat kız kardeşlerinden ikisi de Kürtler tarafından kaçırılmış ve İslâm'a geçmişlerdi. Görünen o ki içlerinden birinin kendisini kaçıran kişiyle evlenmeye razı geldiğini söylüyordu sert bir şekilde.

* * *

Dünya savaşlarıyla ilgili muhabbet Çoço Siro'nun anılarını tazelemişti: 1938'deki baskılar sırasında birlikler asileri bulmak için dağları tararken Badırmut'taki Ermeni ve Kürt aileler üç gün boyunca bir mağarada saklanmışlardı. Bir anne tarama yapan askerlerin dikkatini çekmemek için aç bebeğinin çığlıklarını bastırmaya çalışırken yanlışlıkla boğup öldürmüştü. Emin olmamakla birlikte insanların o dönemde havadan bombaların atıldığından bahsettiğini söylüyordu.

Sason'daki çatışmalar şiddetlenince Çoço Siro ve ailesi 1938'de başka Sasonlularla birlikte Diyarbakır'a sürülmüşler. Küçük erkek kardeşi orada doğmuş. Fakat iki yıl sonra birilerinin annelerini kaçırma girişiminden sonra şehirden ayrılmışlar: "Yaşlı bir Kürt kadın annemden suyunu kuyudan getirmesini istemiş ve annem de suyu almaya gidince zaten evli olan oğlu için onu kaçırmaya çalışmış."

Sonrasında Badırmut'a, babası Melkon'un doğduğu yere dönmüşler: Annesi Rehan 1915'te başka Ermenilerle birlikte bir mağarada saklanırken Melkon dört yaşındaymış. Cellatlar Rehan'ı Kedir Nehri'ne atmak için yakalamışlar ama o iki askeri de yanında ölüme götürmüş. Sason'da kalan felaketzedeler onun öldürülüşünü hatırlıyorlardı:

> Rehan'ı görenler, "İkinizi de götüreceğim!" diye çığlık attığını anlatıyorlar. En az iki kişi diyorlar. Çok güçlüymüş; belki diğer ikisini nehirde boğulmaları için kavramıştır ve umarım altı kişidir.

Melkon kısa süre önce babasını kaybederek yetim kalmış. Babası tifüsten ölmüş. Odadaki kızlar kasvetli bir aşinalıkla başlarını sallıyorlar, ikisi "açlık yüzünden" diye fısıldıyordu.

Soykırımdan sonra Çoço'nun babasını Badırmut yakınlarında yaşayan Kürt ağası Ose ve eşi Zeynep yetiştirmiş. Melkon'a milleti veya inancı konusunda hiçbir dayatma yapmamışlar. 1925 civarında Ose, Melkon'a Gamar'ın eteklerinde bulunan, bugün Araplaşmış Ermenilerden oluşan ve Vahan'ın çocuklarının okula gittiği yer olan Zovart köyünden bir Ermeni gelin getirmiş. İstanbul'daki dairede bulunan kadınlardan biri, kendi ebeveynlerinin de babasının Kürt hamisi tarafından eşleştirildiğini söyledi. Sason'un köylerini gezip, "Benim Ermeni için Ermeni bir kadın var mı?" diye sormuş.

Melkon ilk kızının ismini Kınkuş olarak koymuş. İsmi, 1915'te öldürülmesine tanıklık ettiği Badırmut'tan bir rahibin[49] eşinden almış. Fakat Melkon'un ikinci çocuğundan sonra Ose ona kendi evini kurmasını söylemiş. "*Asets, Ellí kená vor ku hoğun*" dedi Çoço Siro kadim lehçeyle: "Demiş ki 'Kalk kendi toprağına git.'" Cümlenin tuhaf bir şiirsel etkisi vardı: Kasıtsızca yapılan iambik bir beş heceli mısrayla çıkmıştı. Son kelime yani "toprak" sözcüğünün genitif çekimi [-in hali] olan "*hoğun*" "Sason" ile kafiyeliydi. Bu şiirsel vezin, vurgulu ve vurgusuz heceler arasındaki dönüşüm, kalp atışlarının ritmini taklit eder ve şu İngilizce dizeyle unutulmaz bir şekilde kulla-

49 Ermeni Apostolik Kilisesi'ndeki seküler rahiplerin, papazlığa atanmadan en az bir yıl önce evlenmeleri gerekiyordu. Genelde yerel cemaatlerin papazları veya ruhani pederleridirler, Aşai Rabbani Ayinlerini kutlarlar ve piskoposa cemaatin ihtiyaçlarını gidermede yardımcı olurlar. Çoço Siro Badırmut'ta bir başka rahibin de suikaste kurban gittiğini söyledi ama Kürt bir adam eşi Hızmo'yu nehre atılırken kurtarmıştı. Daha sonra kadın kurtarıcısıyla evlenip İslâm'a geçmiş, atalarının köyünde kalmıştı.

nılmıştır: "*Arise, fair sun, and kill the envious moon.*"[50] [Kalk parlak güneş ve öldür kıskanç ayı.]

Fakat Çoço Siro evde Ermenice konuşmuyordu: Melkonların evindeki dil Arapçaydı. Ermeniceyi sözlendikten sonra Badırmut'tan Gamar'a taşınınca oradaki Make isimli yaşlı bir kadından öğrenmişti. Aileler yaz aylarını dağların yüksek kesimlerindeki yaylalarda geçiriyorlardı. Çoço Siro ilk Ermenice sözcüklerini 1940'ların başında, birkaç hafta önce fırtınadan sığınmak için girdiğimiz, çocukların girişine uyduruk çanak antenler taktığı mağarada söylemişti.

İlk mezar taşı üzerindeki haçı da hatırlıyordu çünkü bağlı, evli bir kadın olarak yeni yaşamına başlamak için dağları yayan arşınlamadan önce memleketiyle ilgili son çocukluk anılarından biri buydu. "Şimdi bu öyküyü anlattığımda bana inanmıyorlar ama Badırmut'tan Gamar'a gelin gittiğimde sekiz yaşındaydım." Kendisinden yirmi yaş büyük olan Rafi'nin eşi olacak yaşa gelinceye dek onu kayınvalidesi büyütmüştü. Soruma yanıt olarak "Hayır, hayır! Onu daha önce hiç görmemiştim!" diye haykırdı. Sasonlu genç kadınlarla dolu oda kahkahalarla çınladı. O da gülüyordu: "Onu sadece eve girdiğimde gördüm." Gülümseyişi solarken ekledi: "O dönemde çok Ermeni kalmamıştı: O yüzden Ermeni bulduklarında hemen evlendiriyorlardı."

Geleneklere göre ilk iki haftalık süreden veya ilk aydan sonra çocuk gelinlerin birkaç haftalığına ailelerinin evlerine dönmelerine izin veriliyordu. 1980'lerin başlarında Sason'un bir köyünde 12 yaşındaki bir kız, az çok aynı yaşlarda olan Ermeni bir oğlanla evlendirilmişti ama anne-babasını ziyaret ettikten sonra müstakbel kocasının (çünkü evliliğin gerçekleşmesine daha yıllar vardı) evine dönmeyi reddetmişti. "Geri dönmüyorum" demişti. "Benim yerime erkek kardeşimi gönderin; artık sıra onun."

Çoço Siro kaç yaşında olduğundan emin değildi. Ermeni anne-babalar özellikle soykırımdan sonraki yıllarda, geriye çok az Ermeni erkek kaldığından kızlarını daha erken yaşta evlendirmek için onları Nüfus Müdürlüğü'ne daha erken doğum tarihleriyle yazdırırlardı. Ayrıca İslâm'a göre genelde kızların evlendirilebileceği dönem olarak kabul edilen büluğ çağından önce gerçekleşebilecek potansiyel kaçırma olaylarının önüne geçmeyi amaçlıyorlardı. Diğer taraftan erkek çocukları da askere alınacaklarında daha büyük olmaları ve böylece askerliğin zorluklarına daha iyi uyum sağlayabilecek bir yapıda olmaları için daha genç yaşta kaydettiriliyorlardı.

---

50 William Shakespeare, *Romeo and Juliet* (Perde 2, Sahne 2). Sasonlu Davit'in 160'tan fazla versiyonu vardır. Manuk Abeghyan ile eş yazarların harmanladıkları birleşik versiyona göre mısralar 13 heceden (çok az sayıda örnekte on dört hece de vardır) beş heceye kadar düşer ve içlerinde iambik beş hecelilerden örnekler de vardır. Bkz. Manuk Abeghyan, Երկեր (Eserler), Yerevan, 1985, s. 8-11. Abeghyan, 19. yüzyılda Moks köyünde destanın (bildiğimiz dört kola kıyasla) kırk ayrı kolunu bilen bir kişi olduğundan bahseder ama bu versiyonlar kayda geçirilmemiştir. Adamın izi Konstantinapolis'e taşındığında kaybolmuştur.

Ancak İstanbul'a taşınmalarıyla Çoço Siro ve diğer Sasonluların düzenli sağlık bakımına erişimleri olmuştu. O zamana dek hastalıkları ve "dolunay hastalığı" dedikleri bir rahatsızlığa yakalanmış çocukları tedavi etmek için ziyaret eden rahiplerin dağıttığı haçları kullanıyorlardı. Bu rahatsızlığa Ermenice *nurpur* veya *tuğ*, Sason Arapçasıyla ise *hame* deniyordu. Ay ışığının en parlak olduğu üç gün boyunca bazı çocuklar sarsıntılar veya nöbetler geçiriyorlardı. Belirtilerin arasında ateş ve kırmızı döküntüler de vardı. Pirşenk köyünde ay tutulması sırasında pencerelere siyah bir örtü asıyorlardı: Ayın özel parlaklığının gücü yoğunlaştırdığına ve örtünün bunu soğurduğuna inanırlardı. Çocukları bununla örter ve alınlarına, dudaklarına, kalplerine, ellerine ve vücutlarının vaftizde yağ sürülen diğer yerlerinde haç gezdirirlerdi. Kürtler de bunu yapardı.

Fakat Sasonlular haçın gücünün, Kutsal Ruhu temsil eden Ermeni Kilisesi'nin kutsal suyundan yani *myurron*'undan geldiğine inanıyorlardı. Dahası Müslümanlaştırılmış Sasonlu Ermeni aileler bile ölen akrabalarının alınlarına bunu sürüyorlardı. İsa'nın bedenine bunu süren kadınları taklit ediyorlardı. Nitekim İsa'nın ismi Yunanca *khristos*'tan yani "kutsal yağ sürülmüş" anlamına gelen sözcükten gelir. İbranice *mashiah*, yani mesih sözcüğünün karşılığıdır.

Tiflisli Peder Petros, 1701'de Esinleme Kitabı'nın Latince tefsirlerinden birini çevirdiğinde kutsal yağları hasar almaz birer kalkan olarak görmüştü: Siyah atın binicisi Romalı General Titus'u simgeliyordu. MS 70'te İkinci Tapınağı yok eden Titus, yağlara ve şaraplara zarar verilmemesini tembihlemişti. Bu, kutsal yağa yapılan dolaylı referanslardan biriydi. "Hatta" diyordu müfessir, "General Titus Kudüs'e saldırmak üzereyken Tanrı Hıristiyanların kalplerini harekete geçirip Kudüs'ü terk etmelerini sağladı ve böylece şehirden ayrılıp katliamdan kurtuldular". Çoço Siro küçükken, hâlâ soykırım öncesinden kalma mürleri [laden reçinesi-sarı sakız] saklayan birkaç aile vardı. Yapılacak en ilkel ve ampirik yorumla (yani sebep ve sonuç arasındaki ilişkinin teori veya bilimle desteklenmediği bir yorumla) bugüne kadar ulaşmaları, *myurron*'un gücünü kanıtlıyordu.

Fakat Sasonluların büyüye inanışları bir yere kadardı. Bu ilaçlar deva olmadığında Badırmutlu Ermeniler hastalarını en yakın hastaneye götürüyorlardı: "Hastalarımızı yedi-sekiz saat boyunca sırtımızda taşıyarak Sason veya Batman gibi bir şehre yürümek zorundaydık."

Yıllar sonra İstanbul'da modern hastanelere yakın olmak, Çoço Siro'nun oğullarından birini yine de akciğer kanserinden kurtaramamıştı: "*Kınats*" demişti: "Gitti." Kızlarından Yasemin de gitmişti. Sason'da İslâm'a geçmiş biri olarak yaşıyordu. İhtidayla yalnız dinini değil milli kimliğini de değiştirmişti: "Şimdi Kürt olduğunu söylüyor ama onu yine de seviyorum." Kocası on altı

yaşında, 1990'da Yasemin'le evlenmeden kısa süre önce Müslüman olmuş bir Ermeni'ydi. Zovart'ta, yani Müslümanlaştırılmış Ermenilerin köyünde yaşıyorlardı. "Gençtiler ve ne yapacaklarını bilmiyorlardı" diyordu Çoço Siro, minarenin hoparlöründen gelen akşam ezanı alacakaranlığa bürünen şehirde ve odada yankılanırken.

Gençliğinde kendisinin de bilmediği çok şey vardı. Örneğin İstanbul denen bir şehrin varlığını bilmiyordu:

> İstanbul nerede, Sason nerede nasıl bilecektik ki? Evden hiç çıkmamıştık. Çıksak kaybolurduk: polis, askerler [...] Çok korkuyorduk: Askere almak için zorla erkek topluyorlardı. Kayınbiraderim askere gitmemek için yıllarca saklandı ama 1930'ların ortasında bir gün askerler gelip onu aldılar. Üç ay sonra da öldü. Korkudan öldü [...] Nasıl öldüğünü, nerede öldüğünü, nerede yattığını bilmiyoruz. Neden korktuk? Ermeni olduğumuzdan: yeniden kıyıma uğramaktan. Korkuyla yaşadık. Ve daha yeni on yıllık savaştan çıkmıştık.

Gamar'da hiç kimse İstanbul'u duymamıştı. Sonrasında Çoço Siro'nun erkek kardeşi Süryanilerle çalışmak için Mardin'e gitmiş ve 1961'de İstanbul'a yolculuk etmişti. Onlara sokaklarda Sason'un tamamından daha çok insan gördüklerini anlatmıştı. Fakat daha da sıra dışı olan, kentte dillerini konuşan binlerce Ermeni'nin yaşaması, kiliseleri ve okullarının olmasıydı. "İstanbul'un varlığını bilseydik Gamar'da niye kalalım ki?"

* * *

"Her sabah uyandığımda tüm dünyanın Ermeni olmasını dilerdim" dedi Azat. "Fakat sonra penceremden dışarıya bakar ve İstanbul'u görürdüm." Sonradan aklına gelen bir düşünce olarak şunu da ekliyordu: "Tüm milletler şefkati hak ediyor ama en çok Ermenileri seviyorum."

Oturma odası ferah ve az sayıda mobilyayla döşenmişti. Üç nesil, kare bir halının etrafına dizilmiş divanlar ve sandalyelerde oturuyordu. Azat soyunun Davit'ten geldiği söylenen beş aşiretten birinin başıydı. Kumkapı'daki Konstantinapolis Ermeni Patrikhanesi'nden çok da uzakta olmayan eski mahalledeki apartmanlarını ararken endamlı ve kırmızılar içindeki gelinlerine rastlamıştık. Tepesinde bağladığı saçlarının üzerindeki eşarpla uyum içindeydi. Gelinleri uzun boyluydu diye hatırlıyorum. O da Müslümanlaştırılmış bir Ermeni'ydi.

Azat'ın oğlu röportaj boyunca asık bir yüzle sessiz kaldı. Torunları kendilerini daha az sakınıyorlardı ancak birinin arkadaşları ağırlıkla Türk milliyetçileriydi. İçlerinden bazıları Ermeni kökenliydiler ve Türkiye'de bugün hakaret olarak kullanılan "Ermeni tohumu" şeklindeki küfrü serbestçe kullandıklarını söylüyordu. 2014 cumhurbaşkanlığı seçimlerindeki kampanyada dönemin başbakanı Erdoğan şu sözleri ederken belki de bu lafı kastetmişti:

"Bana çok daha çirkin şeyler söylendi, affedersiniz Ermeni olduğumu bile söylediler." Bu aynı zamanda iktidar tabanının milliyetçi ve İslâmcı merkezine göz kırpıştı.

Azat'ın dedesi Ove, daha sonra Kozluk olarak adlandırılan Hazzo şehrinin reisi, yani belediye başkanıydı. Çocukları arasında yalnız Azat'ın babası, yani Mardo, bir kayanın arkasına saklanarak soykırımdan sağ çıkmış ancak kız ve erkek kardeşleri öldürülmüştü: "Osmanlı İmparatorluğu'nda Hıristiyanlar birbirine yardım etmedi; bu yüzden katledildik." Bölgede âdet olduğu üzere Mardo asker kaçağıydı ama bir gün korku galip geldi, Nüfus Müdürlüğü'ne gitti ve adını Miheddin olarak değiştirip Müslüman oldu.

Ancak din değiştirmiş olsa da Mardo, soyunu Azat'ın 1935'te doğduğu Kağkig köyünün (Davit'in Bozika'daki kalesinin hemen altında bulunuyordu) muhtarına doğumların, evliliklerin ve ölümlerin kaydedildiği kütük defterinde doğrulatmıştı. Azat Ermeniceyi biraz anlamasına rağmen destansı atasının efsanelerini annesinin dili Kürtçeyle dinleyerek büyümüştü:

> Davit'in zincirden örülme zırhı onu oklardan koruyordu. Onun sırrı buydu. Yaveri ona kendisini nasıl koruduğunu sormuş, Davit de ona zırhı çıkardığında savunmasız kaldığını anlatmıştı. Davit Muş'taki Murat Nehri'nde yıkanırken haince katledildi. Davit'in karısı Çavraş teselli edilemiyordu. Annesi ona, "Ağlama, erkek kardeşi Veke'yle evlenebilirsin" demişti. Fakat Çavraş kendisini Bozika kalesinden aşağıya atmış, bedeni paramparça olmuş ve iki göğsü birer dereye dönüşmüştü.

Kağkig, Hamidiye katliamları sırasında ağır kayıplar yaşamıştı ve nüfusu 1894'te 12 haneyken 1914'te yalnız iki haneye düşmüştü. Din değiştirdikten sonra Ermeniler tarafından reddedilseler bile Azat'ın ailesi eski ayinleri gözetmeyi sürdürmüşlerdi. Maruta Dağı'na yaptıkları hac yolculuklarında hastalıklar ve diğer kötülükler onunla birlikte yuvarlanıp gitsin diye yokuştan aşağıya bir top atıyorlardı. "Ve bir haçı bir hafta boyunca su dolu bir kovaya bırakır ve onu çıkardığımızda haçın suda bıraktığı çizgilere göre falımıza bakardık."

Özellikle 1938'deki ikinci tehcirden sonra Ermenilerin sayısı Sason'da daha da keskin bir şekilde azalmaya başlayınca, diğer Müslümanlaştırılmış akrabalarıyla evlenmeye başladılar. Kürt ve Arap komşuları onları asla gerçek birer Müslüman olarak kabul etmiyor, onları pejoratif bir tabirle dönme olarak biliyorlardı: "Kızlarını evlendirmek için bize vermiyorlardı ama biz de onlara kadınlarımızı vermiyorduk." Hıristiyan Ermeniler ise onları artık hısımları olarak görmüyorlardı. Din değiştirenlerle ilgili söyledikleri "Onlar Kürt oldular" şeklindeydi.

Azat ve ailesi 1990'ların başında, Türk ordusu ile PKK gerillaları arasındaki çatışmaların iyice kötüleştiği bir vakitte İstanbul'a taşındı: Hâlâ Sason'da ya-

şayan erkek kardeşinin evine bomba düşmüştü: Suçluların ismini vermeden "Ermenilere saldırmak için kargaşadan yararlandılar" diyordu.

"Bunlar kötü insanlar, kötü." Azat'ın eşi o âna dek konuşmamış, kocasının yanında katı bir bakışla oturuyordu. Başını krem rengi sıkı bir türbanla sarmıştı. Beni afallatan bir keder ve öfke patlamasıyla "Nefret dolular" demişti. Kılık kıyafetini ve tavırlarını, kendinden emin bir hatip olan kocasının hayat dolu ve adeta teatral öykü anlatıcılığının aksine çatık kaşının vurguladığı katı dinî inançların veya hoşnutsuzlukların işareti olarak görmüştüm. Ailesi 1938'deki İkinci tehcir sırasında Kütahya'ya iskân edildiğinde küçük bir kızdı. Kara gözleri başka yerlerde bastırdığı duyguları yoğunluğuyla telafi ediyordu.

Dillerinin Kürtçe olduğunu ve dolayısıyla türkülerinin de öyle olduğunu söyledi Azat: "Kürtçe müzik kulaklarımızdan silinemez." İradeleri dışında olsa bile bağlılığı kasteden bir ifadeydi bu. Ermeni fedai Kevork Çavuş'a ithafen yakılmış bir Kurmancî ağıt biliyordu. Kevork Çavuş 1890'lardan, 1907'deki ölümüne dek Hamidiye Alaylarının şiddet uyguladığı dönem boyunca Sason direnişinin liderlerinden biriydi. Belki de Davit'ten sonra o topraklarda en çok hayranlık duyulan ikinci kişiydi. Ve aynı destandaki kahraman gibi, efsaneler Kevork Çavuş'un erken yaşlardan itibaren büyük hünerlerle donatıldığını söylüyordu. Ergenlik çağında mükemmel bir nişancı olarak nam salmıştı. "Tespihinin boncukları kurşundan yapılmış olsaydı bir dolu intikam için onları kullanabilirdim" demişti Çavuş, babasının onu eğitimini sürdürmesi için götürdüğü Muş'taki Arakelots Manastırı'nın başkeşişine.

İroni kaçınılmazdı: Devrimci arkadaşları Andranik ve Serop Ağpyur'la birlikte Kevork Çavuş'un anılarını yücelten en popüler Ermeni türküsünde bir mısrada şöyle deniyordu: "*Milletinden vazgeçen ve milletine yabancı olan Ermeni / öldüğü gün Ermenilerin gözyaşlarını hak etmez.*" Türküdeki "yabancı" sözcüğü (Ermenice *aylazg*) Müslüman için kullanılan bir adlandırmadır. Fakat burada bir dönme, Ermenilerin gözyaşlarını hak etmeyenlerden biri, fedai liderinin savaştığı *aylazg*'ın dili olan Kürtçe ile Çavuş'u kutlamak istiyordu.

Azat, Kevork Çavuş'a adanmış diğer Kürtçe türküyü, küçük bir çocukken Miso isimli bir Ermeniden öğrenmişti. "Yirmi yıldan uzun zaman önce Sason'dan ayrıldığımdan beri hiç söylemedim" dedi biraz tereddüt içinde. Fakat en sonunda sesini çayından bir yudum alarak temizledi ve başladı:

De lêxi, lêxi, lo birano,
bi hew, re lêxi way,
Deşta Kita wez lo birano,
ser kişla wê gelî,

Bi ma derket de lo birano, çen heb sofîyê wa,
De lêxi, lêxi, lo birano,
duşmanê me zirr mela û şêxin,
Kevork Paşa sûndxarane lo birano,
sê car surmelî way,
Kevork Paşa sûndxarane lo birano,
sê car surmelî way,
Elim dikim ku dînê hezar dînê Muhemed
yek biqele yek bimîne.
De lêxi, lêxi, lo birano, bi hew re lêxin way,
De lêxi, lêxi, lo birano, bi hew re lêxin way.

Haydi fırlayın, fırlayın, kardeşler,
hep birlikte fırlayın
Hey Kita Ovasındaki kardeşler,
vadideki kışlalardakiler,
Birkaç yobaz elimizden kurtuldu.
Haydi fırlayın, fırlayın, kardeşler,
düşmanımız mollalar ve şeyhlerdir,
Kevork Paşa üç kez yemin etti
bir tüfek üzerine kardeşler,
Kevork Paşa üç kez yemin etti
bir tüfek üzerine kardeşler,
kalktım ve bin Müslümanı yaktım,
Ve birini bıraktım.
Haydi fırlayın, fırlayın kardeşler, hep birlikte fırlayın,
Haydi fırlayın, fırlayın kardeşler, hep birlikte fırlayın.[51]

Eşinin gözleri yaşlarla dolmuştu ve bir damlası taşı andıran suratından aşağı süzülüyordu.

* * *

Samatya'da Vanik, Davit'i anlatırken, Ermeni kökleriyle bağını anlamaya çalışıyordum. Son nefesini vermek üzere olan ve kalan az miktardaki enerjisini, sırf benim hatırım için üzerinden seksen yılı aşkın zaman geçmiş, çocukluğundan kalma bir şiiri kurtarmaya harcayan bir adama karşı bu çabam nezaketsiz olmasa da saçma geliyordu. Yine de Sason destanını anadilinde okumasına rağmen şüpheli bir şeyler vardı ama tereddüt ve çatışan bir vicdanla nedenini tahmin etmem biraz zaman aldı.

51 Bu türkünün yazılışını ve çevirisinin büyük kısmını Seda Altuğ'un yanı sıra şarkıdaki zorlu pasajları deşifre eden Hasan Eken'e borçluyum.

Mesele İslâmi inancı veya şiiri açıkladığı anlar haricinde konuşmayı tercih ettiği Türkçe değildi. Belli belirsiz ve kanıtlanması imkânsız bir şeydi ama yüzünü inceledikten ve gözlerine odaklandıktan sonra adeta içime doğmuştu.

Son yüzyılın dersleri, bizi fizyonominin kuşkulu okumalarını bireylerin ötesine taşımaya ve halkların geneline yansıtmaya karşı isteksiz hale getirmiştir. *Selanik, Hayaletler Şehri*'nin yazarı Mark Mazower, geçmiş dönemlerde gezginlerin, "ulusların fiziksel ve zihinsel olarak tipleri ve karakterleri hakkında genellemeler yaparken 21. yüzyıla has çekingenlikler hissetmediklerine" işaret ediyordu. "Fizyonomi ve fiziksel güzellik [...] bireylerin özellikleri değildi; ırkın niteliklerini açığa vuran şeylerdi." Mazower'in alıntıladığı Britanyalı yazar John Foster Fraser, 1900'lerin başında Selanik'i ziyaret etmişti:

> Nüfus karmakarışık. Daha yoksul sınıfların ötesine baktığınızda, kıyafet tek başına milletlerini anlamaya hiç yardımcı olmuyor. Herkes Yunanca konuşuyor ve çoğu Türkçe biliyor. Fakat bir adamın Türk mü, Yunan mı, Ermeni mi, Bulgar mı, yoksa Yahudi mi olduğunu belirlemek için çehresine, gözlerine, yürüyüşüne, genel haline dikkat etmeniz gerek. Kaypak gözler Ermenileri ele veren şey, kasıntı hareketler Yunan'ım diye bağırıyor, sessiz tetiktelik Yahudileri belli ediyor.[52]

Arnavut yazar İsmail Kadare de 1956-1960 yılları arasında Moskova'da öğrenciyken aynı alışkanlığı Sovyetler Birliği'nde gözlemlemiştir:

> Birçok kez sıradan Sovyet vatandaşlarının, diğer sosyalist ülkelerden gelen yabancıları, kendi on altı cumhuriyetlerinin yerlileriyle karşılaştırmaya çok düşkün olduklarını fark ettim... kavisli bir burnunuz varsa Gürcü görünümlü olduğunuzu düşünüyorlar; mahzun gözleriniz varsa kesin Ermeni'siniz.[53]

Fakat tedbirli küçümseyişine rağmen Kadare bile *The Great Winter* (Büyük Kış) adlı romanında (soykırıma ince bir imada bulunarak) gözlerle tarih arasındaki bağa dokundurma yapıyordu. Romanında Arnavutluk'un 1960'ta Sovyetler Birliği'nden ayrılmasından hemen önce cereyan eden ve Arnavut diktatör Enver Hoca ile Sovyet Ermenisi devlet adamı Anastas Mikoyan arasındaki konuşmayı yeniden canlandırır:

> "Fakat siz de benim kadar iyi bilmelisiniz ki, bazı küçük ulusların kaderi başlarına gelen trajik imtihanlar nedeniyle öyle bir boyut ve ağırlık kazanır ki varlıklarının sayfalarını bir albüm gibi çeviremezsiniz. Bunu herkesten çok sizin iyi anladığınızdan eminim yoldaş Mikoyan."

52 Mark Mazower, "Travellers and the oriental city, c. 1840-1920", *Transactions of the Royal Historical Society* 12, Aralık 2002, s. 97.

53 İsmail Kadaré, *Muzgu i perëndive të stepës: roman* (Doğu Tanrılarının Alacakaranlığı), Tirana, 2006, s. 20.

> Mikoyan'ın gözleri, bir Ermeni'nin mahzun gözleri, bir an için bir noktaya takılı kalmıştı.[54]

Gerçekten de 1991'de varlığının son ayları sırasında Sovyetler Birliği'nin diğer yerleri ile Gürcistan'da seyahat ederken, Ermenileri diğerlerinden ayırt edebiliyordum ve çok nadiren yanılıyordum: Belli tipte Ermeniler olabilirler ama Ermeni'ydiler.[55] Kadare ve Sovyet yoldaşlarının eskiden söyledikleri gibi, ayırt edici işaretler genellikle bizim "mahzun gözler" dediğimiz, yoğun bir endişeyle içine çekilmiş gözlerdi. Yahut duyguları bir süreklilik olarak tanımlayacak olursak, gerçek rengi değişen ışıklar altında dönüşüm geçiriyor olsa bile gökyüzünün mavi olduğunu güvenle söyleyebildiğimiz gibi, üzüntü yelpazesi içine düşen ifadeleri vardı.

Dahası gözlerin sadece retina için değil, altında yatan şeylerle dışında kalanlar veya düşüncelerimizle dünya arasındaki diyalog için de suyu andıran bir niteliği vardır. Her şeyi ânında yansıtan bir organdır. Duyularımız içinde en dolaysız olanıdır; Rus şair Joseph Brodsky'nin belirttiği gibi gördüğümüz şeyler "ışık hızında seyahat eder":

> Görme duyusu, ona ne kadar iyi uyum sağlamış olursanız olun size düşman olmayı sürdüren bir ortama uyum sağlama aracıdır. Çevrenin düşmanlığı, içinde bulunduğunuz sürenin uzunluğuyla orantılı bir şekilde artar ve bahsettiğim şey yalnızca yaşlılık değildir. Kısaca göz, güvenliği arar. Bu da gözün güzelliğe olan iştahını açıklar [...] Çünkü güzellik tesellidir, güzellik güvenlidir. Sizi öldürmekle veya hasta etmekle tehdit etmez [...] Göz, güzelliği (diğer adıyla teselliyi) bulamadığında bedene onu yaratmayı emreder veya bunu da yapamazsa çirkinlikte saklı olan erdemleri algılayacak şekilde uyum sağlar. İlk durumda insanın dehasına dayanır; ikincisinde ise kişinin tevazu haznesinden yararlanır.[56]

"Çirkinlikteki erdem" belki de Ermenilerin bugün adına Türkiye denen, hâlâ korkuyla dolu topraklar olan yerdeki şehitliklerinde gördükleri şeydir. Ben de sık sık onlara yöneltilen ve Selanik'teki Britanyalı yazarın veya Moskova'daki Arnavut yazarın onları tanımasını sağlayan Ermeni fizyonomisine ait gözlerin ve duyguların belirsiz bileşimi var mı diye görmeye çalışıyordum. Vanik'in gözlerinde bu işaretleri arıyor, bir Doğu kıssasında ayın göldeki yansımasını yakalamaya çalışan maymunların çabasına benzer gayretimin an-

54 Ismaïl Kadaré, *Le Grand Hiver*, Paris, 1992, s. 193.

55 Bunu Türkiye'de çok nadiren ve sadece İstanbul'da yaptım. Yaklaştığım her beş insandan yaklaşık ikisi gerçekten de Ermeni kökenliydi veya Ermeni bir büyüğü vardı. İstanbul haricinde sokakta yabancılara yaklaşıp herhangi bir bahaneyle Ermeni kökenli olup olmadıklarını sormak güvenli değil gibiydi. Bu sadece anekdot niteliğinde olup iddia veya ima edilen hiçbir bilimsel değeri yoktur.

56 Iosif Brodskij, *Fondamenta degli Incurabili*, Milan, 2014, s. 87.

lamsızlığı ve beyhudeliğini utançla fark ediyordum. Vanik ailesinin aktardığı şekliyle Davit efsanesinin son mısralarından birini binbir zahmetle Sason diliyle okuyordu:

Դաւիթ Պոզիկա էկաւ տիւնեայ
Պոզիկա քալէսին էկաւ,
Պատմած ունին Տիարպաքիրցիք
Օր ծորէյին գանէ կը թռէր ուր ձին
Ու կը նստէր որ էրդի, որ թռու
Որ բճացնի կռուէ որդիք...
Դաւիթու Ռումք կանչեցին
Ասեցին թէ գայ Մուշ:
Գնաց Մուշ ու Ռումք սպանեցին
Չաւրաշ որ էլաց որ էրթին,
Քուրմանճացին ասեց,
"Մի գնի, մի գնի, Դաւիթ հոշ մըր Արփին խոչ":
Ասեց Դաւիթ մեռաւ Արփիին մէջ:
Ասեց, Արփիին մէջ ես կը կարգուիմ
Էլաւ գնաց Պոզիքա քալէսի
Սարեցուր հոգին, կպաւ թի,
Էղաւ քար,
Չոթ մա կ'երթայ աղբուր որ չիչէղին լիք ա...

Davit Bozika'da dünyaya geldi,
Bozika kalesinde doğdu,
diyor Diyarbakırlılar
Vadiye geldiğinde atı üzerinde uçuyordu,
Ve bindi ona gitmek, uçmak için,
Savaşan orduları yok etmek için...
Rûmlar Davit'i çağırdılar
Ona Muş'a gelmesini söylediler.
Muş'a gitti ve Rûmlar onu katletti.
Çavraş gitmek için kalktı,
Kurmancî dedi ki,
"Gitme, gitme, iyi Davit Arpi'de öldü."
David Arpi'de öldü dedi.
Arpi'de evleneceğim dedi
Bozika kalesine gitti,
Kendisini aşağı attı, bedeni yere değince
taşa dönüştü,
Bir parçası çiçeklerle dolu bir çeşmeye gitti...

Vanik, Davit'in ölümünü anlatırken oturma odasındaki kuvars saat ile bileklerimizdeki otomatik saatler zamanı sessizce toplayıp çıkarıyorlardı. Hiçbir tıkırdayan mekanizma yan odada bir dünya ötede hareketsiz bir şekilde divana oturmuş Fatma'nın temposunu tuttuğu geri sayımın işaretçisi olamazdı. Boş bakan gözlerini oradan oraya çevirirken babası bir din öncesinden hatırladığı bir şiiri mırıldanırken bir an için gözlerini babasına dikmişti. Aralık 2013'ün o soğuk akşamına kadar bin yıl boyunca aktarılan bir destanı mırıldanıyordu. Onu seksen yıl önce, Kütahya'daki sürgün kampında annesinden ezberleyerek öğrenmiş son Sasonlu tarafından son kez okunuyordu.

O gece bizim için okuduğu son mısra, haince "Rûmlar" tarafından katledilen Davit'in ölümüyle ilgiliydi. Bu isim Araplar ve Selçuklular tarafından Bizanslara verilmiş bir addı ve belki de burada Davit'in sevgilisi Sultan Tzimisces veya Sultan Chimishkik'e nadir bir gönderme yapılıyordu: Destanın farklı versiyonlarında ya onun tarafından ya da ortak kızları tarafından öldürülüyordu.[57] Vanik, Davit'in Murat Nehri'nde öldüğüne inanıyordu: Ermenice ismi Aradzani'ydi ve Aydınlatıcı Aziz Gregory'nin Kral Tiridatis ve Ermeni halkını vaftiz ettiği yerdi. Bu da onu dünyada Hıristiyanlığı 301 yılında devlet dini olarak benimsemiş ilk ülke yapmıştı.

Sason'un destanının kahramanı Davit'in aşiretinden bir Ermeni olarak doğan Vanik, yaşamın bu kıyısından İstanbul'un kış vakti bir Müslüman olarak ayrıldı. Bir ay sonra Samatya Mahallesi'ndeki dairesinin giriş kapısının yanındaki yatakta vefat etti.

57 Bu yorumu akademisyen Vartan Matossian'a borçluyum. Destanın kayıtlı versiyonlarında Rûmlardan bahsedildiği bir yer bilinmiyor. Sultan Tzimisces'in veya Sultan Chimishkik'in erkek bir tarihî karaktere, Ermeni kökenli olan ama Ermeni Kralı III. Aşot tarafından tehdit olarak görülen Bizans İmparatoru I. İonnis Çimiskes'e (969-976) dayandığına inanılır. III. Aşot ordularını ona karşı seferber etmiştir. Vanik'in "Kürtçenin" eşanlamlısı olan "Kurmancî"den bahsetmesi de özgün bir özelliktir. Okuduğu parçanın geri kalanı, kocasının ölümünü öğrendikten sonra Davit'in eşinin intihar edişini tasvir eder. Yine alışılmadık bir biçimde bu versiyondaki adı Çavraş'tır. Diğer versiyonların çoğunda adı Khandut veya benzer bir türevidir. En sonunda yere düştüğünde göğüslerinin bedeninden ayrıldığını ve içlerinden bir derenin doğduğunu söyleyen efsaneye dolaylı bir imada bulunur. Transkripti olabildiğince kelimesi kelimesine, gramatik olmayan inşaları da içinde tutarak korudum.

İKİNCİ KISIM

KOMMAGENE

2

Kommagene

Minas ve kardeşi Garabed, Sasonlu Davit'in sevgilisi veya kızı tarafından öldürülmesinden bin yıl sonra Fırat'ın kenarında, Aradzani'den aşağı doğru yürüyorlardı. 1915 baharıydı ve Zaza haydutların katlettikleri bir ailenin tek hayatta kalan fertleri olan iki oğlan Türkiye'nin güneydoğusundaki Adıyaman ilinde saklanacak bir yer arıyordu. Minas o sırada on altı yaşındaydı, en büyük çocuk olarak kardeşinden altı yaş büyüktü.

Arsameia Kalesi'nin yakınlarındaydılar. MS 72'de yok olan gizemli krallık Kommagene'nin kadim topraklarındaydı bu kale. Çorak dağların ve verdiği yaşamı geri alan bir güneşle mücadele eden zeytin ağaçlarının topraklarıydı. Bir nehrin kıvrımında üç Türk askerine denk geldiler. Askerler onlara süngülerini çektiler: "Birbirinizi boğmak zorundasınız. Biz de galip gelenin canını bağışlayacağız ama oynamayı reddederseniz ikinizi birden öldüreceğiz."

İki kardeş de birbirine "Sen yap!" veya bu minvalde bir şeyler haykırarak kendisini feda etmeye çalışmış. Minas galip gelmiş. Kardeşinin cesedini o uzantıda hâlâ büyük bir kuvvetle akan Fırat'a atmış: Biraz ileride dağ haline gelmiş cesetler suyu durdurmuş. Türk askerler oyun sona erdikten sonra sözlerini tutmuşlar ve Minas da çıldırmış bir halde koşarak kaçmış.

Aynı anlarda, yaklaşık doksan altı kilometre batıda Kürt çeteler yaşadığımız çağın ikinci yüzyılında Romalıların inşa ettikleri Cendere Köprüsü'nden Ermenileri fırlatıyorlardı. Kadınlardan biri ceset yığınlarının üzerine düşerek hayatta kalmıştı. Günler, belki de bir haftadan uzun bir süre boyunca orada kaldı ve ölülerden oluşan dağın içinden sürünerek çıktı. Onlara birçok anlamda canını borçluydu: Etlerini yiyerek hayatta kalmıştı. Barsum aşiretinin

ağasının kızı Siranuş, Minas ve Garabed'in kuzeniydi. Aşiretlerinin çoğu soykırım sırasında ya memleketleri Olbiş'te kıyıma uğramış ya da bu köprüden atılmıştı. Köprü 18 metre yüksekliğinde tek bir kemerle Cendere Deresi'nin üzerinden geçiyordu. Barsum intihar etmişti.

Bir yüzyıl sonra Tüfekçi bize Gerger'in aysız gecesi altında sanki mekanik bir süreci anlatır gibi hiçbir sıfat kullanmadan ve sesinde hiçbir ayırt edilebilir farklılık olmadan atalarının öykülerini anlatıyordu. Arsameia Kalesi'nin yanındaki nehrin karşısında kalan Gerger'deki tek silah ustası oydu ve Barsum aşiretinden sağ kalmış bazı kişiler bu kenti evleri bellemişti. Geceyi güneye, Fırat'ın bulunduğu yöne bakan balkonda ardı arkası kesilmeyen çaylarımızı içerek geçiriyorduk: Nehir görünmeden kentin dışına, Tüfekçinin üzerine evini inşa ettiği çıkıntı tepeliğin ötesine uzanıyordu. Hıristiyan yerliler bu mevkiye kendi kendileriyle dalga geçen bir tabirle "Gâvur Sokağı" diyorlardı. Sokağın tamamına bu ismi vermişlerdi ama sadece en tepedeki ucunda üç Hıristiyan aile bitişik evlerde yaşıyorlardı.

Adı bilinmeyen Süryani bir rahibin Edessalı Anonim'in *Kroniği*'ne göre (yaklaşık 1234) Gerger'in eski ismiyle Alduş, bir Süryani köyü değildi ve "muhtemelen Ermeni" yerleşimiydi. Türklerin MS 1114'te Gerger'e uyguladığı şiddetin ilk kayıtlarını muhtemelen Edessalıya borçluyuz. "Gerger ilinde Türk Balak'ın işlediği suçlar üzerine" başlıklı bölümde Süryani tarihçi şöyle yazıyordu:

> O dönemde Gerger, Kostantin'in oğlu Mikael denen bir Ermeni'nin hâkimiyetindeydi; mağrur bir delikanlıydı [...] yakın bir bölgenin Türk hükümdarı Balak, sürekli Mikael'e kötü icraatlardan uzak durmasını ve haydutlarını tüccarlar ve gezginleri taciz etmekten menetmesini tavsiye ediyordu. Balak bir gün sabrını yitirdi ve Türkmenlerden bir kuvvet toplayıp Gerger'e saldırdı. Bir saatte Fırat'ı geçtiler ve dağlarda kamp kurdular. O gece kampları karla kaplanmıştı ve görünmüyordu. Tanrı o ilin sakinlerine kızgındı. Çadırlarına giren herkes öldürüldü veya tutsak alındı. Ardından şehre inip tamamen yok ettiler, evleri ve köyleri yaktılar, büyük suçlar işlediler.[1]

Balkonda yanımıza Tüfekçi'nin torunu ve gelini de geldi. Minas'ın kardeş katli ile Siranuş'un yamyamlığı yüz yıl sonra hâlâ anlatılar yoluyla, gecenin engin karasına salınarak defediliyordu. Fakat yıldızlar uzak ve soğuktular; dünyanın birer suç ortağı olarak ne ışık ne sıcaklık saçıyorlardı. Genç kadınlar balkonun bir tarafıyla sınırlı bir halde kısık sesleriyle Siranuş'tan huşuyla

1 Levon Ter Petrossian, *Օտար աղբիւրները Հայաստանի եւ հայերի մասին, 12. Ասորական Աղբիւրներ, Բ. Անանուն Եդեսացի Ժամանակագրութիւն* (Ermenistan ve Ermeniler Üzerine Yabancı Kaynaklar, 12: Süryani Kaynaklar, 2, Edessalı Anonimin Vakayinameleri), Yerevan, 1982, s. 57.

bahsediyorlardı. Birinin burnu özenle bandajlanmıştı ve gözleri şişmiş haldeydi. Plastik cerrahinin dolaysız izleriydi bunlar. Biri sessizce hıçkırıklarını bastırmaya çalışırken Tüfekçi'nin karısı daha fazla çay getirmek için içeri girmişti ve ev sahibinin genç erkek torunları, diğerlerinden bir perde daha yüksek bir sesle, inanmasalar bile iyi niyetli bir şekilde iki kardeşin öyküsünü değiştiriyorlardı. Garabed, Minas'ın suç işlememesi ve canını kurtarması için kendini boğmuştu onların anlatımında. Fakat erkeklerin bas seslerinden oluşan tek bir ses (standart Türkçe konuşmaların düz tonlarıyla) tüm ortama hükmederken kadınların fısıltıları, Mezopotamya yazının uyuşukluğu içinde yeniden anlatılan öykülerin ağırlığını vurguluyordu. Oradaki tek Müslüman kuzen Ferit konuşmuyordu.

Karanlık, duyularla kavranabilecek her şeyi daha da keskinleştiriyordu; sesleri ve sessizliği, sigaraların turuncu parıltılarını, kaybolup giden bir cin gibi dönen dumanı, uzaktan titrek ışıklarla geçen bir arabanın, ince belli çay bardaklarının ana hatlarını açığa seren uzun farlarını. Evrenin ve milyonlarca yıl boyunca yanıp sönen güneşlerinin iç işleyişlerinde, uzun zaman önce yitip gitmiş insanların bu ufak tefek hatıraları, yaşlanan bir yıldıza bağımlı olan bu bilinçli mahlukların gezegeninde, denizin üzerindeki yağmur damlalarının taşıdığıyla aynı öneme sahipti. Hikâyeler kısaydı: 10 yaşında bir çocuğu boğmak veya bir haydutun genç bir kadını köprüden atması için gereken vakte yakın, beş-on dakikalık öykülerdi. Ancak onu engelleyecek bir şey olmadığından Kommagene'nin yaşlı göğü altında acılar boylu boyunca yayılıyordu.

Ferit beni ailesinin Hıristiyan olarak kalmış veya soykırımdan sonraki yıllarda Müslümanlaştırıldıktan sonra dinlerine geri dönen koluyla tanıştırmıştı. Anne-babası ve Barsum'un aşiretinin Adıyaman'da kalan büyük kısmı Müslüman olmuştu; bazıları memleketlerinde İslâmi ritüelleri gözettiğinden ama aynı zamanda İstanbul'a her gittiklerinde Ermeni Kilisesi'ne katıldıklarından *ges-ges*'ti (Ermenice "yarı şöyle yarı böyle" demektir). 1915'te kırıma uğradıktan sonra doğurganlık ve (Müslümanlar ve özellikle soykırımdan sonra Doğu Anadolu'da Müslümanlaştırılmış, hatta Hıristiyan olarak kalmış Ermeniler arasında yaygın bir âdetti) aile içi evlilikler aşiret üyelerinin sayısını bin kişinin üzerine çıkarmıştı. Türkiye'nin yanı sıra Almanya'ya da dağılmış haldeydiler. En yoğun oldukları yerler memleketleri Adıyaman ve Urfa'ydı ama İstanbul ve Hatay'da da kalabalıktılar. En az bir köyün nüfusu tamamen onlardan oluşuyordu.

Soy ağaçları öyle karmaşıktı ki birbirine bağlanmış kolları ayıklamak kimi zaman imkânsız bir uğraştı. Çünkü aile fertlerinden biri, aynı zamanda eş de olabilecek kuzenlerin arasındaki ilişkileri ve diğer hısımlık kategorilerini anlamaya çalışmanın beyhude olduğuna beni ikna etmişti. Bu kişiyi aşiretin

geri kalanıyla temas kurmamı sağlamaya ikna etmem aylarımı almıştı. Aşiretin büyüklüğü ve gücüne rağmen, kendilerini koruma çabası onları, özellikle diğer herkes tarafından Ermeni olduklarının bilindiği kalelerinde yabancılara karşı dik başlı hale getirmiş ve dolayısıyla Türk yetkililer ve komşularının meraklı bakışlarına maruz bırakmıştı.

Gergerli Ermenileri ziyaret edip edemeyeceğimi öğrenmek için temas kurduğum kişiden haber beklerken, aynı zamanda vilayetin baş şehri olan Adıyaman'daki Büyük İskender Oteli'nin sahibi, yazlığından getirdiği mandalinaları kabul etmesi için Çinli bir konuğa baskı yapıyordu. Fakat Uzakdoğulu turist onları geri çeviriyordu. "O Çin" ("o Çinli") dedi bana otel sahibi, sol başparmağıyla egzotik konuğa işaret ederek. Muhtemelen turistin daha önce o meyveleri hiç görmediğini düşünerek ve biraz kafası karışmış bir halde mandalina poşetini çalışanlarından birine verip turistin alması için ona ısrar etmesini istedi. "Çinlinin yanına git mandalinaların güzel olduğunu söyle." Otelin adı dışında ("Büyük Aleksandr"ın Anglo-Türkçe okunuşuyla söylenen ismi) iki yüz bin nüfuslu kentin, geniş caddeleri ve düzenli sokaklarıyla bölgenin Helenistik geçmişiyle ilgili hiçbir hatırası yoktu. Sıradanlık konusunda eksikliği yoktu ama iyi bir zevkle inşa edilmişti. Türkiye'deki diğer kentsel gelişim projeleri, bir Sovyet planlamacısının aceleyle aklına gelmiş bir planı andıran, kimi zaman parlak renklerle boyanmış, birbirinin aynısı, dört-beş katlı beton blokların gelişigüzel bir şekilde düzenlenmesinden biraz fazlasıydı.

İletişim kurduğum kişi beni aradı ve bir kuzeninin beni beklediğini söyledi: Tek yapmam gereken Gerger minibüsüne binmekti. Beni nasıl tanıyacaklarını sorunca alaycı bir kahkahayla anlamını ancak Adıyaman otogarında anladığım bir cevap verdi: "Gerger'de kimin var?" Sokulgan bir ihtiyar dolmuş şoförünün meraklı sorusunu tekrarlayıp bana "Seni kim yolluyor?" diye sordu. Türkiye'de sizi aileye veya arkadaşlara tavsiye eden kişi hakkında sordukları soru genelde böyleydi.

Minibüs bir süre gölgesini Fırat'a bıraktı ve ardından kente çıkan yola doğru sola döndü. İlk evler göründükten kısa süre sonra birden kenara çekti: Bana en küçük kardeşim Alex'i hatırlatan yanık tenli bir adam, uzun yüzü ve siyah büyük gözleriyle içeri eğildi ve bir saniyede beni tanıdı.

Ferit resmî gri pantolon ve mor ekose bir gömlek giyiyordu. Onu bu kentte herkesten ayırt eden bir zarafeti vardı. Ancak bu topraklar İtalyan modasına bin yıl önce yine benzer renklerle tanıklık etmişti. MÖ 1. yüzyılda Roma'nın Kilikya valisi olan ve bu civarlarda Kommagene Kralı Antiokhos'u ziyaret eden hatip Cicero, mor kenarlı harmanının yenilenmesini istediği için hükümdarı serbestçe alaya almıştı: Roma Senatosu bu unvanı bir müttefik için ayırt edici bir işaret olarak Antiokhos'a bahşetmişti. MÖ 54'te kardeşine yol-

ladığı bir mektupta Cicero, geçen zamanla anlaşılmaz hale gelen esprilerle kralla kafa buluşunu şöyle tasvir ediyordu:

> Sadece Fırat Köprüsü'ndeki küçük şehrini kontrolünden çıkararak değil Sezar'ın konsüllüğü sırasında giydiği mor kenarlı ropuyla dalga geçerek bir kahkaha tufanı koparıp kralı yeterince gülünç bir şekilde alaya aldım [...] bu alçak hükümdarın adına o kadar çok şaka yaptım ki tamamen patladı.[2]

Cicero'nun horgörüsünün altında, kişisel tavırları yalın ve süssüz Romalıları hoşnutsuz kılan Doğulu devlet adamlarına duyulan güvensizlik yatıyordu. Fakat tereddütlerinin altında çok daha derin sebepler vardı. Antiokhos, Seleukos İmparatorluğu'nun parçalanmasıyla ortaya çıkmış küçük bir krallığın yöneticisi olarak ikiyüzlü bir siyaset uyguluyordu. Anne tarafından soyunu Büyük İskender'e dayandırırken baba tarafından Ermeni Orontid Hanedanlığı ile Kral Darius'un Pers Ahameniş soyundan geldiğini iddia ederek etrafını çevreleyen, çok daha güçlü rakip devletlerin ve imparatorlukların (Part, Pers, Roma, Ermeni) çatışan çıkarları arasında oyunlar oynuyordu.

Hem içeride hem de dışarıdaki meşruiyetini güvence altına almak için, kraliyet unvanı olan Antiokhos'a *philoromaios philhellen* yani "Romalıların dostu" ve "Helenlerin dostu" sıfatını eklemişti. Greko-Pers ilahlardan oluşan ve Zeus Oromasdes denilen en yüce tanrının bileşik ismiyle ifadesini bulan bağdaştırıcı bir dinle nüfus üzerindeki idaresini daha da tahkim etmişti. Kommagene'de Ermeniler, Yunanlar, Persler ve Geç-Hititler yaşıyordu. Hiç Kommageneli bir "genos" veya etnik yapının olup olmadığı bilinmiyor ama krallık yöneticileri ve nüfusunun Yunan ve Pers kökenleri olduğunu ancak ayrı bir kimliği olduğunu iddia ediyordu.

Bu kalabalık ataların içinde saklı olan dengeleyici eylemler zorunluluktan kaynaklanıyordu: Kommagene kralı Fırat üzerinde, Partların batıya geçerken kullanmayı sevdikleri bir geçidi kontrol ediyordu. Ancak Ermeni Kralı II. Tigranes'e tabi olmaktan kurtulmak ve nehir trafiğinden kazançlı vergiler toplamak için Romalıların gölgesine ihtiyacı vardı. Nitekim Cicero'nun tüm kuruntularına rağmen, Antiokhos MS 51'de ısrarla yolladığı mektuplarla büyük bir Part ordusunun o dönemde Romalıların vilayeti olan Suriye'yi işgal etmek üzere Fırat'tan geçtiğini söyleyip uyarıda bulunmasıyla Roma'nın güvenilir bir müttefiki olduğunu kanıtlamıştı.

Bugünün Adıyamanlı Müslümanlaştırılmış ve gizli Ermenileri, Antiokhos ve Kommagene'de değişken bir kimliğin ilk öncülerine sahiplerdi. Farklı etnik yapılardan, dinlerden ve ideolojilerden geniş bir yelpaze içine yayılmış uçsuz bucaksız coğrafi, dinî ve ideolojik dallarıyla Barsum aşireti de böyleydi.

---

2 Cicero, *Letters to Quintus and Brutus; To Octavian; Invectives; Handbook of Electioneering*, Cambridge, Massachusetts, s. 121.

Tüfekçi beni maundan yapılmış el yapımı bir tüfeği göstermek için yemek odasına davet etti. Dekoratif gümüş desteklerle süslenmişti ve bir koçun boynuzunu andıran son derece şatafatlı bir sürgü de vardı. Dikdörtgen bir aynanın önünde duran bir tezgâhta sergileniyordu. Etrafı torunların fotoğraflarıyla çevriliydi. Fuşya ve turuncu yapraklarla dolu bir tepsi ile gümüş telkâri bir şeker kâsesinin arkasındaydı.

Koridorun karşısında bir kapı oturma odasına açılıyordu. Duvarları dinî ikonografilere ayrılmıştı. Goncalı bir Süryani haçı kapı çerçevesinin üzerine asılıydı ve üç ucunda da birer disk vardı: Teslisi simgeliyorlardı ama her dairenin bir havariyi temsil ettiğini, goncaların da Kurtarıcı'nın yeniden doğuşunu işaret ettiği söyleniyordu. Tecrübesiz biri, çarmığa gerilmiş İsa olmasa Ermeni haçı olduğunu düşünebilirdi. Yeniden doğuşu simgelediği için genelde Ermeni haçlarında bulunmaz.

Ahşap bir kürsünün üzerinde Adıyamanlı Başpiskopos Mor Gregorios Melki Ürek'in portre fotoğrafı duruyordu. Aşırı uzun kır sakalları cüppesinden serbestçe aşağı sarkıyordu: Gözlerini doğrudan bakan kişiye dikiyor, elinde papazlara has çoban değneğini tutuyor, siyah bir *koubono*, yani Antioch [Antakya] Süryani Ortodoks Kilisesi'nin kubbe biçimli episkopal şapkasını takıyordu.

Başpiskoposun resminin yanında ama daha üst rütbede olmasına rağmen daha alçak bir yerde genç Patrik Vekili Metropolit Mor Filüksinos Yusuf Çetin'in fotoğrafı duvara dayanmış, uzun bir kitaplığın tepesini tenekeden bir Dalmaçya köpeğiyle paylaşıyordu. Yüksek ve eğimli bir perspektiften resmedilmişti. Doğu'ya bakıyordu ve onun üzerinde de *koubono* vardı. Metropolitan başında goncalı bir haçın olduğu ahşap bir koltuğa oturmuştu. Benzer bir haç sağ elinde de vardı ve diğer elinde altından yapılma piskopos asası tutuyordu. Asanın başında iki yüzü birbirine bakan iki başlı bir ejderha vardı: Bunlar kilisenin görünür düşmanlarını simgeleyen birer nişandı; ortalarında ikisinin üzerinde bir haç duruyordu. O da piskoposun otoritesinin ve sürüye çobanlık ederken kötülükle savaşma gücünün simgesiydi.

Son duvarda, Batı üslubuyla yapılmış, Avrupa'daki Katolik kiliselerinin litürjik tebliğlerinde gösterilenlere benzeyen bir reprodüksiyon, buğday tarlası içinde yürüyen beyaz gömlekli sarışın bir İsa'yı gösteriyordu. Havariler omza kadar çıkan bitkilerin arasında onu takip ediyorlardı. Tasvirleri Leonardo'nun "Son Akşam Yemeği" resmindeki betimlemelerin serbest bir yorumunu andırıyordu: İçlerinden biri kalın, beyaz kenarlı uzun bir kırmızı şapka takıyordu.

Adıyamanlı Ermeniler klasik soğan paradigmasının örneğiydiler: Soğanı sonuna kadar soyunca elinizde hiçbir şey kalmaz çünkü soğan onu bütün kılan katmanların toplamıdır. Tüfekçi ve geniş ailesi etnik kökenleri ve kendi-

lerine biçtikleri kimlik bakımından Ermeni'ydi; dinî mezhepleri bakımından Süryani Ortodoks Hıristiyanlar veya Sünni Müslümanlardı; anadilleri açısından Zazaca konuşuyorlardı ve yurttaşlıkları bakımından Türk'tüler.

Sürekli değişen geçicilikler ve karışıklıklar yeni bir şey değildi: Birçok farklı biçimi, ildeki diğer Ermenilerin durumunu yansıtıyordu. İki bin yıl önce Kommageneli olmuş kişilerin torunları olduktan sonra yine Ermeni olmuşlar ancak 1915'ten sonra çeşitli derecelerde Süryanilerin, Kürtlerin veya Türk toplulukların içinde asimile olmuşlar veya onları taklit eder hale gelmişlerdi. Yani sağ kalanlardı: Adıyaman'da soykırımın cellatları imhayı gerçekten de son Ermeni'ye varıncaya dek uygulamaya çalışmışlardı.

Tekrar balkona çıktık. Yüksek perdeli sesi olan genç kuzen, öykülere kaldığımız yerden devam etti.

Siranuş'un kocası ve kurtarıcısı, Mirdêsî aşiretinden Mehmet Nuri isimli bir Kürt'tü. 1926'da, bir yıl önce Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı Şeyh Said Ayaklanması'na katıldıkları için kardeşi Şükrü Ağa'yla birlikte idam edilmişlerdi. Bu Kürt İsyanı'nın başında, 1890'lı yıllardan itibaren Osmanlı Devleti adına Ermenileri ilk kez sistematik bir şekilde katleden Hamidiye Alaylarının subayları vardı ve bunlar soykırımın esas cellatları arasındaydılar. Bu durum Mirdêsîleri şüpheli kılmalı ama isimleri, Ermenileri kırdığı bilinen Kürt aşiretleri arasında değildir. Barsum aşiretiyle dostane ilişkileri olduklarını iddia ederler ve gerçekten de tutuklanmalarının, ardından da Diyarbakır'da idam edilmelerinin sebebi, kısmen Ermenilerle aralarındaki samimi ilişkiler nedeniyle bir akrabalarının ihanetine uğramaları ve grup içi kan davalarıydı.

Mehmet Nuri'yle birlikte asılacakları günün öncesindeki gece Şükrü Ağa vasiyetini yazmış ve ailenin haine karşı intikam alma görevini yeğenine bırakmıştı:

> Sadece Bedir Ağa'yı öldür, öldür ki insanlar Heyder Ağa'nın ailesinden kimsenin kanının yerde kalmadığını görsünler. Şunu iyi bil: Onlardan başkasını öldürürsen sen de tanımadığın birinin elinden öleceksin. Ona ölümüne işkence edersen sen de ölümüne işkenceye uğrayacaksın. Onunla cesurca yüzleş. Vurmadan önce çağır. Nasıl ölmek istiyorsan öyle öldür onu. İntikamım alınıncaya dek mezarımda rahat yatmayacağımı bil. Bedir Ağa'yı öldürdükten sonra bir dağın tepesine çık ve Diyarbakır'a doğru şöyle bağır: "Amca, intikamını aldım." Ancak öyle huzur içinde uyuyabilirim.

Görevini tamamlamak için doğru anı kollayarak geçirdiği üç yıldan sonra, Şükrü Ağa'nın yeğeni Osman Sebrî, 1929'da Bedir Ağa'yı öldürdü. Birbirlerine Urfa yolunda, Fırat Nehri'nin yakınlarında rastlamışlardı. Bedir Ağa üç diğer atlıyla birlikteydi ve onu selamladıklarında Osman şöyle karşılık vermişti: "Birbirimize selam vermeyiz, adam gibi savun kendini! Seni öldüre-

ceğim." Bedir Ağa'nın eli silahına uzanmış ama Osman Sebrî daha hızlı ateş etmişti ve Siverek'e doğru dörtnala kaçmıştı. Amcasının vasiyetinde ondan istediği gibi bir tepeye tırmanmış ve Diyarbakır'a doğru haykırmıştı: "Amca, bugün intikamını aldım! İlk intikamı aldım ve sonuncusunu Yüce Allah'a bırakıyorum."

Ailedeki efsaneye göre Mehmet Nurî, Siranuş'u katliamlardan yıllar önce istemiş ama Müslüman olduğu için Barsum onu geri çevirmişti. Siranuş 1915'te öldürülen bir Ermeni'yle evlenmişti. Mehmet Nuri'yle ancak Barsum aşiretinden altı oğlan ve altı kız çocuğunu kurtarma koşulunu kabul ederse evlenmeye razı olmuştu (başka anlatılarda yedi oğlan ve iki kız çocuğundan bahsedilir).

Etrafta kimse olmadığında Siranuş Kürt kocasından olan ilk çocuğuyla Ermenice konuşuyormuş. "Nurî, Nurî" diye sesleniyormuş oğluna: "Adım Hanım değil, ben Siranuş'um." "Onu ağlarken görürdüm ve ben de ağlardım ama nedenini bilmezdim" diye hatırlıyordu onun da adı Mehmet Nurî olan oğlu, neredeyse doksan yıl sonra. Ve onu tarlalara götürür, orada oğlanın anlamadığı tuhaf bir dilde kendi kendine konuşurmuş. Ancak çok sonra Ermenice olduğunu öğrenmiş. "Çiçeklerle, dağlarla, gökyüzüyle sesli sesli konuşurdu, ne söylediğini yalnız Allah bilirdi."

Bu öykülerin hepsinin çoktan Türk basınında yayımlandığını söyledi genç kuzen. Ancak o versiyonları makul hale getirilmişti: Siranuş'un yamyamlıkla nasıl sağ kurtulduğundan hiçbiri bahsetmiyordu.

Minas'a gelince (diye sürdürdü Tüfekçi duygusallıktan eser olmayan söylem biçimiyle), kardeşinin ölümünden sonra doğduğu yere, Olbiş'e dönmüş ama orada tek bulduğu duvarlardı: Kent yağmalanmıştı. Tehcirlerden önce kentte dört yüz Ermeni vardı. Şimdi yalnızca dacikler, yani Müslümanlar vardı. Büyük ihtimalle bir komşu onu Ermeni bir kaçak olarak ihbar etmişti çünkü arkasından bir grup Osmanlı askeri gelmişti.

Nefsi Gerger'e, Gerger'den çıkınca Fırat'ın karşısındaki Arsameia Kalesinin altına kaçmıştı. Müslüman bir adam ona barınak sağlamış ama jandarmalar ihbar almıştı. Ermeni kaçağı bulmak için o dönemde 70 hanelik bir köy olan Nefsi Gerger'i ev ev aramışlardı. Koruyucusu onu, aynı nehir kenarlarında sellere karşı kullanılanlara benzeyen büyük bir kum çuvalına saklamıştı. Jandarmalar görmüş ve içine bakmak istemişlerdi ama ev sahibi ciddi bir risk alarak onlara izin vermemişti.

Ona kardeşini zorla öldürtmüş birlikler gibi askerî bölüklerin zulmettiği bir dünyada yalnız kalmış Minas'ın çilesi kulağa inanılmaz gelebilir. Ancak 1915 sonlarında, Jön Türk hükümetinden Enver Paşa ve Cemal Paşa'yla birlikte soykırımın mimarlarından biri olan Talat Paşa'nın başında olduğu Dahiliye Nezareti, geriye kalan bir avuç Ermeni'nin bile tehcir edilmesini

emretmişti. 12 Aralık 1915'te yetki alanı içinde Gerger'in de olduğu Malatya valisine yollanan bir telgraf bunu kanıtlıyordu: "Alınan son emirler gereğince tek bir yerli [Ermeni] bile burada tutulmamaktadır. Benzer şekilde başka yerlerden gelen tek bir kişinin bile burada kalmasına izin verilmemektedir."[3]

* * *

Tüfekçi'nin evine gitmeden önce Ferit beni ailesinin dükkânına götürmüştü. Girişin yanında dört polis dolanıyordu. İçeride iki polis alışveriş yapıyordu. Ayrıca kısa saçlı, kısık sesle konuşan ve arada boş boş dururken bana doğru bakışlar atan iki genç adam vardı. Raflara bakıyor numarası bile yapmıyorlardı. Bu yüzden onların Türkiye'nin her yerinden fırlayan gizli ajanlar olduklarını farz etmiştim: Herhangi bir sivilden ayırt edilemeseler de toplu taşımaya binmek için bir saniyeliğine rozetlerini gösterdikleri anda tespit edilebiliyorlardı.

Ferit'in babasıyla iki büyük ağabeyinin dükkân içinde verdikleri şaşkın tepkiden, daha onlara benim hakkımda bir şey anlatmadığı açıktı. Misafirperverlikleri hiç eksik olmasa da sormadıkları sorulardan Ermeni olduğumu anladıkları ve beni buraya getiren meseleler hakkında konuşmayacakları açıktı. Ferit kıyafetlerini değiştirmek için eve gideceğini söylerken iki kardeş bana büyük bir porsiyon tava getirdiler. Bu yerel yemek, patlıcan, kuzu kıyması, domates, biber ve sarımsaktan yapılan keskin baharatlı bir güveçti. İçindeki malzemeler ve suları neredeyse eriyerek iç içe geçmişti ama şekillerini ve renklerini koruyorlardı. Tatları aynı anda damakta birbirine karışıp çözülürken ağızda katmanlı bir tat bırakıyordu. İki kardeş ve ben New York, Amerika ve Obama'dan, biraz futbol ve havadan sudan konuştuk. Fakat yabancıların çoğu zaman varmaya yatkın olduğu örtük bir anlaşma içindeydik. Boş boş takılan, tehditkâr olmasa da bizi duyacak mesafede olan o iki genç adam varken beni Gerger'e getireni konuşamamamız çok da umurumda değildi.

Ferit geri döndüğünde sivil polis olduğunu düşündüğüm iki adam da arabaya bindi. Üzerinde İngilizce tuhaf veya eksik cümlelerin yazdığı tişörtler o dönemde Türkiye'de modaydı: Ferit'inkinde "Problem Çözüldü" yazıyordu ve benimkinde ise dev bacaları olan bir petrol tankerinin hatlarıyla saçma bir yazı vardı (Yüksek Vites veya buna benzer bir şey). Piknik yapmak için şehrin dışındaki tepelere gidiyorduk. Üçü basmakalıp şeylerden bahsederken ben sessizce bir gölün sakin tabiatına sahip bir matematikçi olan Ferit'in neden Türk ajanlarla arkadaş olduğunu merak ediyordum ama mesleği üzerine düşününce tişörtünde büyük ve kalın Helvetica karakterlerle basılmış yazının mantığını kavradım ve benim bilmediğim birçok şeyi bildiğini farz ettim.

3 Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 471.

Tozlu bir yolun sonunda kenara çektik ve yokuşu çıkıp bir mangalın yanına oturduk. Ferit üzerine ısınması için çaydanlığı koydu. Aşağıdaki vadide pastel renkli ufak tefek evlerden oluşan bir köy, yeşil bir halının üzerindeki işlemeler gibiydi. Ağaçların arasında bir minare uzayarak sivriliyordu. Bu Venk'ti. İsim Ermenice "manastır" anlamına gelen "*vank*"ı çağrıştırdığından yakınlarda manastır olup olmadığını sordum: Ferit, Süryani manastırı Mart Maryam'ın harabelerinin olduğunu söyledi. Ayrıca köyün aşağı kısmında bir Ermeni kilisesi vardı ama adını bilmiyordu. Yıkılmıştı: Hazine avcıları ve çocuklar o kadar çok kazmışlardı ki duvarları pes etmişti; ardından insanlar muhtemelen evleri veya başka inşaat işleri için tuğlalarını almışlardı.

Bunlar yüzyıllık soykırımın çok daha ileri aşamalarıydı: Başka bir şeye dönüşmüş Ermenilerin karşısında bellek kirletilmiş ve silinmişti. Beyaz gömlekli ve beyaz hacı takkeli bir adam bir katırla yanımızdan hızlı bir şekilde geçerken kısaca bize bakıp gülümsedi: Uzun beyaz bir sakalı vardı ve hiç bıyığı yoktu. Peygamberin "Putperestlerin yaptıklarının tersini yapın: Sakal bırakın ve bıyıklarınızı kısa kesin" emrini yerine getirme konusunda en dikkatli Müslümanların ayırt edici özelliğiydi bu. Sandaletli ayaklarının arkasındaki hurçtan, bir tüfeğin namlusu görünüyordu. Arkasından çiçekli başörtüsü olan genç bir kadın geldi. Tıpkı arkasından gelen atlılardan, bir adam ve oğlan çocuğu gibi bir doru atın üzerinde sırtı bize dönük halde yan oturmuştu. Son gelen siyah elbiseli ve sadece gözlerini açıkta bırakan beyaz bir peçe takmış yaşlı bir kadındı. Bir eliyle benekli gri atının yularını tutuyordu ve eyerine küçük bir kilim serilmişti.

Aslan saçlı ince bir adam mangalın yanındaki çeşmeye yanaştı: Venkliydi, "O da bir Ermeni ve Hıristiyandı" diye fısıldadı Ferit. Birbirlerini çok yakın olmayan eski tanıdıklar gibi biraz mesafeli selamladılar; diğer iki yoldaşımızı tanımıyor gibiydi. Selamlarını yalnızca başını sallayarak kabul etti. Adam konuşmaktan çok sigara içmekten keyif alıyordu ama Ferit yazdığım şeyleri tarif ederken ona kulak veriyordu. Sigaraların arasında köyün ağası biraz çekinerek Süryani olduğunu açığa vurdu. Ferit ve ben peş peşe sohbetlerimizle onu nazikçe, gerçekten Ermeni olduğunu ve Süryani Ortodoks Kilisesi'nin üyesi olduğunu kabul etmeye ittik. Konuşma, nefesinden çıkan küçük gri bulutlarla canlılığını yitirirken sadece baba tarafından yarı Ermeni olduğunu söyledi. Sadece kim olduğunu söylemek için kadim uygarlıklarla ilgili belirsiz ve dolambaçlı konuşmasından dolayı ona takıldım. Bunu keyifle ve gülerek karşıladı ama şunu da ekledi: "Halkınız Hrant'a ne olduğunu unutuyor."

Gazeteci Hrant Dink'in cinayetiyle ilgili dokundurmasına, unutmadık, diye yanıt verdim. Türkleri öfkelendirip nihayet hakikati kabul etmeye iten şey onun suikastıydı. "Evet, 'Hepimiz Ermeni'yiz! Hepimiz Hrant'ız!'" dedi cinayetten sonra İstanbul sokaklarına çıkan kalabalıkların attığı sloganlara

gönderme yaparak. Ermeni milliyetinden olduğunu kabul etmekte çekingen davranmasını alaya alarak "Ve sizin de halkınız" dedim. "Peki: Benim de halkım" diye kabul etti. "Fakat kaç insan çıktı? Yüz bin mi? Hadi bir milyon diyelim veya hatta iki milyon olsun: Bu ülkede 70 milyon insan daha var ve onlarla da yaşamak zorundayız."

Dink'in ölümü sadece Ermeni-Türk ilişkilerinde bir dönüm noktası değildi, her iki tarafı da kolektif ve çok eşitsiz bir travmayı iyileştirmeye sevk eden bireysel bir trajediydi. Fakat okumalar farklı farklıydı: Uzun yıllar Türklerle hiç temasları olmayan diaspora Ermenileri, yıllardır şeytanlaştırdıkları bir halktan dayanışma gösterilerine tanık olunca güçlü bir şekilde etkilenmişlerdi.

Ancak Türkiye'de karşılaştığım Ermenilerin çoğu, içlerinde onlara sempatiyle bakanların da olduğu Türk toplumunun birçok farklı kolunu halihazırda tanıyanlar cinayete odaklanmışlardı ve devletin gizli bir şekilde dahil olduğundan şüpheleniyorlardı. Onlara göre mesaj çok açıktı: Seslerini çok çıkarırlarsa Ermenilerin kökü kazınır. Laf arasında, parmak basmaya meyilli olan Süryani Ermeni, Hrant Dink'in katili Ogün Samast'ın yanında gururla dikilen bir polis ve jandarmayla çekilmiş fotoğraftan bahsediyordu. Samast bir Türk bayrağı tutuyordu. Çerçevelenmiş başka bir bayrak da arkalarında, yukarıda asılı haldeydi ve üzerinde Atatürk'ün imzasıyla şu sözü yazıyordu: "Vatan toprağı kutsaldır, kaderine terk edilemez." Fotoğraflardan bazıları çekildikleri tarihi gösteriyordu: 21 Ocak 2007, Samast'ın *Agos* gazetesinin editörünü vurmasından iki gün sonra.

Fotoğraflar, Dink'in cinayetinin Türkiye'de "derin devlet" olarak bilinen, devlet içinde paralel bir devlet gibi hareket eden, komplolar örgütleyen ve Kemalist müesses nizamı veya onun bulanık popülizm ve milliyetçilik mirası neye dönüştüyse onu koruma hedefiyle iktidarın iplerini ellerinde tutan subayların, polislerin ve yeraltı dünyasından ortaklarının olduğu gizli bir görevliler ağının işi olduğu görüşüne inandırıcılık katıyordu. Dönemin Türk başbakanı Bülent Ecevit'in 1974'te bu terimi icat ettiği günden bu yana bu gizli topluluğun gerçek yapısı, organik bir yapı mı yoksa belli durumlarda bir araya gelen o duruma mahsus iktidar gruplarına verilen jenerik bir isimden mi ibaret olduğu konusunda çok mürekkep harcandı.[4]

Süryani Ermeni sigaranın izmaritini yere attı ve ayağıyla ezdi. Benimle donuk bir şekilde vedalaştı ve şimdi yeni yeni açılan gümüş ve altın renkli so-

4 3 Kasım 1996'da Balıkesir'in batısındaki Susurluk ilçesinde yaşanan bir araba kazası, genelde "derin devletin" doğrulandığı olay olarak ele alınır. Urfalı sağcı bir meclis üyesi Sedat Bucak, kaza yapan Mercedes-Benz 600 SEL'den sağ çıkan tek kişiydi. İçindeki diğer üç yolcu ölmüştü: Hükümlü bir uyuşturucu kaçakçısı ve kiralık katil olan, Türk sağcı gruplardan Bozkurtların militanı Abdullah Çatlı; kız arkadaşı Gonca Us ve kıdemli bir polis memuru Hüseyin Kocadağ. Çatlı'nın yanında Mehmet Özbay ismine düzenlenmiş sahte bir pasaport vardı. Aynı takma isim 13 Mayıs 1991'de Papa II. John Paul'a suikast düzenleyen Mehmet Ali Ağca tarafından da kullanılmıştır.

kak lambalarıyla bezenen Venk'e gitmek üzere tepeden aşağı yola koyuldu. İfşa olmuş, (Türk, İslâmi, Süryani, Hıristiyan) kabuklarını soymuş bir halde uzaklaşıyordu. Değişmiş veya değişmemiş inançlarını ve kuruntularını ve doldurmaya geldiği bidonu götürüyordu: Adıyaman'ın Fırat kenarındaki kentleri yazın daha da keskin hale gelen bir su kıtlığından mustaripti.

Süryaniler... İsimleri her zaman kulağıma olağanüstü derecede arkaik bir isim olarak gelmişti; zihnime 1970'lerde Buenos Aires'teki Ermeni okulunda, imparatorlukları ve Ermenilerle aralarındaki düşmanlıkla ilgili tarih derslerinde kazınmıştı. Onları bugünkü halleriyle görmek hâlâ çok tuhaftı; sayıları alabildiğine azalmış Ermeni halkından çok daha küçük bir Hıristiyan azınlık. Efsanelerde Hayk, Van Gölü'nün kuzeyinde yaptıkları savaşta Süryani devi Bel'i yendikten sonra Ermeni ulusunun kurucu patriki olmuştu. Bel onu boyun eğmeye ikna etmeye çalışmıştı: "Neden o dondurucu iklimlere gittin? Yakınıma gel de sana altımdaki toprakları vereyim." Başka bir zamanda Senekerim, Ermeni okul kitaplarındaki asil lakabıyla "Süryanilerin kötü kralı", MÖ 689'da Babil'i yok etmişti:

> Şehir ve evleri, temelleri ve duvarlarıyla harap ettim, ateşle yaktım. Surları ve dış duvarları, tapınakları ve tanrıları, tuğla ve topraktan yapılma tapınak kulelerini, ne kadar çok şey varsa hepsini yerle bir edip Arahtu kanalına attım. O kentin sisleri ortasında kanallar kazdım, şehri suya boğdum ve böylece temellerini yok ettim. Bir selin yapacağından daha eksiksiz bir şekilde yok ettim. Gelecekte bu şehrin bulunduğu yer, tapınakları ve tanrıları hatırlanmasın diye onları tamamen sel sularıyla yok ettim ve çayırlara çevirdim [...] Babil'i yok ettikten sonra tanrılarını da parçaladım ve halkını kılıçla kestim; şehrin zemini taşınabilsin diye söküp alıp Fırat'a taşıdım [...] Tozları Dilmun'a ulaştı, Dilmunlular bunu gördü ve Asur korkusunun dehşeti üzerlerine düştü [...] Asur'un kalbini yatıştırmak için o halklar onun artan gücüne itaatle boyun eğmeli; Babil'in toprağını alıp en uzak halklara hediye olarak yolladım.[5]

Tarihî kayıtlar askeri güce yönelme eğilimindedir. Bu Süryanileri güçendiren bir önyargı olmanın yanı sıra Amerikalı-Süryani bir tarihçinin "İncilden kalma yanlış temsiller" dediği şeylerdir. Yunan klasiklerini Hıristiyanlık çağının ilk yüzyıllarında tercüme ederek ve dünyanın muhtemelen ilk üniversitesi olan, 4. yüzyılda Süryani Kilisesi'nin kurduğu Nüsaybin Okulu'yla harp bilimine yaptıkları katkıların katbekat üzerine çıkan bir uygarlığı karartıyorlardı.

Birkaç ay öncesinde İstanbul'da, Konstantinapolis Ermeni Patrikhanesi'nin merkezî olan eski Kumkapı Mahallesi'nde şans eseri yaşanmış bir karşılaşma, Adıyamanlı Süryani Ermenilerin varlığını benim için açığa çıkarmıştı.

5 Daniel David Luckenbill, *The Annals of Sennacherib*, Eugene, Oregon, 2005, s. 17.

O gün iki polis kros motosikletler üzerinde hızla yanımdan geçti. Dar kaldırımlı sokakta biri neredeyse kötü bir şekilde kayacakken, dışında kalabalığın toplandığı bir kıyafet dükkânının önünde dramatik biçimde durdu. Aşırı telaşa kapılmış dükkân sahibi, kemerli burnu kanarken ağır bir Güney Kafkasya aksanıyla (belki Gürcistan veya Abhazya aksanıyla) Türkçe küfürler savuruyordu. Belli ki bir soygun olmuştu: Etrafımdaki Doğu dillerinin karmaşası içinde iki kadın muhtemelen Habeşçe veya Eritre diliyle konuşuyorlardı ama Doğu Ermenice bir diyaloğu da seçmiştim. Ardından Batı Ermenice sözcükler geldi kulağıma. Bana sesleniliyordu: Birkaç yıl önce tanıştığım bir arkadaş beni fark etmişti.

"Balıklı Kilisesi'ne gidiyorum" dedi. Meraklı bir şekilde ona eşlik ettim. İstanbul'da daha önce böyle tuhaf bir kilise adı duymadığım için şaşkındım çünkü isim bana İbrahim'in Urfa'daki Balıklı Gölü'nü hatırlatmıştı. Büyükannemin 1915'te çöllere gönderilmeden önce yaşadığı en canlı çocukluk anılarından biriydi o göl. Kilise kapalıydı. İstanbul'daki birçok Ermeni kilisesi gibi bir duvarın ve metalik bir geçidin arkasına saklanmıştı. Fakat merakımı uyandırdığından pazar günü geri geldim. Bu sefer başörtülü genç bir kızı takip ediyordum (on iki yaşından büyük değildi muhtemelen). Beni açık olan girişe götürmek için Kumkapı'nın labirenti andıran sokaklarından temkinli bir şekilde geçirdi ve açıklanmayacak biçimde korkuya kapılmış gibi fırlayıp kaçtı.

Hiç balıklı göl yoktu. Fakat Surp Harutyun Kilisesi Kumkapılı Ermeni balıkçıların, Anadolu'nun iç kesimlerinden göçmüş kişilerin ve onların soylarından gelenlerin sık gittikleri bir yerdi. Apsisin yaldızlı ve güllü yarım kubbesinin altında, balık şeklinde gümüş bir çanak asılıydı. Muhtemelen erken Hıristiyanlık sembolleri örnek alınarak yapılmış bir buhurdanlıktı. Yaptığı göndermeler, balığın doğurganlık ve yaşamla ilişkilendirildiği Hıristiyanlık öncesi çağlara kadar uzanıyordu. Belki de her sabah Marmara Denizi'ne açılmadan önce burada bir dua mırıldanan, tam da İncil'de geçen meslekleriyle hâlâ Kumkapı'nın kenarlarındaki Bizans duvarlarını geçen ilk cemaat üyelerine verilmiş bir selamdı bu çünkü İsa'nın havarilerinden birkaçı da balıkçıydı. 3. yüzyıla gelindiğinde balık "her yerden her Hıristiyanın anladığı bir semboldü".[6] 1855'te inşa edilmiş barok bir kilise olan Surp Harutyun, tarihî illerden İstanbul'a göç etmiş, çoğu Ermeniceyi kusurlu konuşan veya hiç konuşamayan son Ermeni dalgası arasında hâlâ çok popüler bir yerdi: Ayini yöneten rahip, Meryem sevgisi üzerine Türkçe canlı bir vaaz veriyor, bazı pa-

6 Frigya'daki Hierapolis'in piskoposu için yapılmış bir cenaze anıtındaki Avercius yazıtında görüldüğü gibi, bu tarih en geç MS 212'ye kadar uzanır. Jörg Frey, Jan G. Van der Watt ve Ruben Zimmermann, *Imagery in the Gospel of John: Terms, Forms, Theology of Johannine Figurative Language*, Tübingen, 2006, s. 396.

sajları alışılmadık bir şekilde gülümseyerek vurguluyor, vaaz vermekten çok öğretmenlik yapıyordu.

Katılanlar arasında, iki yıl önce Maruta Dağı'nın tepesinde bana dinini yeniden Hıristiyan olarak değiştirmek ve ailesiyle arkadaşları arasında bilinen ismini resmî ismi yapmak için Türk mahkemelerine yazdığı reddedilmiş dilekçelerini gösteren Aram'ı fark ettim. Seyahatinden kısa süre sonra talebi kabul edilmişti ve hemen üzerine cemaate katılmıştı. Ayinden sonra sunulan yemekte, Aram'ın yanında kırklı yaşlarının ortasına gelmiş bir adam oturuyordu. Beyaz tenli ve mavi gözlü adam en şık kıyafetleriyle gelmişti. Baştaki hoşbeş muhabbetler yavandı ama aslen Adıyamanlı olduğundan bahsedince bu sakin sohbetin durağan yüzeyi altında bir şeyler canlanmaya başladı. İl egzotik bir yerdi ve bunun nedeni sadece tarih boyunca sürekli sahip olduğu tuhaf isimler değildi. Aynı zamanda hepsi biraz ilgiyi hak eden bir dizi efsanesi vardı. Daha önemlisi soykırımdan sonra oluşan diaspora topluluklarında Adıyamanlı Ermenilerle karşılaşmak çok nadirdi.[7]

İlde sadece Türkleşmiş veya Kürtleşmiş Ermeniler yoktu; daha sonra İslâm'a geçmiş Süryanileşmiş Ermeniler de vardı. İsmi Nazaret olan mavi gözlü adam Müslüman doğmuş ve anne babası ona Müslümanlaşmış Süryaniler olduklarını söyleyinceye dek Türk olduğuna inanarak büyümüştü. İlk ergenlik yıllarına adım attığında Adıyaman Süryani Ortodoks Kilisesi'ne gidiyorlardı. Ancak yıllar sonra Ermeni kökenli olduklarını öğrenmişti: Adıyaman'daki Süryanilerin çoğu öyleydi ama kimisi bunu bilmiyordu. Ayrıca Nazaret'in eklediği gibi Süryani kilise adamları kökenlerini reddederek kafa karışıklığına katkı yapmışlardı: "Bize Ermeni olmadığımızı söylüyorlardı."

Hiçbir farklılık hemcinsler arasındaki kadar keskin değildi, belki de Perslerin "Birbirlerinden kuzenler gibi nefret ederler" deyişinin anlamı buydu. Bu söz, Ermeniler ve Süryanilerin, yani en eski ulusal Hıristiyan kiliselerinin arasındaki ilişkiyi tarif etmekten çok uzaktı. Ermenistan 301'de dünyanın ilk Hıristiyan devleti olmuştu ama efsaneye göre Edessalı (günümüzün Urfası) Kral Abgar, havari Tomas, Thaddeus ve Bartalmay'ın [Bartholomew] evanjelik misyonunu takip ederek İsa'nın çarmıha gerildiği gün yeni inancı benimsemişti.

Ermeni bir hükümdar olan Abgar, Süryani veya Süryanice konuşan bir nüfusu yönetiyordu ve bundan dolayı da Süryaniler MS 33'te dünyanın ilk Hı-

7 Sağ kalan ve gizli Ermenilerin sayısını tahmin etmenin güçlükleriyle ilgili bir açıklama için bkz. George Aghjayan, "The Armenian Key to the Homeland", *The Armenian Weekly*, 16 Haziran 2015, Ermeni soykırımının yüzüncü yılı özel sayısı. Bu yazarla yapılan özel bir görüşmede Aghjayan, sayılarını "bilemeyeceğimizi" vurguluyordu: Kayıp, 1915 katliamlarından sağ çıkmış ve kimliklerini Müslümanlaşarak saklamış Ermeniler içinden bilinmeyen sayıda bir insan; anlaşılabilir bir şekilde kökenlerini söylemekten kaçınır. Aghjayan'a göre onları Ermeni olarak tanımlamanın ek zorluğu, benim de benimsediğim bir bakış açısıyla, onların soykırımdan kurtulanların çocukları ve torunları olarak kabul edilmesiyle aşılabilir.

ristiyan olmuş halkı olduklarını söylerler. İsa'nın iyileştirici gücünü duyunca, fil hastalığına yakalandığı söylenen ve deva arayan hükümdar onu Edessa'da kalması için davet etmişti: "Küçük ama güzel bir şehrim var, benimle paylaşmanız için size sunuyorum." Abgar'ın habercileri mektubu MS 30'da Kudüs'e götürmüşlerdi:

> İsa Abgar'ın mektubunda yazanlardan çok memnun olduğunu ifade etti ve Havarisi Thomas'a, Rab'bimizin kendi ağzıyla buyurduğu bir cevap yazmasını buyurdu. Bu mektupta Kurtarıcımız şöyle diyordu: "Ebediyete yükseldiğimde müritlerimden birini size göndereceğim, o sizin acılarınızı alacak ve size ve etrafınızdakilere yaşam verecek."[8]

Ermeniler arasında Süryanilerle rekabetleriyle ilgili en yaygın efsane, paganların çağına kadar uzanan bir karşılıksız aşk hikâyesidir. Ermeni Kralı Güzel Ara tarafından reddedilen Kraliçe Semiramis, Süryani ordularını Ermenistan'ı işgal etmeleri ve hükümdarı canlı yakalamaları için yollamıştı. Fakat Ara savaşta ölmüştü. Semiramis'in Ara'nın yaralarını yalayıp yaşama geri döndürmelerini emrettiği Süryani tanrıları başarısız olmuştu.[9] Genelde kendi toplulukları içinde evlenen Ermeniler ve Süryaniler özellikle İslâmi ülkelerde kardeş kiliselerin fertleri olarak birbirleriyle evlenirler. Ancak Ara'nın Semiramis'in askerleri tarafından öldürülmesi yakın zamana kadar hâlâ dargınlıklara neden oluyordu. Ermeni bir baba ile Süryani bir annenin kızı olan bir kadın, 1978'de Tahran'da karma bir çiftin düğün eğlencesinin ters gittiğini hatırlıyordu. Her iki topluluğun misafirleri arasında önemsiz bir olay nedeniyle bir itiş kakış yaşanmıştı ama Süryani kraliçesine takılan kötü adlarla Ermeni kralını alaya alan sözler de tarafların birbirine ettikleri hakaretlerin ve attıkları yumrukların arasında uçuşuyordu.

* * *

"Korku her zaman bizimle" dedi Ferit. Venkli adamın ruhsal yapısını tercüme ediyordu. "İstesek de istemesek de" korku onları bir gölge gibi takip ediyordu. "Yahu" dedi, "ben Kürt'üm: Bir Kürt ve Müslüman olarak doğup büyüdüm ama bu benim tercih ettiğim bir şey değil; yine de bize Ermeni diyorlar ve sürekli gözleri üzerimizde."

8 Fr. Michael Chamchian, *History of Armenia: From BC 2247 to the year of Christ 1780, or 1229 of the Armenian era*, çev. Johannes Avdall, Kalküta, 1827, s. 105-107. Bu efsane 6. yüzyıla dayanan bir papalık fermanıyla *De libris non recipiendis* ("Kabul Edilmeyen Kitaplar") listesine alınarak yasaklanmıştı. Papanın aforoz etmesine rağmen Ermeni Apostolik Kilisesi'nin aksine Roma'yla birlik halindeki Mkhitarian Tarikatı'ndan Peder Chamchian, kitabında Kral Abgar efsanesinden uzun uzadıya bahseder ve bu efsaneyi olduğu gibi kabul eder. Bu kitap modern Ermeni milliyetçi anlatıların başlangıcı olmuştur.

9 Küçük Asya'nın tarihöncesi dönemlerine uzanan kadim Kibele ve Attis mitinin bir çeşididir muhtemelen: James R. Russell, *Zoroastrianism in Armenia*, s. 415-416.

Duraklamaları ve ifadelerinde yatan bir şey, bunların bir matematikçi olarak çok doğal bir şekilde ve açıkça tartışmaya yatkın olduğu şeyler olmadığı duygusunu iletiyordu. Din değiştirdikten sonra dördüncü nesilleri İslâm içine doğmuş olsa da Ermenilerin gâvur olarak görüldüğünü söylüyordu: 18 metre ileride aile dükkânlarının rakipleri vardı ama tüm yerel polisler düzenli müşterileriydi. "Bize daha çok güvendiklerini, dürüst olduğumuzu ve daha iyi hizmet ve ürün sunduğumuzu söylüyorlar." Yine de yapabilseler polislerin de şehirdeki diğer herkesin de Ermenilerden bir şey almayacağını da ekliyordu. Tüfekçi de hemen hemen aynısını söylüyordu: Müşterileri ona sırf kentte başka silah ustası olmadığı için geliyorlardı.

Birkaç yıl önce nüfuzu geniş bir dostları Ferit'e, yeni atanmış emniyet müdürünün Ankara'ya neden Gerger'de bu kadar çok Ermeni'nin olduğunu sorduğunu anlatmıştı. Kaç Ermeni'nin olduğunu sorduğumda ne kastettiğimi başta anlamamalarına rağmen Ferit'in Hıristiyan kuzenleri kentin yarısının Ermeni kökenli olduğunu tahmin ediyorlardı. Genç kuzen, Tüfekçi'nin balkonunda, Müslümanlaştırılmış olanları saymadıkları için "Sadece dört aile" diye cevaplamıştı. Devlet din değiştirme kayıtlarını tutuyordu: Resmî bir süreç olduğundan, dinî bağlılığın resmî önem arz ettiği bir ülkede arkasında kayıt bırakıyordu. Fakat Ferit'le sır olarak paylaşılan bilgi doğruysa, bu sadece görevlilerin Ermeni kökenli kişileri bildiklerini değil (belleği o kişiler için kaybolmuş olsa bile) bunun, takip ettikleri bir demografik bilgi olduğu anlamına da geliyordu.

Güneş aramızdan ayrılıyor, beraberinde neyi varsa götürüyor, sesleri de alıyordu. Hayat yaklaşan geceden çekildikçe dağların sessizliği üzerimize iniyordu. Çobanı olmayan keyifli bir sürü, kare şeklindeki caminin arkasında kaybolan uzun bir kuyruk olmuş, yokuştan aşağı yürüyordu. Fakat bazı keçiler inen gruba yeniden katılmadan önce bir uçurumun kenarında kısa süreliğine dalıp giderek oyalanıyorlardı. Ezan sesi aşağıdaki caminin hoparlörlerinden belirsiz bir biçimde duyulmadan önceki son ses onlarınkiydi. Ezandaki saniyelik farklar nedeniyle Allah'ın ismi ve onu yücelten sözcükler yalancı bir yankıyla tekrar ediyordu.

Ancak sessizlik boşlukla eşanlamlıysa *natura abhorret a vacuo* (doğa boşluk kabul etmez). Ferit'in polis olduğunu düşündüğüm arkadaşlarından biri, biraz aktör Hakan Eratik'e benzeyen ince bıyıklı olan, tanıdığı bir altın arayıcısından bahsetti. Aslen Erzurumlu olan bu tanıdık, gömülü zulaların kartografyasına hâkim olduğunu iddia ediyordu: "Ermenileri hiç sevmiyor, bir keresinde ona 'Onlardan o kadar çok nefret ediyorsun ki hazinelerini aramak için çevrilmedik taş bırakmıyorsun' demiştim ama o sessiz kaldı." Erzurumlu adamın kasıtlı bir şekilde onu kızdırmaya çalıştığını söyledi. "Neden böyle bir şey yapsın ve neden kızasın?" diye sordum samimi bir şaşkınlıkla. "Çünkü Ermeni arkadaşlarım olduğunu biliyor."

Samimiyetinin derinliğiyle ilgili yargılarımı kendime saklasam da bir polis gibi konuşmuyordu. Yanık tenli ve Kürt arkadaşı gibi öğretmendi. Kendisi Azeri kökenliydi ve soykırımdan önce önemli Ermeni kentlerinden biri olan, şimdi Türkiye'nin kuzeydoğusunda bulunan Kars'tan gelmişti. Etnik yapısının Azeri olması ve Türk milliyetinden olmasının onu başlı başına Ermeniler karşısındaki iki düşman kampa yerleştirmesi hiçbirinin gözünden kaçıyor olamazdı. Ancak Ermenistan ve Azerbeycan'ın kuşatılmış Dağlık-Karabağ bölgesi için verdiği savaşla (ki Nisan 2016'da yirmi yıllık ateşkes kısa süreliğine bozulmuştu) ilgili sessizliğimiz dostane bir sohbet sürdürmekte hemfikir olduğumuzu üstü örtük bir şekilde gösteriyordu. Ayrıca çatışmayla ilgili görüşlerimiz, çözümüne çok ama çok az etki edeceği için boşunaydı da. Söyleyeceğimiz veya dile getirmeyeceğimiz hiçbir şey gidişatını değiştirmeyecekti. Yine de bu akıl yürütme ihtilaflı konularla ilgili sohbetlerin hepsinin yarıda kesilmesine ve dünyanın daha yoksul bir yere dönüşmesine yol açardı çünkü kamuoyunu oluşturan unsurların bir araya gelip politikaları nasıl belirlediğini veya değiştirdiğini görmezden gelmiş olurduk. Yine de bu koşullarda o pastoral sessizliği bozmak doğru gelmiyordu çünkü nasıl doğduysak öyle doğmuştuk ve o da uyumlu bir arkadaş olduğunu kanıtlıyordu.

Ve kendime sakladığım bu önerme beni, bizim seçmediğimiz ve inananlar için nedenini sadece Tanrı'nın bildiği, diğerleri içinse şans eseri olan kökenlerimizin neden önemli görülmesi gerektiğini merak etmeye yöneltti: "Hepimiz maymunlardan geldik." Kürt öğretmen Azeri meslektaşını alarma geçirmişti: Bana hayretle bakarken âdemelması inip kalkıyordu. "O halde neden maymunlar insanlara dönüşmüyorlar?" diye sordu sakin bir şekilde, Scopes Davası'ndan* zaman ve mekân olarak çok uzakta cereyan eden bu alışılmadık sohbette. Evrimi tartışmanın benim için bilim ama onlar içinse kırıcı olacağını kabul ediyordum ama böyle bir dönüşümün birkaç nesillik bir süre zarfında yaşanmayacağını tahmin ediyordum: Törpülemeye çalıştığım ve kendiliğinden ortaya çıkan bir alaycılıkla, "Bir şempanze dedenin iki ayak üstünde yürüyen bir toruna sahip olma ihtimali düşüktü" dedim. Yaptığım iğnelemeden daha konuşurken utanmıştım. "Az çok emin olarak söyleyeceğim şey budur" dedim.

> *İnsanın Türeyişi*'nden bu yana Darwin üzerine çok şey inşa edildi. İnsan evrimi üzerine okuduğum en ilginç teorilerden biri, Ian Tattersall tarafından ortaya atılmıştır. Kendisi Britanyalı bir antropolog ve şu anda New York Doğa Tarihi Müzesi'nin müdürü. Tattersall insansıların ve tarihöncesi insanların evriminin katı bir çizgiyi izlemediğini söylüyor. Bir süre birlikte var olmuşlar.

(*) 1925'te John Thomas Scopes isimli bir lise öğretmeninin, Tenessee eyaletinde evrim kuramını öğretmeyi yasaklayan Butler Yasası'nı ihlal etmekle suçlandığı dava – e.n.

> Başka bir deyişle Cro-Magnonlar yaklaşık 40.000 yıl önce Afrika'dan yayılmaya başladıklarında hâlâ Neanderthaller varmış ve mevcut kolektif davranış kalıplarımızı kılavuz olarak alırsak Homo *sapiens sapiens*'in öncülünün onları nasıl rekabet dışı bıraktığını anlayabiliriz. En keskin farklar hısımlar arasındaki farklardır, dolayısıyla ortak atalarımız muhtemelen daha zayıf insansıları imha ettiler.[10]

Azeri öğretmenin gözleri şimdi üzgün bakıyordu. Hâlâ yumuşak bir ses tonuyla konuşarak bana bahsettiğim isimleri sordu: "Okuyacağım." Yaradılışla ilgili İslâmi inançlarının incindiği belliydi; Ferit hepsini bilgiç bir gülümsemeyle izlerken Kürt arkadaşının tedirgin tavrını onaylıyordu. Azeri kibar tavrını koruyordu. Uzatmamak için onu Darwin konusunda sorgulamaktan uzak durdum çünkü ismine aşina olmadığına dönük rahatsız edici bir izlenime kapılmıştım. Zamanında Türkiye'nin Anadolu topraklarında kırsal bir okulda okuyan dördüncü sınıf öğrencilerine yaptığım ziyaret, Kürt çocukları ve güzel yazı sanatını öğrenen bir avuç Ermeni büyük nineyle zaman tünelinde yolculuğa çıkmışım gibi hissettirmişti. Mavi gözlerini uzak ufuklara dikmiş Selanikli beyaz tenli adamın, Atatürk'ün portresinin başkanlık ettiği bir sınıfta güzel eğik yazılarla kaleme aldıkları uzun A'ları hevesle gösterirken kıkırdıyorlardı.

O akşam Ferit'in Gerger'deki aile evinde misafiriydim. İçerideki avluyu kuşatan iki kanadıyla iki katlı bir binaydı. Göze çarpmayan bir duvar, evi sokaktan ayırıyordu. Girince ince yapılı genç bir kadın, ayaklarını sürüyerek avludan geçti ve kadınlara ayrılmış sağ kısma gitti. Belirsiz bir kaynaktan, belki sokak lambasından gelen cılız ışık sayesinde bana kaçamak bir bakış atmak için yüzünü çevirdiğinde yanık tenli benzini ayırt edebilmiştim ve ipek başörtüsünün kuyruğu kapının arkasında kaybolmadan önce, arkasında parlak bir iz bırakmıştı. Ferit'in ailesindeki kadınları görmem bu kadardı. Akşam yemeğini erkeklerin tarafına yeni bırakmıştı; sofra ekmek, yoğurt ve en az dört çeşit yemekle doluydu. Ferit'in iki ağabeyi, dükkândaki işlerden tükenmiş bir halde bizi bekliyordu. Sofranın etrafına oturduk ve çok fazla merasim ve konuşma olmadan ekmeğimizi bölüp ayrı ayrı tabaklarımıza kepçeyle yemek koyduk. Sonra da aç kurtlar gibi yemeğe gömüldük. Gözlerimiz yerde, yakışıksız bir zorunlulukmuş gibi hızla yiyorduk ve konuşmamız

10 Okurlara verilecek en iyi tavsiye insan evrimine ilişkin teoriler için birincil kaynaklara başvurmalarıdır: Ian Tattersall, *Masters of the Planet: The Search for Our Human Origins*, New York, 2012 [*Gezegenin Efendileri*, çev. Gökçe Metin, Redingot Kitap, İstanbul, 2018] ve Charles Darwin, *The Descent of Man: Selection in Relation to Sex*, Londra, 1874 [*İnsanın Türeyişi*, çev. Bahar Kılıç, Alfa Yayınları, İstanbul, 2024]. Ayrıca yukarıda alıntıladığım sohbette yanlışlıkla Tattersall'dan New York'taki Doğa Tarihi Müzesi'nin müdürü olarak bahsettiğime de dikkat etmek gerek: Bu satırları yazdığım sırada (gerçek unvanıyla) kurumun başkanı Ellen Futter'dı; Tattersall Antropoloji Bölümü'nün emeritus küratörüdür.

çok gerekli olduğunda kısaca konuşuyor ve fısıltının ötesine geçmiyorduk.

Ferit ve "Gâvur Sokağı"ndaki Hıristiyan kuzenleri sadece dinleriyle değil yaşam alanları ve daha fazlasıyla da ayrılıyorlardı. Tüfekçi'nin karısı, kızları veya gelinleri konuşurken bize katılmışlar ve bizi ellerimizi sıkarak veya iki yanağımızdan öperek karşılamışlardı. Evin içi Batı tarzı mobilyalarla, vitrinlerle, masalar ve sandalyelerle zevkli bir şekilde döşenmişti. Doğuluların Avrupai dekor anlayışının abartılı aşırılıkları yoktu.

Bunun aksine Ferit'in evindeki erkekler bölümü katı bir İslâmi tarza sahipti; duvarları bir boydan diğerine kadar kaplayan büyük kilimler ve birkaç kırlent dışında çoğu şeyden yoksundu. Oda bir kervansarayın sıcaklığını veren şarap rengi ve kahverengi tonlarla kaplanmıştı. Akşam yemeğimizi bitirince en büyük kardeşleri tepsiyi kısa bir tangırtıyla kapının dışına koydu. Bu aynı zamanda bir sinyaldi çünkü hemen arkasından odaya yaklaşan dolgulu terliklerin boğuk sesleri geldi. Belki de daha önce gördüğüm kadındı. Ferit sabah çok erken bir vakitte Elazığ'da düzenlenen bir konferansa gideceğinden vedalaştı. Keçi kıllarıyla dolu döşekler açıldı ve ışıklar söndürüldü.

* * *

Beyaz öğle güneşi altında, gölgelerin olmadığı bir alanda, siyah bıyıklı ve bıyıklarına uygun bir takım elbise giyen, kendini beğenmiş bir adam mutsuz bir yüze sahipmiş gibi görünen Fiat'ın biraz uzağında ayakta dikiliyordu. Bıyıklarının ağırlığıyla aşağıya bükülmüş dudaklarında acılık vardı. Üflediği sigara dumanları arasında bir tamirciyle konuşurken duyulan ahenkli koyu sesi bu acılığı doğruluyordu. Birbirinin aynısı iki araba tamircisi iki paralel sıra halinde taşlarla döşenmiş bir meydana açılıyordu. Bu alelade yerde arabalar neredeyse hiç göze çarpmadan duruyorlardı. Yerel bir icadın çok ileri bir örneğiydi bunlar: İlk tekerleğin dönüşü Mezopotamya'da, ziyaret ettiğim araba döşemecisinin güneyinde kalan ve çok da uzak olmayan topraklarda altı bin yıl önce gerçekleşmişti.

Birkaç hafta öncesinde Suriye sınırına yakın olan Hatay'da tanıştığım 27 yaşındaki Ermeni Toros, Kommagene'nin antik kentlerinden biri olan ve şu an altmış bin kişinin ikamet ettiği Kahta Belediyesi'nin araç filosuyla ilgileniyordu. Nemrut Dağı'na giden yolda otellerin peş peşe sıralandığı bir mola noktasıydı burası. Dağın sivri zirvesi Yunan-Pers tanrıları ve Kral Antiokhos'un devasa başlarıyla çevrelenmişti. MÖ 1. yüzyılda kendine taktığı isimle "Romalıların dostu, Helenlerin dostu" hükümdar bu hiyerotesyonu, bağdaştırıcı dini için inşa ettirmişti. İlahlarını çatılı duvarların içine gömmeyi sevmeyen antik Perslerinki gibi bir açık hava mabediydi. Üslubu yarı Helenistiktir. Görünüşe göre Antiokhos'un krallığının tasvirini ve imgesini inşa etmeleri için tuttuğu Yunan zanaatkârlar tarafından Pers ve Ermeni motifleri-

nin yorumlanmasıyla yapılmıştır. Yazıtlar Asya Yunancasıyla yazılmış, retorik süslemelerle bezenmiştir.

Adıyamanlı bir Ermeni arkadaş Nemrut Dağı'nı "taşlar parkı" olarak tarif etmişti. İlahların devasa başlarının görkemli tuhaflıkları içinde büstlerden biri tuhaf derecede tanıdık geliyordu: Romalıların desteğiyle özgürlüğüne kavuşuncaya dek Antiokhos'u vasalı olarak tutmuş Ermeni İmparator Büyük Tigran gibi taktığı uzun Ermeni tiarasıyla bir hükümdarın büstüydü bu. Ermenistan'ın topraklarını en geniş sınırlarına ulaştırmış Kral Tigran'ın, uzun bir taçla profil portresinin işlendiği sikkelerden alınarak basılmış tasviri ağırlıkla ders kitaplarında kendisine yer bulur. Popüler bir hediyelik eşya olduğundan, zirvenin yakınındaki dükkânda onun asil başının kopyasını inceliyordum ama sonra kardeşi andıran iki dükkân sahibinin de kromdan yapılma bir tabancayı incelediklerini gördüm: Kaygılı yüzümü fark edince "OK, OK, no problem" (Tamam, tamam, sorun yok) dediler turist İngilizcesiyle "OK" (tamam) diye karşılık verdim ama taşa dönüşmüş tanrıların emniyetli ortamına geri çekildim. Geçmişte başlar bugün kaybolmuş ve tahtlara oturmuş bedenlerin üstünde yer alıyorlarmış. Muhtemelen bunlar "Tanrı karşıtlarına" Ermenice pagan putperestlere verilen isimle *çasdvadz*'lara yöneltilen seferberlikler sırasında bilinmeyen eller tarafından yok edilmişlerdi. Mekhitarian tarikatının tarihçilerinden keşiş Gevont Alişan'ın hatırladığı bir efsane, Tanrı'nın gazabının yankılarını taşıyordu: "Yerliler Nemrud'un, doruğun başına bir saray inşa etmek istediğinden ve kinle dolu bir yıldırımın onu yok edip dağda açılan çukurun içine gömdüğünden bahsediyorlar."[11] Bunun, Babil'in lanetlenmesiyle doğrudan bağlantısı vardır. Dillerin kargaşasıyla yıkılan kuleyi inşa eden, Nuh'un torununun torunuydu ve ismi Nemrud'du. Ermeni geleneğinde Nemrud Bel'di yani Hayk'ın yendiği Süryani devi.

Antiokhos'un abidevi mirası, taşlardan oluşan bu park ve onu tanrılarla el sıkışırken gösteren yüksek kabartmalar, Kommagene kralının Pers ve Roma imparatorluklarının arasında bulunan küçük krallığının bağımsızlığını korumak için özenle tasarladığı koreografisinin parçasıydılar. Tıpkı Rusya'ya sadakat konusunda eşitler arasında birinci olan Ermenistan'da da olduğu gibi Sovyet cumhuriyetlerinin her yanına saçılmış Lenin heykelleriyle aynı anlamı taşıyorlardı. 1991'de komünist rejimin el üstünde tuttuğu Ermeni yazar Vardges Petrosyan Bolşevik Devrimi ile MS 405'te Ermeni alfabesini yaratan keşiş Meştots arasındaki belleksel bağları abartarak bana, ülkenin çöken Sovyetler Birliği'nden ayrılıp bağımsız olduğu yıl "Tek bir Mesrop Maştots heykeli dikebilmek için yetmiş Lenin heykeli inşa etmek zorundaydık" demişti.

11 Ghevont Alishan, *Յուշիկք հայրենեաց հայոց* (Ermeni Memleketinden Hatıralar), Venedik, 1869, s. 99.

"*Հայաստան*", yani "Hayasdan". Bu, Toros'un kırmızı, mavi ve turuncu renkli plastik bileziğinde yazan Ermenice "Ermenistan"dı. Okuyamıyordu ama sesli bir şekilde yalnız bileğinde değil dükkânının asma katında kurduğu modern ofisinde de olduğunu söylemişti. Uzaktan kumandayla çalıştırılan bir güneşlik pencerelerin üzerine iniyordu. Üzerine boylu boyunca Ararat Dağı'nın resmi basılıydı. Uzun bir rafta boş viski şişelerinden oluşan bir koleksiyon düzenli bir şekilde dizilmiş haldeydi. Eski dönemlerde en kısadan uzuna kadar sıralanan okul çocukları gibiydiler: Bir dizi tek maltlı marka vardı ama gözlerim sevdiklerimden birine, Jack Daniel'in Old Number 7 serisine çevrilmişti. Sırf kişisel bir anıyı geri getirmiş olduğundan Adıyaman'da sadece birkaç gün aralıklarla Tennessee'yi çağrıştıran bu ikinci geriye dönüş kayda değerdi. 2000'de iş amacıyla Atlanta'ya yeni yerleşmiştim ve Lynchburg içki fabrikasına yakın olmak beni tanıdık bir gazeteci ve Jack Daniel tutkunuyla günü birlik bir yolculuk yapıp bu acı-tatlı burbonun evine gitmeye kışkırtmıştı.

Büyük oranda, viski yapımcısının eski fıçılardan yapılmış satranç tahtalarıyla oyunlar oynayan sakin insanları konu ettiği siyah-beyaz reklamlarının cazibesine kapılan bizler eski bir Cadillac'la üç saat sürecek yolculuğa çıktık. Her yaştan ve markadan boş Jack Daniel şişelerinin her türlüsünün satıldığı küçük bir meydanın etrafında bir dizi antika dükkânı vardı. Cansız mutsuzluklarıyla biraz korkunç olsalar da şişeler bize ilginç gelmişti. Öğle yemeği için oturduk: Garson kız bize içki fabrikasının tam karşısında bulunan lokantada hiç Old Number 7 viskiden veya diğer türden Jack'lerden kalmadığını söyleyince merakımız katlanarak arttı. "Bira fena olmaz" diye öneride bulundum. "Yok" diye başını salladı biraz mahcup bir şekilde. "Sadece soda veya limonatamız var: Lynchburg'da alkol satışı yasak."

Fakat Toros'un rafında boş viski şişelerinin oluşturduğu bu yapı, belki böyle bir niyet taşımasa da örtük bir öneme sahipti. Bu küçük ve altüst edici köşede Ermenistan'ın üç rengi ve Ararat resmiyle birlikte, Türkiye'de, özellikle de Erdoğan döneminde İslâm'a aykırı bulunarak reddedilen ve ayıplanan alkol, yerini alıyordu. Sadece Toros'un yerini değil, son on yıl boyunca benimsediği dini de dile getiriyordu: On yıl önce on altı yaşındayken bir Hıristiyan olarak vaftiz edilmişti. Tanıştığım diğer Adıyamanlı Ermeniler gibi iyi okumuştu ve belagati güçlüydü. Tel çerçeveli gözlükleri ve bakımlı keçisakalı bu izlenimi daha da ortaya çıkarıyordu.

"On yaşındayken sınıf arkadaşlarım okuldan sonra yapılan bir aktivite olarak imamdan Kuran dersleri almak için Kuran kursuna yazıldılar" dedi. "Sırf arkadaşlarım kaydolmaya gidiyor diye ben de evdeki büyük Kuran'ı kaptım ve gitmeye hazırlandım." Şaşıran babası ona nereye gittiğini sormuştu: "Sen böyle bir şey yapmazsın, sana göre değil bu." Babası namazını kılan ve kurallara uyan bir Müslüman olmasına rağmen Toros o an bunu pek anlayamamıştı.

Fakat on iki yaşındayken aynı sınıf arkadaşları ona görmezden geldiği bir kelimeyle, "dönme" lakabı takarak alay etmeye başladılar. Annesi ona "din değiştirdiklerini" ve "çok ama çok uzun zaman önce" Ermeni olduklarını ama Müslümanlığa geçtiklerini anlattı. "Başka bir şey anlatmadı: Katliamlardan, soykırımdan hiç bahsetmedi; sadece bunu, yani aslen Ermeni olduğumuzu söyledi." Ardından babasının Kuran kursuna katılmasını yasaklamasını hatırladı. Daha sonra daha derin vicdan muhasebeleri yaptıktan sonra neden kendisini sınıf arkadaşlarından farklı hissettiğini ve hiçbir zaman Müslüman gibi hissetmediğini de anladı. Hiç camiye ayak basmadığını fark etti. Türkiye'de Ermeni kökenli olduklarını yaşamlarının ileri aşamalarında öğrenmiş çok sayıda insan gibi Ermenilerin nereden geldiklerini merak etmeye başladı çünkü göçün Türklerin anlatılarında merkezî bir yeri vardı. Fakat hepsinden çok Ermenilerden neden bu kadar nefret edildiğini merak etti sürekli. Hâlâ da peşini bırakmayan bir soruydu bu.

Üç yıl sonra ailesinden gizli bir şekilde Adıyaman Süryani Kilisesi'ne gitti ve ayin onu adeta büyüledi. Onu on altı yaşında yine ailesine hiçbir şey anlatmadan vaftiz olmaya ikna eden bir cemaat duygusu yaratmıştı. Sırrı, okulu bitirdikten sonra İstanbul'da çalışırken açığa çıktı. Büyük ağabeylerinden biri Toros'a telefonda "Eve dönersen seni öldürürüm" demişti. Adıyaman'daki Nüfus Müdürlüğü'nde bazı evraklar doldurduktan sonra Toros'un din değiştirdiğini tesadüfen öğrenmişti. Toros saatler içinde kız kardeşinin İstanbul'daki dairesinden bir arkadaşının evine taşınmak zorunda kaldı. Arkadaşı onu bir yıl boyunca evinde ağırladı ve ona iş verdi. "Bunun olabileceğini, bunun için öldürülebileceğimi biliyordum: Gerçekten canım için korktum."

Toros 350 kişiden fazla üyesi olan aşiretinin tek Hıristiyan ferdi (Gerger'deki Barsum aşiretiyle bağları yok). Daha üç yıl önce ailesiyle barışmış ama örtük bir kabulle hiçbir zaman dinden bahsetmiyorlar. Ancak ailesinin Müslümanlaştırılması hakkında biraz daha bilgiye ulaşmıştı. Aşirette ilk din değiştiren kişi, büyük büyükbabası Bedros'tu. 1960'ların başında yaşamının son günlerinde din değiştirmişti. Toros'un amcaları, babalarının, yani Bedros'un oğlunun onları Adıyaman Süryani Kilisesi'ne vaftiz ettirmeye götürdüğünü hatırlıyorlardı.

Fakat Bedros'un din değiştirmesinden sonra ailenin geri kalanı da peşinden gitmişti. Adıyaman şehrindeki Süryani kilisesi Mor Petrus Mor Pavlus'un cemaat üyelerinden olan Toros, Süryanilerin ona Süryani olması ve Süryani bir kadınla evlenmeleri için baskı yaptıklarını söylüyordu. Vaftiz olmaya karar verdiğinde din değiştirmek için Süryani Kilisesi'nden müracaat formu almıştı. "Süryani Kilisesi'ne geliyorsan niye Ermeni olduğunu söylüyorsun?" diye soruyorlardı ona. "Onlara Ermeni olduğum için Ermeni olduğumu söyledim, ne dememi istiyorsunuz?" Binlerce yıl sonra ve ortak bir soykırımın

ardından hâlâ rekabet halinde olan, bu toprakların en eski iki halkıyla ilgili bu öyküdeki olağanüstü canlılık gözünden kaçmıştı muhtemelen: 1915'te Türkler ve Kürtler 750.000'den fazla Süryaniyi, yani Osmanlı İmparatorluğu'ndaki toplam nüfuslarının üçte ikisini imha etmişlerdi. Sağ kalanlar tehcir edilmiş ve yerkürenin her tarafına dağılmıştı. 2. yüzyıla kadar uzanan ve Hıristiyanlık çağı boyunca ilişkileri çeşit çeşit şekle bürünmüş Ermenilerle Süryani Hıristiyanların ortak tarihinde, Adıyaman'daki kardeş kilisenin varlığı Ermeni üyelerinin adlarını olmasa bile dinlerini korumalarına izin veriyordu.

Toros'un aşireti aslen Kommagene'nin kadim başkenti olan Şamşatlıydı. Türkiye 1989'da kenti Atatürk Barajı'nın suları altına gömmüştü. Tarihin imhası üzerine inşa edilmiş bir ülke için metaforlara dönüşen icraatların nadir bir örneğiydi bu. Müslümanlaştırıldıkları güne dek aşiretin aileleri, sınanmış ve denenmiş yöntemlerle sürdürülen arazi talanları ve onları sürmek için kendilerine saldıran ve evlerini yakan Müslüman komşuları için meşru hedeflerdi. Din değiştirme, en azından gayrimenkullerinin güvenliği ve emniyeti açısından durumlarını bir nebze iyileştirdi ama onlara nesillerdir söylenen "gâvur" tabirine ek olarak "dönme" damgasını yapıştırdı. Gizli Ermenilerin Türkiye'deki deneyimlerini kılavuz alırsak, bir ailenin kendilerini "kâfir" sıfatından kurtarmaları üç nesilden uzun sürebilir.

"Diğer Ermeni arkadaşlarımla çay bahçesine çıktığımızda, topu topu dörtbeş kişi oluyoruz, daha fazlası değil; her zaman –ama her zaman– polis gelip etrafımızdaki yakın masalara oturuyor; kimi zaman sivil polis oluyorlar" dedi. Kahta küçük bir şehir ve herkes herkesi tanıyor. Zaman zaman bunların hepsi kulağa paranoyakça gelse ve yanıltıcı izlenimlerin olduğunu da hesaba katsak bile Ferit'in Ankara'ya Gerger'deki Ermeni sayısının neden fazla olduğunu sorgulayan emniyet müdürüyle ilgili öyküsünü turnusol testi olarak alıyordum: Partizan hiçbir faaliyete dahil olmayan bir matematikçi olarak Ermeni köklerini saklamıyordu ama kendisini Kürt olarak görüyordu ve ailesinde Hıristiyan kuzenleriyle yakın ilişkilerini sürdüren tek kişiydi. Bununla beraber kiliseye katılma konusunda hiçbir belirgin eğilimi olmaksızın Müslüman olmayı sürdürüyordu. Herkesçe çok sevildiğinden ve ailesinin dükkânı sayesinde yerel polislerle arası iyi olduğundan herkesi kendine düşman görme kompleksine girmesi için hiçbir sebebi yoktu ve girmiyordu da: Gözetim altında olduklarını biliyordu.

Yüzeysel bir bakış açısıyla polislerin Adıyamanlı Ermenileri izlemesi, yetkililerde keskin bir güvensizliğin varlığına işaret ediyordu. Belki korkutulmuş bir azınlığın kalıntıları onlardan ne kadar korkuyorsa onlar da onlara o kadar güvenmiyordu. Devlet Müslümanlaştırılmış Ermenilerin sayısını biliyordu; Toros'un din değiştirdiğini hiçbir şeyden haberi olmayan ağabeyine rutin bir işlem sırasında ifşa eden ve kolayca erişilmesi mümkün nüfus bel-

geleriyle de biliyordu. Türk Devleti'nin dışında kimse kaç tane Müslümanlaştırılmış Ermeni olduğunu kesin olarak bilemez ama Adıyaman polisinin davranışları nüfusun boyutuna işaret ediyor olabilir; yalnızca oturma odasına sığan üç-dört Hıristiyan aileyle Müslüman olan tüccar kuzenlerinden ibaret olsalardı polis kesinlikle böyle bir zahmete girmezdi. Fakat Gerger'in nüfusunun yarısının Ermeni kökenli olabileceğini teslim etsek bile bin beş yüz Müslümanlaşmış çiftçinin ve tüccarın Türkiye'ye tehdit oluşturabileceğini düşünmek, bu ufak azınlıkların yıkıcı kapasitelerinden çok, yetkililerin paranoyası hakkında daha çok şey anlatır.

Toros'un kartvizitleri Ermenistan bayrağının kırmızı, mavi ve turuncu renkleriyle çerçevelendirilmişti. "Bin yıl geçse fark etmezler" diye güldü. Bir yıl öncesine kadar dükkânının girişini iki yandaki metal direklere takılmış iki büyük Ermeni bayrağı süslüyordu. Bırakın Anadolu'dakileri, İstanbullu bir Ermeni'nin bile içini ürpertecek bir hareketti bu. "Kimse ne olduğunu bilmiyordu" dedi. "Kimsenin umrunda değildi ve sırf renkleri soldu diye kaldırdım."

Ne var ki ulusal renkler sorunların en ciddisi değildi. "Genelde komşu dükkânlardan esnaf arkadaşlar öğle yemeğine bana geliyor" dedi. "Koca bir tavayı paylaşıyoruz ve ardından küçük bir çay-sigara molası veriyoruz." Bu sigara aralarından birinde Suriye'deki şiddet olaylarını tartışıyorlarmış:

> Onlara dedim ki, "İmamınız cihad ilan etse ve kâfirleri öldürmenizi emretse ya da Türkiye kargaşa içine düşse eminim gelip beni bıçaklarsınız." İkram ettiğim yemeğin ardından garaj girişinde sigara içiyorduk. Az çok aynı yaşlardayız ve iyi anlaşırız. Arkadaşlarınızın size "Hayır, nasıl böyle düşünebilirsin? Böyle bir şeyi yapmayız" veya benzeri bir şey demesini beklersin. Ama yok: Sessiz kaldılar, yere veya uzaklara baktılar ama utançla veya mahcubiyetle değil. Sigaralarını bitirdiler ve işlerine döndüler. Hiçbiri şaşırmamıştı; tahminim hiçbirini kızdırmamıştı. Yapacaklarını bilmiyorum ama yapmayacaklarını da bilmiyorum. Hiçbiri "Hayır, böyle bir şey yapmayız" demedi.

Bu, kötülüğün portresinden ziyade, akışkan bir ahlâkın veya ahlâk yoksunluğunun tasviriydi; tıpkı geçtiği güzergâhın şeklini alan veya sert köşelerden önce duran su gibi. Belki de onlarınki, bir yüzyıl önce Arabistanlı Lawrence'ın gözlemlediği, Türk askerlerinin ruh halinin bir türüydü; çağımızın ve bilincimizin buyrukları tikelde bütünün bir izdüşümünü görmeye karşı sınır tanımıyordu:

> Erler kaderlerini sorgusuzca kabul etmişlerdi; Türk köylülerine has bir gelenekle uysal bir şekilde. Koyun gibiydiler, hiçbir kötülükleri veya erdemi olmayan nötr birer varlıktılar. Yalnız bırakıldıklarında hiçbir şey yapmıyorlardı ya da belki yerde aptalca oturuyorlardı. Nazik olmaları emredildiğinde, telaşa

kapılmadan bulunabilecek en iyi arkadaşlar ve cömert düşmanlar oluyorlardı. Babalarına zulmetmeleri veya annelerinin bağırsaklarını deşmeleri emredildiğinde, sanki hiçbir şey yapmıyormuş gibi sakince veya iyi bir şekilde bunu yapıyorlardı.[12]

Toros için tüm bunların anlamı gitmesi gerektiğiydi. Ermenistan'a yerleşmenin hayalini kurmuştu ama orada iş yapmanın cesaret kırıcı olabileceğini düşünmüştü. "Eşim Ermeni olmalı" diye karar vermişti. "Yüzde yüz Ermeni." Ardından kendisi için yeni ufuklar olabilecek Almanya veya Kanada'nın isimlerini zikretmişti. Avustralya veya diğer yerler de onun için iyi olabilirdi. Türkiye'nin Ermenilere göre bir yer olmadığını söylüyordu; her zaman olduğu gibi patlamaya hazır bir bombaydı.

* * *

Barsum aşiretinden Adıyamanlı bir arkadaş V., beni Toros'la daha birkaç hafta önce Vakıflı'da yapılan Meryem Ana Yortusu'nda tanıştırmıştı. Vakıflı, Türkiye'de tüm nüfusu Ermenilerden oluşan son köydü ve hikâyelere konu olmuş Musa Dağı'nın gölgesinde bulunuyordu. Dinî bayram ve arkasından gece saatlerine kadar süren eğlenceler, özellikle Anadolu'nun iç kesimlerinde kalmış Ermeni grupları arasında çok popülerdi. Akdeniz'e kısa bir araba yolculuğuyla ulaşılabilen bu sahada toplanıyorlardı.

V. beni bölgenin ana kenti olan ve Vakıflı'nın yokuşundan otobüsle inildiğinde birkaç durak ötede bulunan Samandağ'daki Rum Ortodoks dostu Adrianalarda kahvaltı etmeye götürmüştü. Adriana'nın evi, etrafta koşturan, kot pantolonlar ve tişörtlerden ipek elbiselere ve özenli makyajlara uzanan uyumsuz bir kıyafet cümbüşü içinde sundurmaya girip çıkan üç ayrı nesilden kadınla dolup taşıyordu. Bu esnada birkaç adam kafa karışıklığıyla felç olmuş haldeydi ve içlerinde Adriana'nın erkek kardeşi de vardı. Bizler Adriana'nın annesinin hazırladığı masada cömert bir kahvaltıyla acele etmeden ziyafet çekerken kendisi birkaç saat içinde evlenecekti. Adriana'nın annesi misafirperverlik görevlerini V'ye yöneltirken düğün konusunda müthiş bir kayıtsızlık ve rahatlık içindeydi.

Kendilerini Araplaşmış Rumlar olarak tanımlıyorlardı ama içlerinde Vakıflı'dan bazı Ermenilerin de olduğu komşuları Yunanlaşmış Araplar veya Süryaniler olduklarını düşünüyorlardı. Ancak Antakyalı Rumları belki de en iyi tarif eden tabir, geçip giden uygarlıkları kendi tekil kimlikleri içinde asimile etmiş, yerli bir halk olan Levantenlerdi. Konuşmalarında Rumcadan hiçbir iz kalmamıştı; Arapça konuşuyorlardı ve türküleri de öyleydi.

12 T.E. Lawrence, *Seven Pillars of Wisdom: A Triumph*, New York, 2013, s. 56 [*Bilgeliğin Yedi Sütunu: Zafer*, çev. Bilal Çölgeçen, Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul, 2005].

Bir akerdeoncu Adriana'nın evinin ilerisindeki kiliseye yürüyen konukların neşeli geçit törenine önderlik ederken enstrümanın şişip katlanan körüklerinden çıkan melodilere kadar Arapçaydı her şey. Müzisyen ve törene katılanlar turuncu ağaçların oluşturduğu sık bir koruluğun içinden geçen bir yoldan yürüyorlardı. Botticelli'nin ağaçları olmaya aday olabilirlerdi veya sadece doğanın geometrisi içinde mükemmelliğin mütevazı örneklerinden ibarettiler.

Sabah sohbeti yemekten dillere ve öğle vakti yapılacak düğünden önceki acil meseleler arasında siyasete ve memleketlere kayarken, Adriana içilen sigaralar ve kahvelerin arasında, V'yle paylaşmaya değer bulduğu bir anekdot hatırladı. 2009'da iş için Adıyaman'daki Besni kentine gitmişti; bankada bir işlem yaptırdığı esnada kasiyer kimlikleri karıştırmış ve onunkini diğer müşterisine vermişti: Hatayı fark etmişler ve kimlikleri değiştirmişlerdi. Ancak Adriana bankadan ayrılırken diğer müşteri ona yaklaşmış ve kimliğinde Hıristiyan yazdığını gördüğünü söylemişti. "Benimkinde Müslüman olduğum yazıyor ama ben de Hıristiyanım" demişti. "Ermeni'yim." Biraz hoşbeş etmişler ve birbirlerine veda etmişlerdi. Ancak Adriana'nın tarif ettiği ayrıntılar sayesinde V. diğer müşteriyi tanımıştı; Barsum aşiretinden kuzen çıkmışlardı. Şimdi aşiretten biriyle evli olan bu kuzen Adıyaman'da çoğunlukla sakin bir hayat sürdürüyordu.

1991'de Asya isimli bu kuzen Urfa Üniversitesi'nde muhasebecilik okuyordu ama sık sık Antep'teki ailesini ziyarete gidiyordu. Babası orada T.C. Ziraat Bankası'nın şube müdürüydü. V, Asya'nın hiç PKK'ya girip girmediğini bilmiyordu ama Kürt İsyan hareketinin üyeleri olan öğrencilerle arkadaştı ve içlerinden biri onu ziyarete veya Antep'teki aile evlerinde saklanmaya gelmişti: O sırada evde tek başına olan Asya'nın 15 yaşındaki erkek kardeşi kapıyı bu kadın militana açmıştı. Asya ve babası on dakika sonra bir arkadaşlarına yaptıkları ziyaretten geri dönmüşlerdi. Bir on dakika daha sonra polis kapılarını çalıyordu; PKK'lı kadın silahını çekmişti; kimse kapı açıldığında kimin ilk kurşunu sıktığını bilmiyordu ama kadın ölmüştü ve Asya, kardeşi ve babası gözaltına alınıp Antep Emniyet Müdürlüğü'ne götürülmüşlerdi.

Babası emniyet müdürünün önünde sorgulanırken, bir memur önemli bir bilgiyle içeri girdi. Polise tutukluların Ermeni olduğu bilgisi yeni gelmişti: Aile bir komşunun onları ele verdiğinden şüpheleniyordu. Müdürün ağzından "Neden onları kökünden kazımadılar ki?" cümlesi çıktı. "Ramazan Akyürek'ti" dedi V. Akyürek, Şubat 2015'te Hrant Dink cinayetini planlamadaki rolü nedeniyle tutuklandı. Emniyet Genel Müdürlüğü İstihbarat Dairesi'nin eski başkanı olan Akyürek 2007'de Trabzon'un, yani Dink'in katili Ogün Samast'ın memleketinin emniyet müdürüydü ve suç faaliyetlerine karışmak, yetkisini suistimal etmek ve delilleri karartmakla suçlandı.

Normalde apolitik olan Ermenileri Kürt asilerle iç içe geçmiş gibi gösteren bu tip nadir vakalar, Türk komplo teorisyenleri için kutsal kâseyi bulmak gibiydi. Bu olaylarda eskiden beri, PKK isyanlarının gizli Ermeniler tarafından planlandığıyla ilgili şüphelerini onaylayan kanıtlar görüyorlardı. Yaygın mitlerden biri pek çok PKK savaşçısının bedenine bakıldığında sünnetsiz olduklarının ortaya çıkmasıydı. Dolayısıyla bu, iddiaları desteklemek için emniyetin ve devlete sadık Kürtlerin aleni ithamları dışında hiçbir şey ortaya konmamasına rağmen Ermeni olduklarını gösteren yeterli birer delil olarak görülüyordu. Gazeteci Mustafa Akyol, koruculara ait bir Kürt köyünde PKK militanlarından belli belirsiz "sünnetsizler" veya "Ermenilerin" eşanlamlısı olarak "gâvurlar" olarak bahsedildiğini öğrenmişti.[13]

Ancak Barsum aşiretinin dallanıp budaklanan kolları öyle geniş ve ayrı ayrı yerlere uzanmıştı ki Türkiye'deki siyasi mensubiyetlerin hemen hemen her yelpazesinden fertleri vardı ve buna uç noktalar da dahildi. Ailenin genç üyelerinden Tovmas, bana 1988'de tamamen aşiretin iskân ettiği bir köyün sakinleri ile Türk ordusunun desteklediği aşırı sağcı militanlar arasındaki çatışmalarla ilgili muğlak bir hikâyeden bahsetmişti; hikâyenin tuhaf yanı saldırganların içinde en az bir kişinin de aşiretten olmasıydı. Barsum aşiretiyle akraba iki kişi bana kavgayı başlatanların, eski kötü günlerdeki gibi, Ermenilerin topraklarına el koyma teşebbüsüyle kiraladıkları arazilerin icarını ödememeye karar veren Kürt kiracılar olduğunu ayrı ayrı anlatmışlardı. Kimse çatışmalara tanık olmadığından onları tarif edemiyorlardı ama içlerinden biri çevredeki tepeliklerde silahlı çatışmaların haftalar boyunca sürdüğünü biliyordu. Bu C. köyünün sakinleri akrabalarına, 2014 yazının onları ziyaret etmem için iyi bir vakit olmadığını çünkü çok sıcak olduğunu söylemişlerdi.

Ne var ki Tovmas'ın anlattıklarında, bir ay boyunca kesintili bir şekilde süren çatışmalar, Türk Devleti ile PKK arasındaki savaşa vekâlet eden çarpışmalardandı. Anlattıklarına göre PKK'lılar, köylülere direnişlerinde yardım etmek için gelmişler ve saldırıyı püskürtebilmişlerdi. Barsum aşiretinin köydeki fertlerinden bazıları Süryani Ortodoks Kilisesi'ne bağlı Hıristiyanlardı ve birkaçı sadece sözde olsa da Müslümandı: "Köyde İslâmi ritüelleri yerine getiriyorlar ama İstanbul'u ziyaret ettiklerinde Ermeni Kilisesi'ndeki ayinlere katılıyorlardı." Köyün savunucularından biri yine aşiret üyelerinden Zia'ydı. Mardin'de PKK için savaşarak geçirdiği üç yıldan sonra dağdan inmişti.

Saldıranların tarafındaysa aşırı sağcı militanlar vardı. İçlerinde daha sonra Hizbullah'a katılan kişiler de vardı. Bunlardan biri Barsum aşiretinin bir üyesiydi. Ben bu satırları yazarken, Hizbullah'la devletin arası bozulduktan sonra girdiği hapiste hâlâ mahkûmdu. Hizbullah'a "Türk" demek yanıltıcı olur:

13 Jenny White, *Muslim Nationalism and the New Turks*, Princeton ve Oxford, 2014, s. 91 [*Müslüman Milliyetçiliği ve Yeni Türkler*, çev. F. Güllüpınar, C. Taştan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013].

1970'lerde Kürt İslâmcı öğrenci hareketlerinin içinden filizlenen örgüt, 1990'ların başlarında silahlı bir gruba dönüşmüştü. Bu dönemde Kürtlerin milliyetçi özlemlerini, İslâm kardeşi saydıkları Türklerle aralarındaki kardeşlik ilişkileriyle uzlaştırmaya çalıştıklarından bir kimlik krizi içindeydiler. Bu çelişkiler Türkiye'nin buyruklarını yerine getirip PKK'ya düşman olmakla çözüldü. Bu Sünni grup Türkiye dışında çok az bilinir ve sık sık Güney Lübnan'daki adaşları militan Şii grupla karıştırılır: Arapça "Allah'ın Grubu [Hizbi]" anlamına gelmesi bakımından isimleri ortaktır ama İslâm içinde rakip kamplarda yer alırlar.

Türkiye'nin Kürt ayrılıkçılarına karşı giriştiği saldırıda, Hizbullah'ın derin devletin icat ettiği bir şey olduğundan şüphelenenler yalnızca solcu Kürtler değildi. Fakat ırkçı çokbaşlı yılanın sayısız kafası her zaman uyum içinde bağırmaz. Atatürk'ün seküler devletinin standart taşıyıcıları olan endişeli Kemalistler için İslâmcı eğilimleri olan Hizbullah, gizli Ermeniler ve Süryaniler için kullanılan bir maskelemeydi: Grubun lideri Hüseyin Velioğlu'nu Suse isimli Süryani veya Ermeni bir ninenin torunu olarak tanımlayan blog paylaşımlarının olması yahut Hizbullah'ın askerî kanadının başındaki Mahsum Barut'un Astur isimli dedesi ile Kute isimli ninesinin Ermeni olduklarından bahseden paylaşımların yapılması bundandır. Hikâyesini bilmediğimiz tek bir nineden bahsediliyor olsa bile Ermeni veya Süryani bir kökenden gelmekle kötülüğü eşleştiren neden-sonuç ilişkisi karşısında, bunun internet saçmalığı mı yoksa gerçek bilgi mi olduğu pek de önemli değildir.

* * *

"Barbar" dedi Arsen. "Barbarlar" diye tekrarladı. Konuşmasında sakındığı bir isimdi bu, sıfat değil. Aynı zamanda Barsum aşiretinden başka akrabaları arasında da gözlemlediğim bir özellikti bu. Arsen dedesinin bir fotoğrafını sehpaya koymuştu. Yanında büyük bir vazodan iki ayrı ve birbirine neredeyse eş yarım küreler halinde çıkan pembe ve mavi çiçekler vardı. Arkasında bulunan daha uzun bir masada bir tutam kırmızı gül dar bir vazodan fışkırıyor ve odanın o ucunda hâkim bir görüntü sergiliyordu. İki rahat koltuk yanlardan çevrelemişti. Birinde Arsen diğerinde kuzeni Yeprem oturuyordu. Yüksek duvarda kırmızı cüppesiyle Başpiskopos Mor Gregorios Melke'nin portresi eve adeta başkanlık yapıyordu: Süryani rahibin cüppesinin kırmızılığı İsa'nın şehitliğini simgeliyordu. Adıyaman Süryani Kilisesi'nin öncüsü, yoncalı haçla taçlandırılmış bir tahtta oturuyordu. Fotoğrafın bulanık arka planına işleyen bir aurası vardı. Bej renge boyanmış ve yazlık kıyafetlerin pastel gölgelerinin hâkim olduğu bir odada kırmızı azınlıkta kalmış ama daha zayıf olanların çoğunluğuna hükmeden renkti.

Arsen'in dedesi Ali Amca'nın yıpranmış resminin de kumlu bir fonu vardı. Puslu, soluk bir yeşil fonun üzerinde gelincik tarlasını andıran kırmızı

lekeler bulunuyordu. Belki eski fotoğraf stüdyolarında sergilenen sanatsal bir arka fonun görseliydi bu. Ali Amca geniş alnının üzerine kahverengi bir kep geçirmişti ve derli toplu kesilmiş uzun bir sakalı vardı. Fakat kaşları güz rengindeydi ve gözleri kapanmaya hazır ağır gözkapaklarının altında belli belirsiz parlayan bir çift gri ve mat inci tanesi kadar küçülmüştü. Fotoğraf ölümünden kısa süre önce çekilmişti. Yeprem, Ali Amca'nın (yani Minas'ın) ilk kez Tüfekçi'nin evinde dinlediğim öyküsünü yeniden anlatırken Arsen tel çerçeveli gözlüklerinin arkasından bir cerrah konsantrasyonuyla bakıyordu. Her sessizlik ânında "Barbar" diyordu. Dedesinin trajedisini tek kelimelik bir nakaratla anlatan tek kişilik bir koro gibiydi. Ali Amca, Minas'ın Gerger yakınlarındaki Peşvar köyünden olan Sultana Maraam adlı Ermeni bir kadınla evlenmesinin ardından aile reisi olarak tanındığı ismi olmuştu. Eşiyle beş çocukları olmuştu. Hayat çoğumuz için bir göz kırpma ânı kadar olabilir ama kardeşini boğarken geçen dakikalar Ali Amca için 1 Mart 1995 tarihinde ölünceye dek seksen yıl boyunca sürmüştü: Uyanık anlarında ve düşlerinde o nehrin kıyısına geri gittiğini söylüyordu torunu. Ve evlerinin yakınından akan Fırat, onu, yani Kabil'i zorla, kendisinden kaçamayacağı bir durumda bırakmıştı.

1991'de ölüm döşeğindeki komşusu Ali Amca'yı çağırtmıştı. İslâm'da tövbe etmek insanın ahiretteki kaderini belirleyebilir. Bu sebeple Müslümanlar ölmeden önce bağışlanmak isterler. "Hakkını helal et" diyerek hısımlarından ve komşularından Allah katında haklarını helal etmelerini isterler. Küçük Asya'daki Ermeni krallıklarını ve diğer ülkeleri kasıp kavurmuş Türki topluluklar arasında var olan İslâm öncesi inançların kalıntısıydı bu. Onlara göre ölümden sonraki kaderi belirleyen şey hayatımızı yaşama şeklimiz değil, ölme şeklimizdi: Onursuzluk içinde ölmek onurlu bir yaşamla kazanılan kurtuluşu silip atabilirdi.

1980'de ölen adam Ali Amca'dan gümüş bir maşa ile büyük bir metal kupa çalmıştı. Bir şey içerken sadece o kupayı kullanıyordu ve soykırımdan önceki çocukluk günlerinden kalan tek eşyaydı. Ali Amca hırsızlıktan sonra onunla bir daha konuşmamıştı: "Bir daha asla yüzüne bakmayacağım." Komşular kerge zamanında, yani sonbaharın başındaki bağbozumu sırasında Ali Amca'nın büyük çanaklarını ödünç alıyorlardı. Adıyaman, Urfa ve Türkiye'nin diğer bölgelerindeki köylülerin pekmez hazırladıkları bir dönemdi bu.

Soykırım sırasında Ali Amca'yı kurtarmış adamın yeğeni Ömer Sağlık "Hakkını helal et" diye yalvardı.

"Benim olanı geri ver, ben de hakkımı helal edeyim" diye karşılık verdi Ali Amca.

Ölüm sancıları içindeki komşusu, kanser canının son parçasını yerken sadece Ali Amca ve oğlu, yani Arsen'in babası Celal'in değil, eşi ve çocuklarının

önünde acıyla bağırmasına rağmen reddetti. "O halde hakkımı helal etmiyorum" dedi Ali Amca. Cezasız kalmayı kefarete tercih ettikten dakikalar sonra ıstırabı sona erdi. "Canını o an verdi" demişti Arsen. Ömer'in ailesi bu eşyaların Ali Amca'ya ait olduğunu biliyor ve kabul ediyorlar, Celal ve Arsen'in bildiği büyük bir kendirin içinde tutuyorlardı ancak onları geri vermeyi teklif etmedikleri gibi diğerleri de onları talep etmiyordu: "Bunları geride bıraktık" dedi Arsen. Açıklanıncaya dek anlamadığım husus, Anadolu'daki Müslüman çoğunlukların 1990'lı yıllara dek Ermeniler karşısında sahip oldukları haklardı: İster gümüş çatal-bıçak takımları, ister kadınları, isterse canları olsun Ermenilere ait her şey ganimet olarak görülüyordu ve din değiştirmelerine rağmen kâfir oldukları varsayıldığından bunların alınmaları teoride olmasa bile görenekte uygun görülüyordu.

Ali Amca'nın üçüncü oğlu Celal, ailenin Hıristiyanlığa dönüşüne öncülük etmişti. Tuhaf bir şekilde, inşa ettiği bir cami sayesinde olmuştu bu: Aşireti ve yine din değiştirmiş Ermeniler olan komşuları arasında, evlerinin hemen önünde bir cami inşa edilmesi için para toplamıştı. Gerger'de Gâvurların Camii olarak bilinir olmuştu. Diğer Müslümanlar orada ibadet etmiyorlardı. Özellikle kraldan çok kralcı olan bu alaycıların içinde azımsanmayacak kadar kişinin Ermeni kökenli olduğunu düşününce tencere dibin kara seninki benden kara denilebilecek duruma kahkahalar attık. On yıl önce bir gün Celal yerli biriyle girdiği bir tartışma sırasında "Yani ben kâfir miyim?" diye patladı. Arsen'in olayı yeniden anlatımına göre "Pekâlâ, öyleyim" demişti. Babası birkaç yıl önce inme geçirmiş ve çok güçlükle konuşabiliyordu. Celal aynı hafta Nüfus Müdürlüğü'ne giderek kaydını Hıristiyan yaptı ve Süryani Kilisesi'ne katıldı. Yanına, evlerinin samimi ortamı içinde kendilerini Ermeni ve dolayısıyla Hıristiyan olarak görmekten asla vazgeçmemiş ailesini aldı ve gerçeği tüm açıklığıyla dile getirdi.

Celal konuşma engelini, geniş ve masum bir gülümsemeyle, canlı ruhuyla parlayan koyu kara gözleriyle telafi ediyordu. Oğlu Arsen, çehresi ve karakter özellikleriyle klasik bir Barsumluydu ama Celal farklıydı çünkü annesi farklı bir aşirettendi. Batı'da uygun görülmeyen ve Ermeni Kilisesi'nin engellemeye çalıştığı akraba içi evlilikler, aşiret içinde insanların duruşunu ve zihnini keskinleştirmiş gibi görünüyordu; içlerinde okuma sevgisi çok güçlüydü ve gençlerin çoğu üniversite mezunuydu ama aynı zamanda genel olarak incelikli fakat gerektiğinde acımasız bir ironi eğilimi de vardı. Soykırımdan sonra yapılan çok sayıda aile içi evlilik, Anadolu Ermenileri arasında düz burunlu, geniş bir alından sivri bir çeneye doğru daralan zayıf yüzlü ve badem gözlü fiziksel bir alt tür yaratmıştı. Gözleri Lamassu heykellerinin Süryani olanlarına daha çok benziyordu. Bu heykeller, bir kartalın bedeniyle bir insanın taç takmış başına sahip olan kanatlı yaratıklardı. Kafaları Ortaçağ minyatürlerin-

deki yuvarlak Bizans heykellerinden daha ovaldi ama yan yatmış Uzakdoğu heykellerinden daha belirgin kıvrımları vardı. Yine de gözlerle ilgili bir dizi durum da nesilden nesile aktarılmış gibiydi. Ali Amca'nın fotoğraflardaki sulu gözleri belki de kataraktın veya daha büyük bir olasılıkla trahomanın belirtilerini açığa vuruyordu. Trahoma 20. yüzyılın başlarında Türkiye'nin güneydoğusunu kasıp kavuran bir hastalıktı ve nüfusun %70'inde görülüyordu. Durum o kadar kötüydü ki o dönemde Adıyaman "körler ülkesi" olarak biliniyordu.

Soykırımdan sonraki ilk on yıllarda bile Ermenilerin, diğerlerinin dış görünümlerinden hareketle memleketlerini ayırt edebildiği örnekler yaşanıyordu. Siyasi mahkûm Kevork Halajian, soykırımdan sonraki yıllarda Anadolu'daki Ermenilerin yaşantısıyla ilgili yazdığı büyüleyici değerlendirmesinde (Sivas'ın merkezî hapishanesinde geçirdiği üç yıllık tutukluluğu sırasında derleyip toparladığı için çok daha büyük bir başarıdır) bir gardiyanın yüzünde Erzincanlı bir Ermeni ailesinin özelliklerini fark etmişti:

> Halit elinde silahıyla nöbet tutuyor ve serbestçe hareket etmeme izin vermiyordu. Gözlerim Halit'in sert bakışlarıyla her karşılaştığında aklıma Erzincan'ın bilinen şahsiyetlerinden biri olan Kurken Efendi Lazian'ın parlak yüzü geliyordu ve bu maceraya atılmama neden olan da bu benzerlik oldu [...] Ermenilerden nefret eden Türk'ün kimliğiyle ilgili şüphelerim vardı.

Halit gerçekten de Erzincanlıydı; katliamlardan sonra Müslümanların yerleştirildiği Gülüce isimli bir Ermeni köyünde doğmuştu. Hapishane gardiyanı Müslüman bir ailenin evlatlık aldığı bir soykırım yetimiydi. Aile ona gâvurların anne-babasını öldürdüğünü söylemişti. Halajian hayatını riske atarak Ermenilerden iğrenen Halit'i köyünün tarihini araştırması için ikna etti. Tanıdıkları aracılığıyla Halajian'ın da şüphelendiği gibi Ermeni olduğunu öğrendi ve Suriye'ye kaçmaya karar verdi: "Burada kalırsam her dakika bir köpeği öldürmeyi düşüneceğim" demişti Halit, sohbetlerde hâlâ kullanılan aşağılayıcı bir tabirle Türkleri kastederek.[14]

Bu yazarın sözüne güvenilecek olursa ve yalnızca ilave bir iddiada bulunmadan anekdotu paylaşma amacıyla belirtmek gerekirse, soykırımdan yüz yıl sonra bile hâlâ bölgesel alt tipleri ayırmak mümkündür: 2011'de New York Diamond District'te alışveriş yaparken, ailesinin takı setine bakan bir kadının aslen Zeytunlu olduğunu doğru tahmin etmiştim; geniş kalçalarıyla kalın yapısı, kısa boyu, kemerli yüzü ve burnu, biraz kısık ve çukuruna kaçmış gözleriyle Zeytun'dan tanıdığım başka bir kadını andırıyordu. Ayrıca anne tarafımdan olan, bu kadının tanıdığı ama hısım olmadığı akrabaları da

14 Taparragan [Kevork Halladjian], *Դէպի Կախաղան* (Darağaçlarına), Boston, 1932, s. 760-761 ve 766.

andırıyordu. Yine de esas başarı, 2012'de Şili'nin Santiago şehrindeki Filistinli kayınlarının mağazasında şans eseri karşılaştığım Ermeni bir tüccara ait. Aslen Halepli olan tüccar, Mağribi tarzlı alçak iskemlede kahvesini yudumlarken bana bir bakış atmış ve tanışmamızın üzerinden on dakika geçmeden bana şöyle demişti: "Yarı Kilisli yarı Urfalı olmalısın". Anne tarafımı olmasa da baba tarafımı doğru bir şekilde tespit etmişti. Babamın dedesi Avedis Kilisliydi ve eşi Azniv Urfa iline bağlı Rumkale köyündendi.

* * *

Arsen, Ali Amca'nın hikâyesini tamamlamak için bizi arabayla Nefsi Gerger'e götürüyordu. Osmanlılı katillerden kaçıp sığınacak bir yer ararken Minas'a, yani sonraki adıyla Ali Amca'ya evini açan adamın torunuyla buluşacaktık. Arsen dedesini kurtaran kişinin ailesi hakkında bana "Onlar Türk" demişti. Yeprem'le birlikte boş Kâfirler Camii'inin dışında durup Arsen'in arabayı getirmesini bekledik. Kişiselleştirilmiş, sedan tipi bir Tofaş'tı. Fiat 131'in Türk versiyonuydu. Hafif renkli camlarıyla zeytin yeşili bir arabaydı ve sokak yarışçılarının arabalarına benzer biçimde sürüngen gibi zemini alçaktı. Arsen eve girdi ve bir tüfekle çıkıp tüfeği kamyona koydu: Silahı amcası Tüfekçi'nin mi yaptığını sordum. Aslında dolaylı olarak kaygımı ifade etme amacıyla sorduğum dolambaçlı bir soruydu. "Bu otomatik" dedi Arsen esrarengiz bir gülümsemeyle ve belki o zamana dek "Ucuz Roman" filmini abartılı bulduğum Tarantino'nun aksine çok da anlam çıkaramadığım bir sahne ve senaryo içinde. Yolcu koltuğunda giderken gözlerimi aynadan ayırmıyordum: Yaklaşan arabalar ve arkamızda kalan manzara aynanın yüzeyinde iç içe geçiyordu. Geçmişin gelecekle birlikte var olduğu tuhaf bir alandı. Devriye gezen bir polis birden arkamızda belirince kendimi senaryonun geri kalanına hazırlamıştım ama birkaç saniye içinde bizi sollayıp geçti.

Fırat üzerindeki Arsameia'nın bugünkü tecessümü olan Nefsi Gerger şimdi, nehri koruyan Kommagene kalesinin gölgesinde, iki düzine civarı evden oluşan bir köydü. Park askerleri iki bin yıl önce Suriye'ye sefere giderken buradan geçmişti ve şimdi Türkiye'nin parçası olan krallık Roma'ya, yani müttefiki ve Batılı hegemonuna düşman birliklerin hareketi hakkında bilgi vermiş ama Romalılar, Antiokhos'un ikili bir oyun oynadığından şüphelenerek doğudaki vasallarına şüpheyle yaklaşmışlardı. Akdeniz'in doğusunda tarih, çok orijinal bir seyir izlemese de çok eski ve olaylarla doluymuş gibi bir his uyandırıyordu.

Loran Bey, Arsen'i görür görmez alçak iskemlesinden adeta sıçrayıp onu cesur, şakıyan bir sesle ifade ettiği şaşkınlığın katlayarak çoğalttığı bir keyifle kucakladı. Sesi Türkiye'nin güneydoğusundaki köylerde yapılan konuşmalara çok sık sirayet eden melankolik notalarla yumuşaktı. Ağarmış saçları

özenle taranmıştı ve saçaklı bıyıkları dikkatle kırpılmıştı çünkü saç sakal bakımı Küçük Asya ve Mezopotamya'nın her yerinden erkekler için çok önemliydi, Kuran'daki emirlerle tamamen ilişkisiz de değildi. Gözleri maviydi. Bir gözünde biraz açılmış olan iris, yeni yeni oluşan bir hasara işaret ediyordu. Mesleki geçmişinden veya eğitiminden konuşmadık ama abartısız bir tarzla rafine edilmiş duruşu ve konuşması, bir çiftçinin yaşayacaklarından daha zengin deneyimlere sahip olduğunu gösteriyordu. Evi kalenin hemen altındaydı. Kale, aşağıdan yaklaşık 200 metre yükseklikte bulunan duvarlarına bakınca insanın başını döndüren, neredeyse dimdik yükselen bir uçurumun üzerine inşa edilmişti. Muhtemelen bir hisardı ve öncesinde Ermeni Kralı Arsames'in MÖ 3. yüzyılda Tanrıça Argande için inşa ettirdiği bir mabet vardı. Argande normalde bilinmeyen, yerel halkın taptığı bir tanrıçaydı. Kentin nüfusu, Hıristiyanlık çağının 11. yüzyılında büyük bir Ermeni göçüyle artmıştı ama 14. yüzyılda Memlûklerin fethinden sonra küçülerek kalenin ayakları altında kalan köyle sıkışmıştı. O günden beri de bu ufak halini korumuştu.

Loran Bey bizi içeri buyur ederken şaşkınlıkla kalakaldım: Sedire oturmuştu. Hemen sağ altında takma adıyla genç Apo'nun, yani PKK lideri Abdullah Öcalan'ın çerçeveli portresi duruyordu. Askerî yeşil gömleğiyle genç görünüyordu, saçları ve bıyıkları hâlâ kömür karasıydı. Olağandışı bir görüntüydü ama etnik olarak Türk bir ailenin evinde akıllara ziyan bir durumdu. O dönemde Türkiye'nin görece rahatlamış atmosferinde bile birinci derecede yıkıcı bir faaliyetti. Loran Bey ailesinin Kürt olduğunu söyledi: "Fakat burası bir Türk köyüydü; Abdülhamid 1890'lı yıllarda Hamidiye Alaylarının az sayıda üyesini buraya köy korucusu olarak getirmişti." Zamanla tuhaf bir tersine asimilasyon yaşanmıştı. Köydeki Türk çoğunluk Kürtleşmişti ve Kürtçenin lehçelerinden Zazaca konuşur olmuşlardı. "O dönemde çoktan korucuları etrafa taşır olmuşlardı, demografik mühendislik yapıyorlardı, düşünün!" Köy korucularını PKK'yla savaşan modern korucularla kıyaslıyordu. "Bu köyde Kürtlerin kendisinden daha milliyetçi Kürt olan Türkler var!"

Tekrar Kürt olduklarını belirtti. Fakat umurunda değildi çünkü Ermeni, Yahudi, Türk veya başka bir milletten de olabilirdi. Çünkü insan insandı. Ayrıca bir sosyalist olarak Öcalan'ı ve onun Türkiye'yi ademimerkeziyetçi demokratik bir konfederasyona dönüştürme projesini destekliyordu. Türkiye'deki Kürtler için belirsiz sınırlarını çizmek amacıyla muazzam miktarda kan akıtılması gereken ayrı bir vatan kurmanın ağır bir can ve zaman israfına neden olacağına kanaat getirdiğinden bu fikir, Öcalan'ın düşünsel evriminin son aşamasıydı.

PKK destekçileri, ütopyası oldukça mütevazı olan bu planla ilgili inançlarını ilan ederken kayda değer bir disiplin sergiliyorlardı ancak hayal ettikleri haritaların Batı Ermenistan vilayetleriyle çakışmasını tartışmayı belirsiz bir

geleceğe ertelerken önümde "Biji Kurdistan!" yani "Çok yaşa Kürdistan!" diyebilmeleri için birkaç dakika özgüvenle konuşmaları ve birkaç devrimci şarkı yetiyordu. Bu bana bir miktar Furex'i, yani Orwell'in iki savaş arası dönemde Paris'te sık gittiği Hôtel des Trois Moineaux'nun küçük barındaki müdavimlerden birini hatırlatmıştı: "Ayıkken komünist olan bu adam sarhoş olduğunda şiddetli bir vatansevere dönüşüyordu."[15] Kürtlerle karşılaşmalarımı besleyen şey genelde çay, tütün ve müzikten ayrı bir uyarıcı olmadığından politik sohbetler eğlenceliydi ve yanlarındaki insanlar iyiyse neşeli bir ruh haliyle bayrakların ve sınırların milliyetçiliği için sosyalizmin kasvetini kenara atıyorlardı ama halkların kardeşliğiyle ilgili ufak tefek sözleri de tümüyle unutmuyorlardı.

Ancak Loran Bey böyle değildi. Söylemi tutarlıydı ve en az inancı kadar doğaldı. Aynı sade dille bize Minas'ın, Nefsi Gerger'in reisi olan dedesi Ramazan Ağa Sağlık'la tanışma öyküsünü anlattı.

"Fırat'ta o kadar çok ceset varmış ki nehir akmaz olmuş" dedi Loran Bey, elini uzun ceset yığınlarına işaret eden bir hareketle kaldırarak. "Nehri göremiyordunuz" diye hatırlıyormuş büyükler. Ramazan Ağa, Fırat'ın doğu yakasındaki Hilvan yakınlarında Minas'a rastladığında Urfa'dan küçük bir tüccar kervanıyla geri dönüyormuş: Minas muhtemelen kardeşinin ölümünden sonra kaçtığı Olbiş'ten geliyordu. Fakat imha bölükleri on altı yaşından büyük tüm Ermeni erkeklerini öldürmek için hâlâ bölgede gezindiklerinden yine kaçmıştı.

Loran Bey dedesi ve Arsen'in dedesinin geçmişten birbirini tanıyıp tanımadıklarını bilmiyordu: "Hilvan'ın ağası, Minas'ın kendi hâkimiyet alanında kalmasını istemiş ama o dedemle Nefsi Gerger'e gelmeyi tercih etmiş. Onu diğer çocuklarıyla birlikte büyütmüş."

Fakat jandarma Minas'ın, Ramazan Ağa'nın evinde olduğu haberini almış. Süngüleriyle ürün çuvallarını didiklemişler ama ev sahibinin yaklaşmalarına izin vermediği deri bir kum torbası varmış. Ayrıntıları artık unutulmuş olan bir açmaz yaşanmış olmalıydı. Neticede Minas torbanın içine saklandığı için askerler elleri boş dönmüşler.

1915'in sonlarında bir gün, Ramazan Ağa ocağın olduğu odadayken küçük kardeşi Hüseyin, Minas ve komşusu evin içinde öğle yemeğini bekliyorlarmış. Konukları, Rehim aşiretinden Süleyman "Hüseyin, bu çocuğu bana ver de onu Kuba'da keseyim" demiş. Zazaca konuşuyormuş. "Hâlâ üç Ermeni öldüren Müslümanlara cennet vaat eden bir fetva varmış," dedi Loran Bey. Kurban alanı olarak düşündüğü vadi olan Kuba yakınlardaymış. Minas aralarına daha yeni gelmiş ve o dönemde Zazaca konuşmuyormuş. Fakat ne ola-

15 George Orwell, *Down and Out in Paris and London*, Los Angeles, 2012, s. 67 [*Paris ve Londra'da Beş Parasız*, çev. Berrak Göçer, Can Yayınları, İstanbul, 2019].

cağını anlamış ve Ramazan Ağa'nın yanına koşmuş: "Minas'ın söylediklerini duyunca dedem tepsiyi yere düşürmüş." Ramazan Ağa konuğunun karşısına çıkmış.

"Hata ediyorsun," diye yanıt vermiş Süleyman. "Bir kez hata yaptım" diye kabul etmiş Ramazan. "Kötü niyetli birini evime aldım, şimdi nasıl bu çocuğu o adamın eline bırakayım?" Ramazan Ağa Süleyman'ı kovmuş: "Dedemi tehdit ediyormuş; 'Ben güçlü bir adamım, nasıl bana izin vermiyorsun' diye ama sonra Ali bizimle kalmış" dedi Loran, Minas'tan ikinci hayatında aldığı yeni adıyla bahsederek.

Loran Bey'in babasının adı da Ramazan'dı. Doğumundan önce ölen babasının anısına verilmişti: Bir komşusu Ramazan Ağa'yı sert bir tartışma yüzünden öldürmüştü. "Birkaç ev aşağıda oturan üzgün bir herifti, Allah bilir ne için kavga etmişlerdi" dedi Loran Bey. "Kötü bir adam değildi; bir anlık öfkeyle kendini kaybetti sadece." Loran Bey dedesinin katili hakkında şöyle diyordu: "Affettik ve unuttuk."

Yalnızca yoksulluk değil, kan davalarının zincirinden boşalttığı ölüm döngüleri de Nefsi Gerger'in ailelerini göçmeye itti ve hane sayısını yetmiş beşten bugünkü sayısına, yirmi yediye düşürdü. "İnsanlar kayıp bir tavuk için öldürüldüler ve komşular polisi çağırıyorlardı: 'Bir şeyler yapmak zorundasınız, birbirlerini öldürecekler!' Ama polis bir şey oluncaya dek hiçbir şey yapamayacaklarını söylüyorlardı." Dediğine göre sebebi ihmalkârlık değildi; Türkiye'nin kendi temelleriyle ilgili bir şeydi ve zorla Müslümanlaştıktan sonra Ermenilerin neden hâlâ korktuklarını açıklıyordu.

"Bu ülkenin şiddete ihtiyacı var" dedi Loran Bey. "Yoksa devasa bir ordu ve polis kuvvetinin gerekçesi kalmaz, beraberinde Türkiye ve Türk Devleti'nin de." Hepsini besleyen nefretti. "Bu kanların hepsi Türk tanklarını ve savaş gemilerini besliyor." Silahlar korku aşılıyor, korku da Türkiye'yi bir arada tutuyordu.

Belagati ister doğal olsun ister bu köyün dışında elde ettiği bir şey olsun, PKK'nın 1984'te sahneye çıktığı günden bu yana Kürtlerin siyasi eğitimlerinin ne kadar ileriye vardığını gösteriyordu. Kendisini tanımladığı biçimiyle inançlı bir sosyalistti ama sohbetin hiçbir noktasında, Türkiye'deki kutuplaşmış siyasi kamplarda yer alan diğer solcuların dogmalarla dolu tiratlarına girmemişti: Fikirlerini desteklemek için bir kez bile ağzından doktrinlerin ölü sözcükleri fırlamadı. Marx'ı okumuş olsa bile bunu belli etmiyor veya bu çileyi gönüllü çekmiş kişilerin yapmaya meyilli oldukları gibi böbürlenmiyordu. Loran Bey bunun yerine ideolojiyi, oldukları halleriyle ve kimlikleriyle herkes için yeri olan, doğumlarımız ve düşüncelerimizin altında yatan ortak insanlığımız üzerine inşa edilmiş bir dünya görüşünün içine damıtmıştı. En az bir çağ, belki daha uzun süredir dolaşan ve yayılmayı sürdüren

bu teori, bugün milyarlarca kişi ve büyük dinler tarafından yere göğe sığdırılamıyor. Ve yine de, her yerde, özellikle 2014'te bu dönüşüm topraklarında devrimci bir ses gibi geliyordu; bir zamanlar var olmuş Kommagene'nin ve heykelleşmiş tanrıların yok olmuş medeniyetlerinin tozunda, amacını aşmış bir kalenin eteklerinde yeniden canlanıyordu, ruhunu geride bırakmış bir beden... Hâlâ yanıltıcı bir ilk izlenimdi çünkü ruh hâlâ canlıydı ama kimse kulak vermiyordu.

Loran Bey bizi yürüyerek gâvur çeşmesine götürdü. 1700'lerde yapıldığına inanıyorlardı. Yaşı ve boyları aynı olmasa da birbirine tıpatıp benzeyen iki kız, iki kova dolduruyordu. Saç bukleleri gibi büyük ve yuvarlak olan, endişeli kara gözlerini grubumuzdaki yabancılara çevirmişlerdi. Yanımızdaki yerli refakatçinin varlığıyla biraz rahatlayan büyük olanı kameraya gülümsedi ama küçük olan utangaç hıçkırıklara boğuldu ve zılgıtlarla Zazaca bir ağıt yakmaya başladı. Bir keçi yavrusu gibi yumuşak ve yatıştırıcıydı sesi. Loran Bey'in kucaklamak üzere açtığı kollarından kaçtı ve kahkahalarımızın ortasında kız kardeşine sarıldı. Sıkı sıkıya birbirlerinin elinden tutarak ve kovaların ağırlığıyla yana eğilmiş bir halde uzaklaşmalarını izlerken "Onlarda sizin kanınız var" dedi Arsen, Yeprem ve bana. "Büyük büyükanneleri Ermeni'ydi." Bu küçük kızlardan dört nesil önce yaşamış bir atanın etnik yapısını, soykırım testinden doğru safta kalarak geçmiş ilkeli bir ailenin ferdi hâlâ hatırlıyordu. Başkaları da hatırlıyordu ve Türkiye'de bunun, unutmanın başlangıcı olan sessizlik karşısında iyi bir şey olup olmadığına karar vermek zordu.

Olbiş'ten yani Barsum aşiretinin tarihî kalesinden geçmek üzere yolumuzdan biraz saptık. Bir kiliseden geriye kalan, çit yüksekliğindeki duvarlarından ayakta kalmış iki parça ve yerdeki çukurdu. Köy, Ermenilerin imhasından sonraki 1920'li yıllarda, Anadolu'nun iç kesimlerindeki yıkılmış yerleri anlatan basılı tasvirlere kıyasla bir nebze daha iyi görünüyordu: İnsanların vakur görünüşlerinde yoksulluk görülmüyordu ama bizi karşılayan birkaç adamın gülümseyişleri, birkaç dişin gevşek kalıntısıyla dişetlerinden oluşan kırmızı bir mağaraya açılıyordu. Bir deri bir kemik kalmış bir at yalağa yaklaşınca bir çift siyah keçi uzaklaşıverdi. Atın, parlaklığını uzun süre önce yitirmiş beyaz tüyleri kaburgalarını sarıyordu sadece. Cami yalağın hemen arkasında, ağaçların gölgesi içindeydi. Kemerli girişinin yeşil duvarlarının en ucunda, kullanılabilir gibi görünmeyen tek saplı bir tabut yatıyordu:

Bir yüzyıllık ümitsizliğin ortasında Ermenilerin 1800'lerde inşa ettiği bir diğer çeşme çöküntüden sağlam çıkmıştı; inen yokuşun sonunda, kilise girişiyle aynı boyutları olan, suyun, altından daha küçük bir kemerden geçerek aktığı kemerli bir revak vardı. Bir kadın yeni kırpılmış koyun yününü leğenler içinde yıkıyordu. Dört genç kız plastik bidonlara su dolduruyor ve bidon-

ları, eşeklerine bağladıkları eyer kılıflarına yüklüyordu. Kızlar aynı yaştaymış gibi görünüyorlardı ama ikisinin başı kapalıydı. Ergenliğe vardıklarını gösteren bir işaretti bu. Meraklı çocuklar Arsen'in arabasını süzerken imam utangaç bir şekilde yanımıza geldi. Yumuşak sesli bir kamburdu. Olbiş eskiden bir Ermeni köyüydü ama hiç Ermeni kalmamıştı: "Bir fetva, yedi Ermeni öldürürsen cennete gidersin demişti."

Gerger'e dönüş yolunda Arsen'in zeytin fidanlığına gittik. Eşit sıralar halinde düzenlenmiş ve aralarında aynı mesafeyle dikilmiş genç ağaçlardan oluşan bir fidanlıktı. O ana dek gördüğüm, Hıristiyan bir Ermeni'nin Türkiye'nin bu bölgesinde sahip olduğu en büyük araziydi bu. Fırat'a tepeden bakan bir uçurumun sınırlarını çizdiği küçük bir platoydu. Nehir, ufak bitki örtülerini saran çalılar ve kıraç toprakların içinden yılan gibi kıvrılarak akıyordu. Bitki örtüsü kısa ve çarpık şekillere bükülmüş haldeydi ama çetin doğa şartlarına karşı verdikleri savaşta acemiydiler. Ardından tekrar yollara düştük. Arsen sağımda kalan bir vadiyi işaret etti. Demir Kapı'ydı: "Rehim aşiretinden Süleyman'ın Ali Amca'yı fetva için kurban etmek istediği yer." Yeprem'in Gâvur Sokak'taki evine geri gittik ve kısa süre sonra Arsen, on dakika uzaklıkta kalan, Kâfirler Camii'nin dışındaki yerine doğru devam etti.

* * *

"Batı'da öğle yemeğinde sohbet edersin ve oyalanıp durursun, bardakları sürekli doldurur ve sohbete devam edersin." Yeprem'in babası Yusuf yorumuyla beni gafil avlamıştı çünkü yemeklerimizi Doğuluların usulüyle her sessiz yiyişimizde duyduğum rahatsızlığı beceriyle sakladığımı düşünüyordum. Bir manastırın yemekhanesinde, İncil ve kutsal sanat eserlerinden okumaların teşvik ettiği iç gözlemlerden yoksun çiğ bir eylemdi. Yusuf'un ufak ironisi, hayvani bir fiilin kabalığını kırmak için hoş karşılanmıştı, verdiği keyif ağız tadıyla sınırlıydı ve benim dışımda kimseyi de rahatsız etmişe benzemiyordu.

1975'te İstanbul'daki *a la européenne* [Avrupai] akrabalarında yediği böyle canlı bir yemek, o dönemde on sekiz yaşında olan ve babasıyla akrabalarını ziyaret eden Yusuf'un hafızasına kazınmıştı. Kuzeni, hiç görmediği fantastik bir aygıt açmıştı: Video oynatıcı. "O kadar zenginlerdi" diye bahsediyordu cihazdan. O dönemde Türkiye'de sadece çok zengin olanların sahip olduğu bir şeydi ve aynı yıl Sony, Betamax'ı çıkarmıştı. Ekranda gördüğü şey fevkaladeydi. Siyah cüppeli ve ceketli bir rahibi gösteriyordu. *Veghar* ile yani şekli kubbeyi andıran ve sivri uçlu, kaşlara ve bel hizasına kadar inen siyah bir pazen tunikle örtülü bir kukuletalı cüppe ile kuşanmış haldeydi. Ermeni Kilisesi'nin 11. yüzyılda dünyevi şeylerin hepsinden vazgeçişi simgelemesi için getirdiği, evlenmeyen papazların merasim elbisesiydi.

"Bu gâvurları niye izliyorsun kuzen?" Yanıtı aynı ölçüde şaşırtıcıydı: "Bunlar kâfir değil, onlar da Ermeni."

Bu, Yusuf'un ailesinde bir bölünmenin başlangıcı olmuştu: Babası çocuklarından Ermeni kökenli olduklarını saklamıştı, bu yüzden Yusuf Gerger'e döndükten sonra diğer yedi kardeşine de gördüklerini anlatmıştı. Bunun üzerine babası öyle yıkıcı ve ölümcül bir öfkeye düşmüştü ki Yusuf iki günlüğüne evden kaçmıştı. "Beni öldüreceğinden emindim." Bu keşif yolculuğundan on yedi yıl sonra Adıyaman'daki Süryani Ortodoks Kilisesi olan Mor Petrus ve Mor Pavlus'ta vaftiz oldu. 1992'de ayrıca, aşiretinden kendisi gibi Süryani mezhebinden Ermeni olan Ezcan'la evlendi. Yusuf'un erkek ve kız kardeşlerinin yarısı Ermeni kökenli Müslümanlarla, yarısı da Ermeni Hıristiyanlarla evli: "Dört ve dört." Aşiretin farklı kollarına uzanan, Apostolik Ermeni Kilisesi'nden İslâm'a ve Ortodoks Süryaniliğe dönenler ve yeniden dönenlerin olduğu bu drama içinde Müslüman kalmış aile fertleriyle teması arada bir oluyor veya hiç olmuyor.

Gerger İtfaiye Teşkilatı'nın çalışanlarından olan Yusuf'un sorumlulukları arasında, Atatürk Barajı'nın genişlettiği Fırat'ın ucunda, kuraklığın vurduğu kentte itfaiye aracıyla su dağıtmak da var. Bir itfaiyecinin nehrin yanındaki kentte yangın söndürmek yerine su dağıtmasının ironisiyle ilgili çelişkiler, suyun bir hastalık etmeni olarak veya ilahi bir öfkenin aracı olarak görüldüğü bir sohbete vesile oldu çünkü anlaşılmaz bir alçak sesle "katliam hastalığıyla" ilgili konuşmalardan bahsetmişti. İhtiyarların verdiği Kürtçe ismiyle "*nexaşiya katle*"den söz ediyordu. Soykırımdan sonraki yıllarda bir sürü Kürt'ün ölümüne neden olmuştu. "Sadece tifüstü" dedi Ezcan sırtı bize dönük bulaşıkları yıkarken. Yusuf ve benim masada çağırdığımız ilahi lanetin hayaletlerini dağıtmıştı. Çok sevdiğim bir arkadaşım ve Barsum aşiretinden onun kuzeni olan biriyle arasındaki kayda değer benzerlik bende déjà vu'ye benzer bir his bırakmıştı. Tek bir sözcükle açıklanamayacak kadar yakın ve uzak bir hısımlık dereceleri vardı. "Tifüsten ölüyorlardı, bunlar katliam ve kıtlık günleriydi; insanlar her gün ölüyorlardı" dedi yüzünü lavabodan dönmeden.

Fırat geçmişte Gerger'e saldırmıştı. 1163'te şehir sel altında kalmıştı ve Mor Barsuma Manastırı'ndaki keşişler değirmenlerinin yüksek kısımlarına tırmanmışlardı. Dökülmemiş bir şarap fıçıları vardı ve suların üzerinde yüzen değirmen lambası bile sönmemişti. Fakat sel, büyük bir salgına neden olmuştu:

> Gerger sınırlarındaki Alios köyüne bir Türk geldi ve şöyle dedi, "Bu salgında ilk ölen kimmiş bulun." Soruşturdular ve kim olduğunu öğrendiler, mezarını açtılar ve dört aydan sonra hâlâ çürümemiş olduğunu gördüler. Gözleri açıktı

ve ağzı da bir karış açıktı. Başını ve göğsünü saran kefen yıpranmıştı ve yüzünün iki yanı sanki usturayla kesilmiş gibi görünüyordu. Türk ağzını kapattı ve büyük bir çivi sapladı. O günden sonra kimse ölmedi.

O yıl Severek'te de bir salgın oldu. Ekim ile Mart arasında binden fazla insan öldü. İlçedeki dört Kürt köyünün nüfusu kadınları ve çocuklarıyla yok olup gitti. İnsanlar sadece iki gün hasta oluyor ve ölüyorlardı.[16]

O gece döşeği çatıya serdim. Mezopotamya'nın yağmursuz yaz aylarında yapılan ve daha yeni yeni yok olmaya yüz tutan bir görenekti bu. Siranuş, küçük Kürt oğluyla, kayalarla ve ormanlarla yalnız konuşmak ve onlara Ermenice seslenmek için gizli gezintilere çıktığında, artık hepimiz için yitip gitmiş öyküler anlattığında bahsettiği bu dağlar ve sebatla var olmuş ağaçlar gökyüzünün altında yayılmış haldeydiler. Büyük şehirlerin gece ışıkları evreni köreltip bir avuç yıldızla sınırladığından takımyıldızlarının biçimlerini ancak tarihî Ermenistan'ın küçük köylerinde öğrenmeye başlamıştım. Fakat kendi kendime öğrendiğim astronominin ne kadar yetersiz olduğunu kanıtlarcasına, Orion'un ana hatlarını ele veren kemeri bulamıyordum. Ermeni geleneğinde ona Hayk deniyordu. Ermeniler kendilerinden *Hay* olarak bahsettikleri için adını verdiği ulusun efsanevi kurucusuydu ve İncil'in Ermenice çevirisinde de böyle tanımlanıyordu: "Pleyadların tatlı tesirlerine engel olabilir misin veya Hayk'ın bağlarını çözebilir misin?"[17]

İnsan takımyıldızları bağlayamaz: Eyüp Kitabı'ndan alınan bu ayet, retorik bir soruyla yıldızlara hareket etmeyi buyuramayacağımızı veya iyi mevsimlerle talihsiz mevsimleri belirleyemeyeceğimizi aktarırken erdemli Eyüp, Şeytan ile Tanrı'nın inancını test etmek için girdikleri iddianın sonucunda çetin sınavlardan geçirilir. Gece, görkemiyle güçsüzlüğümüzü gözler önüne sermişti: 10. yüzyılda yaşamış Ermeni mistiklerden Grigor Narekatsi'nin Acılar Kitabı'nda dediği gibi "Yıldızlar bile plansız belirip kaybolmaz".[18]

Fakat 1916'da Türklere karşı koyan gönüllü Ermeni güçlerinin genç üyelerinden biri, soykırımın uygulandığı günlerde Batı Ermenistan'ın kısa ömürlü kurtuluşundan ıstırap içinde dönmüş ve uzun bir anlatı şiirinin sonunda "sönmüş yıldızları atıp tutuşturmayı" önermişti. Kaleme aldığı *Dante Efsanesi*'nde Yeğişe Çarents, insanlara "evrenin hezeyanını sonsuza dek hayatta" tutmanın gücünü olmasa bile ilahi misyonunu bahşediyordu.[19] An-

16 Ter Petrossian, *Assyrian Sources*, s. 122.

17 Klasik Ermenicesiyle: "Խելամի՞ւտ իցես կարգի Բազմաստեղաց, եւ քո բացեա՞լ իցէ զպատրուակ Հայկին." Eyüp 38:31 ayetinin özgün İbranicesinde Orion denmektedir (fakat bazıları onun daha sonra bilinmeyen bir dilden İbraniceye aktarıldığına inandığından Eyüp Kitabı'nın özgün dili ihtilaflı bir konudur).

18 Grigor Narekatsi, *Մատեան Ողբերգութեան* (Acılar Kitabı), Konstantinopolis, 1845, s. 157.

19 Yeghishe Charents, "Դանթէական Առասպել" (Dante efsanesi), *Բանաստեղծութիւններ Ա. Հատոր* (Şiirler, Cilt I), St. Lazarus, Venedik, 1991, s. 81-85.

cak Orion'un ya da Hayk'ın kemerini tanıyabilirdim. Fakat Akrep'in geldiği yaz mevsiminde kaybolmuştu çünkü insan mitolojiyi icat ettiğinden beri iki takımyıldızı sürekli birbirini ıskalıyordu. Nitekim gözlerimi Kommagene gecesinin ve adına hayat denen istisnanın (cansız sonsuzluğun ortasında bilinçli bir varoluş aralığı) huşusu içinde kapatmadan önce her şeyin sönen bir yıldızın koca ömrü içinde bir göz kırpma ânı olduğunu düşündüm. Fakat sanki gözkapaklarımız bronzdan yapılmışçasına, ne ağır bir göz kırpmaydı bu.

ÜÇÜNCÜ KISIM

DİKRANAGERD

3

Dikranagerd I

Agop Serkis meşaleyi yüksek ve engebeli merdivenlere tutuyor ama her basamağın keskin ucunda meşalesini kaldırıyordu. Kehribar rengi loş ışıkta büyük taş bloklar karanlık ve uğursuz bir görünümle beliriyorlardı. Merdivenin basamakları sadece bir kişinin basabileceği kadar genişti. Günün son ışıkları şarap rengi gökyüzünde Diyarbakır'ın çentikli ufuklarında kaybolurken Surp Giragos Kilisesi'nin çatısına çıktık. Elektrik ışıkları kentin iç kısımlarını açığa sermeye başlamıştı; eski mahallelerin kıvrımlı sokakları, Roma duvarlarının siyah bazalt taşlarıyla çevrelenmişti. Örtüsüz ve perdesiz pencerelerden gelen turuncu renkler veya karanlık odalardaki televizyonların titreyen mavigri ışınları hâkimdi. Gâvur Mahallesi, sefaleti ve görkemiyle açıkça ortadaydı. Yıkık dökük malikâneler ve eski evlerden oluşan bir labirent, kenar mahallelere dönüşmüştü. Dikranagerd'in (Diyarbakır'ın Ermenice ismi) yerlisi olan yazar Mıgırdiç Margosyan, çocukluğunun geçtiği mahalleyi aynı isimli kitabıyla ulusal bir şöhrete taşımıştı. Üç dilde derlediği öyküler, şehrin Hıristiyan Ermeni topluluğunun son çağından kalma anılarını Ermenice, Kürtçe ve Türkçe hayata döndürmüştü. Topluluk 1985'te tamamen yok olmuştu.

Surp Giragos'un çatısından Keldani Kilisesi Mar Petyun'u hâkim bir şekilde görebiliyordum. Hemen bitişiğindeki Hacı Hamit Camii'nin yanında ufacık görünüyordu. Dört ayaklı minarenin keskin uçları akşam karanlığında seçilebiliyordu. Ulu Camii'yi ayırt edebildiğimi sandım ama muhtemelen 1518'de Ermeni Surp Toros Kilisesi'nden çevrilmiş Kurşunlu Camii'ydi. Fakat Agop'u kontrol etmek için döndüğümde gitmişti. Beni Hayk ve diğer uyanan takımyıldızlarının altında minareler ve çan kuleleriyle baş başa bırakmıştı. Ancak şehir duvarlarının dışına tünemiş bir yıldız değişmeyen par-

laklığıyla ufka hükmediyordu. Gök cisimleriyle ilgili şüpheli bilgimle Venüs olduğunu varsaydım. Sırf sahnenin yarattığı müzikal atmosferden ötürü öyle olduğunu varsaymak akla uygun geliyordu: Holst'un "Gezegenler" senfonisinin ikinci parçası, "Venüs, Barışı getiren", nazik dalgalarla hareket eden bir denizin yatıştırıcı etkisini yaratır; tahta nefeslilerin yanıt verdiği sakin bir trompet çağrısıyla açılır; arkasından yumuşak bir yavaş tempoya yükselen obua melodileriyle alçalan flüt melodilerinin kontrpuanı takip eder. 2013 kışının o saf gecesinde, eski Ermeni evlerinin dirsekli ve düz çatılarının arasından yükselen sivri uçlar ve kubbelerden mürekkep şehir manzarasına inşa edilmiş dört bin yıllık dinleri ve tarihiyle Diyarbakır'daki o sessiz âna bu melodi eşlik ediyordu. Rastgele dağılmış veya küme küme toplanan apartmanlar uzaktan parlak ve çirkin bir şekilde beliriyordu. Karanlığın sardığı Dicle, Surp Giragos'un doğusuna doğru akıyor, Basra Körfezi'nde son bulmadan önce uygarlıkları ve yolunda bulunan her şeyi besliyordu.

Kilisenin kapıcısı Agop, onu 2011 yazında son gördüğüm seferden bu yana pek değişmemişti; sadece geriye çekilen saç çizgisiyle alnı daha da büyümüştü. Bunu, koyu ve kapkara bıyıklarıyla telafi ediyordu. Eşi Kürt ve Müslümandı ama Hıristiyanlığa geçme dürtüsünü ancak 1986'da evlendikten sonra hissetmişti: "Gerçek din bu." Ermeniler artık korku duymuyorlardı: "Bizler doğudaki Kürtler arasında daha özgürüz ve yaşam kolay." Ancak evde yalnızdı, beş çocuğundan hiçbiri babalarının inancı için İslâm'ı terk etmeye istekli değildi.

"Asimile oluyoruz." Bitmemiş inşaatın ortasında tanıştığımızda Agop bu yorumu yapmıştı. Kızıl saçlı bir adamın yaklaşması sohbetimizi yarıda kesmişti. Görüntüsünden ötürü Türk olduğunu sanmıştım ama Agop gözlerimi okumuş ve başını hafifçe eğerek endişe etmemem gerektiği yönünde bir hareket yapmıştı: Daha tanışmamızın üzerinden dakikalar geçmeden, tıpkı bir ömür boyu birbirini tanıyan arkadaşlar arasında olduğu gibi aramızda şifreler ve göz kırpmalarla doğal bir uyum oluşmuştu. Kızıl saçlı adam Surp Giragos'un restorasyonunda çalışan bir mimardı. O günlerde tamamlanmasına daha aylar vardı. Bir Laz olan adam bir manastırın yenilenme projesinin başında görev alarak on yıl Fransa'da yaşamıştı: "Asimilasyondan uzak *herhangi bir yer* var mı?" Kültürlü ve uyumlu bir konuşmacı olarak mesele hakkında, hiç yok olma korkusu olmayan insanların duyabileceği bıkkın bir tutumu vardı ve sohbet zayıflayarak küreselleşme ve dünyanın nasıl çivisinin çıktığıyla ilgili soyut kavramlara girmişti.

Agop'un on kardeşi içinde yalnız ikisi din değiştirmiş Ermenilerle evliydi. Memleketi Lice'de Ermeni kökenli iki yüz yetmiş insan vardı ama sadece iki aile bunu açıkça kabul ediyordu. 1990'lara kadar gizli Hıristiyanlar da vardı ama daha sonra korkuları dinmeye başladıkça birkaçı din değiştirmeye veya

resmî olarak kiliseye dönmeye çalışmışlardı. Diyarbakır'ın bellibaşlı ilçeleri Silvan, Kulp ve Lice'de Hıristiyan olmuş yirmi beş arkadaşı vardı. Dediğine göre din değiştirmiş Ermeniler soykırımdan bu yana birbirleriyle temas halindeydiler ama karma evlilikler uzun zaman önce norma dönüşmüştü.

Bir grup Amerikalı oyalanıyordu ve içlerinden birinde profesyonel bir kamera vardı: New Yorklu bir film yapımcısıydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Amerikan büyükelçisi olan ve 1915 katliamlarını kınamış Henry Morgenthau'yla ilgili bir belgesel üzerine çalışıyordu. Yapımcıya eşlik eden kişi Bay Barsamian'dı. Los Angeles'ta yaşayan bu rehber, 1980'lerin sonundan bu yana tarihî topraklara yapılan ziyaretlerin öncülüğünü yapıyordu. O yıllarda birçok kişi için Türkiye'yi ziyaret eden diaspora Ermenileri hâlâ tabuydu. Bay Barsamian'la karşılıklı seyahat anekdotlarımızdan konuşurken İstanbul'da yaptığım ufak ve çılgın deneyden, sokakta Ermeni görünümlü insanları bir yerin veya dükkânın yerini sorma gibi bahanelerle durdurup laf arasında Ermeni ataları olup olmadığını sorduğumdan bahsettim: "Belki beşte ikisi olduğunu söyledi" dedim. "Bu atalar her zaman kadındı, değil mi?" diye tahmin etti doğru bir şekilde. "Anneler Ermeni kültürünü aktarıyorlar" diye belirttim ama Bay Barsamian başını salladı: "Hayır, hayır öyle değil: Soykırım sırasında kadınları kaçırdılar; erkekleri öldürdüler."

Bunun Diyarbakırlı Ermenilerin tarihiyle yakından bağı vardı. Diyarbakır'da görev yapan Britanyalı konsolos yardımcısı Tovmas Mgrdichian, anılarında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Haziran 1915'in sonunda Ulu Camii'de yaptığı olağanüstü toplantıdan bahsediyordu. Yerel Müslüman seçkinler, o ilde yaşayan yüz elli bin Ermeni'nin kaderini belirleyecekti. Nihai bir aşama olacaktı: Önde gelen bireylerle daha ufak grupların tutuklanmaları ve öldürülmeleri aylar öncesinden başlamıştı. Müftü İbrahim ve mebus Pirinççizâde Feyzi de toplantıdaydılar. Gündemdeki konulardan biri uzun uzadıya ele alınmıştı:

> Tüm Ermeni erkekler ve kadınlar, genciyle, yaşlısıyla ve çocuğuyla istisna gözetilmeksizin katledilmeli mi? Muhammed'in Kuran'ındaki şeriat hükümleri buna izin veriyor mu? Yoksa çocuklar ve kadınlar bağışlanmalı mı?[1]

Fetvalar çıkarması için kendisine dinî otorite bahşedilmiş olan Müftü İbrahim, "On iki yaşından küçük çocuklar Müslümanlaştırılmak üzere bağışlanmalı ve güzel kadınlar ve kızlar Kürt ırkını güzelleştirmek için haremlere alınmalı" şeklinde kanaat getirmiş tek kişiydi. Ancak üç günlük müzakerelerden sonra meclis, "Çok güzel kadınlar haricinde Ermenilerin topyekûn

1 Tovmas Mgrdichian, *Տիգրանակերտի նահանգի ջարդերը եւ քիւրտերու գազանութիւնները՝ ականատեսի պատմութիւն* (Dikranagerd Vilayetindeki Katliamlar ve Kürtlerin Gaddarlıkları: Bir Tanığın Hikâyesi), Kahire, 1919, s. 63.

imhasından" yana oy kullanmıştı. Katılımcılar kararı uygulamak için Kuran'a el basarak yemin etmişlerdi.[2]

2011 yazında Surp Giragos'a yaptığım ilk ziyarette, o yılın Ekim ayındaki takdis töreninden önce hâlâ restorasyon çalışmaları yapılıyordu. İki yıl sonra, Ortadoğu'nun en büyük kilisesi olduğu ve muhtemelen 16. yüzyılda inşa edildiği söylenen kilise Diyarbakır'ın yeni yeni oluşan Ermeni topluluğun buluşma noktası, daha doğrusu yeniden doğumu oldu. Fakat bu tartışmaya açık bir kavramdı çünkü Surp Giragos'un etrafında yekvücut olan şey, Ermenilerin kayıtlı tarihinde bilinmedik bir şeydi: Müslümanlaştırılmış Ermeniler ve bir avuç Hıristiyan Ermeni kendilerini bir kilisenin etrafında örgütlüyorlardı. Bazıları Ermeni Apostolik mezhebine geçmeyi veya dönmeyi tercih etmiş olsa da geçmişte zorla İslâm'a geçirilmiş, soykırımdan sağ kalanların soylarından gelen aile üyeleri ve arkadaşların oluşturduğu büyüyen bir çevreydi.

Kilise ulus için öyle temel bir sacayağıydı ki artık Ermenilerin Müslümanlaşmış torunlarını bir araya getiren bir şey olmuştu. Daimi bir papazları olmasa bile, Ermenilerin şehre verdiği ismiyle Dikranagerd topluluğu, bu bölgede bir yüzyıldan sonra ağır ağır yeniden bir araya gelen tek gruptu ve bunun tek nedeni, din değiştirip değiştirmemelerine bakılmaksızın ve bazıları için bu her ne kadar geriye alınamayacak bir şey olsa da merkezlerini ve ortak zeminlerini o kilisede bulmaları sayesindeydi.

Üç yıl sonra, her ayın son pazar gününde yüzden fazla Müslüman Ermeni o toprakların geleneği içinde bol ve şatafatlı bir kahvaltı için orada toplanır olmuştu. 2014'ün Ocak ayında, katılanlardan biri beyaz bir hacı takkesi giyiyordu. Herkesin tanıdığı cana yakın bir ihtiyardı: Mekke'ye hacca gitmiş adam, Diyarbakır Ermenilerinin lideri Sevag'ın babasıydı. Sevag 2010'da yeniden Apostolik Kilisesi'ne dönmüştü.

Ancak bu Müslümanlaştırılmış Ermenilerin çoğu (ki içlerinde hiç camiye ayak basmamış agnostikler veya ateistler de vardı) ilk olarak kiliseye adımlarını atıyorlar ve girişin iki tarafında bulunan kum tepsileri üzerinde bir mum yakıyorlardı. Yedi kutsal varlığı temsil eden yedi sunağın önünde saygıyla duruyorlardı. Bunlara Ermenice *xorhurt*, yani gizem deniyordu ve dinlerinden uzak üç nesilden sonra geri dönmüş kişiler için çok daha fazlasını temsil ediyordu.

O kış gecesi Sevag bana çatıya çıkmayı ve Diyarbakır'daki kutsal mimarinin topografyasına hayranlıkla bakmayı önerdi. Üç semavi din ve çeşitli mezhepleri şehrin duvarları içinde buluşmuştu: Meryem Ana Süryani Ortodoks Kilisesi görülemeyecek kadar uzaktaydı ve kutsallığı çiğnenerek postane yapılmış sinagog görülmüyordu. Ayrıca Ermeni Katolik Kilisesi Surp Sarkis'i görmek için nereye bakacağımı bilmiyordum.

2 *A.g.e.*, s. 63.

Surp Giragos'un bombeli çan kulesi, iki tarafında iki sıra halinde duran kemerleri saran dört uzun sütun üzerinde yükseliyordu. Neredeyse komşusu olacak kadar yakın Mar Petyun'un kulesinden daha uzundu. Dört sivri kemerin üzerinde yuvarlak ve mantarı andıran kulesiyle o da en az diğeri kadar kendine has bir farklılığa sahipti. Keldaniler onu, 1552'de Doğu Süryani Kilisesi'nden ayrıldıktan ve Roma'yla birleştikten kısa süre sonra, 1602 yılında kiliseleriyle birlikte inşa etmişlerdi: Uzun zaman önce yok olmuş o Babil halkıyla hiçbir ilişkileri olmamasına ve sadece Katoliklere yakın Süryaniler olmalarına rağmen kendilerini Keldani olarak adlandırmışlardı. Daha yeni olsa da Ermenilerin çan kulesi daha fazla öyküye konu olmuştu: 1884'te inşa edilen kule 1913'te Paskalya arifesinde çıkan bir fırtınada çökmüştü. Aynı yıl yerine altın bir haçla taçlandırılmış yeni bir kule konmuştu. Çanını Zildjian yapmıştı. Zildjian, bateri zilleri yapan Avedis'in aile ismiydi ve 20. yüzyılda birçok rock grubunun davulcusu tarafından meşhur edilen aynı isimli şirketin kurucusuydu.

Babil zamanından bu yana kuleler kötü alametlerle ilişkilendirilmiştir. 1999'da yatırım bankacısı Andrew Lawrence, 1970'li yılların "Fwlty Towers" (Kusurlu Kuleler) adlı Britanya komedisinden ilham alan ve espri denebilecek bir yorumla "gökdelen laneti" diye bir şey tanımlamıştı. Gözlemine göre dünyanın en uzun binaları ile ekonomik krizler arasında tuhaf bir bağ vardı: New York'taki Singer Binası ile Metropolitan Sigorta Şirketi projeleri 1907'deki finansal panikten hemen önce başlamıştı; Empire State Binası 1931'de Büyük Buhran sürerken tamamlanmıştı ve Malezya'daki Petronas Kuleleri kapılarını Asya Mali Krizi'nden iki yıl önce açmıştı.[3]

Surp Giragos'un yirmi dokuz metre yüksekte bulunan yeni çan kulesi, yukarıda ismi geçen projelerin hiçbiriyle kıyaslanamazdı. Bununla beraber orantısız derecede büyük bir laneti kendine çekmişti ve esas olarak ekonomik nitelikte bir lanet değildi bu. Osmanlılar o dönemde şiddet uygulamak için hiçbir mazerete ihtiyaç duymamalarına rağmen kulenin minarelerden uzun olduğunu iddia ederek 28 Mayıs 1915 günü kiliseyi bombalamışlardı. Kilisenin papazı Peder Mıgırdiç Kılhatyan'a çan kulesinin yıkımı, kendi kaderinin habercisi olan yıkım zorla izlettirilmişti.

İki gün sonra Peder Kılhatyan zindana atıldı: İşkencecileri, dişlerini söktüler, şakaklarını kızarmış demir çubuklarla dağladılar ve gözlerini çıkardılar.[4] Ardından Diyarbakır'ın Müslüman mahallelerinde, geçit törenini "kolektif bir şenlik atmosferi" içinde yöneten şeyhlerin ve dervişlerin çaldıkları tefler

3 Andrew Lawrence, *The Skyscraper Index: Faulty Towers* Londra, 1999. Tematik bağ çoğunda dolaylı olsa da araştırma makalesinin, 11 Eylül'deki terör saldırılarında New York'taki İkiz Kulelerin yok edilmesinden iki yıl önce çıkması ürkütücüdür.

4 Raymond R. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 361-362.

eşliğinde yürütülmüştü. Kafile Ulu Camii'nin avlusuna yürüdü. Orada devlet görevlileri ve dinî yetkililerin huzurunda Peder Kılhatyan'a "her seferinde tek bir damla yağ döküldü ve canlı canlı yakıldı." Ertesi gün Amerikalı misyoner Dr. Floyd Smith, Ermeni rahibi belediye hastanesinin ahırına kirli bir battaniye içine sarılmış, tanınmaz ve can çekişir halde atıldığını gördü ama onu kurtaramadı. Semtin kaymakamı bir tasdikname hazırlatmış ve birkaç doktora imzalatmıştı: Yüksek rütbeli papazın tifüsten öldüğünü yazıyordu.[5]

Surp Giragos Kilisesi özgün, bombeli çan kulesiyle yeniden inşa edildi. Türkçe haber sitelerinden birinde çıkan ve yeni çanın 2012'deki ilk çalış anını (bir yüzyıldan sonra Diyarbakır'da çalan ilk çanı) anlatan üç paragraflık özette ebatlarıyla ilgili çok sayıda referans bulunuyordu: "Beş yüz metre ilerideki Dört Ayaklı Minare Camii'nin minaresinden beş metre uzun olduğu dikkatlerden kaçmadı."[6]

* * *

Diyarbakır yarım yüzyıldır çok kar görmemişti ve herkes üzgündü. 2013 kışında üssüm burası olacaktı ancak küçük bir daire veya oda bulma gayretlerim sonuçsuz kalmıştı. Bir yüzyıl önce Ermenilere yapılan kıyım, Kürtleri 1915'ten bu yana şehrin rakipsiz efendileri kılmıştı. Dahası çekirdek ailelerin veya yalnız meslek sahiplerinin alışkanlıkları, klanlar ve aşiretler halinde örgütlenmiş bir nüfusa yabancı geliyordu. Şehrin merkezinde on veya daha fazla çocuğu olan haneler hiç de nadir sayılmazdı. Dört veya beş odadan küçük kat planlarının alıcısı yoktu. Bu bakımdan ebatları veya görüntüleriyle Amerika'daki banliyö evlerini andırıyorlardı ama en az iki kat daha fazla sakine ev sahipliği yapması için planlanmışlardı.

Bir arkadaş bana şehrin eski bir semtinde, Dökmeciler Sokağı'nda caddeye bakan ve Surp Giragos'a sadece beş dakika yürüyüş mesafesinde bulunan, tavan pencereli bodrum kat bir yer buldu ama o nemli ve karanlık deliğe girmeme izin veremeyeceğini söyleyerek teklifini geri çekti. Kilisenin yakınında olması şahaneydi ama cehennemin ortasındaydı: Demircilerin ve kalaycıların mahallesiydi ve zehirler ve dumanlar akıl sağlığımı daha önce yok etmezse vurulan metal gürültüleri ve bıçak bileyicilerinin gıcırdama seslerinin beni delirteceğini düşünüyordu. Fakat yarım cümlelerle yaptığı yorumlardan bazıları, gerçek endişesinin mahalle sakinleri olduğunu ima ediyordu: Diyarbakır'da kaldığım günlerin de göstereceği üzere bu korkular temelsizdi.

Ermeni gezginlerin, sürgünlerin ve sığınmacıların geçmişten kalma geleneğiyle ilk durağım kiliseydi. Ne var ki bu kilise olağandışıydı: Yeni ve zinde bir varoluşa geri çağrılmıştı. Agop Serkis'in *jamgoch*, yani Ermenice zangoç

5 Mgrdichian, *a.g.e.*, s. 55-56 ve Kévorkian, *a.g.e.*

6 Ahmet Yukuş, "96 yıl sonra bir ilk çan sesi!" *Habertürk*, 5 Kasım 2012.

olarak çalışan yeni bir görevlisi vardı. İnce yapılı ve genç bir gülümsemeye sahip bir adam, birkaç ay içinde basit diyaloglara girecek kadar Ermeniceye hâkim hale gelmişti. Vartan'ın yeşil gözlerinin suyu andıran bir niteliği vardı, kışın griliğini yansıtıyordu ama aynı zamanda şeffaftılar ve iki derin hüzün kuyusuydular. 2013 kışında yaptığım ilk ziyaret gününde üç başka adam daha vardı. Zamanla öğreneceğim üzere kilisenin müdavimleriydi: Üçü de üçüncü nesil Müslümanlaşmış Ermeni'ydi. İkisi yani Garbed ve Ertem Marksist inançlarının kuralları gereği ateistti; sonuncu Malik ise bayram gibi kutlamalarda camiye gidiyordu. Fakat üçü de Sırp Giragos'a düzenli gelen kişilerdi.

Mesleği matbaacılık olan Garbed, cep telefonuyla bana yerli Ermeniler arasında bir yer bulmaya uğraşıyordu. Neredeyse koca bir ömrü Los Angeles'ta yaşadıktan sonra doğduğu yere, Dikranagerd'e geri taşınan, basında ve Diyarbakır'ın kamuoyunda sansasyona neden olmuş bir ud müzisyenini, Udi Manug'u aradı. Ermeni kökenli yerli bir ünlünün Birleşik Devletler'den geriye dönmesi, yerel Kürt yöneticilerinin teşvik etmeye çalıştıkları çeşitlilik geleneği içinde şehrin yeniden doğuşuna verilen sembolik ve güçlü bir güvenoyuydu. "Manug kız arkadaşıyla yaşıyor" dedi Garbed biraz mahcup bir şekilde ama nihayet Sevag'a ulaşmıştı. Dairesi yoktu ama ofisinde boş bir odası vardı. Teklifini hemen kabul ettim. Bekleneceği gibi, alelade bir otelde bir hafta boyunca kalmak, aylık kiram için kenara ayırdığım kaynaklarımı tüketmişti. Sevag ertesi sabah gelip beni şehrin surları içinde, kuzeydeki Ermeni kapısına yakın olan otelden alacaktı. Kapılar yolların yöneldiği güzergâhlara göre adlandırılmıştı. Soykırımdan sonra kapının ismi Harput olarak değiştirilmişti çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenistan olarak bilinen topraklar yok olmuştu.

Garbed beni kiliseden, zemini asırların tozuyla ve düz yüzeye yayılmış sigara izleriyle kaplı matbaasına götürdü. Facebook sayfaları, Türkçe bir Kürt haber sitesi ile Skype penceresi, eski bilgisayarının biraz bulanıklaşmış ekranında birbirleriyle kesişir biçimde açıktı. Grenli ekranı eski siyah-beyaz televizyonlardaki görüntüleri hatırlatıyordu. Alman bir aile şirketinin yaptığı ofset matbaa, içine kırmızı, mavi ve sarı sıvılar pompalayan harici plastik damarlarla mekânın ortasını işgal ediyordu. Tuhaf bir aşinalık duygusu hissetmiştim. Mürekkep ve tütün kokusu, duyuların en güçlüsü, beni çocukluğumun, Buenos Aires'teki *Armenia* gazetesinde geçen yazlarına geri götürmüştü. Baskı odasında bir yazı çubuğunun üzerinde hareketli daktilo ile manşetleri hazırlayarak çalışmıştım. Anlamadığım bir Bulgar bağlantısından bahsetmesine rağmen Lübnanlı bir Ermeni'nin Kıbrıs'taki ofisinden Skype ekranına bağlanmasıyla zamanda yaptığım yolculuk devam etti. İnternet bağlantısı olan eski bir bilgisayar, parçalanmış bir diasporanın üyesinin, atala-

rının topraklarında Müslümanlaşmış halde kalan kişilerle temas kurmasına yardımcı oluyordu. Bu henüz yirmi yıl önceki teknolojik ve psikolojik bir imkânsızlıktı. Fakat Garbed beni ekrandan tanıtır tanıtmaz bana politik görüşlerimi soran Lübnanlı Ermeni'yle kısa diyaloğumu kısa kesmeye karar verdim. Onunkinin Osmanlı dönemine kadar uzanan fosilleşmiş bir ideoloji olduğunu tahmin etmiştim. Tamamen kenara atılmasa ve hak ettiği şekilde emekliye ayrılıp tarih kitaplarına bırakılmasa bile feci halde güncellenmeye ihtiyacı vardı. Dışarı çıkmak ve Diyarbakır'daki diğer Ermenileri görmek için sabırsızlanıyordum çünkü onlar kendi kimliklerine dair, soykırımdan sağ çıkmış kişilerin soyundan gelen bizlerden çok daha karmaşık bir anlayışa sahiptiler. Nostaljilerimizin içinde halihazırda konforlu bir yaşam sürdüren ama günümüze taşınması hoş karşılanmayan hayaletlerle yeniden diyaloğa girmeye hiç zaman yoktu.

* * *

Otelin alçak tavanlı kafeteryasındaki son kahvaltımda Alman bir konuk bana katılmıştı. Birkaç santim daha uzun olsa başını eğerek yürümek zorunda kalırdı. Bağımsız bir tercüman olarak yıl boyunca ve özellikle de Hamburg'da havalar kötüleştiğinde dünyayı gezmek için internetin sunduğu özgürlüklerin keyfini çıkarıyordu. Karim, Halep'te doğduğumu söyleyince büyük ilgi gösterdi. Oraya ulaşmaya niyet ediyordu. "Eminim dikkat çekmeyen görünümünle Suriye'de üç kilometre yol katedebilirsin. Neyse ki başına gelebilecek en kötü şey annen ve babanın seni fidyeyle kurtarmak için yeterince tasarruf sahibi olması ya da çok acı çekmemen" dedim. Kara mizah ortak yanlarımızdan biri değildi çünkü yüzü katı bir ifadeye bürünmüştü. Belki çok uzun süre gazetecilik yaptığım için her şeye kolayca inanan kitlelere sattığımız abuk subuk şeylere benim de inanır olduğuma benzer bir şeyler homurdandı. Ümmetin Protestan Reformu'na benzer bir şeyden geçtiğine inanıyordu. İslâm'ın bu sınavlardan ve sıkıntılardan daha güçlü çıkacağını söylüyordu. "Tıpkı Hıristiyanlığın yaptığı gibi, öyle değil mi?" diye yorumda bulundum. Yüzünde hâlâ takdir ediyormuş gibi görünmediği bir ifade vardı.

"Peki nesin sen?" diye sordu şaşkınlıkla, Şii olduğumu sanmıştı (ve böylece İslâmi bölünmenin hangi tarafında olduğunu da açığa sermişti). Babası Alman'dı ve annesi Kosovalı bir Arnavut'tu; bir an için, bana daha dün yaşanmış gibi gelen bir savaştan kaçmış bir sığınmacının dünya üzerindeki payına sahip çıkan bir çocuk doğurmuş olmasını inanılmaz buldum. O anda Karim, benim tam anlamıyla kavrayamayacağım kadar yabancı olan büyük dönüşümlerden geçiyormuş gibi göründü; Müslümandı ve Almanya'ya karşı aidiyet hissi beslemiyordu. Kürtlerin ulusal olmayan demokratik federa-

lizm deneyleri ilgisini çekmişti ve soykırımdan kurtulmuş kişiler ve onların torunlarının oluşturduğu sağlam bir Ermeni topluluğunun olduğu [Kamışlı'nın Kürtçe ismi] Rojava'yı ziyaret etmek istiyordu.

Sevag arabasını yolda rölantide bırakmıştı ve otelin resepsiyonuyla daha iyi bir ücret tarifesinden yararlanmam için pazarlık yaparken bana acele ettiriyordu. Benim adıma yaptığı ve bir pazarcının maharetiyle yürüttüğü pazarlığı yarıda kesmesini sağlayan tek endişesi park cezası almaktı. Akabinde Diyarbakır'ın kaotik trafiğine daldık. Otobüsler ve dolmuşlar kuzeydeki surlarda bekleyen yolcuları kapmak için kendi aralarında çekişirken yolumuzu kesiyorlardı. Urfa Kapısı'ndan geçip sağa saptık ve işletmelerin yoğun olduğu semte girdik. "Stadyumu unutma" dedi bana. Kışın evim olacak ofisinin yakınlarında bulunan en göze çarpan yerdi.

Ofisin içindeki oda, bir dairenin mutfak kısmından uzanan bir hava bacasına açılıyordu. Sevag, sayfaları sararan muhasebe defterlerini ve mesleki alanıyla ilgili geçmiş seminerlerden kalma broşürler ve programların doldurduğu kutuları burada depolamıştı. Kehribar renkli duvarların bir köşesinde boş bir Rolodex unutulmuştu. Divan, kitaplık ve üzerine işlenmiş Kubbetüs Sahra resmiyle seccadeye dönüşen, rulo halinde toplanmış mat da dahil olmak üzere her şeye kahverenginin tonları hâkimdi. Hiçbir zaman dinî görevlerini yerine getiren bir tip olmadığını söylemesine rağmen Sevag'ın Müslüman geçmişinden kalma bir şey olduğunu düşündüm. Her sabah binanın dışından geçen ve bacayı boydan boya kateden elektrik kablolarının olduğu oluklu borulara konan, biri dişi biri erkek iki serçe de kahverengiydi. Çift, boğucu bir çevreyle saran yüksek binalardan başka bir şeyin görülmediği bir alanda, güneşin dahi unuttuğu bir açıda olsa bile cıvıl cıvıl öterek şafağı karşılıyordu. Bizim gözümüzde neyin çirkin veya güzel olduğundan habersiz bir şekilde şafağı anlaşılmaz şarkılarıyla canlandırıyorlardı. Zamanında, serçelerin olgunlaştıktan sonra, yuvalarından ve kendilerine has biçimlerle veya "lehçelerle", topluluklarından ayrıldıklarını okumuştum. Fakat kuşlar çiftleşip farklı bir ağaçta veya yaşam alanında yeni bir topluluğun içine yerleşince yeni grubun melodik lehçesini benimsiyorlardı.

Sevag'ın sesinin zengin bir müzikselliği vardı. Bir rahibin yıllarca vaaz vererek geliştirdiği türden diksiyonu ve söyleminin açıklığı bunu daha da artırıyordu. Her zaman canlıydı ama ikisi için de bol bol sebep olmasına rağmen asla öfke veya çaresizlik ifadesi göstermiyordu. İşleri halletme veya başkalarının bu işleri kendisi adına yapmasını sağlama becerisi satıcılığının püf noktası olabilirdi ve Türkiye ve Kürt bölgelerinin değişken ortamında Surp Giragos'un işlerini politik bir kavrayışla idare etmesini sağlayan da buydu. Konstantinapolis Ermeni Patrikhanesi'nin Genel Yardımcısı Başpiskopos Aram Ateşyan'ın kuzeniydi.

Doğduğu yerden, Sason'da Kozluk yakınlarındaki köylerden biri olan Apka'dan geldikten sonra Diyarbakır, yirmi yılı aşkın bir süredir Sevag'ın evi olmuştu. "Sason'da Kürt komşularımızla muğlak bir ilişkimiz vardı" dedi. "Naziktiler ama bize gâvur diyerek, bizi küçümseyerek aşağılıyorlardı da... Ermeni olmaktan korkmuyorduk, zaten herkes biliyordu bunu ama soykırımdan bahsetmiyorduk elbette... Bundan korkuyorduk."

On dokuz kardeşten onu sağ kalmıştı. "Fakirdik, bu sebeple biri hastalandığında ve iyileşmediğinde ölüyordu: Hiç doktor veya hastane yoktu, yapabileceğimiz hiçbir şey yoktu." Sasonlu bir Hıristiyan Ermenisi olan ve üç çocuğunun annesi ilk eşi de ölmüştü. Zamanında ortak bir arkadaşımız bana bir falcının Ermenistan'dan Dikranagerd'e geldiğini anlatmıştı. Üç yerli Ermeni'nin el falına bakmıştı ve içlerinde Sevag da vardı. Kadın onda karanlık bir ruh görmüştü. Bu arkadaşın anlattığına göre Sevag Ermenice konuşamadığından ve kimse onun için tercüme etmek istemediğinden kedere boğulmuştu: "Kadının kanser veya kötü bir hastalık gördüğünden korkmuştu, o yüzden en sonunda ona ruhuyla ilgili olduğunu ve karakteriyle ilgili iyi şeyler söylemediğini ama yakında ölmeyeceğini anlatmıştım."

Ailesinden yalnızca üç çocuk soykırımdan kurtulmuştu ve onlar hakkında bildiği tek şey şuydu:

> Ailemizin bütün fertlerini öldürdüler. Bunu kesin olarak biliyoruz. Geride en büyükleri yedi-sekiz yaşında olan bu üç küçük kardeşten başkası kalmamış. Biri Ermenistan'a gitmiş, diğer ikisi Türkiye'de kalmış. Büyük amcamın torunları şimdi Yerevan'da yaşıyorlar. Türkiye'de kalanlar neticede Müslüman oldular. Ailelerinin geri kalanı yok edilirken birbirlerine Ermeni olduklarını hatırlatıyorlardı ama konuştukları veya söyledikleri şeyler hakkında başka hiçbir şey bilmiyoruz çünkü bize başka bir şey anlatmadılar. İçlerinden biri dedemdi [...] Bir amcalarını bulmak için Kozluk yakınlarındaki köylerden birine yürüdüklerini düşünüyoruz ama bu sadece varsayım. Aile isimleri neydi? Hiçbir fikrimiz yok. Sadece Ermeni olduklarını ve Sason'daki Rabet köyünden olduklarını biliyoruz. Hâlâ aramaya, okumaya, bakabileceğim her yere bakmaya çalışıyorum ama hâlâ tek bildiğimiz bu. Babam kendi babasını ve amcasını kimin koruyup büyüttüğünü bilmiyor. Zaten bilemezdi de: Daha bir yaşındayken babası ölmüş ve annesi tek başına büyütmüş onu. Annesi ona Ermenice ninniler söyleyen bir Ermeni'ymiş ama babam hepsini unutmuş.
>
> Küçükken tarihimizi bilmiyordum, zorla din değiştirdiğimizi de. Fakat ruhu Ermeni biriydim.

"Ruhu" dediğinde gözleri mahzunlaşmıştı ve bakışlarının derinleriyle "U" sesinin uzun ölçüsünde Arapça kökenli sözcük, Doğu'nun merkezinden gelen, uçsuz bucaksız alanlardan esip yalnız ağaçların yapraklarını hareketlen-

diren bir rüzgârın fısıltısına en yakın sesmiş gibi duyuluyordu. Etimolojisini araştırınca bunların sadece zihnimin saçma sapan oyunları olmadığını görmek beni şaşırttı ama rahatlattı da: "Sorun, zamanın alacakaranlık yıllarında, biri, ölen bir insanın can çekiştiği son anlarda bedenini terk eden canlı nefesin, hareket halindeki havadan çok daha fazla şeye karşılık geldiğini söyleyen şaşırtıcı keşfi yaptığında açığa çıkmış olmalı" diyordu Carl Jung Ekim 1926'da, Augsburg'daki edebi topluluğa verdiği bir seminerde. "*Ruach*, *ruch*, *roho* (İbranice, Arapça, Svahili) gibi yansımalı sözcüklerin, en az Yunanca πνεύμα [*pneúma*] ve Latince *spiritus* kadar açık bir şekilde "ruh" [*spirit*] anlamına gelmesi hiç de tesadüf eseri olamaz."[7]

Bu ruhun, dinî akrabalık ilişkilerinden derine uzandığını söylüyordu Sevag: "Benim için bu bir formalite; önemli olan kalbimde Ermeni olduğumu bilmem ve çocukluğumdan beri bu farkındalığa sahibim." 2010 yılında Hıristiyan olarak kayda geçmişti ama erkek kardeşlerinden biri, iki nesillik bir aranın ardından, ondan yıllar evvel Ermeni Kilisesi'ne geri dönmüştü. Sevag'ın eşi ve çocukları da kiliseye katılmışlardı. "Fakat benim için Müslüman da olsa Hıristiyan da olsa önemli olan Ermeni kalmamız: Artık Hıristiyanım ama farklı biri değilim veya Müslüman olduğum zamanlara göre daha Ermeni değilim."

> Kız kardeşim Müslüman ve her sabah namaz kılar. Bu gerçek. Ermeni olduğunu kabul ediyor ama dinini yerine getiren bir Müslüman aynı zamanda ve iyi bir Müslüman. Büyük olanı kiliseye geliyor ve Hıristiyan. Dua da etmeyen namaz da kılmayan, kiliseye de camiye de gitmeyen erkek ve kız kardeşlerim de var. Kendilerini ne Kürt ne Türk olarak görüyorlar. Ermeniler. Bazıları kimliklerindeki dinî bağlılıklarını değiştirmekten çekiniyor çünkü burada Müslümanların arasında yaşıyoruz ve Ermeni Kilisesi'ne dönmek onları huzursuz ediyor. Bazı Ermeniler hâlâ utanç ve biraz korku duyuyor. Neden mi? Çünkü burada Ermenilerin kötü insanlar, kâfirler, nahoş ve sert kişiler olduğu söyleniyor. Böyle düşünen ve konuşan Müslümanlar var: Günümüzün Diyarbakır'nda ve günümüz Türkiyesi'nde. Hâlâ. Hıristiyan olduğum için benimle konuşmayan akrabalarım var. Diyarbakır Müslümanlaşmış Ermenilerle dolu, o kadar çok ki tahmin etmesi imkânsız. Fakat çoğu bunu kabul etmiyor. Bazıları "Dedem Ermeni'ydi, ben Kürt'üm" der.
>
> Kürt gerillalarına katılan çok kişi var ama onlar çoktan Kürtleşmişler. PKK'ya Ermeni olarak katılmadılar. Kendilerini Kürt olarak görüyorlar. Sakine Cansız'ı bilir misin?[8] Ermeni kökenliydi; nasıl bilmeyebilirdi? Fakat kırk yıl Kürtler için savaştı. Elbette biliyordu ama söylemiyordu.

7 C.G. Jung, *The Collected Works*, der. ve çev. Gerhard Adler ve R.F.C. Hull, Princeton, 1972, cilt 8, *The Structure and Dynamics of the Psyche*, s. 3275-3276.

8 Sakine Cansız PKK'nın eş kurucularından biriydi ve örgütün önde gelen üyelerindendi. 1980'lerde Türk polisi tarafından tutuklandı ve işkence gördü. Ocak 2013'te Paris'teki Kürt İstihbarat

Hiçbir şey kalıcı değil. Daha üç yıl öncesine kadar Diyarbakır'da yalnız biriki Ermeni bulabilirdin. Bugün her ay kiliseye gelen yüzden fazla insan var. Birlikte kahvaltı yapıyoruz, sohbet ediyoruz ve sosyalleşiyoruz. Bu yüz kişiden doksanı Müslüman. Ama Ermeniler. Bu yüzden geliyorlar. Hepsi Hıristiyan olmak istemiyor, en azından henüz değil. Yüz yıldır Müslümanlar, bunu unutmayın: Kolay değil. Fakat kimliklerine sahip çıkıyorlar. Ve kiliseye gelen yüz kişi varsa bir milyon da gelmeyen var. Diyarbakır'ın tamamında üç milyon insan var; belki üçte birinden fazlası veya bir milyonu Ermeni. Türk Devleti kimin kim olduğunu iyi biliyor. Benden daha iyi biliyorlar.

Şimdi ilk mesele kendilerinin Ermeni olduklarını kabul etmeleri. Neden Ermeniler Hıristiyanlık inançlarında bu kadar ısrarcılar? Ermeniler MS 301'de Hıristiyan oldular, doğru değil mi? Öncesinde Hıristiyan değildik. Dahası Türkiye'deki Müslümanlaştırılmış Ermenilerin kendi keyiflerinden ötürü din değiştirmediklerini de biliyoruz [...] Dinlerini, Kilise'yi, dillerini, kültürlerini unuttular ve vaftiz edilmiş değiller. Ama Ermeniler Türk olmadılar ve Kürt olmadılar [...] Bazıları bugün bunu kabul etmese bile elma elmadır; armut olmaz. Kız kardeşim yüz kez namaz kılabilir ama Ermeni olmayı sürdürecek. Kendisi yapmasa bile bir gün çocukları Ermeni kimliklerini benimsemeye karar verecek belki.

Babam Müslüman, Hacca gitti ve namazındadır ama ben, yani oğullarından biri dinini değiştirdi. O değiştirmedi. Öğrendiği şeylere bağlı: Şimdi seksen yaşında ve artık değişmeyecek. Fakat beni bir Ermeni olarak yetiştirdi, kimliğimin bilincine varmamı sağladı [...] Alman televizyonu onunla röportaj yapmaya geldi ve muhabir "Efendim, kimsiniz?" diye sordu. Babam da "Ben Ermeni'yim" diye yanıt verdi. Muhabir ona kiliseye gidip gitmediğini sordu. "Hayır, ben Müslümanım" diye cevap verdi babam ve çocuklarının kiliseye dönmelerine karışmadı. Fakat kendisini en başta Ermeni olarak tanımladı. Babamın okuma yazması yoktur ama Ermeni olduğunu biliyor.

Tokyo'da, New York'ta, Yerevan'da veya Diyarbakır'da da doğsanız Ermeni'yseniz Ermeni'sinizdir.

Bugün Türkiye'de Hıristiyan Ermenilerden çok Müslümanlaşmış Ermenilerin olma ihtimali yüksektir. Çoğunluğu Müslüman olan bir topluluğa ne olur? Bu, Ermeni kimliğinin doğasını değiştirmez mi? Sevag gülümsedi; hep siyah olarak aklımda yer eden ama öyle olmayan gözlüklerinin altından fırlattığı gizemli bakışlarıyla 15. yüzyılda Floransa'da muhtemelen hiç tuhaf durmayacak bir adamdı. Bir espriyle veya öyle olduğunu varsaydığım bir cevapla karşılık verdi:

Merkezi'nde işlenen ve hâlâ çözülememiş bir cinayet sonucu suikaste kurban gitti. İki kadın Kürt eylemci de beraberinde öldürülmüştü: Fidan Doğan ve Leyla Söylemez. Sakine Cansız hakkında daha fazlası için bkz. s. 349-350.

Bir zamanlar uzak bir köye bir imam atanmış. Varışının üzerinden birkaç gün geçtikten sonra kimsenin namaza gelmediğini görüp şaşkınlığa kapılmış. Bunun üzerine kapı kapı dolaşarak neden camiye gelmediklerini sormaya karar vermiş. Köylülerin verdikleri yanıtlar samimiyetsizmiş ama imam baskı yapınca itiraf etmişler: "Hoca gelmiyoruz çünkü biz dua etmek için ayakkabılarımızı çıkarmayı sevmiyoruz." İmam tek kaygılarının bu olup olmadığını sorunca onlar da öyle olduğunu söylemişler: "Ayakkabılarınızla namaza gelin" demiş imam. Böylece herkes camiye gitmeye, ayakkabılarıyla namaz kılmaya başlamış. Yıllarca bu şekilde devam etmiş bu, ta ki imam başka bir yere atanıncaya kadar. Yerine gelen kişi yerlilerin camiye ayakkabılarıyla girdiğini görünce afallamış. "Bu nedir?" diye sormuş öfkeyle. "Ayakkabılarınızı çıkarmak zorundasınız!" Fakat yerliler şöyle cevap vermiş: "Vallahi eski imamız İslâm'da böyle olduğunu söyledi." Yeni imam selefini aramaya gitmiş ve ona şu sözlerle çatmış: "Hoca onlara ayakkabılarıyla namaz kılabileceklerini mi söyledin?" Diğer imam kimsenin namaza gelmediğini açıklamış: "Ben onları camiye getirdim; eğer yeterince akıllıysan sen de ayakkabılarını çıkarmalarını sağla."

"Bu Müslümanları daha yeni kiliseye getirdik" dedi Sevag. "Ayakkabılarını sonra düşünebiliriz."

* * *

"Küçükken Ermenilerin bir halk olduğunu bilmiyordum" dedi. "'Ermeni' sözcüğünü biliyordum ama bunu bir hakaret olarak kullanıyorduk, o yüzden böyle bir şey olduğunu sanıyordum; kötü bir söz, bir küfür: Bir milletin adı olduğunu bilmiyordum." Ayrıca Diyarbakır'ın çevre köylerinde yaşlıların, yaramazlık yapan çocuklara "*dığa*" dediklerini de hatırlıyordu. "Arsız çocuklar" için kullanılan bir söyleyiş olduğunu düşünüyordu. Ancak yetişkin olduğunda Ermenice "oğlan çocuğu" anlamına geldiğini öğrenmişti.

Perwîn 1683'te eski mahallede bazalt taşlarla yapılmış bir kervansaray olan ve bugün kafe olarak kullanılan Sülüklü Han'ı işleten, kâr amacı gütmeyen kooperatifin ortaklarından biriydi. Surp Giragos Kilisesi'nden on dakika uzaktaydı. Zemin kattaki kitabevinin sahibiydi. İçinde Ermeniler, Süryaniler ve diğer halklarla ilgili geniş bir seçki vardı ama onların zorla azınlık haline getirildiğini belirtmek için "azınlıklaştırılmış halklar" şeklinde yeni bir sözcük icat etmişti.

Çok sayıda akrabasının olduğu Dersim'de, gelinin annesi için kullanılan sözcük, konuşma diline girmiş bir başka Ermenice terim olan "*xınami*" idi. "İşte Dersim'de o kadar çok Ermeni kaynana vardı ki" diyordu Perwîn. "Hepsi soykırım gelinleriydi." Bir keresinde, 1980 civarında, on iki yaşlarındayken yapılan bir aile toplantısında çocuklar, ev sahiplerinin *xınami*'sinin Ermeni

olduğunun dedikodusunu yapıyorlardı. Şaşırmış halde yaşlı kadına yaklaşmış ve Türkçe "Siz Ermeni misiniz?" diye sormuştu. "Kadın hüngür hüngür ağlamaya başladı" diye hatırlıyordu Perwîn. "Sadece hıçkırıyor, tek kelime etmiyordu." Diasporada soykırımdan sağ kalanların torunlarından bazıları, ninelerinin ortada hiçbir sebep yokken birden hüngür hüngür ağlamaya başladıklarını hatırlıyorlardı. İstanbul'da veya Türkiye'nin başka yerlerinde, yani bırakın evlerinin güvenli ortamında 1915'ten bahsetmeyi Ermeni olmanın bile yeterince büyük bir tabu olduğu yerlerde büyüyenler için anne babaların tüm açıklamayı şu şekilde yapmaları hiç de nadir bir durum değildi: "Nine yaşlı." İstanbullu olan ve şu an Maryland'de yaşayan bir Ermeni bana zamanında, çocukken "ninelerin ağlamasının" aynı bebeklerinki gibi normal bir şey olduğunu düşünerek büyüdüğünü anlatmıştı.

Perwîn'le sohbetimiz, Atatürk'ün Kürtlere "Dağ Türkleri" diyerek eşsizliklerini nasıl örtbas ettiği üzerinden eğlenip gülüşerek başladı. İsimlerinin, donmuş karların üzerinde yürürken çıkan kart kurt seslerinden türediğini söylemişti. "Bir kitap var *Dünya Hepimize Yeter* diye, açıkça söylüyor: Bu topraklarda Süryaniler, Ermeniler, Kürtler, Türkler, Ezidiler var" dedi Perwîn. Marangozluk yapan ve ömrü boyunca komünist olmuş Sarkis Çerkezyan tarafından yazılmıştı. 1916'da Suriye çöllerinde erkek bir devenin üzerinde soykırımdan sağ kalanların çocuğu olarak doğmuştu. "Sorun, üstünlük ve iktidar."

Tatlı dilli biriydi. Bu yorum, ulusal sınırların ve dünyanın irili ufaklı parçalara bölünmesini, dikenli teller, sınır kontrolleri ve kısıtlamalarla birbirlerinden koparılmasını sorgulama çağrıma verdiği nazik bir tepkiydi. Fikirlerin ve malların serbestçe dolaştığı bir dünyada insanların hareketleri üzerindeki kontroller ve engeller çağdışı olduğundan ulus-devletlerin daha iyi bir alternatif bulunamadığı için ayakta kaldıklarını söyledim. Bakışları katılaşıyordu ve yorumlarının tonu da biraz sertleşmeye başlamıştı çünkü konuşmalar Lenin ve Lennon'dan uzaklaşarak uluslararası bayrak ve sınır politikalarının sorgulanmasına kayıyordu.

Apo'nun söylemlerinde ortaya attığı demokratik ademimerkeziyetçilik fikrine ikna olmuş gibi görünen bir idealistti ama yanlışlıkla blöfünü gördüğümü hissettim. Kürtler kendi ulus-devletleri, amblemleri ve sınırlarıyla hiç sahip olmadıkları bağımsız bir devlet için yanıp tutuşuyorlardı. Bir saniyeliğine Perwîn'i başından yılanlı dokunaçlar çıkan ve sonra düşmanca düşüncelerden duyulan pişmanlık ve utançla geri çekilen bir Medusa gibi hayal ettim. Bu görüşlerime rağmen Ermenistan'ın yakın bir gelecekte sınır işaretlerini kaldırıp atmasını hayal dahi edemediğimi kabulleniyordum.

"Hepimiz Afrikalıyız, bu doğruysa hepimiz oradan geldik" dedim ona. Yaptığım yorumla niyetim yalnızca havayı biraz dağıtmak olsa da bu fikre

yapacağı bir katkısı vardı. Yakın zamanda okuduğu bir makale bunu doğruluyordu.

On dört bin yıl önce göçmenlerin dalgalar halinde Afrika'dan Mezopotamya'ya geldiklerini söyledi Perwîn. Tüm insanlar oradan gelmişti: "Bu topraklar herkesin, belli bir gruba ait değil çünkü herkes buradan geçti, çünkü refahı ve her şeyi burada buldular." Her halk bu topraklardan geçmişti ve bu sebeple herkes herkesin akrabasıydı. Kökenlerimize dönmek isteseydik ta Afrika'ya dönmemiz gerekirdi. Amerikalı-Britanyalı araştırmacılardan oluşan ortak bir ekibe göre henüz 70.000 yıl önce ortak bir babamız vardı. "Hepimiz kardeşiz" dedi.

"Tıpkı İncil'deki Âdem ve Havva gibi" diye yorumda bulundum bir bağlamanın güçlü sesi çay içtiğimiz kemerli galeriyi doldururken.

"Bu sembolik bir şey, buna inanmıyorum ama o dönemde çok az insan vardı, ortak bir babamız vardı" dedi. "İnsanlık çok küçüktü; bir grup buraya Afrika'dan geldi: Hepimiz o grubun çocuklarıyız." Belki de bu grubun büyük bir kısmı Afrika'da kalmış ve ölmüş, bir başka grup ise Amerika'ya gitmiştir diye tahminde bulundu. "İnsanlık çok küçüktü, bir düşün: Osmanlı İmparatorluğu gücünün doruğundayken dünyanın yarısına yayılmış haldeydi ve nüfusu otuz beş milyondu" diye ekledi. "Çok az." Belki de çok küçük bir grup gelmişti diye canlandırdı kafasında. Bir aile: Bir baba, erkek kardeşler, çocuklar ve sonra bir diğeri.

Fakat masada bize katılmış iki genç adam arasında süren paralel bir sohbet dikkatimi dağıtıyordu. Duyabildiğim kadarıyla 1920'lerde Diyarbakır yakınlarındaki bir köyde yaşayan Ermenilerle ilgili bir öyküden parçalar seçiyordum. O dönemde Anadolu'da kimse Ermenileri öldürdüğü için ceza almıyordu. Hikâye Kürt komşularını, Fatih adlı birinin dedesini ziyarete giden iki Ermeni kadınla ilgiliydi: Bu misafirler bir sebepten ötürü birbirleriyle veya ev sahipleriyle kavga etmişlerdi. Aşağıda bu suç öyküsünden kurtarabildiğim şeylerin bölük pörçük parçaları var. Sonuç haricinde hiç anlam ifade etmeyen parçalar bunlar:

> İki kadın Fatih'in dedesini ziyarete giderler. Fakat didişmeye başlarlar. Adam çıkagelir: "Size ne dedim ben? Başkasının misafiriyken kavga edilmez." Kadınlar onunla tartışmışlar, o da kafalarına vurup öldürmüş onları. Odaya girmiş, orada arkadaşı ona yalvarmış: "Ben bir şey yapmadım! Bırak gideyim!" Ama Fatih'in dedesi şöyle demiş, "Biraz önce çocuklarının annesini öldürdüm, neden seni bırakayım?" Ve onun da kafasına vurarak öldürmüş [...] On beş-yirmi gün içinde iki kadın da aynı gün evlenirler [...] Bu olaydan sonra üç gün üç gece kavga ederler, onunla yan yana dövüşen Müslüman bir arkadaş yaralı halde düşer. İkisi de ölür [...] Altı ay sonra devlet mezarlarını kazar. Anlamazlar.

> Müslüman'ın cesedi çürümüş, geriye hiçbir şey kalmamıştır ama Ermeni'nin cesedi bir şehidinki gibi bütün haldedir. Sanki tekrar canlanıp yürüyecekmiş gibi kanı ve yüzü hâlâ tazedir. Biri Müslüman diğeri Ermeni'ydi. Ermeni'ye hiçbir şey olmamıştı. Şehitler ölmez, ruhları çürümez, bedenleri çürümez derler. Gözleri kör olsa bile arabada ninem varken ne zaman o evin yanından geçsem bana şöyle diyor: "Oğlum babamı burada öldürdüler; kavga burada oldu; üç gün üç gece dövüştüler." Gözleri artık görmüyordu ama evi hissediyordu.

Perwîn hâlâ Afrika'daydı. "Hepimiz onlardan geldik" diye kıkırdadı. Âdem ve Havva'dan değil, zeki bir aileden."

Yeni bir siyasi parti kurduğumuzu söyledik: Afrikalılar. "Evet, Afrikalılar! Afrika'yı geri istiyoruz!" dedi hemfikir bir halde. Dahası Ermenilerin ve Kürtlerin ilk kıtamızı geri almak için güçlerini birleştirmeleri gerektiğininde de hemfikirdik. Bazen muhabbetin en kolay aktığı yer muhakkak aynı fikirleri paylaşan insanlar arasında değil, ortak bir espri anlayışı olan insanlar arasındadır.

* * *

Adil ve Hamdi Akkaya beni Sülüklü Han'la 2011 yazında tanıştırdılar. Girişte tahtaya kazılmış duvar resmi büyüklüğündeki yazı Türkçe, Kürtçe, Ermenice ve Süryanice eski kervansarayın kısa bir tasvirini sunuyordu. Ne var ki Ermenice Doğu Ermenicesiydi ve 1923'te reformdan geçirilmiş Sovyet yazılışı kullanılmıştı. Bana yıllar sonra anlatacağı gibi panoyu Perwîn yerleştirmişti: "Bir polis geldi ve Ermenice yazıları göstererek bana ne olduğunu sordu: 'Aramice' dedim."

Akkaya kardeşler, Dersim'den Maruta Dağı'na yaptığım ilk hac yolculuğu sırasında Diyarbakır'daki kilit isimlerim olmuşlardı ve Sasonlu Ermenilerin kurduğu derneğin liderleri babacan bir özenle seyahatimi ayarlamış, karmaşık güzergâhımda yapacağım otobüs değişikliği için beni Müslümanlaşmış akrabalarıyla tanıştırmışlardı. Birkaç hafta sonra, 2011 Ağustosu'nda onlarla yine Diyarbakır'da buluştum.

Günlerden pazardı ve kardeşlerin en büyüğü Adil, avukatlık bürosunda bir son dakika davası üzerinde çalışıyordu. Üç genç Kürt, İran'dan eroin sokmaya çalışırken tutuklanmışlardı. Adil bana uyuşturucu kaçakçılığının büyük bir problem olduğunu söyledi. Türkiye, Doğu'dan Avrupa'ya uzanan önemli bir uyuşturucu güzergâhıydı. Ayrıca bu paranın bir kısmının Kürt gerillaların faaliyetlerini finanse ettiğiyle ilgili dedikodular vardı ama o dönemde Türkiye hükümeti yine dezenformasyon yaymakla çok ilgiliydi.

İki taraftan da Ermeni olan Akkaya kardeşler, Kürt toplumuyla ve onun merkezî birimiyle, yani aşiretle tamamen bütünleşmiş haldeydiler. Annele-

rinin ailesi Bitlis, babalarınınki Muş-Varto kökenliydi. Babalarının dedesi, "Serkis Ağa" olarak bilinen Sarkis Vartanyan'ın on iki kardeşi vardı ve soykırımdan sonra hepsi sağ kalmış ama dağılmışlardı. Kürtler babalarının başını kesmişlerdi ve annelerinin başına ne geldiğini bilmiyorlardı. Kardeşlerin bazıları Malatya'ya, oradan da Halep'e ve Amerika'ya gitmişlerdi. Temaslarını yitirmişlerdi. 1915'te on iki yaşında olan Sarkis ve diğer erkek kardeşi Azad, Hasan Arkan isimli bir Kürt tarafından evlatlık alınmışlardı. Onları kendi ailesi içinde yetiştirip büyütmüştü. İki Vartanyan kardeş Varto'nun Salo aşiretine dahil edilmiş ve Müslümanlaştırılmışlardı.

Akkayalar on üç erkek ve kız kardeştiler. Yalnızca ikisi Müslüman Ermenilerle evlenmişti. Diğerleri Kürtlerle veya Zazalarla evliydiler. Hamdi hâlâ bekârdı ve geçici de olsa Türkiye'den ayrılıp akrabalarının olduğu Almanya'ya gitmeyi düşünüyordu. Adil, Zaza bir kadınla evliydi. Artık görücü usulü evlilikler olmuyordu; bu şekilde evlenip evlenmediğini ima edince gülümsedi. "Aşk evliliğiydi" dedi. "Artık sevdiğimiz için evleniyoruz." Ama şunu da söylüyordu: "Çocuklarımı Ermeni olarak yetiştiriyorum: Ben onların babasıyım." Bunu ifade etmek için Surp Giragos'un etrafında kaynaşan topluluk içinde faal bir rol almaktan başka hiçbir araç olmadığından bunu kimliklerine ilişkin bir farkındalık olarak anlıyordum.

Bu, Adil ve kardeşlerinin küçükken güç yetirebildikleri şeylerden çok daha fazlaydı. Adil yedi-sekiz yaşlarından itibaren Kürt çocukların onları "*fılla*" yani Kurmancî "inançsız" diye çağırdıklarını biliyordu. "Bana ilk kez böyle dediklerinde ağladım" demişti Adil. Anne-babasına anlatmak için koşmuştu ve onlar da gerçekte Ermeni olduklarını ama bunu uluorta söylememe konusunda dikkatli olması gerektiğini ifade etmişlerdi. "Müslüman olduğumuzu söylemek zorundaydık." Ancak Kürtler dedelerinin Ermeni olduğunu biliyorlardı.

Fakat Diyarbakır'daki Müslümanlaştırılmış Ermenilerin çoğunun Hıristiyanlık inancına dönmek istemediğini söylüyordu Adil, cesur bir tahminle. Ayrıca yerli nüfusun üçte birinin Ermeni kökenli olabileceğini tahmin ediyordu. Sevag'ın tahminiyle aynı orandı bu: "İnsan insandır, dinin önemi yok." Belki de vardı diye düşündüm kendi kendime, bu yüzden insanlar genelde din değiştirmiyor veya tekrar eski dinlerine dönmüyorlardı. Ayrıca Akkayalar gibi Kürtlerin aşiret toplumuyla ve hiyerarşileriyle bütünleşmiş bir aile için Ermeni Kilisesi'ne dönmenin yıkıcı etkilerini kafamda canlandırdım.

Müslümanlaştırılmış Ermeniler Diyarbakır'da birbirlerini biliyorlardı ama Adil'e göre devlet kadar bilmiyorlardı muhtemelen: "Şimdi Kürtçe konuşuyoruz ama devlet bizim dönmelerden geldiğimizi biliyor." Din değiştirmiş Ermenilerin soyundan gelenler neticede kökenlerini unutmuş olsa bile "devlet biliyor". Bir çekmeceyi açıp ailesinin soyunu gösteren, Nüfus Müdürlü-

ğü'nden alınmış bir belgeyi çıkardı: doğum ve ölüm tarihleri, medeni hal, isim değişiklikleri ve diğer veriler. Dedesinin isminin altında "mühtedi" notu vardı.

Kürtlerin Ermenilere yönelik tavrının PKK'yla değişmeye başladığını söylüyordu Hamdi. Ermeni kökleri ve sosyalist inançlarını nasıl beklenmedik bir şekilde Kürt ve Müslüman kimliğiyle iç içe ördüğünün farkına varmadan "Marksist inançlarından ötürü Ermenilerle kardeşlik vaazları veriyorlardı" diye açıklıyordu. Hamdi, Öcalan'ın annesinin Ermeni kökenli olduğunu ve PKK'da Ermeni savaşçıların olduğunu düşünüyordu. Bunların Ermenilerin övündüğü dedikodular olduğunu söyledim cevap olarak, gerçekte Türklerin hem Ermenileri hem de Kürt gerillaları itibarsızlaştırmak için yaydıkları propagandalardı. Onlara bunun bir mit olduğunu söyledim. Kardeşler cevap olarak öyle olmadığını söylediler.

* * *

Ortak bir arkadaş beni, Diyarbakır'ın Kuzey Surlarının dışında, Emniyet Müdürlüğü'nün yerel merkezinin birkaç sokak uzağında kalan hatırlanması zor bir binada Z. ile tanıştırdı. Bir keresinde Ermeni ve Kürt arkadaşlarımı şaşırtan bir şekilde Emniyet Müdürlüğü'ne vizemi uzatma talebiyle ziyarette bulunmuştum. 1980'ler ve 1990'larda Kürt İsyanı'nın bastırıldığı dönemlerde devletin kuşkularını veya düşmanlığını üzerine çekmiş muhalifler ve diğerlerinin kaybolduğu kara bir delikti Emniyet Müdürlüğü. Miğfer ve çelik yelekle kuşanmış, omzunda taarruz tüfeği asılı askerî inzibat dar girişi korurken başka bir koruma bir duş kabininden birazcık büyük olan güvenlik kabininin arkasından gözleriyle sokağı tarıyordu. Bir dizi Atatürk portresini geçtikten sonra yine tepesinde farklı bir Atatürk resminin asılı olduğu ayrı bir ofise girdim. Bu seferki operaya gitmiş gibi fraklıydı ve yukarıya bakıyordu.

Kibar ama şaşkınlıkla gözleri büyüyen bir polis memuru başvurumu almıştı. Esmer bir teni ve siyah gözleri vardı. "Peki, Diyarbakır'da ne yapıyorsunuz?" diye sordu İngilizce; emniyet güçleri arasında, özellikle de doğu illerinde alışılmadık bir durumdu bu. "Burası turistik bir yer değil." Roma surlarına duyduğum ilgi onu ikna etmemişti; bir haftanın onları görmeye yetip arttığını düşünüyordu. "Birlikte kaldığınız arkadaşınız Türk mü?" diye sorguladı. Esasen ona Türk demek veya kim olduğunu söylemek istemediğim için Sevag'ın ismini ve adresini vermeyi reddettim. "Bir arkadaşı ziyaret ettiğinizde ismini polise vererek ona olan borcunuzu ödemezsiniz" dedim. Memur bunu keyifli ve büyük bir kahkaha atarak karşıladı. İkna edici olmaktan uzak bir şekilde aptal bir turist rolü oynamak yerine ona annemin atalarının bu şehirden olduğunu söyleyerek Ermeni olduğumu ima ettim. O da bu ipucunu gülümseyerek kabul etti ve daha fazla zorlamadı. Gitmeye ha-

zırlanırken hırpani görünümlü şişman bir adam aceleyle içeri girdi. Kot pantolonuna bir silah sıkıştırmıştı. Giyimleri son moda, açık renkli gözlü ve kentin sokaklarında dikkat çekecek Slav görünümlü iki çekici kadın ofisin bir tarafında çalışıyorlardı ve onların gizli ajan olup olmadıklarını merak ettim.

İki hafta sonra o ne olduğu belirsiz binadaki bekleyişim beni biraz germişti çünkü sürekli Emniyet Müdürlüğü'ne yakınlığını düşünüyordum. Arkadaşım, Z.'yi içeri aldıktan sonra odadan çıktı. Z., Diyarbakır'ın kalabalığında veya Türkiye'nin diğer yerlerinde hiç ayırt edilmeyecek, boyu ve görünümü ortalama, tıraşlı bir adamdı. Anlaşmanın parçası olarak Z. bana ismini söylemeyecekti; fotoğrafını çekmeme de izin yoktu. On üç yıl boyunca PKK'yla birlikte savaşmıştı.

Ermeni'ydi, 1976'da Batman kentinin yakınlarında bulunan bir köyde doğmuştu ama büyüklerinin memleketi, güneydoğudaki Mardin ilinin tarihî yerlerinden Midyat'tı. Kadim bir Hurri merkezî olan şehir MÖ 9. yüzyılda Asur İmparatorluğu'na katılmıştı. Asurlular buraya Tur Abdin diyorlardı. Soykırımdan önce Süryani bir çoğunluk ve çoğu Katolik olan ufak bir Ermeni nüfus vardı ama içlerinde küçük bir Protestan cemaati de bulunuyordu.

"Elbette soykırımı biliyorum" dedi. Ailesindeki gençler ailelerinin başına gelenler hakkında pek bir şey bilmiyordu. Sadece dedesi, erkek ve kız kardeşiyle birlikte 1915'te canını kurtarmıştı: Kürtler annesini ve babasını öldürmüşlerdi. O dönemde kıtlık da vardı. Hıristiyandılar ve dedelerinin ne zaman Müslüman olduklarını veya zorla olup olmadığını bilmiyorlardı.

"1915'in politik bir boyutu var çünkü Rusların, Osmanlıların ve İngilizlerin çıkarı uyuştu ve Kürtler de buna yardımcı olup Ermenileri katlettiler: Ama onlar katliamın arkasındaki ellerdi, beyin değil." Ona Ermeni olduğunu öğrendiğinde hissettiği duyguları hatırlayıp hatırlamadığını sordum ama başka bir şeyle yanıt verdi: "Seninle konuşmamın tek sebebi ortak bir arkadaşımın söylemesi, yoksa seninle konuşmazdım, anlıyor musun?" Sonra da Kürt gerilla güçlerine katılışını belirtmek için yerel bir ifade olan "dağa çıkma" deyişini kullanarak şöyle yanıt verdi:

> Bize "*fılle*" diyorlardı çünkü Ermeni'ydik [...] Bu kavramı yani *fılle* kelimesini, Ermeni olduğumu ilk öğrendiğim günün çok öncesinde öğrenmiştim. Bunu daha sonra öğrendim ama *fılle* kelimesini ilk duyduğum anı hatırlıyorum. Beş-altı yaşlarındaydım ve o günden beri hatırlıyorum. Bir gün yaşlı bir adam eve konuk geldi [...] Odamdaydım. Annemin dedesi ve babamla tartıştı. Babama "*fıllenin oğlu*" dedi. Ayrıca çocukken diğer çocuklar bize sataşırlardı; anneme de "*kurre fılle*" (kâfirin kızı) derlerdi ve büyüdükten sonra Ermeni olduğumu öğrendim. Batman'da doğup büyüdüm. Hiç Ermeni arkadaşım yoktu ve kuzenlerim vardı. İlk dilim Kurmancîydi.

Belki halalarımın, babamın ve ailesinin Ermenilere yaptıkları şeylerle ilgili konuşmalarını işiterek büyüdüğümden dağlara çıktım. Öfkeye kapıldım. Beni hâlâ kızdırır. Bir keresinde bir adam bana "Oğul, neden dağlara çıktın?" diye sordu. Ben de ona "Dedemin ailesinin intikamını alıyorum" dedim. Tek sebebi bu değil tabii ki ama benim üzerimde de bir sonucu oldu. Ayrıca babama karşı da bir isyandı çünkü babam kökenini inkâr ediyor. Eşim Kürt ve insanlara sahip oldukları meziyetleriyle bakarım ama Ermeni olduğumu söylüyorum ve kökenimi inkâr etmiyorum. Bu konuda hislerim var. Nitekim PKK'ya katıldığımda onlara ilk söylediğim şey Ermeni kökenli olduğumdu. 1995 kışında dağlarda Apo'yla, Öcalan'la tanıştığımda ona Ermeni olduğum için kavgaya katıldığımı söyledim: "Belki dağlara çıkmamın sebebi budur." Apo farklı: Herkesi dinler, ırkçı değildir, öncüdür ama basit bir adamdır [...] Kimisi annesinin Türkmen olduğunu ve büyüklerinin Irak'tan geldiklerini söylüyor ama hiç Ermeni kökenli olduğunu işitmedim.

1994'te elektrik mühendisliği okumak için üniversiteye gittiğimde bu Kürt şehirlerinin hepsinin Ermeniler tarafından inşa edildiğini öğrendim. Ardından PKK'ya katıldım. Onlara şöyle dedim: "Ermeni bir aileden geliyorum ve bunu inkâr etmiyorum." Asur Kralı Sargon'un zamanında Ermeniler ve Kürtler kardeş uluslardı ve o günden beri de öyledirler. Kommagene İmparatorluğu'nun koruyucuları Kürt ve Ermeni'ydi. Kürtler ve Ermeniler o günden itibaren kardeş gibi yaşadılar. Ta ki 1915'e kadar ve 1915 katliamında yaptıkları, Türklerin politik çıkarına oldu. Şunu diyen Ermeni arkadaşlarım var: "Kürtler bizi katletti." Arkasında Amerika ve Britanya'nın siyasi çıkarları vardı ve sonuç Ermeni katliamları oldu.

Krallığın tarihî kayıtlarında Kommagene'deki Kürtlerden hiç bahsedilmez. Genel olarak Kürtleri yerli halklardan biri olarak tarif etmenin yanı sıra, suçu dış güçlere ve Kürtlerin naifliğine atarak soykırıma dahil oluşlarını aklamasalar bile mümkün mertebe azaltan Kürt devrimcilerinin yeni milliyetçi anlatılarına uyuyordu. Gelgelelim devasa bir ölçekte yapılan ayrıntılı işkenceler ve gaddarlıklar, sırf uçarılıklarıyla karmaşık bir nitelik taşısa da cahil ellerin işi değildi: Diyarbakır'da "Mihran Bastagian ve arkadaşlarına yapıldığı gibi insanların çıplak ayaklarına büyük çivilerle kızgın nallar çakmışlardı [...] bazılarının uzuvları kesilmişti, diğerlerinin başparmakları makinelerle budanmıştı [...] bazısının derisi yüzülmüş (kasap Vaho ve arkadaşları) ve bedenleri etlerinin satıldığı kasap dükkânlarına asılmıştı ve diğerleri de çarmıha gerilmişlerdi (polis Ohan ve arkadaşları)".[9] Şehrin gıda pazarında bulunan kasapların stantlarındaki yüzülmüş keçiler, korkunç bir şekilde dışarıya fırlamış yuvarlak gözleriyle bana Mıgırdiçyan'ın anılarında yazan bu pasajı

9 Mgrdichian, *a.g.e.*, s. 54.

hatırlatıyordu. Bu sapkınlıkta cahillikten hiçbir eser yoktu ve hiçbirinin izi Britanya'ya veya Birleşik Devletler'e sürülemezdi.

Zihni Kürt devrimcilerinin Marksist fikirleriyle aşılanmış bu isimsiz adam, tıpkı 19. yüzyılın sonunda Ermenileri göçebe Kürt aşiretlerinin gaddarlıklarından korumaya koyulmuş olanlar gibi, bir yüzyıldan sonra bir fedai idi. Sevag'ın bana söylediği şeyin kanıtıydı: Müslümanlaştırılmış Ermeniler dillerini, dinlerini, kültürlerini, belleklerini kaybetmişlerdi ama onları ayakta tutan şey sadece kimlikleriyle ilgili farkındalıktı. Aynı zamanda PKK'da bulunmuş diğer eski militanların söylediklerini de doğrulamıştı. Çok az Ermeni savaşçı vardı. PKK'nın kıdemli Kürt üyelerinden biri, on yıldır gerillada böyle birine denk geldiğini hatırlamıyordu. Dahası Midyatlı adam da on üç yıl içinde çok az Ermeni'yle tanışmıştı:

> PKK'daki taburumda sadece Midyatlı bir Ermeni daha vardı. Adı Kemal'di. Yakın arkadaşımdı ama artık iletişimimiz yok [...] Bana ne olduğumu sorduklarında Kürt değilim, Ermeni'yim diyorum. İlk yanıtım bu oluyor: Ermeni'yim ama dinler falan hakkında bilgim yok. Çok sayıda Ermeni arkadaşım var. Sadece Kürt halkı için değil Ermeniler, Süryaniler, Türkler için de dağa çıktım. İstediğim bu, mesele sadece Kürtler değil. Her ulus için bir devlet kurmak için savaşıyoruz.
>
> Ortak arkadaşımız sadece Kürtler için savaşmakla suçluyor beni, bense öyle olmadığını söylüyorum: Ermeniler, Süryaniler, Rumlar ve diğer azınlıkların hepsi için savaşıyorum.

Kendisi Ermeni olsa da artık kendi halkını kendi vatanında yerli bir ulus olarak görmüyordu. Ona göre bir topluluk olarak daha yeni yeni ve ürkerek bir araya gelen bir azınlıktı. Şimdi Perwîn'in kitabevinde "azınlıklara dönüşen milletler" ile adlandırdığı şeyin tarihî boyutunu kavramıştım. Eski gerilla dağlarda Almanların, Rusların, Kazakların olduğunu söyledi devamında. Biraz İspanyol İç Savaşı'ndaki uluslararası tugaylar gibiydi.

> Her ulus için bir konfederasyon istiyoruz. Hayatımız dağlarda çok zordu. Ama sana şunu söyleyeyim: İnsan her şeye uyum sağlıyor. İnsan kendi gücünün farkında değil. Dağlarda bunu tek başımıza öğrendik: Ortamlar, deneyimler, psikoloji, dostluklar çok farklı. Yaşaman gerek, biz anlatamayız: Çok farklı şeyler yaşadık. Gerillada şöyle bir deyişimiz var: "Bazen vezirdir, bazen rezildir." Kimi zaman general gibi yaşıyordun, kimi zaman da açtın ve yalınayak yürürdün, hiç ayakkabın olmazdı. Pek çok arkadaşımın ölümünü gördüm. Bir insan ilk kez çatışmaya girdiğinde korku hisseder ve ben de hissettim. Benim de vurmam gerekti, ya o ya ben gidecektim. Bu savaş ve savaş bu: Ölüm. Bu gerçeklik: Sadece bir kez yüz yüze çarpıştım ve ilk ben ateş ettim. Askerdi; uzun boyluydu.

Ermenilerin bu topraklara Batı Ermenistan dediğini söyledim ona. "Bunu bilmiyorum" diye yanıt verdi biraz tersleyerek. "Kürtler ve Ermeniler kardeş gibi yaşadıkları sürece birlikte var olabilirler." Günün üçüncü ezanı şehrin minarelerinden yükseliyordu.

Soykırım için adalet istiyoruz. Elbette 1915 için adalet arayışıyla dağlara çıktım: Bunun da payı var, bu konudaki hislerimin. Soykırımın tanınacağına inanıyorum. Fakat Diyarbakır'a yaralandığım ve yorulduğum için döndüm. On üç yıl dağlardaydım. Yazın hava güzel oluyordu, resmî ve hiyerarşik olmayan askerî üniformalarımız vardı; pilav yiyorduk. Kışın zordu, nerede bulunuyorsak orada kalıyorduk ve eğitimimize odaklanıyorduk.

Köylerdeki diğer Ermenilerle tanıştım; Süryanilerle de. Irak'ta Metin'in çevresinde Ermeniler vardı; köyleri vardı. Zaho'da Ermeni aileleri olan arkadaşlarımız vardı. Çoğuyla tanıştım. Sorunlarından konuştuk: Onlarınki ekonomikti.

Türkiye'de eskiden eşimle çalışan bir Ermeni arkadaşım vardı. Ağrı tarafındandı ve dedesinden kalma, Ararat Dağı'nın eteklerine gömdüğü hazinenin yerini gösteren bir haritası vardı ama kazmaya gitmedim.

Irak'ta bir Süryani köyüne girer girmez çaylarımızla oturduk, bir oğlan yanıma geldi. Altı yaşındaydı ve annesi gençti, belki yirmi beş yaşındaydı. Sonra çocuğa sordum, "Süryanilerin en büyük imparatoru kimdi?" Oğlan yanıt vermedi. Okulun sınıfına girdi ve "En büyük imparatorumuz Asurbanipal'di" dedi. Etkilendim, neden mi? Çünkü bu topraklarda bizler atalarımızın kim olduğunu bilmiyoruz.

Hiçbir şey [...] hiçbir şeyden pişman değilim. Ben bir PKK üyesiyim ama Kürt milliyetçisi değilim [...] Türkler 1920'lerden beri Kürtlere karşı silahlarla ve asimilasyon politikalarıyla iki yönlü bir kampanya sürdürüyorlar; Ermenilere karşı da öyle. İki taraf da birbirini vuruyor ama bir noktada çözüm olmak zorunda. Savaş ve barış asla birbirinden ayrılmaz. Her biri diğeri için potansiyel taşır.

Sınırların zamanı bitti. Fakat Kürdistan'ın dört parçası kendi iradeleriyle oluşacak bir konfederasyonda birleşmek zorunda. Fakat buraların Ermeni, Kürt veya Türk toprağı olduğunu söylemenin çağı bitti. Ulusal sınırlarla bölünmüş dünya sona eriyor.

Din konusunda ne Müslüman ne de Hıristiyan olduğumu söylüyorum. Din özgürlüğüne inanıyorum. Bana göre insan dini, dili veya ırkı ne olursa olsun insandır. Erdemli Hıristiyanlar var ve kötü Hıristiyanlar da var. Cehennemi hak eden Müslümanlar var ve iyi Müslümanlar da var. Bu yüzden camiye veya kiliseye gitmiyorum. Ama kiliseye daha yakın hissediyorum kendimi, daha sıcak buluyorum, belki sebebi baskı görmesi ve birçok kez saldırıya uğ-

ramasıdır. Kiliseyi daha çok seviyorum. Irak'ta Zaho yakınlarındaki bir köyde bir Ermeni kilisesine arkadaşın düğününe gitmiştim ve bir ibadethaneye tek girişim o andı.

Kendi başlarına Ermeniler ve Kürtler birlikte kardeş gibi yaşıyorlar. 2006'da dağdan döndüm. Eşim eski gerilla. 1999'da dağlarda tanıştık. Irak'ta dostlardan oluşan ufak bir topluluk arasında evlendik: Dinî bir tören değildi. Kendisi yüzde yüz Kürt.

PKK'lı Ermeni'yle röportajım bitmişti. Hiçbir duygu emaresi göstermeden veya durup düşünmeden aceleyle anlatmıştı söylediklerini. Nerede olduğunu bilmesine rağmen Surp Giragos'a hiç girmemişti. Yirmi dakikalık bir yürüyüşle gitmeyi önerdim ama geri çevirdi. Fakat öyküsünü bitirmemişti çünkü babasının, onu isyan etmeye iten ve kimliğini inkâr eden Ermeni'nin aktardığı hikâyeyi anlatarak çocukluğuna dönüp tekrar bakmaya karar vermişti. Onu alt edecek güce sahip hassas duygularla mücadele etme çabasını ilk kez o an fark ettim:

Batman'daki köyümüzde babam, Ermeni olduğumuz için imamın komşuları toplayıp evimizi taşlattığını söylemişti. Yani başlarında imamla kırk insanın evimize taş attığı günler de olmuştu.

* * *

Annesi 1915'in imha kervanlarına atılmış bir Ermeni rahibin Kürt komşularına söylediği sözü hatırlıyordu: "Biz kahvaltıyız; siz öğle yemeği olacaksınız."

Şehrin antik bölgesi Diyarbakır-Sur'un belediye başkanı Abdullah Demirbaş Gâvur Mahallesi'nde büyümüştü. Burası özellikle Türkiye 1990'larda PKK'ya karşı topkeyûn savaş başlattıktan sonra köylerden göç edip gelmiş Kürtlerin yerleştiği eski Ermeni mahallesiydi. "Küçükken okuldaki ilk günümde öğretmenim sadece Kürtçe konuştuğum için yüzüme tokat atmıştı: Tek bir Türkçe kelime bilmiyordum."

Artık New York'ta yaşayan Diyarbakırlı bir arkadaşımın tavsiyesine uymuş ve belediye merkezinde kendimi New York'tan gelen bir Ermeni gazeteci olarak tanıtmıştım. Almanya'dan yeni dönmüş belediye başkanının beni kabul etmesi beş dakika almıştı. Bir buçuk saat konuştuk.

Yıl 2011'di ve bahar havası vardı. 1853-1856 Kırım Savaşı'ndan sonra ülkeyi tanımlamış olan ve reformla şiddetin birbirini sarkaç gibi takip ettiği kalıpları kırarak Türkiye'nin yenileneceğine dair bir umut vardı. Türkiye'nin sorunlarının çözümünün ademimerkeziyetçilikten geçtiğini söylüyordu Demirbaş. Dilleri ve yerel hakları teşvik etmek için çalışıyordu. "Sadece Kürtler için değil, Ermeniler, Süryaniler ve diğer bütün azınlıklar için" diyordu.

"Devlet birçok şeyi merkezî doğasına bağlamış durumda: Çokkültürlü, çokdilli bir devlete doğru evrilmemiz gerek." Kürtler ayrı bir devlet istemiyordu: "Demokratik bir Türkiye'de özgürlük istiyoruz."

Diyarbakır'ı yeniden çokkültürlü bir şehir yapmak istiyordu. Demirbaş, devleti topluluklar arasındaki barışı yok etmekle suçluyordu. Onun deyimiyle çeşitlilik bir bahçeydi: Ne kadar farklı türden çiçek olursa o kadar zengin olurdu. "Farklı olabiliriz ama birlikte yaşayabiliriz." Diyarbakır'da belediyede Kürtçe, Ermenice, Arapça ve Süryaniceye Türkçeyle birlikte kullanılmak üzere resmî dil statüsü vermişti. Ayrıca İbranice yayınlar yapılmasını da emretmişti. Yönetimi altında Ermeni yazar Mıgırdiç Margosyan'ın yanı sıra Süryani yazar Naum Fadik Palak ve Kürt Ahmed Arif'in eserleri yayımlanmıştı. Üçü de Diyarbakır doğumluydu. Ermenice Hovhannes Tumanyan'ın kısa öyküsü *Bir Damla Bal*'ı da yayımlatmıştı.

Röportajı yaptığımız sırada onu toplam iki yüz otuz yıl boyunca hapiste tutabilecek yirmi yedi davayla karşı karşıyaydı. En küçük oğlu 2009'da on altı yaşındayken dağa çıkmış ve PKK'ya katılmıştı (en son o yılın 24 Aralık günü görülmüştü). İki yıldır da gören olmamıştı.

Türk Devleti, Kürt halkını Ermenilere, Ezidilere, Süryanilere ve hatta başka Kürtlere karşı kullanmıştı. "Dersimizi aldık" dedi. Ayrıca şehrin eski mahallesini, Ermenice adının tanınması bakımından Dikran-Amed şeklinde tekrar isimlendirmekten bahsediyordu. Neticede projeyi kamuoyuna duyurmuştu ama hiçbir şey çıkmamıştı.

Türkiye'de zulme uğradığını hissediyordu, tıpkı dedikleri gibi: "Yılanın başını küçükken ezeceksin." Demokratik çokkültürlülük üzerine yaptığı deneyler, Cumhuriyet için temel önem taşıyan "Türkiye Türkler içindir" ilkesi açısından tehlikeli bir örnekti. Çeşitliliği yok etme hedefiyle "çoğu kişi şimdi benim başımın ezilmesi gerektiğini düşünüyor".

2005'te Diyarbakır'ta demografik bir araştırma yapıldı. Evde konuşulan dillerle ilgili yapılan araştırmaya 8.970 aile, yani toplam 70.000 insan dahil oldu. Çoğunluk, yani %72'lik kısım evde Kürtçe konuşuyordu; Türkçe sadece %24'lük kesimin anadiliydi; %1 Arapça konuşuluyordu; geriye kalan %3'lük kısımsa Keldanice, Süryanice, Ermenice ve diğer azınlık dillerine ayrılıyordu.

Bu ankete göre o dönemde otuz aile kendilerini Süryani, beşi Ermeni ve biri Ezidi olarak tanımlamıştı. Bu bireylerin aynı ailenin fertleri olup olmadığından emin olmasa da dört Yahudi de vardı. Bu anketten sonra üç yüze yakın aile Ermeni olarak öne çıkmıştı. Bir diğer ilginç bilgi de Türk Alevilerden oluşan iki köyün varlığıydı.

"Fikirlerimize inanmak zorundayız" dedi. "Ekmeğimizi ve suyumuzu feda edebiliriz ama fikirlerimizi feda edemeyiz. Sokrates ve Galileo sözlerinden caymış olsalardı nasıl bir dünyada yaşardık düşünün."

Ofisinden ayrıldıktan sonra Demirbaş'ın asistanı olan yeğenlerinden biri bana Surp Giragos'a giderken dikkatli olmamı söyledi; çok güvenli bir mahalle değildi. Ona ne demek istediğini ısrarla sorunca "Çok fazla sokak çocuğu var" dedi ama daha açık bir şey söylemedi. Akkaya kardeşler bana Gâvur Mahallesi'ne giderken etrafıma dikkat etmemi söylemişlerdi. "Başa çıkılmaz çocuklar olabiliyor [...] gidince göreceksin." Hamdi de söylemeye utanıyormuş gibi göründüğü bir şey ima ediyordu.

Ulu Camii'nin hemen dışındaki işportacılardan biri "Çingene çocuklarına dikkat et" demişti. Demirbaş'la yaptığım röportajdan sonra kiliseye doğru giderken ondan şeker almıştım. Surp Giragos'a yaptığım düzinelerce ziyaret sırasında, top oynayan veya yavru kedilerle oynayan, fotoğraf çektirmek için büyük gülümsemelerle poz veren küçük neşeli çocuklardan başka hiçbir şey yoktu. Fakat kimi zaman bir-iki ufak kız fotoğraf çektirmeyecek kadar utangaç oluyor ve annelerinin uzun eteklerinin arkasına saklanıyorlardı. Sadece bir kez bir grup genç sigara içerken fotoğraflarını çekince bana doğru öfkeyle koşmuşlar ama onlara biraz yüksek sesle kendi işlerine bakmalarını söyleyince beni rahat bırakmışlardı.

* * *

Çocukken Aynur diğer çocuklarla Surp Giragos Kilisesi'nin yıkıntılarında oynarmış. "Ne olduğunu bilmiyorduk" demişti bana ilk sohbetlerimizde. Ailesi Diyarbakır merkeze bağlı köyleri Mizak'tan taşınmıştı ve eski Ermeni mahallesine yerleşmişti.

Surp Giragos'un zangoçu Vartan, kilisenin ayak işlerini halletmek için gereken bazı belgeleri almak için Sevag'ın ofisine gelmişti. Gözleri ofisin genç asistanı Aynur'a takılmıştı. Siyah eteği ve onunla aynı renkteki süveteriyle sade ama zarif bir İslâmi tarzda giyinen Aynur kibar bir görünüme sahipti. Başörtüsünün üzerine taktığı ve her zaman sade, çoğu zaman kırmızı veya mavi renkli ipek eşarpları onu ön plana çıkarıyordu. Başörtüsü biraz başının arkasına doğru yükseliyor ve ardından eğimli bir şekilde boynuna düşüyordu. Adeta Nefertiti'nin tacını andırıyordu: Türkiye'de pek çok genç kadının başörtüsünde görülen bu özelliğin sebebi, atkuyruğu halinde bağlanmış ve gizlenmiş uzun saçlarıydı.

Ancak Vartan Aynur'a hayran hayran bakmıyordu. "Sen Ermeni'sin" dedi. Onu memleketi Lice'nin yakınlarındaki Mizak köyünden tanımıştı. Aynur ailesinin gerçekten de Ermeni kökenli olduğunu kabul etti. Sevag'la kitap projem hakkında konuştuğumu görmüştü. Onunla da kısaca bunu konuşmuştum ama hiçbir şey söylememişti. Tüm şaşkınlığıma ek olarak, onu iki yıl boyunca yanında çalıştırmasına rağmen Sevag'ın bile bunu bilmemesine daha çok hayret ettim. Ne var ki bunu "Aa, öyle mi?" diye kayıtsız bir tavırla kabul

etti ve çay eşliğinde Vartan'la kilisenin işleriyle ilgili sohbetine devam etti.

Başta çekinse de Aynur benimle konuşmayı kabul etti. Yirmi üç yaşına yeni basmıştı ve birkaç ay içinde evlenmeyi planlıyordu. Diyarbakır dışında üç yılını Urfa'daki üniversitede geçirmişti ve bir kere de çok karmaşık bulduğu Ankara'ya gitmişti. İstanbul'u görmeye can atmayan Aynur Mekke'ye hacca gitmek için sabırsızlanıyordu. "Şu an düğünümden ötürü karşılayamıyorum ama hacca gitmek için yaşlanmayı beklemeyeceğim; inşallah gençken gideceğim." Sesi orkideleri andıran duruşuna uygun bir şekilde narin ve inceydi. Fakat yatıştırıcı fısıltılarının kadifelerine sarılmış düşüncelerinden bazıları, somurtkan başka dudaklarda kulağa farklı gelirdi.

"Küçükken ailem Ermeni kökenli olduğumuzdan bahsetti ama nasıl veya nereden geldiğimizle ilgili ayrıntılara girmedi. Annem ve babam bilmiyordu. Sadece geçmişte köyümüze Ermeni kaçaklarının geldiklerini ve sonra İslâm'a döndüklerini biliyorlardı. Ama dedem mi babannem mi bilmiyoruz. Başka hiçbir şey bilmiyoruz. Sadece bunu biliyoruz. Belki büyüklerimiz biliyordu ama konuşmuyorlardı. Babamın büyükleri yaşamıyor ve annemin babası ise köyden hiç çıkmıyor. Belki Diyarbakır'a bir kez hasta bir akrabayı ziyaret etmek için gelmiştir ve belki başka bir zamanda da gelmiştir ama bu kadar."

Diyarbakır'dan arabayla yaklaşık iki saat uzaklıktaki Mizak, geçmişte "büyüklerimizin zamanında" Ermeni köyüymüş, "ama sonra belli ki Müslüman olmuşlar".

Mizak'ta herkes herkesle akrabaymış. "Sadece bizim aşiretimiz ve kolları Ermeni. Diğer aileler kökenlerini bilmiyorlar. Kimse bilmiyor. Mizak'ta elliden fazla hane var. Yirmiden fazlası, belki yirmi ikisi Ermeni kökenli aileler. Hepsi bizimle akraba çünkü aşiretimizin en kalabalık olduğu yer orası. Kürt tipi aşiret yok. Sadece büyük bir aileyiz."

"Nasıl Müslüman olduğunuzu biliyor musun?"

"Nasıl mı Müslüman oldum? Bir Müslüman olarak doğdum. Ailemde sanırım Ermeni bir kadın Müslüman bir erkekle evlenmiş ve biz de böyle Müslüman olmuşuz. Fakat iki taraftan da Müslüman değiliz. Babamın ninesi Ermeni'ymiş ve Müslümanlaşma evlilik yoluyla olmuş. Türkiye'deki Ermeniler hakkında hiçbir şey bilmiyorum."

"Peki ya 1915?"

"Ah evet, soykırım diyorlar değil mi? Ermeniler elbette buna soykırım der. Nine böyle Müslüman olmuş. Soykırım dediğiniz dönemde kaçmış ve köyümüze sığınmış, Müslüman bir adamla evlenmiş."

"Soykırım olduğunu düşünmüyor musun?"

"Olabilir ama ne kadarı doğru ne kadarı yalan bilmiyorum. Bunun gibi bir şeyler olmuş. Ama tek taraflı mı karşılıklı mı bilmiyorum ama bundan bahsediyorlar."

"Seni Ermenilere bağlayan bir şeyler hissediyor musun?"

"Ermenilerle hiç haşır neşir olmadım. Onlarla hiç alakam olmadı."

"Kendine Ermeni der misin?"

"Bilmem. Kendimi Müslüman hissediyorum."

"Hem Ermeni hem Müslüman olmak mümkün."

"Öyle mi? Tek söylediğim Ermeni kökenli olduğum çünkü Müslümanım."

"Ateist Ermeniler var ama Ermeniler."

"Bilmiyorum."

"Sen küçükken 'Ermeni' okulda kötü bir sözcük olarak kullanılır mıydı?"

"Hayır, asla. Ermeniler hakkında hiç kötü bir şey işitmedim. Urfa'da Harran Üniversitesi'nde okudum, orada Ermeni kökenli olduğumu söylemek güvenliydi. Nişanlım iki taraftan da Müslüman, annesi de babası da Müslümanlar. Kendisi Zaza, Mizak'tan akrabamız. Yabancı biri değil. Uzaktan akraba. Büyükleri hocaydı. Dinimi seviyorum, çok ama çok seviyorum."

"Türkiye'deki Hıristiyanlar ve Ermeniler hakkında ne hissediyorsun?"

"Türkiye'de farklı bir dinle yaşamak mümkün. Birlikte yaşamak güzel, herkesin kendi dininden konuşabilmesi ve gereklerini yerine getirmesi güzel."

"Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasında problemler var."

"Ama daha çok politikayla ilgili bunlar, öyle değil mi? Bence Hıristiyanlar ve Müslümanlar konuşabilir ve arkadaş olabilirler. Dinî bir problem değil bu. Siyaset."

"Zorla din değiştirildiği için Müslüman olduğunuzu öğrensen dinin hakkında ne hissederdin?"

"1915 hakkında bir şeyler okumak, kimin haklarının ihlal edildiğini öğrenmek istiyorum. Zorla din değiştirme mi? Bunu hiç duymadım. Sadece Ermeni kökenli olduğumuzu biliyoruz: Sadece babam, annem, kimi zaman da ağabeyim Ermeni kökenli olduğumuzu söylüyor ama bu kadar. Başka bir şey bilmiyorum. Annemin tarafında bilmiyorum, bilmiyoruz. 'Dedem öldü ama nereden geldi, nasıl buraya geldi bilmiyorum' diyor. Zorla din değiştirmiş olabilirler ama gerçekten bilmiyorum."

"Küçükken Ermeni kökenli olmaktan ötürü korkuyor muydun?"

"Hayır, herkes biliyordu ve okulda veya üniversitede bunu söylüyordum, hiç saklamadım. Urfa'da Kürtlerin yaşadığı bir semtteydim, bu yüzden kimse beni rahatsız etmiyordu. İki ablam ve iki ağabeyim var, ben en küçükleriyim. Ağabeyim biraz daha fazla şey biliyor çünkü büyüklerimi hatırlıyor. Yani onlarla konuşmuş ve birkaç şey biliyor. Ermenilere yanlış davranılmış, öyle diyordu."

Aynur Ermeni kökenli Müslümanlar hakkında ne hissettiğimi öğrenmek istedi. Ayrıca zorla din değiştirmiş Müslümanları ve İslâm'a karşı ne hissettiklerini de merak etmişti. Fakat patronu, yani Sevag'ın kızı işlerle gelince sohbet yarıda kaldı.

Memleketinde insanların zorla ortadan kaybolmasından bahsetmemişti. İçlerinde Mizak'taki aşiretinden en az bir üyenin de olduğu yerli halktan bazıları, en son polisler veya jandarmalarla birlikte görülmüşlerdi. İçlerinde köylülerden imam Mehmet Can Ayşin de vardı. Kürt İsyanı'nın bastırıldığı yıllardan, 8 Mayıs 1994'ten beri dokuz çocuk babası Ayşin'den haber alınamıyordu.

* * *

"Babam 1910'da doğmuş, yani beş yaşındaymış" dedi Vartan. "Üç erkek kardeşini ve anne-babasını gözleri önünde öldürmüşler ve onu pazarda tek başına dolanır halde bırakmışlar: Namuslu bir Müslüman aile onu almış ve saklamış. Büyüyünce ona kadınlarından birini de vermişler ve dinini değiştirmişler." Babası Husep (Ermenice Hovsep yani Joseph'in yerel lehçeyle söylenişi) ismini Abdullah olarak değiştirmişti. Muhtemelen yanlışlık sonucu iki kez askere alınmıştı. Biri Ermenice ismiyle, diğeri ise Türkçe ismiyle.

"Yirmi beş yaşından sonra Ermeni olduğumu öğrendim." Vartan Kuzey Kıbrıs'ta yaptığı askerlikten döndükten sonra öğrenmişti. "O zamana dek Kürt olduğumu sanıyordum." Husep'i yetiştiren Müslüman ailenin ona "*fille*" (Kürtçede Hıristiyan veya kâfir) dediklerini Vartan'a o dönemde anlatmışlardı. "Babam bizi korumak için tek bir söz bile etmemişti."

Diyarbakır'da kutlanmayan Yeni Yıl kalın bir sis örtüsünün içinden doğmuştu. Kilisenin hademesi Vartan'ı feci halde hasta yakalamıştı.

Takıldığım yerleri bildiğinden çoğu zaman kitap kafeye sohbet etmeye uğrardı. Burası çarşıda Müslümanlaşmış bir Ermeni'nin işlettiği bir kitapçının üstündeki asmakattı. Kiliseden sonra çay veya daha sıklıkla Danimarka birası içmeye geldiği yerdi. Ayrıca kitapçıya *Agos*'un yeni kopyalarını bırakırdı. Fakat o buz gibi günde, onunla kilisede ayaküstü tanışmıştım. Polis memuruyla birlikte Türkçe bir televizyon kanalında bayağı şeylere bakarken onunla ve Agop Serkis'le sobanın dibinde uyku halindeydik. Polisle ilgili bir kaygımı dile getirmeme rağmen beni rahatlatmak için Kürt olduğunu ve belediye tarafından koruma amacıyla görevlendirildiğini söylemişlerdi. Geçmişte taşlama gibi bazı ufak hadiseler yaşanmıştı ve bir keresinde bitişik duvarlardan birinde saldırgan bir duvar yazısı görmüştüm. Vartan daha sonra Sülüklü Han'da yanıma gelmişti. Perwîn'le derin bir nehir gibi akıp giden sohbetlerimiz, bazalt taşlardan yapılma salonunun çekimi ve defterlerimi ve bilgisayar ekranını incelemek için masama tırmanan kara kedi beni oraya çektiğinden han benim yazma mekânlarımdan birine dönüşmüştü.

Kafeler genelde Vartan'ın kiliseden çıkınca eve dönmeden önceki son durağıydı. Vartan biraz aceleyle bana, baharda Ermenistan'a seyahate çıkmayı

planladığını anlattı. Diaspora Ermenilerinin eskiden yaptığı gibi o da Ermenistan'ı idealleştiriyordu. Diasporalı değildi. Yine de bu topraklarda yaşayan diğerlerinden daha yerli olsa da artık küçülüp azınlığa dönüşmüş bir halka aitti ve bu halleriyle ancak topluluk gibi hareket edebiliyorlardı.

Ermenistan'da bir yurttaş olup yeni bir yaşama başlayacaktı. Eşi onun Ermeni kimliğini kabul etmiyordu. Peki, evlenmeden önce Ermeni olduğunu bilmiyor muydu? "Biraz" dedi Türkçe. Ermeni olduğunu "biraz bilmesinin" ne anlama geldiğinden emin olamamıştım. Ayrıca oğulları ve kızları hakkında endişeliydi. Çok temel düzeyde hâkimiyeti olduğu Ermeniceyle bazı üzgün yorumlarda bulunmuştu. Yaşamının geç bir döneminde okuduğu ve çok kısa süreli bir öğretim gördüğü için bu hâkimiyeti bile çok kayda değerdi. Dört çocuğu Ermeni kimliğini reddediyordu:

> "Biz zaten Müslümanız" diyorlar ama en küçükleri hassas bir kız: Ermenice sözcükler öğreniyor, hoşuna gidiyor, adı Miro. Müslüman Kürtler. Evde Kürtçe konuşuyoruz. Kendilerini Kürt sayıyorlar [...] Elbette Ermeni gibi hissetmelerini isterdim. Yalnız ve soğuk hissediyorum.

Anneleri, kocası ve çocuklarının vaftiz edilmelerine de karşı çıkmıştı. Kocasına kilisedeki işinden ayrılmasını söylüyordu. "Kiliseden para almak haram diyor bana" diye anlatıyordu. "Eşim babamı yetiştiren ailenin torunu, amcamın kızı."

Aynı zamanda bu, Türkiye'de kimliğe baskın geldiği iddia edilen paternalizmin, özellikle daha az mimlenmiş gruplarla alakalı olduğunda istisnalara izin verdiğinin kanıtıydı. İstanbul'daki Sasonlu arkadaşım Sose bana bunların hepsini anlatmış, teorilere harfi harfine inanmamamı tavsiye etmişti. "Çoğu kişi menfaatlerinin buyurduğu şeyi seçer" demişti. "Kürtler arasında yaşarlarken Kürt olduklarını söylerler: Babalarının Ermeni olup olmadığı önemli değildir."

Vartan aşk evliliği yapmadıklarını söyledi. Kürt olan annesi arkadaş oldukları ailenin Kürt kızlarından biriyle evlenmesini ayarlamıştı. Vartan'ın annesi de babasını sevmemişti; tıpkı Anna Karenina'nın açılışında Tolstoy'un önceden işaret ettiği çifte lanet gibi: "Tüm mutlu aileler birbirine benzerler; her mutsuz aileninse kendine özgü bir mutsuzluğu vardır." Alnındaki teri sildi ve yeni bir sigara yakarken baş ağrısından şikâyet etti: "Evlilik hapis cezası gibi." Güldü, yarım bardak birayı tek seferde diktikten sonra gözleri kan çanağına dönmüştü.

Planladığı şeyin, yani Ermenistan'daki yaşamın kolay olmayabileceğini anlattım ona. "Neden Diyarbakır'daki hayatın daha kolay olduğunu düşünüyorsun ki?" diye karşılık verdi. Evi ona yabancı hale gelmişti veya kendisi onlar için bir yabancı olmuştu. Bir hayli tıkanmış bir vaziyette aşağı, masaya bakı-

yordu. Deniz mavisi gözleri yaşlarla dolmuştu. "Sigaradan" dedi. Kış sanki bitmeyecekmiş gibiydi:

Hem Müslüman hem Ermeni olmak mümkün mü? İmkânsız ama bu da bir gerçek ne yazık ki. Ermeni olmak için Hıristiyan olman gerekiyor ama benim dinim İslâm. Camileri sevmiyorum; küçüklüğümden beri camileri sevmedim. Çocukken bayram namazı için üç kez gittim ve o günden beri de bir camiye gitmedim. Solcuyum ve dinlerden hoşlanmıyorum ama kiliseyi seviyorum. Bana huzur veriyor, her şeyi orada buluyorum, arkadaşlarımı orada buluyorum, akrabaları orada buluyorum, orayla ilişkiliyiz. İslâm'ı sevmiyorum.

Beş erkek kardeşiz ve en büyüğümüz namaz kılar, her cuma camiye gider ama hepimiz Ermeni olduğumuzu kabul ediyoruz. O da tarihi çok iyi biliyor. Fakat onun için Ermenilik etnik bir köken. Din farklı. Yetmiş iki yaşında ve Bursa'da yaşıyor, orada kanser tedavisi görüyor. Ve soykırımdan sonra ailemizin hangi mülkünü hangi Kürt aldı biliyor; ben bilmiyorum. Bu Kürtleri tanıyorum ama Lice'de büyürken mülklerimizi gasp ettiklerini bilmiyordum.

1975'te Lice'de hâlâ üç Ermeni hane vardı: Dikran Duman, Ares ve Ayo aileleri ama ikisi o yılki depremden sonra ayrıldı. Sonuncu bir müddet sonra ayrıldı, güzel kızlarını kaçırmaya çalışmalarından sonra. Hollanda'ya taşındılar.

Gençlik zamanlarından bu yana soykırımı biliyorum: O şeyler yaşanmış. Bunları biliyordum. Fakat Ermeni olduğumu öğrenince bu beni derinden etkiledi. İçten içe ağladım: Koca ailemin içinden yalnız babam kurtulmuştu. Bize zarar gelmemesi için bu konuda tek kelime bile etmedi. Çok korkuyordu. Annesi, babası ve üç erkek kardeşinin öldürülüşünü görmüş. Annemin babası Mehmet Kızılkaya tarafından korunmuş. Babamın babasının adı Dono'ydu ve ninemin adı Hanım Demirciyan'dı. Amcalarımdan ikisinin adı Davit ve Artin'di ama üçüncüsünün adını bilmiyorum.

PKK'yla savaş sırasında kökenlerimi öğrendim. Hiç korku duymadım. Lice küçük olduğundan herkes herkesi tanır. Lice'de hâlâ Ermeni kökenli olduklarını kabul etmeyen ve kendilerini Kürt olarak göstermeye çalışan çok sayıda aile var. Herkes Ermeni olduklarını biliyor.

* * *

Noel'den bir hafta önce Perwîn beni Sülüklü Han'da Ermeni bir kadınla tanıştırdı. Zuhal'in yüzünde, Kapadokya Göreme'deki Tokalı Kilise'de yer alan ikonada bulunan, çocuk yaştaki İsa'nın yazgısının farkında olup onu sıkı sıkıya kucaklamış Meryem'i hatırlatan bir gerilim vardı. Fakat Meryem Ana'nın aksine Zuhal'in gözleri ona bakan kişilerin gözlerine Ortaçağ'da yaşamış, ba-

basına, yani krala gözünü hiç kırpmadan bakmasıyla hükümdarın korumalarını ona müdahale etmeyi isteyecek kadar rahatsız etmiş Bulgar prensesinki gibi kilitleniyordu.

Ataları Erzurum'da hayatta kalmış ve 1915'te Diyarbakır'a kadar gelerek buraya sığınmışlardı. Yüz tipi ve diğer özellikleri (badem biçimli ve büyük, kara gözleri; gür siyah saçları; esmer teni) dünyanın her yerinde üç nesil geçmesine ve başka gruplarla (başka yerlerden Ermenilerle de) karışılmasına rağmen Erzurumlu, yani kadim Garin'den gelme Ermenilerin torunları arasında varlığını koruyan fizyonomiye uyuyordu.

Zuhal beni Damla ve kocası Ümit'i ziyaret etmeye götürdü. Babası Türk, annesi Gürcü olan mühendis Ümit, Türkiye'nin arkitektonik mirasında uzmanlaşmıştı. Tarihî anıtların restorasyonu ve korunmasında devlete danışmanlık yapan Ümit, hacimli bir yapıya ve yer yer kızıllaşan büyük bıyıklarının altından patlattığı gürültülü kahkahasıyla büyüyen bir mizaca sahipti. Eşi sayesinde sosyal yaşantısının ciddi bir kısmı Müslümanlaşmış olan veya olmayan Ermeniler ve Süryaniler arasında geçiyordu çünkü Damla kayıtlarda Müslüman olarak görülüyordu ama dinî gereklerini yerine getiren bir Hıristiyandı. Bu sıfatla da Surp Giragos'ta veya Süryani Kilisesi Meryem Ana'da sık bulunan biriydi.

"Bunlar melek." Zuhal, Ümit'in Türk kahvesi içtiği fincandan falını okuyordu: Nasıl yorumlanacağından emin değildi ama işaretlerden hoşlanmamış gibiydi. "Tuhaf bir tesadüf" dedi Ümit. Birkaç ay önce Mardin'de aldığı bir görevlendirme sırasında, 13. yüzyılda inşa edilmiş Şehitler Camii'nin minaresinde melekler ve çarmıha gerilmiş bir İsa'nın olduğunu fark etmişti. "Tabii ya" dedi. "Ermeniler ve Hıristiyanlar mimar ve duvar ustalarıydı; Türklerin zamanı yoktu: Bir savaştan diğerine gidiyorlardı; Hıristiyanlar bu şekilde peygamberlerini gizlice minareye koymuşlar" dedi büyük bir kahkaha atarak. "Her yerden insan Türkiye'ye gelmiş ve savaşmış: Gelmişiz ve yenmişiz ve Hıristiyanlara demişiz ki 'Siz burada kalın: Camiler, kervansaraylar, kiliseler inşa edin', o sırada Türkler de ülkenin sınırlarını korumaya, diğer halkları fethetmeye ve başka ülkeleri işgal etmeye gitmişler." Türkler hükümdar ve askerdiler; Ermenilerse duvar ustası ve zanaatkârlardı.

Söyledikleri doğru olsa da olmasa da, Türkiye'de yaşayan eğitimli ve meslekten olmayan birinin, Rumlar, Ermeniler ve Süryanilerin topraklarına el konulmasındaki emperyal mantığı ve ülkenin tarihini yorumlayış biçimini gözler önüne seriyordu. Aynı zamanda bu, Türk Devleti'ne ister sembolik bir varlığa dönüşecek şekilde imha edilmiş Hıristiyan azınlıkların mevcudiyetinden, ister Kürtlerin sürekli şiddetle ve çok daha fazlasıyla karşılık verilen taleplerinden gelsin, her tür gerçek veya algılanan meydan okuma karşısında askerî araçların nihai çözüm olarak (ancak çoğu kez de ilk çözüm olarak)

kullanılmasını ve anayasal yönetim altında bile muhalif seslerin bastırılma eğilimini meşrulaştıran bir şeydi: Tanıştığım düzinelerce solcunun yaşadıkları deneyimleri örnek alırsak ülkedeki hapis cezası oranları çok yüksek olmalıydı çünkü büyük bir kısmı, Marksist grupların üyesi olmaktan başka hiçbir suç işlememelerine rağmen (kimi zaman on yılı aşkın bir süredir) hapiste yatıyordu.

Türkiye, ismi hariç her şeyiyle kelimenin tam anlamıyla hâlâ bir imparatorluktu: Hâkim bir ulusun fethettikleri topraklarda yaşayan diğer halkları yönettiği merkeziyetçi bir devlet. Söylemsel olarak, özgün halkları ve silahlı yollarla Doğu Anadolu'da dönem dönem çıkan Kürt İsyanları Türk hâkimiyetine hâlâ karşı koyuyordu. Atatürk'ten bu yana Türkiye bir ulus-devletin dar çerçevesi içine girmeye çalışıyordu: Ama sayıları belirsiz olsa da 80 milyonluk ülke nüfusunun kolaylıkla %30'unu bulan Kürtlerin ayrılıkçı eğilimlerinden ötürü yapamıyordu. Türkiye bu taleplerden kurtulmak için onları güç kullanarak bastırmaktan ve bir tehdit olarak algıladığı ya da devletin birliğine veya yapısına karşı çıkan diğer milletlere uyguladığı şiddetten başka hiçbir çözüm yolu bulmamıştı.

Ümit Diyarbakır'ın yeni yeni filizlenen topluluğuyla Ermeni soykırımının anma merasimlerine katılmıştı ve cinayetinin yıldönümlerinde Hrant Dink'in de hatırasını onurlandırmıştı. Onun zihninde, gösterdiği saygı ve bu suçların neticesinden biri olan Türk milliyetçiliğiyle ilgili görüşleri arasında hiçbir çelişki olmadığı açıktı. Çelişkilerden haberdar olsa bile hayatındaki rutinler onları saklıyordu.

Noel arifesinde Ümit bana hediye olarak küçük bir gümüş haç verdi. Bilirkişi olduğundan Sason'daki Gomk Manastırı'nın restorasyon maliyetleriyle ilgili kaba bir tahminde bulunup bulunamayacağını merak ettim. Fotoğraflara bakıp çok başlangıç niteliğinde bir tahminle en az üç milyon dolara mal olacağını söyledi.

O akşam haberlerden dolayı canı sıkkındı. O günlerde Türkiye Erdoğan'ın ailesini de işaret eden bir yolsuzluk skandalıyla çalkalanıyordu. Hükümet, Birleşik Devletler'de yaşayan İslâmi din adamı Fethullah Gülen'i, emniyet güçlerindeki ve "derin devletteki" takipçilerini harekete geçirerek skandalı tezgâhlamakla suçluyordu. Ümit Pensilvanya'da bir yerleşkeye kendini kapatmış Gülen'i Hasan Sabbah'la kıyaslayarak adını vermeden Erdoğan'a desteğini ifade ediyordu. "Hain" demişti Ümit. "Türkiye hainlerle dolu." 11. yüzyılda Selçuklu Türklerine karşı başlatılan isyanın lideri Sabbah, siyasi rakiplerini öldürmek için haşhaşla uyuşturulan İslâmi militanlar grubu Haşhaşi tarikatının kurucusuydu. İsyanı İran'daki Elbruz dağlarında bulunan Alamut Kalesi'nden yönetiyordu. Görünüşe göre yaşamı boyunca oradan iki kez ayrılmıştı. Marco Polo tarafından geniş kesimlere "Dağın Yaşlı Adamı" olarak

tanıtılan Sabbah, milislerinden türeyen "suikastçı" kelimesinde varlığını korumuştu.[10]

Bir hafta sonra sıcaktan kavrulan Urfa'dan gelen kafası karışık bir şoför bizi kardan daha çok yavaşlatıp güçlü arazi aracının direksiyonundaki Ümit'i çileden çıkarırken Diyarbakır'ın kutupsal manzarasında yol alıyorduk. Urfa'dan gelen küçük arabanın fren lambaları yolu örten yoğun kar taneleri arasında parlıyordu. Zuhal'in evine gidiyorduk. Daha sonra bana sırrını açarak, evde kalıp çocukları büyütmek yerine öğretmenlik gibi uygunsuz bir mesleğe girdiği için erkek kardeşlerinden biri onu tehdit ettikten sonra şehir merkezinin uzağına taşındığını söylemişti. "Başıma silah dayadı" demişti.

Diyarbakır'daki Ermenilerin çoğu, ölüm yürüyüşündeki güzergâhın ileri duraklarından biri olan Erzurum'dan gelmişlerdi ama Zuhal'in ailesini ünlü kılan özel bir durum vardı. Büyük büyükninesi Sare'nin, Türkiye'nin en popüler Ermeni türküsü olan "Sarı Gelin"e ilham vermiş kadın olduğunu söylüyordu. Türkiye'de (Ermenice sözlerinin doğru bir tercümesinden ziyade) Türkçe versiyonu daha çok bilinir. Türkünün kökeni büyük ihtilaflara konudur ama Ermenice bir türkü olduğu kabul edilir.

Sare on beş yaşında güzel bir kızmış. Erzurum vilayetinde eskiden Ermenilerin yaşadığı önemli merkezlerden olan Hınıs şehrinde altı erkek kardeş içinde tek kızmış. "Bir gün Sare, Garin'de çarşıya çıkmış", Zuhal Erzurum'u Ermenice ismiyle anıyordu "ve sarrafın oğlunun dikkatini çekmiş".

> Fakat ailesi genç erkeğin yaptığı kurlara karşı çıkıyormuş. Gece gündüz evinin dışında onu bekliyormuş. Kısa süre sonra Sare ağır bir hastalığa düşmüş. O dönemde Garin'deki insanlar, ileride Ermenice *Sari Ağcig* ve Türkçe Sarı Gelin olacak ümitsiz bir ezgi yakmış karasevdalı adamı konuşur olmuşlar. Nihayet ailesi evlenmesine razı olmuş.
>
> 1915'te iki kızları ve dört oğulları varmış. Kocası askere alınmış ve amele taburlarına alınan Ermenilerle birlikte öldürülmüş. Sare oğullarını Hınıs'tan yola düşen konvoylarda kaybetmiş: Altı yaşındaki çocuğu tehcirin başında açlıktan ölmüş. Sekiz ve on yaşındaki diğer iki çocuğu kaybolmuş. Yolun ilerleyen kısmında Sare kendisini tecavüz girişiminden savunmaya çalışırken yaralanmış: Saldırgan bir hançer çekip göğsüne savurmuş. İki yaşındaki kızı Azniv'in elinden geçerek sinesine saplanmış. Kızı bıçağın etkisini azaltmış.

10 Venedik'teki Ca' Foscari Üniversitesi'nde Osmanlı Tarihi uzmanı olan Profesör Maria P. Pedani, Sabbah'ın İsyanı'nı milliyetçi bir yorumlamayla ele almadı. "Ulus fikri Fransız Devrimi ve Aydınlanma döneminde gelişti ve 19. yüzyılda Avrupa dışına yayıldı" demişti özel bir görüşmemizde. "Selçuklular kökeni itibariyle bir ulus değil, kabileydi." Sabbah dinî bir hareketin öğretmeniydi: Takipçileri için Selçuklu sultanlarının erişemeyeceği bir devlet yaratmak istiyordu.

Sare, on iki yaşındaki en büyük kızı Şuşan ve Azniv, Diyarbakır'daki Surp Giragos'a varmışlar. Sare 1918'de ölmüş ve birkaç ay sonra da Şhuşan açlık ve hastalıktan ötürü hayatını kaybetmiş.

Zuhal, 1970'li ve 1980'li yıllarda Türk hedeflere saldıran militan Ermeni örgütü ASALA'nın bahsini açtı. Başkalarının Türkiye'de hâlâ fısıldayarak söylediği bir şeyi açıkça dile getirerek soykırımın intikamını aldıklarını düşünüyordu: Bir Türk'ün ASALA'yı, yaşlı insanlar haricinde Türk halkının içinde silinmiş olan 1915'in anılarını unutulmaktan kurtarmış örgüt olarak gördüğünü duymak beni afallatmıştı. Ayrıca kadehini "Ata..."ya kaldırmıştı ama "ata"yı yani babayı takip eden ekin yerine Cumhuriyet'in kurucusunu ima eden başka bir sözcük koymuştu.

Beş erkek kardeşi vardı ve içlerinden biri 2000'de PKK için savaşırken, ailesine göre Türk ordusunun kimyasal saldırısında hayatını kaybetmişti. Bir diğeri hâlâ Kürt İsyankârlarla birlikte dağlardaydı. Diğer üçünden biri Kürt bir kadınla evlenmiş, diğer ikisi kendilerine iki Müslümanlaşmış Ermeni kardeşi eş yapmıştı. İsimleri Nazlı ve Jalenur'du. Anne tarafından uzak kuzenleriydi.

Kız kardeşlerin ailesi soykırım sırasında onlardan alınan, aile üyelerinin çoğunun öldürüldüğü Muş iline bağlı Norşen köyündeki arazileri geri almışlardı. Bazıları toplanıp Fılle Tepesi'ndeki bir mağaraya getirilip katledilmişlerdi. Jalenur eski soyadları Hagopyan'ı ve büyük büyükdedesi Soğo ile kardeşi Sarkis Amcası'nın soykırım ve eski soyadlarıyla ilgili öyküler anlattıklarını hatırlıyordu.

Diğer kardeş Nazlı, Muş'ta Müslümanlaştırılmış Ermenilerin olduğu birkaç başka köy daha olduğunu söyledi: Gortaqum, Orginos, Golosik, Muşuni, Muşk, Mışuş ve Mikragom. Norşen'de Kürtler ve Araplar Müslümanlaşmış Ermenilere hâlâ *fille* demeyi sürdürüyorlardı. Soykırımdan sonra Bulgaristan'dan Norşen'e iskân edilmeleri için Türkmenler getirilmiş ama uyum sağlayamamışlar, dolayısıyla mülklerini satmışlar ve 1918'de tamamı gitmişti. Türkiye Devleti onların yerine Sason'dan Araplar getirdi ama çoktan din değiştirmiş olsalar da bazı Ermeniler de dönmüştü.

Dönenlerin arasında dedeleri Hacifaykı da vardı. Aile Ermenice ismini unutmuştu. Eski aile evini geri aldı ve ek bir arazi satın aldı. Hacifaykı, babası Soğo ve amcası Sarkis'le birlikte Kürt bir ağa için çobanlık yaptıkları yakın bir köye kaçarak 1915'teki katliamlardan kurtulmuşlardı. Hacifaykı orada, Aslıxan isimli Müslümanlaştırılmış bir Ermeni kız olan eşiyle tanışmıştı.

Zuhal'in en yakın olduğu erkek kardeşi Dilhan, bana eski fotoğraflardan ve kitaplardan oluşan koleksiyonunda değerli bir şey olup olmadığını görmek için Ermeni bir kuzeninin dul eşini ziyaret etmeyi teklif etti. Kocası entelektüel merakları olan bir adamdı ve anıları ve sosyalist ideolojisini iç

içe ördüğü ince bir kitabın yazarıydı. Dilhan'ın kuzeninin dul eşini bir Türk olarak tanımlamasıyla kadının hoşnutsuzluğunu görüp şaşırması dışında ziyaret çok verimli geçmedi.

"Ben Türk değilim: Makedonyalıyım." Biraz şaşkınlığa kapılan Dilhan ona Türkiye'de doğmuş bir Müslüman olup olmadığını sordu. "Sen de öylesin" diye geldi cevabı hızlı ve sert bir şekilde. Bizler büyük oranda sessizce oturarak eski gazeteleri ve üslubu ve kumaşları 1970'li yıllara işaret eden mobilyaları incelerken "Fakat baban Kürt olduğu için Kürt olduğunu söylüyorsun ve annen Ermeni" dedi. Anne-babası Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki nüfus mübadeleleri sırasında Makedonya'daki Vranovça isimli bir köyden Türkiye'ye iskân edilmişlerdi, mutsuzlardı ve Türkçe konuşmuyorlardı. Nefret ettikleri bir slogan onları sürekli rahatsız ediyordu: "Vatandaş, Türkçe konuş!" Önce Ege sahillindeki İzmir'e yerleşmişlerdi ve sonra yolları bir şekilde Diyarbakır'a düşmüştü.

Makedonyalı kadının evinden ayrılırken Dilhan bana telefon numarasını verdi. "Aşiretimiz Diyarbakır'ın en büyüklerinden biri" dedi, baba tarafının bağlı olduğu Kürt aşireti Mandelleri kastederek. Aşiretin kentte binden fazla haneden oluştuğunu söylüyordu. Zuhal de bana aşiretinin destek olacağı sözünü verdi. Türkiye'de herhangi bir sorun yaşarsam (ve "herhangi bir sorun" diye tekrarladı) onu aramalıydım.

* * *

Nesim Yazar kilisenin müdavimlerinden biriydi.

Soykırımdan sonra Hazro'ya taşınmış bir demirci olan Simo'nun torunuydu. Hazro'da Camil Paşa isimli güç sahibi bir Kürt, Simo'yu himayesi altına almıştı. O dönemde Müslüman olmuştu. Ardından Kulp'a yerleşmiş, orada evlenmiş ve iki oğlu, iki kızı olmuştu. Hepsi daha sonra başka Müslümanlaşmış Ermenilerle evlenmişlerdi. Ona silah yapma zanaatını Tumo isimli biri öğretmişti.

Simo katliamlardan hiç bahsetmemişti ve biri konusunu açarsa sinirleniyordu. Nesim onun namaz kıldığını hatırlıyordu. Babası Selahattin de namazında niyazındaydı. "Fakat ben Tanrı'ya inanmıyorum" dedi Nesim sigara içen birinin boğuk kahkahasıyla. "Ne kiliseye ne camiye gidiyorum." Onunki matbaacı Garbed'in karmaşıklıktan uzak Marksizmiyle aynı türden bir ateizm değildi. Nesim'inkisi sanki farklı bir ruh düzeninde gibiydi. Yine de haftada en az bir kez Surp Giragos'a gittiğini gözlemledim. "Ermeni'yim" diye yanıt verdi. "Diğer Ermenilerle buluşmak için başka nereye gideyim?"

Daha sonra Nesim evlenmiş ve Kürtlerle on yıllar boyunca mücadele eden köylerden Sason, Argint'e gitmişti. 1982'den 1987'ye kadar Argint'te yaşamıştı. Orada köyün Ermeni silah yapımcısının kızıyla evlenmişti. Hıristiyan ve Müs-

lüman Ermeniler yan yana yaşıyorlardı ve hiç ayrım gözetmeksizin birbirleriyle evleniyorlardı. Sonra bilgi kaynağım Seto'nun bana anlatmadığı olaydan, Argint'in son savaşından bahsetti. 1987'de Kürt aşiretlerden Bekira Mahmutka köye saldırmış ve en az altı kişiyi öldürmüştü. Eşiyle birlikte Kulp'a taşınmışlardı. Kürt saldırganlar Argint'te Müslümanların da bulunduğunu umursamıyorlardı. "Müslüman veya değil hepsi Ermeni'ydi" diyordu Nesim. "Din hiçbir fark yaratmıyor." Üstüne eşlerle ilgili anlamadığım, alaycı ama belirsiz bir şaka yaptı. Biraz önce anlattığı cinayet öyküsüyle nasıl bağlantı yapacağını bilemez haldeydi ama evliliği övme amacıyla yapılmadığı belliydi.

Arkadaşlarından Gevro, din değiştirmiş bir adamın oğlu olarak Müslüman doğmasına rağmen 1985'te Ermeni olduğu için ailesiyle birlikte Baham köyünden sürülmüştü. "İslâm bir fark yaratmıyor: Türkiye'de Ermeni olmak feci derece zor" dedi ve öksürdü veya güldü. Ardından bir sigara daha yaktı. Surp Giragos Kilisesi'ne gitmesiyle ilgili yoruma verdiği cevabı biraz daha açtı: "Oraya sadece ziyaret etmek için gidiyorum, dua etmek için değil." Pahalı zevkleri olan, sabahın köründe kumarhanelerin kafeteryalarında rastladığınız ve yüksek bahisler için oynayan, koyduğunuz bahisler iyi de olsa kötü de olsa yaşamın herkes için sona erdiğinin farkında olmanın acı zevkine sahip kumarbazların yorgun gözlerine ve çökmüş zarifliğine sahipti.

Noel arifesinde Sevag beni ofisine gelmiş bir ziyaretçiyle tanıştırdı: Terzi işi bir takım elbisesi olan, zeytin yeşili kaşmir bir ceket giymiş ve ona uygun bir bere takmış uzun boylu bir adamdı. Konuk, bana ne hakkında yazdığımı sordu. "Anadolu Ermenileri" dedim. "Hangi bölgeler?" olduğunu bilmek istedi. "Tarihî Ermeni vilayetleri" dedim.

"Van, Garin, Kharpert, Pağei, Sepasdia ve Dikranagerd" diye listeledim vilayetleri Ermenice isimleriyle. İçlerinde Bitlis'inki (Pağeş) de vardı. Ermeniler arasında çok az kullanılan bir isimdi. Diyarbakır'ı Ermenice ismiyle söyleyince geniş bir gülümseme oluştu yüzünde. "Ben tarih öğretmeniyim" dedi. Sonra da Ermeni kökenli olduğunu söyledi.

Köklerine bağlı olduğu belliydi. "Ermeni kökenliyim" dedi. "Ama şimdi neyim? Ne Kürt'üm, ne Türk'üm, ne de Ermeni'yim." Onun yaşına ve eğitimine sahip bir adamdan, karmaşık bir meseleyi böyle basitleştirdiği için adeta ergenlere yakışan bir cevap gelmişti. Yine de yerinden edilmişlilk hissi barizdi. Atalarının topraklarında doğmuş, büyümüş ve yaşayan biri olarak kendisini yersiz hissediyordu. Ancak daha sonra Nesim'in ağabeyi olduğunu öğrenecektim. Onlarla daha önce hiç tanışmamış olsam da Yazar ailesi tanıdık geliyordu; hem de üzerine çok düşünmeden tanıdığım insanlarla benzerliklerine atfettiğim tuhaf bir şekilde.

Kaşlarını kaldırdı ve o günlerde Diyarbakır'ın her yerini sarmış çamurlu kardan inanılmaz biçimde azade, sıkı bağlanmış ve aşırı parlatılmış Oxford

ayakkabılarına baktı. Sevag, Emin Bey'in ince bir ironi duygusuna sahip olduğunu söyleyerek ağır havayı dağıtmaya çalışıyordu: "Hepimiz kadar Ermeni." Kaşmir beresi elinde başını eğen Emin Bey, diğer Ermenilerin onu kendilerinden biri olarak kabul edişlerini dinlerken biraz mahcup bir şekilde gülümsüyordu.

Emin'in eşi Türk'tü. Emin Bey *Agos* gazetesinin abonesiydi. Kendi kendine Ermenice öğrenmek için yararlanıyordu gazeteden. Kullanmaya yatkın olduğu edebi Ermenice sözcüklerden belliydi.

Sorduğu sorulardan klasik Ermeniceden kalma sözcük dizimleri hakkında biraz belirsiz de olsa sıra dışı bir bilgi sahibi olan yalnız bir okurun yazılı diliyle konuştuğu anlaşılıyordu. Modern dilde bazı tortulaşmış ve resmî kullanımları olan bu dizilere, günümüzde ancak Batı Ermenicenin giderek nadirleşen düzyazısında rastlanıyordu. "Kilise Ermenicesi" diye belirtti Sevag'ın ofisin gündelik işlerine koşturan kızı. Emin Bey klasik Ermenice için kullanılan Ermenice sözcükle "*Krapar*" dedi. İletişim bilgilerini isteyince ismini sınava girmiş bir öğrenci özeniyle Ermenice yazdı. Yeni öğrenen kişilerin büyük ve yuvarlak el yazılarıyla heceliyordu ismini. Neredeyse yetmiş yıllık bir ömür boyunca hiç eğilip bükülmeyen taze ve umutlu bir el yazısıydı.

Küçük kardeşi Nesim nihilist olmuştu. Tarih öğretmeni Emin Bey hâlâ arayış içindeydi, emeklilik yaşı çoktan geçmiş olsa da kendi kendine Ermenice öğreniyordu ve bu dili konuşacağı birinin olmadığı o evde ve şehirde, binbir gayretle *Agos*'un Ermenice sayfalarını okuyordu. Şimdi birbirleriyle pek konuşmayan iki kardeş o evde aynı anne-babanın çocukları olarak doğmuşlardı. Emin Bey'in sözleriyle orada "çarpık bir şeyler vardı, doğru hissettirmeyen ama ne olduğunu söyleyemediğiniz bir şeyler".

Kardeşler Ermeni olduklarını yıllar sonra öğrenmişlerdi. Gerçek Dikranagerd'in bulunduğu yere yakın olan Silvanlıydılar. Medzn Dikran, yani Büyük Tigranes (Ermeniler arasında Kral II. Tigranes ismiyle bilinir) tarafından inşa edilmişti. MÖ 1. yüzyıldaki hükümdarlığı sırasında Ermenistan en büyük sınırlarına ulaşmış, Hazar Denizi'nden Karadeniz'e varıncaya dek tüm Ermeni platosunu ve ötesini kaplamıştı. Fakat Diyarbakır Ermeni "kralların kralı" tarafından kurulmamıştı; ismini çok daha eski bir çağda yaşamış adaşına, Orontides hanedanından olan Dikran'a borçluydu. MÖ 560-535 yıllarında Diyarbakır'ın ilk surlarını diktiğine inanılıyordu.

* * *

Emin Bey'le Sülüklü Han'da tekrar buluştuk. Röportaj için gelmiş ve fotoğrafı ve gerçek isminin yayında kullanılmaması şartıyla fotoğrafının çekilmesini ve sesinin kayda alınmasını kabul etmişti. Geciktiğime bozulmuştu ve telefonda buluşmamızı bir buçuk saat sonrasına alma ricamı ka-

bul etmek için onu ikna etmem gerekmişti. Başta anlaştığımız gibi o soğuk sabahta tam dokuzda gelmişti. Kış vakti hafta sonu yapılacak gayriresmî bir sohbet bile olsa resmî giyimle gelmişti. Diyarbakır'ın çamurlu sokaklarına adeta bayramlık elbiseleriyle çıkmıştı. Kervansarayda oturan tek müşteriler bizdik.

"Ben Kürt değilim, ne Türk'üm ne Ermeni'yim" diye açtı konuşmayı yine. Sonra ekledi, "Müslüman bir Kürt olarak yetiştirildim".

Kırsal bölgelerde kendisi gibi kaç insanın olduğunu hiç kimsenin bilmediğini söyledi. Onları tanımlamak da güçtü. Karma evliliklerden doğan çocuklar sayılır mıydı? Peki ya sadece tek bir Ermeni ninesi olanlar? Tahminine göre din değiştirmiş Ermenilerin soyundan gelen belki iki milyona yakın insan vardı ama bu bir varsayımdan ibaretti sadece. "Bunların hepsinin ve sonuçlarının ne anlama geldiğini anlamak için belli bir zaman gerekli." Ermenileri ve Türkleri kastederek iki taraf için de gerekli olduğunu söylüyordu. "Derin devlet" ülkede demokrasi istemiyordu.

Türkiye'deki insanlar hâlâ korkuyla yaşıyorlardı. "Korku duymaya alıştık ama öğretmenlik yaptığım süre boyunca Ermeni olduğum için bırak rahatsız etmeyi, bir şey söylemek için yanaşan bile olmadı." O dönemde her şeyin çok daha tehlikeli olduğunu söylüyordu.

Otuzlu yaşlarına geldiğinde dinlere inanmayı bırakmıştı. "Ama hâlâ Tanrı'ya inanıyorum." Erkek ve kız kardeşlerinin de din konusunda ona benzer düşündüklerini söyledi.

Türkiye tamamen demokratik bir devlet olduğunda ve azınlıklarının tamamını kabul ettiğinde soykırımı tanıyacaktı. "Türkiye'de Ermenilere hâlâ yer yok" diye düşünüyordu. "Ancak ülke değişirse yeri olabilir ama ülke daha yeni değişmeye başladı."

Ardından sohbete başlarken yaptığı önermeyi tersine çevirdi: Sahip çıkabileceği üç kimliğe de yakın hissediyordu kendisini: Ermeni, Kürt ve Türk. Aynı zamanda Türkiye için hiçbir vatansever duygu hissetmiyordu. "Bu bir deli gömleği ve daha yeni üzerimizden çıkarıyoruz."

Ne var ki Kürt-Ermeni dostluğunun sınırlarından da bahsediyordu. "Sadece küçük bir Kürt grubu Ermenilere kendisini yakın hissediyor" dedi Emin Bey. "Çoğu öyle değil."

* * *

Emin Bey'le röportajımızı tamamladıktan sonra amcası Ertem'le Surp Giragos'ta buluşmak üzere pazar sabahı sessiz ve tenha olan Dökmeciler Sokağı'ndan aşağı kısa bir yürüyüşe çıktım. Müslümanlaştırılmış bir Ermeni olan Ertem, Müslüman olarak kayda geçirilmesine rağmen camiye hiç ayak basmamış bir ateistti.

Son yirmi yıl boyunca her pazar günü nedenini bilmeden Surp Giragos'u ziyaret ediyordu. Çatısının çöktüğü ve kilisenin tamamen terk edildiği, Aynur gibi çocukların saklambaç oynadığı ve sokak kedilerinin orayı mesken ettiği zamanlarda bile ziyaret etmişti. Ertem ve en büyük kız kardeşi, yani Emin'le Nesim Yazar'ın annesi arasında otuz yıllık bir yaş farkı vardı. Bu durum, yine öğretmen olan Ertem'i, yeğeni Emin Bey'den yirmi yıldan fazla genç kılıyordu.

Ertem'in Kürt eşinin Kulplu Gilen Xaço isimli Ermeni bir ninesi varmış. Soykırım zamanında Gilen Xaço iki kız kardeşi ve dokuz yaşındaki erkek kardeşiyle Kulp dağlarına kaçmış. Kürt bir kadın onları görmüş ve ailesinin erkeklerine söylemiş, "Bu Ermeniler zengin, altınlarını kemerlerinde tutuyorlar". Gerçekten de genç oğlanın kemeri içinde gizlenmiş altın sikkeler varmış. Kürt erkekleri onu öldürdükten sonra altınları çalmışlar.

Sinan da o gün Surp Giragos'taydı. Müslümanlaşmış Ermenilerin torunu olan Sinan yirmi iki yıldır çok itaatkâr bir Müslüman kadınla evliydi. 2013'teki Noel kutlamalarından yaklaşık bir ay önce eşi, laf arasında dedesinin isminin Garo olduğundan bahsetmişti. "Garo mu?" diye sormuştu Sinan sersemlemiş halde. "Bu ismin nereden geldiğini biliyorsun ama, değil mi?" Eşi de şöyle demiş: "Garabed'ten." Sinan Ermeni olduğu ve kimliğini benimsediği için eşinin neden ona Ermeni kökenli olduğunu söylemediğini öğrenmeyi henüz başaramamış. "Eşimin Kürt olduğunu sanıyordum." Ayrıca eşi ona Eremli köyünden Ermeniler olduğunu da anlatmış.

Ertem'le sohbetimize evinde devam ettik. Zamanında Kürtlerin çok saygı duyduğu Ermeni türkücü Aram Tigran'la tanışmıştı. Aram Tigran ailesinin memleketi Dikranagerd'de bir idoldü. Sureti içlerinde Kürt İsyanı'nın lideri Şeyh Said'in de olduğu diğer yerli idoller ve Che Guevara gibi uluslararası idollerinkilerle birlikte seccade ebatlarındaki duvar kilimlerine işlenmiş ve hediyelik eşya olarak satılıyordu. Gâvur Mahallesi'ndeki dükkânların girişlerine asılmışlardı.

Ertem Diyarbakır'da Aram Tigran'la tanıştığı gün ona "Neden Ermenice müzikler bestelemiyorsun?" diye sormuştu. "Canı sıkıldı ve içinde dört yüzden fazla Ermenice şarkının olduğu kalın bir defter çıkardı." Ermenicenin Diyarbakır lehçesiyle, bugün sadece diasporalı birkaç ailenin konuştuğu, çoğunlukla Birleşik Devletler'de ve Suriye'de konuşulan bir lehçeyle şarkılar söylüyordu. Aram Tigran belki kendi topraklarında peygamber olmuştu ama kendi halkı için olamamıştı çünkü Kürtler arasında bulduğu hayranlığı hiçbir zaman Ermeniler arasında bulamamıştı ve Ermenice repertuarı çoğunlukla bilinmeden kalmıştı.

Ertem zaman zaman televizyondaki şarkı söyleme veya bilgi yarışmalarını izliyordu. Ermenice bir şarkı ("Sarı Gelin" popüler olanlarındandı) veya

Ermenice bir isim ya da sözcük çıkınca katılımcılar genelde şöyle yorum yapıyorlardı: "Çok iyi Ermeni komşularımız var." "Elbette" dedi Ertem. "Ermeniler başka ne olabilir ki? Türkiye'de iyiden başka bir şey olamazlar." Yine de Ermenistan'da yaşasaydı milliyetçi olmazdı. İçedönük topluluklardan hazetmeyen Ertem, İstanbul Ermenilerinin, yani *bolsahay*ların Dikranagerdli hısımlarına yukarıdan baktıklarını düşünüyordu.

Ardından Türkiye'nin her yerinde duyduğum ve durumu ne olursa olsun sadece Ermenilerin söylemediği bir deyişi tekrarladı: "Korku var." Hava gibi dağınık bir haldi. Üç yıl önce Şeyhmus Diken'in Diyarbakır Ermenileri üzerine yazdığı kitabın sunumunda yazar Mıgırdiç Margosyan, odada başka Ermeni olup olmadığını sormuştu. Elini ilk kaldıran Ertem'di ve bir an için odada yalnız o vardı. Ardından üç başka elin de tereddütle kalktığını gördü.

Ertem'in babası Alexander *Fıllıt Goşgar* (Kâfir Köşker) olarak biliniyordu; dini ve ulusal kimliği Kürtçe, mesleği ise, "*goşgagar*"ın lehçeli söyleniş türü olan Ermeniceydi. On yıllar evvel babası kimliğini saklamıyordu ama günümüzün çok daha demokratik olan Türkiyesi'nde Ertem saklıyordu, kendi komşularından bile.

Los Angeles'tan memleketine dönmüş ud muzisyeni Udi Manug da bize katılmıştı. "Sesini yükseltirsen bağırıp sustururlar." Udi Manug kişisel deneyimleriyle söylüyordu bunu. "Yirmi yıl önce yerlilerle yumruk yumruğa geldim çünkü bana gâvur diyorlardı, artık dayanamıyordum" diyordu. O kış Diyarbakır'a beni görmeye gelen bir ziyaretçi, sokaklarda eğri burunları ve yana yatık burun perdeleri olan bir dolu genç adam olduğunu fark etmişti. Bunu çatışma çözümünün bir işareti olarak yorumlamıştı.

O günlerde her geçen gün daha fazla diaspora Ermenisi tarihî topraklara akın ediyordu ve basın Diyarbakırlı olup kimliklerini geri kazanmak için öne çıkan Müslümanlaştırılmış Ermenilerin öyküleriyle doluydu. Türkiye'nin değiştiğine dönük genel bir izlenim vardı ama Udi Manug işin içyüzünün farkındaydı. "Bu insanların değiştiğine inanmıyorum: Türkiye'de Ermenilere hiç huzur verilmeyecek."

Pour la galerie, eve dönüşü yerel basında ve Türk medyasında, Diyarbakır'a yeni bir çağın geldiğinin ispatı olarak göklere çıkarılmıştı: Şehrin Ermeni oğullarından biri doğduğu yere dönmek için Amerika'daki yaşamının konforunu arkada bırakmıştı. "Herkes memnun değildi" dedi gülerek. Kullandığı ifadeyle "Türk faşistler" büyük bir Türk haber sitesinin çevrim-içi yayımladığı bir röportaja şu yorumları bırakmışlardı: "Pis Ermeni, niye döndün?"; "L.A.'ye geri dön."

İşin aslı şu ki Udi Manug, delice âşık olduğu, Ermeni ve Kürt ataları olan bir kadın için, Talar için dönmüştü. Şimdi ayrıldıkları için perişan vaziyetteydi. Aşk acısı çektiği gibi California'daki kolay yaşamını da özler olmuştu.

Sonra bir Diyarbakır haritası bulmak için Süryani kilisesinin çok da uzağında olmayan bir kitapçıya girdim. Uzun sakalı ve takkesi olan adam bana neden kentin haritasını istediğimi sordu. "Ne arıyorsun?" diye sordu bilgiç bir gülümsemeyle. Anlamamıştım. Türkiye'deki haritaların, özellikle de tarihî Ermeni vilayetlerindeki haritaların çoğu zaman Ermeni altınlarının haritaları için kullanılan birer kod olduğunu öğrenmem biraz zaman alacaktı. Sakalımın uzunluğundan Müslüman olduğumu sanmıştı. Sakalın dinî bir şey olarak görülmesiyle ilk karşılaşmamdı ve sonuncusu da olmayacaktı. Sakalımın uzunluğu, Doğu Anadolu'da bazı insanları hevesle bana Müslüman olup olmadığımı sormaya yöneltiyordu.

Hıristiyan olduğumu duyup hayal kırıklığına uğrayınca beni Kuran'ı okumaya davet etti. "İslâm Hıristiyanlıktan çok daha mükemmel bir din."

* * *

"Üç yıl önce 'Biz Ermeni'yiz' diyen kimse yoktu ama şimdi bakın: Artık kimse korkmuyor", Sevag ertesi gün böyle diyordu. Ama aynı zamanda din değiştirenlerin bağnazlığından mustarip kişilerden de bahsediyordu. Lübnan'da aynı ismi taşıyan Şii milislerle hiç ilişkisi olmayan Türkiye merkezli İslâmcı aşırılıkçılar grubunun, Hizbullah'ın Ermeni kökenli üyeleri vardı. "Müslümanlardan daha fanatiklerdi" diyordu. Din değiştirenlerin soyundan gelenleri kastediyor ve istemeden de olsa diğer çok sayıda kişinin onları gerçek birer Müslüman olarak görmediğini belli ediyordu. "Herkes Ermeni olduklarını biliyordu."

Sevag'la Diyarbakırlı Ermenileri araştırıyorduk. Topluluğun faal üyelerinden olan yakın bir arkadaşını, mirasının çok yönlülüğü nedeniyle "bukalemun" olarak tarif ediyordu. Mirası, ister bir meskene ister ibadethaneye girsin atalarının o evle veya semtle aynı kişilerden olduğunu iddia etmesine olanak sağlıyordu. "Ermenilerle Ermeni, Süryanilerle Süryani, Türklerle Türk ve Kürtlerle Kürt."

Yazar kardeşlerin birbirleriyle pek konuşmadıklarını söyledi. Tarih öğretmeni Emin "büyük bir adamdı". Nesim "biraz daha karmaşık karakterliydi". Sevag çok ayrıntıya girmek istemiyordu ama birkaç saat sonra kendisiyle görüşeceğim Nesim'le tanışmaktan beni caydırmaya çalışıyordu.

Her zaman nazik ve incelikli olan Nesim'in en ciddi yorumları bile sizi afallatan bir kahkaha veya gülümsemeyle damgalanıyordu. Her şeyi alaycı merceklerle görüyordu. O akşam Nesim beni Raşit isimli başka bir arkadaşı veya akrabasının ofisinde bekliyordu. Raşit, baba tarafında Müslümanlaştırılmış bir Ermeni ninesi olan bir Kürt'tü. Emlak veya ithalat-ihracat ofisiydi. Çok şatafatlı ve büyüktü. Hepsi ince bir zevkle alınmış ama rüküşlüğün de sınırlarına varan pelüş İtalyan tarzı sandalyelerin yanı sıra ahşap mobilyalar

ve panellerle doluydu. Bina şehir merkezinin dışındaki alışveriş merkezinin büyük bir bölmesiyle bitişikti. Nesim ince çizgili ve koyu lacivert bir takım elbise giymişti. Kehribar tespihi elinden düşmüyordu. Onunki en kalitelisiydi. Raşit şiş kebap söyledi. Yemekler, Diyarbakır'ın kutup soğuklarının içimde uyuşturduğu sosyalliğe taze ve lezzetli bir sarsıntı gibi geldi.

Raşit'in bir arkadaşı da ofisteydi: Tamamen siyahlar içindeydi ve içeride deri ceketini giyiyordu. Kaç ülkeye gittiğimi merak ediyordu. Askerlik hizmetini yapmadığından pasaport alamadığını söyledi. "Türkiye'de kalmaya mahkûm" diye şaka yaptı Raşit. Ardından Raşit'in sekreteri elinde kahvelerle odaya girdi. Çaydan en az iki kat daha pahalı olan kahve Türkiye'de görece lüks bir şeydi. Yüksek topuklu ayakkabıları ve dar giysileriyle insanının başını çevirtip baktıran bir kadındı sekreter. Sahne de Diyarbakır'dan çok Las Vegas'ı andırıyordu. Kahveleri servis ederken bir saliseliğine Raşit'le göz göze geldiler. Raşit çok hafifçe başını sallayarak kabul etti ve mesaisinin bittiğini söyledi.

Raşit Ermenilerle kardeş olduğuna dair birkaç gürültülü yorumda bulundu ama işiyle meşgul olduğu belliydi. Haberdar olmadığım sebeplerden ötürü Nesim, arkadaşının hikâyesini dinlemem için son derece hevesliydi. Kayda alınmaya değer olduğunda ısrar ettiği için Raşit'in beni birkaç hafta sonra ailesiyle akşam yemeğine çağırdığı daveti kabul ettim.

Eşi, güzelliği ve tavırları açısından sekreterinden çok farklıydı. Kendisini öne çıkarmayan ama Batı tarzı kıyafetleriyle çok zarifti. Sadece arada bir sohbete dahil oluyordu. O toprakların ve aşiretin geleneği icabı, Raşit'in akrabasıydı.

On iki yaşında olan en büyük oğulları akıcı İngilizce konuşuyordu. Bırakın güneydoğuyu, İstanbul'da bile birçok profesyonel meslek sahibinin İngilizce yetkinliğinin olmadığı Türkiye'de, onun yaşındaki bir çocuk için çok kayda değer bir şeydi bu. Doktor olmak istiyordu. Beni kitabına öyküler toplayan bir yazar olarak tanıştırmışlardı. Yemekleri beklerken Raşit, yarım bir gülümsemeyle onu yanımda Amerika'ya götürür müyüm diye sordu. Sorusunun tonu yarı şakalı bir ifadeden ziyade yarı ciddi bir soruya işaret ediyordu. Şaka yapmadığını söyledi eşi. "Türkiye'de hayat yok."

On iki yaşındaki çocuk McDonald's ve Burger King'i sevip sevmediğimi sordu. Ardından Amerika'da insanların domuz eti yediklerinin doğru olup olmadığını bilmek istedi. Benim hiç deneyip denemediğimi öğrenmek istedi. "Mükemmeldir" dedim ve ona yemekten çok hoşlandığım, jambonun bir türü olan lezzetli bir soğuk kesimi olduğunu anlattım. En iyileri *jamón serrano* olarak bilindiği İspanya ile *prosciutto* denilen İtalya'da yapılıyordu. Öğürme hareketi yaptı ve tiksindiğini belli eden bir ses çıkardı. "Ben Hıristiyanım" dedim ona.

Başını babasıyla göz göze gelme çabasıyla sağa çevirdi. Çocuk kendisini kandırılmış hissediyordu: "Ama sen akrabamız olduğunu söylemiştin!" diye serzenişte bulundu babasına. Şimdi mahcup olmuş babasının yönüne şaşkınlıkla bakma sırası bendeydi. "Ve domuz eti yiyorlar" diye yakındı oğlan surat asarak, şok içindeki mide bulantısını doğrulamak için. Annesi için bu kadarı fazlaydı. Ona her milletin ve inancın farklı görenekleri olduğunu söyledi.

Çocuğa Diyarbakır da dahil olmak üzere bu topraklarda yaşamış çoğu insanın eskiden Ermeni ve Hıristiyan olduklarını bilip bilmediğini sordum. Duymamış gibi davrandı. "Büyük büyük ninenin benim gibi Ermeni olduğunu biliyor musun?" diye sordum. Raşit gerçekten de mırıldanarak ninesinin Ermeni olduğunu söylemişti. "Ben Müslümanım" dedi çocuk küçük erkek kardeşiyle oyun oynamayı sürdürürken, aceleyle. Yedi yaşındaki kardeşi hâlâ dikkatini dağıtmadan sürtünmeli oyuncak arabasını halıda güç de olsa sürmenin heyecanını yaşıyor, ferah oturma odasında "Vınn, Vınn!" sesleri çıkarıyordu. Ağabeyi o toprakların âdetini hemen öğrenmişti, Garfield model alınarak yapılmış kocaman terlikleri içinde etrafta dolanıyordu.

Ne zaman Türkçede İslâmi etimolojisi olan ama çoğunlukla sıradan ve gündelik şeyler için kullanılan (minnettarlığı veya umudu işaret etmek için kullanılan, Türkiye'deki ateist arkadaşların yanlarında söylememi engelledikleri vallahi veya inşallah gibi) ifadeleri sohbet sırasında kullansam, gözlüklü yüzünü bana çevirip çocukların saklamadığı kötücül bakışlarla "Vallahi dedi! İnşallah dedi!" diye Türkçe bağırıyordu. Hiç rahatsız olmasam da anne-babasının rahatsızlığı barizdi. Muhtemelen çocuğun şaşkınlığı bir Ermeni'nin dudaklarından Tanrısı'nın isminin çıkmasından kaynaklanıyordu. Nitekim Ermeni, Türkiye'deki okullu çocuklar arasında nadiren iyi şeyleri adlandırmak veya çağrıştırmak için kullanılan bir sözcüktü. "Allah!" dediğimi her bağırarak belirtişinde başı kapalı usanmış annesi oğluna Tanrı'nın bir olduğunu söylüyordu. Durumdan hiç memnun olmayan kızgın anne-babasının mahcup bir şekilde çocuğu susturma çabalarından, dinî eğitiminin de muhtemelen İngilizce dersleri kadar güçlü olduğu açıktı.

Raşit yemekleri aç kurtlar gibi yerken, masadaki sessizliği, çiğneme seslerinin kakofonisi doldurmuştu. Bu, hayal gücünden yoksun ama lezzetli aşçılığı takdir etmenin üstü kapalı bir yöntemiydi. Biraz gergin bir şekilde gülümseyen Raşit, oğlunun İngilizcesi hakkında ne düşündüğümü sordu. Özellikle onun yaşındaki biri için gerçekten çok iyiydi ve görece karmaşık sohbetleri takip edebiliyordu. En sonunda ona zamanı geldiğinde Birleşik Devletler'de yüksek eğitim alacağı bir yer bulmak için bir şey yapıp yapamayacağımı sordu. Ermeni kökenli insanlara burslar veren kurumları biliyor muydum? Gözlerimin oğlununki gibi açıksözlü olmadığı belliydi çünkü yaş, sosyallik ve

yorgunlukla gelen pas nahoş şaşkınlığımı gizlemiş olmalıydı. Sessizce gülümsememi olumlu bir yanıt olarak yorumlamıştı büyük ihtimalle. Raşit beni bu konuyu araştırmam için birkaç kez daha aradı, sesinde hep acil bir ton vardı. Onu unuttuktan ve beni zamanında Diyarbakır'daki her dükkânı ve pazar tezgâhını gezmeye, Ermeni ataları olduğunu bildiğim her dükkân sahibi, terzi ve antikacıyla konuşmaya teşvik eden bu ısrarlı sesin kim olduğunu düşündükten sonra bile pes etmedi. Sonra kim olduğunu hatırladım ve bundan yararlanmaya çalıştım: Ninesinin öyküsünü ve Müslüman kocasıyla nasıl tanışıp İslâm'a geçtiğini merak ediyordum. Raşit "aşk evliliği" olması haricinde pek bir şey bilmiyordu.

* * *

Aslında bu cehalet hiç de olağanüstü değildi: Türkiye'de, özellikle Kürtler arasında Ermeni kadınların torunu olan çok sayıda insan vardı ve bellekler silinip gittiğinden bir noktada saymayı bırakıyordunuz. Sevag'ın babası Rahman Bey'de de durum böyleydi. Ömrünü memleketi Çermik'te geçirdikten sonra yaşlılığını artık Diyarbakır'ın modern kısmındaki sıkışık mahallelerinden birinde geçiriyordu.

Müslümanlaştırılmış bir soykırım mağduru olan babası İbrahim'i kaybettiğinde dört yaşındaydı. Ailenin geçmişi hakkında, Ermeni olmaları dışında çok az şey biliyordu. Babasının ailesi 1915'te Batman'da bir köprüden atılmış, sadece o ve bir erkek kardeşi kurtulmuştu. Sevag bana çocukların bölgede amcalarını veya başka akrabalarını bulmak için gezindiklerini anlatmıştı ama başka bir şey bilmiyordu.

Rahman Bey'in annesi, Xaço'nun oğlu Sarkis'in kızı Hızna, Kozluk yakınlarındaki Şedırki köyündendi. O da Ermeni'ydi ve Ermenice konuşuyordu. İki erkek kardeşi sağ kurtulmuş ve Kürtlerin Rojava dedikleri Kamışlı'ya taşınmışlardı. O günlerde İslam Devleti'nin kuşatması altındaydı ve Kürtler Türkiye'de medya kampanyası başlatmışlardı: "Rojava'da katliam var."

Müslümanlaştırılmış Ermenilerin yaşamının olumsuz etkilenmediğini söylemişti Rahman Bey. Bir keresinde Suriye'deki akrabalarını ziyaret etmişti. Dayısı, kız kardeşi, yani Rahman'ın annesi için "avucum kadar büyük" altın bir Ermeni haçı yollayacaktı. "Fakat Türkiye'ye götürmekten korktum, onun yerine ona kıyafetler getirdim." Vaktiyle akrabaları ona iki bin dolar da vermişlerdi. "Ailemiz üç yıl o parayla geçindi."

Çocuklarının dinlerini seçmekte özgür olduklarını söylüyordu. "Ben Müslümanım, iyi bildiğim şey bu ama büyüklerimizin yaptığı ve bana da anlattığı gibi altmış bin Ermeni'nin zorla din değiştirdiğini de iyi biliyorum." Doğru olsa da olmasa da rakam ilginçti çünkü 1930'lu yıllarda Anadolu'da din değiştirmiş Ermeniler arasında anlatılanları yansıtıyordu. "Er-

meni Kilisesi'ni seviyorum ve Surp Giragos'a gidiyorum ve Tanrı'ya sorular soruyorum: Geçmiş hakkında, Ermenilerin kaderi hakkında" dedi. "Ama soykırımı görmedim." Son sözü ne demek istediğini merak etmeme neden oldu.

Hem milliyete hem de Hıristiyanlık inancına işaret etmek amacıyla Osmanlıların kullandığı sözcüğe dönerek Diyarbakır'da artık Ermeni olmadığını söyledi. Açıkça ve belki de sezgisel bir biçimde İslâm'dan Hıristiyan kilisesine dönen, yanı başında oturan oğlu Sevag'ı da içine alan kişileri hariç bırakıyordu. "Diyarbakır'da artık Ermeni arkadaşlarım yok" dedi. "Geriye sadece Kürtler kaldı."

* * *

Baydzar Teyze ve kocası Sarkis Boğosyan Diyarbakır'da kalan son Hıristiyan Ermenilerdi. Eski cemaate, mucizevi bir şekilde 1980'lerin başlarına kadar belli kılıklar altında varlığını korumuş ama sonrasında göç ve kayıplar nedeniyle yok olup gitmiş cemaate ait son iki kişiydi onlar. İmkânsızlık çocuksuz çifti şehirde mahsur bırakmıştı. 1990 kışında çıkan bir fırtına yüzünden Surp Giragos'un çatısı çöktüğünden Meryem Ana Süryani Kilisesi'nin bulunduğu yerdeki evlerden birinde yaşıyorlardı.

Geriye kalan beş-altı Süryani ailesinin yanı sıra, içinde kocası Sarkis ile Malatya'dan ziyarete gelmiş kız kardeşinin de olduğu birkaç Ermeni'nin katıldığı Noel ayinine katılmaktan usanmıştı. Rahip olmadığından Surp Giragos'ta hiç toplu dua okunmuyordu.

Meryem Ana'nın Noel ayininde toplanan cemaat ağırlıkla başlarını gevşek eşarplarla kapatmış kadınlardan oluşuyordu. Dikenli çalılardan yapılan uzun bir ateş kilisenin mabedinde yanıyor, töreni yöneten rahip ve yardımcı çocuklar etrafında dönüyorlardı. Yumuşak, tek sesli bir ilahi okuyorlardı. Güneşin ışıkları ve gölgeler batıya uzanan, kiliseyi mihraptan kapıya doğru kaplayan bir renk cümbüşü yaratıyordu.

Birkaç kez yeniden inşa edilen Meryem Ana, MÖ 1. yüzyılda bir Zerdüşt tapınağının bulunduğu alana dikilmişti. 3. yüzyılda kiliseye dönüştürüldüğü söyleniyordu. Bu da onu dünyanın en eski kiliselerinden biri yapıyordu. Çan kulesinin yanında, cephesi tuğladan yapılma, zigguratı andıran basamaklı bir piramidin ana hatlarına sahip ve ona özgü yan duvarları daha da yükseğe uzanıyordu.

Sarkis Boğosyan ismen Müslüman olarak kayda geçirilmişti ama ailesindeki herkes dinî gereklerini yerine getiren Hıristiyanlardı. 2002'de kimliğindeki kaydı Hıristiyan olarak değiştirerek resmîleştirdi. Onun tersine eşi, Kadı Köy isimli bir Kızılbaş köyünde doğmuştu. "Ailesinde kimse dinini değiştirmek zorunda kalmamış" diyordu Sarkis. Gelgelelim Aleviler kimliklerini saklama

amacıyla Ermenilerin isimlerini değiştirmişlerdi: Baydzar Teyze'nin babası Dono'ydu ama ona Halo diyorlardı; amcası Artin'di ama Hamo diyorlardı; diğer amcası Yervant'tı ama herkes Meyvan diyordu.

"Kızılbaşların altında Hıristiyan olarak kalmışlar" dedi Sarkis. "Fakat Sünni Müslümanlar Ermenileri buldukları yerde öldürüyorlarmış." Babası ve iki erkek kardeşi Silvan'ın köylerinden birinin Kürt ağası Ali Ağa'nın himayesi altına alınmışlar. Onları ölümden kurtarmak için Nüfus Müdürlüğü'ne Müslüman olarak yazdırmış. Ailesininki bürokratik bir din değiştirmeydi ama ibadetlerini yerine getiren birer Hıristiyan olarak kalmayı sürdürmüşlerdi.

Baydzar kentte Ermenicenin Dikranagerd lehçesini konuşan son kişiydi.

> *Քիչ մը գիտեմ ամա մենք հայ չի խըպրինք քի, մենք գիղէ մընծեր ենք... Չեմ գիտնամ ես... Իմ պապան ալ Տօնապետ էր, Գատի Գէոյէն Ալեւիներու գէոյէն... էն խըտըր հայերէն չեմ գիտնա: Էկանք քաղաք, ամմոներ գացին Իսթանպուլ գացին: Մարդ չի մնաց քի որ սորվինք... Գիղ մենծեր ենք, էն ատենաղէտ էր... Մինակ մենք հայ էինք...*
>
> Biraz biliyorum ama Ermenice konuşmuyoruz, köyde büyüdük [...] bilmiyorum. Babam Kadı Köy'den Donabed idi, Alevi köyü [...] Çok da bilmiyorum Ermeniceyi. Şehre geldik, amcalar gitti, İstanbul'a gittiler. Kimse kalmadı bizim öğrenebileceğimiz [...] Köyde büyüdük biz, felaket yıllarıydı [...] tek Ermeniler bizdik [...]

Kentte çok sevilen Baydzar Teyze'ye bir dolu ziyaretçi geliyordu. Ben oradayken onu görmeye iki genç kadın geldi. Biri haber niteliği taşıyan vesilelerle birkaç kez daha denk geldiğim Kürt bir fotoğrafçı, diğeriyse Kayserili Türk bir öğretmendi. "*Asonk dacik en, hay çen*" dedi bana Baydzar Teyze: "Müslümanlar, Ermeni değiller." Kürt kız muhtemelen Ermenice konuşmalarda Müslümanları adlandırmak için biraz alçaltıcı bir sözcük olan "*dacik*"i anladıktan sonra bana göz ucuyla baktı.

Baydzar Teyze yatakta kalın battaniyeler altında yatıyordu ve bizimle konuşmak için zor doğrulabilmişti. Kız kardeşi pencerenin yanında, kedi pencereden bahçeye bakarken eski bir sobanın üzerinde çay demliyordu. Bahçede karların içinde kırmızı bir gül açmıştı. Sarkis elleri dizlerinin üzerinde oturuyordu. "O 1927'de doğdu, ben de 1930'da ve genç yaşta evlendik" dedi duvarlara asılmış fotoğraflara işaret ederek. İçlerinde birkaç tane askerlik fotoğrafı da vardı. "Memleketimiz olduğu için kaldık, başka yerlere gidemedik: Elimizde değildi." Yoksulluk onları Diyarbakır'da tutmuştu.

"Bizler Diyarbakır'daki son Ermeniler*iz*" dedi Sarkis. "Çok fazla dönme var."

Baydzar Teyze Haziran 2014'te, Surp Giragos'ta yapılan kilise düğününden iki ay sonra öldü. Bu, son dileğiydi. Sarkis ise Ocak 2016'da hayata gözlerini yumdu.

* * *

Noel akşamı Sülüklü Han'da Ararat bölgesinden gelen iki genç Kürt adamla sohbet ediyordum. Bana bölgedeki Müslümanlaşmış bir Ermeni'nin telefon numarasını verdiler. İçlerinden birinin ninesi de din değiştirmiş Ermeni'ydi. Fakat cep telefonu kullanmadıklarını, e-posta adresleri veya sosyal ağlara üye olmadıklarını ve kışı, adına Ağrı dedikleri evlerinden uzakta, Diyarbakır'da geçirmeye karar verdiklerini söylediler.

Günün erken vakitlerinde bir gazeteci beni şehirdeki Kürt medyası gezisine çıkarmıştı. İçlerinde şehrin dış uçlarındaki kulelerden birinde bulunan canlı bir haber odasında, altı ya da sekiz genç kadının idare ettiği bir kadın haberleri servisi de vardı. Sohbetlerimizin içinde demokratik ademimerkeziyetçiliğe ve milletlerin eşit temsil edildiği konfederal bir yapıya ritüelleşmiş referanslar da vardı ama açık ofiste dolaşırken üzerinde, Ermenilerin uluslarının en yüce sembolü olarak gördüğü dağın, yani Ararat Dağı'nın resmi olan dekoratif bir levha fark ettim. Levhanın üzerinde Ararat Türkçe ve Kürtçe ismini, yani Ağrı Dağı'nı taşıyordu ve kırmızı, sarı ve yeşil bir kurdeleyle çevrilmişti. Bu, Kürdistan bayrağıydı. Kürt militanların ve ilericilerin kurmaya çalıştıklarını söyledikleri demokratik konfederasyonun renkleri değildi. Bir gazeteci rafları incelediğimi görünce yukarı baktı. "Ermeniler ona Ararat diyor" dedim ona klavyesindeki tuşlara basmaya devam ederken. Aklı başka yerlerdeydi.

Büyüklerinin Kuzey İran'dan taşınıp geldikleri Van'da doğmuş yirmi sekiz yaşındaki yazı işleri müdürü kadın, bana bu konuşmayı Kürtçe yapmayı tercih edeceğini söyledi. "Vanlı olduğunuz için Ermenice yapmak da hoş olurdu" diye cevap verdim. Beni oraya getiren gazeteci gülümsedi ama o gülümsemedi.

Haber servisleri, aşiret toplumunun muhafazakâr yöntemlerden ilerici yöntemlere doğru radikal bir dönüşümden geçen bir toplum için bir boşluğu dolduruyordu. Kendileri ve çocukları için kadınlar bu özgürleşmede, erkeklerle eşit statüye ulaşıncaya dek araçsal konumdalar, dedi Vanlı kadın.

İlk durağımız Azadiye Welat'tı. Orada Suriye'nin kuzeyindeki şehirlerden biri olan ve –en azından Suriye savaşına kadar– büyük bir Ermeni topluluğuna sahip Kamışlı'dan veya Kürtçesiyle Rojava'dan gelen asık suratlı bir gazeteciyle tanıştırıldım. Bu muhabir düşmanlığını gizlemiyordu. Çoğu Ermeni Beşar Esad hükümetinin destekçileri olarak görüldüğünden, savaş içindeki Suriye'de toplulukların sadakati ve düşmanlıklarıyla ilgili aritmetiklerle bağ-

lantılı bir şeydi bu muhtemelen. Ne var ki birkaç gün önce Rojava'dan gelmiş Kürt gazetecilerden oluşan çok hoş bir grupla tanıştığımdan bu tahmin kesinlikle yanlıştı. Heyette İngilizce konuşan gazeteciler (kimse Türkçe konuşmuyordu) bana şehirdeki Ermenilerin Kürtlerle ittifak halinde olduklarını anlatmışlardı.

Dimo Diyarbakır'da bulunan bir gazeteciler derneğinin başkanıydı. Dernek eski mahallede, kare şeklinde bir iç avlunun etrafına inşa edilmiş eski bir Ermeni meskeninde bulunuyordu. Benim için planladığı ve Kürt haber kuruluşlarını gezeceğimiz turdan önce Dino beni büyük bir Kürtçe kitabevinde kahve içmeye götürdü. Yan pencerelerinden biri Kürt yazarların poster büyüklüğündeki resimleriyle süslenmişti. İçlerinde şair Cegerxwîn ile Adıyamanlı Siranuş'un Kürt kocası ve amcalarının intikamını almış Mehmet Nurî'nin yeğeni Osman Sebrî de vardı.[11]

Dimo Öcalan'ın demokratik ademimerkezileşmeyle ilgili son fikirlerinden, bilgi ve malların insanlardan daha özgür bir şekilde dolaştığı bir dünyada modern ulus-devletin yetersizliklerine getirilecek bir çözüm olarak bahsediyordu. Ancak bir adamın yakınlığı dikkatini dağıtıyordu. Karadeniz sahillerindeki Lazlar ve Gürcüler arasında daha yaygın rastlanan yuvarlak suratı ve kıvırcık kızıl saçları olan bu adam, Diyarbakır'da çok nadir görülecek bir kişiydi. Endişesinin sebebi o değildi: Hemen arkamızda bulunan ve okul kitaplarına sanki normalden biraz daha uzun bakan gri trençkotlu adamdı. Matematik sorularından oluşan derlemenin sayfalarını çevirirken bize yandan bakışlar attığını gördüm.

Arkamızda şiir raflarının olduğu farklı bir masaya geçtik. Birkaç dakika sonra gri trençkotlu adam gelip şiirlerin başında oyalanır oldu. Elinde Nâzım Hikmet'in *Memleketimden İnsan Manzaraları*'nı tutuyordu. 1963'te Moskova'da sürgündeyken ölmüş meşhur Türk şairin hapishanede yazdığı şiirlerdi bunlar. Hikmet'in başını hafif geriye eğmiş portresi kapakların üzerine basılmıştı. 1940'larda yazdığı ve belki de şaheseri denebilecek eser, Türkiye'nin İslâmi bir imparatorluktan Atatürk'ün sekülerizmine geçişi üzerine yazılmış manzum bir romandı:

"Hay Allahım,"
dedim kendi kendime
"öldüreceksen
beni böyle öldüreydin
elimde silâh diz
çökmüş, yüzüm
gâvura karşı..."

11 Osman Sabri hakkında daha fazlası için bkz. s. 109.

Dimo kitabevinin kafe kısmına bakan iki kıza sesini çok yükseltmeden ama duyulacak biçimde "Kim bu adam?" diye sordu. Gri trençkotlu adam ipucunu aldı ve dışarıya Diyarbakır'ın kışına çıktı. Bu denli karikatürleri andıran bir tip olması gülünçtü: Gizlice insanları dinleyen gri trençkotlu bir adam. Polis bu kadar da beceriksiz olamazdı.

Tesadüf eseri fikirlerin serbestçe yaptığı çağrışımlarla, birbirinden bu denli farklı olup birbirine bu kadar çok benzeyen Yazar kardeşlerin, yani Nesim ve Emin Bey'in bana nereden tanıdık geldiklerini buldum. Tanrı'nın tanımladığı ve yelpazenin bir ucunda inancın olduğu, diğer ucunda ise hiçbir şeyin olmadığı o ahlâki havada kalmışlık içinde yerlerini arayan Dostoyevski eskizleriydiler. 2006 yazında Miami'de eski bir CIA casusuyla tanışmıştım. Dostoyevski'ye benim gibi hayran olan kıdemli bir Sovyet ustasıydı. Ancak eski istihbarat ajanı henüz okumadığım ve bu yüzden utanç duyduğum *Karamazov Kardeşler*'i okumaya yönlendirmişti beni. Adeta Rusya'daki kadar karın yağdığı o gri soğuk Aralık ayı ve Diyarbakır'da tanıştığım karakterler beni Alyoşa ve İvan'la onların gerçek yaşamda karşılaştığım türlerine, Marcel Proust'un Rus yazara ait kitabın karakterleri içinde bulduğu "o son derece derinlere uzanan ama sadece insan ruhunun bazı noktalarında bulunan kuyulara" götürmüştü.[12]

* * *

31 Aralık 2013 günü eski mahalleden aşağı yürüyordum ama Urfa Kapısı'ndan yaklaşık beş sokak ötede devriye gezen bir çift polis ve cep telefonu satan dükkânın güvenlik çemberine alındığını gördüm. Dışında kalabalık toplanmıştı. Sabahın sekiziydi ve yüzler soğuktan uyuşmuş görünüyordu. "Hırsızlar mı?" diye sordum. Hayır, dedi genç bir adam başını sallayarak ama fazlasını da anlatmadı. "Çok üzücü bir şey" dedi buhardan bulutlar çıkararak. Bir kadın da sordu ve başka bir adam intihar olduğunu söyledi.

Dökmeciler Sokağı'ndaki Sülüklü Han'a vardığımda karanlık pasaj sessizdi. Hafta içi sabah vakitlerinde, küçük stantlardan gelen çınlama sesleri arasında kıvılcımlar uçuşuyordu. Bir grup kaynakçı ve pazarcı, ayaklarını hızlı bir şekilde sallayan ve gürültülü bir şekilde miyavlayan küçük beyaz bir kedi yavrusunun etrafını sarmışlardı. Vakit hâlâ erkendi ve birkaç demirci daha yeni yeni dükkânlarını açma hazırlığı yapıyordu. Bıçakları sergilendikleri yerde aşağı bakacak şekilde ve kılıflarından çıkarılmamış halde asılıydı. Küçük kediyle oynamak için çömeldim ama gözleri kapalı bir şekilde beni çılgınca geri itti. Beyaz saçlı ve siyah bıyıklı bir demirci üzgün bakıyordu. "Can çıkır, soğuktan can çıkır," dedi. Diğer demirciler işlerini bıraktılar ve kıvra-

12 Marcel Proust, *À la recherche du temps perdu, Tome V: La Prisonnière*, Paris, 1923, s. 222 [*Kayıp Zamanın İzinde-Mahpus*, çev. Roza Hakmen, YKY, İstanbul, 2001].

nıp hayatta kalmak için mücadele eden kedinin etrafında durdular. Açıklanamayacak bir şekilde uzaklaştım ve diğerleri de aynısını yaptılar. Hâlâ neden hiçbirimizin dünyaya yeni gelmiş o küçük hayvanı alıp kurtarmaya çalışmadığını merak ederim.

O gün kervansarayda Perwîn beni *xnamis*i, yani ninesi Ermeni olan Dersimli görümcesiyle tanıştırdı. Ayrıca çocuklarıyla birlikte iki genç kadın daha vardı. Biri Türkiye'nin Levanten kısmında bulunan, Suriye sınırının yakınlarındaki İskenderun'dan bir Hıristiyandı ve siması kökeninin coğrafi özelliklerini doğruluyordu. Yakın zamanda ortak bir akrabalarını bulan Çulcuyan ailesi onlarla temas kuruncaya kadar Ana ve ailesi Rum olduklarını düşünüyorlardı. Ortak akrabaları, Ermeni Kilisesi'nin Kilikya'daki eski merkezî Sis'te (Türkçede artık Kozan deniyor) doğmuş dedeleriydi. Ana'nın ailesi dedelerini unutmuştu.

Arkadaşı Selin kaygısızca konuşmalarından serbestçe dalgalanan saçlarına ve deniz gibi derin gözlerine varıncaya dek her şeyini gözler önüne seren canlılıkla ve *joie de vivre* [yaşam sevinci] ile dolup taşıyordu. Ailesi yakın zamanda kendilerinin de Ermeni kökenli olduklarından şüphelenmeye başlamıştı. Oldukça olağandışı bir biçimde gerçeği öğrenme çabalarına öncülük eden kişi, Türk ordusunda rütbeli bir subay olan babasıydı. Durumun böyle olup olmadığını iki kez kontrol ettim. Gerçekten de babasının heyecana kapıldığını ve kayıp Ermeni akrabaları olduğuna inandığı kişileri bulmaya can attığını söyledi. Ermeni geçmişinin izlerini kucaklayan, bu sebeple ırkçılığın örtük bir şekilde kurumsallaştırıldığı bir ülkede askerî kariyerini tehlikeye atabilecek bir Türk subayıyla ilgili şüphelerimi dile getirerek o ânın tadını kaçırmak istemedim. Selin bana Hrant Dink'e ithaf edilmiş bir şarkının sözlerini yazdığını söyledi. 19 Ocak 2007'de öldürülmeden dokuz gün önce kaleme aldığı son köşe yazısından ilham alınarak yazılmıştı. "Tıpkı bir güvercin gibiyim... Onun kadar sağıma soluma, önüme arkama göz takmış durumdayım."[13]

Sözlerin müziğini Selin'in arkadaşı Metin bestelemişti. Benden sözleri Ermeniceye çevirmemi istedi:

Güvercin

Beyaz güvercin vuruldu
Halkının zulme uğradığını gördü, katliamı gördü
Bebek geldi ve kısa süre sonra toprağa döndü
Düşlerini biçemezdin
Küçük Ermeni kızım
Bir ihtimal o gaddarlıkları unuttun mu?
Dizlerimi kırdılar ey yalancı güvercin!

13 Hrant Dink, "Ruh halimin güvercin tedirginliği", *Agos*, 10 Ocak 2007, s. 12.

Bu annem ve bu da ağabeyim
Belleğimde hiçbir geçmiş yok, anlattım güvercine
Sana anlattım ama gökyüzü başıma yıkıldı
Güvercinler kucağıma düştü
Hepsini tanıyordum: amcam, annem, ağabeyim
Uzak kentten anılar
Güvercinin yanına oturmaya geldiler
Uykuna dön anne
Evlatlık edinecekler beni, gelin olarak alacaklar beni
Ama söylenmemiş bir şiir göğsümde taş gibi ağır
Sus deme bana
Artık güvercinleri kurban etmiyorlar.

Metin'in baba tarafından ninesi Ermeni'ydi. Aile üyelerinin bir ekmek fırınının içinde öldürüldüğünü hatırlıyordu. Diyarbakır'ın ilçesi Hani'de nişancılık talimi yapmak için bebekleri havaya attıklarını söylüyordu Selin.

Selin'in kocası Mevlüt, Diyarbakır'ın Ermeniler tarafından inşa edildiğini söyledi. Sülüklü Han'ı işleten kooperatifin ortaklarından biriydi. Bir Kürt olarak şöyle dedi: "Kürtler kötü bir millet: Kötü Ermeni tanımıyorum." Ertem'in bahsettiği o meşhur "iyi Ermeni komşuların" bir başka örneğiydi bu da. "Ama kim kötü Kürt insanlar tanımadığını söyleyebilir?"

"Burada yaşananlar bizim hatamızdı" dedi Mevlüt ve eski mahallenin topoğrafyasında göz gezdirdi. Diyarbakır'ın Surp Giragos Kilisesi'ne açılan sokakta bulunan postanesi eskiden bir sinagogdu. Keldani Kilisesi, Süryani Kilisesi, Dört Ayaklı Minare, hepsi aynı mahalledeydi. Ermeniler sayesinde üç tek tanrılı dinin de bir arada olduğunu söyledi. Herkes iyi anlaşıyordu. "Bu kadar çok dinin birlikte var olduğu başka yer biliyor musun?" diye sordu. "Aynı ekmeği ve aynı yemekleri yiyip çocukluğumuzdan beri aynı hikâyeleri dinledik; birlikte öldük ve birlikte yeniden doğacağız." Mevlüt sembolik bir tazminat olarak bir evin yenilenmesini ve bir Ermeni'ye verilmesini düşünüyordu. Kürtlerin yaptıkları şeyler için özür dilemeleri yeterli değildi: "Telafi etmek zorundalar" diyordu.

Ermenilerin imhasından sonra Doğu Anadolu sefalete düştü. Yenilenmesi için dönmeleri mecburiydi.

Yüz yirmi yıl önce Anadolu'da dört anayol vardı ve bunların ikisi Ermenilerin zenginliği sayesinde Diyarbakır'dan çıkıyordu. Kürtlerin hatalarından ders çıkarıp iyi insanlar olmayı öğrendiklerini söylüyordu. "İnsan insanın kurdudur" diye alıntı yaptı Hobbes'un *Leviathan*'ından. Açgözlülük kötülüğün kaynağıydı. "Karnı tok bir adamın kafası çalışmaz" dedi Mevlüt. "Tam tersine aç insanın karnı her zaman işler."

4

Siirt

Perwîn, Mesud Barzani'nin anılarında yer alan ve Siirt'te bir imam bana okuduğundan beri aradığım pasajı bulmuştu. Beni Güneydoğu Anadolu'nun bu köşesine, İstanbul'daki Müslümanlaştırılmış Ermeniler üzerine yapılan konferansta tanıştığım Müslüman bir Ermeni davet etmişti. Diyarbakır'a dönmeden önceki ilk durağımdı. Irak sınırına yakın, aynı isimli vilayetin başkenti Siirt, Kuzey Irak'ta veya bu evde ve Kürtler arasında adlandırıldığı biçimiyle "Güney Kürdistan"da Barzani'nin yönettiği özerk Kürt cumhuriyetinin petrolüyle beslenen canlı ticaretle gelişiyordu.

"Bak Kürtler ve Ermeniler arasındaki kardeşlik ne güzel" demişti imam. Bir imamın oğlu ve imamların babasıydı. Güney Kürdistan'ın başkenti Erbil'den yayın yapan bir Kürt kanalı, teatral bir şekilde bol kıvrımlı kefiyeler kuşanmış ve büklümleri taranmış bıyıklı peşmergelerin görüntüleriyle birlikte bir şeyler homurdanırken, ev sahibimin bir kat üzerindeki geniş dairesindeydik.

İmamın okuduğu pasajda bir adam, 1978 yılında Mustafa Barzani'yi Washington'da bulunan bir hastanede tanıyor, oğlu Mesud'u şans eseri yakalıyordu. Yabancı General Andranik'in torunuydu. Andranik, Ermeni kurtuluş hareketinin liderlerinden biriydi. Daha sonra Birleşik Devletler'e sürgüne gitmiş ve California'da ölmüştü. "Ermenilerin Generali" unvanıyla onurlandırılmıştı. Mesud'un, anılarında bu anekdota yer vermesinin sebebi, amcası Şeyh Ahmed Barzani'nin General Andranik'e sağladığı yardımdan kısaca bahsetmekti. Barzani operasyonda on dört peşmergenin öldüğünü söylüyordu ama adamları Andranik'in güçlerine Suriye'ye kadar güvenle eşlik etmişlerdi.[1] "Barzaniler nasıl da asil değil mi?" diye hayretle soruyordu imam.

1 Mesud Barzani, *Barzani ve Kürt Ulusal Özgürlük Hareketi: 1,* İstanbul, 2006, s. 221.

Barzani ailesi gerçekten de asildi. Ne var ki Perwîn bu pasajı başka bir şeyden ötürü hatırlıyordu: Barzani'nin peşmergeleri Türkiye'nin içinde Kürt ağaların ve aşiretlerin kontrol ettikleri topraklardan geçerlerken, "Ermenileri ezmeye" gittiklerini iddia etmek zorunda kalmışlardı. Ancak bunun üzerine Anadolu Kürtleri onlara geçit vermişlerdi. O dönemde hâlâ soykırımdan sağ kurtulan kalıntıları el koydukları topraklardan temizliyorlardı. İmamın Siirt'te benim için okuduğu yanlı alıntı kadar olumlu bir tablo yoktu ortada.

Uçağa atlayıp gitmeme neden olan Müslüman Ermeni Vahid, ailesinin en yaşlı üyesi olan amcası Azmi'yle tanışmamı istemişti. 1915'ten kalma parça parça öyküler hatırlıyordu. Azmi arabayla Siirt'ten yarım saat uzakta bulunan Eruh'ta yaşıyordu. Kasım 2013'ün erken bir sabah vakti Siirt'ten yola koyulduk.

Direksiyonda Vahid'in genç kardeşi, otuzlarının başlarında bir iktisatçı ve zümrüt gözlü ince yapılı Kürt bir kadınla evlenmek üzere olan Behzat vardı. Arada direksiyonun başına kuzeni ve Azmi'nin oğlu Ensar geçiyordu. Vahid'in küçük oğlu, on üç yaşındaki amatör fotoğrafçı hızla akıp giden manzaradan anlar yakalamakla meşguldü. Kısa süre sonra il sınırını aşıp Şırnak'a geçtik. Behzat solumuzdaki dağlara, Torosların güney sırasına işaret etti. "Nuh'un Gemisi buradan geçmiş" dedi ve zihnimde Sason üzerinden Ararat Dağı'na giderken geçtiği güzergâhı canlandırdım. Efsaneye göre Sason'da geminin delindiği kaza Şırnak'tan geçmeden önce yaşanmış olmalıydı. "Ve aşağıda bir yerlerde" dedi başını sağdaki tepelere doğru eğerek, "Büyük İskender'in kayıp mezarı var".

Eruh'a girerken meydanın orada hızla sürünen bir adam gördüm. Obeliske benzeyen bir saat kulesi meydanın ortasında duruyordu. Adam kalın deriden yamalarla sağlamlaştırılmış dizleri üzerinde sürünüyordu ve ellerine terlik geçirmişti. Bir dükkânın dışında durdu ve gözlerini, akıp giden bulutların içinden zayıf bir şekilde beliren güneşe çevirdi. 1996 baharında Trebizonda'nın [Trabzon] merkezinde yerli tüccarlar için getir-götür işlerini yapan dört ayaklı bir adam görmüştüm. Cambridge Üniversitesi'nde ataksi [kas koordinasyon bozukluğu] olarak bilinen rahatsızlığın örneklerini inceleyen uzmanlardan Nicholas Humphrey, özel yazışmamızda Eruhlu adamın Trebizonda'da (yine terlik geçirdiği) elleri ve ayakları üzerinde hareket eden kişiden farklı olduğunu söylemişti. Humphrey mesajında, "Dört ayaklı olmasının temel sebebi [...] iki ayak üzerinde dengesini sağlamada sorun yaşaması olabilir" demişti. Bakıldığında hiç de kayda değer olmayan bu ifade yorumsal bir tutuma işaret ediyordu çünkü Adana'daki Çukurova Üniversitesi'nden Üner Tan, bunu homo sapienslerdeki iki ayaklı yapıya geçişin başlangıcına ışık tutan bir "tersine evrimleşme" örneği olarak görürken, Humphrey ve diğerleri ise bunu, konjenital beyin bozukluğuna ve bu sınırlılığın koşulladığı öğrenime atfediyorlardı.

Ensar babasının evine giden yolda, Ermeni kiliselerinin parçalarını veya bir okulun duvarlarıyla etrafını çevreleyen alana sıralanmış mezar taşlarını göstermek için arabayı yavaşlattı. İkiye bölünmüş haçlar ve süsler vardı. Ermenilerin karanfili andıran hilal parmaklı sonsuzluk sembolü bir eksenin etrafına dizilmişti. Eskiden kaçkarların, yani taş haçların dibinde bulunan, paganların zamanından bir kalıntıydı. Eğer parmakların dışbükeyi sola bakıyorsa geçmişin tekerrür ettiğine işaret ediyordu; sağa bakıyorsa yaşamın ölümsüzlüğünü simgeliyordu. Birinde Նա Զօր ("Na Zor") yazısı günümüze ulaşmıştı (kendi başına "O Güçlü" anlamına geliyordu ama daha geniş bir yazının parçasıydı). Bir güzellik salonunun dışında, alt kısmındaki "1884" ile birlikte "ZAR" harflerinin olduğu tersyüz olmuş bir taş vardı. Alt kirişi kayıp ve kolları koparılmış yoncalı bir Ermeni haçı da vardı. Bu ters çevrilmiş haç bütün halde olsaydı Aziz Petrus'u veya üzüntüyü simgeleyen bir nişane olurdu, salondan çıkarken üstüne basan kayıtsız kadını değil.

"Küçükken Sıçan Deresi'ne gitmemize izin verilmezdi" diye hatırlıyordu Azmi, Ermenilerin öldürülmek üzere atıldığı vadinin Türkçe ismini kullanarak. "Fakat evde büyük korku içinde ve fısıldayarak bundan ve onları çukura atmadan önce güvenli yolculuklar dileyen çetelerden bahsediyorlardı." İmha işleri için Urfa, Bursa ve Malatya'dan Hamidiye Alayları getirmişlerdi. Babası nereli olduğunu veya nasıl sağ kurtulduğunu bilmiyordu ama annesinin ailesi, ninesinin eskiden anlattığına göre Bitlis'ten gelmişti. Büyük büyükdedelerinden birinin ismi "Hagop"tu.

"Büyüdüğümde arkadaşlarımla boğaza gider olduk." Azmi neredeyse 80 yaşındaydı ama sesi titriyordu. "1940'ların sonu olmalıydı, hâlâ kemikler vardı; incelmişlerdi ama çoktu, gördüm onları."

Eruh'tan gelen bazı Ermeniler Kurs köyüne sığınmışlardı ama babası ve kız kardeşleri bir mağaraya sığınmışlardı. "Babamın kız kardeşlerinden biri zorla evlendirildi" dedi. "Diğeri Eruh'ta evlendi." Ayrıca bir amcasının Surp Hovhannes isimli yerel kilisenin okulunda okuduğunu da biliyordu. Kilise, Ensar'ın incelemem için bana eşlik ettiği bir yığın moloza dönüşmüş haldeydi. Taş yığınının ortasında Ermeni kiliselerinde kullanılanlara benzeyen ve balmumundan yapılma kandillerin yarı erimiş kalıntıları vardı. Ensar görünürde Müslümandı ama bana dinî bağlılığı hakkında hiçbir şey anlatmamıştı fakat iki küçük kız kardeşi, Müslüman olarak yetiştirilmelerine ve anneleri, yani Azmi'nin eşi Kürt olmasına rağmen kendilerini Hıristiyan olarak gördüklerinin ipuçlarını vermişlerdi. Kızlardan biri Diyarbakır'daki Surp Giragos'u ziyaret etmişti ve kilisede mum yakarken çekilmiş bir fotoğrafı vardı.

Akşam yemeği İskender'in evinde yendi. Vahid'in sınıf arkadaşı Kürt bir adamdı. Hıristiyan Ermeni bir kadınla evlenmiş ve bunun üzerine kadın din değiştirmişti. Sasonlu arkadaşım Sose'yle akrabaydı. Kürt politik sempati-

zanlığını saklamıyordu: "Buralarda on yedisine basan herkes veya on beşini geçmiş kişilerin bazıları PKK'ya katılır." Kürdistan İşçi Partisi "oyunun kurallarını değiştirmişti". Gerillalar sayesinde topluluklar arası ilişkiler değişmişti: "PKK, Ermenilerin bu toprakların efendileri olduklarını söylüyordu." Ve Kürtler de buna kulak vermişlerdi çünkü bu, Türkiye'nin her yerinde PKK'nın takipçileri ve diğer Kürtler tarafından kelimesi kelimesine işittiğim bir cümleydi. Belki de arkasında tamamen ideolojik sebepler vardı.

Fakat Kürtlerin Ermenilere karşı sıcak bir tutum takınması, çok zayıf ve çok geç kalmış bir hamle olsa da taktiksel veya stratejik bir sebepten de kaynaklanıyor olabilirdi. Ermenilerin imhasıyla birlikte, Kürdistan olduğunu iddia ettikleri tarihî Ermeni topraklarında Türklerle yüzleşmek için tek başlarına kalmışlardı. Bir anekdot bunu gözler önüne serebilir: Doğu cephesindeki savaş 1918'de Ermeni kuvvetlerinin geri püskürtülmesiyle sona ermişti ama Kürt miralay Cibranlı Halid Bey, alayındaki herkes kutlama yaparken askerî çadırının içinde karamsar bir şekilde oturuyordu. Hamidiye Alaylarının komutanlarından Halid Bey, 1890'ların başlarından beri Ermenilerin yanı sıra Kürt rakipleriyle de amansızca savaşmıştı.

Fakat yedi yıl sonra yeni kurulmuş Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı başlatılan ilk Kürt İsyanı'nın lideri olarak önem kazanacak Şeyh Said'in kardeşi Mehdi, onu kasvetli görünce şaşırmış. Neticede o gün son Ermeniler de Doğu Anadolu'dan kovulduklarından dolayı Hamidiye Alayları için neşeli bir günmüş.

> Ermeniler karşısında nihai zafere kavuştuğumuz günde, diğer herkes eğlenirken Halid Bey çok üzgün görünüyordu ve çadırında derin düşünceler içinde sessizce oturuyordu. Mehdi yanına oturdu ve Halid'in karanlık ruh halinin sebebini sordu. Biraz ısrar ettikten sonra miralay, Mehdi'ye aklına düşen ve ona hiç huzur vermeyen düşüncesini anlattı: "Bugün ileride bir gün bizim boğazlarımızı kesecek kılıcı biledik!"[2]

Halid Bey geriye hiçbir Ermeni kalmadıktan sonra olacakları düşünmeye başlamıştı ama artık çok geçti. Tahmini doğru çıktı çünkü sadece yedi yıl sonra, yani 1925'te Türkiye'yi karşısına alan, PKK'nın 21. yüzyıla yaydığı ve ülke için varoluşsal bir çatışmaya dönüşen Kürt İsyanlarının başlangıcına tanık olunacaktı.

İskender'in eşi Zaruhi, ailesi soykırımda kırk beş ferdini kaybetmiş bir Sason Ermenisi'ydi. "Ailemden sağ kalanların çoğu Ermenistan'a gitti" dedi ve fidye ücretlerini hatırlamak istediği için İstanbul'daki annesine telefon açtı. Bu esnada İstanbul'daki Ermeni okulunda tuttuğu, çocukluğundan kalma defterleri getirmişti. Ermeniceyi akıcı bir şekilde konuşup yazıyordu. Belki

2 Martin van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State: The Social and Political Structures of Kurdistan*, Chicago, 1991, s. 371 [*Ağa, Şeyh, Devlet*, çev. Banu Yalkut, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003].

de koca vilayette bunu yapmaya devam edebilen tek kişi oydu. Şaşkın bir halde izlerken annesinin sesini hoparlöre verdi. "Ailemiz Kürt bir aşiret tarafından kaçırılmış; başka Ermeni aileler de varmış ama onları öldürmek yerine satmaya karar vermişler ve Ermeni bir örgüt onları satın almış" dedi kadın ama ne onları esir alan Kürtlerin ismini ne de onları kurtaran Ermeni grubun ismini hatırlayabiliyordu.

Yine de fidyeyi hatırlamıştı: "Tek tek Ermeniler bir altın Türk lirasına satılıyorlardı ama koca bir ailenin fiyatı beş altın Türk lirasıydı." Daha sonra gerçekleşen imha süreçlerinde de benzer girişimler olmuştu. Çoğunlukla Kuzey Suriye'deki Bedevilerin elinde tutulan yetimler ve kadınlar için fidyeler ödenmişti. Ermeni bir fedai lideri olan Sepasdatsi Murad, 1916'da Erzincan'ın Ermeni güçleri tarafından kurtarıldığı kısa aralık içinde benzer misyona sahip bir grup kurdurmuştu. Sloganları "*Meg Hay, Meg Vosgi*" yani "Bir Ermeni, Bir Altın Sikke" idi.

* * *

Mehmet Esen Êrs köyündeki kerpiçten yapılma kulübesinin köşesinde bağdaş kurmuş oturuyordu. Zemini renkli ve kalın, kimisi üst üste gelmiş halılarla ve kilimlerle kaplıydı. Pencere pervazları kalın ve süslü duvar kilimleriyle örtülmüştü. O günlerde yüz yirmi beş yaşında olduğunu ve Hamidiye Alaylarında yer aldığını iddia ettiği için Eruh'tan arabayla on beş dakika uzaklıktaki evinde kendisini görmeye gitmiştik. Ermeni soykırımına faillerinin safından tanıklık etmişti. Olağanüstü yaşı onu dünyanın en yaşlı insanlarından biri kılıyordu ve dinç duruşu bunu daha da kayda değer hale getiriyordu. Kırışıklıklara ve yüz yirmi beş yıllık bir hayatın yıpranmışlığına rağmen Esen'in gözleri iyi görüyor, kulakları iyi işitiyordu. Tertipli askerî tipteki üniformasına, özenle sarılmış sarığına ve uzun ama bakımlı beyaz sakallarına bakılırsa görünüşünü ve duruşunu da geliştirmişti.

Sultan II. Abdülhamid'in 1890'da kurdurduğu Kürt süvari birlikleri olan Hamidiye Alayları, katliamlar sistemli hale geldiğinde Ermenilere karşı uygulanan devlet terörünün esas aracı olmuşlardı. Birinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde Esen'in aşireti Botan'dan dört yüz adam toplu bir şekilde Hamidiye Alaylarına katılmıştı. İçlerinde o da vardı. Yirmi yedi yaşında olmalıydı.

"Kürtler soykırım zamanında Ermenileri öldürmek istemediler" diye anlattı bize. Azmi ve Ensar onunla Kürtçe konuşup (Esen Türkçe konuşmuyordu) benim için tercüme ediyorlardı. "Gerçekten isteselerdi Ermeni denen halk tamamen yok olurdu: Bazılarını öldürmemizi emrettiler, bazılarını bağışlamamızı söylediler ve diğerlerini de tehcir ettik." Katliamlara tanık olduğunu söyledi ama bunları anlatmadı. Sadece şunu söyledi: "Hükümet, eşkıyaları, onursuz insanları başka yerlerden getiriyordu çünkü yerliler Ermeni-

leri koruyorlardı: Onları şiltelerinin altında ve mağaralarda saklıyorlar, sonra da Zaho yoluna yolluyorlardı."

1915'te Hamidiye Alaylarıyla birlikte Ruslara karşı savaşmak için Bitlis'te görevlendirilmişti ve Ermeni direnişi patlak verdiğinde Osmanlı ordusunun Van kuşatmasına katılmıştı. "On sekiz binden fazla Ermeni Aram Paşa'nın altında silahlanmıştı" diye anlatıyordu. Bahsettiği kişi şehrin savunmasını örgütlemiş Taşnaksutyun partisi lideri Aram Manukyan'dı. "Van ve çevresi Ermeni'ydi, tüm köyler Ermeni'ydi."

Rusların Aram'la birlikte sekiz bin adam yolladığını söylüyordu. "Aram Paşa girdiği her köyde Kürtlere Ermenilerle kardeş olduklarını, onlara zarar gelmeyeceğini, Ermenilerin onları ve köylerini koruyacaklarını, birlikte yaşayacaklarını" anlatıyordu. Diğer Ermeni liderlerinin "Serop ve Tuman" olduğunu söyledi. Efsanevi fedailer olan Serop Aghpyur ile Nigol Tuman'a gönderme yapıyordu. Tuman, Kürtlerin savaştaki hünerlerine duydukları hayranlıktan ötürü Nigoghos Ter Hovannisian'a verdikleri takma addı. "Elbette Tuman'ı çok iyi hatırlıyorum."

Mehmet Esen düşmanının asaletini gören bir asker olarak geçmiş hasımlarından saygıyla bahsediyordu ancak Hamidiye Alaylarını övmek için söylenecek çok az şey vardı. 1908'de resmî olarak terhis edilmelerinden sonra soykırım için tekrar toplanmışlar veya ismi hariç her şeyleriyle yeniden kurulmuşlardı ama 1918 kadar geç bir tarihe dek, yeni kurulmuş Ermenistan Cumhuriyeti'nin güçlerine karşı etkin mücadele yürütmüşlerdi.[3]

Yalnız Türk basınında da ifşa edildiği gibi bir sorun vardı: Esen'in doğum kaydı eski Rumi takvimle 24 Mayıs 1329'da doğduğunu gösteriyordu. Bu da günümüzün Miladi takviminde 6 Haziran 1913'e karşılık geliyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda çok yaygın olan hatalı bir kayıt örneği değilse, Mehmet Esen Birinci Dünya Savaşı'nın çıktığı dönemde vaktinden çok evvel büyümüş bir asker olmalıydı.

3 Bkz. Birinci Kısım, 45 no'lu dipnot.

5

Dikranagerd II

5 Ocak günü Ermenilerin Noeli'ni, Sevag'ın yeni yerleşim komplekslerinden birindeki büyük dairesinde karşıladık. Eşi, kızı, Ertem, onun eşi ve çocukları vardı. Edebiyat öğrencisi kızı ve küçük oğlunun yanı sıra hâlâ aşk acısı çeken Udi Manug da oradaydı.

2014'ün ilk haftalarındaki o günlerde Ermeniler, PKK'nın kadın komutanlarından olan ve grubun iki numaralı ismi olarak görülen Besse Hozat'ın verdiği demeç hakkında bol bol konuşuyorlardı. Hozat, Fetullah Gülen'in yanı sıra Ermenilerin ve Rumların Türkiye'de, ülkenin demokratikleşmesini "engelleyen" "paralel devletler" kurduklarını söylemişti. Sevag şaşkına dönmüştü. Buluşmanın nedenini söylemese de onunla bir keresinde Dersim dağlarında buluşmuştu. "Paralel devlet mi! Neden bahsediyor? Daha yeni yeni Ermeni olduğumuzu söylemeye cesaret edebiliyoruz, zaten Türkiye'de kaç Ermeni veya Rum kaldı ki?" Ardından şöyle bir kafa yordu: "Türklere yaltaklanmaya çalışıyorlar." O dönemde PKK ve Türkiye Devleti bir ateşkes içindeydi ve aşama kaydediyorlarmış gibi görünüyordu. Fakat Sevag bunun sadece taktiksel bir şey olduğunu düşünmüyordu: "Bunca zaman akıllarının bir köşesinde bu yatıyordu kesin" diye düşüncelere daldı. İronik olduğunu söyledi çünkü Besse Hozat'ın annesinin Ermeni kökenli olduğunu, Dersim'de Aleviliğe geçmiş kişilerden biri olduğunu düşünüyordu.

Udi Manug büyük büyük ninesi ve dedesinin katledildiğini söyledi. Oğulları Haçatur Diyarbakır'da sağ kurtulmuş, bir Ermeni kızına âşık olup evlenmişti. Bir gün anne ve babaları hakkında konuşurlarken ikisinin de Dikran ve Arşaluys'un çocukları oldukları ortaya çıkmış. Soykırımdan sonra on yıl boyunca ayrı düşmüş abi kardeş olduklarını söyledi Udi, gözyaşlarını tut-

maya çalışarak. Fakat hepimiz Talar için de ağladığını biliyorduk. Masadaki kimse kardeşlerin, durumu öğrendikten sonra birbirlerinin eşi olarak kalıp kalmadıklarını sormadı.

Karşılıksız aşkı artık, Udi Manug'un doğduğu yere bakışını da etkiler olmuştu. Sakin olarak değil de konuk olarak gelmiş kişilerin görmediği güvensizliği aşmak onun için zor olmuştu. Ancak o sabah yaşadığım küçük bir olay, muhtemelen ima ettiği şey konusunda beni uyaran bir örnekti. Genç bir Kürt pastaneci bana şerbetli bir tatlı olan kadayıftan bir porsiyon karşılıksız vermiş, ülke dışından gelmiş bir ziyaretçiden para almayı reddetmişti. Altmışlı yaşlarına gelmiş ve endişeli bir ifadesi olan başka bir müşteri bağdaş kurmuş bir halde sigarasını tüttürerek endişelerinden uzaklaşıyor ve pastanenin tam karşısında bulunan, Ulu Camii'ye yakın kazı alanına bakıyordu. Avurtları çökmüş ve kalın bıyıklı sigara içen adam mutsuz yüzünü bana çevirdi. New York'tan veya Buenos Aires'ten geldiğime inanmamış olmalı ki bana oradan on dakika yürüyüş mesafesinde olan Ermeni Kilisesi'ne gidip gitmediğimi sordu.

Ermeni olmadığıma inanmadıklarının farkında olmama rağmen neden bahsettiğini bilmiyormuşum gibi davranıyordum hâlâ. "Biliyor musun" dedi sigara içen adam, "yaklaşık yirmi yıl önce hâlâ Ermenilerden nefret ediyordum". Belirgin şekilde şaşıran pastaneci ona Kürtçe bir şeyler söyledi. "Ama bu gerçek" diye devam etti adam Türkçe; hâlâ sigara içiyor ve sokağa bakıyordu. "Çalışmaları, paralarının olması ve bu büyük evlere sahip olmaları beni sinir ediyordu" diye homurdandı. Dalgın bir halde kazı alanına bakıyordu. "Ama Mustafa Ağa, nasıl böyle dersin" diye takıldı dükkân sahibi. Diasporada basit ve insafsız klişeler olduğuna inandığımız şeyleri gösteren bu tipik örnek karşısında ben ne kadar şaşırdıysam o da o kadar rahatsız olmuştu. "Şimdi farklı, artık böyle hissetmiyorum..." diye devam etti adam düşünceli bir halde. "Ama onları kıskandım, nasıl bu kadar zengin olduklarını hiç anlayamadım..." Şimdi ise soykırım sonrasında, kiliseyi bile çatısız bir harabe olarak yıkılmaya terk etmiş, korku içinde yaşayan, yoksul Ermenilerden bahsediyordu.

Ertem, Aris Nalcı'nın *Gamurç* (Ermenice "Köprü") adlı programını seyretmiş ve milliyetçi parti Taşnaksutyun'un liderlerinden Giro Manoyan'ı, Müslümanlaştırılmış Ermenilerden bahsederken ve genel bir ilke olarak "Kim kendisini Ermeni sayıyorsa Ermenidir ve dinin önemi yoktur" derken izlemişti. Kendilerini Ermeni saymayan Ermeni kökenli Hıristiyanlar olduğunu söyledi Ertem. Aynı şekilde neden bir Müslüman da kendisini Ermeni olarak görmesin?

Sevag biraz alaycı bir şekilde gülümsüyordu: "Taşnaksutyun, Jön Türklerin ortakları..." Ermeni parti soykırımdan kısa bir süre öncesine kadar İttihat ve

Terakki Cemiyeti'nin müttefiğiydi ve diyalog kanallarının hâlâ açık tutulmasının ve Osmanlı hükümetiyle işbirliği içinde olmanın daha güvenli olduğu görüşündeydi. "Hiç ders almıyoruz" diye ekledi açığa sermediği bir düşünce silsilesinin sonunda. "Soykırım zamanında Osmanlı İmparatorluğu'nda iki buçuk milyon Ermeni ve iki milyon Kürt vardı."

Masada süren farklı bir sohbet dikkatimi dağıtmıştı ama sadece sonunu yakalayabilmiştim: "Üç *dacik* yüz Ermeni'yi katletti..." Ertem'in ev yapımı şarabını içiyorduk. Yapımını babasından öğrenmişti ve Ermenilerin geleneksel olarak yetiştirdikleri Boğazkere üzümlerini kullanıyordu. Ardından paralelde süren sohbette bir cümle daha yakaladım: "Belki yalnızca Tanrı'nın kutsallığını korumak istiyorlar ama neticede Tanrı insanları bağışladığı için O'na saygı duyuyorlar."

* * *

Topluluk Diyarbakır'ın eteklerinde, Müslümanlaştırılmış bir Ermeni'ye ait büyük bir eğlence salonunda Yeni Yılı ve Ermeni Noeli'ni kutlamak için bir parti tertiplemişti. Yaklaşık seksen kişi katılıyordu. Etkinlik Udi Manug'u, uduyla çaldığı ve Türkiye'de söylendiğinde yıkıcı dizelerle dolu Ermeni devrimci şarkılarının canlı sesini yorumlaması için hevesli bir grubun önüne çıkarmıştı ama şarkıların sözlerini Ermeni cemaatinden olmayan yüz ayrı kişinin bulunduğu restoranda sadece o ve ben anlayabiliyorduk. Yerel halk devrimci müziklerle dans etmeyi yasaklayan zımni geleneğe aldırmıyordu. Sahne kısa sürede horon tepen Ermeniler ve Kürtlerle doldu.

Sahne mükemmel fotoğraflara davetiye çıkarıyordu ve ben de bu fırsatı kaçırmadım. Batılı tarzda gece elbiseleri giymiş iki Kürt kadın, fotoğraflarının çekilmesini istemediklerinden yakındılar. Bu yüzden ben de kameramı yeni bir horona karışan Ermeni kalabalıklara ve bazı çiftler ve daha ufak tefek grupların ayrı danslarına yönelttim. Yaklaşık bir saat sonra iki adam kim olduğumu sormak için Sevag ve Ertem'in yanına geldi: Fotoğraflardan rahatsız olan iki Kürt kadının kocalarıydılar. Ertem her şeyin yolunda olduğuna dair bir işaret yaptı ama adamların konuşmaya devam ettiklerini gördüm, nazikçe ve seslerini yükseltmeden konuşuyorlardı, belli ki bazı önemli şeylere parmak basıyorlardı. Uzaklaşan Sevag geri döndü ve çok daha güçlü görünen bir cevap verdi çünkü adamları, bastırmaya devam ettikleri itirazları neyse vazgeçirmeye ikna etmişti. Adamlardan biri bana doğru geldi ve bana "Sorun yok" diyerek elimi sıktı. Bu sözü tekrarlıyordu. İlginç bulduğum şey, olayın kadınların baştaki şikâyetinden yavaş bir şekilde büyüyüp adamların bizden talep ettikleri açıklamalara varmasıydı. Özellikle başka bir erkeğin, eşini taciz ettiği düşünülen her tür davranış karşısında ciddi bir hassasiyetinin olduğu düşünüldüğünde bu hızla tırmanacak bir olay olduğundan gecikmiş tepki

tuhaftı. Yabancı olduğumu fark etmiş olmalıydılar, bu sebeple de muhtemelen tepki vermeden önce bilinmeyen bir faktörü değerlendirmişlerdi. Yerliler arasında, olayların hızla ve şiddetli bir şekilde cereyan edebileceği koşullarda, düşüncesizce yapılan hareketlerin böyle tuhaf bir şekilde bastırılmasına tanık olduğum tek an bu olmayacaktı.

Ana isimli Süryani kökenli Diyarbakırlı bir gazeteci, Udi Manug ve benimle röportaj yapmak istedi. Bunun üzerine restoranın olduğu binanın üst katındaki ofislerden birine çıktık. Ofisin içinde beş adam yeşil örtü serilmiş yuvarlak bir masada poker oynuyorlardı. Siyah ve kıvırcık saçlarının altında tilkiyi andıran sivri suratlı ufak tefek bir adam haricinde hepsi, köşeli çeneleriyle ve bakımlı bıyıklarıyla birbirlerine benziyordu. Belki kardeş veya akrabadırlar, diye düşündüm. Hepsi siyah takım elbiseler ve aynı renkte gömlekler giymişti ve ceketleri üstlerindeydi. Kimse büyük düz ekran televizyonda oynayan futbol maçını izlemiyordu ama gazeteci röportajı kaydetmeye başladığında bile sesi kısmadılar. Ana, Udi'ye neden Diyarbakır'a döndüğünü ve bana Türkiye'nin, geçmişini tartışma konusunda takındığı yeni açık tutum hakkında ne düşündüğümü sordukça adamlardan biri, sırtı bize dönük olan, bizi izlemek için sürekli arkasına dönüyordu.

Udi gülümsüyordu. Odanın ısıtması neredeyse sauna sıcaklığına çıkarılmıştı ama terlememin tek veya esas sebebinin bu olmadığını hissediyordum. Değilmişiz gibi davransak da üzerimize dikilmiş bakışların farkında olarak cevaplarımızı, Türkiye'de kamusal alanda söylenmesi hoş görülebilecek şeylerin göstermelik sınırları içinde tutuyorduk. Şimdi sırtı bize dönük olan adam çevirmediği kartları masaya bırakmış ve dikkatli bir şekilde, gülümsemeden sohbetimizi takip ediyordu. Adamların şeytani sessizliğini ve spor haberlerini sunan spikerin gürültülü sesini bozmamak için sessiz bir şekilde sürdürüyorduk konuşmamızı. Konuşurken Ana kayıt cihazını dudaklarımızın dibine yaklaştırıyordu.

Kumarbazların fotoğrafını çekmek için DSL kameramı kaldırdım ve tilki yüzlü adam sandalyesinin gıcırdama sesiyle kendisini kareden çıkardı. Diğer adamlar kahkaha attılar. Ana röportajını bitirince ayağa kalktık. Bizi izleyen adam da ayağa kalktı. "Şimdi Kürt olduk ama hepimiz Ermeni'yiz" dedi bana gülümseyerek. Ve sarıldı. Diğerleri de neredeyse tek ve ağır bir ses tonuyla, Türkiye'de sigara içen erkeklerin boğuk sesiyle aynı şeyi söylediler: "Birimiz hariç hepimiz Ermeni'yiz."

* * *

Zuhal'in küçük kızı beni arayıp duruyordu. İlk birkaç defasında Zuhal'in başının dertte olduğunu sandım ve telaşa kapılıp polisi arasam mı diye düşündüm ama Diyarbakır'da bu en iyi ihtimalle karışık bir önermeydi. Sonra

on yaşlarında olan ve görünüşe göre otizmin akut bir biçiminden mustarip, en küçük kızı olduğunu anladım. Kırılgan ve korku içindeki yaratıkların özelliklerine sahipti. Onu, akşam yemeği için evine gittiğimiz o Sibirya kadar soğuk gece görmüştüm. Bana yaklaştıktan sonra onu selamlamaya çalışınca hemen kaçmış, bize sessizce uzak bir yerden bakmıştı. Yemeğe oturduktan sonra bilgisayarının başına yapışıp kalmıştı. Bir video oyunu oynuyor, bir seviyeden diğerine geçip yaratıkları ve maskeli kötü karakterleri yok ediyor, Amerika'daki alışveriş merkezlerine çok benzeyen bir ortamda sağa sola makineli tüfekle ateş ediyordu. Bir kere bile galibiyet neşesini kutlayan veya yenilgiyle hüsrana uğradığını belli eden bir ses çıkmadı. Fakat telefonda uluyordu. Hiçbir zaman kulağa anlamlı gelmeyen gürültüler çıkarıyordu.

Bir gün Zuhal beni arayıp telefonlar için özür diledi ama konuşmanın neticesinde kapıları incelemek ve fotoğraflarını çekmek üzere Gâvur Mahallesi'nde yürüyüşe çıkmak için anlaştık. Gâvur Mahallesi'ndeki Ermeni evlerinin numaralarının kırmızı, Müslümanların evlerinin ise mavi levhalı olduğundan bahsederek beni şaşkınlığa düşürmüştü. Bunu çocukken, bir pazar günü büyükleriyle Surp Giragos'a giderlerken fark etmişti ve onlara neden iki farklı renk olduğunu sormuştu. Ermenilerin Türkiye'de başlarına gelebilecek en kötü şey bu değildi ama bugünlerde öyle terbiyesizce bir şeydi ki bu, tarihçi Osman Köker'e danışmaya karar verdim. Ne var ki yanıt gelmedi.

Zuhal'in gelmesini beklerken kendi gözlerimle görmeye karar verdim. Kapılar kapalıydı: Çoğu metal kapıydı ve büyük kısmı maviye boyanmıştı ama sarı olanlar ve çoğu şehrin devasa geçitleri gibi siyah olanlar da vardı. Kapatılmış olsalar, açmak için fillerin sırtında hücum eden orduların saldırması gerekirdi. Bir sokaktan Romalı asker Ammianus Marcellinus'un 4. yüzyıl savaştığı duvarın uzantısını görüyordum:

> Ve o an bir bağırış koptu ve düşman hep birden ileriye atılınca surlardan gelen yoğun bir ok sağanağıyla karşılaştı; belki rastgele atılıyorlardı ama hiçbiri boşa savrulmuyordu, kendileri kadar yoğun bir kalabalığın içine düşüyorlardı. Bir süre çok sayıda şer etrafımızı sardı, öncesinde söylediğim gibi güvene kavuşma ümidiyle değil cesurca ölme umuduyla çarpıştık; şafaktan akşamüzerine dek savaş eşit bir dengede sürdü. İki taraf da yöntemden çok hiddetle mücadele ediyordu ve darbe indirip düşen adamların bağırtıları yükseliyordu. İki tarafın da hevesinden yara açmamış veya almamış tek bir kişinin bile pek bulunmadığı anlaşılıyordu.[1]

Surp Giragos'a inen sokakta, bir balıkçı tezgâhının altına neredeyse kör bir şekilde sürünerek girmiş küçük bir kedi yavrusu gördüm. İhtiyar bir Kürt adam bastonuna dayanarak yürüyordu, şalvar giymişti. Başı Araplardan alın-

1 Ammianus Marcellinus, *Roman History, Book19*, Londra, 1862, s. 188-189.

mış bir aksesuar olan kefiye ile sarılıydı. Bir anlığına evrimimizin hâlâ tamamlanmadığının, yaşamımızın ilk birkaç yılında, hâlâ dik yürüyemediğimiz, güçbela emeklediğimiz bir geçmişin izlerini taşıdığımızın kanıtı olduğunu düşündüm.

Tam fotoğraf çekerken kapılardan biri açıldı. Küçük bir oğlan çocuğu dişlek gülümseyişiyle "Çek, çek!" dedi.

Ev, kare bir iç avlunun etrafına inşa edilmişti. Ortada karla dolu sığ bir havuz vardı. Taşın ucunda kazınmış yazı 1901'i gösteriyordu. Tarih ortadaki kupayla ikiye ayrılmıştı. Daha küçük olduğunu düşündüğüm oğlan on bir yaşındaydı ve adı Emin'di. İfade gücü yüksek ve hayat dolu bir çocuktu. Bana buranın eski bir Ermeni evi olduğunu söyledi ve kiraya veriyorlardı. Küçük kız kardeşi avluya girdi. Dört yaşındaki Elif evin yaşlı kadınlarının aksine kameraya poz vermekten memnundu.

Emin'in (henüz otuzuna basmamış) babası Utku ve dedesi Melikşah beni ısıtıcının yanında çay içmek için içeri çağırdılar. Isıyı üst katlara ileten bir borusu olan yüzyıllık bir sobaydı. Mavi odada en az üç nesilden on insan oluyordu her an. Büyük çoğunluğu kadınlardı ve sadece çok küçük olanları başörtüsü takmıyorlardı. Halının üzerinde oturan evin hanımı, kıymayı domates salçası ve sarımsakla karıştırılmış limon suyuyla marine ederken sigara içiyordu. Genç kızların da çoğu sigara içiyordu. Hemen yanında dolma olarak sarılmayı bekleyen bir yığın asma yaprağı vardı.

Aslen Mardinli Araplardı ama ailenin Arapça konuşan son üyesi Melikşah'ın babasıydı. Evin "savaş sırasında sürülen" Ermenilerden müsadere edildiğini ve Osmanlı Ordusu tarafından komutanların meskeni olarak kullanıldığını söyledi. Evde tarih ve kadehten başka hiçbir Ermenice yazıt yoktu. "Kadeh sahiplerinin Ermeni olduğunu belli ediyor" dedi Utku: Müslümanlar şarap yapmıyorlardı. Havuz muhtemelen üzümleri ezmek için kullanılıyordu. Evin numara levhası, Zuhal'in Hıristiyan evleri için anlattığı gibi kırmızıydı. Dolayısıyla mesele, burada bir örüntü olup olmadığını görmek için yeterince örnek toplamaya gelmişti artık.

Açlık beni Hasan Paşa Han'a geri götürdü. Üçümüz kervansaraydaki kahvehanede birbirinden çok uzak masalarda oturuyorduk. Kalın yün bir atkıya sarılmış kartal burunlu bir adam, buğulu pencereden dışarı bakıp gülümsüyordu: "Böyle günlerde büyüklerimiz *xlorig* yaparlardı." Bir çeşit köfteydi bu. *Xlorig*'in kulağa Ermenice "küçük yuvarlak şey" anlamına gelen *glorig*'in lehçesel bir türü gibi geldiğini söylememe rağmen kelimenin Kürtçe olduğunda ısrar etti. Dinlemiyordu ve nasıl yapıldığını açıklıyordu. Zaten Kürtçeyi çok az bildiğini söyledi. "Asimile oluyoruz" dedi Bülent. Anadili Türkçeydi.

"Dedem Ermenilerin bizden daha iyi olduklarını söylerdi" dedi. "Bir keresinde Ermeni bir adama veresiye gaz lambası satmış; savaştan sonraki zor

günlermiş" diye anlatıyordu, muhtemelen Birinci Dünya Savaşı'na gönderme yaparak. Bu esnada dedesi Mersin'de orduya alınmış ve bu olayı tamamen unutmuş. Üç yıl sonra Diyarbakır'a döner dönmez limon satmak için sokakta tezgâh kurmuş. Ermeni adam şaşkın bir halde yanına gelmiş: "Neredeydin Abdurrahman? Bunca zaman seni aradık ve lambayı çok sevdik." Ödemesini yapmış. "Ermeniler dürüst insanlar, derdi dedem."

Bülent'in ailesi Bingöl'ün Mıstan köyündendi. Baba tarafından kısmen Ermeni'ydiler (ne ölçüde veya hangilerinin Ermeni olduklarından emin değildi). Büyüklerinin uzun süre taşıdıkları ve bir noktada, ispatlanmamış bilgilerin mite dönüştüğü anda uzak bir anıya dönüşüp kayboluncaya dek korudukları bir kesinlikti bu. Babası Zazaydı ve annesi Diyarbakırlı, Kurmancî konuşan bir Kürt'tü.

Zuhal, Hasan Paşa Han'a on beş yaşındaki kızı Amine'yle birlikte geldi. Utangaç ama ifadeleri düzgün bir kızdı. Kendisini milliyet veya din üzerinden nasıl tanımladığını sorunca "Kürt" diye yanıt verdi. Kızardı: "Ama Ermenileri seviyorum" dedi suçlu bir gülümseyişle. "Hem Kürtleri hem Ermenileri, hepsini çok seviyorum."

10 Temmuz 1991'de Zuhal, Diyarbakır kalesinin ana kapılarından biri olan, bulunduğumuz yerden yürüyerek on beş dakika uzakta kalan Mardin Kapısı'ndaki katliamdaymış. Türk kontrgerillacılar tarafından yargısız infazla öldürülen insan hakları eylemcisi Vedat Aydın'ın cenazesi için binlerce insan toplanmıştı.

Tanklar birdenbire Mardin Kapısı'nı bloke etmişti ve Roma surlarının üst kısımlarına konuşlandırılmış askerler, bir tabancadan çıkan üç el ateş işaretiyle ateş açmaya başlamışlardı. Tanklar kapıda durmuş, insanları surlarla aşağıda bostanların olduğu beş metre derinliğindeki bir koyak arasındaki dar alana hapsetmişlerdi. "İnsanların koyağa atladıklarını veya düştüklerini hatırlıyorum ve sonra silahlı bir helikopter aniden ortaya çıkıp yakın mesafeden ateş açtı" diyordu Zuhal.

Zuhal'in ailesinin ne zaman Müslüman olduğunu öğrenmek istedim. "Hiç olmadılar" dedi. "Ailemin Ermeni tarafından yalnız bir kişi İslâm'a geçti." Peki ya o? Şimdi kafam karışmıştı. Bir dakika boyunca konuşmadı ve anneyle kız birbirine bakışlar attılar. Bir dakika sonra babasının Kürt olduğunu söyledi.

Bu soruma yanıt vermediğinden ısrar ettim. Hıristiyan olduğunu söyledi ve kocası Sünni bir Kürt olmasına rağmen bunu biliyor ve onaylıyordu. Fakat ailede başka kimse bilmiyordu. Daha yeni birkaç arkadaşıyla paylaşmıştı. İçlerinden biri daha öncesinde Müslümanlaştırılmış Ermeniler arasında bazı gizli Hıristiyanların olduğunu ima etmiş ama isim vermemişti. Bu ortak arkadaş üstü kapalı bir şekilde Ermeniler ve Kürtler arasındaki düzelmiş ilişkile-

rin, insanların istedikleri gibi davranma özgürlüğü olduğunu düşündürecek şekilde yanıltmaması gerektiğini söylemişti: Tüm aşiretler ve köyler misafirperverdi ama hepsi eşit derecede hoşgörülü değildi. İslâm'ı terk etmenin büyük bir bedeli olabilirdi. Yine de onu mahcup eden bir içtenlikle Kürt olduğunu ilan ettikten birkaç dakika sonra, Zuhal'ın kızı da Hıristiyan olduğunu başını sallayarak kabul etmişti: Gizli Hıristiyan bir Kürt. Fakat şaşkın ve solgun görünüyor, dışarıda kar yağarken çay içtiğimiz hanın mağarayı andıran odasında etrafa bakınıyordu.

"Müslümanların Allahı korkunç: Kindar ve sizi cehenneme atmasından ya da evinizin içinde sizi yakmasından korkuyorsunuz" dedi Zuhal. "Ama İncil'in Tanrısı'nı seviyorsunuz." Hıristiyanlık, İncil'in Mezopotamya'da dolaşmaya başladığı erken dönemlerde olduğu gibi adeta gizli bir mezhep olarak geri dönüyordu ve yine inancın yayılmaya başladığı dönemlerde olduğu gibi çoğunlukla kadınlardan oluşuyordu.

Kapılara ve geçitlere bakacağımız tura başlamak için kalktık. Zuhal, Diyarbakır'daki Ermeni evlerini tespit etmek için kullanılan bir sistem olduğundan emindi. Bu anormalliğe işaret ettiğinde dedesi şöyle demişti: "Kırmızı olan İbrahim'in." Ermeni bir tanıdıktan bahsediyordu. Yaklaşık otuz yıl önce blokun etrafına bakınırlarken bir örüntü tespit etmişlerdi. Osman Köker nihayet soruma yanıt vermişti ve biraz şüphe duyan bir yanıttı. Hükümet renkleri ara ara değiştiriyordu. Bu da yeni parçalar çıkarırken levha renklerinin değişmesine yol açıyordu. Perçinlemek için de bana İstanbul'da bulunan bir kapının fotoğrafını yollamıştı. Üzerinde kırmızı ve mavi, tarzları çeşit çeşit bir dolu levha vardı. Yıllar içinde aynı sayıyı gösteren çeşit çeşit levhadan oluşan bir koleksiyon gibiydi kapı.

Diyarbakır'ın eski mahallesinde gerçekten bazı levhalar maviyken diğerleri kırmızıydı. Duvarlarda alt tarafı işaret eden kırmızı birçok ok vardı. Birkaç örnekte her iki renkten numara levhaları yan yana duruyordu: "Bir Ermeni'nin burada yaşadığını ama yerini bir Müslümanın aldığını gösteriyor olmalı." Renkli gecekonduların üzerinde dikilen devasa karnıyla heybetli bir devi andıran Ulu Beden'in görkemli kulesinin doğusundaydık. Selçuk Türklerinden olan Artuklu hanedanı, Diyarbakır'a hükmettikleri kısa dönemde inşa ettirmişti.

Zuhal ve kızı yeni bulduğumuz hayaletlerin peşinden koştuğumuz hevesli takip içinde Diyarbakır'ın karlı sokaklarında canlı bir şekilde yürürken başları örtülü kadınlar kışın grileşen ışıkları içinde yanımızdan geçiyorlardı. Kimisi türbanları ve eşarplarının altından bizi gözlüyordu. Bir grup oğlan demir kapısı yarı açık, alçak bir revakın yanında plastik silahlarla oyun oynuyordu. Kahverengi bir duvara kalın beyaz fırça darbeleriyle "PKK" yazılmıştı. Etrafı tanınmaz hale gelmiş bir binanın yıkıntılarıyla sarılı boş bir alanda

farklı farklı eller duvarlara "Amed", "Tofan" ve "Zaza 21" yazmışlardı. Amine veya Zuhal o çok soğuk günde, hayallerimizde bir Ermeni'nin varlığına işaret eden, doğru renkli bir levhayı her gördüklerinde çığlık atarlarken aklıma büyükannemin Çıkış Kitabı'ndan yaptığı okumalar geldi. İncil'in en sevdiği kısmıydı ve okuldan sonraki sakin akşamlarda bana ve kız kardeşime oradan öyküler anlatmayı seviyordu. Soykırımdan kurtulmuş biri olan büyükannem Azniv, o tükenmek bilmez şaşırtma becerisiyle, ölüm meleği geçip gitsin diye kapılarına kuzu kanıyla işaret bırakan İbranilerden bahsederdi. Venüs olduğunu düşündüğüm gezegen Roma surlarının dışında, ufuğun alt tarafında belirmiş, gecenin geldiğini duyuruyordu. Fakat Mardin Kapısı'nın üstünde en parlak haliyle ışıldayan Jüpiter'di; eve dönen en yüce Roma tanrısı.

Soğuktu ve acıkmıştım. Bunların hepsinin yanlış bir ön kabule dayandığını da biliyordum. Renkli levhalar bir gerçeğe karşılık gelse bile anlamsızdı: Bu kapıların arkasında hiç Ermeni kalmamıştı artık. O gökyüzünün gri olduğu ve karın ayaklarım ve toplanmamış çöp yığınlarının altında karardığı o ıssız günde, içime gecikmiş bir his çöktü. Bu kapılardan herhangi birinin arkasında Ermenilerin hayatından izler bulmak, bir kelimeye, bir anıya, şu an veya geçmişte ne olduklarının bilgisine ulaşmak gibi boş bir umutla ölümün geçtiği yolları yeniden ziyaret ediyorduk. Yine de mağlup olmuş veya zafer elde etmiş ama şimdikilerin de başına geleceği gibi hepsi yok olup gitmiş binlerce orduya tanıklık eden bir kalenin labirentinde bulamayacağımızı bildiğim şeyi hâlâ aramaya devam eden bu dinç anne-kıza yetişmeye çalışıyordum. "Kürdistan", "Apo" ve "PKK" yazılı duvarların yanından geçerken hâlâ karın içinde güçlükle yürüyordum. Yüz yıl sonra artık kendisine ait olmayan bir savaşın içine ve canavarların yel değirmenleri olmadığı, hepimiz için ortak olduğu söylenen bir Tanrı'nın imgesi ve suretiyle yaratılmış insanlar olduğu yanlış topraklara gelen bir Don Kişot gibiydim.

DÖRDÜNCÜ KISIM

DARON

6

Bitlis

Bitlis yüksek bir plato üzerine inşa edilmiş, merkezî bir burundan eski mahalleye doğru yükselen kaleye doğru sıkıştırılmıştı. Sokaklar devasa yapıya doğru yokuş yukarı çıkıyor, sonra da bir devin etrafını çevirmiş yılanlar gibi etrafından dolaşıyordu. Kalenin altındaki alçak katlı evler ve dükkânlar insanın başını daha da döndürüyordu. Kale volkanik kayalarının karanlığı ve gölgeleriyle Osmanlı şehrine renk katıyordu. Güneş dağların kapattığı ufukta kayboldukça atmosfer daha da gizemli ve kasvetli hale geliyordu.

Bir uykusuzluk hastasının kırmızı ve şişmiş gözleriyle, "Artık geç kaldım" dedi adam. "Uzun zaman önce gitmem gerekiyordu; burada ifşa olursak işimiz biter." Bana bir kez daha baktı. Yayımlamadığım sürece çekmeme izin verdiği fotoğraflarda hiç gülümsemiyordu. "Artık geç kaldık; uzun zaman önce gitmeliydik: Burada işimiz bitti."

En azından 19. yüzyıldan bu yana bu tip Ermeniler için söylenen tabirle *ges ges*, yani karışık biriydi. Bitlis'te bir Müslümandı ama İstanbul'da Ermeni Kilisesi'ne gidiyordu. "O din daha doğru" diyordu. "İslâm'a geçtik ama hâlâ Hıristiyanız."

Erzurumlu bir Kürt tanıdık beni Bitlis Ermenilerine dikkat etmem konusunda uyarmıştı. "Onlar kötü insanlar: İçlerinde çok Türk faşisti var."

Orada tanıştığım Ermeniler içinde yalnız tek bir genç adamın dile getirdiği görüşler onu yerel politik yelpazenin aşırı sağına yerleştiriyordu ama tam olarak değil: Benimsediği görüşler aşırı Türk milliyetçiliğinden ziyade İslâmcı muhafazakârlık ile Bitlis'e özgü Kürt aşiretçiliğinin bir karışımıydı. Şehir hiç göze çarpmayan unsurlarıyla eşsizdi. Neredeyse hiç ortalıkta görülmeyen Atatürk resimlerinin olağanüstü yokluğunu, İslâm ilahiyatçısı ve Kürt lider

Said Nursî'nin bol miktarda portresi telafi ediyordu. Nursî aynı zamanda Jön Türk hareketinde aktif bir militandı ve soykırımın fikir babalarından bazılarının yakın arkadaşıydı. Ancak onun Ermeni katliamlarına doğrudan karıştığını ima eden hiçbir bilgiye rastlayamamıştım.

Ne var ki bu genç adamın örneğinde bile, konuşmanın kayda alınması ona ilk konuştuğumuzda olmayan bir öz-farkındalık aşılamış olabilir. Röportaj için oturduğumuz günün öncesinde beni arabasıyla Ermeni asıllı Amerikalı yazar William Saroyan'ın dedesi ve ninesinin evine götürmüştü. O gün insanların hâlâ tarihî topraklarda yaşayan Ermenileri merak ettiğini duyunca heyecana kapılmış genç bir adamdı yalnızca.

Bu, Ermeni kökenli Bitlisliler arasında Türk milliyetçilerinin olmadığı anlamına gelmiyordu. Sadece onlarla karşılaşmamıştım veya korkunun getirdiği bir tutumdan kaynaklanmıyorsa kendilerini Ermeni olarak görmeyi bırakmış olmalıydılar.

* * *

Hazar Saatçi Bitlis'te tanıştığım ilk Ermeni'ydi: "Sen *Hay* mısın?" Kırklarının sonlarına gelmiş bu tüccar, Ermenice "Ermeni" anlamına gelen, gizli veya Müslümanlaştırılmış Ermeniler arasında soydaşlardan bahsedilirken kullanılan yerel bir tabiri kullanıyordu. Kürt bir tanıdık beni kalenin yanındaki ana noktalardan biri olan dükkânına götürmüştü.

Ona ulaşmak için aylarca dolaşmam ve imkânsız denecek kadar dolambaçlı yollardan geçmem gerekmişti. Bitlis'te, Ermeni aramanın tehlikeli olduğu Erzurum'un gerilimli atmosferi yoktu. Erzurum bu tür girişimler için düşünülemeyecek bir yerken Bitlis nüfuz edilemeyen bir yerdi. Kesif bir şey vardı, terk edilmiş hissiyatı veren ve neredeyse hiçbir kadının görülmediği sokaklarda suskun ve asık suratlarla kasvetli şehir manzarasının pekiştirdiği bir izlenim.

Ciddi güçlükler aşarak, ataları din değiştirmiş Ermeniler olan iki kişinin iletişim bilgisini almayı başardım. Fakat bana numaralarını bulan Ankaralı arkadaşım bunun yanlış bir zaman yatırımı olduğunu düşünüyordu: Onlara kefil olamıyordu ve tutumları anlamlı bir görüşme yapmanın önüne geçebilirdi. En kötü ihtimalle Ermeni olduklarının açığa çıkmasıyla ilgili paranoyalarını tetikleyebilirdi. Bu onların yaşadığı çevrede felaket bir durum olacağı gibi, benim için de riskliydi.

2011'de yakınındaki Mutki kentinde yaşanan nahoş bir deneyim beni Bitlis ve etrafından sakınmaya itmişti. Bölgedeki son Hıristiyan Ermeni Niç köyünde yaşıyordu: Nahabed'le birkaç hafta önce Sason'da, Maruta Dağı'na yapılan hac yolculuğunda tanışmıştım. Israrla onu ziyarete gelmem gerektiğini söylemişti. Yetmiş yaşını epeyce geçmiş biri olarak zamanının çoğunu köyünde geçiriyordu. Kışları İstanbul'a çekiliyordu. Mutki'deki arkadaşlarından biri

Niç'e ulaşmama yardımcı olabilirdi. Yirmi beş kilometre uzaklıktaydı ama arabayla iki saate yakın yol gitmek gerekiyordu. Köy muhtemelen iki bin metre rakımı olan bir vadideydi.

Milliyetimi tahmin eden ve hazine haritalarıyla kafamı ütüleyen Bitlisli bir taksi şoförü beni Mutki'ye bırakır bırakmaz, üç adam boş sokakta ve bana hiç dostane gelmeyen çevik bir tempoyla yanıma yürüdü. Çete lideri gibi görünen en uzunları leylak rengi bir *galabeya* giyiyordu ve bir takkesi vardı. Belli ki cuma namazına gitmiş, cemaatin geri kalanından erken çıkmışlardı camiden. Nahabed'in tavsiye ettiği gibi kırtasiye dükkânına girip sahibinden bana Niç'e giden bir araba bulma konusunda yardım istedim. Dükkânın başında duran genç adam Ahmet'i sorunca telaşla tepki verdi: "Kimsin sen?" Birkaç dakika sonra babasına telefon açtı. Çıkıntılı eğik burnu ve geniş burun delikleriyle onun çok daha uzun versiyonu olan bir adam aceleyle yanımıza vardı. Endişeli oğlu, "Dükkâna girer girmez seni sordu" dedi.

Ortak arkadaşımız Nahabed'in ona yapmam için tavsiye ettiği açıklama buzları kırmadı. Nahabed bana onun yerel tabirle Ermeni "*tartsug*", yani "dönme" olduğunu söylediğinden kendisiyle röportaj yapmayı önerince durum daha da kötüleşti. Ahmet gözleri benim üzerimde başını hayır şeklinde yavaş yavaş sallarken dudakları ince bıyıklarının altında sımsıkı kapalıydı. Ulaşımı ayarlayamazdı ve dükkânı kapattığından çıkmam gerekiyordu. İlk geldiğimde bana yaklaşan üç adam dükkânın dışında dolaşıyordu, aynı zamanda iki düzine insandan oluşan sağlam bir kalabalık da vardı. Büyük ihtimalle camiden çıkmışlardı. *Galabeya*lı adam Ramazan ayının o ağır yaz gününde, kendisi ve grubunun komik bulduğu hazine haritalarıyla ilgili soruların aynısını dağınık bir konuşmayla tekrarlıyordu. Zihinleri aşırı çalışan aç bir insan topluluğuydu.

İçlerinden üç-dört kişinin öfkeli tonla bağırarak sordukları ve aslında yanıt beklemedikleri sorularla, içlerinde *galabeya*lı adamın da olduğu kalabalıktan üç-dört kişinin yuhalamasıyla ve itiş-kakışa başlamasıyla konuşma kısa sürede tartışmaya dönüştü. Durum devriye gezen bir polis arabasını çekecek kadar tedirgin ve gürültülü bir hal aldı. Araba siren sesleri ve parlayan ışıklarıyla hızla kalabalığın üzerine geldi ve tam önümüze çekti. Çok kısa boylu genç bir memur arabadan çıktı ve doğrudan bana gelerek pasaportumu istedi. Sayfalarını hiçbirini incelemeden formalite icabı çevirdi ve siyah deri ceketli, savruk görünüşlü bir adama uzattı. Belli ki o pasaportta nereye bakacağını biliyordu. Öfkeli bir şekilde geri almaya çalıştım: "Kimsin sen, pasaportumu geri ver!" Ama polis pasaporta koyunları andıran bir pasiflikle bakarken geri vermedi. Ardından adam deri ceketinden bir polis rozeti çıkardı. "Devlet için çalışıyorum" dedi çürüyen dişlerle dolu bir gülümsemeyle. Kutsal ve yüce görülen şey "hükümet" değil, her zaman "devletti". Türkiye'deki

sıradan insanların başka yerlerdeki insanlardan daha iyi anladıkları bir farktı bu. Pasaportumu hâlâ elinde tutarak yüksek sesle ne yapmak istediklerini sordum ve konsolosluğumla görüşeceğimi söyledim. En sonunda pasaportumu geri verdi ve yeniden gülümseyerek çürümüş sarı ve kahverengi dişlerini sergiledi. Türkiye'deki bazı köylerin kanunen olmasa bile göreneklere göre yasak bölge olabileceği, ilk öğrenmediğim dersti. Davetsiz yabancılar üzerlerine dikkat çekebilirlerdi ve kimi zaman düşmanca bir dikkat olabilirdi bu.

Dolayısıyla Bitlis'te yaşayan bu iki Ermeni kökenli adama telefon açışım biraz kuşku ve endişeyle oldu. Aradığım ilk kişi Muttalib benimle buluşmayı alışılmadık bir isteklilikle kabul etti. Öyle ki beni otelimden alacak kadar görüşmek istiyordu. Ertesi sabah çok şık kıyafetlerle otele geldi ve beni iş görüşmelerine başlarken rastlanacak türden basmakalıp bir tarzla karşıladı. Beni yıpranmış kot pantolonla, solmuş bir yelekle ve fotoğraf kamerasıyla görünce bir anlığına şaşırmıştı. Ankaralı ortak tanıdığımız cazibe ustası, benden "New Yorklu bir arkadaş" diye bahsederek Muttalib'in benimle buluşmasını sağlamıştı. Kuyumculuk yapan ve has Bitlis balı satan Muttalib, olası ihracat anlaşmalarını görüşmek üzere geldiğimi sanıyordu. Uzun yüzü ve kemerli burnu, dudaklarının üzerindeki kalem gibi ince bıyığıyla tuhaf bir şekilde Mutki'deki kırtasiye dükkânının sahibini andırıyordu.

Yöreye özgü etli ve baharatlı bir çorba olan avşurla yaptığımız kahvaltı sırasında projemi hoşnutsuzluktan ziyade nazik bir tavrın arkasında gizlediği hayal kırıklığıyla dinledi. Bununla beraber dış görünüşüme bakıp alım gücümü çoktan analiz ettiği ve keyifsiz sonuçlara vardığı kesindi. Ermeniler çok uzun zaman önce gitmişlerdi ama "nedeni buradaki hayatlarının zorlaşması değildi". Bitlis'te işler kötüydü. Şehrin nüfusunun dört yüz binden, kırk sekiz bine düştüğünü söyledi. Çarpıcı demografik azalmayla ilgili genel bir izlenim vardı: Şehirde diğer insanlar yalnızca otuz üç bin sakinin kaldığını söylüyorlardı. Ancak sayılar resmî sayımlardaki sayılarla örtüşmüyordu.[1]

"Bizden olanların da çoğu gitti" diye ekledi Muttalib; kendisini Müslüman, Kürt, zihninde Ermeni hariç ne varsa onlarla tanımlayarak, kökeniyle ilgili soruların önüne geçiyordu. Onunki şehrin en büyük ve zengin ailelerinden biriydi; soyadları kalenin civarındaki ticari merkezde, birden fazla dükkân tabelasında sergileniyordu. Projem açısından çıkmaz bir sokaktı.

Ankaralı arkadaşımın ikinci bağlantısı Ceben Antalya'ya taşınmıştı ve bana arkadaşı Mutlu'yu aramamı tavsiye etti. Şehrin dışında etkileyici bir kampüsü olan Eren Üniversitesi'nde görevliydi. Kampüs Türkiye'deki en büyük holdinglerden birine sahip olan Bitlisli bir aile tarafından inşa edilmişti. "Küçükken Ermeni arkadaşlarım vardı ama hepsi İstanbul'a ve Avrupa'ya gittiler

1 2014'te yapılan resmî sayım rakamları, aslında Bitlis şehrinin nüfusunda %10'luk bir artışın olduğunu ve 2010'da sayı 43.109 iken 2014'te 47.904'e yükseldiğini gösterir.

sanırım" diye anlattı bana Mutlu sıcak bir karşılamadan sonra. Beyaz ve dekore edilmemiş ofisinde geleneksel çay ve hamur işleri eşliğinde konuşuyorduk. "Son Ermeni Bitlis'ten 1990'larda ayrılmış olmalı, adı Yervant'tı." Doğal olarak, Hıristiyanlardan mı bahsettiğini iki kez sorunca biraz şaşırdı. Bana bu toprakların geleneksel cömertliğini gösteren adam, ancak bunun üstüne ne aradığımı anladı ve telefonlar açmakla uğraşmaya koyuldu.

Aramalar arasında "Bitlis artık yoksul bir şehir" dedi. "Zeki ve kabiliyetli insanların hepsi kentten ayrıldı ve geriye sadece dar kafalı insanlar kaldı." O da yaşı daha gençken oradan ayrılmak, muhtemelen Ankara'ya gitmek istiyordu. Beyaz ve süssüz ofisine çağırdığı bir adamın yanlış ipucuna sahip olduğu ortaya çıktı ama tam ayrılırken nefes nefese kalmış ikinci bir adam odaya daldı. Sadece şehrin Ulu Camii'nin dışındaki dükkânlardan birinin sahibi olan bir kuzeninin adını yazmak için oturdu ve "Kusura bakmayın" diye mırıldanarak telaşla çıktı.

Telaşlı adamın kuzeni, onu Ulu Camii'nin dışındaki dükkânında bulduğumda "Kimse kalmadı" diye tekrarladı. Tüm Ermeniler Müslüman ve asimile olmuşlardı. "Tam da konuşmak istediğim kişiler onlar" dedim. "Pekâlâ" dedi zararsız bir alaycılıkla ve büyük bir mağazaya girdi. Orada beni Türkçe "Sizinkilerden" diyerek Hazar'la tanıştırdı.

Bir anlığına şaşkına dönen Hazar, çaktırmadan dükkâna çay içip sohbet etmek için gelen aile üyelerine ve arkadaşlara telefon açmaya başladı. Dükkân yeterince büyük ve Türkiye'de tüccarlar arası sosyalleşmeler oldukça yaygın olduğundan sohbetimiz müşterilerin ve diğer ziyaretçilerin dikkatini çekmiyordu ve bu Hazar'ın önem verdiği bir şeydi. Tanışmamızın üzerinden dakikalar geçmeden bana bu civarda Ermenilerin Müslimin olarak bilindiklerini söyledi. Türkiye'nin belli bölgelerinde Kürtlerin din değiştirmiş Ermenilerden bahsetmek için kullandıkları aşağılayıcı terimlerden biriydi bu.

Geniş alınlı, ince bir adam olan Hazar yine de ziyaretimden dolayı sevinçliydi ve kısa süre sonra beni İstanbul'da yaşayan bir kuzeniyle telefonda görüştürdü. Hıristiyan olduğunu ve dili akıcı bir şekilde konuştuğunu belirtmek için "gerçek Ermeni" olarak tarif etmişti kuzenini. Bir yandan da fark etmediği bir keskinlikle kendisini ayırıyordu. Yaptığı şeyi bırakmış ve beni dükkânın göze çarpmayan bir köşesine oturtmuştu. Hazar ailenin rahatsız edilmediğini ama Ermenilere karşı hâlâ nefret olduğunu anlattı.

Bizi tanıştıran Kürt tüccarın varlığından tedirgin olmama rağmen Hazar İslâm'a geçmiş olmalarının önem taşımadığını söyledi. Yerliler tarafından hâlâ Ermeni olarak görülüyorlardı. Yeğenlerinden biri Türkiye'yi yöneten İslâmcı AKP'nin üyesi olan belediye başkanının asistanlarından biri yapılmıştı ama belediye görevlilerinden biri başkana "Neden belediye personelinde Ermeniler var?" diye sormuştu.

Bitlisli Ermeniler hâlâ korku içinde yaşıyorlardı ve birbirlerini tanımalarına rağmen kendi aralarında temas kurmaktan çekiniyorlardı. Başkalarının bilmediği Ermenilerin olma ihtimali de vardı. Beni onlarla tanıştıran genç Türk adam gibi ahbaplar sayesinde hâlâ Bitlis'te kaldıklarını söyledi Hazar. "Ama o Kürt değil mi?" diye sordum şaşkınlıkla ve tüccara da bakarak. "Şey, evet ama ailemiz gibi Türkleşmiş biri" dedi Hazar. Diğer adam da başını bol bol sallayarak onaylıyordu. Kürt veya Türk tüccar, Bitlis'teki Ermenilere yönelik nefretin suçunu, Türkçede dinî muhafazakârları aşağılamak için kullanılan bir terimle "dincilere" ve hâlâ "sayıları çok" olan "ırkçı Kürtlere" yüklüyordu.

Hazar'ın iş için Antep'e gitmesi gerekiyordu ama beni dükkânın başında duran aile fertleriyle birlikte bırakacaktı. "Artık çok geç" diye ah çekiyordu babası. Uzun zaman önce Bitlis'ten taşınması gerekiyordu. Dükkânı taşımak ve aşireti yollara düşürmek artık imkânsız bir girişimdi. Dükkânda yabancı var mı diye bakınan kaygılı gözleri ve onları nasıl bulduğumu merak eden sorusu aksine işaret etse de Ermeni olduğunu söylemekten korkmuyordu.

"Ermeni olduğumuz ifşa olursa biteriz." Ters bir çevrede işletmeyi düze çıkarma becerisine sahip bir adam olarak kolayca korkup sinmesi pek muhtemel değildi. Yine de peşin hükümlerin, yaptığım okumalara etki etmemesi için kendimi ne kadar zorlasam da kökenleriyle ilgili kaygıların onda ve ailesinde farklı farklı derecelerde olduğunu gördüm. Saatçi ailesinin reisinin gözlerine bakıldığında görülüyordu. İnanmaya layık tek değerin eldeki nakit para olduğu bir âlemde, alengirli bir yerde ticaret yaparak geçimini sağlayan birinin katılaşmış gözleriyle bakıyordu. Güven zor kazanılan bir şeydi; kaybedilirse yıkıma yol açabilirdi. Onu katılaştıran onca tedrisata rağmen hâlâ üzgün bir hava vardı üzerinde. Ermeni olmanın farkındalığı üzerine çökmüş gibiydi ve belki de düşmüş omuzlarında yansımasını buluyordu.

"Köylerde Ermeniler korkudan faşist oluyorlar ama insan gerçek kimliğinden kaçabilir mi?" İçinde yaşadıkları koşulları bildiğinden onları suçlamıyordu. Hâlâ daha önce ayrılmadığı için yakınmakla birlikte taşınmayı düşünmeye de devam ediyordu: "Hâlâ İstanbul'a temelli taşınabilirim." Dokuz çocuğundan ikisi İstanbul'da, biri İzmir'de, kalanları ise Bitlis'te yaşıyordu. Çoğu akrabalarla, kendileri gibi Müslümanlaşmış Ermenilerle evlenmişti ama Hazar farklıydı: "Ben dışarıdan aldım; eşim Kürt."

Aile reisi ağır bir dille ve yer yer anlamakta zorlandığım yerel bir şiveyle konuşuyordu. Belki dilde Osmanlıcadan kalma izler de vardı. Daha sonra başka bir yerli Ermeni, Bitlis'te Osmanlı Türkçesinden kalma bir lehçenin yaşlı insanlar tarafından hâlâ konuşulduğunu açıklamıştı. Lehçenin içinde Ermeniceden kalıntılar da vardı. Ermenice okuyan kuzenlerinden biri "Getirmek" fiilinin emir kipi olan "*apar*" fiilinin Ermenice "*per*" fiilinden geldiğini düşünüyordu.

Bembeyaz yüzlü genç bir adamın, konuştuğumuz köşede, dükkânda sadece bir avuç malın olduğu bir yerde oyalandığını fark edince sohbet bir anlığına kesildi. Hazar'ın genç kardeşi Gökalp onu "Süryani bir Ermeni" olarak tanıttı. Gökalp, onlar da Hıristiyan oldukları için Bitlis'te Süryanilerin de Ermeni sayıldıklarını söyledi çünkü Bitlis'teki son Süryani aşiret (ki bu genç adam da onlardandı) 1915'te İslâm'a geçmişti. Fakat din değiştirdikten sonra bile "Ermeni" olarak biliniyorlardı. Türkiye'de bu alçaltıcı bir ifade olarak kullanılmakla birlikte onların örneğinde gerçekten öyle oldukları kastediliyordu. Başsavcı vekili olduğundan altındakiler, bölge başsavcısına arkasından konuşarak şikâyet etmişler, "bir Ermeni'nin" nasıl üzerlerinde otorite sahibi olabildiğini sormuşlardı. Süryani onlarla yüzleştiğini, çalışanlarına onlardan daha iyi bir Müslüman ve daha iyi bir Türk vatandaşı olduğunu söylemişti. Büyükleri zorla Müslümanlaştırılmıştı ama işler bugün çok daha iyi değildi: "Bitlisli Kürtler hâlâ barbarlar." Savcılığa alınmış yeni bir asistan kökenini öğrenip onun "Ermeni" olduğunu bildirince aynısı yine yaşanmıştı.

Ancak son on yıl içinde işlerin Türkiye'de değişmeye başladığını düşünüyordu:

> Hrant Dink'in cinayetine kadar kimse bu ülkede tarihi kabul etmiyordu. Barbarlar, Allah var hâlâ barbarlar. Barbar bir toplum. Dünyaya bu coğrafyada gelmek kaderimizmiş [...] Şimdi durum daha iyi, Bitlis otuz yıl önce çok daha kötüydü, korkudan kendimiz hakkında bir şey bile bilmiyorduk. Kendimizi Ermeni sayıyorduk. Dedelerimiz ninelerimizden önce kim olduğumuzu bilmiyoruz. Devletten kayıtları istedim ama mevcut olmadığını söylüyorlar: Kaybolmuş. Mutki'nin nüfus kayıtları yok olmuş. Artık devlet mi yaptı, kaza mıydı ben bilmem. Kurmancî, Zazaca ve Türkçe konuşuyorum. Annem Kürt, babam Zazaca konuşan bir Süryani. Bizimki Bitlis'te kalan son Süryani aşireti ve genelde kendi aşiretimiz içinden evleniyoruz ama ben Hizan yakınlarındaki eski bir Ermeni köyü olan Müşkünüz'den Kürt bir eş aldım. Fakat aşiret dışında nadiren kız alıp veriyoruz.

Hazar gibi bu Süryani de Kürtleri eleştirmekten hiç çekinmiyordu ama kendisini Türkler veya "Türkleşmiş" Kürtler arasında daha rahat hissediyordu. "Bizim gibi Türkleşti" sözü kulağa geldiği gibi kendiliğinden bir laf mıydı yoksa isminin verilmeyeceği temin edilse de bunların bir kitapta yer alacağını bilerek hesaplı söylenmiş bir şey miydi merak ediyordum.

Gökalp bana William Saroyan'ın aile evini ziyaret etmemi önerdi. Arabayla dükkândan on beş dakika uzaktaydı ve cep telefonundan fotoğrafını gösterdiği dış duvarında Ermenice yazılar vardı. Çağırdığı taksi şoförü aile dostlarıydı ve Kirbo aşiretinin üyesiydi: Ermeni bir ailenin 19. yüzyılda İslâm'a

geçmesi ve kendisini Bitlis dağlarının ilkel toplum birimi Kürt aşiretleri gibi örgütlemesi nadir bir örnekti.

"Biz de Ermeni'yiz!" Genç şoför Hüseyin daha birkaç yıl önce Ermeni kökenli olduklarını öğrenmişti. Beni almaya geldiğinde ona benden bahsetmemişlerdi. Coşkulu olmasına rağmen inandığı İslâm dini ile saklamaya mecbur hissetmeden, çok doğal bir şekilde kabul ettiği etnik kökeni arasında hiçbir iç çelişki olmadığı açıktı: "Müslüman olmuşuz veya bizi katletmişler." "Saroyan 1960'larda artık var olmayan bir vatan arayışıyla Bitlis'i ziyaret etmiş" diye düşünüyordum sesli bir şekilde. Ömrü boyunca onu aramıştı. Belki de söylediklerimde istemeden yaptığım benzerlikleri gören Hüseyin açık ve netti: "Birader, artık Müslümanız." Ardından söylediklerindeki çelişkiyi hissetmiş olmalı ki, "Bir tarafım diğerinin hissetmediğini hissediyor" dedi.

Saroyan'ın büyüklerinin yaşadığı ev, pencereleri parmaklıklı, iki katlı kare bir meskendi. Yüksek bir mahallede şehre bir tepeden bakıyordu. Evin inşa edildiği muhtemel yıl yan duvarlardan birinin pervazına kazılmıştı: 1910. Evin bahçeye bakan diğer tarafına da Ermenice alfabeyle okunuşu yazılmıştı: ՌՋԺ. Ancak ön yüzeydeki pervaza Arapça sayılarla İslâmi yılı bezenmişti: ١٣٢٦, yani Hicri 1329 yılı; bu da Miladi olarak 1908'e veya Ocak 1909'a karşılık geliyordu.

"Burası William Saroyan'ın büyükbabası ve büyükannesinin, Karaoğlanyan ailesinin eviymiş, bize öyle anlattılar." Aileden olan evin sahibi orta yaşlı kadın, bana son on yılda evi görmeye gelen ikinci yabancı olduğumu söyledi. Kendisi ve annesi hâlâ orada yaşıyorlardı. Henüz 2012 yazında bazı gezginler ona buranın Saroyan'ın büyüklerinin evi olduğunu anlatmışlardı. Daha önce bilmiyordu. Ermeni asıllı Amerikalı yazarı veya ününü de daha önce hiç işitmemişti. Öncesinde askerler konaklamış, ısınmak için ahşap işlerini ve ahşap zemini parçalamışlardı. Bitlis'in kışları acımasızdı. Şehrin Ermenice ismi Pağeş'in en yaygın açıklamalarından biri, şehrin kapıları dışında soğuktan donarak ölmüş bir eşekle ilgili efsaneydi. Çok destansı olmasa da *pağ eş* "donmuş eşek" anlamına geldiğinden etimolojisi tarafından destekleniyordu.

Kadının dedesi evi 1950'den kısa süre önce devletten satın almıştı. Annesi onu düzeltti: Ailenin eline 1910'da geçmişti ama yaşlı kadın bir şeyler söylemeye çalışırken kızı lafını hemen kesti: "Hayır, anne! 1915'teki Rus savaşından sonra olmalı." O yılın yaz aylarında başarısız bir girişimde bulunduktan sonra ağırlığı Ermeni gönüllülerden oluşan Rus kuvvetleri, Şubat 1916'da tipiyi andıran taarruzla kenti ele geçirmişlerdi. Bir zamanlar şehrin üçte birini meydana getiren bir nüfus içinden yalnız on beş Ermeni kadın (onu küçük kızdı) bulmuşlardı. "Türkiye bize Ermenisiz bir Ermenistan bırakmış" diye yorumda bulunmuştu Rus bir subay.[2]

2 Bkz. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 343 ve Joshua A. Sanborn, *Imperial Apocalypse: The Great War and the Destruction of the Russian Empire*, Oxford, 2014, s. 89.

Çıkarken kadın bizi bahçeden kendimiz için meyve toplamaya buyur etti: Armut ağaçlarına ek olarak kadının Ermenice ismiyle "*salor*" dediği bir erik ağacı vardı. Yerel lehçeyle söylenişi olduğunu düşünüyordu. Daha sonra Hüseyin'in kuzenlerinden biri bana Bitlisli Ermenilerin eskiden evlerine iki dut ve iki muskat ağacı diktiklerini anlatacaktı. Dut ağaçları ipekböcekleri yetiştirmek içindi. Gelenek, Bitlis'in İpek Yolu üzerinde bulunduğu zamanlara kadar uzanıyordu: Ermeniler ipek halıları ve kumaşları Bitlis'ten Fransa ve İtalya'ya ihraç ediyorlardı. Muskat ağaçlarının dikilme sebebi de kış mevsiminde bile yirmi dört saatte meyve vermeleriydi.

Dükkâna döndüğümüzde beni bekleyen bir imam vardı. Antep'e gitmeden önce Hazar özellikle beni görmesini tavsiye etmiş ve ziyaretini ayarlamıştı: "Camide misin?" diye sordu imama telefonla. "Dükkâna gel: Misafirimiz var."

* * *

İmamın soykırımdan sağ kurtulmuş ve yanında anlatmadığı öykülerini de götüren annesini kaybedeli daha birkaç ay olmuştu. Annesi bundan hiç bahsetmediği için ondan bir şeyler öğrenme ihtimalim çok düşükmüş. Ne zaman bir polis görse veya bir karakolun önünden geçse korkuya kapılıyormuş.

Altmışlı yaşlarında olan ve temiz tıraşlı imam lacivert bir ceket ve kravat giymişti ve hacı takkesi takıyordu. Sadece okumakla kalmayıp düzenli yazan bir adamın net dilbilgisiyle konuşuyordu. İmamın ailesi Van'dan gelmişti. Orada meyve bahçelerinin olduğu semtte, yani *Aykesdanner*'de yaşıyorlardı ve Mutki bölgesindeki Aspincer köyüne yerleşmişlerdi. "Köy bizimdi: Ailemiz alt kısmında ve akrabalarımız ise yukarıda yaşıyordu" dedi. "Tehcir zamanında ailemizin seksen ferdinden onu sağ kalmış."

O ve ailesi yıllardır akrabalarını arıyorlarmış:

> Çok bir şey bilmiyoruz: Arayıp duruyoruz ama hiçbir şey bulamadık: O dönemde aileyle ahbaplıklarından ötürü onları koruyan Kürt ağalar varmış. Ağalar Civar köyündenmiş. Halkımız nereye gidebilirdi? O dönemde, 1915-1916 yıllarında Ruslar Mutki yakınlarındaymış; onlar da insanları katlediyormuş, bu yüzden kimse ne olduğunu bilmiyor. Nereye gidebilirlerdi? Ondan sonra sağ kalanlardan ikisi Bitlis'e yerleşmiş ve kendi hanelerini kurmuşlar. Diğer ikisi ise Aspincer'e gitmiş. Geri kalanların, dağılanların izlerini kaybetmişler. Eski soyadımız Urğancıyan'mış: Atalarımız urgan ve dokumacılık yaparlarmış. İnternette aradık ve hiçbir akraba bulamadık. Mutki bölgesinde hâlâ Ermeni sakinleri olan köyler varmış: Niç, Arpi, Şenik ama artık hepsi İstanbul'a gitmiş.

Bölgede sadece tek bir Hıristiyan kalmıştı: Niçli Nahabed. Kırk yıl önce imam olmuştu:

Medreseye gittim, okudum da okudum ve imam oldum. Dedem Şahin Ağa'ydı, soykırımda öldürülmüş. Ardından eski ismi Ari olan ve babamı, yani küçük kardeşini yetiştiren amcam Faris din değiştirmiş. Soykırım zamanında Ari ilahiyat eğitimi alıyormuş, çok okumuş bir adammış ama din değiştirmiş: Kimse kalmamış, hiçbir şey, tek bir kilise kalmamış. Bu yüzden 1920'lerde din değiştirmiş. 1977'ye kadar Aspincer'de yaşadık. Yani neredeyse yüz yıl boyunca Kürtlerle birlikte yaşadık. Fakat ondan önce üç yüzyıldır birlikte yaşıyorduk. Kısa süre önce, altmış yedi yaşında vefat eden kız kardeşimin ölümünden önce beş erkek, beş kız kardeştik. Yoksul olduğumuzdan babam bizi Bitlis'e götürmeye karar verdi. Zengin olmasak bile hiç olmazsa geçimimizi sağlayabilecektik. Babam Ermenice konuşuyordu ama annem konuşmuyordu. Soykırım zamanında küçükmüş. Arpiliydi. Babam Kürtlerle evlenmiş kadınlarla Ermenice konuşuyordu, aynı zamanda Ermeni olan, amcamın eşiyle de Ermenice konuşuyordu. Herkes dedem Şahin Ağa'yı biliyordu: Ermeniler, Kürtler, Türkler. Osmanlı zamanında dedem 1910'dan 1912'ye kadar iki yıl Tiflis'te yaşamış. Ardından Balkan Savaşları patlak verince Osmanlı İmparatorluğu'na geri dönmüş. Ermenice, Rusça, Kürtçe, Arapça, Osmanlıca konuşabiliyormuş. Osmanlıcayı öyle güzel yazıyormuş ki vali tarafından resmî toplantılara çağrılıyormuş. Ermenice tek bir sözcük bile konuşamıyorum. Hiç. Anadilim Zazaca. Bizimki Zaza köyüydü. Ailede Kürtçe ve Türkçe de konuşuyoruz ve ben Arapça da konuşabiliyorum. Zazaların arasında yaşadık. Bizi koruyan ağalar da Zazaydı ve hâlâ onlarla iletişim halindeyiz. Unutmuyoruz. Bize kötülük yaptıklarında da unutmuyoruz ama kötülük yapmıyoruz. Kaybolup gitsin diye kötülükleri havaya atıyoruz.

Ailemizi katleden insanların soyundan gelenler hâlâ etrafta. Onları biliyoruz. Dedem Şahin'i öldüren insanların torunlarını tanıyoruz. İçlerinde yaşadık. Her gün görüyorduk onları. Şahin gibi bir adamı öldüren şerefsiz birini her gün görüyorduk. Yine de yapabileceğimiz hiçbir şey yoktu.

Dedesinin katilinin ismini sordum ama imam söylemekten kaçındı: "Öldü." Sonra da ekledi: "Torunları var." Fakat üsteledim ve nihayet söyledi: "Divan." Peki ya soyadı? Bir saniyeliğine tereddüt etti: "Erat; Divan Erat." Okumuş insanların özgüveniyle konuşan biri olarak dili, öfkesini ifade etmeye yetmiyordu ve hislerini ham haliyle ifade edecek kaba kelime dağarcığından yoksundu. Ardından dedesinin nasıl öldürüldüğünü anlattı:

Bir grup adam gelip para istemişler ve bizde hiç para yokmuş: Bize yıllardır şantaj yapıp para alıyorlarmış, o yüzden bir münakaşa çıkmış ve adam silahını çekip ateş etmiş [...] Dedem yoldaymış, köyler arasında yolculuk yapıyormuş [...] Biz torunları biliyorduk ama hiç konuşmuyorduk. Fakat bunun gibi çok şey yaşandı. Kürtlerin tarafında şerefsiz, günahkâr kişiler insanları para için öldürdüler, üstelik hiç para da yoktu. Dedem parayı arazi almak için kullan-

mıştı ve çoktan beş-altı köyü satın almıştı. Bu toprakların bizim olduğunu da biliyorduk ama ne yapabilirsin ki? Her şeyi biliyoruz. Siz diasporadakiler hiçbir baskıya uğramıyorsunuz ama biz burada çok baskıya uğruyoruz. Çok.

"Hoca, kökenlerini biliyorsun ve aynı zamanda Ermenilerin Hıristiyan olduğunu da" dedim: "Sorumu maruz gör ama dönmelerin çoğunun zorla Müslümanlaştırıldığını da biliyorsun." Bu konuda ne hissediyordu acaba?

"Hayır, bizim durumumuzda zorla olmadı: Bu konuda zorla olmuş hiçbir şey yok." Sohbet boyunca duruşunun, doğal otoritesinin bir an için altüst olduğu tek an buydu. Sesi biraz yükselmişti:

> Zorla bir şey olmuşsa babamın durumunda olmuştu: O dönemde on beş yaşındaymış ve dinsiz yaşamanın imkânsız olduğunu görmüş.
>
> Ve şöyle olmuş: Amcam Faris babama vaftiz olup olmayacağını sormuş, babam da "Birader, ben Müslüman oluyorum" demiş ve amcam da Müslüman olmuş, yani zorla olmamış. Bunun öncesinde, tehcirler sırasında zorla yapılıyormuş, din değiştirmezsen seni öldürüyorlarmış.

Ona hacı takkesiyle baktığımda tarih yazan biri değil de tarihi miras almış birini gördüm. Soykırım sonucunda Müslüman olduklarını belirttim.

"Evet, elbette, belki bu yaşanmasaydı bugün böyle olmazdık" ve sesi yine o sabit tonuna geri dönüp öncesinde neyin yanlış anlaşıldığını merak etmeme neden oldu: "Evet, evet, doğru."

Peki, bu konuda ne hissediyordu?

"Kötü" dedi omuz silkerek, malumu ilan eden bir tonla:

> Sağ kalmanın bedeli buydu. Ama şimdi istesen de istemesen de işler bu şekilde. Peki sen, Müslüman olarak geçen yüz yıldan sonra hâlâ Ermeni olarak kalmamız, din değiştirdikten yüz yıl sonra da kendimizi Ermeni olarak görmemiz konusunda ne düşünüyorsun? Milletimizi benimsiyoruz. Kan her şeyden önce geliyor. Askere gittiğimde İstanbul'a gönderildim ve Beyoğlu'ndaki Ermeni Kilisesi'nin koruması olarak görevlendirildim: On altı ay oradaydım. Kumkapı Kilisesi'ne de gittim.

İmamın babası hiçbir zaman soykırımda veya çocukluğunda tanık olduğu şeyler hakkında tek bir kelime etmemişti. Din değiştirmeden önce isminin ne olduğunu bile söylememişti. İmam yaşananların farkındaydı ve bunların kendisini incittiğini düşünüyordu: "Bu konuda çok kötü hissediyorum" dedi. "Doğru değildi ve samimi de değildi" dedi babasının İslâm'a geçmesi hakkında. Yalnız içine dert olan başka bir şey vardı: Pankreas kanserine yakalanmış bir kız yeğeni vardı ve benden Bitlis'teki doktorlarına göre Birleşik Devletler'de bu kanser türünde uzmanlaşmış özel bir hastaneyi araştırmamı

istedi. "Gerçekten çok genç bir kız, lütfen pankreas kanseri tedavisi konusunda bir şeyler öğren, on sekiz yaşında, iyi bir öğrenci ama pankreas kanserinin verdiği acı ruh halini olumsuz etkiliyor."

Notlarıma ve kayıtlarıma tekrar bakarken, Türkiye'de tanıştığım birçok insanın aksine ve gündelik konuşmalarımla benim bile tersime, Hoca'yla yaptığım röportajda Allah'tan bahsedilen tek bir yere bile rastlamadım. Allah'ın adını bir kez bile telaffuz etmemişti.

* * *

Hüseyin'le yürüyüşe çıkmıştık. Görüşmeyi kaydetmeme izin vermişti ama cihaz masanın üzerinde yanıp sönmeye başlar başlamaz hali değişti, gerginleşti ve konuşması biraz yapmacık bir hale büründü. Önceki günün tersine artık gülümsemiyordu ve zihnindeki satırları okuyor gibiydi. Sonra ona, röportajlarda hep yaptığım bir şey olduğu için yalnızca notlar alabileceğimi söyledim ama kaydedilmesinde sorun olmadığını tekrar etti:

> Ermeni olduğumuzu duyurmaya korkuyoruz çünkü büyüklerimiz bir katliama tanık olmuşlar. Kiliseye dönmeyeceğiz. Hiç korku duymuyorum, kökenimi inkâr etmiyorum ama İslâm'a inanıyorum ve gerçek inancın bu olduğunu savunuyorum. Bu alanda hiç korku olmasa bile Kürtler arasında korku var çünkü Kürtler bizden hoşlanmıyor, Ermeni olduğumuzu bilmiyorlar [...] ama bugün Bitlis'te Ermenileri rahatsız etmiyorlar artık. Onlarla karıştığımız için artık bize sorun çıkarmıyorlar; Bitlis'in dışındaki akrabalarımız zengin, örneği Erenler, onlar akrabamız, bir üniversite yaptılar; Ermeni kökenliler, bizim uzak akrabamız, aynı aşiretten değiller [...]
>
> On yedi yaşında Ermeni olduğumu öğrendim ve şaşırdım [...] Öğrenmeden önce haklarında farklı bir şey hissetmiyordum. Belki Amerika'dan veya İsrail'den gelenler hakkında farklı şeyler hissedebilirim ama İtalya veya Fransa'dan gelenler için değil. Ermeniler burayı ziyarete gelmiyorlar çünkü korkuyorlar ama rahat olabilirler [...]
>
> Artık Müslümanım ve kendimi böyle görüyorum. Aidiyet hislerinden, kendi kültürlerini, tarihlerini takdir etmelerinden dolayı Ermenilerle bağlarımın olduğunu hissediyorum. Bu hoşuma gidiyor, Ermenilikte yansımamı bulduğumu düşünüyorum. Bundan ötürü onları seviyorum. Fakat kendimi Ermeni hissetmiyorum. Benim için din ırktan önce geliyor ve hayatlarımızı dinimize göre yaşamak zorundayız. Dedem beş kez hacca gitmiş.

Peki, Ermenilerle Türkler arasında savaş çıkması halinde kimin safını tutardı?

"Müslümanların safını tutardım" diye cevapladı hemen. Bu soruları sormak benim için her zaman utanç verici bir uğraştı çünkü basite indirgenmiş

düalizmlerine ek olarak yanıtları genellikle tahmin edilebilir şeyler oluyordu ama ara sıra normalde konuşulmadan kalacak olan düşünceleri de açığa çıkarıyordu. Adıyaman'da Arsen'in de gözlemlediği gibi, başka yerlerde çoğu insan tarafından hemen reddedilmelerine veya basmakalıp bir nezaketle yanıtlanmalarına rağmen Türkiye'de ilginç görüşlerin dile getirilmesini de sağlayabiliyorlardı. Bu yüzden Hüseyin'e, Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki savaş konusundaki tutumunu sordum. Ermeni-Türk çatışmasına kıyasla Türkiyeli bir yurttaşın sadakatini daha az zorlayacak bir konuydu:

> Azerbaycan'ın safını tutuyorum. Onlar Müslüman. Biz dinimiz için yaşarız: Öğrendiğimiz bu. Saf tutmam gerekirse Azerbaycan'ın yanında olurum. Ama Ermenilerin çok iyi bildiği bir şey var, tüm Müslümanlar bir araya gelirse Ermenilere çok zarar verebilirler: Türkiye, İran, Azerbaycan ve Irak. Ama buna hiç gerek yok. Barış olması daha iyi. Harika olur. Ama barış olmazsa [...] [sanki bir şeylerin ezileceğini işaret etmek ister gibi ellerini çarptı]. Ermeniler kavgacı insanlar değil; kafalarını kullanmayı seviyorlar. Fakat Birleşik Devletler ve İsrail'in elinde araç oluyorlar.

"Hayır, Azerbaycan'la savaş olduğundan" diye karşılık verdim.

"Peki niye Azerbaycan'la savaş var? Çünkü Ermenistan ve Ermeniler buradaki topraklarını geri almaya çalışıyorlar, öyle değil mi? Bitlis bir Ermeni bölgesi, bu yüzden geri almak istiyorlar. Kürtler de burayı istiyor, Türkiye de. Bu toprakların Türkiye'den kopmasını istemem çünkü Ermenistan tarafından alınırsa barışçıl bir yaşamımız olmaz."

"Bu topraklar bağımsız bir Kürdistan olabilir: Milyonlarca Kürt var" diye yanıt verdim hemen. "Ama bu toprakların yakın bir gelecekte Ermenistan'ın olması gerçekçi değil."

"Fakat bu Kürtler de Türkiye aleyhine çalışıyorlar. Ama ben Türkiye yurttaşıyım. Türkiye'ye karşı bir şey yaparlarsa Türkiye'nin tarafını tutarım ve Türkiye'yi korurum. Çünkü burayı Kürtler alırsa ne Türkler kalır ne Ermeniler."

Peki, Ermenilerin imha edildiği dönemde dininin atalarına zorla dayatılması hakkında ne düşünüyordu? Bir anlığına Kirbo aşiretinin başka bir üyesinin, soykırımdan önce, 19. yüzyılda din değiştirdiklerini iddia ettiğini unutmuştum. Aşiretin ailenin tarihiyle ilgili daha bilgili üyelerinden birinin bana anlattığı buydu ama Hüseyin de bu hatamı fark etmedi.[3]

"Ben diyorum ki, Allah'a şükürler olsun Müslüman olmuşuz çünkü İslâm gerçek dindir. Muhammed son peygamberdir ve son kitabı getirmiştir: Hıristiyanlık doğru ama İslâm daha doğru."

---

3 Bir sonraki kısımda belirtildiği gibi, söz konusu aşiret üyesinin, aşiretin, katliamların akabinde Müslümanlaştırılmasına dair çelişkili açıklaması da karışıklığı çözemedi.

* * *

Mütevazı biri olsa da Necmettin geniş ilgi alanları olan gayretli bir okuyucuydu ve Ermeni tarihi ve kilisesi hakkında çok bilgiliydi. Bu alışılmadık bir şeydi. Bu Müslüman Ermeni aşireti ilgimi çektiği için Gökalp ona dükkâna uğramasını söylemişti. Bana anlattığına göre Necmettin, Kirbo aşireti hakkında en çok bilgiye sahip kişiydi. Merakı onu amatör muhabirlikle ilgilenmeye de yöneltmişti.

Necmettin, Saatçilerin dükkânına girdiğinde, Bitlis'in çarşısında yabancı bir gazetecinin gezindiğiyle ilgili dedikoduların çoktan döndüğünü söyledi. Gökalp bunu hafifçe espriye aldı: "Her Ermeni geldiğinde yerliler konuşmaya başlıyor: Altın için mi geldi? Hazine haritaları var mı? Casus mu? İncil mi dağıtıyor?"

Necmettin'in söylediklerine göre, birkaç nesil önce veya yaklaşık iki yüz yıl önce, Siirt'te adına Kiro Ağa denen Ermeni bir toprak sahibi İslâm'a geçmiş ve kendi adıyla aşiret kurmuştu ancak farklı isimlerle de biliniyordu. İçlerinde en yaygın olanı Kirbo'ydu ama Kirvo, Kirvan, Kıro ve Kırpo da vardı.

Alışılmadık bir isim olan Kiro, Kevork'un lehçesel bir biçimi olabilirdi ama Romanca "*kirvo*" yani "vaftiz babası" anlamına gelen sözcükle de ilginç bir örtüşmesi vardı. Ermenice vasıtasıyla Yunanca "*kyrios*" sözcüğünden Romancaya geçmiş olmasına rağmen Ermenicede varlığını koruyamamıştı. Yine de Necmettin Romanlarla veya Poşalarla, yani Ermeni Çingenelerle ailenin veya aşiretin bağlantılı olduğuna dair hiçbir şey söylememişti.

Necmettin'in dedesinin ismi Puşur'du. Türklerin ve Kürtlerin soyadı olarak daha yaygındı ama yine İslâmi inancıyla tutarlı bir isimdi. Ancak Puşur'un erkek kardeşlerinin isimleri kesinlikle Ermenice isimlerin farklı çeşitleriydi: Gurgan, Gurgen veya Kurken'in bir biçimiydi; Anto da Antranig veya Andranik'in kısaltmasıydı. Dördüncü nesil Müslümanların hâlâ Ermenice isimler taşıması çok olağandışıydı.

Daha önemlisi, anlatıda tutarsızlıkların olmasıydı. Puşur'un erkek kardeşlerinden biri 1915 katliamlarından hemen önce askere alınmış ve kaybolmuştu. En küçükleri Anto ise zengin bir Kürt köylünün himayesine girmiş ve Necmettin'e göre dinini değiştirip adını Mehmet olarak değiştirmişti. Bitlis'te kalmış ve hiç evlenmemişti. Diğer erkek kardeş, Müslümanlaştırılmış bir Ermeni'yle evlenen Gurgan'dı. Necmettin'in anne tarafından dedesinin kız kardeşiyle evlenmişti ve bir oğulları olmuştu.

Başka bir deyişle bu olaylar aşiretin soykırımdan sonra din değiştirdiğine işaret ediyordu. Başka yerlerde, Dersim vilayetinde en az iki Ermeni Hıristiyan aşiret olsa bile ailevi ve toplumsal bir yapı olarak aşiret, genelde Erme-

nilere yabancı ama Kürtlerde yaygın bir şeydi. Fakat Necmettin'in verdiği bilgiler doğruysa, aşiret 1915'te Hıristiyansa nasıl bu kadar çok üyesi hayatta kalmıştı? "İşte bu yüzden ailemiz soykırımda kalabalık kalabildi." Tahminlerine göre iki binden fazla üyesi vardı. Aşiret yaklaşık on beş Ermeni yetimi akrabaları olduklarını söyleyerek içine almıştı: "İslâm'a geçecekleri düşüncesiyle Kirbo aşiretinin koruduğu on beşe yakın aile vardı." Bu korunan çocukların soyundan gelenlerin soyadları Gökçen'dir.

1915'teki katliamlar ve yağmalar sırasında dedesi Puşur ve bir erkek kardeşi, Necmettin'in haberdar olmadığı ama Müslümanlaştırılmış Ermenilerin bile tamamen şiddetten korunamadığına işaret eden koşullarda üç Kürt'ü öldürmüştü. Kirbolar öldürdükleri adamların ailelerine kan parasını ödemek için Bitlis'te kiraya verdikleri üç dükkânı ve İstanbul, Üsküdar'da sahip oldukları bir arsayı satmışlardı.

Bu alışılmadık öykü genelde tehcir edilen, kaçırılan veya katledilen diğer Ermenilerin deneyimlerine uymuyordu; bu da gerçekten ailenin din değiştirmesinin soykırım öncesinde gerçekleştiğine işaret ediyordu. O dönemde Kürtleri öldüren bir Ermeni'nin paçayı kurtarmak için kaçmaktan başka seçeneği olamazdı ve Müslüman ülkelerde yaygın bir tazminat olan kan parasını ödeme şansı verilmezdi.

Paça çorbası içmek için bir lokantaya gittik ama getirilen yemeği tanıyamadım. Gökalp ve Necmettin bana geleneksel Bitlis usulüyle hazırlandığını söylediler. Yerel mutfağı genelde Türkiye'nin geri kalanına uymuyordu. Arabayla kadim surların yanından geçerek lokantaya giderken Said Nursî'nin gömlek ve sarıklı büyük bir portresini gördüm. Gözlerini kendisine bakanlara dikilmişti. Bu Müslüman âlimin resimlerinin her yerde bulunması, belli ki Atatürk'ün sahip olmadığı bir popülerliğe işaret ediyor, diye düşündüm sesli bir şekilde. İkisi de bana, sadece bir yabancının fark edeceği tuhaf bir şey üzerine hiç yorumda bulunmamış yerlilerin şaşkın bakışlarını çevirdi: Açıklayamıyorlardı. "Belki de Atatürk'ün din karşısındaki tutumundan ötürü" diye tahminde bulundu Necmettin.

Bitlisli Nursî'nin modern İslâm'ın önde gelen aydınlarından biri olduğunu ekledi. Fethullah Gülen, Nursî'nin öğrencilerindendi ve Erdoğan da onun öğretilerini takip ediyordu. Erdoğan'ın seçim kampanyası sırasında söylediği, kökenlerinin Türklükle alakalı olmadığına dönük rivayetleri reddettiği "Affedersiniz, bana Ermeni bile dediler" cümlesini alaya aldım. Necmettin buna içerledi: "Sözcükte saklı olan hakaret için özür diliyordu, 'Ermeni dölü olma' yaygın bir küfürdür."

Hıristiyan Batı ülkelerinden gelmiş olsa bile bilimsel ve teknolojik ilerlemeleri kabul eden bir İslâmi düşünce okulunun kurucusu olarak din, Nursî'nin tek meşguliyet alanı değildi. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne ve soykırı-

mı planlayıp uygulayan Teşkilatı Mahsusa'ya katılmıştı.[4] Yine de onu doğrudan imhayla ilişkilendiren hiçbir bilgiye rastlayamamıştım. Rusların 1916 kışında başlattığı, şehrin dışındaki köylerin etrafını çeviren gönüllü Ermeni kuvvetlerinin desteklediği taarruz sırasında Türkiye'nin Bitlis savunmasına katılmıştı:

> Bir yerde Nursî doğduğu Nurs'un yakınındaki İsparıt köyüne Ermeni çetelerinin saldırdığı haberini aldı [...] Gelgelelim örnek gösterilecek bir hareketle civardaki Ermeni kadınların ve çocukların hepsini misilleme saldırılarından korumak için bir araya topladı. Bu tür saldırıların şeriata aykırı olduğunu söyledi ve onları Ermeni kuvvetlerine teslim etti. Ermeniler bu ince İslâmi davranış karşısında öyle etkilendiler ki kendileri de masum sivilleri barbarca katletmekten çekinir oldular."[5]

Necmettin'in ortadaki avlunun etrafına inşa edilmiş iç galeride, üçüncü katta bulunan terzi dükkânında çalışmaya devam ettiği kervansaraya gittik. Galerinin lambaları sönüktü ve gölgeler küçük odaya kasvetli veya kederli bir havadan başka hiçbir his vermiyordu. Kadim handa gri taşların ışıksız girişinde çay içen bir adamdan başka kimse yoktu. Alçak masasını omuzları çöküK, başörtülü yaşlı bir kadınla paylaşıyordu sessizce. Saroyan'ın evinde yaşayan anne ve kızı hariç, şehirde kaldığım sırada karşılaştığım çok az kadından biriydi. Sonra iki genç kadın gördüm. Biri Hazar'ın kızı veya yeğeniydi. Dükkânın kasasının arkasında kısa süreliğine oturdu. Diğeri ise bir otobüs firmasının yazıhanesinde çalışıyordu. Bunların ve ara sıra geçen yayaların haricinde Bitlis sanki kadınların saklandığı bir şehirdi.

Necmettin'in dedesi Puşur, Hıristiyan bir Ermeni'yle evlenmiş ve ondan iki oğlu olmuştu. Zaza bir kadını eş olarak aldıktan sonra Ermeni karısı iki oğluyla İstanbul'a gitmişti ve izleri tamamen kaybolmuştu: "Çokeşliliğe İslâm'da izin veriliyor ama Ermeni eşi kabul etmemiş" dedi Necmettin gözlerini diktiği pantolon paçasından ayırmadan. Zaza kadınla evliliği mutsuz bir evlilik olmuş:

---

4 Hakan Özoğlu, *Kurdish Notables and the Ottoman State: Evolving Identities, Competing Loyalties, and Shifting Boundaries*, Albany, 2004, s. 114 [*Osmanlı'da Kürt Milliyetçiliği-Kimlik, Evrim, Sadakat*, çev. N.Ö. Gündoğan, A.Z. Gündoğan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017].

5 Şükran Vahide, *Islam in Modern Turkey: An Intellectual Biography of Bediuzzaman Said Nursi*, New York, 2005, s. 116-117. Bildiğim kadarıyla bu hikâye sadece Türk kayıtlarında karşımıza çıkıyor, Ermenice ve diğer üçüncü taraflara ait kaynaklarda bunu teyit eden hiçbir bilgiye rastlamadım. Kendi başına bu, gerçekliğini ortadan kaldırmasa da böyle bir icraat sadece doğruluğundan, özellikle de soykırımı gerçekleştiren bir teşkilatın üyesi tarafından yapılmasından değil, Ermenileri Bitlis ve çevresinden tamamen silen katliamlardan hemen sonra Ermenilerin varlığını göstermesinden ötürü de dikkat çekecek bir eylemdi (bkz. Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 337-353). Mart ayında Bitlis'i ele geçiren Rus kuvvetlerinin bulduğu on beş kadın ve genç kıza ek olarak, yüz kadar Ermeni kadın ve çocuğa da daha sonra çevredeki Kürt köylerinde rastlanmıştı.

Puşur ikinci eşini, Zaza karısını sevmiyormuş, o yüzden ilk eşini geri getirmek için onu öldürmüş ama kadın dönmemiş veya onu bulamamış. Üçüncü kez evlenmiş. Bu sefer öldürdüğü ikinci eşinin kuzeniyle. Üçüncü eşinden dört oğlu ve iki kızı olmuş.

Bu üçüncü birliktelikten Melikşah, Necmettin'in ve diğer on iki kardeşinin babası doğmuş. Melikşah ailenin Ermeni kökenli olduğunu kabul etmiyordu: "Biz Arabız."

Ailenin koşulları Necmettin'i eğitimine devam etme olanağından yoksun bırakmış. "Geçinmek için çıraklığa başlamak zorunda kaldım" diyordu üzgün bir gülümseyişle. Bir yandan da sabah aldığı siparişlerin son rötuşlarını yapıyordu. Bekleyen ceketleri ve pantolonları duvarın yanına kısmen üst üste gelecek şekilde asmıştı ve ağır makasını masanın üstüne, top kumaşlarla diğer terzi aletlerinin yanına koymuştu. Son olarak da dükkânı kapatmadan önce ceketlerin sergilendiği standı içeri aldı.

Bitlis'teki son gecem olacağından, bana karanlık balkonlar ve koridorlardan geçerek yürüdüğümüz hanın başka bir yerinde bulunan ofisinde kalmamı teklif etti. Kapıdaki levhalardan birinde Bitlis Kültür ve Sanat Merkezi yazıyordu. Işıkları açınca ilk gözüme ilişen şey Atatürk resimleriydi: Çanakkale'de beyaz bir atın üzerinde; takım elbiseli siyah-beyaz fotoğrafı; Türk bayrağındaki hilalin ucundan aşağıya uzun uzun bakan hali. Resimler duvarları Cumhuriyet'in kurucusunun Gençliğe Hitabesi ve İstiklal Marşı'yla paylaşıyordu. O küçük ofiste şehrin tamamında gördüğümden daha çok Kemalist yadigâr vardı.

Bir sıranın üstünde, içine bir çocuğun el yazısıyla birkaç satırın karalandığı bir not defterinin yanında matematik ve bilim kitapçıkları yığılmıştı. Görünüşü itibariyle ofis, Anadolu'da popüler hale gelmiş ve birçok aileye göre modern yaşamın gereksinimlerine ayak uyduramayan resmî müfredatı tamamlaması için tercih edilen bir dershaneydi. Kapıdaki isim biraz yanıltıcıydı, yasadışı dershanecilik yapıyormuş gibi bir izlenim veriyordu. Türkiye yakın geçmişte, ülkede geniş bir dershane ağını kontrol eden Gülen'le Erdoğan arasındaki çatışmayla bağlantılı bir kararla dershanelerin faaliyetlerini tanımlayan kuralları sıkılaştırmıştı.

"Bana 'Sen Müslümansın ama Kürt de değilsin Türk de, o halde sen nesin' diyorlar ve ben de onlara hem Ermeni hem de Kürt veya Türk olmam imkânsız diyorum" dedi Necmettin. "Hayır, hayır, hayır, ben Ermeni'yim." Türkçenin ve Osmanlıcanın yanı sıra beş yaşından beri aldığı din derslerinde klasik Arapçayı da öğrenmişti. Necmettin Kürtçe konuşmadığını söyledi: "İlk anadilimi öğrenirdim." Ermeniceyi kastettiğini söyledi. Ama sonra da ekledi: "Atalarımız İslâm'a yakınlaşmış ve Müslüman olmuşlar, ellhamdüllillah Müslüman olmuşuz ama Ermeni'yiz ve bunu her yerde söylüyorum."

Onun Paskalya gelenekleriyle ilgili sorusuna, oruçla ilgili kısıtlamaların keyfimi çok kaçırdığını söyleyerek yanıt verdim. Necmettin, Paskalya'nın, titizlikle gözettiği Ramazan'dan çok daha yumuşak olduğunu belirtti. Bu yasakların çok olumsuz olabilen toplumsal sonuçlarından ziyade, Tanrı'nın gazabını tercih ediyor ve merhametine sığınıyordum. Verdiğim yanıtta İslâmi kısıtlamalara yöneltilen dolaylı bir sitem yakalamıştı. Laf açılınca bireysel özgürlükleri kolektif ideolojiye tabi kılan dogmalarla ilgili çekincelerimi dile getirdim ve 1915'te imamların çıkardığı, insanları Ermenileri öldürmeye çağıran ve onlara cennet vaadinde bulunan fetvalarla ilgili yorumlarını duymak istedim.

"Siyaset için kullanıldılar, siyasete yanaştılar, Paskalya perhizine girmeyince yaptığın gibi İslâm'ın kurallarına uymuyorlardı, iyi Müslümanlar değillerdi." Necmettin'in verdiği muğlak tepki böyleydi. Hâlâ gönüllü açlığın arkasındaki dinî mantıkla veya mantıksızlıkla ilgili saygısız yorumlarımın acısıyla konuşuyordu. "Kuran der ki başkaları sana veya inancına zarar vermiyorsa sen de onlara hiçbir zarar veremezsin" dedi hararetli bir şekilde. "IŞİD'in cihatçıları aynı görüşte olmazlardı maalesef" dedim. Şimdi sınırlarını zorlamak için gerçekten laf sokuyordum ona. "Ama IŞİD Müslüman değil, değiller!" diye bağırdı, sinirlenmiş bir şekilde. Hiddetini gösterdiği tek an buydu.

Bunun üstüne Ayet el Kürsi'den şunları okudu Arapça:

> Allah'tan başka ilah yoktur: O daima yaşayan, daima duran, bütün varlıkları ayakta tutandır. O'nu ne gaflet basar ne uyku. Göklerdeki ve yerdeki her şey O'nundur...

Ardından bana Bitlis bölgesindeki son Hıristiyan, Niçli Nahabed üzerine hazırladığı kısa belgeseli gösterdi. Belgeselde Nahabed, büyüklerinden bahsediyor ve Ermenilerin yumurta sarısı, süt ve öğütme taşının karışımıyla yapılan inşaat harcının eski reçetesini anlatıyordu. Sonra üzerinde hiçbir yazıtın veya işaretin olmadığı, sadece kendisi ve aile üyelerinin mezar taşı olarak tanımlayabileceği pürüzlü taşlarla dolu yerel köy mezarlığına yürüdü. Sason'daki Hıristiyan kesimler arasında gözlemlediğim bu geleneğin ikna edici olmayan açıklamalarından biri, mezar soyguncularının önüne geçmesiydi.

Üç yıl önce Mutki'de yaşanan olaydan sonra yerli bir minibüs şoförü beni Niç'e götürmeyi kabul etmişti. Hâlâ sinirim bozuk olduğundan bu şoföre güvenmem biraz zaman almıştı ta ki hepsi benimle konuşmayı reddeden, yerli, din değiştirmiş Ermenilerle beni temasa geçirmeye çalıştığını fark edinceye kadar. Şoför bana Mutki'deki dört yüz haneden kırkının Müslümanlaştırılmış Ermeni olduğunu anlattı. Dahası oruç tutmasına rağmen Niç'e doğru kıvrımlı dağ yollarına girmeden önce bir bakkalın önünde durup bana su ve kurabiye aldı. "Oruç sağlığın için iyi, sadece Allah için değil" dedi bana Zaza

şoför. "Depodaki benzini de boşaltıyoruz, araba için iyi oluyor" dedi ön paneline hafifçe vurarak.

Çıkarken bana kuytu platolara veya ücra yaylalara sokulmuş yeşil vadileri gösteriyor ve "Bunlar Ermeni köyleriydi" diyordu. Niç de bunlardan biriydi. Şimdi bir köyden ziyade ufak bir mezrayı andırıyordu. İçinden bir derenin geçtiği tarlaların arkasında, sıkışık bir koruluğun içinden yükseliyordu. Komşularına saygısından ötürü Nahabed de oruç tutuyordu ama evine girince kilimin üzerine, benim için bal, yoğurt, muskat ve ekmekli bir sofra kurdurdu. Su ve çay da vardı. Ailesi yaklaşık beş yüzyıl önce batıdaki dağların diğer yakasından, Sason'dan gelmişti. Nahabed, Necmettin için yaptığı gibi kendisinden önce gelen yedi nesil erkek atasının isimlerini ezberden okumuştu:

> Benim adım Nahabed; babamın adı Murat'tı; Murat'ın babasının adı Avak'tı; Avak'ın babası Tamur, Tamur'un babası Murat'tı; Murat'ın babası Kevo, Kevo'nun babası Tato, Tato'nun babası Papaz.

Nahabed Sason lehçesiyle konuşuyordu ve onun konuşmasını takip edebilmeme rağmen o Batı Ermenicesini çok güçlükle anlayabiliyordu. Niç'te Ermenice konuşmayan bir Ermeni kadın daha vardı ve yerli bir Zaza'yla evlendikten sonra İslâm'a geçmişti. Nahabed beni takım elbise ve kravatla karşılamıştı. Pantolonu mükemmel bir şekilde ütülenmişti. Bakımlı beyaz bıyığı dışında yüzü sinekkaydı tıraşlıydı ve saçları dört dörtlük taranmıştı. Ceketi ve kravatı haricinde Maruta Dağı'na ölümcül bir güneşin altında tırmanmak için kumaş pantolon ve gömlek giymiş ve Müslümanlar için seyahatlerde veya çok gerekli olduğu anlarda oruca istisnalar getirmiş olmasına rağmen Ramazan'a saygısından ötürü bir damla su içmemişti.

"Babam diktatör gibiydi, bu civardaki köylerin hepsi ondan korkardı" dedi Nahabed çevre dağları kapsayan geniş bir el hareketiyle. Memleketlerinde 1915'ten nasıl sağ kurtulduklarını da açıklıyordu aynı zamanda. "Ailemiz beş yüzyıldır bu evde yaşıyor." Aynı yerde birkaç kez yeniden inşa etmişlerdi. "Kimse babamın tek bir kılına bile dokunmaya cüret edemedi." Katliamlar sırasında çatışmalar yaşanmış ama Murat ve ekibi çeteleri geri püskürtmüştü.

Dönüş yolunda, üzerimizde alçaktan uçan bir kaya kartalını takip etmeye çalışınca şoför büyük kameramı çok belirgin bir şekilde göstermememe için beni uyardı. Uzakta bir askerî üs vardı ve bizi fotoğraf çekerken görmelerinden korkuyordu. Askerî üslerin yakınında fotoğraf çekmek yasaktı. Ancak o zaman küçük köyler dışında hiçbir insanın olmadığı dağların ortasındaki yitik vadilerde en az üç müstahkem garnizon gördüğümü fark ettim. Toprakları işgalcilerden korumak için dikilmiş kadim hisarların aksine bu modern kaleler devleti kendi halkından korumak için inşa edilmişti.

Necmettin zamanında Bitlis'te tanıştığı bir İstanbul Ermenisi'nin kendisine söylediği gibi dönme denilmesinden hoşlanmıyordu. Din değiştirdikleri doğruydu ama zorla olduğuna itiraz ediyordu: "Soykırımdan yüzyıl önce zaten Müslümandık." İstanbullu konuğuna Ermeni olarak "tarihî topraklarımızda" kaldıklarını söyleyerek cevap vermişti.

Kendimi onların yerine koymak zorunda kaldım. "Bitlis'te bir Hıristiyan olarak yaşar mıydın?" diye sordu bana ve dürüstçe verdiğim yanıtı takdirle karşıladı. "Buraya en yakın kilise Mardin'de ve o da Katolik kilisesi ama sen Gregoryensin" dedi Ermeni Kilisesi'nden, Aydınlatıcı Aziz Gregor'a ithafen verilmiş gündelik ismiyle bahsederek. "Hıristiyanlar ve Müslümanlar Kitap'ta yazdığı gibi din kardeşi ama burada Hıristiyan olarak yaşayamazsın."

* * *

Muş'a doğru yola çıkmadan önce sabahın erken vakti son kez Hazar'ı ziyaret ettim. Çoktan dükkâna gelmiş, Antep yolculuğundan yeni dönmüştü. Beni ilk gördüğündeki kadar heyecanlı görünmüyordu. Beni tanıştıran ve onlar gibi "Türkleşmiş" olan Kürt, Bitlis çarşısında Amerika'dan gelen, gizli Ermeniler hakkında kitap yazan ve Saatçilerin misafiri olan Ermeni hakkında haberler yaymıştı. Türkleşmiş Kürt "çok şey bildiğimi" söylemişti. "Ne gibi şeyler?" diye sordum merak içinde. "Boş ver, saçma sapan şeyler" dedi. Kimliklerini ortaya çıkarmışım gibi hissettim ve özür diledim. "Boş ver, bu kadarıyla başa çıkabiliriz." Bir gün New York'ta buluşmayı umduğumu söyledim. "İmkânsız" dedi. Bu gördüğüm büyük dükkânın ancak ay sonunu çıkaracak kadar kazandırdığını söyledi. Tüm ailesiyle birlikte İstanbul'a bile gidemiyorlardı. Erkek kardeşlerin hepsi geçimlerini bu dükkândan sağlıyordu ve her birinin üç çocuklu aileleri vardı.

Öncesinde dükkâna doğru yürürken, Necmettin'e Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki çatışmada hangi tarafta olduğunu veya Ermenistan'la Türkiye arasında çatışma çıkarsa hangi tarafta olacağını sormuştum. Birkaç gün önce kuzenine sorduğum, çocukça bir soruydu. Bir meydandan geçiyorduk ve Necmettin biraz düşünmek için bir çıkıntıya dayandı ve ben de sakin bir şekilde orada durdum. Güneşli bir gündü ve bir yandan geçenleri gözlüyordum. Zevahiri kurtarmak için bile olsa basmakalıp bir cevap vermeyeceği açıktı ve dürüstlüğü bende, ortaya attığım basite indirgenmiş teorik ikilem için duymadığım bir saygı uyandırmıştı.

Derin düşüncelere dalmış, sessiz, şaşkındı. Düşünmesi birkaç dakika sürdü. "Savaş İslâm'ın ilkelerine aykırı" dedi. "Fakat Azeriler Şii değil mi?" O Sünni bir Müslümandı. Ardından hâlâ düşünceli bir halde gözlerini bana dikerek şöyle dedi: "Yine de halkımın yanında olurdum." Bu sözüyle Ermenileri kastettiğini düşündüm ama açıklama yapmadı. Onda kibirli bir yan mı

var yoksa gerçekten göründüğü gibi temiz kalpli ve üzgün bir adam mı karar verememiştim henüz. Sanki zihnimi okumuş gibi ergenlik çağında annesinin öldüğünü ve onun yokluğuyla ailesinin kafası karışık ve amaçsız bir duruma düştüğünü söyledi. Ayrıntısını vermediği mesleki hayallerini bırakmak ve hemen işe atılmak için terzilik zanaatını öğrenmek zorunda kalmıştı.

Hazar dükkânda bana mahrem bilgilerle dolu öyküsünü anlattıktan sonra bir karar almıştı: "Açıkça söyleyeceğim ve Ermeni olduğumuzu ilan edeceğim; devlet Ermeni olduğumuzu biliyor ve bizi koruyan devlettir, devlet olmasa savunmasız olurduk." Yayımlanması için söylenmiş bir cümle olması muhtemeldi ama ikilemi anlıyordum ve bu insanları riske attığım için kendi kendime dehşete düştüm.

Necmettin ve Saatçiler bana veda ederlerken Gökalp tezgâhın arkasına geçti ve tıpkı ailenin fertlerinden biri uzun bir yolculuğa çıktığında yaptıkları gibi bir torba dolusu kıyafet alıp "Hayır" cevabını kabul etmeden elime tutuşturdu.

7

Muş

"Aaahhh kardeşim [...] Aaahhh kardeşim [...] ah kardeşim... gözlerim bugünü görmeyeydi..."

Şafaktan önce yarı uykulu haldeki yolcular telaşla, feryat eden kadına baktılar. Otobüs karşı yönden gelen arabaların farları ve minarelerin etrafında parlak bir şekilde parlayan, hayaletimsi yeşil neon halkaların haricinde her şeyin karanlık olduğu bir topoğrafyadan süratle Muş'a doğru ilerlerken kadına telefon gelmişti. Kadının yanındaki adam onu önce mırıldanarak, sonra da sabırsızlıkla sakinleştirmeye çalışıyordu. Hıçkırmayı bırakmayınca Türkçeden Kürtçeye geçmişti. Otobüs son sürat yola devam ediyordu. Birkaç dakika sonra uzun bir garaj yolunun ilerisinde bulunan bir hastanenin dışında indiler.

Muş'un yüksek ve gırtlaktan gelen aksanıyla konuşuyorlardı. Yerel Kurmancîde erkeklere seslenmek için kullanılan "*lo, lo*" sözcüğünü tekrarlayarak ağıt yakıyordu. Bu ifade, Daron'un Ermenice lehçelerinde de kullanılıyordu: "Ey oğul... ey oğul...", Niç'te konuşurken Nahabed'in de bana seslendiği gibi. Üç yıl önce Muş'ta Goryun'la tanışmıştım. 45 yaşındaydı ve şehirde Ermenice konuşan son kişiydi. Muhtemelen tarihî toprakların geri kalanında da bu dili konuşan son insandı. Bölgesel lehçenin yanı sıra standart dil üzerinde de mükemmel bir hâkimiyeti vardı ama bazı garip fiil çekimlerine ve Ararat'ın diğer yakasında, İran ve Ermenistan'da konuşulan Doğu Ermeniceyi anımsatan değerlere de sahipti. Başta bunu, Ermenistan'dan gelen ziyaretçilerle, soykırımdan kurtulmuş Muşlu Ermenilerin soyundan gelen ve Goryun'un turlar düzenlediği kişilerle sık temas kurmasına yormuştum. Günümüzde hemen hemen unutulmuş bir lehçeyle, Venedik Mkhitarian Tarikatı'na bağlı keşiş ve yazar Gevont Alişan'a göre Orta Ermenice olarak bilinen türüyle

konuştuğunu ancak yıllar sonra fark edecektim.[1] Goryun Orta Ermeniceyi büyükbabasından öğrenmişti ve Ermenicenin, belki de çoktan unutulmuş bir varyantını konuştuğundan bihaberdi. Bir aktarıma göre 1950'lerde Muş'ta Orta Ermeniceyi anadili olarak konuşan yüz civarı Ermeni vardı.

California'daki bağlantılarımdan biri, Muş'taki en meşhur restoranlardan birinin gizli Ermeniler olan Taşoğlu ailesine ait olduğunu söylemişti. Nitekim 2011 yazında oraya vardıktan kısa süre sonra ziyarete gitmiştim. Üç erkektiler; altmışlarının sonlarına gelmiş iki kuzen ve aralarından birinin oğlu. "Los Angeleslı kuzen"lerinin selamıyla gelmem onları şaşırtmıştı. İçlerinden biri gözlerini kocaman açıp "Hangi kuzen?" dedi ve diğerine "Amerika'da kuzenimiz mi var?" diye sordu. Fakat diğeri ona "Evet, evet..." dedi ve bana göz kırpıp söylediğim beyaz yalanı affetti. Genç olansa beni güvensiz gözlerle süzüyordu. Ardından daha arkadaş canlısı olan bana yanaştı ve kulağıma "Siz de 'Hay' mısınız?" diye fısıldadı. Aynı sessiz tonla büyük kehribar tespihini çekerek Kürt olarak kabul edildiklerini söyledi ve iftar yemeğine kalmamı istedi.

Müşteriler masalara oturmuş, kutsal bir ciddiyetle dikkatimden kaçan bir işaret bekliyorlardı çünkü masalara şimdiden konmuş atıştırmalıklardan ve ekmekten yemeye başlamıştım. Genç Taşoğlu mahcup bir gülümsemeyle yanıma koştu ve minareden ezan sesi gelinceye dek beklememi tavsiye etti. Karşıma üç Taşoğlu ferdinin hürmetle karşıladıkları bir adam oturttular ve beni onla Amerikalı bir misafir olarak tanıştırdılar. "Müslüman olmalısın" dedi benimle masayı paylaşan adam. Biraz önce yaptığım Ramazan gafından ötürü bunu bir espri olarak aldım.

Espri değildi. Birlikte yemek yediğim adam mahalle camiinin başimamıydı. Sinekkaydı tıraşlı biri olarak sakalımı inancımın işareti olarak yorumlamıştı. Sakalımın yanlış anlaşılarak estetik bir tercih olarak değil de Türkiye'de kimilerince görüldüğü gibi dinî bir sembol olarak anlaşıldığı ilk an değildi bu. İstanbul'da, dinî kuralları daha çok gözeten Müslümanların aşırı uzun sakallarına ve kırpılmış bıyıklarına sahip genç bir adamın başında bulunduğu bir internet kafede de başıma gelmişti. İkinci bakışında ve daha dikkatli bir incelemenin sonucunda gözlerimin birbirine yakın olduğunu söyleyerek Ermeni olduğumu tahmin etti. "Bilirsin" dedi, "Ermeniler bir soykırım olduğunu söylüyorlar ama devlet de olmadığını söylüyor". Bunun bir provokasyon olup olmadığından emin olmadığım için sadece ninemin Urfalı olduğunu ve soykırıma tanık olduğunu söylemeyi göze aldım. "Elbette oldu" diye kabul etti ilk cümlesini kastederek: "Elbet vardı."

Yirmili yaşlarda bir adamın, daha birkaç yıl öncesine kadar aklı başında bir insanın yabancılara bahsetmekten korkacağı bir şeyi başka müşterilerin önünde açıkça tartışması, Türkiye'nin geçtiği dönüşümü gözlerimin önüne

1 Ghevont Alishan, *a.g.e.*, Venedik, 1869.

sermişti. Muş'taki restoranda oturan imam, Müslüman olmadığıma üzülerek camiye ziyarete gelmem konusunda ısrar etti. "Çok güzel bir sakalın var." Artık konuşma benim için tuhaf bir yere gidiyordu ama söylediği, paralel bir değer kümesine karşılık gelen saygılı bir yorumdu. Ardından sohbet, Tanrı'nın birliği ve evrenselliği, siyasetin ve açgözlülüğün bozduğu insanların kardeşliğiyle ilgili öngörülebilir bir seyre girdi. Kalkmadan önce bana yine camiye dua etmeye gelmemi söyledi.

Ardından Taşoğlu ailesinin fertleri beni bir düzine erkek ve kadının Ermenice ve Rusça konuştuğu uzun bir masaya buyur ettiler. Muşlu Ermenilerin Yerevan ve Moskova'dan gelen torunlarıydı bunlar. İçlerinde (soykırımdan sağ kurtulanların oğlu olan) babası ve oğluyla gelmiş eski bir emniyet müdürü de vardı. Grubun başında iri yapılı bir adam vardı: Goryun'du bu. Muş'un ortasında kaygısızca Ermenice konuşan seslerden oluşan bir koro duymak o an adeta gerçekdışı bir şeydi ama Goryun'un akıcı konuşması daha da gerçekdışıydı.

Bir minibüs onları eski Ermeni mahallesi içinde tura çıkarmıştı. Mahalle kısa süre içinde bir kentsel dönüşüm planının parçası olarak yıkılacaktı. Ermenilerin şehirdeki varlıklarının son izlerini de silip atacaktı. Goryun bazı evlere işaret ederek 1915'ten önceki sahiplerinin isimlerini verdi. Soyadları ziyaretçilerin aşina oldukları isimlerdi. İçinden kalabalık bir erkek grubunun çıkıp bitişiğindeki kahvehaneye yürüdüğü bir caminin yanından geçtik. Emniyet müdürünün seksen sekiz yaşına gelmiş ve asasının yapıldığı meşe ağacı gibi sert yapılı babası, o toprakların hâkim halkının, anne-babasının yaşadığı mahalleyi doldurduğu görüntü karşısında öfkeye kapıldı. Minibüs o anda, son namazın arkasından sokağa sürüler halinde erkeklerin döküldüğü bir caminin yanından geçiyordu. Yaşlı adam ağzından dökülen kötü düşüncelerle asasını öfkeyle onlara sallamaya başladı. Ancak sokaktaki adamlar hareketini selamlama sandılar ve gülümseyerek elleriyle mendillerini salladılar.

Yaşlı adam şimdi Lenin'e küfürler yağdırıyor, oğlu ve torunu arada lafa karışıp Rus devrimcinin Kızıl Meydan'daki anıt mezarını bile muaf tutmayan sözlü yaylım ateşi içinde birbirlerini geride bırakıyorlardı. Minibüsteki kimsenin açıklamaya ihtiyacı yoktu: Hepsi Sovyet Ermenistan'da doğup büyüdüğü için adamların tasavvurlarını Muş'un eski Ermeni mahallesinden Kremlin'e götüren ve Rus devrimcinin ismini karalamalarına yol açan düşünce zincirini anlıyordu: Muş Şubat 1916'da Rus ordusu tarafından ele geçirilmişti. Ancak 1918 Brest-Litovsk ve 1921 Kars antlaşmalarıyla Lenin'in Rusyası, Doğu Anadolu'da Osmanlı İmparatorluğu'ndan aldığı ve ağırlıkla gönüllü Ermeni güçlerinin kontrolüne giren Ermeni topraklarından vazgeçmişti.

Goryun'un anlattıklarına göre Muş kentinde hâlâ üç yüz elliye yakın Ermeniden oluşan çekirdek bir grup vardı. En azından sözde din değiştir-

miş olan bu Ermeniler düğün gibi sosyal etkinliklerde bir araya geliyorlardı. 1915'te otuz sekiz aile ferdi içinden yalnızca dedesi Apkar ile erkek kardeşleri Aram ve Kalusd sağ kurtulmuşlardı. Gerisi Türkçede Suluk Köprüsü olarak bilinen Meğraked Köprüsü'nden atılmıştı. Aynı yerde 114 kişi daha katledilmişti. Ermeni devrimci hareketin efsanevi şahsiyetlerinden fedai Kevork Çavuş, 27 Mayıs 1907 günü Türk ve Kürtlerin ortak güçleriyle giriştiği çatışmalarda aldığı yaralar nedeniyle bu köprünün başında hayatını kaybetmişti.

Çocuklar Semal köyüne kaçmış, orada ailelerinin Kürt bir arkadaşına sığınmaya çalışmışlardı ama bu adamın genç biraderi Apkar'la iki erkek kardeşini görünce baltayı kapıp üzerlerine koşmuş ve Kalusd'u öldürmüştü. Goryun'un dedesi ve Aram neticede Kürt bir ağanın marabaları olmuşlar. Kuyumcu olan Halep'teki amcaları tarafından bulunmuşlar. Amcaları kurtulmaları için yüz yirmi altın lira ödemiş. Buna rağmen ağa oğlanları serbest bırakmamış. Onlar da ocaktaki kömürü efendilerine atıp kaçmışlar ve şehrin Ermeni mahallesinin üstünde yer alan Muş kalesinin kara taşında buluşmak üzere ayrı yönlere sıvışmışlar.

Aram, Goryun'un anlattığı öyküden esrarlı bir şekilde kaybolup gitmişti ama Apkar hâlâ kaçıyordu. Eski mahallede kendisini "Havva'nın oğlu" olarak tanıtarak Emine adlı bir kadının evine sığınmış. Kadın, öldürülen arkadaşının oğlunu almış ve kocasıyla birlikte Diyarbakır'daki Hazro'ya taşınmaya karar vermişler. Belli ki oğlanı orada saklamak daha güvenliymiş. Muş'a dönmeden önce en az bir yıl orada yaşamışlar.

Dedesi 1970'lerde Halep'e yaptığı geziye kadar Ermenilerin ulus olarak varlıklarını yitirdiğini düşünüyormuş. Orada bir amcasını ve soykırımdan sağ kalanların oluşturduğu, işleyen kiliseleri ve okulları olan bir topluluk bulmuş. Amcasının Halep'te kalması için yaptığı ısrarlara rağmen Goryun'un dedesi Ermeni sözlüsüyle evlenmek için Muş'a dönmüş.

Yüzyıl öncesindeki kadar ölümcül bir yer olmasa da Muş Ermeniler için hâlâ güvenli olmayan topraklardı. 2011 yazında tanışmamızdan birkaç ay önce, Goryun'un erkek kardeşi şehir dışındaki aile köylerinde Kürt komşularıyla silahlı bir kavgaya karışmıştı. Çatışmayı tetikleyen olay, Goryun'un oğlunun okula giderken taktığı haçtı. Haçı Kürt sınıf arkadaşının dedesini kızdırmış ve tartışma kontrolden çıkmıştı. "Bir de bu aramızın iyi olduğu kişilerden biriyle yaşanıyor" diye söyleniyordu Goryun. Görünüşe göre AK-47'lerin de kullanıldığı çatışma sırasında ülke dışındaydı. Silahlı çatışmalar aralıklar halinde iki gün boyunca sürmüştü.

Bu olay yalnızca Ermeniler ve Kürtler arasındaki düzelen ilişkilerin sınırlarını göstermekle kalmıyordu. Anekdot devletin Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun dağlık bölgelerinde sahip olduğu veya olduğunu iddia ettiği sınırlı

kontrolünün de bir başka örneğiydi. Türkiye siyasi düzeni bozmadığı sürece şiddete diğer ülkelerden daha hoşgörülü gibiydi.

Goryun, soykırımdan sağ kurtulanlardan birinin hâlâ Dalvorig köyünde hayatta olduğunu söylemişti. Muhtemelen dünyada hayatta kalmış son felaketzedelerden biriydi. Tuhaf bir şekilde Ermenilerin sadece erkekler için kullandığı bir isim olan Aram adlı bu kadının o dönemde, yani 2011 yazında yüz üç yaşında olduğuna inanılıyordu. "İşitmekte zorlanıyor ve artık kör ama aklı hâlâ keskin ve çatışmalarda ve katliamlarda ölen herkesin ismini hatırlıyor."

Yine de bitmeyen ıstırabıma rağmen Goryun bana eşlik eden bir yerli olmadan bölgeye tek başıma gitmeme izin vermiyordu. Kaldığım otelde çalışan ve köyü, Dalvorig'e komşu olan biri eşlik etmeye razı oldu: Tehlikeli olacaktı. Bölge 19. yüzyıl sonunda Osmanlı Devleti'nin onlara karşı başlatılan ilk sistemli katliam dalgasını örgütlediği dönemde Ermeni direncinin kalelerinden biri olmuştu. Şimdiyse Kürt asiler bölgede etkiliydi ve dolayısıyla onların düşmanları, yani Türk hükümetinden maaş alan korucular veya köy bekçileri de faaldi. Yine de otel çalışanını memleketinden beni Aram'ı görmeye götürecek bir şoför bulmaya ikna ettim. Fakat şoför ona yaşlı kadının birkaç ay önce öldüğünü söyledi.

Goryun bunu telafi etmek için beni, kendisini Ermenice bir isimle tanıtan ve beni Kürt bir aşiret reisiyle konuşmaya götürecek bir dönmenin arabasına bindirdi. Bazı biyografik tutarsızlıklar olmasına rağmen bu adam kendisini başka bir meşhur Ermeni fedainin, soykırım öncesi dönemdeki direnişin liderlerinden Serop Ağpür'ün torunu olarak tanıyordu. Zirvedeki otlak alana, yani Kürtlerin yazları çadırda geçirdikleri yaylaya çıktık. Muş ince bir sis katmanının altında dağın eteklerine yayılmış uzanıyordu.

Pek bilgi sunmasa da Kürt reisle karşılaşmamız 1915 katliamlarıyla ilgili bakış açısından ötürü ilginçti. "Bizimkiler sizinkilerden hiçbirine zarar vermediler" dedi bana. Kürtlerden değil, aşiretinden bahsediyordu. Katliamlarda rol oynamış geniş bir aşiretin ismini vermekten geri durmakla birlikte hâlâ etkili olduklarını ima ediyordu. Muhtemelen soykırım zamanında Jön Türklerin Muş'taki örgütlenmesine öncülük eden Kotan aşiretinden bahsediyordu.[2] Onun referans çerçevesi Kürt halkı değil, aşiretlerdi.

Çadırıyla arasında bir buçuk kilometrenin bile olmadığı bir tepede bulunan bir gözetleme noktasına doğru horgörüyle dolu bir bakış atarak "Köy korucusu" diye ekledi. Bir korucu aşağıdaki şehri ve belki de bizi gözetliyordu. Ara sıra güneş ışığı dürbünlerinin merceklerinden yansıyordu. "Onlardan hazzetmiyorum."

Goryun bana, kaldığım otelin sahibinin Müslümanlaştırılmış bir Ermeni ve kökenini saklayanlardan biri olduğunu anlattı: İfşa olması işi için kö-

2 Kévorkian, *a.g.e.*, s. 235.

tü olabilir veya daha da beter sonuçlar doğurabilirdi. İriyarı bir adam olan Goryun, "Kendi topraklarımda korkmuyorum" diyordu. "Belki Ankara'da polisten korkarım ama kendi topraklarımda, Muş'ta korkmam." Goryun'un arkadaşı ve yine din değiştirmiş Ermenilerin soyundan gelen başka bir kişi dükkânının arka tarafını ufak bir Ermeni haçı ve Meryem Ana portresiyle kişisel bir mabede çevirmişti ama sırrının açığa vurulmasını istemiyordu çünkü kendi topraklarında olsa bile korkuyla yaşıyordu.

* * *

Akşam karanlığının ilk çöktüğü, tepenin siyah gölgeler arasında kaybolduğu anlarda inişe geçtik. Suluca köyünde Tanrı'nın Kutsal Annesi Kilisesi'nin yıkıntılarından aşağı inilen yokuşta kamp yapmış bir köylü ailesinin lambası karanlığı kırıyordu. Ermenice ismiyle Maryam Astvatzatzin, yerliler tarafından Kızıl Tepe Manastırı olarak biliniyordu. Tuğlaları ışığa ve bakan kişiye bağlı olarak kahverengi ve kırmızı tonları arasında değişen bir renk tonuna sahipti. Muş şehri uzakta, hâlâ yıldızların belirmediği bir gökyüzünün altındaki yaşam kıpırtılarıyla parlak ışık kümeleri olarak görünüyordu.

Ağır bir griple yatağa düştüğünden Goryun beni görememişti: İlk ziyaretimden bu yana üç yıl geçmişti. İlk tanıştığımız restorandaydım. Californialı akrabasından getirdiğim selamla şaşırttığım Taşoğlu ailesinin ferdi öyküyü hatırlamıyordu ve bir cenazeye gidiyordu.

Yakınlarda kadim Ermeni mahallesinin yıkımı son sürat devam ediyordu. İnşaat işçileri kiliseyi camiye dönüştürecek tahriplere ve kesimlere yol açtıkları Ermeni kilisesine girmemi engellediler. Kıvrılan sokağın aşağısındaki köşelerin birinden keskin bir kan kokusu yayılıyordu: Bir kasap dükkânının dışındaki kaldırımda bir düzine keçinin kellesi plastik bir leğenin içine yığılmıştı ve etrafında koca bir sinek bulutu dans ediyordu. Kurban Bayramı zamanıydı. Çobanlar sürülerini Anadolu'nun kasabaları ve şehirlerinden geçiriyorlardı. Geçmişte hayvanlar sokaklarda kesildiğinden kan kaldırım taşlarına ve kaldırımlara dökülürdü. Yıllardır yasaklanmış bir şey olsa da daha küçük kasabalarda ve köylerde, özellikle doğunun daha iç kesimlerinde ara sıra bu yasak deliniyordu.

Goryun bana telefon etti: Plan yapmak için bana fedai Serop Ağpür'ün torununu yollayacaktı. Eskiden Surp Garabed Manastırı'nın olduğu boş araziye yolculuk için uygun bir ücrette anlaşamadık ve Müslümanlaştırılmış Ermenilerin köyleri içinden geçecek bir yolculuk ücreti daha da artırıyordu.

İki genç Kürt adam parkın dışında yaptığımız konuşmaya tanık olmuşlardı ve bana bir arkadaşla yolculuğu ücretsiz bir şekilde ayarlayabileceklerini söylediler. Beni yakın bir restoranda arkadaşlarıyla yiyecekleri geç öğle yemeğine katılmaya davet ettiler. Masada yuvarlak yüzlü ve yuvarlak, deniz

gibi yeşil gözleri olan, başına beyaz pamuk bir eşarp bağlamış Kürt kızı Candan ile akademik araştırmalarından dolayı ismini bildiğim Alman antropolog Katharina vardı. Muş'un Ermeni mahallesinde araştırma yapıyordu. Saha çalışması, devlet tarafından "terk edilmiş bir mülk" olarak satılmış, özel bir şahsa ait çatısız bir kiliseydi. Kutsal bir kullanım amacı olsa da olmasa da Ermeni mülklerinin başına sık gelen bir şeydi bu. Kilisenin sahibi aile onu bir depoya ve mezbeleye çevirmişti. Altın aramak için kazılan kraterlerle dolu olan kilise şimdi plastik şişeler ve çöplerle doluydu. Sahipleri yıktırmak istiyordu ama yerel yönetim izin vermiyor, kültürel mirasın parçası olduğunu ileri sürüyordu.

Aslen Diyarbakır Lice'den olan Kürtlerden biri bana PKK lideri Öcalan'ın bir kitabını verdi. Kürt bayrağının renkleri olan yeşil, sarı ve kırmızılı bir kapağı vardı: *Kürt Sorunu ve Demokratik Ulus Çözümü*. Daha birkaç yıl öncesine kadar düşünülemeyecek bir şeydi ama Öcalan'ın ve ölen militanların fotoğrafları ve Kürt bayrakları artık Doğu'da olağan şeylerdi ve kimseyi korkutmuyordu. Yine de birkaç hafta sonra Yozgat'taki mola yerinde kitabı çöpe attım: Doğu Anadolu'da ordu ve emniyet yollara çok sık barikat kuruyordu ve o dönemde ağırlıkla uyuşturucu araması yapmak içindi. Fakat bir otobüs şoförü bana kontrollerden birinde polislerin bagajımla fazla oyalandıklarını, tek tek tüm eşyalarıma baktıklarını söylemişti. Polisin bulması halinde kitap başıma iş açabilirdi.

Öğle yemeğinden sonra Kürt adamlar ayrıldı. İki kadınla beraber Barış ve Demokrasi Partisi'nin (BDP) ofisine yürüdük. Parti ofisinde Candan'ın bizi arabayla götürecek bir arkadaşı vardı. İkimiz de misafir olduğumuzdan arkadaşı yardım etmeyi kabul ediyor ve o toprakların misafirperverlik kurallarına boyun eğiyordu ama çok da mutlu değildi. Hız sınırının çok üstünde araba kullanmak Muş'ta bir norm olsa da acelesi veya hoşnutsuzluğu muhtemelen normal hızımıza saatte bir otuz kilometre daha ekliyordu. Bu da arka koltuktaki Katharina'nın betini benzini attırmış ve adama –etkisiz de olsa– yavaşlaması için yalvarmaya itmişti. Kürt kız son sürat yanımızdan geçen arabaları görüp gizli gizli benim de duyduğum korkusundan ötürü Katharina'ya takılıyordu.

Tırmanmaya başladığımızda, yemlenen tavuk ebatlarında nadir, ibikli bir kuş gördüm ama kahverengiler ve günbatımının ışığında kırmızı benekler olduğunu düşündüğüm şeyler tespit ettim. Çavuşkuşu gördüğümü sandığımdan şoföre "Lütfen yumuşak bir şekilde sağa çeker misin?" diye sordum ama adam öyle sert bir şekilde geri vitese taktı ki sadece kuşu korkutup kaçırmakla kalmadı "Yumuşakça dedi! 'Yumuşakça!'" diye çığlık atan Candan ve Katharina'yı da sıçrattı. Fotoğrafını çekemesem bile hiç olmazsa anten gibi belirgin ibiğiyle kaçarken çavuşkuşu olduğunu teyit edebilmiştim.

Manastırdan geriye kahverengi tuğla duvarların parçaları kalmıştı ve içlerinde günümüze ulaşmış üç kemeriyle uzun bir duvar vardı. Bir aile yıkıntıların yanına bir çadır kurmuş ve yayla tatillerinin son günlerinin tadını çıkarıyordu. Çadırın yanından geçtik. Yanında biri ellilerinin başlarında, diğeri de yirmilerinde görünen iki kadın boş boş oyalanıyorlardı.

Katharina ve Candan onlara nereye gittiğimizi soran yetişkin kadınla sohbete koyuldular. "Ben de Ermeni'yim" dedi kadın, Katharina beni tanıştırınca. Büyükleri soykırımdan sağ kurtulan Müslümanlaşmış Ermenilerdi. "Biz Müslümanız ama Ermeni kökenli olduğumuzu kabul ediyoruz." İçine üst üste kilimlerin serildiği çadıra davet edildik ve gaz lambasının etrafına oturup çay içtik. "Elbette korkuyorduk, çok korkuyorduk" diye devam etti. "Çoğu bunu saklıyordu ama her zaman Ermeni olduğumu söyledim, kırk yıl önce bile."

Kadın sadece Kürtçe konuşuyordu ve Candan bize tercüme ediyordu. Kadın hem baba hem de anne tarafından Ermeni'ydi. Yirmi bir yaşında ikiz olan kızı ve oğlu sohbetimize katıldılar. Arada annesinin yorumlarını Türkçeye aktarıyorlardı. Kadının, hayvanları araçla ağıla geri getiren kocası da Ermeni kökenliydi ve akrabaydılar. Anadolu'daki Müslümanlaştırılmış Ermenilerin yanı sıra Hıristiyanların da Müslümanlardan kopyalayarak aldıkları bu geleneğin sebebi iki yönlüydü: Soykırımdan sonra köylerde, başta erkekler olmak üzere çok az Ermeni kaldığından veya hiç Ermeni kalmadığından kuzenler birbirleriyle evlenmeye başlamışlardı; akrabalarla evlenmenin diğer sebebi ise iki taraf da genişledikçe mülklerin aile içinde tutulmasıydı. Bu, Müslüman komşuların, özellikle de Kürt aşiretlerin, Müslümanlaşmış olsa da olmasa da Ermenilere o topraklardan gitmeleri için yaptıkları baskılara daha iyi direnmelerine yardımcı oluyordu.

"Yirmi kişilik bir ailelermiş, sadece iki erkek kardeş kurtulmuş; biri Yerevan'a gitmiş ve izi tamamen kaybolup gitmiş; diğeri ise burada kalmış" dedi kadın dedesini anlatırken. Kardeşler Torkom'un oğullarıymış. Dedesi o dönemde yedi, ağabeyi ise dört yaşındaymış. Onun nasıl Ermenistan'a gittiği bir kenara, ismini dahi bilmiyordu. Çocuklar katliamlardan birlikte kaçmışlar ama bir noktada iki kardeş ayrılmış. Civar köyünde Kürt bir ağa büyük olanı yanına almış. Onun yanında kalıp din değiştirmiş ve neticede iki kez Mekke'ye hacca gitmiş.

Kadının dedesi nihayetinde Malatya'nın köylerinden Kavar'a taşınmış, orada Kürt bir kadınla evlenmişti. Katharina neden Ermeni bir eş almadığını sordu. "Çünkü Kavar'da hiç Ermeni kadın kalmamış" diye cevap verdi kadın. "Kavar'da geriye sadece Kürt kadınlar kalmış." Yine de soykırımdan sonra Civar, Müslüman erkeklerle evlenmiş Ermeni kızlar ve kadınlarla doluydu: "Bazen bu kadınların çocuklarını öldürüyorlar ve onları eş olarak tutuyorlardı."

Candan tercüme etmeye devam ederken şunları ekledi:

> Ama ben Kürtlerle evlenmedim, kendi milletimden biriyle, bir Ermeni'yle evlendim. Katliamlar nedeniyle bir Kürtle evlenmeyi hiç istemedim, bu yüzden bir Ermeni'yle evlendim. Katliamlardan ötürü. Xian ve Badıkan aşiretleri çok Ermeni öldürdüler. Müslüman olduk ama Ermeni'yiz.

Bizi arabayla oraya getirmiş BDP üyesi de dahil olmak üzere ikisi Kürt olan yabancılar önünde bu tür bir açıklama yapmasından, bu kadının korkarak samimiyetsiz söylemlerde bulunmadığı açıktı. Korkuyla dayatılan bir inanç onun için bir sapma değil miydi? "İslâm'ın bize zorla dayatıldığını bilmiyoruz: Dedemin tercihiydi."

Oğlu bu coğrafyada kendisini Ermeni kökenli bir Müslüman olarak kabul ettiğini söyledi ama Türkiye'nin batısında Kürt olduğunu söylüyordu. "Bakış açınıza göre kendinizi önce Müslüman olarak mı Ermeni olarak mı tanımlarsınız?" Oğlu Ermenilikten önce Müslüman olduklarını söyleyerek yanıt verdi ve ikiz kardeşiyle annesi de onayladı.

Katharina röportaj sırasında bana yardımcı oluyordu ama ben onların hikâyede ve İslâm inancıyla Ermeni kökenlerinin kesiştiği kafa karıştırıcı noktada nerede durduklarını belirlemeye çalışırken eğilip büküldüğünü fark ettim. Bu Ermeniler Kilise'ye geri dönmeden ulusal kimliklerini geri kazanmaya çalışıyorlardı. Antropologların, sıradan insanların gözlerinden kaçan ince ayrıntılarla açıkladıkları yapılar olan milliyet ve dinle ilgili sorgulamalarımın basit doğası onu sinir etmişti muhtemelen.

Daha iyi bir formül olmadığından ne hissettiklerini kimlik üzerinden sorunca Katharina Müslümanlaştırılmış kadının kızıyla adeta bir olup beni alaya almaya başladı: "Haha, hoho, ne hissediyoruz?" İkisi de kendisini çimdiklemeye başladı. "Ne hissediyorum?" dedi kız hafif bir küçümsemeyle ve aramızdaki Batılı misafirden işaret alarak: "İnsan olduğumu hissediyorum." Kolunu çimdikledi. "Aa, burada ne var böyle? Kan geliyor buradan!" Katharina yirmi-otuz yıl önce İngiltere'de, lisans öğretimini tamamladığı üniversitede ara sıra duyduğum kibir veya güvensizlik dolu kısa kıkırdamalarla onu takip ediyordu. "Ukalalık yapma" dedim. Muş'un dağlık yaylalarından birinde Ermeni köylüleriyle yaptığım bir röportajın, zamanında mezun bir arkadaşın dediği gibi "başka insanların meşhur ettiği" sınıflar ve salonlardan gelen davranışlarla raydan çıkması karşısında duyduğum kızgınlıkla belki sesimi istediğimden biraz fazla yükseltmiştim. Ya da Alman tarihinin derslerini bu sohbete taşıyordu belki. Her halükârda Katharina afallamıştı ve aileyle yapılan sohbet artık berbat olmuştu. Ermeni kadın sessizliğe büründü, gizemli yüzü fenerin parıltıları içinde okunmaz olmuştu.

* * *

"Anne... anne... anne! Aaanneee! Anne!" 1970'lerde şehirde büyümüş İstanbullu bir arkadaşım "anne" sözcüğünden nefret ediyordu çünkü annesi ona ve kardeşine sokakta artık Ermenice "mama" dememeyi ve ona Türkçe hitap etmeyi tembihliyordu. Muş'taki bu çocuk Daron Ermenileri Hemşehri Derneği'nin başkanıyla diyaloğu sürdürmeyi imkânsız hale getirecek kadar gürültülü bir şekilde bağırıyordu ve yirmi dakikadır da bağırtısı kesilmiyordu. Dernek bir yüzyıllık sessizlikten sonra ortaya çıkmaya karar vermiş bir topluluğu temsil etmek için daha birkaç hafta önce kurulmuştu. Bu Ermeni bölgesinin kadim ismi *Daroni Aşxarh*, yani klasik dille Daron Ülkesi'ydi ama modern dilde *aşxarh* "dünya" anlamına geliyordu. Daron Dünyası.

Kalkıp girişe doğru yürüdükten sonra çocuğa sessiz olmasını söyleyince Diyadin endişeyle gözlerini yukarı çevirdi. "Sadece bir çocuk" dedi bana. "Rahat bırak onu." Yine de Diyadin'in adeta perdeyi andıran sarkık bıyıkları altından fısıldadığı sözcükleri anlamak imkânsız olduğundan küçük çocuğa pek de babacan olmayan bir tonla sakin olmasını veya gitmesini söyledim.

"Birader, burası aile mahallesi" dedi Diyadin. Röportajı yarıda kesecek kadar bozulmuştu. "Biz burada meseleleri böyle halletmeyiz." Çıkmamı istediğini gizleme zahmetine girmeden başka işlerle meşgul olduğu için gitmemizin iyi olacağını söyledi.

Çocuğa sesimi bile yükseltmemiştim. Ancak daha sonra Diyadin'in verdiği aşırı tepkinin sebebi kafama dank etti. Yine de röportajdan anladığım kadarıyla bunun gibi ufak bir şey öngörülemeyen sonuçlar doğurabilirdi. Diasporalı bir Ermeni'nin bir Müslümanın küçük oğlunu ufak bir şekilde azarlaması, Muş'ta korkuyla ve saklanarak geçen bir yüzyılın ardından kapılarını yeni açmış bir Ermeni hemşehriler derneğinin ofisi önünde topluluklar arası bir kan davasına dönüşecek şekilde tırmanabilirdi. Diyadin artık ofisten çıkmamı istiyordu.

Biraz yumuşaması yarım saat sürdü ve davetsiz gelen misafirlerin onu daha iyi bir ruh haline sokmasıyla mümkün oldu. Ardından sohbetimize devam ettik ancak önce yerel komşuluk kurallarıyla ilgili bir uyarıda daha bulundu. Üç ziyaretçinin Yağnik köyünden geldiğini, anne tarafından Ermeni olduklarını söyledi Diyadin: "Muş'un yarısı anne tarafından Ermenidir." Ziyaretçiler güldü ama Diyadin'le ben tarihe gösterdiğimiz hassasiyetin açıkça farklı olmasından ötürü gülmüyorduk. Tıknaz ve sarışındılar, yüzleri çok beyazdı ve küçük burunları vardı.

Uzun boylu ve ciddi görünümlü Diyadin derneğin kurucularından biriydi. Sayfaları parçalanmış bir kitap gibi yarım yamalak bir Ermenice bilgisi vardı: Bulanık bir hafızadan tek tek çıkardığı sözcüklerle, Sason lehçesinin bir türevini tereddütlü bir şekilde konuşuyordu. Kreş çağındaki çocuklara gösterdiği

bu tutum, yüzyıllar boyunca işgalci dalgalarına direnen bir bölgeden gelmesi nedeniyle çok daha dokunaklıydı. Çocuk Müslüman bir Kürt olduğu için çocuğa uslu olmasını söylemeye bile cesaret edemiyorlardı. "Sessiz kalırsan kimse sokakta bunu sana hissettirmez ama devlet biliyor" dedi bana nihayet yumuşadıktan sonra. "Nüfus kayıtlarımızda devlete kimin Ermeni olduğunu söyleyen gizli kodlar var."

Ermeni topluluğun büyük bölümü soykırımdan sağ kurtulmuş yerli kadınların ve çocukların soyundan gelenlerle 1940'ların başında dağın diğer tarafından, yani Sason'dan Muş'a taşınmış kişilerden oluşuyordu. Kürt aşiretlerin bitmek bilmeyen şiddeti ve sıkıntılı maddi koşulların yol açtığı geniş bir göçün sonucunda gelmişlerdi.

> Dedem Sason'dan gelmiş. Körmüş: Gözlerini katliamlarda kaybetmiş. İlk eşi soykırımda öldürülmüş ve ikinci bir eş almış. Şigo aşiretinden bir ağa için çalışmış. Bazılarımız ceset yığınlarının altında kurtulmuşuz ve bazıları komşuları tarafından saklandıkları için kurtulmuş ya da kadınların durumunda eş veya hizmetçi olarak alındıkları için. Bazıları İslâm'la geçen yüz yılın ardından asimile olmuşlar. Bazıları İslâm'dan kendi dinlerine geri dönmüyor. Mecbur bırakılmışlar ama Kiliseye dönmüyorlar.
>
> Örneğin bizimkiler Muş'a en yakın köy olan Mongok'ta yaşamışlar. Kalmaya devam etmişiz; bir süre sonra baskılar dinmiş ama büyüklerimiz soykırımdan sonraki yıllar boyunca inanılmaz şiddete ve tacize maruz kalmışlar: inanılmazmış, çok. Geçmişte hiç bilgisayar, internet yoktu, yalnızdık ve korkuyorduk. On-yirmi yıl önce çoğu insan şunu demiyordu: biz Ermeni'yiz, biz *Hay*'ız. Söyleselerdi burada kalamazlardı.

Ninesi elli yıl önce hâlâ ayakta olan Arak Manastırı'na Ermeni arkadaşlarıyla dua etmek için giderken onu da yanında götürüyormuş: Manastır 1960'ta patlatılmış ama yıkıntıları bugüne dek varlığını sürdürmüş. Diyadin o dönemde dokuz yaşındaymış. Bu geziler sırasında biraz Ermenice öğrenmiş ama bu yaşlı Ermenilerin okudukları şeyleri anlamıyormuş. "Nasıl dua edileceğini bilmiyorduk" diyordu.

> Ninemle birlikte her pazar dua etmeye giderdim ama 1935 civarında Müslüman olmuştu. Ağpik köyünde dedemle evlenmiş ve bir süre sonra ikisi de din değiştirmiş. Adı Avedis'miş, Ali olmuş. Ninemin ismi de Nurhan'mış ve Nurheddin olmuş. 1935 civarında olmalı.
>
> Katliamlardan mırıldanarak, kapalı kapılar ardında veya bir ormanın kuytuluklarında konuşurlardı. O dönemde köyümüzde dört Ermeni hanesi vardı: Sulul, Haci, Ömer ve Ferman. Bunların hepsi Sason'dan gelen insanlardı ve Ermenice konuşuyorlardı. Babam da 1986'da ölünceye dek bu dili konuştu.

Ermeni olduğumuz için korkuyorduk ama aynı zamanda buranın yerlisiydik, burada doğup büyümüştük, bu yüzden bizi biliyorlardı: Komşuyduk. Küçükken biraz Ermenice konuşabiliyordum ama sonra bütünleşmek için Türkçe ve Kürtçeyi öğrendik çünkü Ermenice konuşacak kimse yoktu. Neden dua ettiğini sorunca kızmasından ninemden bazı Ermenice küfürler de öğrendim.

Duaları hatırlamıyordu ama kötü sözcükleri "hiç unutmuyordu".

Korku geçmişte kalmamıştı. "Ermeni kökenli çoğu insan Muş'ta kimliklerini itiraf edemeyecek kadar korku içinde" dedi. "Muhtemelen nüfusun en az üçte biri Ermeni kökenli, belki sayıları kırk bine kadar çıkıyordur ama söylemezler. Bir sebebi de önemli olanın milliyet değil din olduğuna inanmaları." Muş'ta yüz yıldan sonra ilk kez kendilerini göstermişlerdi ve insanlar cesaretleri karşısında "şaşırmıştı". "İnternette tehditler alıyoruz: 'Dedelerimizi-ninelerimizi öldürdünüz, kim olduğunuzu biliyoruz' tarzı şeyler."

Yine de keşke yirmi yıl önce ortaya çıksaydık diyordu. "O vakitler Muş'ta daha çok *Hay* vardı" dedi. "Örneğin yirmi-yirmi beş yıl önce köyümüzde en az yüz Ermeni vardı ama şimdi herkes tasını tarağını toplayıp gitti ve bizler, sağ kalanların torunları burada bir başımıza kaldık: Okullara ihtiyacımız var, dili öğrenmemiz gerek." Devlet bunu istemiyordu. Diğer toplulukların bel bağlayabildiği insanlardan veya kurumlardan destek almadan, kendi başlarına halletmek zorunda kalmışlardı. İstanbul'da hemşehri dernekleri, kiliseler ve okullar vardı ama Türkiye'nin bu kısmında işler farklıydı. "Burası doğu" dedi. "Burada katliamlara tanık olduk." En fazla anne tarafından gelen soylarını kabul etmeye cesaret ediyorlar. "Bizler herkesin ninesiyiz ama kimsenin dedesi değiliz" diye yorumda bulundu ataerkil toplum yapısına alaycı bir dokundurmada bulunarak. "Hepimiz dedelerini de tanıyoruz ama söylemezler."

Bir adam içeri girdi ve sessizce Diyadin'in yanına oturdu. Ondan hava durumu veya nedeni belirsiz bir hastalık gibi "korkuya" yapılan bu muğlak atıfları haklı çıkaran örnekler isteyinceye kadar sessizliğini korudu. Neden korkuyorlardı?

"Müslümanlardan" dedi yeni misafir. Diyadin bu noktada araya girip onun ne tarihçi ne de imam olduğunu, dolayısıyla din hakkında hiçbir şey bilmediğini söyledi. Manastır kalıntılarının yanında duran yayladaki kadın ve çocukları gibi soykırımı tartışmaktan, ismiyle anmaktan ve Kürt failler hakkında açıkça konuşmaktan hiç çekinmiyordu. Ne var ki İslâm çizgiyi çektiği yerdi. Sonra Sasonlu bir Ermeni'nin bana söyleyeceği gibi dinî muhafazakârlık Muş'ta Kürt milliyetçiliğinden daha güçlüydü. Ayrıca Goryun'un oğlunun okula giderken taktığı haç yüzünden çıkan silahlı kavgayı hatırlamıştım.

"Müslüman mısın?" diye sordu yeni konuk.

"Bu sorunun konumuzla alakası yok" diye yanıt verdi Diyadin. "Hepimiz buranın yerlisiyiz ve burada herkes Müslüman..." ama yeni konuk hemen lafını kesti: "Biz Müslümanız ama dini yaşamıyoruz ve din hakkında hiçbir şey bilmiyoruz." Yağnik'ten gelen misafirlerden, yani anne tarafından Ermeni kökenli olanlardan biri konuşmaya katıldı: "Burada Türkiye'de dinin, dilin, ırkın önemi yok: Hepimiz insanız; Süryanisi, Yahudisi, Ermenisi, hepsi inançlarını yaşama özgürlüğüne sahip." Özellikle annesi Ermeni bir Kürt olarak soykırımla nasıl bir ilişkisi vardı? Tek yorumu "Görmedim" oldu. Özellikle küçük çocukla yaşanan olayın ardından aile geçmişi hakkında başka sorular sormamı ve özellikle anne-babasının nasıl tanıştığını sorgulamamı önleyen tek şey düşmanca duygular uyandırmama isteğiydi. Diyadin bir sfenksin ifadesiyle bakışlarını karşısındaki beyaz duvara sabitlemişti.

"Millet önce gelir" dedi Diyadin:

> Örneğin erkek kardeşim Müslüman ama Ermeni. İkisi birden. Nasıl olabilir? O da var. Şimdi diasporada bunların hepsinin Hrant Dink'ten sonra ortaya çıktığını söylüyorlar ama çok öncesinde bile, ninem din değiştirmesine rağmen Hıristiyan olmayı sürdürdü. Fakat kimse bundan bahsetmiyordu, geride onların yanında hiç Hıristiyan kalmamıştı neredeyse, hiç rahip yoktu. Bu bölgelerde ne yapacaklardı? Doğudayız.

Burası Ortadoğu diye ekledi. "Faşistlerle, dinci yobazlarla, tehlikeli insanlarla baş etmek zorundayız [...] burada öldürülebiliriz." Bunların yurtdışındaki Ermenilerin bildiği şeyler olmadığını söylüyordu. Onlar sadece Hrant Dink'in cinayetinden sonra İstanbul sokaklarına çıkan kalabalıkların taşıdığı pankartları gördüler. "Hepimiz Hrant'ız, Hepimiz Ermeni'yiz." Fakat en başta Dink'in öldürüldüğünü de hatırlamak zorundaydılar. "Doğuda ve Ortadoğu'da demokrasi işlemiyor" dedi. "Tarih bunu öğretiyor, imkânsız." Tutumu ve sesindeki sertlik tamamen kaybolmuştu, artık çocuğa verdiğim tepkiden duyduğu rahatsızlık tamamen yatışmıştı ve tüm ziyaretçilerin çıkması, muhtemelen onların önünde tartışılamayacak kadar endişe verici saydığı alanlara girmesini sağlamıştı:

> Bu civardaki insanları tanımıyorsun. Şu önceki adam her ırktan, dilden ve dinden insanın burada yaşayabileceğini söylüyordu ama bu bölgelerde bunu görmüyorsun. Uyandığında gördüğün şey din, yatağa gittiğinde gördüğün şey din ve tek önemli olan bu. Sana bir şey söyleyeyim: Ben Hıristiyanım. Kimliğimde yazmıyor ama Hıristiyanım. Onlar anneleri veya nineleri Ermeni olan Kürtler; tamamen asimile olmuşlar.
>
> İlerici insanları kazanmamız gerek. Özür dileyen Kürtler var: Bu insanlar var ama bu ülkede otuz milyon Kürt var. İlk grup azınlık. Yine de evet, Erme-

nilere daha yakınlar. Yirmi beş yıl İstanbul'da yaşadım ve bir dolu Kürt arkadaşım oldu ama tek bir Türk arkadaşım olmadı. Yirmi beş yılda tek bir tane bile olmadı. Fakat aşiretlere bağlı Kürtlere göre Hıristiyanlık bu topraklarda bitti ve tekrar görmek istemiyorlar. Daha yirmi-otuz yıl önce bir Ermeni'nin yaşamı bir köpek veya tavuğun yaşamından daha değersizdi: Cinayet işlesen yanına kalırdı. Bizi burada istemiyorlar.

BEŞİNCİ KISIM

GARİN

8

Erzurum

Mihrabın duvarlarına kazınan duvar yazısı, birkaç isim ve sözcük dışında tuhaftı:

Մովսէս
Բէյի այս գիր
Ռուբէն կիսուցօտօ
Իգ
ԵԿի ես մարքար
Առստաւմեաց ի գիւղն
Խօմապերտրիրացու
Չոր մն Ա Ռուսին ծեռնին ես
պէտք է
Ասյասայ կէնիի էս ժամի
մսօվ՝
ի 1917ի ի օկօստօսի Գէին
Գրիգորի նեանց
Գուղ ուզուլարցի եմ

Movses
Peyi ays gir
Ruben kisstsoto
Ig
YEKi yes markar
Arrstavmyats i gyuğn
Xomapertriratsu

Çor mn A Rusin dzermin yes
betk e
Aayasay kenii es jami
msov`
I 1917i i okostosi Gein
Grigrori nyants
Guğ uzulartsi em

Sadece üst satırlar ve en alt satırlar biraz anlam ifade ediyordu. Kişilerin ve köylerin isimleriyle "Ruslardan" bahsedilen yer de buna dahildi. 16 Şubat 1916 günü yaptıkları taarruzda Rus kuvvetleri şehri ele geçirmişti. Tarihsel koşullar; sözcüklerin olmasa bile Ermeni karakterlerin belirginliği ve en önemlisi de 12 Mart 1918'de Osmanlıların kenti Kürtlerin yardımıyla yeniden ele geçirmesinden önce, 1917 Ağustosu'nun o gününde (belki de Ermeni alfabesinin üçüncü harfinin işaret ettiği gibi üçünde) o kilisede bulunan Ermenilerle ilgili bir şeyler anlatmak için telaşla kazılmış yazılardaki aciliyet hissi olmasa abuk subuk bir şey olarak görülebilirdi. Bu topraklardaki kıyımlar soykırımdan sonra üç yıl daha sürecekti. Erzurum'un hemen dışındaki Gez köyünde bulunan Surp Minas Kilisesi'nin içinde yazan ve güçbela anlaşılan bu satırlar, belki de girişte görülen kurşun delikleri nedeniyle sıkıntılı bir ruh halini iletiyordu. Ermeni kenti olan, Türklerin ve Kürtlerin Erzurum olarak adlandırdıkları Garin'de yaşanmış o olaylı zamanlardan kalma bilinmeyen bir hadisenin işaretiydi. Belki de vandallar tarafından birçok defa kirletilmiş yıkık bir kilisede yazan son Ermeni yazıtlardan birini ve Türkiye'de tipik olan kameri yüzeyini görmenin dokunaklılığıydı. Bazı fresklerin hayaletleri varlıklarını korumuştu: Eliyle insanları kutsayan hale içinde bir baş; bir ejderhanın ana hatları; kırmızı bir atın bacakları ve toynakları. Saygısızca yazılan şeyler kırmızıya boyalıydı. Ortam oldukça kasvetliydi: Kilise kendi topraklarına yabancı hale gelmiş, etrafı gelişigüzel bir tarzda inşa edilmiş veya hiç tarzı olmayan alçak beton binalarla çevrilmişti. Surp Minas, bazı akbabalar artık artıklardan başka hiçbir şey vermeyen bir toprakta dişe dokunur bir şeyler bulma umuduyla tembel tembel daire çizerlerken pislik yığınlarının üzerinde aç bir şekilde vızıldayan sineklerin uğrak yeriydi.

Batı Ermenistan'ın kısa süren kurtuluşunun son günlerinde bir adamın veya bir grup adamın (en azından orada listelenen isimlerle Movses, Rupen ve Grigor'un) bıraktıkları mesajı çözmeye çalışırken yüzyıllık duvar yazısının üzerimdeki büyüsünü kilisenin dışında acı bir fren sesiyle sağa çeken bir arabanın gürültüsü dağıtmıştı. Tehditkâr çehreleri olan üç adamın kertenkele çevikliğiyle yerdeki deliklerden kaçınarak kiliseye koşmaları baştaki kaygı

verici hissi doğrulamıştı. Kraterlere hiç bakmadan yanıma, mihraba gelmelerinden alana aşina oldukları ortadaydı.

En kızgın olanları "Kimsin sen?" diye sordu. Mavi gözlü genç bir adamdı, kemikli bir yüzü vardı ve sert çehreli biri gibi davranıyordu ama esas patronun yardımcısı olduğu belliydi. Görünüşe göre başları "hoca" dedikleri, belki bir öğretmen veya imam olan adamdı. Muhafazakâr Müslümanlara özgü bir biçimde uzun bir sakalı vardı ama hiç bıyığı yoktu ve yeşil bir takke ile kurta denen beyaz, bol bir gömlek giyiyordu. Hoca'nın ağzı yarı açıktı, sıktığı kahverengi dişlerini gösteriyordu. Üçüncüsü en irileriydi. Yirmilerine gelmiş tombul, şekli çanları andıran bir gülümseyişi olan bir adamdı. Küçük gözleri kalın kaşları altında kaybolmuştu ve yanındaki iki haydut özentisinin onu çekip çıkardığı hoş uykulu hale döner gibi aşağı bakıyordu sürekli. Gözlerinde kapak yokmuş gibi görünecek kadar gözlerini kırpmayan büyük mavi gözlü olan bağırarak Türkçe sorular soruyor, İngilizce ve İspanyolca verdiğim yanıtlar alıyordu. Bu onları yıldırmış ama gardlarını da indirmişti. Birbirlerine "Bu o değil" mealinde bakışlar attılar. Duvar yazısının ne dediğini bilmek istiyordu ama iri ve en zararsız görünümlü arkadaşları, ben numara yapmaya devam ederken kırık dökük bir İngilizceyle çeviri yaptı ve "Ermenice" hakkında bir şeyler söyledi. Bunun üzerine ona Ermeni olup olmadığını sordum çünkü gerçekten öyleymiş gibi görünüyordu. "Hayır, hayır, ben Arabım" dedi ve kazılmış harflerin Arapça olup olmadığını sormamla gösteri devam etti. Aptal turist rolüm hiç de ikna edici değildi muhtemelen ama kısa süre içinde, özellikle de "Gülümseyin!" diyip fotoğraflarını çekmem, imamın ve mavi gözlü adamın yüzlerini elleriyle kapatmaları ve hocanın sigara içenlere has dişlerini sergileyen kızgın sırıtışı gülümseme yerine geçebilecek olsa bile hiç gülümsemediklerinde üçünün de ilgisi azalmıştı.. Ancak Arap, kraterlerden birine bakmasına rağmen gülümseyerek komutuma uydu ama uykulu yüzünde çoktan donup gitmiş bir gülümseme vardı. Kısa süre sonra dar kapıdan bir kertenkele gibi çıkıp uzaklaşan ikinci sorumlu kişinin önderliğinde kiliseden çıktılar..

Atalarımın "altınlarını" (onların ifadesiyle "Ermenilerin altınları"nı) geri almak için geldiğimi düşündükleri ve taksi şoförümün beni ele verdiği ortadaydı. Şoförü arabada kestirirken buldum. Çıplak ayaklarını şoför mahallindeki yan camdan dışarıya uzatmıştı. Kısa süre içinde geri döndüğümü görmenin şaşkınlığıyla "İçinde hiçbir şey yok mu?" diye sordu. Umursamıyormuş gibi davranarak harabe bir kilise olduğunu mırıldandım. Muhtemelen suç ortağı hazine avcılarıyla ve mezar kazıcılarıyla çoktan ganimetleri bölüşme planları yapmışlardı. Amatörlerin define alanları üzerine "bilgiler" paylaştıkları web siteleri vardı. Kilisenin yakınlarında bazı harabe binalar da vardı. Onarılmadan bırakılmış ve binalara has ağır bir ölümle can çekişiyor-

lardı. Ekosistemin sadece tek bir tarafı, bu topraklardaki yapı ustalarının (bu şehirleri inşa ettikleri için kelimenin tam anlamıyla uygarlaştırıcı insanların) emeğiyle yaşayan kısmı hayatta kalmıştı ama fatihler yeraltına gömülü hazinelerle, gücün verdiği hakkın nimetleriyle geçinme alışkanlıklarını üstlerinden atmamışlardı. Çünkü hiçbir şey ekmeden alan kişilerin verimsiz kürekleriyle eşelenen toprağın vereceği bir şey kalmadığında bile olduğu gibi, şiddet hiçbir gerekçe veya açıklama gerektirmez ve her zaman yönetenlerin ulusu için son derece faydalı olagelmiştir. Çıktığımda akbabalar kilisenin tepesine tünemişlerdi.

Kirkor Menaf, orada öğrenci olduğu için çok iyi bildiği bir şehir olan Erzurum'da ekstra dikkatli olmam konusunda beni uyarmıştı. Genelde bir sözcüğü nadiren çok kullanan ölçülü bir kişiydi. Fakat ona Erzurum'da olduğumu söyleyince beni Ermenileri aramaktan vazgeçirmeye çalıştı ve çok riskli olduğunu düşündüğü için tanıdığı kişilerin iletişim bilgilerini vermeyi reddetti. Dindar bir Müslüman ve (İslâmi yönelimi nedeniyle Erdoğan'ın Adalet ve Kalkınma Partisi'ne sempati duyduğundan şüphelendiğim için için belki bu konuda aynı fikirde olmayabileceğimize inandığından) benimle Türkiye siyasetini tartışmaktan kaçınan biri olarak, İslâmi bir ilim merkezî olarak sevdiğini bildiğim şehri "faşistlerin yuvası" olarak etiketlemesi beni şaşırtmıştı. Kirkor Menaf sosyal bir ağ üzerinde tanıdığım ilk Müslümanlaşmış Ermeni'ydi ve o dönemde milletini sınıf arkadaşları ve meslektaşları arasında gizli tutuyordu.

Bunun ve açgözlülüğün ufak tefek ipuçları vardı ve daha fazla sorgulamamak güvenli olacaktı. Otogardan şehre gitmek için arabasına bindiğim ilk taksi şoförü, Ermeni kimliğimi açıkça söylememi sağlayacak kadar nazik görünüyordu. Şehirde Ermeniler var mıydı? Evet ama artık tanıdığı kimse yoktu. Korkuyorlar mıydı? "Hayır, sadece Ermeni olduklarını söylemiyorlar." Arabayla giderken ailemin soyadlarını tartışıyorduk. Sadece bir kez, o da ninemin kızlık soyadının "Kuyumcuyan" olduğunu söylediğimde gözlerini yoldan çevirip bana baktı. "Kuyumcu" olan babasının mesleğini soyadı olarak almıştı. Şoför tekrar etmemi istedi: "Kuyumcuyan mı Koyuncuyan mı?" İkinci seçenek yani "koyuncu" bana sunduğu seçenekler içinde daha güvenli olanıydı ve ben de şansı kaçırmadım. Beni eski bir Ermeni kilisesine götürdü. Muhtemelen 1996'da camiye dönüştürülmüş Demirciler Kilisesi'ydi.[1] Daha önce talep geri çevrilmişti ve Türkiye'de İslâmcı bir yönetimin olduğu kısa dönemde gerçekleşmişti. Fakat kutsalı saygısızlık görmüş kilisenin bulunduğu Yakutiye ilçesinin belediye başkanı Muhyettin Aksak nihayet izin alınca

1 Türkiye yazınında aktarılanlara göre bu kilise 16. veya 17. yüzyılda inşa edilmiş "Ortodoks Ermeni" (Apostolik Ermeni Kilisesi anlamına gelir) kilisesiydi ama adından bahsedilmiyordu. Ermeni yazınında yer alan bazı raporlar 1840'ta inşa edilmiş St. Mary's Kilisesi olduğunu söyler.

dönüştürme işleri için para toplanan bir kampanya örgütlemişti. Yapılacak işlerin arasında İsa ve Meryem Ana'nın fresklerinin boya ve alçıyla badanalanması ve yarım kubbenin yıkılıp yönünün kıbleye çevrilmesi de vardı: "Bir taş da kıbleye sen dönder." Dindar seçmenlerini, bir kilisenin tahrif edileceği bu ahlâken yüce çabaya böyle davet ediyordu. Bu ateşli derecede dindar politikacıyı harekete geçiren niyetler hakkında hiçbir şüpheye yer bırakmamak için "Fetih Camii" olarak tekrar adlandırılmıştı. Belki de meşru sahiplerinin bir yüzyıl önce ölüm yürüyüşlerine çıkarılmasından sonra kiliseyi ele geçirmek için verdiği çabada Aksak, Türk bürokrasisinin inatçı formaliteleriyle karşılaştığı için bu isim verilmişti.

Ardından eski Ermeni mahallesini incelemeye çıktık. İkinci katları çıkıntılı eski evler öyle harap bir vaziyetteydi ki 1915'ten bu yana üzerlerinde çok az iş yapılmış gibi görünüyordu. Birinin gölgesi altında oturup tespihleriyle oynayan iki ihtiyar adam bizi durdurdu. "Su mu içiyorsun oğlum?" diye sordu içlerinde en ufak tefek olanı afallamış bir ifadeyle bakarken. Diğeri ise onaylamaz gözlerle bakıyordu. "Yabancı o" dedi taksi şoförü. "*O* mu yabancı?" diye şaşırdı yaşlı adam yüksek sesle, çehremi yeterince yabancı bulmadığından. Ramazan o gün başlamıştı. İslâm'ın katı gereklilikleri Türkiye'de eşit bir şekilde gözetilmiyordu ama Sepasdia veya Sivas'ın doğusunda başlarını kapatmayan kadınların sayısı azalırken başlarında Mekke'ye hacca gidenlerin beyaz takkelerinden olan adamların sayısı artıyordu. Erzurum'da Türk milliyetçiliği Osmanlı zamanlarında olduğu gibi İslâmcı coşkuyla sembiyotik bir ilişki geliştirmişti. O dönemlerde ikisi birbirini öyle besliyordu ki, öyle tek ve aynı bir şeye dönüşmüştü ki yerel Kürt nüfusunun kimliği, hudut bölgesine has bu özgün dinamiğin içine çekilmiş ve seyrelmişti.

Kirkor Menaf'ın uyardığı şeylerin ipuçlarını görmek için bir gün yeterli olmuştu. Sabah postanedeki pul bölümünün yöneticisi bana öfkeyle bağırmış, postaneyi dolduran diğer müşteriler monoloğun ardından büyük bir merakla toplanmışlardı: Her şey pul klasöründeki ilk sayfada Van'daki Ahtamar Kilisesi'nin resmini taşıyan bir pul olduğu için başladı. "Demek kiliseleri istiyorsun?" Bu soruya ve arkasından Hıristiyan olup olmadığım sorusuna evet diye yanıt verdim . "Burada kiliseler var ama Avrupa'da hiç cami yok ve Müslümanları öldürüyorlar." Ardından Batı'da Hıristiyanların Müslümanları katlettiğini ancak Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudilerin Türkiye'de "kardeş gibi" yaşadıklarını söyleyen öfkeli bir tirada başladı. Sonra da internetteki tanışma sitelerinden birinde Katolik Filipinli bir kadınla tanışan ağabeyini gururla anlatmaya koyuldu. Filipinli kadınla evlenmeye karar vermiş ve onu Erzurum'a getirmişti. Kadın burada yeni kocası sayesinde İslâm'ın harikalarını keşfedip inancını terk etmişti. Müşteriler için normalde sıkıcı geçen bekleyiş, bu sayede pullardan sorumlu kişinin ağabeyinin siber âlemdeki ro-

mantik yaşamına bakışla canlanmıştı. Muhtemelen içlerinden çoğu için bu muhabbet, nefret dolu politik ve dinî laf kalabalığının geriye kalanından daha ilginçti. Nitekim kulakları ve zihinlerinin bu nefret dolu söylemlere daha aşina olduğuna şüphe yoktu ama yengesinin kökenleri, o uzun sırada bekleyen insanları, aşiretlerden kadınlarla evlenmeye hâlâ büyük kıymet veren en geleneksel şehirlerden Erzurum'un güzel kadınlarında neyin yanlış olduğunu sorgulamaya itmiş olmalıydı.

Anlaşılan o ki bu pul satıcısı, birkaç hafta önce, yani Temmuz 2011'de Norveç'te yaşanan terör saldırılarına sinirlenmişti. Saldırıda aşırılıkçı biri yetmiş yedi insanı öldürmüştü. Anders Behring Breivik Başbakanlık Ofisi'nin dışındaki binalardan birini ve iktidar partisinin örgütlediği bir gençlik yaz kampını hedef almıştı. Kurbanlarından hiçbirinin İslâm'la belirgin bağları olmasa da Müslüman karşıtı bir duyuruda bulunmuştu. Anlaşılır biçimde, New York'tan şehri ziyarete gelmiş bir Ermeni, Erzurum'da, beyaz bir aşırılıkçının İskandinav topraklarında işlediği bir nefret suçunun öfkesi ve kızgınlığını çıkarmak için meşru bir hedefti.

Postane çalışanının yüzü hâlâ öfkeden kıpkırmızıydı ama şimdi bana kızarmış gözlerle ve sadistçe olduğunu düşündüğü bir gülümsemeyle bakarak kendisini mahcup duruma düşürmüştü. Bir yandan da haklı olarak beni gücendireceğini düşündüğü pullarla dolu sayfaları çevirmeye devam ediyordu. İçlerinde her renkten ve fiyattan çok sayıda Atatürk pulu vardı. Israrla aldığım pulun 1 Lira 30 kuruş olduğunu söylüyordu ama bu, Türkiye'nin atasının yüzü, yayılmış kırmızı ışıklar içinden geçen tanklar, Türk birliklerinin geçit töreni, düz ve dalgalanan Türk bayrakları için ödeyeceğim miktardan fazlaydı. Şimdi Ermeni olmamın anlaşılmasının getirdiği tatminle adamı biraz yatıştırmak için Türk savaş uçaklarının bir pulu ve Ahtamar Kilisesi'nin olduğu pullardan birinin yanı sıra üzerinde yerel kuşların ve Van'a ait bir dizi sembolik mimari yapının olduğu pullar da aldım. Ayrılmadan önce gülümseyip elini sıkarak, onunla fikir alışverişi yapmaktan ne kadar memnun kaldığımı söyleyip kafasını karıştırdım ve ilk kez nefretle bakan gözlerini benden ayırdı.

Akşam eğlencesi ise bir kafenin yöneticisinden geldi. Ermenilere olan nefretine rağmen oldukça uzlaşmacı bir arkadaştı. Yine de Erzurum'un eskiden Ermeni şehri olduğunu ama "savaş" yüzünden Ermenilerin burayı "terk ettiklerini" söylüyordu. Şimdi soydaşları büyüklerinin hazinelerini çıkarmak için "otobüslere doluşup" buraya geliyorlardı. İlgileniyormuş gibi yaparak ne çıkardıklarını sordum. "Altınları" derken ne dediğini anlamamış gibi yaptım. "Altın"ın İngilizcesini hatırlayamayınca ona cep sözlüğümü uzattım. Gözlerini ufak şeye yapıştırdı ve ben çayımı içerken pire kadar küçük harflerle yazılmış ilk "a"dan itibaren her sözcüğü keşiş sabrıyla taramaya koyuldu. "Hah,

altın işte!" diye çığlığı kopardı, iki bardak çaydan sonra: "*Gold*!" Tek gereken metal dedektörüydü ama Türkiye'de çok pahalıydı. Amerika'da ne kadardı? Muhtemelen daha önce ziyaret ettiğim internet kafeye bakan gencin de aklında benzer bir şey vardı çünkü Gez'deki Surp Minas Kilisesi'ne adanmış web sitelerini tararken arkamda durup eski monitörden yüzünün yansıdığını görünce onunla yüzleşmek zorunda kalmıştım. "Altın" için kullanılan özgün Türkçe sözcük görünüşe göre "*ık*" gibi bir şeydi ama Türki toplulukların 11. yüzyılda Ermenistan'ı istila ettikleri ilk dalga sırasında bu sözcük hâlâ tabuydu ve "sarı metali" adlandırmak üzere kullanılıyordu. "Altın" sözcüğünün etimolojisi böyleydi.

Erzurum'da son geceyi Eski Evler kafede geçirdim. Etrafı çevrili bir avlusu olan, restore edilmiş eski bir malikâneydi. Kasılıp duran bir tavuskuşunun görüntüsü beni oraya çekmişti. Fakat adımlarımı o yöne çeken gelen müzik olmuştu. Gitarlı ve udlu müzisyenlerden oluşan küçük bir grubun şarkıcısı mikrofonu alıp sıradaki şarkının, kentin "eski sahipleri" Ermenilerin bıraktıkları miraslardan biri olduğunu söyledi. Ardından da Ermenice *Sari Ağçig* türküsünün Türkçe versiyonu olan "Sarı Gelin"in yumuşak bir yorumuna başladı. Vokalist çok tereddütlü de olsa konserden sonra konuşmayı kabul etmişti. Ermeni değildi ama ud çalan müzisyen alaycı bir şekilde öyle olduğunda ısrar ediyordu. Erzurum'da birine şaka yollu "Ermeni" olduğunu söylemek bir hakaretle eşanlamlıydı ve müzisyen de açık bir şekilde bunun gerçek bir Ermeni önünde uygun bir şaka olduğunu düşünüyordu. Masanın etrafına bir dolu müdavim toplanmaya başladı. İçlerinde beyaz kurtalı ve hacı takkeli kişiler de vardı. Aralarındaki fısıltıları duyduğumdan "Ermeni"ye şöyle bir bakmak için geliyorlardı. "Müslüman mısın?"

Soru, kılık kıyafeti ve davranışlarıyla bana diğer altın arayıcılarıyla Surp Minas'a gelen imamı hatırlatan bir adamdan gelmişti. Neden öyle düşünmüştü? "Sakalın." İsa'nın da sakalı vardı diye karşılık verince herkes gürültülü bir kahkaha attı. Sadece bu adam gülmüyordu ve gülümsemeden yürüyüp gitti. Berrak bir yaz akşamıydı ve havada hiçbir tehdit yoktu ama en azından Ermenilerin tarihini kabul edecek kadar düzgün olduklarını düşündüğüm bu müzisyenlerle birlikte her şey çok tuhaftı. Yine de Türkiye'de bir hakaret veya şaka olabilecek gelişigüzel bir ırkçılıkta ortaklaşabiliyorlardı. Fakat çarpık olsa da zayıf mizah anlayışı, normalde düşmanca olan bir ortamda dostane bir atmosfer oluşturuyordu. Diğerleri eskiden dünyanın uzak köşelerine nadiren seyahat yapıldığı dönemlerde çehreleri veya kılık kıyafetleri farklı insanlar görmüş insanlar gibi rahatsız edici bir merakla bakıyorlardı. Bizi ayıran bir kavram ve onu çevreleyen dünya olmasa kimse beni onlardan ayıramazdı: Ermeni. Bana Milorad Pavić'in *Hazar Sözlüğü*'ndeki gerçeküstü sahnelerinden birini hatırlatan, ne sulu ne çamurlu olan, hem hayranlık ve-

rici hem uğursuz bir bataklık hissi vardı. Eserde 1689'da Konstantinapolis'te bir saraydaki son gününde Sırp bir prens şahsi uşağı Nikon Sevast'la ve Masudi'yle tartışma halindedir. Masudi başkalarının rüyalarını yorumlayan biri olarak, Sevast'ın şeytanın cisim bulmuş hali olduğunu nefret içinde henüz ifşa etmiştir. Sohbette metafiziksel olanla sıradan olan, ironi ve alametlerde nasıl oluyorsa öyle harmanlanıyordu: "Ona bir bakınız Efendim. Tek bir burun deliği var sadece. Ve tüm iblisler gibi kuyruğuyla işiyor."[2]

Romanda teoloji ve doğaüstü şeyler üzerine bir tartışma başlar. Arada Türkler ve Avusturyalılar arasındaki savaşın bahsi de geçer. Sırp prens Eflak'taki evlerinin "her zaman birlikte kan içtikleri küçük cadıları, küçük şeytanları ve vampirleri olduğunu" söyler. Sevast da Şeytan olduğunu itiraf etmiştir:

> "Gerisine gelince Efendim" diye lafını bağladı Sevast. "Elbette beni Hıristiyan ruhani yetkililere teslim edebilir ve şeytanlar ve cadılar için kurulmuş mahkemelerin bu olayı çözmesine izin verebilirsiniz. Lakin bunu yapmadan önce size tek bir soru sormama izin verin. Üç yüzyıl sonra kilisenizin bugün olduğu gibi var olacağına ve hükümler verebileceğine inanıyor musunuz?"
>
> "Elbette inanıyorum" diye cevapladı Papaz Avram.
>
> "O halde kanıtlayın: Bundan tam iki yüz doksan üç yıl sonra burada, Konstantinapolis'te kahvaltı yapmak için yılın aynı vaktinde yine buluşacağız ve siz de aynı bugünkü gibi hükümde bulunacaksınız..."
>
> Papaz Avram gülmüş, onaylamış ve kamçısının ucuyla bir başka sineği daha öldürmüş.[3]

Hazar Sözlüğü'nün kurgusunda, Sırp aristokrat ile Şeytan arasındaki ikinci randevu 1982'de İstanbul'da gerçekleşir. Gerçekliğin bu tarafında, Konstantinapolis Patriği Shnorhk iki yıl önce Kudüs Patrikhanesi'nde Anadolu Ermenilerinin dört tipi üzerine verdiği seminerde, "Erzurum'un ilçesi Hınıs'tan yüz Müslümanlaştırılmış ailenin Ermeni Kilisesi'ne dönmek için uygun ânı beklediklerinden" bahsediyordu. Onlarla ilgili bir ipucuna rastlamak imkânsız olduğundan elimi taşın altına sokup bu topraklara gitmeye karar vermiştim. Fakat bırakın herhangi birinin Müslümanlaştırılmış bir Ermeni olduğunu açığa vurmayı, onları aramaya çıkmanın bile doğru zamanı değildi.

2 Milorad Pavić, *Хазарски Речник* Belgrad, 1985, s. 47 [*Hazar Sözlüğü*, çev. Kadir Daniş, Ketebe Yayınları, İstanbul, 2021].

3 *A.g.e.*, s. 47.

9

Hınıs

Şans bu ya, Erzurum'a üç yıl sonra yine Ramazan zamanı dönmüştüm. Yerli bir adam hiç sormadan ağır çantamı elimden kaptı ve Ulu Camii'nin yanından yürürken benim için taşıdı. Tuhaf bir şekilde Ermeni kiliselerini andıran konik kubbesiyle İki Minareli Medrese'nin yanından geçtik. 1271'de inşa edilmiş medresenin, Selçuk mimarisinin harikulade bir örneği olduğu ifade ediliyordu.[1] Çantaları beni Hınıs'a götürecek yerli bir tanıdığı bekleyeceğim kafeye koydu ve elimi sıkıp neşeli bir ruh haliyle "Hoş geldin" diyerek veda etti. Sabahın yaklaşık üçünden beri oruç tuttuğunu farz ettiğim biri için yaptığı şey nazik olmanın ötesinde aynı zamanda kayda değerdi.

Ramazan sırasında tansiyon hızla yükselebiliyordu. Kafede boş boş oyalanan garsonlar arasında yumruklu bir kavga patlak vermiş ve başka bir meslektaşları tarafından az çok şiddetli bir şekilde ayrılana dek de sürmüştü. Buna rağmen küstahça bir gülümsemeyle dostlarının yanına katılan galip bir taraf varken, diğeri mekânın daha karanlık bir köşesine, bana daha yakın olan bir yere çekilmiş, kendi kendine tehditler ve küfürler mırıldanıyordu. Mekân akşam sekize doğru iftar saatini haber veren ezandan sonra sadece restorandan gelinip alınacak siparişler için açık kalıyordu. İçerisi serindi ve en azından kablosuz internet çalışıyordu ama akşamın geç saatlerine kadar tüketilmeyecek vitrindeki tatlılara bakmak en sağlam iradeli kişiler hariç herkesin ruh halini sınıyordu.

Sosyal bir ağ üzerinden iletişim kurduğum muhabir bir meslektaş beni almayı ve arayışımda yardımcı olmayı kabul etmişti. Özkan Kürt'tü. Noel'e

1 Bkz. Alexandre Papadopoulo, *Islam and Muslim Art*, New York, 1979, s. 272 ve José Pereira, *The Sacred Architecture of Islam*, Yeni Delhi, 2004, s. 126.

yakın bir günde, yanında kızlarıyla gitarında "Sarı Gelin" çalarken çekilmiş bir videosunu yollamıştı. Bir fotoğrafında, muhtemelen Surp Astvatzatzin olan bir Ermeni kilisesinin yıkıntıları içinde görünüyordu. Yaşadıkları Almanya'dan o gün varmış kız kardeşini ve yeğenini almak için Erzurum'a gelmişti. Sonra arabayla yaklaşık iki saatlik bir yola çıkıp karanlık bastıkça gizemi artan dağlardan geçerek Hınıs'a gittik. Kevork Çavuş'un 1907'de kan kaybından öldüğü ve 1915'te içlerinde Muşlu Goryun'un otuz sekiz akrabasının da olduğu yüz kırk dokuz Ermeni'nin atılıp öldürüldüğü Meğraked Köprüsü'nden veya Türkçesiyle Suluk'tan geçtiğimizde hâlâ gündüzdü.

Kızın baba evine karşılanışına ben de katıldım. Avluya girer girmez bazı Müslümanlaştırılmış Ermenilerin evinde bile hissetmediğim güçlü bir aşinalık hissi doldu içime: Belki masaların ve tabakların düzenlenme biçimi, başta çoğunlukla sessiz oturan baba, arkadaşın, bir meltem gibi hissettirmeden mutfağa gidip daha çok yemek getirmesi ve bize servis yapmasıyla bana kendi büyükannemin görüntüsünü ve tarzını hatırlatan annesi tanıdık gelmişti. Ardından Almanya'dan gelen kız kardeşin, oğluna "Mihran" dediğini işitince hiç şüphem kalmadı.

"Mihran! Yani Ermeni misin?"

"Kürtler de kullanıyorlar" diye yanıt verdi Özkan, biraz kafası karışmış halde. Genelde polo yaka tişört giyen ince biriydi ve saçları sırım gibiydi. Sahiplenmediği bir meslekle umursamaz bir muhabir havasındaydı. Mesleğini oldukça yeterli bir şekilde yapmasına rağmen ısrarla "Ben amatör bir muhabirim" diyordu.

Türkiye'de seçim zamanıydı ve Özkan Hınıs'ta Kürt yanlısı Halkların Demokratik Partisi'nin (HDP) yöneticisiydi.

Kampanya ofisinde beni Şeyh Said'in büyük büyük torunu olan Hınıs belediye başkanıyla ve yüzü hariç her yerini kapatmış büyük büyük kız torunuyla tanıştırdı. Kürt milliyetçiliğinin tarihi içinde çığır açıcı bir şahsiyet olan ataları 1925'te bir Kürt İsyanı'na önderlik etmişti. Atatürk'ün Cumhuriyeti'ne karşı çıkarılan ilk isyanın önderiydi. Ne var ki din isyanda önemli bir rol oynamıştı çünkü Şeyh Said ile diğer aşiret liderleri halifeliğin kaldırılmasından rahatsız olmuşlardı. Şeyh Said'i Osmanlı döneminde Ermenilerin haklarını savunan biri olarak tanıtan Özkan'ın baş sallamasıyla torunlarının ikisi de imha edilmelerine karşı çıktığını söylediler. Soykırımdan önce Hınıs ve etrafındaki köylerde 21.000'den büyük bir Ermeni nüfusu vardı. Çoğu 1915'te başlarında Şeyh Said'in olduğu tehcir komitesinin görevlendirdiği altı-yedi yüz haydut tarafından tasfiye edilmişti.[2] Yeni revizyonist söylemlere rağmen Şeyh Said, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Hınıs kolunun başında olup yerelde Ermenilerin imhası ve tehcirinden sorumlu kişiydi.

2 Kévorkian, *a.g.e.*, s. 303.

Kürtler ve Türkler arasındaki ilişkilere damga vuran mevcut güvensizlik ve düşmanlık, tarihte kökleri Atatürk'ün seküler bir devlet kurmasına kadar uzanan görece yeni bir şeydir. Türkiye Cumhuriyeti, en azından teoride olsa da 3 Mart 1924'te İslâmi yasaları ve ayrıcalıkları kaldırmıştı. O güne dek var olan bir sözleşme, 1514'teki Çaldıran Savaşı'ndan bu yana Kürtleri ve Türkleri İslâm kardeşi olarak birbirlerine bağlamıştı. Savaşta Kürt emirler İran'daki Şii Safevilere karşı Sünni Osmanlılara destek vermişlerdi. Kürtlere Doğu Anadolu topraklarındaki Ermeniler ve diğer Hıristiyanlar karşısında özerk bir yönetme ve tahakküm kurma imkânı bahşedilmiş, bunun yanında Müslümanların imparatorluk içinde sahip olduğu, Şeyh Said ve takipçilerinin kaybetmek istemedikleri ayrıcalıklar verilmişti. Yüz yıl sonra gezginler için dile getirilen sözlü revizyonizme rağmen ev sahiplerimizin atası beş yüz yıllık Kürt-Türk ittifakının son halkasıydı. Aynı zamanda Şeyh Said, hem aşiretlerin İslâmi düşüncelerden esinlenmiş tepkilerinden hem de tarihî vilayetlerde Ermeni bir devletin kurulmasından duyulan korkudan doğmuş modern Kürt milliyetçiliğinin oluşumundaki ilk halkaydı. Bu korku soykırımda rol almalarında büyük bir etken olduğu gibi Ermenilerin mülkleri ve zenginliklerinden de nasiplenmelerini sağlamıştı.[3]

HDP ofisinde uykusuz birinin kızarmış gözlerine ve Ramazan sırasında oruç tutan herkesin metanetli ifadesine sahip genç bir parti lideri vardı. Günü sabahın üç sularında sahur için uyanmasıyla başlamıştı ve ardından gün boyu süren oruç sırasındaki ilk namazı için camiye gitmişti. Okuyamadığı bir alfabeyle notlar almam sinirlerini bozmuş ve benim olduğum yerde, Özkan'la yanımızda oturan diğer parti üyelerinin yanında bunu sesli bir şekilde dile getirmişti çünkü yazdığım ve okumayamadıkları şeyler hakkında dikkatli olmaları gerekiyordu. Türkçe haricinde bir dille Latin harflerle yazıyor olsaydım da çok fark etmezdi. Açlığı ve susuzluğu o yaz günü çok daha keskin olmalıydı ama ortaya çıkan ve yarım gülümsemesiyle kasvetli bir sarhoşluğu andıran uyuşukluğu samimiyeti test ediyordu. "Kürtler 1915'te çok fazla Ermeni'yi katlettiler, değil mi?" diye sordu, buzları kırmak için tuhaf bir açılışla. "Evet" diye yanıt verdim, siyasetin ve Makyavelci Türklerin mahvettiği, alışıldık kardeşlikle ilgili basmakalıp cümleler duyma beklentisiyle. Bunun yerine hâlâ yarım bir gülümsemeyle diğerlerinin ifadelerine baktı. Onlardan nasıl bir tepki bekliyor diye merak etmeme sebep oldu bu bakışı.

Konstantinapolisli bir Ermeni seyyah 1885'te Hınıs'tan geçmişti. Manuel Mirakhoryan Hınıs'tan, içinden Aradzani Nehri'nin geçtiği üç yüz hanelik bir şehir olarak bahsediyordu. "Boş saatlerinde sakinleri yukarıda bahsedilen nehirde büyük balıklar yakalıyorlar ve kimi zaman bunları birbirlerine he-

3 Kürt milliyetçiliğinin oluşumuyla ilgili ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Robert Olson ve William F. Tucker, *The Emergence of Kurdistan and the Sheik Said Rebellion, 1880-1925*, Austin, 1989.

diye olarak yolluyorlardı" diye yazmıştı. "Tüm ticaretleri, kuzeybatı yönünde iki buçuk veya üç gün uzakta bulunan Garin'le."[4] Seyahat süreleri yayan yürüyüşlerle belirtiliyordu. Bu, Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu vilayetlerinde yaşayan Ermeniler için geleneksel bir şeydi ama Sason gibi yerlerde 1960'lara kadar varlığını korumuştu.

HDP'nin tüm Xas köyü için organize ettiği iftar yemeğine gittik. "Sosyalizm bize burada tek bir oy bile kazandırmayacak, bu yüzden bu topraklarda kampanyamız bu şekilde olmak zorunda" diye açıklıyordu Özkan, dine dayalı bir insan kazanma çabasından bahsederken. Soykırıma kadar Xas, üç yüz haneyle ve Müslüman azınlığıyla Muş ovasındaki en büyük Ermeni köyüydü. Mirakhoryan'a göre o günlerde öyle geri kalmış bir haldeydi ki "neredeyse var olmayan bir okulları vardı". Köyün üç Ermeni mahallesinin her birinde bir kilise vardı (Surp Stepanos, Surp Talita ve Şurp Yerrortutyun). Her birine "hiçbiri mevcut yüzyıldan ilham aldıklarını kabul etmeyen" yedi rahip hizmet ediyordu. Kasabanın kadınları yazarın esef verici bulduğu falcılık zanaatına, iskambil kartlarıyla geleceği ve havadisleri okuma eğilimine sahipti. Fakat memleketlerindeki ailelerini geçindirmek için kalabalıklar halinde Konstantinapolis'e göç eden kocalarından nadiren haber aldıkları için çok fazla kaynağa sahip olmadıklarını da kabul ediyordu.[5]

Özkan beni üç Ermeni büyüğü olan bir adamla tanıştırdı ama bunun dışında onlarla ilgili hiçbir bilgisi yoktu. "Onlar anlatmadılar, biz de sormadık" dedi. İçlerinden ikisini, 1967'de ölen bir dedeyi ve ondan birkaç yıl önce hayatını kaybetmiş eşini tanıyordu. "Çocukken Ermeni kökenli olduğumu başka çocuklarla kavga ederken öğrenmiştim." Ona "Ermeni piçi" diyorlardı. Kırk yıl önce köyde "*ağçiğ*"i yani Ermenice "kız" sözcüğünü hâlâ küfür olarak kullanıyorlardı. "Biz Kürtler" diyordu üç Ermeni büyüğü olan adam, "*ağçiği* bir küfür olarak kullanıyoruz ama tek bildiğim bu." Etimolojisi bizi *ağiç*'e götürür ve klasik Ermenicede "bakire" anlamına gelir, Tanrı'nın Kutsal Annesi için kullanılır. Dördüncü anlamıyla "tanrıça" demektir. Aynı zamanda kadim Ermeni topraklarının mevcut sakinlerinin elinde kalan tek anlam gibi bozulmuş anlamları da vardı.[6]

Xas'ın ninesi Ermeni olan bir başka yerlisi, Atatürk'e atfettiği bir emrin hikâyesiyle araya girdi: Kalan Ermeniler hakkında bilgisi olan herkes onları yetkililere bildirmek veya onları ortadan kaldırmak zorundaydı. Cezası hapis veya daha kötüsüydü. "Burada büyük bir ağa, 1915'te din değiştirmiş

4 Manuel Mirakhorian, *Նկարագրական ուղեւորութիւն ի հայաբնակ գաւառս Արեւելեան Տաճկաստանի* (Doğu Türkiye'nin Ermeni Nüfuslu İlçelerinde Betimsel Bir Yolculuk), Konstantinopolis, 1884, s. 45.

5 *A.g.e.*, s. 46.

6 Hrachya Ajarryan, *Հայերէն Արմատական Բառարան* (Ermenice Etimoloji Sözlüğü), Yerevan, 1926, cilt 1, s. 129.

bir Ermeni tanıyordu. Onunla dost olmuştu ve dağlarda birlikte ava çıkıyorlardı" dedi. "Bu Kürt, söz konusu Ermeni'yi tanıdığı ve onu ihbar etmediği için korku içindeydi. Sonraki gezilerinde dağa birlikte gitmişler ve namaz kılmışlardı ama namazı bitirir bitirmez Kürt dönmeyi öldürmüştü." Ardından Xaslı bir adam şunu ekledi: "Büyüklerimizin yaşamı işte böyleymiş [...] Çok korkuyorlarmış." Ayrıca Atatürk'ün Ermeniler ve Kürtler arasına nifak tohumu ektiğini söyledi.

Adam Şeyh Said'in Ermenileri koruduğuna yönelik efsanelere de karşı çıkıyordu: "Bu doğru değil." Şimdi biraz mahcup duruma düşen Özkan, Kürt liderin Ermenilere verdiği desteği şöyle niteledi: "Aslında kimseyi korumadı; koruyamazdı ama Ermenilerin dini sebebiyle yapılan tehcirlerin İslâmi ilkelere aykırı olduğunu söylemişti." Xaslı adam ailesi ve şeyh arasında yaşanan bir olaydan bahsederek Özkan'ı tersledi:

"Şeyh Said'in oğullarından Selahaddin Fırat köyümüze gelmiş ve nineme tacizde bulunmuş. O da dedeme anlatmış durumu: 'Bana hakaret ediyor' demiş. Bunun üzerine dedem onun namusunu korumak için konuşmaya gitmiş ama eşini kilitlemişler." Özkan Selahaddin'in ona bir kadın olarak mı Ermeni olarak mı hakaret ettiğini sordu. "Ermeni biri olarak dostum, Ermeni olarak" dedi. "Onu Ermeni olduğu için kilitlediler."

Ardından Xaslı olup hangi taraftan olduğu belli olmayan bu adam, Ermenilerin Kürtlerden toprak talebi olup olmadığını sordu. Çalan telefon beni kurtardı: "Arayan Aram Ararat" dedi Özkan çalan telefonuna bakarak. Aram Ararat "Ermenice bir isim kullanan Kürt bir arkadaş" idi. Ermeni ninesi olan Kürt'ün gitmesiyle, Kürtlerin ve Ermenilerin birbiriyle çakışan toprak talepleriyle ilgili sorusu yanıtsız kalmıştı.

Ardından ismimin hoparlörden okunmasını işitince içim ürperdi ve hızla çarpan kalbimle, telefonda konuşan Özkan'ı telaşa soktum. Özellikle Türkiye'nin iç kısımlarında hacılara özgü beyaz takkeler giymiş somurtkan adamlar görmüş ve görünümlerini polislerinki kadar uğursuz bulmuştum. Özkan telaşa kapılacak bir şey olmadığını söyleyen bir işaret yaptı. İsmim hoparlörlerden onur konuklarından biri olarak okunmuştu.

Etrafımızı çevreleyen ve kararan dağların arasından Hınıs'a geri döndük. Arabadaki iki saatlik yolculuğumuz boyunca Selahattin Demirtaş'ın seçim şarkısı son ses açıktı. Dört dille okunuyordu: Türkçe, Kurmancî, Zazaca ve Ermenicenin yanı sıra farklı seçmen gruplarını hedef alan diller de vardı. İçlerinden biri HDP'nin başkan adayının ismini mırıldanan baştan çıkarıcı bir kadın sesinin konuştuğu dildi. Şimdi araba zifiri karanlığın içinden suçunu müzikal işkenceye attığım çılgınca bir süratle geçiyordu ama Hınıs'a veya başka bir yere beklenenden daha çabuk varacağımıza şüphe yoktu. Arkadaki yan camlar Demirtaş'ın posterleriyle kaplandığından bize yaklaşan ve sani-

yeler içinde yanımızdan uçup giden araçların farlarını ön camdan görmek dışında hiçbir seçeneğim yoktu.

Xas'tan döndükten sonra pencereleri Demirtaş posterleriyle süslenmiş bir kahvehanenin dışında, sokakta bir masada çay içmeye oturduk. Kahvehanenin yanı başında Halk Kasabı vardı. Derisi yüzülmüş bir keçi vitrinde asılı haldeydi. Floresan lambaların ölgün beyaz ışığından görünen kırmızı etleri ve beyaz yağlarıyla gözleri dehşetli birer gözbebeği halinde donup kalmıştı. Bir morg gibi parlak ve hijyenik olan dükkânın dışında üç adam ufak ve alçak taburelere oturmuş çay içiyorlardı. İkisi baba-oğuldu ve gerçekten de öyle görünüyorlardı. Geçenlerden çoğu babayı selamlamak için duruyor, bazıları elini öpüyor ve hepsi ona öğretmen olduğu için saygı ifadesi olarak "Hoca" diyordu. Şoför onların kasap ve Ermeni olduklarını ama pek yanaşılabilir kişiler olmadıklarını söyledi. Doğrulaması için Özkan'a sordum: "Faşist mi?" Pek öyle demezdi. "Pragmatist." Hangi anlamda? "İyi bir insan değil." Fakat onunla konuşmak istediğimden Özkan adama yaklaştı ve elini öptü. Benim de yeterince duyabileceğim şekilde şöyle dedi: "Hoca, bir arkadaşım New York'tan ziyarete geldi, Ermeni kökenli ve Türkiye'deki Ermeniler üzerine bir kitap yazıyor." Ermeni adamla biraz daha suratsız bakan oğlu bana dönüp kalın gözlüklerinin arkasında kalan küçük gözleriyle baktılar. Birbirlerinin genç ve yaşlı halleriydiler.

Beni yaşama geri döndüren Kürt şoför, kasap-öğretmenin din değiştirmiş bir Ermeni olduğunu söyledi ve bu ufak ama kıymetli şeyden dolayı direksiyon başındaki yüksek hızını aklımda affetmiştim. Özkan onunla konuşurken şoför Özkan'ın da Ermeni olduğunu söyledi: "Bana Kürt olduğunu söyledi." Belki ninesi Ermeni'ydi? Hayır, hayır, baba tarafından da Ermeni'ydi.

"Emin misin?"

"Yüzde yüz: Hınıs'ta hepimiz birbirimizi biliriz."

Afallayıp kalmıştım: Özkan beni ağırlamış, anne-babası, kız kardeşleri ve çocuklarıyla tanıştırmış ancak masadaki muğlak tanıdıklık hissi, insanların ve şeylerin uygun özelliklerden yoksun birleşimi, belli bir düzenleme ve neden olduğundan emin olmadan fark edebildiğimiz beden dili dışında hiçbir ipucu yoktu. Belki de görenekler, gördüğüm birçok haneye benzer bir şekilde, *danuder*in, yani Ermeni aile reisinin hanesinde olduğu gibi zamanı ve mekânı böyle aşıyordu. Şimdi diğer iki HDP üyesi gülüyordu. Özkan döndü ve bana öğretmen-kasabı unutmamı söyledi. Şoför de Özkan'a bunu telafi etmesini ve bana "daha hassas" bilgiler vermemi söyledi. Özkan oyuna dahil olup kahkahalara katıldı. Ne inkâr ediyor ne de doğruluyordu. Tek bir kelime dahi etmedi. Başlarda etrafını çevreleyen gizemli havayı içekapanık bir adamın kişilik özelliğine affetmiştim. Şimdiyse bunun, hesaplı bir karara karşılık gelip gelmediğinden şüphe ediyordum. Benim iyiliğim için bile olsa

Ermeni kökenli olduğunu inkâr etmekten daha mantıklı bir şey olamazdı. Peki bu şaka amacıyla yapılmışsa, neden şakadan sonra inkâr etmemişti? Eğer masanın etrafındaki arkadaşları hakikati biliyorsa bunu yapamazdı: Diğerleri ikna edicilikten çok daha uzak olduğundan bu, hafif derecede mantıklı bulduğum tek açıklamaydı. İşin doğrusu espri ve kahkahalar sona erdikten sonra söylediğimi yalanlamamıştı.

Siyah ve kır Beethoven saçları olan, şık bej takım elbise giymiş, sakallı bir adam masamıza geldi. Bir bakıma resmî bir selamlamanın ardından yanımıza oturdu. İki ninesi de Ermeni'ymiş. Kendisini tanıtmadan elimi sıktı. "Özkan bana gizli Ermeniler hakkında yazdığını anlattı." Bildiği pek bir şey yoktu ve neden böyle olduğunu tahmin edebildiğini söyleyerek girdi lafa: korku, konuşmaktan çekinme ve yeni eklediği bir etmen olarak Türklerin meraksızlığının onlara da bulaşmış olması: "Türkler gibi olduk." Bilmiyorlardı ve umursamıyorlardı da.

"Babaannem onu kurtaran Kürtle evlenmiş" dedi. "Tek bir kelime dahi etmemiş: Üç çocuğunun soykırımda katledildiğine tanıklık etmiş." Hakkında tek bildiği şey buydu. Ardından 1960'larda Avedis Komu adlı bir Ermeni komşusunu hatırladı.

Ayrıca Mahmut Kale isimli yerli bir Kürt hakkında bir şeyler biliyordu. Masadaki herkes bilgili bir edayla başlarını sallıyordu. Özkan bile alışılmadık derecede ağırbaşlı bir ifadeyle başını sallıyordu. Birkaçı isminin Ahmet olduğunu düşünüyordu ama nihayetinde hepsi Mahmut olduğuna karar kıldı. Özkan, onu aşırı uzun sakallı, uzun boylu bir adam olarak hatırlıyordu.

"Küçükken Mahmut Kale bize Ermenileri nasıl katlettiğiyle ilgili öyküler anlatırdı" dedi Beethoven saçlı öğretmen. "Beni yanlış anlamayın ama kötü bir adam değildi: Görevi olduğunu düşündüğü bir şey yapmıştı; savaş zamanıydı." Öğretmen olayları ve tarihleri birleştirerek 1915 imhasından değil, toprakların Ermenilerden arındırılmasından hemen sonra başlayan 1916-1917 Türk-Rus savaşından bahsediyordu. Notlarımda yazdığım gibi bu kaçamak sözler beni kızdırmıştı. Fakat gergin bir enerjiyle dolup taşan öğretmenden, Mahmut Kale'nin öyküsünü anlatmaya devam etmesini rica ettim. "Kale" şeklindeki lakabı "Ulu" anlamına gelen onursal bir unvandı.

Mahmut Kale Hınıslı çocuklara, kılıcıyla Ermenileri kestiğini ve hamile bir Ermeni kadının rahmini yararak hem anneyi hem de doğmamış bebeğini katlettiğini anlatmıştı. Ayrıca küçükler Ermeni erkeklerini, kadınlarını ve çocuklarını Erzurum dağlarının boğazlarından aşağıya nasıl attığını da dinlemişlerdi. "Bu uçurumlar o kadar yüksekti ki yere düşen bedenlerin seslerini dahi işitmiyorduk; öyle yüksekti ki bedenlerden fışkıran kanı hiç görmüyorduk." Olayları hatırlayıp çocuklara aktarırken kullandığı cümleler bunlardı.

İçinde yavaş yavaş büyüyen öfkeyle öğretmen, "İşte biz bu tür insanlarız" dedi. Anonim kalacağını garanti etmeme rağmen ismini vermeyi birkaç kez reddetmişti. Beni oğluyla sohbetini sürdüren ve Hınıs sakinlerinin belli bir kesimi tarafından saygı gören Ermeni öğretmen-kasapla tanıştırmak istiyordu. "Fakat gözüm kesmiyor" diye açıkladı öğretmen: "Kürt'e dönüşen Ermenilerle ve Türk'e dönüşen, Türklerden daha fanatik, faşistlerden daha faşist olan bir Kürt'le tek bir sözcük dahi konuşmak istemiyorum ve onunla konuşmaya gidersek bizi polise ihbar eder."

O gece Özkan'ın evindeyken ona herkesin anonim kalmasına saygı duyarak hareket ettiğimi ve güvenilir olduğumu söyledim. "Ama şimdi babanın evinin avlusuna adım attığımda neden her şeyin anında tanıdık geldiğini, neden bana kendi evimi hatırlattığını ve annenin neden bana büyükannemi hatırlattığını anlıyorum." Sabahın ikisiydi ve kızının odasındaki masasında haber sitesinde güncellemeler yapıyordu. Kalın kaşlarıyla geniş alnının altında gömülü olan gözleri yaşla doluydu. Dile getirilemeyen bir acıyla beş dakika boyunca ve gözlerini hiç silmeden sessiz sessiz ağladı.

Ardından ayağa kalktı ve çalışmaya devam etmek için bilgisayara geri yürüdü: "Tamam, konuşalım." Bir saat sonra kızının odasındaki pembe duvarların, raflar ve çarşaflar üzerindeki gülümseyen Disney karakterlerinin ortasında sohbetimize devam ettik. Aslen İran'dan gelen Kürtlerden olduklarını düşünüyorlardı ve dedesinin ismi Esad idi. "Ben bir Kürt'üm ve halkımızın sizinkilere yaptıkları affedilemez bir şey." Babasının kız kardeşi bir Ermeni'yle evliydi ama onu konuşturmak imkânsızdı. Ermeni öğretmen-kasap gibi o da Özkan'ın "pragmatist" dediği kişilerdendi. Ermeni kökenli olduğunu kabul etmiyordu. Ayrıca Türkiye siyasetinin sağında olduğunu, İslâmcı ve milliyetçi eğilimleri olduğunu ima ediyordu.

Özkan'ın dağınık ayakkabı tezgâhına bakılırsa çok faal bir sosyal yaşamı olduğu belliydi. Ayakkabıları daha çok terliğe benziyordu, giyip çıkarmaktan derileri kırışmıştı, bu da onun birçok evi ziyaret ettiğini gösteriyordu. Türkiye'de, özellikle de doğudaki evlerin zemini, neredeyse camilerin zemini kadar kutsaldı. Misafirler de dahil olmak üzere herkes ayakkabılarını çıkarırdı. "İnsanlar benim hakkımda her türlü şeyi söylüyorlar, solcu ve hoşgörülü bir adam olduğum için Ermeni olduğumu, Alevi olduğumu söylüyorlar." Söyledikleri inandırıcı geliyordu ve ona inanmıştım.

Sonra ikna olmamış bir şekilde uyandım. Gündüz vakti bakıldığında şehrin dışında bulunan modern dairesi, kutsal dekorunun her şeyi bağdaştıran yapısıyla rahatsız ediciydi. Sünnilerin evinde bulunanlara benzeyen, çerçeveli ve altın harflerle yazılmış bir sure ile Alevilerin en saygıdeğer imamı olan Ali'nin portresi duvarları paylaşıyordu ama ikrar ettiği sosyalist düşüncelere ait ikonların hiçbirine rastlanmıyordu. Özellikle Türkiye'de gördüğüm ve he-

men hemen tüm rafları aile resimlerinin doldurduğu evlerden ziyade devlet dairelerinin düzenli özenine sahipti. Şair Nâzım Hikmet'in portresi yahut sözlerinden bir alıntı dahi yoktu.

Özkan'ı Hınıs'taki Kürt halkının geri kalanından ayıran ve tarif edilmesi zor bir şey vardı. Bu da onu benim için daha tanıdık hale getiriyordu. Belki de derin çukurlara gömülü gözlerinin pekiştirdiği bir izlenimden ötürü bir şeyler saklıyormuş gibiydi. Yahut da onun doğal sohbet etme tarzı böyleydi. Siyasi bir ajan için bile üzerini kaplayan esrarlı bir perde vardı. Sonra baba evinin avlusundaki beyaz duvarlarda özenle kırmızı renklere boyanmış bir çekiç ve orak olduğunu hatırladım. Bu, Ermeni olduklarını kanıtlamıyordu ama Emin Bey'in Diyarbakır'da Ermeni olduklarını bilmeden büyüdükleri evle ilgili söyledikleri gibi her şeyi tuhaf bir şekilde bağdaştırmasında "çarpık bir şeyler vardı".

Ermeni olduğunu çürütmek için bir sebep yokmuş gibi görünüyordu. Ancak Özkan'ın gizeminden bahsettiğim İstanbullu bir arkadaş onu tanımadan siyasetle uğraşıp uğraşmadığını sordu. "Gerçekten de uğraşıyor ama HDP'de" dedim. Şansa bakın ki arkadaşın üye olduğu partiydi bu. "O halde tabii Erzurum gibi bir yerde Ermeni olduğunu inkâr eder." Bir siyasetçinin kamuoyu önünde Ermeni kökenli olduğunun bilinmesi kariyerini mahvederdi. Bu arkadaş bana kimliğiyle ilgili dedikodular dönen çok bilindik bir siyasetçiden bahsetti. Dedikodular öyle bir noktaya varmıştı ki Erdoğan'ın eşi bir davette ona "memleketini" sormaktan kendisini alamamıştı. O siyasetçinin Türkiye'nin neresinden geldiğini gayet iyi bildiği için sorduğu soru, milliyetini anlamaya dönük ince bir koddu. "Affedersiniz, Türk'üm" diye yanıtlamıştı siyasetçi, dönemin başbakanı Erdoğan'ın affedersiniz diyerek Ermeni kökenli olduğunu inkâr etmesini alaya alarak. Erdoğanlar bu cevap karşısında güldüler.

Kahvaltıda Özkan'ın genç eşiyle tanıştım. Eşarbını arkaya doğru çekmiş ve uç kısmından gevşek bir şekilde bağlayıp perçemlerini açıkta bırakmıştı. Dersim'deki Alevi kadınlarla Sason'daki Ermeni kadınlar arasında gördüğüm şekli andırıyordu. Kaygısız konuşmaları ve üslubunda, Türkiye'nin doğusunda yaşayan Sünni kadınlar arasında çok yaygın olan ve özellikle yabancı bir erkeğin yanındayken takındıkları kısıtlanmış tavırlar yoktu.

Özkan'ın dairesi ve kamusal yaşamı içinden tanık olduğum kısa anlar kimlik gizlemenin işaretlerini taşıyordu. Onunla bir yıl önce kurduğumuz ilk temasın ardından yaptığımız cesaret verici yazışmalardan bu yana bir şeyler değişmiş miydi acaba? "Hınıs'ta işleri halledebileceğimizden eminiz" demişti. Belki de içlerinde çektirdiği fotoğraflara bakılırsa Ermeni kiliselerinin harabelerini seven bir Kürt'tü gerçekten. Ya da kamuflajı en ilkel hissimizin, hayata geldiğimiz anda duyduğumuz ilk hissin yani bizi etrafımızı sarmış gerçek veya potansiyel avcılara karşı tetikte tutan korkunun dış kabuklarından biriydi.

10

Bayazet

Diyarbakır'daki Sülüklü Han'da e-posta adresleri, cep telefonları veya Facebook hesapları olmayan iki genç adam bana Bayazet'te yaşayan ve Ermeni olduklarını düşündükleri bir turist rehberinin iletişim bilgilerini vermişlerdi. Bilgi toplama Türkiye'nin daha ücra köşelerinde böyle yürüyordu. Tıpkı, nadir türlerden olup olmadığı belirsiz kuş türlerinin görülme haberlerini birbirine aktaran kuş gözlemcilerinin yaptıkları gibiydi.

Melih'le Otel Ararat'ta buluşacaktık. Burası kilimlerin oluşturduğu, evlere has bir sadeliği olan, ince belli bardaklara siyah çayların doldurulduğu ve aksanlar ve melodilerin Babil kulelerini andırdığı sohbetlerde doğal veya sonradan edinilmiş İngilizceleriyle konuşan dağcıların uğultularıyla kaplı bir barınaktı. Küçük ve Türkiye'de umumi bir alanda asılı olduğunu gördüğüm tek Ermenistan bayrağı lobinin arkasındaki dolabın en üst rafında sergileniyordu. ABD ve Slovakya bayraklarından sonra soldan üçüncü sıradaydı. Bayazet veya Türkiye'de anıldığı ismiyle Doğubeyazıt, aynı Ermenistan sınırı boyunca uzanan coğrafi alanın büyük bir bölümü gibi sık sık griler içinde bulanıklaşan pastel renklerin hâkim olduğu kıraç ve soğuk bir yerdi.

Doğuda kendisiyle bir iki yolculuğa beraber çıktığım Fransız gezginlerden Jérôme Melih'le yapacağım görüşmede bana katılmıştı. Diyarbakırlı iki genç adamın nereli olduğunu çıkaramasa da Melih'in gerçekten de Ermeni kökenli olduğundan şüpheleniyordu. Melih'in kamburu yıllar boyunca şehir ve dağlar arasında yolculuk yapa yapa ve tırmanıcı gruplara rehberlik ede ede oluşmuştu. Şehirle dağ arasındaki tek ortak yanın dil olduğunu gözlemlemişti:

Keşfettiğim şey Bayazet şehrinde yaşayan insanların dağ köylerinde karşılaştığınız insanlardan farklı görünmeleri: Fizyonomi, gelenekler, ev yaşamı, aileler açısından tamamen farklılar; yaşam tarzları, kılık kıyafetleri, ten renkleriyle her açıdan farklılar. Bir örneği Bayazet'te yediğimiz yemekler. Yerevan'da bulacağınız bir köfte çeşidi ama buradaki herkes Kürtlerin köftesi olduğunu söylüyor şu an, halbuki değil. İsmi burada abdigör. Bu köfreyi bir paşa için hazırlamış ve ismi Abdi olan bir aşçıyla ilgili hikâye uydurmuşlar. Eşi Abdi'ye "Abdi gör, ne kadar lezzetli" diyormuş ve bundan ötürü köfteye abdigör demişler. Fakat bunu söylememin tek sebebi buradaki herkesin Kürt olarak kabul edilmeye çalışması. Şehrin sakini olan eski ailelere *vayizdi* deniyordu. Kürtçe "Bayazetli halk" demek. Ailem vayizdi. Birçok vayizdi Kürt olduklarını söylüyor ama Kürtler de "Siz bizden değilsiniz" diyorlar. Oysa biz Türk de değiliz ve bundan dolayı Bayazet'teki Türkmenler "Siz bizim halktan değilsiniz" diyorlar.

Kara üzerinden yolculuk yaparak Gürcistan'dan Ermenistan'a girdiğimde beklentiyle doluydum. Fakat oradaki yaşamın üç unsuru beni etkiledi: aile ilişkileri ve birbirlerine davranma biçimleri; evleri ve onları düzenleme biçimleri; son olarak yemekleri. Kürtler arasında durum farklı: Açıklayamıyorum ama farklı. Yerevan'da evler daha tertipli ve özenle düzenlenmiş; evde kitaplar ve okunacak şeyler var; biz *vayizdiler* yemek konusunda Ermeniler gibi çok iyi bir konumdayız; onlar gibi bizler de ailelerimizde her zaman masaya en güzel yemekleri koymaya, her gün farklı yemekler yemeye çalışırız. Kürtler arasında durum böyle değil. Diğeri kılık kıyafetti: Tarzları farklı. Yerevan'da bir sokakta çalışan adamlar gördüm, Maşttotların yakınındaki yan sokaklardan biriydi ve bu işçi grubu aynı burada, Bayazet'teki adamlar gibi görünüyorlardı: görünüşleri ve konuşmaları, aksanları; yüzde yetmiş-seksen oranında ailemin Ermeni olduğunu söyleyebilirim.

Melih'le DNA testi yaptırma olasılığını tartışıyorduk. Bu teste sıcak bakıyordu ama ben kitler ve kulak temizleme çubuklarından bahsederken Jérôme'la bakışıyorduk. Muhatabım bu bakışmaları anlamış olmalı ki şöyle dedi: "Söylediğim şeylerin hiçbiri inandırıcı gelmiyorsa neden kimse bizi, yani *vayizdileri* kendilerinden bir parça olarak kabul etmiyor diye düşünüp duruyorum: Kürtler ve Türkler arasındaki savaş buraya gelirse neler olacağını bilmiyorum çünkü çoğu buraları terk etmiş olsa da burada, Bayazet'teki nüfusun %20'ye yakını hâlâ benim gibi insanlar, yani *vayizdiler*." Tonlamasıyla amaçladığı vurgu arasında ufak bir uyumsuzluk vardı. Öğrenilmiş bir dili konuşurken maruz kaldığımız bir şeydi bu ama akıcı İngiliz cesinin altında uyanan bir kaygı vardı. Suriye'deki savaş ve IŞİD'in barbarlıkları Anadolu'nun her yerinde Türkiye'yi bekleyen uğursuz alametler olarak görülüyordu. Kürtlerin taleplerine hitap etmekte başarısız olursa bunlar ülkenin çöküşüne yol açabilirdi.

Melih, Yerevan'ın en büyük kitapçılarından biri olan Noyan Tapan'da Ermenice öğrenmek, hiç olmazsa birkaç kelime Ermenice konuşmak için bir sözlük almıştı: "Dükkândan çıkınca yaşlı bir kadın bana doğru yürüdü ve bana '*dığa jan*' deyince şoke oldum."

Sohbetin değişken bir rotaya girdiğinden şüphelenerek kadının "canım oğlum" demesinde şoke edici şeyin ne olduğunu sordum.

"Şey, şoke olmuştum çünkü bu hep dedemden duyduğum bir sözdü."

O halde dedesinin gerçekten Ermeni olma ihtimalinin yüksek olduğunu düşündüm.

İroni ve alametler nasıl iç içe geçiyorsa metafiziksel şeylerle sıradan şeyler de sohbette aynı şekilde iç içe geçmişti:

> Hep "*dığa jan*" derdi ve sonra insanların bana dedemin konuşmalarını hatırlatan başka sözcükler kullandıklarını duydum ama dedemin söylediği şeyleri unutmuş olmama rağmen yine de tanıdık bir tınısı vardı çünkü dedem her zaman bu tuhaf sözcükleri kullanırdı. Ancak bu yaşlı kadının bana böyle seslenmesiyle nihayet ne olduğunu hatırladım. Bu sözcüğün, yani "*dığa jan*"ın anlamını arayıp durmuştum hep. Tek bir sözcük olduğunu sanıyordum.
>
> Dedemin İslâmi bir ismi vardı, Mahmut. Fakat kentte eski nesillerden kimlerin Kürt olduğunu ve kimlerin olmadığını anlamak için kullanılan bir yöntem var. Kürtlerin geleneğinde babanın soyundan on beş kuşak erkeğin isimlerini ezbere sayman gerekir. On beş atanın toplam kaç yüzyıl ettiğini biliyor musun? Gel gör ki Bayazet kentindeki insanlar altı-yedi nesilden öteye gidemezler orada tıkanırlar. Duyduğum en geri gidebilen, yedi kuşak öncesine kadar gidebiliyor. Ben sadece dördünü biliyorum. Her zaman şöyle gidiyor: "Mahmut, Abdullah, Ahmet, Mehmet." Ailemde de durum aynı: *Vayizdiler* söz konusu olunca ortak Müslüman isimleri hep aynı ve nadiren dört kuşaktan öncesine gidiyor. Bu tip şeyler beni düşündürüyor.
>
> Büyürken Kürt köylüler bize "Nereden geldiğinizi bilmiyorsunuz" dedikleri için kızgın olduğumuz bir zaman vardı. Büyüklere sorduk, babam Konya'dan geldiğimizi söyledi ama amcam İzmir'den, dedemse İran'dan geldiğimizi söyledi.
>
> Benim inancım şu: Gördüğüm bunca şeyden sonra ailelerimiz, büyüklerimiz Ermeni olduğumuzu biliyorlardı. Bunu *hissediyorum*. Sadece bahsedemeyecek kadar çok korkuyorlardı. Çocukların sokağa çıkıp anlatmalarından ve yaşamlarının paramparça olmasından korkuyorlardı. Türkçe ve Kürtçeyi kolay konuştukları için ailelerini bu şekilde koruyorlardı. Dinlerini İslâm olarak değiştirmişlerdi ve dinî gerekliliklerini yerine getirdiklerini görüyorduk. Fakat çocuklarına bile kökenlerini anlatmıyorlardı, işte bu yüzden kim olduğumuzu bilmiyorduk.

Dedemin kuşağının *vayizdileri* ağırlıkla tüccar ve zanaatkârmış ama çiftlikleri varsa sığır da besliyorlarmış ama Kürtler hâlâ yaptıkları gibi keçi ve koyun otlatıyorlarmış.

Bazı insanlar soykırımın etnik veya ırksal saiklerle yapıldığını söylüyorlar ama ben buna inanmıyorum. Dinîydi. Ermenileri Hıristiyan oldukları için, Müslüman olmadıkları için imha ettiler. Bunu yaklaşık yirmi yıl önce Bayazet'in yetmiş-seksen yaşlarına gelmiş yaşlı insanlarından duydum. Bana o dönemde mollaların, yedi Ermeni'nin kafasını keserseniz cennete gidersiniz dediklerini anlattılar. İnsanlar koşa koşa yapıyorlarmış: Öyle çılgına dönmüşler ki Ermenileri öldürmek için yoldan çıkmışlar. Sokaklarda bıçaklarla, baltalarla koşturuyorlarmış.

Ayrıca *tovarishch*'i yani Rusça "yoldaş"ı andıran bir sözcük hatırlıyordu. Amcasının konuştuğu "tuhaf dil"di bu; genelde Cumhuriyet'ten gelen Ermenilerin ikinci diliydi ve bu bölgede Kürtlerin çok nadiren kullandıkları bir lisandı. "Amcam ve babam aynı anne babadan doğma kan kardeşler ama farklı soyadları var." Açıklamasını yapamadığı bir anormallikti bu.

Burası yeni Beyazıt; eski şehir yakınlarda bir yerde ama artık yok. Ailemde anlatılan öyküye göre hep şehirde yaşamışız ve hiçbir sorun yaşamamışlar. Kürtler hep dağ köylerindeymiş; şehirde Ermeniler, biraz Azeri ve çok az Türkmen varmış. Eski Beyazıt'ın merkezinde çoğunluk Ermeni'ymiş. Hâlâ Noraşen adlı bir köyümüz var ve şimdi burada Zengezur denen bir köyümüz oldu. Hatta levhalarını da diktiler ve oradaki insanların benim gibi, *vayizdiler* gibi olduklarını biliyoruz. Yaşam tarzları kentli. BDP'nin seçimleri kazanmasından sonra burada şehirde de bir sokağın adını Zengezur koydular çünkü Kürtler de bu Ermenice ismi kullanıyorlar.

Sokakta sadece yüzlerine bakarak kimin *vayizdi* olduğunu anlıyorum. Bazıları Ermeni kökenli olduklarını düşünebilir. Fakat çoğu asimile olmuş. Ailemin içinde tek Hıristiyan benim. İstanbul'da Evanjelik bir kilise olan Yedinci Gün Adventist Kilisesi'nde vaftiz edildim. Bunu seçtim. On beş yıl önce yirmi iki yaşındayken, yolumu bulmaya, Tanrı'yı bulmaya çalışırken İncil'i okudum: Bazen Tanrı tarafından seçilirsiniz ve Kutsal Ruh'un esinini sizin yolunuza gönderir. Kimi zaman yabancı insanlar buraya gelir: Beyazıt'ta bu tip kitaplar bulmak zordu. Sadece İslâm kitaplarını ve İslâm'la ilgili kitaplar bulursunuz. O yüzden bu kitapları denizaşırı ülkelerden veya İstanbul yahut Antalya gibi daha büyük şehirlerden yollamalarını istiyordum. Kiliselerden insanlarla, gezinen misyonerlerle tanıştım. Gerçekten okudum ve bunun hakikat olduğunu gördüm. Aileme açıklamak çok daha kolay olduğundan Yedinci Gün Adventist Kilisesi'nde karar kıldım. Çünkü Hıristiyanlar domuz eti yiyorlar ama Yedinci Gün Adventistleri et bile yemiyor. Bu bir şart değil ama Ellen White'ın fikri böyle.

Bunu çoğunlukla sır olarak tutuyorum. Burada kimse dinimin ne olduğunu bilmiyor. Güvenliğim için gizli tutuyorum. Burada camdan çıkıp ilan etmek isteyeceğiniz bir şey değil gerçekten. Ailem artık bunu kabul ediyor; ilk başta gerçekten üzgünlerdi ama artık kabul ediyorlar. Ağabeyim ateist. Ondan önce radikal bir İslâmcıydı ama tamamen değişti: Japon bir kadınla tanıştı, onunla evlendi ve Japonya'ya taşındı. Gitmiş olması onun için de ailem için de mutluluk duyduğum bir şey çünkü sorun çıkaran biriydi. Altı yıllık bir evliliğin ardından doğmuştu, bu yüzden ailem üzerine titrerdi. Dört yıl sonra da ben doğmuşum. Onunla iletişim halinde değilim. Dört erkek kardeşiz.

En küçük kardeşim otuz bir yaşında ve psikolojik problemleri var. Bu yüzden onunla din hakkında veya ailemizin kökenleri hakkında bir şey konuşamıyorum. Üçüncü kardeşim özgür ruhlu biri ve hepsini benimsiyor. Çok liberal biri, sürekli şakalaşıyoruz. İyi anlaşıyoruz. Kimi zaman şakalaşıyoruz, "Bana 'Ey benim Ermeni kardeşim!' diyor ve bol bol gülüyoruz" çünkü babam bu konuda yorumda bulunduğumu duyunca öfkeleniyor. Biliyorsunuz, bu kentte Ermeni olmak veya Ermeni olduğunu söylemek kötü bir şey. Kötü bir sözcük.

"Kürtler arasında bile mi?" diye sordum.

"Herkes arasında, hatta Ermeni olduklarını bilmeyen Ermeniler arasında bile [...]" Önsezilerinin isabetli ve kendi kendilerini gerçekleştiren kehanetler olması halinde gelecek kasvetliydi:

IŞİD buraya varırsa ailemi Yerevan'a götüreceğim. Orada ev alabileyim diye sınırın açılmasını umuyorum ve bunun için dua ediyorum. Eşim Hıristiyan değil: Babası Karslı, yarı Azeri yarı Türkmen; annesi ise Beyazıtlı bir Kürt. Hıristiyan olduğumu duyunca deliye döndü ama şimdi orta bir noktada ve o da Hıristiyan olma yolunda. Ona ancak vaftiz olduktan altı-yedi yıl sonra durumu söyledim. İncil'i aileme okuyorum, sıkıldığında göz gezdirdiği inançla ilgili kitaplarım var, birlikte iki küçük çocuğuma ilahiler okuyoruz. Oğlum on iki, kızım on yaşında. Büyüdüklerinde bu öğretilerin onlarda bir iz bırakacağını biliyorum. Onlarla olası Ermeni atalarımızı konuşmadık çünkü burada Türk-Kürt sorunumuz var ve onlara Ermeni olduklarını söyleyerek ırksal sorunlara karıştırmak istemiyorum. Bunu açıklamak için biraz daha zamana ihtiyacımız var.

Burada Ermeni lafı hâlâ bir hakaret ama bazı şeyler ufak ufak değişmeye başladı. Genç insanlar bu dili kullanmıyorlar ve rahatsız da olmuyorlar. Fakat eski nesiller hâlâ rahatsızlar. Burada gelenek böyle. Burada biraz daha az. Türk kentlerine giderseniz durum daha kötü. Dağlara, Ararat'a ve başka dağlara tırmanmaya giden birçok gruba rehberlik ediyorum. Karadeniz'deki Kaçkar Dağları'na tırmanıyorduk. Fransa'dan gelen on altı kişilik bir gruba rehberlik ediyordum ve İngilizce konuşuyorduk. Nihayet zirveye vardık ve hava öyle güzeldi ki kimisi benimle geliyor, kimisi daha ağır yürüyordu. İniş yolu-

muzda, 3.200 metre rakımda bulunan Deniz Gölü isimli bir göl vardı. Oraya ulaşmadan önce gruba oraya gitmenin kolay olduğunu ve bana ihtiyaçları olmadığını, çorba ve birkaç yemek hazırlamak için kampa gideceğimi söyledim. Vardığımda Türk dağcılardan oluşan bir grup yemek yiyordu ve beni bir şeyler içmeye davet ettiler. Yemeklerini ve atıştırmalıklarını benimle paylaştılar. Altı kişiydiler ve biri gerçekten iyi bir insandı. Köşede bir adam vardı, bana nereli olduğumu sordu. Nereden veya neden geldiğini bilmediğim güçlü bir his baskın çıktı ve "Ararat'tanım" dedim. Daha önce başıma hiç böyle bir şey gelmemişti. Her şeyi yok etti bu sözüm: Keyifli ruh hali ve samimi ortam ortadan kalkmıştı. "Ermeni misin?" diye sordu bana vuracakmış gibi gelen bir ses tonuyla. Ben de "Olabilirim" dedim. Her zaman beyninizi iyi kullanmanız gerekir. Tanrı'nın bunu size vermesinin bir sebebi var. Onlar altı kişi, siz bir kişisiniz ve sizinle birlikte bir grup Fransız var.

Fransız adam Jérôme lafa girdi: "Fransızlar on altı kişiydi, kavgadan galip çıkabilirdiniz." Rehber gülümsedi:

> Anladığını sanmıyorum. Ardından güldüm ve "Ermenilerle Türkler arasındaki fark ne biliyor musunuz?" diye sordum. İçlerindeki nazik olan herkesi sakinleştirmeye çalışıyordu ama diğeri çirkin davranışlarını sürdürüyor, didikleyici sorular soruyordu. Bu adamlar Ankara'dan geliyorlardı. Çayımı masaya bıraktım ve Fransızlarla buluşmak için gitmek zorunda olduğumu söyledim. İçlerinden biri sohbetin bu şekilde bitmesinden üzgündü ama bazıları bu çirkinlikten memnun kalmıştı. Fransız konuklar geldiğinde moralimi bozulmuş gördüler ve bana ne olduğunu sordular. Onlara durumu açıkladım. "Bu isim, Ararat ismi yüzünden sizden nefret edecek aptal insanlar var." Burada bir sözcük için öldürülebilirsiniz.

Beyazıt'ın merak uyandıran *vayizdileri* de dahil olmak üzere nüfus yapısıyla ilgili içgörülerinden ötürü ilginçleşen ve zaman zaman hayranlık uyandıran Melih'le sohbetimiz beni onun kökenlerini merak eder bir halde bırakmıştı. Türkiye'de bazı insanların, yalan söyleme niyetinden çok bir konuğu memnun etme maksadıyla muhataplarının işitmeyi istediklerini düşündükleri şeyi anlattıkları konusunda uyarılmıştım. Görünüşe bakılırsa bu da öyle bir örnekti. Jérôme da başta pek ikna olamamıştı ama benim için öne çıkan kısım dedesinin ona seslenirken *dığa jan*, yani "canım oğlum" demesiydi ve hikâye ilerledikçe Jérôme Melih'in inandırıcı biri olduğunu hisseder olmuştu. Fakat Ararat ve kötü Türk'le ilgili öykünün olduğu haliyle kabul edilemeyecek kadar tipik ve basmakalıp olduğunu düşünüyordu. DNA testinin sonuçları yaklaşık altı ay sonra geldi. Melih'in Ermeni kökenli olduğunu gösteriyordu.

11

Sarıkamış, Kars ve Ani

Ankara'dan bir arkadaşım beni eski kız arkadaşıyla tanıştırmıştı. Serbestçe savrulan siyah saçları ve gözlerini yumuşatan uzun kirpikleri vardı. Araları hâlâ iyiydi ama ayrılmalarına yol açan sebeplerden biri arkadaşımın ailesinin eski memleketleri Mardin'e yaptıkları bir gezi olmuştu. Orada eski Ermeni evlerinin mimarisine duyduğu saplantı kız arkadaşını küstürecek kadar sıkmıştı. Antropolog olan Ariya nefes alıp veren insanlarla ilgileniyordu: "Taşlar konuşmaz." O dönemde hâlâ erkek arkadaşı olan arkadaşım ise, "Taşlar da konuşur" diye tepki vermişti.

Arkadaşıma söylemesem de ben de bu projeye Ariya'nınkine benzer bir ruh halinin motivasyonuyla girişmiştim. Kendimi harabeler veya yağmalanmış mülkler üzerine düşünmenin melankolisine gömmek yerine Ermenilerin canlı kalıntılarını aramaya koyulmuştum. Bir keresinde bu tarz bir yorum nedeniyle, Doğu ve Güneydoğu Anadolu illerinde temas kuracağım kişileri bulma maksadıyla yanına gittiğim *Agos* editörü Sarkis Seropyan tarafından sert bir azar işitmiştim.

Seropyan kiliselerden ve tarihî sitelerden oluşan bir liste çıkarmaya başlamış, bana geleneksel Ermeni yapılarının özgün yanlarını açıklamaya koyulmuştu. Adeta her kilise veya bölge için çeşitli kaynakçalara veya yazarlara atıfta bulunan sözlü dipnotlar eklediği dikkatli notlarla ayrıntılarını veriyordu. "Hayır, ben insanların öykülerini dinlemek istiyorum, yıkıntılar ve taşlar için gelmedim." Öfkeye kapıldı ki konuştuğumuzda kapılmaya eğilimliydi. İçi masasının üzerine boşalan küçük notlar ve kartlarla dolu ajandasını çıkarırken (çok iyi bildiğim bir sıralamayla) yüzü kızarmış ve sesini yükseltmişti: Çoğu zaman Türkiye'deki "taşların" insanlardan daha fazla anlata-

cak hikâyesi olduğunu ama onları dinlemek için ince bir ruh ve keskin bir zihin gerektiğini söyledi bana bas sesiyle. Her fikir ayrılığına düşüşümüzde Seropyan'ın içinden çıkardığım babacan düş kırıklığı ve alaycılıkla karışık bir tonla konuşuyordu. Doğal olarak her seferinde de aradığım desteği bana veriyordu.

Ne yazık ki çok sınırlı zamanım ve çok az kaynağım vardı. Dahası projem için çoğunlukla çok az şeyin çıktığı veya hiçbir şeyin çıkmadığı uzun sohbetlere girmem gerekiyordu. Yine de kurtardığım bölük pörçük tanıklığa, kazılmış yazılardan kalan parçalarla aynı kıymeti veriyordum. Ariya da yeniden inşa edip edemeyeceğimi görmek istediğim o küçük parçalardan birini taşıyordu.

Yazları ailesi Ararat Dağı'nın meralarında kamp kurarmış. Temmuz'un ilk haftası birbirlerini su dolu kovalarla veya küçük şişelerle ıslatmak gibi oyunlar oynuyorlarmış. Yaylaya tatile gitme geleneği '60'lı yılların ortasında giderek azalınca Türklerin ve Kürtlerin bilmediği ama Ermenilerin Hıristiyanlık çağının ikinci bin yılına dek varlığını korumuş pagan geleneklerinden Vartavar kutlamalarının temel parçası olan bu âdet de zayıflamış. Kendisiyle Ankara'da tanıştığım Ariya gerçekten de ailesinin iki yüzyıldan uzun bir süre önce, bugün Ermenistan'ın başkenti olan yerden geldiklerini biliyordu. Ailesinin çoğu Kürt'tü ama Ermeni kökenli olma olasılıklarını reddetmiyorlardı: 1870'lerde Yerevan'dan Kars ilindeki Sarıkamış yakınlarında bulunan Alakilise köyüne göç etmişlerdi. Bu köyün bahsinin geçtiği az sayıda kaynak 1918'deki Türk-Ermeni savaşı sırasındaki çatışmalarla ilgiliydi: Aşırı Türk milliyetçileri Ermenileri katliamlar ve yağmalamalar yapmakla suçluyorlardı. Ariya'nın Kars'tan taşınmış ailesinin bir kısmı Türk siyasetinin aşırı sağ kanadındaydı.

Alakilise Yerevan'dan göç ettikten sonra atalarının beşi tarafından kurulmuş. Beş kurucudan birinin soyadı Kazancıyan'mış. Ariya'nın anne tarafından bir akrabasıymış. Sohbetimizde ninesinin eskiden ona Rus ve Ermenilerin savaşta köye girdiklerini ve "ölümlerin" olduğunu anlattığını söyledi. Gözleriyle söylediği şeyleri kelimelere vuramıyordu. Müslümanlara yapılan gaddarlıklara yöneltilen dolambaçlı bir gönderme vardı. Yine de Ariya, hâlâ Kars yakınlarındaki Sarıkamış'ta yaşayan kuzenlerinden biriyle temasa geçmemi kabul etti.

Sabahın ayazında otobüsün dönüşüyle Ararat Dağı solumuzda, geniş ve yeşil ovaların üzerinden bir düş gibi yükseliverdi. Yeni doğan güneşin parıltılarıyla yıkanmış, cilalanmış gibi parlak renklerle ışıldıyordu. Görünmesi birkaç saniye sürdü ve kısa süre sonra yolun iki yanındaki kayalıkların arkasına gizlendi. Kapalı sınırların ötesinde kalan ve arabayla varması sadece bir saat süren Ermenistan Cumhuriyeti'nde bulunmuş herkese tanıdık gelen

bir coğrafyaydı. Türkiye, Dağlık-Karabağ bölgesindeki çatışmalardan ötürü Azerbaycan'la dayanışma içinde olduğunu göstererek sınırları kapatmıştı.[1]

Sonbahar yeni başlamıştı ama Sarıkamış'ın zayıf gün ışığı ve soğuğu kışın başlangıcına işaret ediyordu. Gelip geçenler tek tük ve birbirinden uzak, paltolara sarınmışlardı. Birimler halinde inşa edilmiş apartmanlar zemin katlarındaki dükkân sıralarıyla birbirinden ayrılmışlardı. Rüzgârın estiği sokaklarda kuruyan bitkileri hatırlatan solgun yeşiller ve kahverengiler içindeydiler. Bir sebepten ötürü tüm hudut kentleri birbirini andırıyordu. Okullu bir düzine çocuk ellerinde açılmış devasa bir Türk bayrağıyla yürüyüş yapıyorlar, sahneyi kalbimi ısıtmayan renklerle canlandırıyorlardı. Modern Türk bayrağının öncüsü, muhtemelen Sultan Murad'ın 14. yüzyılda Adrianapolis'i fethettikten sonra adamlarına verdiği kana bulanmış beyaz sancaktı. Osmanlılar İslâm'daki eritrofobiye, yani "kırmızı korkusuna" son vermişlerdi.[2] O zamana dek kırmızı, Müslümanlar arasında çoğunlukla olumsuz bir değer taşıyordu çünkü kanla ve Hıristiyan olan Bizans İmparatorluğu'yla ilişkilendiriliyordu. Bizans İmparatorluğu'nda sadece imparatorların kırmızı ayakkabı giyme hakkı vardı: Konstantinapolis 1453'te Türklerin eline geçtiğinde son imparatoru XI. Konstantin'in cesedi bir geçidin dışında ayırt edici ayakkabıları sayesinde tanınmıştı.[3]

Bayraktarları vurmalı ve üflemeli çalgılarıyla Amerikalı amigolar gibi giyinmiş okul bandosu takip ediyordu. Bağlantı kurduğum kişiyi beklediğim çayhanenin yanından geçtiler. Normalde modern yaşamın unuttuğu ve sararmış Atatürk portresi ile tavana ve muhtemelen bacalardan birine uzanan bir boruyla yüzyıllık ısısını yayan bir sobanın en küçük ayrıntısına dek geleneksel olan bu yerde kablosuz internet vardı. Bu şehrin duvarlarına ve sokak planına işlenip kazınmış kasvete rağmen insanlar Ermeni ziyaretçiler arasında bile hayat dolu ve barışçıllardı. Kayıtsız değillerdi ama Erzurum'da yaygın olan saldırgan sorgulamaları da yoktu.

Ariya'nın kuzeni Ildir hâlâ gelmediğinden telefon açmak için dışarı çıktım. Sinyal kötü olduğundan "Ildir bey?" diye bağırıyordum telefonda. "Evet?" diye bir yanıt duyuldu cihazdan ve kıvrık bıyıklarının altındaki sırıtışıyla ba-

---

1 Dağlık-Karabağ, Karabağ'ın Ermeni bölgesine ait dağlık bir alandır. Ermenistan'ın Sovyetler Birliği'ne katılmasından sonra Dağlık-Karabağ özerk bölge ilan edildi. 1923'te Stalin, Ermeni çoğunluğuna rağmen karayla çevrili toprakları Azerbaycan'a bıraktı. 1988'de Sovyetler Birliği'nin zayıfladığı zaman bir ayrılık savaşı oldu ve sonunda Dağlık-Karabağ fiilen bağımsızlığına kavuştu. 1994'ten Nisan 2016'daki dört günlük savaşa kadar kırılgan bir ateşkes hali vardı.

2 İngilizcede eritrofobi kızarmadan duyulan korku veya kaygıyı adlandırmak için tıbbi bir terim olarak kullanılır. Buradaki kullanımı yaygın olmasa da etimolojik açıdan doğrudur.

3 Maria Pia Pedani, "L'idea della morte nel mondo ottomano" (Osmanlı dünyasında ölüm fikri) *Tra quattro paradisi: Esperienze, ideologie e riti relative alla morte tra Oriente e Occidente* (Dört Cennet Arasında: Doğu ile Batı arasında ölümle ilgili deneyimler, ideolojiler ve ritüeller), ed. Antonio Fabris, Venedik, 2013, s. 108.

na doğru yürüyen bir adam geldi. Çok dost yanlısı bir mizacı olan bu adam, Ermeni ataları olduğunu duyunca küçük dilini yutmuştu. Kazancıyan kolu hakkında hiçbir fikri yoktu. Ailenin 1960'larda yazlarını Ararat Dağı'nın yaylasında geçirmeyi bıraktığını doğrulamasına rağmen kamp yaparken oynadıkları su oyunlarından da hiç haberi yoktu. Aile dağılmıştı: Kimisi Ankara'ya, kimisi İstanbul'a veya başka yerlere gitmişlerdi. İçlerinde Almanya'ya yerleşen bir grup da vardı.

Artık kanıksamış olduğumdan, şakayla karışık sorulmasına rağmen hazine haritalarıyla ilgili soruları umursamazlıktan geldim ve kısa süre sonra şehirde turlamak için Ildir'in Niva marka cipine atladık. Baltık tarzda yapılmış bir binanın iskeleti önünde durduk. Mazgallarla yükseltilen ve iç içe geçmiş bir kemerler labirentiydi adeta: Rusların bıraktıkları demiryolu ambarının tuğladan oluşan kabuğuydu. Ardından İmparatorluk Rusyası'nın dinlenme yeri olan terk edilmiş bir sanatoryuma gittik. Tek katlı, dar ve tren garı gibi uzun, sade bir yapıydı. Ortada, alçak basamaklı bir merdivenin tepesinde bulunan kemerli giriş bir kilise narteksini hatırlatıyordu.

Azeri bir antika koleksiyoncusunun tuhaf barakasında çay içtik. Adam ufak mekânın içine her ebattan kilimler yaymıştı. Antik hançerler ve tarım aletleri duvarları ve pervazları dolduruyordu. Adam Ermenistan'dan geldiğimi sandı. Ben de kısa bir ziyaret olacağından bu izlenimi düzeltmedim: "Çok yoksul bir ülke, değil mi?" Sergilenen şeylerin hiçbiri satılık değildi ama küçük koleksiyonuma eklemek için elinde hiç Ermeni hançeri olup olmadığını sordum. Neredeyse lafı imkânsız demeye getirerek onları bulmanın çok zor olduğunu söyledi. Hıristiyan oldukları için Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'nda silah taşımaya hakları yoktu. Bir an için DNA testlerinin bu hançerler ve yatağanların içyüzü hakkında bir şeyler söyleyip söylemeyeceğini hayal ettim.

Ildir, Poşaları veya Boşaları, yani Ermenistan'ın Çingeneleri için kullanılan ismi biliyordu ama isteğim karşısında çok şaşırmıştı. Çingene ve Ermenilerle bağlantılı kişiler olarak maruz kalmaya devam ettikleri ırkçılık nedeniyle Poşalar iki kat daha gizli davranma eğilimindeydiler ve bu kimliklerin ikisini de inkâr etmeye alışmışlardı. Lomavren isimli tuhaf ve artık kaybolmaya yüz yutmuş bir lehçe konuşuyorlardı. Ildir, şehirde yaşayan tek Poşa'nın usta bir eyer yapımcısı olduğunu söyledi. Bu zanaat genelde onların tarihsel uzmanlık alanı olduğundan verdiği bilgi gerçekten de Poşa olduğunu doğruluyordu. Altmışlarının sonuna gelmiş adam ölçülü bir nezakete ve konforlu bir yaşama işaret eden dolgun yanaklara sahipti. Ildir'i pencerelerine asılmış ve iç içe geçmiş rengârenk kemerlerin olduğu alçak tavanlı dükkânında mutlu bir şekilde karşıladı. Sorgulayan bakışları Lomavrence birkaç kelime söylememle sessiz bir korkuya dönüştü. Hiçbirini anlamıyordu ve ne mırıldandığım konusunda hiçbir fikri yoktu. Ildir rahatsız bir halde gülümsediğinden ve eyer

yapımcısına benim bir Poşa'yla tanışmak istediğimi söyleyemediğinden soruyu doğrudan yöneltmekten çekinmiştim. "Ben Türk'üm ve sadece Türkçe konuşuyorum" diye homurdandı adam korku dolu bir sesle.

Sarıkamış'ta hiçbir yer arabayla on beş dakikadan uzak değildi. Sokulgan bir adam olan, eski moda kıyafetler giymiş ama genelde ahenkli bir şekilde birleştirdiği kahverengi, yeşil ve mavi kombinasyonlarıyla kendine has bir şıklığa sahip Ildir'in babasını aldık. Ayrıca adamda 1960'larda popüler olan ve şimdi yeniden moda haline gelmiş kalın siyah çerçeveli büyük gözlükler vardı. Görünümü İtalyan yeni gerçekçi filmlerindeki belli karakterleri hatırlatıyordu. Nostaljik olduğu kadar mutlu bir sesle bana sarıldıktan sonra Ermeniler hakkında bir fikir ortaya atmaya çalıştı ama birkaç yanlış başlangıçtan sonra söyleyeceklerini tamamlayamadı ve en sonunda 1965 sularında Sovyet Ermenistan'a gitmek üzere ayrılmış ve o günden beri izini süremediği en yakın arkadaşını anmakla yetindi. "Burası Ermenilerin gidişinden beri eskisi gibi değil ve gittikleri için çok çok üzgünüz" dedi ve Ildir uzaklara bakınırken sözünü orada sonlandırdı.

Ildir'in sahip olduğu ticari kamp alanında durduk. Okaliptüs ağaçlı geniş bir koruluktu. 19. yüzyıldan kalma ve yıprandıkları için çoğu okunamayan bir dizi Ermeni mezar taşını bir araya getirmişti. En büyük levha kireçtaşındandı ve üzerindeki yazılar kaba bir tarzla oyulmuştu. Ayrıca birkaç kabartma haç denemesi yapılmıştı. 1870'lerde yapılmıştı ama son rakam yeterince okunaklı değildi.

Ardından bir savaş anıtına gittik çünkü burası şehri ünlü yapan yerdi. Aralık 1914-Ocak 1915'te Ruslara karşı verilen savaşta Kafkas cephesinin savaş alanlarından biri olan bu yerde, Üçüncü Ordu altmış bin adamını çatışmalarda değil de yeterince giyinmedikleri ve beslenmedikleri için ölümcül bir kışta kaybetmişti. Üçüncü Ordu komutanı ve bu yenilgiden sadece birkaç ay sonra başlayacak soykırımın beyinlerinden biri olan Enver Paşa bile, Osmanlı Ermenisi askerlerin savaştaki cesur davranışlarını aleni bir şekilde kabul etmişti. İçlerinden biri, Başçavuş Hovhannes onu yakalanmaktan kurtarmıştı.[4] Ne var ki Enver ondan beklendiği gibi yenilginin suçunu Ermeni erlerin firarına atmıştı (Türk ve Kürt askerlerden çok daha fazlasının firar ettiğini bahsetmekten kaçınmıştı). İlaveten Ermeni gönüllülerden oluşan iki tabur Rusların yanında savaşmış, bu da imha planını gerçekleştirmek için ayrı bir bahane olmuştu.

Mermerlere kazınan ve "60.000 şehitten biri" olarak listelenmiş isimlerden hiçbiri, burada Osmanlı İmparatorluğu için toprağa düşmüş sayısız Ermeni'nin ismini taşımıyordu. Kendisini taşıyan yoldaşına dayanmış yaralı bir

4 Sarıkamış Muharebesi ve Başçavuş Hovhannes hakkında daha fazla bilgi için bu kitabın 107. sayfasındaki 42 no.lu dipnota bakınız.

askerin heykeli vardı, ikisi de yere bakıyordu. Anıtın girişinde bulunan daha modern niteliklere sahip bir başka abide Mehmetçiği temsilen dikilmişti. Bere takmış, elinde namlusu göğe çevrili (1950'lerin silahı) G3'ü model almış bir taarruz tüfeği tutan, göğsündeki ceplerine iki el bombasının asılı olduğu, gerçek insan boyutlarında bir Türk askerinin heykeliydi bu. Asker şimdi açık hava çöplüğüne dönüştürülmüş alçak bir tepeye doğru bakıyordu: Geceleri bozayılar ve yavruları çöpün içinden yemek toplamaya geliyorlardı.

Ildir'in babasını kente bırakmadan önce, bir kez daha Ermeni arkadaşından "iyi bir adam" diye bahsetti. Onu bulmamızın hâlâ mümkün olup olmadığını sormaktan çekindi. Ardından sokağın karşısına bir çoban geçti. Peşinden, postları kırpılma olgunluğuna gelecek kadar uzamış beş-altı büyük koyun geliyordu. Vizigotların şefi Alaric 5. yüzyılda Roma'yı kuşattığında, Romalıların ona bir elçi yollayıp barış için çabaladıkları söylenir. Aksi halde üzerine koca bir ordunun salınacağını söyleyerek uyarıda bulunmuşlardır. Barbar, tehdidi hoşnutlukla karşılamıştır: "Kalın çim incesinden daha kolay kesilir."

* * *

Ucu katlanıp açılan bıçak 25 Türk lirasına mal olmuştu ve Ermeni katedrali Surp Arakelots, yani Kutsal Havarilerin karşısındaki av aletleri dükkânında Karslı zanaatkârlar tarafından yapıldığı söylenmişti. 10. yüzyılda yaşamış bir tarihçi katedralin yuvarlak kubbesini "cennetin semasına" benzetmişti. 16. yüzyılda camiye dönüştürülmesiyle kilisenin kutsallığı bozulmuştu. Kars'ın Rus İmparatorluğu tarafından ele geçirilmesinden sonra Rus kilisesi olarak kullanılmıştı ama şehir 1918'de Türklerin eline geçince yine camiye çevrilmişti. Bir yıl sonra şehrin kısa süreliğine kurtulduğu dönemde yeniden Ermeni kilisesi yapılmış ve 1920'de Türkler tarafından yeniden fethedilinceye kadar da öyle kalmıştı.

Katedralin dışındaki parkta piknik yapmak için fevkalade bir gündü ve bölgenin meşhur peynirini sergileyen dükkân rafları büyük bir somun ekmek ve peynir almak için gereken bahaneyi sunuyorlardı. Karga sürüleri ağaç saçaklarının üzerinde sabırla uçuyorlardı. Kars kısmen haşmetli malikâneleri ve Ermeni geçmişi zengin binalarının yanı sıra, kaşar peyniri tüccarları sayesinde Sarıkamış kadar kasvetli değildi.

İletişim kurduğum tek yerli tanıdığın, iş sebebiyle Diyarbakır'dan taşınmış itibarlı bir meslek sahibi olduğu ortaya çıktı. İkimiz de ilk olarak kimin bizi temasa geçirdiğini bulma merakı içindeydik ama geride kalan kışın büyük bir kısmını orada geçirdiğim için memleketten biri olması gerektiğini tahmin edebiliyorduk yalnızca. Ermeni bağlantısı babaannesiydi. Hakkında bildiği tek şey soykırımdan sağ çıktığı, Kürt olan ve ona göre kendisini himaye eden dedesiyle evlendiği, ardından da İslâm'a geçtiğiydi.

Buluşmamız kötü bir zamana denk gelmişti çünkü tıbbi bir acil durumu vardı. Beni SUV'uyla Kars'ın sokaklarında itfaiye araçlarının hızıyla inip çıkarken büyük bir aceleyle almıştı. Oğlu olduğunu farz ettiğim bir çocuk arka koltukta kırık bacağını uzatmış halde yatıyordu. Çocuk futbol maçında yaralanmıştı. Hastane, karşısındaki dar geçidin üzerinde kasvetli bir şekilde beliren iki uzun ve geniş kuleden oluşan bir kompleksti. Hastane personeli sedyeyle koşup çocuğu aldı ve biz de parka gidip kafede zaman öldürdük.

Hasan bana çocuğun yalnızca akıl hocası olduğunu söyledi. İmkânları kısıtlı olan çocuklara yardım etmek için verilen özel bir ders programına katılmıştı. Din konusunu hiç açmamasına rağmen sözlerinde yatan bir şey bu girişimde İslâmi bir bağın olduğunu ima ediyordu. İngilizcesi kusursuzdu: Birkaç yıl Birleşik Devletler'de okumuş ve çalışmıştı, özlemediğini söylese de ABD'ye, belki Texas'a geri dönme olasılığını da ortadan kaldırmıyordu.

Ermenilere gelince, oranın yerlisi değildi ve şehirde tanıdığı Ermeni yoktu. Ermenilerle hiçbir bağı olmadığı gibi atalarının bu kısmına karşı bir bağlılık da duymuyordu. Kürtlerin meseleleri onu daha yakından ilgilendiriyordu ama memleketi Diyarbakır'da yaşayan apolitik insanların bile göstermediği bir muğlaklık vardı: Hepsi tutkulu bir şekilde Kürdistan davasına adanmışlardı. Bu da onu Türklere veya Türkiye'ye bağlayan İslâmi bir arka planın olduğuna yönelik izlenimlerimi pekiştiriyordu. Sıkı PKK sempatizanlarından biri olmadığı belliydi.

Çocuğu evine geri götürdük. Çocuk Coca Cola kutusunu içtikten sonra camı açınca Hasan aynadan genç futbol oyuncusuna sert bir bakış atarak "Sokağa çöp atma" diye azarladı. Çocuk Kars'ın çeperinde yaşıyordu. Dul annesi hem güler yüzlü hem ağlamaklı şakıyan bir sesle Hasan'a bol bol teşekkür etti. Israrla çay ve tatlıya kalmamızı istediyse de olmadı. Zemin katta bulunan, bitmemiş bir katı olan ve duvarları turuncuya boyalı küçük bir yerde yaşıyorlardı. Mobilyaları bir dolap, TV seti ve birkaç uyumsuz sandalyeden oluşuyordu. Sandalyeler tuhaf bir şekilde bir köşeye çekilmiş rollerini ve yerlerini bekliyorlardı çünkü halılar ve kırlentler oğlanla annesinin öğünlerini köyde olduğu gibi yer sofrasında bağdaş kurarak yediklerine işaret ediyordu.

Hasan beni akşam yemeği için evine götürdü. Yemekleri seküler tarzla giyinmiş ve başı kapalı olmayan eşi hazırlamıştı. Tek çerçeveli süs eşyası hatla yazılmış bir sure idi ve Kuran mütevazı bir rafı diğer dinî kitaplarla birlikte paylaşıyordu. O akşam Ukraynalı bir kızla erkek arkadaşını bekliyorlardı. Birbirlerinin evlerinde kalan bir topluluğun parçası olarak hafta sonunu geçirmek için kaydolmuşlardı. Ben de bu çiftle tanışmayı ev sahipleri kadar merakla bekliyordum çünkü Ukrayna'da yaptığım muhabirlik görevinden döneli daha birkaç ay olmuştu. Kırım'ın ayrılışını ve doğuda Rus yanlısı ayrılıkçılarla yaşanan çatışmaları ele almıştım. Ne var ki diğer erdemlerini bil-

mem ama sosyal yaşamın nezaketi bu genç çiftin kuvvetli yönü değildi. Gelir gelmez kendilerine ayrılmış alanda rahatlarına çekildiler. Yerel görenekler gereğince misafirperverliklerini hiç eksik etmeyen Hasan'la eşi sırt çantalı çift karşısında hayal kırıklığına uğramışlardı. Onlara göre bunun ucuz bir konaklama yolu olduğu ve başka birinin evinde misafir gibi davranma rolüne bile girmedikleri ortadaydı. Ülkelerindeki kargaşaya da daha kayıtsız olamazlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun da Rus İmparatorluğu'nun da sürmeye devam eden çöküşleriyle ilgili izlenimleri karşılaştırma fırsatı olabilirdi. Türkiye de Rusya da gümbürtüler eşliğinde kopan buzullar gibi sürekli çözülüp dağılan imparatorluklar olmuşlar ama hiçbir zaman tamamen dağılmamışlardı.

Yürüyüşe çıktık ve her sokakta 2 yaşındaki oğlunu omuzlarında taşıyan Hasan'ın işaret ettiği gibi Ermenilerin bıraktığı bir taş işçiliği-veya gri taşlarla yapılmış eski bir malikâne vardı. Dikkatim, üzerine tahtaların çakıldığı eski bir evi incelemeye yönelmişken Hasan iki genç adamla sohbete koyuldu: Kısaca bana Ermeni mezarlıklarında gömülü altınlardan bahsediyorlardı. Hasan kayıtsızca dinliyordu, sessizliğine içerliyordum. Ermenilerin, yerlilerin onlara saygısızlık etmeyeceklerini bildikleri için genelde hazinelerini Müslüman mezarlıklarına gömdüklerini söyledim. Genç adamlar bu beklenmedik yeni haber karşısında şaşkına dönmüşlerdi ama yeniden Ermeni mezarları üzerine şaka yapmaya başlamaları birkaç saniye sürdü. "Hiç terbiye duygunuz yok mu?" Nihayet onlarla açık açık konuşmaya başlamıştım. "Hazine bulmak için büyüklerinizin kalıntılarını kazıp çıkarır mıydınız?" Anlamadığımı farz ettiklerinden hayrete düşmüşlerdi: "Ama *gerçekten* mezarlarında altın var."

Bu grupla kaybedecek zamanım kalmamıştı artık. Yine de Hasan'ın görmemi istediği bir şey vardı: 1915'e kadar orada yaşamış Ermeni şair Yeğişe Çarents'in aile evi. Onu tanıması beni şaşırtmıştı. Ermeni edebiyatındaki öneminden bahseden bir deyişe göre "Yeğişe Çarents tanrı ve Paruyr Sevak da onun tapınağı" idi. Sevak (1924-1971) 20. yüzyılda yaşamış önde gelen Ermeni yazarlar arasında en çok saygı duyulan ikinci kişiydi.[5] Çarents 1915 yılının sonlarında, Kafkasya seferberliğinde Türklere karşı mücadele eden Rus ordusunun yanında çarpışarak Batı Ermenistan'ın kısa süreliğine özgürleşmesinde rol oynamıştı. Yaşadığı travmatik deneyim onu Bolşevik Devrimi'nin fütürizmini benimsemeye itmişti:

Son kez geriye baktık,
Bizi çağıran hiçbir şey yoktu,
Bir düşte atılan çığlık gibi.

5 1897'de doğan Çarents 1937'de Stalinist terör dönemi zamanında öldürüldü. Paruyr Sevak (1924-1971) ise 20. yüzyıl Ermeni şiirinin diğer dev ismidir. Şüpheli bir araba kazasında öldü. Sevak'ın milliyetçi şiirleri onu Sovyet rejimiyle ters duruma düşürmüştü.

Geçmiş yitip gitmişti, iz bırakmadan kaybolmuştu
Tek bir ıstırap bile bizimle havada süzülmüyordu,
Parlak sabah bizi büyülemişti.[6]

Ütopyanın kıyılarına enkazlar vuruyordu ve yeni dünya onlarla inşa edilmek zorundaydı. Arabayla yol aldıkça Kars'ın sokakları iyice karardı. Kentin ucuna yakın bir yerde kenara çektik. Kargalar çorak karanlıkta kaybolmuştu ve kentin bu mahallesini sessizlik örtmüştü. Yamuk taşlardan yapılmış ve üç pencere açıklığı olan, çerçeveleri ve camları dökülmüş, karanlık bir boşluğa açılan bir evin yıkıntılarının dışındaydık. Çatının bir kısmı çökmüştü. Hasan'ın Toyota'sının yüksek far ışığında taşlar sarı görünüyordu. Duvara boyanmış ve yanlış yazılmış bir sözcük satılık olduğunu duyuruyordu ve hemen yanına bir cep telefonu numarası yazılmıştı. Bir noktada istenen fiyat iki milyon euroya fırlamıştı: Sahibi olduklarını iddia eden kişiler, eskiden evde oturan meşhur kişinin kim olduğunu öğrenmişlerdi. St. Petersburg'ta okuyan Güney Afrikalı öğrenci Shareen Anderson, Rus sembolistleri ve Ermeni akranlarıyla ilgili karşılaştırmalı çalışmasını kaleme alırken şairin büyüsüne kapılmıştı. 2009'da onu ve Ermeni uzmanlardan oluşan bir ekibi, Yerevan'dan başlayıp Gürcistan'daki köylerden geçen ve Kars'a varan dolambaçlı yolculuklarında takip eden ve Kars'ta tereddütle de olsa evi tespit edişlerini belgeleyen "Charents: In Search of My Armenian Poet" (Çarents: Ermeni Şairimi Ararken) adlı bir belgesel yayımlamıştı.

Düzyazıyla kaleme aldığı ve hicivci bir dille bir trajediyi anlattığı şiiri *The Land of Nayri* (Nairi Toprakları'nda) Çarents, eliptik bir biçimde Kars'ı şöyle tarif ediyordu: "Her şeyinde Nairilerin eski ve yeni şehirlerinin tümünden izler taşıyan antik bir kent: Yoğun nüfusu olmayan küçük, eskimiş ve tozlu bir yerdi; günümüz diliyle 'geri kalmış taşra kenti' dedikleri şehirlerdendi."[7] Yine de bu dondurucu gecede şairin evi olup olmadığı belli olmayan bu viranenin önünde dikilirken Kars'ın bu kısmı, görünmez kalenin gölgeleri altında hâlâ Çarents'in tanık olduğu yıkımı yankılıyordu. Gönüllü müfrezesi soykırımdan hemen sonra Batı Ermenistan'ın içlerine kadar girmişti. Şahit olduklarını, 1915'te 18 yaşındayken yazdığı ve "25 Aralık 1915'te Sulduz bölgesinde ölen arkadaşları Mihran Sargsyan, Stepan Ghazaryan ve Ashot Milionchyan'a" adadığı Dantesque Legend'da (Dantevari Efsane) aktarmıştı. Aylar önce Ermeni nüfusu imha etmiş Kürt ve Türk haydutlarla ve askerlerle savaşırlarken ölmüşlerdi:

Ve bir gün yorucu yoldan
Tükenmiş ve zayıflamış, dinlenme ihtiyacı içinde

6 Yeghishe Charents, *a.g.e.*, s. 81

7 Yeghishe Charents, *Երկիր Նաիրի* (Nayri'nin Toprakları), Yerevan, 1977, s. 8.

Ölü Kentin eşiğinden geçtik
Ölü Kentin sisli sokaklarına girdik [...]

Ölü Kentte hiç kimse yoktu
Ve terk edilmişti binalar harabeler içinde,
Ölüm düşleri gören karanlık sürüler gibi
İçi boş gözlerle gökyüzüne bakıyorlardı.[8]

* * *

Ermenice ՆՁԲ (482) şeklindeki yıl haricinde ne ayı ne de ayın kaçı olduğunu yazmış bir vakanüvise göre 1033 yılının bir cuma gününde güneş Ermenistan üzerinde kararmıştı. Dokuz yüzyıl sonra Venedik'teki St. Lazarus'ta bulunan Mkhitarian Tarikatı'ndan Peder Gevont Alişan, bunun büyük ihtimalle 29 Temmuz günü olduğunu hesaplamıştı. NASA'nın erişime açtığı bilgiler tarihi doğruluyordu. Ayrıca güneşin dairesel alanının neredeyse %98'i kapandığından tam bir tutulmanın yaşandığını da gösteriyordu.

Bölgeyi panik kaplamıştı. 11. yüzyıldan kalma bir Bizans sözlüğüne göre kadim Keldaniler *saros* adını verdikleri bir ölçüyle tutulmaların tekrar edişlerini hesaplamışlardı. *Saros* on sekiz yıl, on bir gün ve sekiz saate eşitti. Fakat bu tutulma, Ermenistan'daki krallar için de sıradan ahali için de bir alametti: Aralık 1033'te (o dönemde Fatimilerin İslâmi yönetimi altında olan) Kudüs'ü yıkan deprem en büyük korkularını doğrulamıştı. Tutulmayı kayda geçiren Ermeni vakanüvise göre aynı zamanlarda,

> Ermenistan'da bir yabancı ortaya çıktı. Doğu bölgelerinden batıya, Van Denizi'nin kuzey kıyılarından Erzincan'a sürekli "Eyvahlar olsun bana! Eyvahlar olsun" diye bağırarak yolculuk yapıyormuş. İnsanlar da ona "Sen kimsin? Nereden gelirsin? Neden bunları söylersin?" diye sorular soruyorlarmış ama aynı ağıtı tekrarlamanın dışında hiçbir yanıt vermiyormuş. Bazıları (vakanüvis bunlara aptal diyor) adamın bir deli olduğunu düşünürken "bilge olanlar tüm ülkenin başına kötü bir şey geleceğini söylemişler".[9]

1033 İsa'nın çarmıha gerilmesinden bin yıl sonrasına işaret ettiğinden bu mantıklı geliyordu ve kimilerine göre Esinleme Kitabı'nda öngörülen kıyametin gerçek tarihi buydu:

> Bin yıl tamamlanınca Şeytan atıldığı zindandan serbest bırakılacak. Yeryüzünün dört bir bucağındaki ulusları –Yecüc'ü ve Mecüc'ü– saptırmak ve onları savaş için bir araya toplamak üzere zindandan çıkacak. Toplananların sayısı denizin kum taneleri kadar çoktur. Yeryüzünün enginliklerinden geçerek

8 Yeghishe Charents, "Dantesque legend", s. 72-73

9 Aristakes Lastivertsi, *Պատմութիւն* (Tarih), Venedik, 1844, s. 30.

kutsalların ordugâhını ve sevilen kenti kuşattılar. Ama gökten ateş yağdı ve onları yakıp kül etti. (Esinleme 20:7-9)

Lastivertli Aristakes, 1001'den başlayarak Ermenistan'daki yetmiş iki yıllık yaşamı kayda geçirdiği *History* (Tarih) adlı eserinde, insanların tutulmayı Deccal'in doğumunun işareti olarak gördüklerini söylüyordu. Olaylar buna uygun bir şekilde cereyan ediyordu. "Başımıza ıstırap dolu günler geldi ve hiçbir dermanı olmayan acılar bizi buldu [...] dört bir taraftan, doğuya kılıç, batıya kıyım, kuzeye ateş ve güneye ölüm."[10]

1 Haziran 1019'da Ermenistan ilk kez barbar toplulukların saldırısına uğradı. Sakinlerinin daha önce hiç tanık olmadığı bir vahşetti bu. Başlangıçta istilacıları, ok ve yaydaki ustalıkları nedeniyle "Okçu Millet" diye adlandırmışlardı. Karşılaştıkları ilk Türki kabilelerdi bunlar ve Ani, Kars ve Vasburakan krallıklarına yaptıkları saldırılar giderek daha cüretli hale geliyordu. Onlarınki altı yüzyıl önce başlamış, Orta Asya ve ötesinden batıya uzanan göçlerin son dalgalarıydı. Muhtemelen yıkıcı iklim değişikliği ekonomik bunalıma ve kıtlığa yol açmış, göçebeleri Hıristiyanlık çağının 4. yüzyılından itibaren daha da batıya itmişti. MS 338'de Uzakdoğu'da başlayan kırk yıllık bir kuraklık, Hunlar olarak bilinen pastoral federasyonu Don Nehri'nin batısına itmiş, bunun da Roma İmparatorluğu için feci sonuçları olmuştu.[11] Takvim, Kutsal Yazılar ve Türki halkların istilalarının birbiriyle örtüşmesi de Ermenilerin barbar güruhlar karşısındaki kararlılığı açısından vahim olmuştu.

Kars'tan arabayla bir saat uzakta olan Ani, ayakta ölmüş Ortaçağ'dan kalma kiliselerden oluşan bir hayalet kentti. 12. yüzyılda zirvesinde olduğu dönemde, iki yüz binlik nüfusuyla ve onu "bin bir kiliseli şehir" olarak meşhur eden görkemiyle Konstantinapolis'in rakibiydi. Bir taksi şoförü Kars'ta geçireceğim son günün sabahında beni oraya götürecekti.

İri yapılı bir adamla ufak tefek kız arkadaşı, Kars'taki otelin kırmızı halılarla kaplanmış ahşap merdivenlerine oturmuşlar, Batı'daki ülkelerinin özgürlüklerini kaybetmesinin intikamını alırcasına art arda sigara yakıyorlardı. Onlar da bizi Ani'ye götürecek şoförü bekliyorlardı: Bir düzine kiliseye ek olarak surların belli kısımları da hâlâ ayaktaydı. 11. yüzyıla kadar şehri korumada iyi iş çıkarmışlardı. Fakat dahili siyasi anlaşmazlıklar sakinlerinin moralini bozmuştu. Ani, ordularıyla kale kentini çift taraflı kuşatmaya almış Selçuklular ve Bizanslıların ortak saldırısına yenik düşmüştü.

---

10 *A.g.e.*, s. 2.

11 Michael McCormick Ulf Büntgen, Mark A. Cane, Edward R. Cook, Kyle Harper, Peter John Huybers, Thomas Litt, Sturt W. Manning, Paul Andrew Mayewski, Alexander Frederick Medico More, Kurt Nicolussi ve Willy Tegel, "Climate Change during and after the Roman Empire: Reconstructing the Past from Scientific and Historical Evidence", *Journal of Interdisciplinary History* 43/2, 2012, s. 190.

Sydney'de demir yolu işçisi olan Gilbert ile kız arkadaşı Naomi doğu Türkiye'yi yavaş bir şekilde geziyorlardı ve seyahatlerini en ince ayrıntısına kadar planlamışlardı. Calais yakınlarından gelmiş, bilgili bir öğrenci olan Jérôme da bize katıldı, Bayazet'te Melih'le görüşmeme de eşlik etmişti.[12] Şoförümüz başındaki seyrelen saçlarından ayakkabılarına varıncaya kadar siyahlar içindeydi. Sessizliğin bizi bekleyen bilinmeyene doğru yavaş ve dikkatlice yol almamıza yardımcı olduğu o erken sabah saatlerinde artık dünyayı birbirine bağlayan uluslararası dile dönüşmüş İngilizceyle hiçbirimizin saldırgan bulmadığı veya rahatsız olmadığı yakıcı bir mizah anlayışıyla bizi eğlendiriyordu.

Bir anda Kars'tan çıkmış, otobanda hızla ilerlemeye başlamıştık ki elektrik direklerinden birine tünemiş bir kaya kartalı gördük. Şoför kuş uçup gitmeden önce fotoğraflarını çekebilmemiz için arabayı ıssız otobanın kenarına çekti. Güneş yüzünü kısa bir süre gösterdikten sonra kurşuni gökyüzünün arkasına saklandı ve şoförün ruh hali de Türkiye-Ermenistan sınırındaki (ancak çok çaba sarf edilerek ve onun sözüne güvenilerek görülen) dikenli tellerin görüntüsüyle hırçınlaşmaya başladı. Türkiye'de Ermenilerden nefret eden kişilerin ağır tenkitlerde bulunmak için hiçbir mazarete ihtiyaçları yoktu ve bu da diğerleri kadar iyi bir bahaneydi.[13]

Şoförün dediğine göre dedesini kaybettiği ve "Ermenilerin 1915'te yaptığı Müslüman soykırımı" yerini ASALA'ya bırakmıştı. Pencereden, sürekli yola paralel giden uzak sınıra bakıyordum. Bir uzantıda bir tank kümesi uzaktan görülür hale gelmişti: Bunlar Türkiye'nin Ermenistan'ın tam karşısında konuşlandırdığı kara güçleriydi. Bu da Ermenileri Rusların uşağı olarak azarlamak ve Karabağ'da "Azerbaycanlıları soykırıma uğratmakla" fırçalamak için bir başka fırsattı.

İlk kartalı çektiğim fotoğrafların bolluğunu fark edince, aynadan bana bakarak "Daha fazla kartal fotoğrafı çekmek ister misin?" diye sordu. "Buradan bir kilometre uzakta, sol taraftaki direklerden birinde bir tane daha olacak." Hepsinin nerede olduğunu biliyordu. Gerçekten de biz durur durmaz havalanan bir kaya kartalı daha vardı. Ayak bileğine sarı bir kurdele bağlanmıştı. Muhtemelen bir koruma programının parçası olarak işaretlenmişti.

Ani'nin dışındaki büyük bir restoranda ve hostelde kahve içmek için oturduk. Türk kahvelerimizi yudumlarken, karşımda oturan şoför beni daha yakından incelemeye başladı ve Türkçe nereli olduğumu sordu: "Bu insanlara soykırım yapmaya devam ediyoruz ama hâlâ etraftalar!" diye haykırdı gü-

12 Bkz. 10. Bölüm.

13 Türkiye'de nefret söylemleri genelde, Ceza Kanunu'nun 301. maddesine göre "Türklüğü" veya İslâm'ı hedef aldığı durumlar dışında kovuşturulmaz: Ermeni aydın Sevan Nişanyan sahip olduğu otel kompleksinin içinde izinsiz inşaat yaptığı için on altı yıl hapis cezasına çarptırılmıştı: Mesele sadece pratiğin yasadışı olsa da ülke genelinde yaygın olması değildir, ancak Hz. Muhammed'le ilgili alaycı bir yorumda bulunduktan sonra ceza almış olmasıdır.

lerek. Naomi aptalca kıkırdayışıyla karşılık verince ona kırgın bir şekilde baktım ve kadınların tek bir sözcük dahi etmeden birbirine paralel ve çelişkili mesajları iletmelerini sağlayan o eşsiz kabiliyetiyle her şeyi anlayan mavi gözlerinin dudaklarını yalanladığını gördüm. Şoför de Türk'e benzemiyordu ve bunu ona da söyledim. Değildi. Baba tarafından Lezgi, anne tarafından Çerkes'ti. Kafkasya'daki Lezgilerin genelde Ermenilerle candan ilişkileri olduğunu söyledim. "Türkiye'de değil" diye karşılık verdi Türkçe.

Aslanlı Kapı'dan hayalet kente girdik ve Ahuryan Nehri'ne tepeden bakan platonun hemen ucunda bulunan kalenin güneyine yürüdük. Ermenistan nehrin diğer tarafında, bir taş atımlık mesafedeydi. On yıllar boyunca Türkiye'yi ziyaret etmeyen gezginler Ani harabelerini Ermeni sınırından, Gümrü kentinin yakınlarından seyrederlerdi. Müstahkem şehirdeki kiliselerin çoğunun, sanki kasıtlı bir şekilde nehrin karşısından ve ötelerden görünmesini sağlayacak şekilde çıkıntılar üzerine inşa edildiği belirtiliyordu.

Yine de görsel sahaya hâkim olan 1001'de inşa edilen katedraldi. Kümbetini 1319 depreminde, gövdesinin geri kalanını da 19. yüzyılda yaşanmış ayrı bir depremde kaybetmiş devasa bir alandı. Ne var ki mevcut şekliyle bazilika, antik bir tapınağın görkemine kavuşmuştu. Bu da onu günümüze ulaşmış ve konik tepeleriyle Ermenilere ait olduğunu belli eden diğer kiliselerden daha da ayırıyordu. Doğuda 6. yüzyılda Süryanilerin Edessa Katedrali ile birlikte Hıristiyan mimarisine giren kubbe, cenneti ve dünyanın dört tarafını sembolleştirme amacını taşıyordu.

Güneş ışığı katedralin dar pencerelerinden süzülerek geliyordu. Nihayetinde dekoratif hale gelmiş uzun kinişlerdi bunlar ama başlangıçta savunmaya hizmet ediyorlardı çünkü şekilleri okçulara koruma sağlarken görüş alanlarını genişletmesi bakımından da idealdi. Bazilikanın ortasındaki yuvarlak ve açık boşluk gökyüzüne açılan bir göz olmuştu. 1996 yazında loş olan iç kısımlarına ilk adım attığımda izbe bir boşlukta gün ışığından uzak bir şekilde uyuyan bir yarasa sürüsü beni korkutmuştu. Kilise çığlıklarımı ve yarasaların çırpışan kanatlarının çıkardığı pes sesleri büyüten bir yankı odası olmuştu adeta. Hayvanlar, dehşete kapılmış, siyah ve yoğun bir kelebek bulutu gibi delikten çıkarak mavi gökyüzüne dağılmışlardı.

13. yüzyıldan kalma kiliselerden Tigran Honents'e doğru devam ederken Jérôme beni yakaladı. Parlak renkli ama hasar almış, en çok da İsa, Meryem Ana, havariler ve azizlerin yüzlerinin yaralandığı freskleri incelerken bana arabada Ermeni olduğumu fark ettiğini söyledi: "Şoför Ermenilere hakaret etmeye başlayınca solgunlaştın." "Kendimi dizginleme konusunda ne kadar başarısız olduğumu kanıtladım demek" diye yorumda bulundum. "Hayır, hayır ama yüzün solgunlaştı" diye ısrar etti. Hissettiğim bir şey olmadığı gibi hatırlamıyordum da ama Türklerin sanat eserlerini restore etmek yerine

saldırgan duvar yazılarını veya hasarları örtmek için duvarlara ve fresklere sürdükleri badananın simetrisi karşısında donakalmıştım. Avusturyalı çift Gilbert ve Naomi de bana dehşete kapıldıklarını söylediler: İkinci kartalın fotoğrafını çekmek için durduğumuzda kenara çekilip bunu aralarında konuşmuşlar ve üçü de milliyetimi tahmin etmişti.

Hayalet şehirdeki yürüyüşümüze devam ettik. Altıgen zemin planıyla 1040'ta inşa edilmiş Surp Krikor Kilisesi, Ortaçağ Ermeni mimarisinin klasik bir örneğiydi. Hırsızların dış çevresinde kutsallığını bozdukları mezarların ve fresklerini kapatan badanaların dışında kilise sağlam bir şekilde ayakta duruyordu. Ani'nin bağımsızlığının son yıllarında Pahlavuni ailesinin siparişiyle yaptırılmıştı. Kilisedeki yazıtlardan birine göre bağışçılar arasında, aristokratik klanın en önde gelen üyesi ve Ani'nin Bizans yanlısı Ermenilerine karşı bağımsızlık yanlısı hizbin lideri Prens Vahram Pahlavuni vardı. Prens Vahram 1047'de Selçuk Türkleriyle savaşırken ölmüş, ardından şehir-devlet yabancı fatihlerin eline düşmüştü.

Osmanlı Türkçesinin son derece stilize bir Arapça kaligrafiyle yazılmış hali gibi görünen uzun bir yazı olmasına rağmen, duvarlara yazılan çok sayıda yazı, 19. yüzyıldan itibaren çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu büyük bir ziyaretçi akınının varlığını kanıtlıyordu. Bir tanesi 13 Temmuz 1903 tarihliydi ve en tepesinde Shmayon Altunyants ile Karapet Polatyants'ın imzaları vardı. Kendilerini "*Garnetsi*" yani Garinli, Türkçesiyle Erzurumlu olarak tanıtmışlardı. Hatalı imlasına ve noktalama işaretlerinin yokluğuna rağmen paragrafta tuhaf bir şiirsel tını vardı:

Մտքից չանցած յանտիպել
յաջողցրեց բաղտը մեզ տեսանել
գնում էնք տրտում թողնելով
կայծեր հայերիս սրտին մնաս
բարեաւ ախ տու անի
քանթողի տունը քանտուի

Akıllarımızdan geçmedi
Seni görme talihine erişeceğimiz
Üzgün ayrılıyoruz bırakırken
Gök gürültüleri içinde kutsal kalasın
Ermenilerin kalbinde ey Ani
Seni yıkanların evleri yıkılsın.

Güneş ışığı doğudaki pencereden kilisenin içine, dumanlı ışık ipliklerinden oluşmuş eğimli bir dokuma gibi süzülüyordu. Ardından donmuş bir halde kalakaldım: O an yedi deniz ve bir okyanus uzakta bulunması gereken,

gençlik yıllarımdan arkadaşım Keghani ters dönmüş yaprakları andıran büyük gözleriyle bana bakıyordu. İlk bakışta aşka davet eden bir gülümseyişi vardı. İçinde yıkandığı ışıkta rüyaları andıran bir şey vardı ama ön dişlerinden birinin biraz yontulmuş ucu ve otuz yıl önce okul gezisinde giydiği kayak ceketinin mavisi gibi hafızama kazıdığımı hiç düşünmediğim ayrıntıları fark etmenin sersemliği içindeydim.

"Neden bana öyle bakıyorsun?" Okul arkadaşım gibi ufak tefek Naomi'ydi bu ve o da gülümsüyordu. Gülümsemesine karşılık verdim. Fakat bana sunduğu bu hayali ve güzel aktarımı tarif etmedim. Birkaç yıl önce Keghani'yle, çoğu optik sinirin bellek merkezleriyle bağlantılı olduğunu, bu sebeple gördüğümüz yeni şeyleri halihazırda zihnimizde depolanmış şekillerle ilişkilendirdiğimizi söyleyen bir makaleyi tartışmıştık. Bugün bile zihnimde kalan hangi ufak şeyin Keghani'yi görmeme yol açtığını merak ediyorum. İstanbul'da Sepasdia [Sivas] ve Cæsarialı [Kayseri] Ermeni anne-babanın kızı olarak doğmuştu. 11. yüzyılda Bagratuni kralları, peşlerine halklarından binlerce kişiyi alarak Ani'den bu vilayetlere çekilmişlerdi. Türk kabileleri batıya doğru baskı yaptıkça taçlarını Bizanslı hükümdarlara bırakmışlardı. Belki de bin yıl önce Keghani'nin atalarından biri, yağmacı Türkler ve Kürtler Ani'yi yaşanmaz hale getirip içlerinde Keghani'nin atalarının da olduğu binlerce Ermeni'yi batıya yollamadan önce bu kilisede dua etmişti. On saniyeden daha az süren bir illüzyon olsa da o hayalet kentte gördüğüm tek Ermeni oydu.

ALTINCI KISIM

SEPASDİA VE KÜÇÜK ASYA

12

Sepasdia

Akbaba sürüsü dar bir çember halinde toplanmış ve küçük başlarını çaktırmadan bir şeyler konuşur veya bir şeyler alırmış gibi ortalarına eğmişti. Ön duvarı olmayan ve arkada günümüze ulaşmış bir içbükey yüzey dışında çatısının çoğu yıkılmış, bozuntuya uğramış bir kilisenin dışında duruyorduk. Çatısının hali ona çığlık atan bir ağız görüntüsü veriyordu. Yakınlarında çöplerden hiç iz yoktu ama yol kenarına, ağırlıkla sigara izmaritleri ve plastik şişelerden oluşan alışıldık çöpler saçılıydı. Leş kuşları sessizlikleri ve papaz cüppelerini andıran siyah, bol ve katlanmış tüyleriyle sahneye belli bir ağırbaşlılık katıyorlardı.

Yıkıntılar iki yönlü bir yolun diğer tarafındaydı. Trafik kötü değildi. Ancak diğer tarafa geçip yıkıntılara doğru koşmaya karar verdiğim anda bir otobüs hızla çıkagelince zaman da kısa olduğundan vazgeçmeye karar verdim.

Burası Sepasdia'nın geçit kapısıydı. Ermeni kralların (kendisi de Ermeni kökenli olan) Bizans İmparatoru Basileios'un saray komploları ve saldırıları ve Alparslan'ın liderliğindeki Türki kavimlerin ilerlemesi karşısında buraya geri çekilmelerinin üzerinden yaklaşık bin yıl geçmişti. Ne var ki bir süre sonra ittifaklar değişmişti. 1071'deki Malazgirt Savaşı'nda Bizanslılarla Ermenilerin ortak ordusunu Alparslan yenmiş ve böylece Alparslan Ermenilerin, Rumların ve genel olarak Doğu'daki Hıristiyanlığın kaderini belirlemişti.

En doğudaki Ermeni krallıklarının gerileyişi biraz daha önce başlamıştı: Kral Senekerim, Van tacını, 1021'de İmparator Basileios'a bırakmıştı. O yıl Ermenistan'ın eski il merkezlerinden olan ve yeni topraklarına yerleşmiş 100.000 ilave Ermeni'yle krallığın da merkezî haline gelmiş Sepasdia'ya çekilmişti. Kral Hovhannes-Smpad da aynı şeyi yapıp 1045'teki ölümünün ar-

dından Ani Krallığı'nı Konstantinapolis'e bağlamıştı. Halefi Kral Gagik, maiyetiyle birlikte Sepasdia'ya yerleşmişti. Kısa süre sonra aynısını Karslı Kral Vananta da yaptı.

Taksi şoförü havalimanından şehre doğru süratle giderken, kilise yıkıntılarının dışında bir dakikalığına durmayı kabul etmişti. Genç ve soğuk taksi şoförü, beni Madımak Oteli'ne götürmesini söylediğimde memnuniyetsizlikle "Olmaz" diye homurdanmıştı: "Mümkün değil." Aynadan sarkan ve üzerinde Kuran'dan bir surenin olduğu yeşil yatağandan, yolcularının gitmek istediği yerlere itiraz etmeyi kendisine ideolojik bir hak olarak tanıdığına hükmediyordum ki, "Kapatıldı" diye ekledi tam zamanında, birkaç saniye sessizliğin ardından.

Çünkü otel 2 Temmuz 1993 günü, cuma namazından kısa süre sonra İslâmcı bir güruhun başlattığı yangının sahnesi olmuştu. Madımak Alevi inancına sahip sanatçıların ve aydınların katıldığı Alevi Kültür Festivali'nin yapıldığı yerdi. İçlerinde Salman Rüşdi'nin *Şeytan Ayetleri* adlı romanının Türkçe tercümesini yayımlama girişimiyle kitaptan alıntılar yaptığı için İslâmcıların nefret ettiği yazar Aziz Nesin de vardı. Saldırganlar onu tanımadığı için Nesin kaçmayı başarmıştı ama kundaklamada otuz yedi insan hayatını kaybetti. Otel ziyaret etmeyi planladığım yerin çok da uzağında değildi. Türkiye'ye gitmek için yola çıkmadan birkaç ay önce New York'ta tesadüf eseri Sivaslı bir oymacıyla tanışmıştım. Büyük bir titizlikle memleketinin haritasını çizmişti. Otuz yılı aşkın zamandır görmediği şehrin tüm sembolik yapılarını tek tek tarif eden bir haritaydı bu. Mücevherleri andıran öyle bir açıklıkla hazırlamıştı ki ilk yürüyüşümde hepsini tanımamı sağlamıştı. Yönleri yazmaya başlamadan önce ve yazdıktan sonra, Anadolu'nun iç kesimlerine ve özellikle Türklerin verdiği isimle memleketi Sivas'a gitme isteğimden ötürü şaşkınlık ve endişe duyduğunu ifade etti. "Herkesle konuşma ve değiştiklerini düşünme" dedi bana. "Değişmediler." Belki de Ermeniler arasındaki alarm eşiğinin içgüdüsel olarak farklı bir şiddet düzeyine tekabül etmesinden ötürü otel saldırısından bahsetmemişti.

Ailesinin işi kesinlik üzerineydi: Kuzeninin Sivas'ın merkezindeki Dörtyol'da gözlük dükkânı vardı. Dükkân restore edilmiş eski bir binanın bir kanadını işgal ediyordu. Fakat dükkâna bakan kişi oymacının şehir dışında olan kuzeni değildi. Eşinden gelip benimle tanışmasını rica edebilirdi. Çalışan güler yüzle ve neşeli bir sesle başlayan bir telefon açtı ama sonrasında yüzü ciddileşti ve fısıldayarak yanıt vermeye başladı. Telefondan sonra eşi ve tüm ailesinin bir haftalığına İstanbul'a gittikleri anlaşıldı.

Çalışan dükkânı kilitledi. Yakınlarda beni götüreceği başka bir Ermeni vardı. Peşinden bir sokaktan az bir mesafe yürüdüm ve beraber alçak tavanlı ve karanlık bir koridora girdik. Sonunda pencerelerine gümüş işlemelerle telkâ-

ri gümüş mücevherlerin dizildiği ufak bir dükkân vardı. İçerideki teşhirlerde, dikkat çekmeyen bir köşede bazı haçların olduğu bir bölme vardı.

Sepasdia ve Türkiye'deki her iki adamdan biri gibi bıyıklı olan kuyumcu açık yaka bir gömlek giyiyordu. İçinden altın kalın bir zincirle bir haçın üst ucu görünüyordu. Bileğinde ise daha kalın bir zincir bilezik vardı. Konuşmaya isteksiz biri değildi ama gergindi, ara ara konuştuğu her anda gözbebekleri sola sağa dönüyordu çünkü göze çarpmayan bir koridorda bulunan bu ufak dükkân, ağırlıkla belli yaştaki kadınlardan oluşan sabit bir müşteri trafiğine sahipti.

Sepasdia'da yaklaşık on Ermeni aile kalmıştı. Hiçbir buluşma mekânları yoktu ve sadece vaftiz, düğün ve cenaze gibi vesilelerin yanı sıra sosyal etkinliklerde ve Paskalya ile Yeni Yıl veya Ermenicesiyle *Gağant* gibi bayramlarda bir araya geliyorlardı. "Kiliseler doğduğum vakitlerde yıllardır kapalıydı" dedi. "Amerika'da durum daha iyi değil: Orada akrabalarım var ve katılımın çok zayıf olduğu ufak bir şapelleri olduğunu söylüyorlar."

Antranig'in oğlu Suren'in oğluydu. Tokatlı olan annesinin, gerek okumasıyla gerek yazmasıyla çok akıcı bir Ermenicesi vardı.

Sohbet sırasında ne zaman Türkçe "soykırım" kelimesini kullansam arkasını dönüyordu ve odaların en ufağından pembe gömlekli bir adam beliriyordu. Onun da yakası açıktı ve kalın bir altın zinciri vardı ama uzun düz saçları, gagamsı burnu ve esmer teniyle farklı bir fizyonomiye sahipti. Muhtemelen Ermeni zanaatçıların yoğun olduğu ve içlerinde Sepasdia kökenli bazı kişilerin de olduğu New York'un 47. Caddesi ile Buenos Aires'teki Calle Libertad'da gördüğüm kuyumcuların tarzına ve özelliklerine sahip olduğu için tanıdık gelmişti bana. Sepasdia 1915'ten sonra Anadolu'da varlığını sürdüren Hıristiyan Ermenilerin son bölgelerinden biri olarak 1980'lere kadar İstanbul ve diasporadaki toplulukları beslemeye devam etmişti.

Pembe gömlekli adam kızmaktan çok şaşırmış gibi görünüyordu ama milliyetini tahmin edemediğimden Ermeniceye geçtim. Gümüşçü konuşamadığını ama mükemmel bir şekilde anladığını söyledi. Konuştuğundan şüpheleniyordum çünkü sohbetimiz bu sebeple hız kesmesin diye kasıtlı olarak daha karmaşık sözcükler kullanmaya başlamıştım. Dillerini umumi yerlerde konuşmaktan çekinen Ermeni kuşağındandı. Daha geçen Aralık ayında, İstanbul Kapalıçarşı'da bulunan bir dükkândan kışlık kıyafetler alırken dükkân sahibi Tacikistan'dan gelen iki müşteriyle iletişim kurma mücadelesi veriyordu. Türkçe yetersiz kaldıkça içgüdüsel olarak Ermeniceye geçiyordu. Fakat onunla Ermenice konuşmaya çalıştığımda bana Türkçe yanıt verirken kafası karışmış Tacikler'le farkında olmadan yabancı dili Ermeniceyle konuşmakta ısrar ediyordu.

Dünyanın en önde gelen fotoğrafçılarından biri olan ve "İstanbul'un Gözü" olarak bilinen Ara Güler'i aceleyle Ara Kafe'ye yürürken gördüğümde

verdiği ilk tepki de buydu. Kafe, babasının İstiklal Caddesi'ne bakan ve Galatasaray Lisesi'nin muhteşem binasının dışında bulunan eczanesinin değişmiş, son haliydi. Ara Kafe'ye iki buçuktan sonra gelirdi. Uğramak ve onunla biraz sohbet etmek isteyen herkes için gayriresmî bir dinleyici saatiydi bu. Ancak çekincelerini ifade ettikten sonra benimle Ermenice konuşmayı kabul etmişti, mükemmel bir şekilde konuşuyordu. 1952'de Ermeni gazetesi *Jamanak*'ta yayımlanan Kumkapılı Ermeni balıkçılarıyla ilgili serileri de dahil olmak üzere en meşhur fotoğraflarından bazıları hakkında konuştuk. "Cartier-Bresson peşime takılmıştı" dedi. Ara kaybolan bir nesli, Anadolu'nun iç kesimlerinden İstanbul'a akan Ermenileri belgelemişti. İçlerinden çoğu Sepasdialıydı. En gençleri bu mesleği terk etmişlerdi. Şimdi balıkçıların hepsi Karadenizli bir halk olan Lazlardı. Ara'nın babası aslen Sepasdia'nın Şebin-Karahisar ilçesindendi ve çocukken İstanbul'a yerleşmişti.

Ara'nın cep telefonu çaldı. Şoförü ve asistanı açtı telefonu: "Bertolucci" dedi adam sakin bir sesle. İtalyan film yapımcısı bazı eski film rulolarının peşindeydi. Ara asistanını film rulolarını alması için yolladı ama Bernardo Bertolucci'yle konuşmak için sohbetimizi yarıda kesmedi. Ara ısrarla fotoğrafçı değil muhabir olduğunu söylese de (en fazla "foto-muhabir" olarak adlandırılmayı kabul ediyordu ve 2011'de röportaj yaptığımız sırada 55 yıllık mazisiyle *Time-Life*'a en çok hizmet etmiş muhabir olduğunu ekliyordu) şöhretini fotoğraflarına borçluydu: Portrelerde favorisi Picasso, manzara resimlerinde Burma'ydı. Özellikle bir sene önce uçağa binme korkusu nüksettiğinden bu yana İstanbul'dan hiç ayrılmamıştı: "Bolis'te çalışmayı seviyorum çünkü burada bir şeyler oluyor, insanlar gelip gidiyor, bir şeyler yapıyorlar; Paris'e gidiyorum, bir ay orada kalıyorum ve hiçbir şey olmuyor."

Babası İstanbul'da eczacı olmuştu ve zengin bir adamdı. Ara'nın söylediğine göre kariyerinde ona yardımcı olmuş, zamanının en iyi ekipmanlarını almasını sağlamıştı. Zamanında bir gazeteci fotoğraflarının kalitesini ekipmanına borçlu olduğunu belirterek onu öfkelendirmişti: "O aptala, yazdıklarının daha iyi bir bilgisayarla düzelip düzelmeyeceğini sordum." Ara'nın babası da Sepasdia'da yaşamış varlıklı bir aileden geliyordu: "Altı yaşına gelince ailesi onu Bolis'teki yatılı okula yollamıştı" dedi İstanbul'dan kısa Ermenice ismiyle bahsederek. "Yıl 1915'ti ve temelli burada kalmak zorunda kaldı."

Sepasdia'da gümüşçünün babası ve ailesi imhadan sağ kurtulmuşlar ve 1915'ten sonra yerel polise ve idari yetkililere haraç olarak büyük meblağlar ödeyerek şehirde kalmayı başarmışlardı. "Çuval çuval altın gidiyordu" diyordu işaretparmağını başparmağına sürterek. "Sürekli Napolyon altınları veriyorduk."

Altının tümü gitmiş olmalı ki gümüşler kalmıştı bir tek. Fakat gergin bir şekilde arkasında bulunan, pembe gömlekli adamın tekrar belirdiği kabine

döndü. Yine Ermeniceye döndüm ve "*tseghasbanutyun*" sözcüğünü kullandığımda camları aynalı kapının arkasından başka biri beliriverdi: Bu adam daha kısaydı ve gösterişli kalın bıyıkları vardı. Kalın gri ve siyah çizgileri olan bir gömlek giymişti. Kabinde kaybolmadan önce meraklı meraklı beni inceledi.

Duvarın üzerinde büyük siyah-beyaz bir fotoğraf asılıydı. Babasının ve dedesinin bir kuyumcu atölyesinde üç-dört çıraklarıyla birlikte çekildiği bir fotoğraftı. 6 Nisan 1935 tarihliydi. Ermenice Türk veya Müslüman anlamına gelen sözcüğü kullanarak çırakların "*dacik*" olduğunu söyledi. Ardından da ufak dükkânını gösteren bir el hareketiyle "Bu da çok kötü değil" dedi. "Bu da bir şey" dedi çok daha büyük bir servetten geriye kalanları göstererek. Servet transferi soykırımın ana bileşenlerinden biri olmuştu.

"Buradaki Ermenilerin hepsi Hıristiyan." Biraz rahatsız olmakla birlikte bariz bir gerçeği dile getirenlerin ses tonuyla söylemişti bunu. Dönmeler artık Ermeni değildi. Ve beni Ermenice uğurladı.

Alevilerin Sepasdia'nın merkezindeki ibadet yeri olan cemevine yaptığım ziyaret verimsiz geçti. Dışarıdan bakıldığında bir tapınaktan çok, göze çarpmayan, kare ve yavan bir tiyatro salonunu andırıyordu. Girişte gördüğüm iki adam içeri girmeme izin vermemekle kalmadı, başlangıçtaki şüpheli ifadeleri, onlara Alevi kimliği arkasında gerçek kökenlerini saklamış Ermenileri bulma arayışımdan bahsetmemle dehşete dönüştü. Mekân tadilat için kapalı olduğundan gitmem gerektiğini söylediler. Dışarı çıkarken arka duvardaki duvar resmine göz attım. Sağda veya doğuda, batıya bakan İmam Ali ve solunda, tam karşısında ise doğuya doğru bakan Atatürk vardı. Fakat gözleri buluşmuyordu. Gelgelelim dikkat çekici olan şey, İmam Ali'nin Hz. İsa'ya benzemesiydi ki bir anlığına ben de onunla karıştırarak hayrete düşmüştüm. Korkan hamallar bana onun kim olduğunu söylediler. Bunun üzerine sokak satıcılarının malları arasında gördüğüm bu portrelerin, Hıristiyanların kalplerini ısıtmak ve turistlerin yaylarını gevşetmek için bulunmadığını anladım. O, Alevilerin en yüce elçisiydi. Peşinde de İsa'nın on iki havarisi gibi on iki imam vardı.

13

Ankara

İki Alevi, üç Ermeni ve aslen Sepasdia'nın Zaza bir bölgesinden, Alevilikten Katolikliğe geçmiş Nigoğos, Ankara'da son moda bir salonda oturuyorduk. Nigoğos Ermenilerle aynı kemerli burna ve açık tene sahip olsa da boyu sayesinde fiziki olarak hepimizden ayrılıyordu. Masada benim haricimde herkes Türk vatandaşıydı ama hiçbiri Türk de değildi Müslüman da. Hoşgörüyle aynı anlamda olmasa da Osmanlıların çoğulluğu içinde hiç aykırı görülmeyecek bir gruptuk.[1]

Nigoğos parçası olduğu onca azınlık içinde de bir azınlıktı. Sadece kestirimlerle tanımlanabiliyordu: Türk vatandaşıydı ama Türk değildi ve Katolik olsa da Ermeni Kilisesi'ne karşı güçlü bir bağlılık hissediyordu. Nigoğos'un yaşamı hakkında daha fazla bilgiye ulaşmaya çalıştığımda ortak Ermeni arkadaşlarımız, "Ne olduğunu o da bilmiyor" diyor ve kökenlerini bulmak isteyen çok sayıda Türk'le onu aynı yere koyuyorlardı. Atatürk'ün (yurttaşlığı ulusal kimlikle eşitleyen üniter devletçi) Fransız modeline dayanan milliyetçi projesi kırılgan bir kimlik yaratmıştı. Azınlıklar unutulup gidiyordu. Eski kuşaklar, özellikle de zulme uğramış kişiler kendi soylarının aynı acılara maruz kalmamaları için tarihleri, hatta kimlikleri konusunda bile sessiz kalmışlardı. Fakat internet ve sosyal ağlar üzerinden bilgilerin yayılmasıyla Türk kimliğinin üzerine inşa edildiği temelsiz iddialar altüst oluyordu ve kökenleri hakkında bir şeyler öğrenmeye çalışan korkusuz insanlara rastlamak çok yaygındı.

1 Karen Khanlarian, *Հայ բնակչութեան էթնոկրոնական վերակերպումները Թուրքիայի Հանրապետութիւնում (1923-2005 թթ.)* (Türkiye Cumhuriyeti'ndeki Ermeni Nüfusunun Etnik-Dinî Dönüşümleri:1923-2005), Antelias, 2009, s. 22.

Cumhuriyetin kurucusu, İslâm'ı kısıtlayacak seküler projesine destek veren Alevileri müttefik edinmişti. Alevi ve solcu olan Baydar aynı zamanda Kemalistti. Nigoğos'un beni evvelki gün tanıştırdığı radyo sunucusu da öyleydi. Projeme ilgi gösterdiği için beni programına davet etmişti. Güçlü çekincelerime rağmen, özellikle Nigoğos'un bana iyi arkadaşlar olduklarını söylemesi üzerine teklifini kabul etmiştim.

Ancak Nigoğos'un fikir değiştirmesi ve bana bir radyo kanalına çıkıp kendimi Türkiye'de gizli soydaşlarını arayan Ermeni bir gazeteci olarak ifşa etmemin hiç iyi olmayacağını söylemesiyle arkadaşlıkları bir gecede kötü bir şekilde sonlandı: "Riskli olabilir ve arkadaşım da Kemalist." Benim de ilk değerlendirmem bu yönde olduğundan o akşam yerimden kımıldamadım (ve Nigoğos'un sosyal ağlarda Atatürk'e dizdiği ve onun ince ironi duygusuna atfettiğim övgülerle ilgili sorularımı ileri bir tarihe erteledim). O akşam radyo istasyonuna gitmeyince sunucu bana öfkeyle telefon açtı; Nigoğos'la konuşmasını söyleyecek dürüstlüğe sahiptim. Eşref saatimde değildim. Nigoğos daha sonra bana birbirlerine küfrettiklerini ve birbirlerinin aileleri hakkında da bir-iki laf ettiklerini söyledi.

Dinî zürriyetleri ve politik yönelimleriyle ilgili tüm kesinliklerine rağmen Baydar ve salonda bize katılmış başka bir Alevi arkadaş, kendi etnik kökenleri hakkında o kadar emin değillerdi. Göz kararı değerlendirmeye göre kendilerini gerçek birer Alevi olarak tanımlayanlar Türkmen kökenlilerdi. Baydar ve arkadaşı da bu gruba ait olduklarını düşünüyorlardı. Katolik Kilisesi'ne dönmeden önce Nigoğos Alevi Kızılbaş'tı. Nigoğos'un geldiği Sepasdia'nın Zara bölgesinin Kızılbaşlarının çoğunluğunun etnik kökeni Zazaydı ya da Zazaca konuşuyorlardı.

Keşke her şey bu kadar basit olsaydı: "Zaza karmaşası" vardı. Kızılbaşlar özellikle yabancılar tarafından Kürt sayılıyorlardı çünkü Zazaların ve dilleri Zazacanın Türkiye'de genel olarak *Kürt* kökenli olduğu düşünülüyordu: Ancak 1932'den bu yana dilbilimciler Zazacanın başlı başına bir dil olduğunu ve Kürtçeyle bağı olmadığını saptıyorlar; Goranice ve İran'daki Azeri lehçelerine daha yakın olduğunu söylüyorlar. Yine de Türkiye'deki birçok insan Zazacayı hâlâ Kürtçenin tuhaf bir lehçesi olarak görüyor. Bu, Sünni Müslüman olan Zazaların kendilerini Kürt olarak tanımlamaya daha meyilli olmalarıyla daha da güçlenen bir olgu.

Gelgelelim birçok Kızılbaş buna itiraz ediyor: Zazaların Kürt olmadığını söylüyorlar. Tutumlarının bilim tarafından desteklenmesinin yanı sıra yaklaşımlarının tarihsel kökenleri de var: 1500'lerin başlarından beri birbirini takip eden isyan dalgaları boyunca, içlerinde kendi Sünni hısımlarının da olduğu Müslümanların yanı sıra Kurmancî Kürtlerin ve Türklerin kendilerine çektirdikleri acıları unutmuyorlar.

Ancak bunun da istisnaları var: Siyasi olarak PKK veya Kürt devrimci hareketiyle aynı hizada duran Sünni ve Alevi Zazalar, dilbilimsel ve etnografik çalışmaların gösterdikleri ne olursa olsun Kürt kimliğini benimseme eğilimindeler.

Zaza karmaşasını toparlamak için burada bunun bir dış terim olduğunu, yani yabancıların onlara verdiği bir isim olduğunu belirtmemiz gerekir: Zazalar kendilerine Dimi, dillerine de Dimli derler. Aslına bakılırsa "Zaza", eskiden aşağılayıcı çağrışımları olan ve bugün unutulmuş bir sözcüktür.[2] Ne var ki Kurmancî Kürtlerin arasındaki Zazalar hâlâ kötü şakaların hedefi oluyorlar. 1950'lerde Suriye'deki Halep ve Kamışlı şehirlerinde yaşayan Ermeni toplulukları içinde soykırımdan kurtulanları aktardıkları varyantları hâlâ dolaşımdaydı. Deneyimlerime göre Sünni Zazalar bile çok inanmadan ve sadece sorularıma yanıt olarak Kürt olduklarını söylerken Kurmancî konuşanlar ise Zazaları Kürt milletinin parçası olarak saymakta tereddüt içindeydiler ve yalnızca belirli bir sorunun karşılığı olarak bunu söylüyorlardı.

Fakat Nigoğos, bu geçmişini öksüz bırakmış insanlar gibi değildi. Birden fazla inanç sıçraması yapmayı gerektirse de göz kamaştırıcı bir Ermeni kimliğini sahiplenme iddiası vardı.

Bu kitapta kendisinden Ermenice takma adıyla bahsetmemi istedi. Bunun açığa vurmadığı bir sebebi vardı. Daha sonra papalık elçisi olarak Madagaskar'a giden İrlanda kökenli bir rahip tarafından Katolik olarak vaftiz edilmişti. Nigoğos Ermeni arkadaşları Karekin ve Badrik'e din değiştirmesinin sebeplerini anlatmıştı ama benimle paylaşmıyordu.

Katolikliğe geçmeden önce Nigoğos bir Kızılbaştı. "Söylediklerine göre Rumların kralı liderlerine kızıl bir haç hediye ettiği için başlarına kırmızı bir bant bağlarlar." 1913'te bu inanç hakkında bilgi almak amacıyla Sepasdia ve Dersim vilayetlerini gezmiş Ermeni yazar Nazaret Dağavaryan, bunun Bizanslı bir imparatorun iyi niyet nişanı olabileceğini tahmin ediyordu.[3] Başka bir açıklamaya göre bu isim onlara farklı bir serpuş için verilmişti: Kökeni İranlı Safevilerden gelen on iki dilimden oluşan kırmızı bir başlık.

Türkiye'de konuştuğum Alevilerden bazıları kendilerini Müslüman olarak tanımlıyorlardı ama çoğu, İslâm'ın beş şartından yalnız birine, yani Allah'ın tekliğine hürmet ettikleri için Müslüman olmadıklarını itiraf ediyordu. İmam Ali'ye hürmet ettikleri için onlara Şii deniyordu. Oysa bu en iyi ihtimalle hatalı bir tabirdi: Şiiler beş şarta ek olarak dört ayrı şartı da gözetiyorlardı ve

2 Kısa ve öz bir açıklama için bkz. Ludwig Paul, "Zazaki", *The Iranian Languages*, ed. Gernot Windfuhr, Londra ve New York, 2009, s. 545.

3 Nazaret Daghavarian, *Քրիստոնէական բողոքականութեան եւ Գըզըլպաշներու աղանդին ծնունդը*, H. Madteosian Printing House, Konstantinapolis, 1914, s. 80 [*Hıristiyan Prostestanlığının ve Kızılbaş İnancının Doğuşu*, çev. Kevork Taşkıran, Kor Kitap, İstanbul, 2018].

bunların içlerinde cihatla kötülüklerin önlenmesi de vardı. Türkiye'de Sünni Müslümanlar ve aşırı milliyetçiler, ülkenin en büyük ikinci dinî grubu olmalarına rağmen ayrımcılığa uğramaya devam eden Alevilere zulmediyorlar.

Alevi kimliği etnik değil, dinî bir kimliktir. Nigoğos'un ailesi hiçbir zaman etnik bir kimlik iddiasında bulunmamışlar. Her şey on dokuz yaşında vaftiz olduğu gün daha açık hale gelmiş.

Amcası, yeğeninin papalık elçisi tarafından mesh edilerek Hıristiyan olacağı gün, kilisenin dışında onaylar bir tonla ona "Bunu neden yaptığını biliyorum" demiş. "Atalarımızın dinine dönüyorsun." Nigoğos anlamamış: "Ne dediği hakkında hiçbir fikrim yoktu." Fakat öyküleri 1915'in çok ötesine gidiyormuş.

Amcasının ona anlattığına göre ailenin soyu Pavlusçulara dayanıyordu. Bizans İmparatorluğu ve onları sapkın sayan Apostolik Ermeni Kilisesi'nin zulmettiği Manişeist bir Ermeni mezhebiydi bu.

Pavlusçular MS 650 civarında Küçük Asya'nın geneline yayılmışlardı. Öğretilerinde bir iyiliğin tanrısı, bir de kötülüğün tanrısı vardı; Tanrı iyiydi ve ruhani âlemde hüküm sürüyordu ama dünya Eski Ahit'in kötü tanrısının buyruğu altındaydı. Yeni Ahit onların tek gerçek kitabıydı, özellikle de mezhebin adını ona duyduğu bağlılıktan aldığı Pavlus'un [Paul] kelamı. Haçın veya imgelerin kutsallığının yanı sıra Meryem'in bakireliğine de inanmıyorlardı. Pavlusçular görünüşe göre Bulgaristan'da Bogomilizm mezhebini ortaya çıkarmış, o da sonra Bosna'da çok sayıda ehil kişiye ulaşmıştı.[4] Bosnalı Bogomiller neticede, Osmanlıların bu toprakları fethetmesinden sonra İslâm'a geçmişlerdi. Bu da onların iktidar konumlarına ulaşmasını sağlamıştı. Günümüzün Bosna-Hersekli Müslümanları onların soylarından gelen kişilerdir.

Nigoğos'un ailesi bunların hiçbirini hatırlamıyordu. Fakat çok olaylı bir bin yıldan kurtularak günümüze ulaşmış iki kelimeyle "Pavlusçu Ermeniler" olduklarını hafızalarında koruyabilmişlerdi. Türkiye'de alışılmadık bir şekilde, ailesini kısaca tanıtmak için ninelerinin öykülerini anlatıyordu: Babaannesi iki kez evlenmişti ve iki kocası da Ermeni kökenliydi; ikinci kocası Deli Hüso soykırım sırasında iki Ermeni kız kardeşin yanına bırakılmıştı. Bu kadınlar üç yıl sonra, 1918 yılında Zara'da sağ kalan bir amcalarının olduğunu

4 Pavlusçuluğun öğretisel kollarından biri olan Bogomilizmin, Bizans İmparatoru İoannis Çimiskes'in Ermeni Pavlusçuları Bulgar şehri Philippopolis'e (günümüzün Plovdiv'i) iskân etmesinden en az yüz elli yıl önce ortaya çıkması ilginçtir. Ancak Pavlusçular ve Bogomiller Bulgaristan'da hiç iç içe geçmemişlerdir ve muhtemelen misyonerler yoluyla ilkinin, ikincisini ortaya çıkardığı kanıtlanmasına rağmen ayrı gruplar olarak kalmaya devam etmişlerdir. Bkz. Milan Loos, *Dualist Heresy in the Middle Ages*, Prag, 1974, s. 59-60. Pavlusçularla ilgili iki referans kitap hâlâ şu eserlerdir: Frederick C. Conybeare, *The Key of Truth: A Manual of the Paulician Church of Armenia*, Oxford, 1898 ve Nina Garsoïan, *The Paulician Heresy*, Lahey ve Paris, 1967.

öğrenince oraya gitmişlerdi. Anneannesi Sosun üç kez evlenmişti ve hepsi de 1920'de Türk hükümetine karşı başlatılan kısa soluklu isyanda savaşmış Kızılbaş fedaileriydi. İlk ikisi çatışmada ölmüştü. Üçüncü seferinde kendi aşiretinden bir akrabasıyla evlenmişti. Onun da adı Sosun'du.

Ailenin bilgilerine göre Nigoğos'un ataları yaklaşık dört yüzyıl önce Pavlusçuluktan Kızılbaş Aleviliğe geçmişlerdi. Tarihler anlamlıydı: "Kızılbaş" isminin ilk zikredilişi 15. yüzyılın ikinci yarısına uzanır. Ayrıca Zaralılardı. Burası Sepasdia'da Pavlusçuluğun eskiden güçlü olduğu bir bölgeydi ve MS 850'de Pavlusçuların inşa ettiği bir kale olan, eski adıyla Teprike, yani Divriği'den sadece doksan altı kilometre uzakta bulunuyordu.

Çileci bir mezhep olan Pavlusçular karşılaştıkları şiddetin sonucunda savaşçı bir topluma dönüşmüşlerdi. Sepasdia ve Cæsarea vilayetlerindeki müstahkem mevkilere yerleşip zorlu savaşçılar olduklarını kanıtlamışlardı. Pavlusçular, Arapların başka yerlerdeki saldırılarını püskürtmekle meşgul olan Bizans ordusu için yeni bir cephe de açmıştı:

> Theodora'nın uğradığı zulümle ve Doğulu generallerin korumalarını yöneten cesur Pavlusçu Karbeas'ın isyanıyla çok daha tehlikeli ve şiddetli bir ateşin kıvılcımı tutuştu. Babası Katolik engizisyoncular tarafından kazığa oturtulmuştu; din veya en azından doğa onun firarını ve intikamını haklı çıkarabilirdi. Aynı mezhepten beş bin kişi de aynı saiklerle birleşmişti; Hıristiyan karşıtı Roma'ya bağlanmayı reddettiler; Sarazen bir emir Karbeas'ı halifeyle tanıştırdı ve inançlıların komutanı asasını Rumların amansız düşmanlarına uzattı. Sivas ve Trebizond arasındaki dağlarda hâlâ acımasız ve kural tanımaz insanların işgali altında olan Teprike adlı şehri kurdu veya tahkim etti. Ve komşu tepeler İncil'le kılıcı bağdaştırmış Pavlusçu kaçaklarla doluydu.[5]

Pavlusçuların 850 yılından İmparator I. Basileios'un yolladığı birliklere ve şehrin düştüğü 872 yılına kadar Bizanslılara direndiği kaleden böyle bahsediyordu Gibbon. Ancak Teprike kaybedildikten sonra bile doğu sınırlarındaki Pavlusçular ve Ermenistan Bizans İmparatorluğu için bitmek bilmez bir tehdit olmayı sürdürdü. Mezheple ilgili son bilgiler, Birinci Haçlı Seferi'nde (1096-1099) İslâm orduları için savaştıklarını gösterir.

O zaman da Bizanslılar ve Ermeniler, ilerleyen Selçuklu Türklere toprak kaybetmeye başlamışlardı. Bazı tarihçilerin varsayımlarına göre zulme uğrayan Pavlusçular da muhtemelen onları kurtarıcı olarak görerek hoşnutlukla karşılamışlardı. Kültle ilgili tüm izler 11. yüzyıldan sonra kayboluyordu. Bu da neticede istilacı güruhların Sufizmine geçtikleri, nihayetinde

5 Edward Gibbon, *The History of Decline and Fall of the Roman Empire*, Boston, 1853, s. 392 [*Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, çev. A. Baltacıgil, B. Okay, Liberus Yayınları, İstanbul, 2023].

de bunun Kızılbaş Aleviliğinin bugünkü biçimine evrildiğiyle ilgili spekülasyonlara açık kapı bırakıyordu. Alevilikte tespit edilen Hıristiyanlığa ait özellikler, bir tarihçinin de belirttiği gibi Pavlusçuların yetişkinliğe kabul, kefaret ve gece vakti yapılan özel toplantılar gibi pratikleriyle "çarpıcı derecede" uyumluydu.[6]

Batılı gezginler de Kızılbaşların Hıristiyanlarla yakınlıklarına dikkat çekmişlerdir. 1908'de T.E. Lawrence'ın refakatçilerinden Britanyalı arkeolog ve tarihçi David George Hogarth, Kızılbaşların "Osmanlılardan çok, Hıristiyan Ermenilere sempatiyle baktıklarını" ve "Ermeni kanından gizli Hıristiyanlar" olduklarının söylendiğini gözlemlemişti.[7] Doğu Anadolu'da Amerikalı ve Avrupalı misyonerlerin yoğun faaliyetler yürüttüğü yıllarda birçok Kızılbaş, Protestan Hıristiyanlığa geçmeye ilgi duyduklarını ifade ediyordu: 1881'de iki Kızılbaş köyü Amerikalı misyoner heyetine Protestan olarak tanınmak üzere başarısızlıkla sonuçlanan bir girişimde bulunmuştu. Osmanlı görevlilerin 1893'ten kalma yazışmaları, Dersimli Kızılbaşlar arasında Protestanlığı benimsemeye eğilimli "cahil Müslümanların" varlığını belgeliyordu. Britanyalı bir başka gezgin de (onları hatalı bir şekilde Alevi Şii olarak tarif ederek) şöyle belirtiyordu: "Onları Hıristiyanlardan ayıran şeyin soğan zarından daha ince olduğunu söyleyen Şii Türklerin iddialarında kimi zaman fark edilenden [...] daha fazla gerçeklik payı var."[8]

Mkhitarian Tarikatı'ndan bir keşiş 18. yüzyıl gibi erken bir dönemde Kızılbaşlar ve Ermeniler arasında doğrudan bağ olduğunu bildirmişti. 1773'te Peder Boghos Meherian Sepasdia bölgesinde yaptığı gezilerde Kızılbaşlarla karşılaşmıştı. Onları din değiştirmiş Manişeistler, Kürtlerin düşmanları ve "hemşehrileri Ermenilerin dostları" olarak tarif etmişti. Bildiği diğer dinî gruplara hiç benzemedikleri için Peder Meherian "Manişeistleri" ilk kez gördüğünde, hangi milliyetten olduklarını sordu onlara. Cevap, "Biz Ermeni'yiz ve Ermenice konuşuyoruz" olmuştu.[9] Teprike, Zara ve vilayetin başka yerlerinde güçlü bir varlıkları vardı ve geçmişte uğradıkları zulümden ötürü yalıtılmış bölgelerde yaşıyorlardı. "Ermenilerin Paskalyası onlar için de bayram günü ve Göğe Yükseliş Bayramı'nı Ermeniler gibi kutluyorlar." Ne ilginçtir ki Peder Meherian bu mezhebin Hınıs'ta da yoğun olduğunu belirtiyordu. Öz-

6 John Robert Barnes, "The Dervish Orders in the Ottoman Empire", *The Dervish Lodge: Architecture, Art and Sufism in Ottoman Turkey*, ed. Raymond Lifchez, Berkeley, California, 1992, s. 47.

7 David George Hogarth, "The problems in exploration I: Western Asia", *Geographical Journal* 32/6, 1908, s. 558.

8 Rev. G.E. White, "Survivals of primitive religion among the people of Asia Minor", *Journal of the Transactions of the Victoria Institute, or Philosophical Society of Great Britain* 39, 1907, s. 161.

9 Fr Boghos Meherian, *Պատմութիւն Վարուց Տ֊էարն Հ. Պօղոս վարդապետի Մեհրեան, Շարագրեալ յիւրմէ, 1811, Վենետիկ, ի վանս Սրբոյն Ղազարու* (1811'de Venedik, St. Lazarus Manastırı'nda Kendisi Tarafından Oluşturulan, Peder Boghos Meherian'ın Hayatının Tarihi), Library of the Mekhitarist Congregation of Venice, Elyazması 560.

kan'ı, yani Hınıs'ta beni ağırlamış gizemli ev sahibimi çevreleyen milliyet ve din muğlaklığının çok daha eski kökleri olabilir mi diye merak ettim.[10] Evindeki dinî dekorasyonlar sinkretik bir dengenin ürünü olsa da (hem Sünnilere hem de Alevilere ait unsurlar vardı ama ikisi de değildi; ayrıca sosyal ağlarında Ermeni kiliselerinin resimleriyle bazılarını gitarla kendisinin söylediği Ermenice şarkıların videolarını paylaşma eğilimindeydi) dininin ne olduğunu hiç söylememişti. Kürt olduğunu söylemişti ve bugün bu, Doğu Anadolu'da Müslüman olduğunu söylemekten çok daha az yükleri olan kapsayıcı bir ifadeye dönüşmüştü. Oysa şehirdeki diğer Kürtler onun Ermeni olduğunu söylemişlerdi. Pekâlâ gereğinden fazla anlam çıkarıyor olabilirdim ama atalarıyla (Apostolik Ermenilikten Pavlusçuluğa, oradan da Kızılbaşlığa ve babasının evindeki çekiç ve orağın bir anlamı varsa komünist bir "Kürtlüğe" uzanan soyuyla) ilgili varsayımlarım doğruysa etrafındaki esrar perdesinden ötürü mazur görülebilirdi. Bin yıllık bir gizliliğin içine doğmuştu.

Peder Meherian'ın Kızılbaşlar ve Sünni Kürtler arasında tarif ettiği düşmanlık gerçekten de 20. yüzyıla kadar sürmüştü. Bu nefret öyle derine işlenmişti ki Alevi yazar Şerif Fırat, Kürtlerin hepsinin Türk kökenli olduğunu söyleyerek müstesna bir halk olma iddialarını reddetmişti: Ayrı bir Kürt kimliğinin gelişimini, Osmanlıların İslâmi olmayan azınlıklar karşısında Kürtleri kullanmaya dönük politikalarına bağlıyordu.[11]

Britanyalı arkeolog Theodore Bent, Kızılbaşların Müslüman olmayan bir kökenden geldiğine işaret ediyor, dinlerinde "kâfir bir kültün varlığından izler, belki de [...] Hıristiyanlığın yarım kalmış veya bozulmuş bir biçimini" görüyordu.[12]

Her halükârda Pavlusçular kadim topraklarında öyle derin bir iz bırakmışlardı ki Kurmancî'nin Zara'da konuşulan lehçesinde Hıristiyanlara halen "Pavlükalar" diye hitap ediliyordu. Nigoğos, memleketine ait 1920'lerden kalma bir şarkının birkaç mısrasını mırıldandı:

Pavlükalar yandı, gel sen de dayan...
Çifte çifte Pavlükalar dönerdi
Şişeler kurulup, bade sunardı

Burada bahsedilen Pavlusçular Ermenilerdir ve ilk satırın ikili bir tarihsel anlamı olabilir: Bizanslılar tarafından aynı topraklarda mağlup edilen mezhebin gerçek üyeleri ve 1915'te katledilen Ermeniler.

---

10 Özkan hakkında daha fazlası için Dokuzuncu Kısım'a bakınız.

11 Robert Olson ve William F. Tucker, *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion, 1880-1925*, Austin, 1989, s. 37.

12 Theodore Bent, "The Yourouks of Asia Minor", *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, 20, 1891, s. 270.

Sözler "Koçgiri Ağıtı"ndandı. Koçgiri, Zara'nın eski adıydı ve Kasım 1920'de, Kürdistan'ın özerkliği ve neticede bağımsızlığa kavuşması için gereken koşulları belirlemiş Sevr Antlaşması'nın imzalanmasından birkaç ay sonra çıkan kanlı bir Kızılbaş İsyanı'nın sahnesi olmuştu. Fakat ordunun başındaki Atatürk, daha fazla Osmanlı toprağının kaybedilmemesi için çoktan harekete koyulmuştu. Nisan 1921'de Koçgiri İsyanı bastırıldı.

Nigoğos 2003'ten 2006'ya kadar Azerbaycan'ın Hazar Denizi'nden Türkiye'nin Akdenizi'ne petrol pompalamayı amaçlayan Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı projesinde çalışmıştı. Moskova Patrice Lumumba Üniversitesi'nden mezun biri olarak Rusçanın yanı sıra İngilizceyi de akıcı konuşuyordu. Bundan dolayı Erzincan'ın Türk ağırlıklı ilçesi Refahiye'deki uzantısında çevirmen olarak işe alınmıştı: "Bu üç yıl boyunca her gün boruları döşemek için hendekler kazan işçiler, kemik ve düğme bulduklarını bildirmek için idareyi aradılar." Dehşet verici bir an için bu, Pavlusçuların ahiretin yokluğuyla ilgili öğretilerinin kanıtı gibi gelmişti kulağıma.

Refahiye 1920 isyanında çatışmalara tanık olmuştu. Ama bu kalıntılar çok daha büyük bir ihtimalle 1915'e uzanıyordu. Bu bölgedeki Ermenilerin imhası o yılın 3 Haziran gününde başlamıştı: Haydutlar 1.570 kişilik nüfusu olan üç Ermeni köyünü kuşatmışlar ve sakinlerini oracıkta öldürmüşlerdi.[13]

Koçgiri İsyanı da Sünni Kürtler desteklemediği için başarısızlıkla sonuçlanmıştı: Heterodoks dinleri nedeniyle Kızılbaşlara güvenmiyorlardı, Kızılbaş asilere karşı Atatürk'ü desteklediler.

Ancak 1925'te Müslüman Kürtlerin Atatürk'ün yeni kurduğu seküler cumhuriyete başkaldırdıkları Şeyh Said Ayaklanması'yla işler tersine döndü. Kızılbaşlar hiçbir şeyi unutmamışlardı ve Koçgiri İsyanı'nı bastırdığı için Atatürk'ü affedip Şeyh Said'in Kürt İslâmcı hareketine karşı giriştiği savaşta ona katıldılar. Atatürk 1924'te halifeliği kaldırdığı ve İslâmcı Kürtlere savaş açtığı için Kızılbaşların sarsılmaz sadakatini kazanmıştı.

Ankara'nın moda semtlerinden birinde kokteyl barı sahibi olan Baydar, bu konuda diğer Aleviler gibiydi, yani Kemalistti. Muhabir meslektaşlarımdan ve dostlarımdan biri de Alevi'ydi. Ailesi Aralık 1978'de aşırı sağcı bir grup olan Bozkurtların Alevilere yaptığı ve yaklaşık yüz bin insanın öldürüldüğü katliamdan sonra Maraş'tan kaçmıştı. Nasıl milliyetçi bir Türk olduğunu hiçbir zaman anlayamadığım gibi o da açıklayamıyordu: "Milliyetçi mi, Kemalist mi?" diye sordu Baydar. İkisi aynı şey değil miydi? "Birçok Alevi Atatürk'e büyük saygı duyar" diye omuz silkti.

Ankara'da düzenli uğrak yerimiz olan kafede Kemalist radyo sunucusuna denk geldik. Hâlâ kızgındı ve Nietzsche'ninkini andıran bıyıkları altından dudaklarını öfkeli bir şekilde kırıştırıyordu. "Ama siyaset konuşmayacak-

13 Kévorkian, *Armenian Genocide*, s. 311.

tım!" Beni değil de Nigoğos'u azarlıyordu. "Ona büyüklerinin nereden geldiklerini, dolma pişirip pişirmediklerini, bu tarz şeyleri soracaktım!" Kırgınlıkları onardık ve tekrar arkadaş olduk ta ki ertesi sabah Nigoğos ile gazetecinin araları tekrar açılıncaya kadar. Nigoğos meselenin sadece röportaja gelmememle alakalı olmadığını söyleyerek beni teskin etti. Politik uyuşmazlıkları ima ederek "Başka anlaşmazlıklardan" dedi. Gelgelelim Atatürk'le hiçbir ilişkisi yoktu.

* * *

Sağlam bir Sovyet yanlısı olan ve bugün ikinci en iyi seçenek olarak Rus yanlılığına geçmiş Donat da Kemalistti. Türkiye sıkıntı içine düşmüşse, sebebi ülkenin Atatürk'ün yolundan sapmasıydı. Donat çok yönlü ve çok yetenekli biri olarak hiç kalıcı bir iş sahibi olmamıştı. Buna karşın Türkçenin yanında İngilizce, Rusça ve Çekçe konuşan, biraz da Gürcüce ve Ermenice bilen, saksafonuyla caz müzikler çalarak kendisini, arkadaşlarını ve insanları eğlendiren biri olarak, yaşamın gerekliliklerine gösterdiği ilgisiz tavrında ters bir şey vardı çünkü zengin biri gibi de görünmüyordu. Ne var ki paranın ötesinde bir şeydi çünkü onun kapasitesindeki biri doğal olarak bunu iyi bir şekilde kullanmak isteyecekti.

O istemiyordu. Çalışma isteğinden de yoksun gibiydi. Zihnimden Türk Devleti'ne çalışıyor olma ihtimali geçti ama onunla konuşmak keyifliydi. Yine de parçaların toplamı hiçbir anlam taşımıyordu. Makedonyalı ve Giritli kökenleri de içine alan karma atalarından ötürü kendisini Çveneburi olarak tanımlıyordu. Çveneburiler 1828 Rus-Osmanlı savaşından sonra Türkiye'ye yerleşmeye başlamış, Müslümanlaşmış bir Gürcü azınlıktı. Babası İstanbul'da Avusturya'ya ait kurumlardan biri olan St. Georg'da öğrenim görmüştü ve Almancayı mükemmel konuşuyordu. Donat Ortodoks Hıristiyan olmuş ama inancını gizli tutmuştu.

Donat beni Ermeni bir arkadaşıyla, Eren'le tanıştırdı. O da yakın arkadaş çevresi haricinde kökenlerinden bahsetmekten kaçınıyordu. Ateist olmasına ve solcu bir partide Donat'ın yoldaşı olmasına rağmen o da artık Türkiye'de bir Ermeni olduğu için korkuyordu. Osman Köker Ermeni kilisesinin yıkıntılarını görmek için Eren'in annesinin Ankara dışındaki köyü Zir'i ziyaret etmişti. "Kilisenin zemini tamamen kazılmıştı [...] Bizi korkutan bir gürültü duyduk: İki adam bizi takip ediyordu" dedi Eren. "Altın için geldiniz, değil mi?" diye sormuştu bu adamlar. Ve paylaşmak için teklifte bulunmuşlardı.

Kimliğinde Müslüman olarak tanımlanmak Eren'i yaralıyordu. Askerlik hizmeti Sivas'a çıkmıştı. Bu yüzden gitmeden önce din değiştirmenin daha güvenli olacağını düşünmüştü. Babası, amcası ve erkek kardeşiyle birlikte dinini ve ismini değiştirmek için Nüfus Müdürlüğü'ne gitmişlerdi. "Çok acı ve-

rici" dedi. "Böylece ismi değiştirdik ama görevli 'Tamam, şimdi sizi sünnet etmemiz gerek' dedi. Amcası ve babası telaşa kapılıp 'Hayır, hayır, biz Aleviyiz!' demişlerdi. Zarar almadan kaçmışlardı. "Din değiştirmek acı vericiydi ama yapmak zorundaydık, yoksa askerlik yaparken hayatımız çok zor olurdu."

Fakat Eren askerliğinde hiçbir sorun yaşamamıştı. "Tam tersine Türkler ne zaman birbirlerinin boğazına sarılsa üstüm bana geliyor ve 'Sen Ermeni'sin, sen dürüstsün' diyordu. Beni komutanın sekreteri olarak görevlendirdiler: Fakat komutanın ofisinde çalışanlar çok sonra Ermeni olduğumu anladılar."

Geçmişte daha güvendelerdi. "Paskalya için yumurtalar boyardık." O dönemde de korku vardı ama şimdi çok daha kötüydü. Korkuyordu. Neden mi? Ermeni olduğu için. Hâlâ mı? Ankara'nın modern ortamında son moda kıyafetler giyen ve başlarını örtmeyen kadınların arasında inanılmaz geliyordu bu kulağa. Gerçekten Ermeni biri olarak korkup korkmadığını iki kez daha sordum ve ikisinde de "Evet" yanıtını verdi:

> Görünenler ve demokrasi lafları seni aldatmasın. Burası korkunç bir yer: Çok faşist bir ülke. Bu hükümet tüyler ürpertici. Geçmişte iyiydi, Paskalya yumurtalarımızı Müslüman komşularımıza verirdik hatta. 1950'lerde bütün Ankaralı Ermenilerin yaşadığı Hacı Doğan Mahallesi varmış. Şimdi hiç Ermeni yok. O yıllarda sakinlerin yarısı Ermeni, yarısı Kürtmüş. Paskalya'yı ve Kurban Bayramı'nı birlikte kutlardık. Oysa şimdi ülke bu Sünni ve neo-Osmanlıcı bir karaktere giriyor. Her şey çok daha kötü.

Eren'in bir "arkadaşı" varmış. İyi bir insamış ama MİT'e çalışan bir ajan olduğunu öğrenmiş. Onu takip etmişler. Polis onları doğrudan rahatsız etmiyordu ama Ermenileri gözetim altında tuttuklarını da saklamıyordu. Bir şey olursa Ermenileri hemen nerede bulacaklarını biliyorlardı. "Burayı sevdiğimiz için Ankara'da kaldık." Bodrum'da, deniz kenarında yaşayan bir erkek kardeşi vardı. "Annemin akrabalarının hepsi yirmi yıl önce Avustralya'ya gitti." Annesi Ermenice konuşuyormuş ama kendisi konuşamıyordu. Eşinin ailesi Yunanistan'dan gelen ve 1922'deki nüfus mübadeleleri sırasında Türkiye'ye yerleşen Müslümanlardı ama eşi de ateistti.

Bir komünist kafilesi yanımızdan sloganlar atarak ve kızıl bayraklar sallayarak geçti. Eren neden Ermeni kimliğini ifşa etmediğini açıklamak istiyordu:

> Burada Ermeni lafı hâlâ bir hakaret. Sana bir hikâye anlatayım. 1999'da burada büyük bir deprem oldu. Otuz beş bin insan öldü.[14] Bir arkadaşla birlikte evlerini kaybeden insanlar için ev inşaatlarına yardım etmek için gittik. Kızgın bir güneş vardı ve bir duvar inşa ediyordum. Sonra da bir tuvalet inşa

14 Depremde yaşanan kayıplarla ilgili yaygın tahminler on yedi bin ölü ile kırk beş binden fazla yaralı etrafında döner.

ettim. Kırmızı bir tişört almaya gittim. Satan adam bana Ermeni olup olmadığımı sordu. "Neden soruyorsun?" diye karşılık verdim. "Komşumuz öyle dedi." Komşuları Ermenileri sevmeyen bir polis olduğundan "O Ermeni, ondan daha fazla para iste" demişti. Biz o insanlar için ev inşa etmek için oradaydık. Bu Türklere yardım etmek, onları korumak istiyordum. O ev için daha fazla kat yaptım. Yaptım çünkü bu ülkeyi ve bu halkı seviyorum. Fakat biz Ermeniler Türkiye'de böyle yaşıyoruz işte.

Dedesi 1923'te Türkiye için savaşmıştı. Resmî tarihyazımında "Kurtuluş Savaşı" diyorlardı. "Kurtuluş Savaşı'nda çarpışan Ermenilerle ilgili bir haber yapmak istedikleri için basın bizi buldu." Fakat Eren dedesi hakkında konuşmayı reddetmiş, bunun üzerine gazeteciler nedenini öğrenip öğrenemeyeceklerini sormuşlardı. "Hayır" diye yanıt vermişti. "Dedemin isminden Tokatlı Kevork Gülsöken diye bahsetmişlerdi."

Donat'ın yakın bir arkadaşı Kayseri, Tomarza'dan bir kızla evlenmişti. Evlendiklerinde eski gümüş işlerini tamir etmesi için Donat'a getirmişti. "Üzerinde Ermenice baş harfler ve yazılar vardı, bu yüzden ona nereden aldığını sordum." Büyüklerinin Ermeni komşularını öldürdüklerini ve evlerini yağmaladıklarını söyledi. "Sahip oldukları her şeyi almışlar."

* * *

Haftanın ilerleyen günlerinden birinde Nigoğos beni Ankara'nın tarihî kısmındaki antikacılar semtinde yürüyüşe çıkardı. Birinde birden fazla Ermeni eşyası vardı. Koleksiyonunun en kıymetli parçası da içlerindeydi: Üzerine Ermenice "Surp Garabed" yazısının kazıldığı büyük, çan biçiminde bir mum söndürücü. Muş'ta bulunan ve tamamen yıkılmış bir manastırdan kalmıştı.

Hemen yanında gergin bir bıçak ve tespih yapımcısı vardı. Büyük bir şaşkınlıkla, vitrine, üzerinde Ermenice ve İngilizce yazıların olduğu, Sasonlu Ermeni bir fedainin kartpostalını koyduğunu gördüm. Siyah-beyaz fotoğraftaki savaşçı gösterişli bir kostüm giymiş, Kürtlere özgü bir sarık takmıştı. Üzerinde romboid motifli kalın şeritlerin olduğu, şalvar türevi bol paça bir pantolon vardı ve uzun bir tüfek tutuyordu. Bıçak yapımcısı Ermeni olup olmadığını söylemiyordu, Ermenilerin mitleştirerek göklere çıkardığı, 1907'de Muş'ta girdiği bir çatışmada hayatını kaybetmiş efsanevi fedai Kevork Çavuş'un ölümüyle ilgili soluk kesici bir öykü anlatmaya başladı.[15] Bıçak yapımcısı Muş'un tarihî Ermeni ilçelerinden Vartoluydu ama kökenlerinin ayrıntısına girmiyordu. "Orucun sancıları nedeniyle biraz dengesiz" diye fısıldadı bana Nigoğos İngilizce. O gün de çok sıcaktı. Belki de iş ve hava durumunun gerginliğiyle uzun süre oruç tutmak alkole benzer bir etki

15 Bkz. Birinci Kısım, 21 no'lu dipnot.

yaratıyordu. Usta zanaatkârın anlattığı öykü, fedainin yoldaşı Vahan Papazyan'ın anlattığı şekliyle Kevork Çavuş'un ölümüne aşağı yukarı uyuyordu. Bıçak yapımcısı Ermeni olduğunu hiç kabul etmedi. Ama bir keresinde sosyal ağında, soykırımın yıldönümünde muhtaç durumdaki Ermeni çocukların fotoğrafını paylaşmıştı. Bağlantılarından biri bu çocukların nasıl da Tarzan'a benzediğiyle ilgili alaycı bir yorum yapmıştı. "Bunlar Ermeni çocukları birader" diye yanıt vermişti.

Birkaç yıl önce Türk Tarih Kurumu'nun eski başkanı Yusuf Halaçoğlu'yla röportaj yapmıştım. Röportaj vermeyi hemen kabul etmişti. Halaçoğlu belki de soykırımın en önde gelen inkârcılarından biriydi. 2007'de elinde "gizli Ermenilerin" listesi olduğunu söyleyerek sert bir tartışma başlatmış, PKK ve TİKKO militanlarının önemli bir kısmını onların oluşturduğunu ima etmişti. Kısa süre sonra da Tarih Kurumu'nun başkanlığından alınmıştı. Beni Gazi Üniversitesi'ndeki ofisinde kabul etti. Atatürk'ün iki büyük ve destansı resmi haricinde yalın ve büyük bir ofisti. Resimlerden birinde Atatürk at üstündeydi. Yaz vaktiydi ve bina dost canlısı güvenlik personeli haricinde boştu. Ofisinde röportaj yapmak için oturduğumuzda Halaçoğlu kapıyı açık bırakmıştı.

Tehcir kafilelerinde on binden fazla Ermeni'nin ölmediğini ama Rus sınırlarının ötesinde, Yerevan'da ve bugün Ermenistan Cumhuriyeti'ne bağlı başka yerlerde yüz binlercesinin açlıktan ve hastalıktan öldüğünü anlatan uzun bir girizgâhtan sonra sayılarla ilgili soruma, "Tahminime göre Türkiye'de bugün yarım milyon gizli Ermeni var" diye cevap verdi. "Bugün çoğu Kürt kılığında yaşıyor, örneği Raştonik ve diğer Kürt aşiretleri." Önemli bir kısmının büyük şehirlere yerleştiğini ve bazılarının PKK saflarına katıldığını söyledi ama Ermeni kökenli Kürt militanların sayısını tahmin edemiyordu. Ayrıca "yüzde doksanlık bir kesinlikle" PKK lideri Abdullah Öcalan'ın gizli Ermenilerin soyundan geldiğine inanıyordu.

Peki bu Ermeniler neden yeraltına çekilmişlerdi? Neden korkmuşlar ve İslâm'a geçmişlerdi?

"Bazı Ermeni kadınları ve kızları Müslümanlarla evlenmişler, Müslümanlarla karışmışlar ve şimdi asimile olmuş haldeler" diye yanıt verdi. "Fakat bazıları Kürtlerden duydukları korkuyla hareket etmişler." 2007'de onlarla ilgili sözlerinden sonra, hâlâ kimliklerinin belleğini muhafaza eden az sayıda insanın Ermeni topluluğuna ve Kilise'ye katılma isteklerini ifade ederek ortaya çıkmaya başladığını söyledi. "Binden fazlası eski dinlerine geri döndü, tekrar vaftiz oldular ve onlara hiçbir şey olmadı çünkü Türkiye'de Ermeni kimliği bastırılmıyor, çünkü bir dolu Ermeni arkadaşımız var ve Ermeniler azınlık statüleriyle koruma altındalar."

Halaçoğlu, gizli Ermeniler hakkında söylenen ve kendisine atfedilen sözlerin muhabirlerin yanlış anlamasının sonucu olduğunu söyledi: "Osmanlı

İmparatorluğu'ndan ayrılan ve Birleşik Devletler'e giden Ermenilerin listesinden bahsediyordum." Ardından ona Hrant Dink'in cinayeti hakkında bir şeyler sordum: "Ah Hrant Dink! Hrant Dink'in cinayeti esrarengiz bir olay." Katilinin Türk olduğunu söyledi. "Fakat kim ona lojistik destek sağladı, kim onu cinayeti işlemeye yöneltti?" Halaçoğlu elindeki bilgileri Los Angeles'taki Ermeni akademisyenlerden birine yolladığını söyledi. O da "aynı tepkiyi vermişti." İdeolojik olarak Dink'in cinayetinin arkasında olan ve ismi verilmeyen kişi şimdi Müslüman ismi kullanıyordu ama kökeni itibariyle Elazığlı bir Ermeni'ydi. "Ortaya çıkardığımız şeylerle ilgili bir fikre varmak zor" diye ekledi. "Bunu araştırmamız gerek."

* * *

Üç yıl sonra 2014 yılında, Nigoğos ve ben Baydar'ın Ankara'daki salonunda Pavlusçuluk ve ailesi hakkında konuşurken diğerleri tasavvufi bir şarkının video klibine bakıyorlardı. Şarkıyı İstanbullu Ermeni şarkıcı Hayko Cepkin yorumluyordu. Masamızdaki Ermenilerden biri, topluluğun en prestijli eğitim kurumu Getronagan Okulu'ndan Cepkin'in sınıf arkadaşıydı. Mezunları arasında Zartonk'u, yani 19. yüzyılın sonunda Ermenice edebiyatı ve Ermeni sanatını yenilemiş ancak soykırımla yarıda kesilecek Rönesans hareketini başlatan birçok aydın da vardı. Videoda beyazlar giymiş iki semazen Doğu Anadolu'da antik bir köprü üzerinde dönerken Hayko, coşku yaratacak şekilde çalınan vurmalı çalgılarla kederli bir melodisi olan "Demedim mi"yi söylüyordu.

Dervişler Mevlevi Sufilerin geniş kesimlerce bilinen adlarından biriydi. Osmanlı tarihinin en tuhaf olaylarından biri olan Sabataycılık hareketiyle yakın ilişkileri olan bir tarikattı. Selanikli bir haham olan Sabatay Sevi, 1665'te kendisini mesih ilan etmiş ve Avrupalı Yahudiler arasında Osmanlı Devleti'ni kaygılandıracak kadar yoğun bir takipçi kitlesine kavuşmuştu. Tutuklanmış ve ona İslâm'a geçme veya idam edilme seçenekleri sunulmuştu. O da ilkini seçerek adını Aziz Mehmed Efendi olarak değiştirmişti. Ona sadık kalan iki yüz Yahudi aile veya bin beş yüz civarı insan da Müslüman olmuştu. Türkiye'nin İslâmi topluluğu içinde ayrı bir grup oluşturmuşlardı ve tedrici bir asimilasyona maruz kalmalarına rağmen bugüne dek varlıklarını sürdürmüşlerdi. Kendilerine "mümin" deseler de Türkler arasında farklı bir isimle tanınıyorlardı: "Dönmeler." Türkiye'de sonradan İslâm'a geçmiş herkes için kullanılacak şekilde genişletilmiş "dönme" isminin ilk sahipleriydiler.

1666'da mesihlerini takip ederek İslâm'a geçmiş iki yüz aile onun, "din değiştirmek Yahudiler için geçici bir cezaydı çünkü onun keşfettiği gerçek Tanrı'yı tanıyamamışlardı" şeklindeki açıklamasını kabul etmişti. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu gerçeklerin gizlendiği topraklardı.

Pavlusçuların 1837'de (bugün Ermenistan Cumhuriyeti içinde yer alan) Gümrü'de yaptıkları gizli toplantıda ve muhtemelen, Pavlusçuların İlk Haçlı Seferi'ne katılmalarından bu yana geçen sekiz yüzyıllık boşluktan sonra belgelenmiş benzer toplantıların sonuncusunda, mezhebin takipçilerine gerçek inançlarını Apostolik Ermeni Kilisesi'nden saklamalarını tembihleyen bir reddiye okunmuştu:

> Her zaman kiliseye gidin, bizim gerçek saydığımıza değil; bir fırsat buluncaya kadar dışarıda her şeyi yerine getirecek ve kendinizi gizli tutacaksınız ve sonra yapabilirsek hepimiz kendi inancımıza döneceğiz. Ve bizi parçalara ayırsalar da bunu ifşa etmeyeceğimize yemin ederiz.[16]

Dönme Yahudiler, gizli Ermeniler ve Nigoğos gibi insanlar da bu Pavlusçulara benzer şekilde, bu saklanma psikolojisi ve getirdiği korkular içinde doğmuşlardı. Sahte görünümler ve saklı gerçeklerin oluşturduğu bu çifte yaşam bazen nesiller boyu sürmüş, özgün sır unutulduktan ve geride gizlenecek hiçbir şey kalmadıktan sonra bile yüzyıllarca varlığını korumuştu.

16 Conybeare, *The Key of Truth*, s. xxvi-xxvii.

14

Cæsaria [Kayseri]

Otobüs beni Kayseri'nin Ermeni kilisesi Surp Krikor Lusavorich'in önünde bıraktı. Kilise kapalıydı. İstanbul'daki Kayserili Ermeniler Hemşehriler Derneği'nin başkanı Marzbed'i aradım, kiliseyi benim için açması için hademeye telefon açacağını söyledi. Marzbed ona ulaştıktan sonra hademenin kızının hasta olduğunu ve onu İstanbul'da bir hastaneye götürdüğünü anlattı. Türkiye'de ne zaman bir yere gitsem buluşacağım insanlar hasta oluyor ya da onların yakınlarından biri hastalığa yakalanmış oluyordu. Birkaç olayda buluşmaya gelmemenin mazereti veya buluşmadan kaçınmanın kibar bir yolu olması muhtemeldi ama birçok duruma bizzat şahit olmuştum. Kiliseye gelince, girmem imkansızdı. Marzbed güvenlik sebeplerinden ötürü sadece tek bir anahtarın olduğunu ve onun da hademede bulunduğunu söyledi.

Marzbed'in telefonunu beklerken bıyıklı bir adam bana yaklaşıp bazen bir hademenin geldiğini söyledi. Bu adam Alevi'ydi: "Halkımız sizinkileri sever." Ermenileri kastediyordu. Ona hiç cemevinde bulunup bulunmadığını sordum. "Hayır" dedi ama bunun yanında "dinî törenlerimiz sizinkilere çok benziyor" dedi. Ardından başka bir grup insan bisikletleriyle gelip Surp Krikor'un ana girişinin önünde durdular. Otuzlu ve kırklı yaşlarındaydılar. Açık tenli, sarışın veya kızıl saçlılardı ve berrak gözleri vardı. Hepsi Arapça konuşuyordu ama içlerinde en genç olanı biraz Türkçe biliyordu. Keldani'ydiler, daha birkaç ay önce Musul'dan gelmiş sığınmacılardı. IŞİD Kuzey Irak'taki memleketlerini ele geçirmişti.

Ardından en yaşlıları bana Arapça soru sordu ama ne sorduğunu anlamıştım. Ermeni mi Türk mü olduğumu soruyordu. Kilisenin yüz yıldan eski olup olmadığını bilmek istiyorlardı. Keldanilerden biri kilise duvarını

sağ eliyle ovaladı, elini alnına götürdü ve haç işareti yaptı ama sonra beni "Selamın Aleyküm" ile selamladı. Fakat Katolik Keldaniler olduklarını tekrarladı. Onlarınki Süryani Ortodoks Kilisesi'nin ana kiliseden ayrılan bir koluydu ve Papa'ya bağlılık yemini etmişlerdi. Vatikan onlara Keldani demeye karar vermişti ama etnik açıdan Keldanilikle hiçbir ilişkileri yoktu: Süryani'ydiler.

Kiliseyi görmek imkânsız olduğundan Kayseri'ye yakın ilçelerden biri olan Talas'taki son Ermeni'yle buluşmaya karar verdim. Talas, soykırımdan önce zengin Ermenilerin yoğun olduğu bir yerleşim yeriydi. Marzbed Talaslı Jirayr'ın geçimsiz olabildiğini söyleyerek beni uyardı. İletişim bilgileri elinde yoktu. Buna karşın onu bulmak, bir taksiye atlayıp şoföre Talas'ın son Ermeni'sini aradığını söylemek kadar kolaydı. Yaklaşık bir milyonluk nüfusuyla Türkiye'nin en büyük kentlerinden birinde, Jirayr Türk gazetelerine ve televizyonlarına bir dolu röportaj vermiş, çok görünür bir adamdı. Denver'da yaşayan ve daha önce onunla Kayseri'de, Surp Krikor Kilisesi'nde yapılan özel bir ayin sırasında tanışan bir arkadaşım "Onda gizli veya saklı Ermenilikten eser yok" demişti: "Çok belirgin bir altın haç takar." Tarif ettiği gibi haç oradaydı. Bizi evinin dışında güneş gözlükleriyle beklerken açık yakasından pırıl pırıl parlıyordu. Yön sormak için iki kez durmuştuk ve bu komşuları ona çoktan bizden bahsetmişlerdi.

Talas'ın Gülbenk Mahallesi'nde yaşıyordu. Burası, 20. yüzyılın bir noktasında dünyanın en zengin adamı olan Kalust Gülbenkyan'ın ailesinin memleketiydi. Jirayr arkadaşlarıyla tavla oynarken benimle konuşuyordu. Hıristiyan inancına atfettiği bir milyon dolarlık servetiyle zengin olduğunu söyledi. Jirayr yetmiş beş yaşında olmasına rağmen sigara içmediği için en az on yıl daha genç göründüğünü düşünüyordu.

Ona göre Ermeniler Türkiye'de artık rahatsız edilmiyordu. Jirayr İstanbul'un Beyoğlu semtinde çalışmıştı ama şimdi "çok parası" olduğundan Talas'a dönmeye karar vermişti. Diğer Ermenilerin evlerine Türk Devleti el koymuş ve onları Bulgaristan'dan gelen Müslüman sığınmacılara vermişti. Onunki 300 yıl önce inşa edilmişti ve büyük büyükdedesi, avlusu duvarlarla çevrili aynı evde doğmuştu.

Ailesinin Gülbenkyanlarla akrabalığı vardı. 1847'de Gülbenkyan'ın bağışlarıyla açılmış bir Ermeni okulunun girişinde mermerden bir dikili taş vardı. Okul soykırım sırasında dinamitlerle patlatılmıştı ama Jirayr'ın dedesi görevlilere rüşvet vererek mermer kitabeyi kurtarmıştı. Ayrıca üzerinde Ermenice yazıların olduğu iki tarihî eseri daha vardı.

Evinden yukarı uzanan caddede Talas'ın en önde gelen iki ailesine yani Karamanianlara ve Gulbenkianlara ait iki malikâne vardı. Evleri Gulbenkian'ın evinden uzanan çok dar bir patikayla ayrılıyordu.

İki malikâne de geniş araziler üzerindeydi. En azından dışarıdan bakıldığında Karamanyanların evi daha güzeldi ve girişteki kemer bir Ermeni kilisesinin narteksini andırıyordu. Artık Türklerin elinde olan iki malikâne de köhne haldeydi ve Gülbenkyan'ın malikânesinin bazı bölümleri yıkılmıştı. Jirayr coşkulu bir şekilde, altın sikkeli yüzüklerle bezenmiş parmaklarla mülklerin farklı farklı bölümlerine işaret ediyordu.

Komşularının ziyaret etmesini beklediğinden evine döndük. Bir Türk ailesi beni mahallelerinde nezaketle karşılamak için tabak dolusu dolmayla gelmişti. Tarihin uçurumları üzerinde çok kırılgan köprüler kuran o ufak jestlerden biriydi bu. Jirayr o büyük ve kırmızı çerçeveli güneş gözlüğünü ilk kez çıkardı. Küçük gözleri vardı. Türk aile evi oğullarının nişanı için kullanmaya gelmişti. Benimle böbürlenerek konuşmasına karşın Jirayr da "iyi Ermeni komşuydu". Belki de içgüdüleriyle çelişen bir sigorta poliçesiydi bu. Her şeye karşın aile mülklerini korumuştu.

Aydınlatıcı Surp Krikor Lusavorich'te yılda sadece üç kez yapılan *badarak*'ların, yani ayinlerin olduğunu söyledi bana. Kışları İstanbul'da lüks bir otelde geçirdiğinden ancak kentte olduğunda katılıyordu. İstanbul'daki bir önceki adresi Londra Oteli'ydi. Kayseri'de bulunan bir gazete ve ulusal tirajlı günlük gazetelerden *Hürriyet*'e verdiği röportajların küpürleri avlu duvarına çerçeveletilerek asılmıştı.

Evinin çok eski olduğunu söyledi. Yenilenmesi için yaklaşık yüz bin dolar harcaması gerekmişti ama buna değmişti çünkü burası dedesinin dedesinin ve kendisinin doğduğu yerdi. Ve yine bana bir milyon dolarlık bir serveti olduğunu hatırlattı. "Her zaman paran olmalı." Ayrılırken bana söylediği sözler bunlardı. "Paran olmazsa ne bir kadının olur ne arkadaşların." Evli değildi ama İstanbul'da tanıştığı Hırvat bir kadınla kısa ilişkisinden bir oğlu olduğunu biliyordu. Kadın doğumdan hemen sonra çocukla birlikte Hırvatistan'a gitmişti. Jirayr çocuğuyla hiçbir zaman tanışamamıştı.

15

Amasya ve Gümüşhacıköy

Gazeteci bir arkadaş Amasya'nın Yeşilırmak karşısındaki eski mahallesindeki otellerden Emin Efendi Konağı'nın sahibinin, şehrin Ermeni ailelerini tanıdığını söylemişti. Adam ofiste refakatçimle beni geniş bir gülümsemeyle bekliyordu. Refakatçim dedesinin Amasyalı ailesiyle ilgili herhangi bir ipucu veya akraba arıyordu. Ramazan'da olmamıza rağmen çay ikram edildi. Sorduğumuz aile kentten ne zaman ayrılmıştı? "1915'te" dedik. Adam otelin yöneticisi olan ve görüşmemizi ayarlamış kızına şaşkın bir bakışla dönerek kaşlarını kaldırdı. Ona söylediğimiz isim kulağa tanıdık gelmiyordu, şehirdeki Ermeni arkadaşlarına soracaktı. "Kalan Ermeniler var mı?" Onlarla tanışmak istiyordum. "Şimdi hepsi Türkleşmiş durumda, asimile oldular" dedi görüşmeyi kabul edip etmeyeceklerini sorma sözü vererek. İkisini de yapmayacağı açıktı ve yapmadı da. Otelde çalışan ve 1918'de buraya yerleşmiş Makedonyalıların büyük büyük torunlarından biri olan bir kişi bizi şehrin yakınlarındaki köyünde Ermenilere ait olduğunu söylediği bir şapelin yıkıntılarına götürdü. Kalın bitki örtüsüyle kaplanmıştı. İçinden ağaçlar çıkıyordu ve gür bir çöküntünün içine batmış gibi etrafındaki zeminden çok daha alçaktaydı. Yakınlarda bir dolu eski ev vardı. Genç adamın bize söylediğine göre onlar da Ermenilerindi. Terk edilmiş bir halde duruyorlardı.

Şehre döner dönmez nehrin diğer tarafına yürüyüşe çıktık. Eski bir binanın restorasyon çalışmasına göz atarken bir adam bize yaklaştı. Eski bir kervansaray olan Taş Han'ın inşaat işleriyle uğraşan ekibin başıydı. Şimdi lüks bir oteldi burası. Kahverengi gözlükler takmış beyaz tenli bir adamdı. "Ermeni misiniz?" diye sordu konuştuğumuz dili tanıyarak. "Ben de Ermeni'yim" dedi bize. İnşaat işi onu memleketi Diyarbakır'dan buraya getirmişti. Akrabaları soykırım sırasında Erzurum'un Hınıs ilçesinin yakınındaki Du-

man köyünü terk edip göçmüşlerdi. O dönemde on iki yaşında olan dedesi, yedi ve beş yaşındaki iki erkek kardeşiyle birlikte tehcir kafilesine katılmıştı. Ağabeylerinden biri din değiştirdikten ve Müslüman bir kadınla evlendikten sonra Hınıs'ta kalmayı başarmıştı. En küçükleri yürüyüş sırasında, Muş yakınlarındayken açlıktan ölmüştü. Diğeri yola devam ederek Diyarbakır'dan Halep'e geçmiş, orada iki kardeş de birbirinin izini kaybetmişti.

"Tüm bildiğim bu" dedi. Etrafımızda kimse yoktu ama gözbebekleri kahverengi gözlüklerinin arkasında huzursuz bir şekilde hareket ediyordu.

Bu inşaat işçisi 1980'de TİKKO militanı olduğu için 12 yıl hapis cezasına çarptırılmıştı. Örgüte bir Kürt olarak katılmıştı. "Halkım Ermeni ama şimdi bir Kürt'üm" dedi. "Ermeni'yim ama Ermeniler gitti ve şimdi hepimiz Kürt'üz." "Benim gibi Kürtleşmiş Ermeniler" dışında Ermenilerle hiçbir ilişkisi yoktu. Diyarbakır'da onun gibi çok insan vardı, "tahminimce elli bin civarıydılar, belki de daha fazla".

Arayışımızı sürdürdük. Şehrin ucunda bulunan bir galerinin zemin katındaki kitabevinde eski kitapları tararken, kırklarının başlarındaki işletmecisiyle sohbet etmeye başladık. Gençken şehirde hâlâ Ermeniler varmış. Okulu bitirdikten sonra izini kaybettiği sınıf arkadaşlarından Mari hakkında sevgi dolu anıları vardı. Belki kentte hâlâ bir-iki Ermeni kalmış olabilirdi. Öğleden sonra geri gelmemiz gerekiyordu.

Geri döndüğümüzde kitabevinin sahibinin bıyıklı bir arkadaşı bizi bekliyordu. Hırdavat dükkânı olan yaşlı bir adam bağlantımız olabilirdi. Refakatçimin dedesinin fotoğrafını görmek istiyordu. "Ah evet!" diye bağırdı. "Kuzenin birazdan gelecek."

Yaklaşık yirmi dakika sonra kamburu çıkmış ve yüzünde çok endişeli bir ifade olan ince bir adam içeri girdi. Gülümsemeyen tek kişi oydu. Ellerimizi sıktı ve bizi bir taksiye bindirdi. Yaşlı tüccar Hacı Şükrü, aileyi bir araya getirdiğini düşündüğü için mutlu olmuştu.

Abel Amasya'da kalan son Ermeni'ydi. Ayakkabı tamircisiydi, elli yedi yaşındaydı, evliydi ve bir kızı vardı. Aslen Hıristiyandı ama görenekler sebebiyle Müslüman olmuştu ve şehirdeki herkes onu Türkçe ismiyle biliyordu. Yaklaşık altmış kilometre uzakta bulunan bir köyde yaşayan, Hrant isimli bir Ermeni arkadaşı vardı ama yakınlarda bildiği başka Ermeni yoktu.

Soykırımdan sonra bir şekilde kentte kalan diğer Ermenilerin hepsi, ASALA'nın 1975'te Türk hedeflerine terör saldırıları başlatmasıyla birlikte Amasya'dan taşınmışlardı. Abel o yıl Amasya'da Ermeni bir kadının öldürüldüğünden bahsetti.

Akıcı Ermenicesiyle sadece birkaç cümle kurmuştu ama dili çok iyi anlamasına rağmen konuşamadığını yine Ermenice söylemişti. Öyle ki ben Ermenice konuşuyordum, o ise Türkçe cevap veriyordu. 1960'ların başında

Konstantinapolis Ermeni Patriki Başpiskopos Şınorhk, Abel ve erkek kardeşini, İstanbul'daki Surp Haç Tıbrevank Okulu'na öğrenci olarak almıştı. Okul kiliseye bağlıydı. Patrik Şınorhk, selefi Başpiskopos Karekin'in çabasını sürdürerek Anadolu'nun dağılmış topluluklarından gençleri getirip onlara Ermenice eğitim veriyordu. Sınıf arkadaşları Dikranagerd, Cæsaria, Malatya ve İç Anadolu'nun diğer vilayetlerinden gelmişti.

Surp Haç'ta Abel, Hrant Dink'le aynı dönemlerde okumuştu. Fakat Abel evini özlüyordu ve birkaç yıl sonra Amasya'daki ailesinin yanına döndü. Kardeşi Gosdan kalıp öğrenimini Boğaziçi Üniversitesi'nde sürdürmüş, kendisine çizdiği yol neticede onu hapse götürmüştü: Üç yıl sonra öğreneceğim üzere Gosdan Marksist-Leninist bir ideolog olmuştu. General Kenan Evren'in başında olduğu 1980 askerî darbesinden sonra tutuklanmasının üzerine, başsavcı vekili Selahattin Karagöz, Gosdan'ın iddianamesine şu satırlarla başlamıştı: "Bir şekilde Türkiye'de doğmuş, bir Türk vatandaşı olarak, topluluk yararına olan yüksekeğitim kurumlarında eğitim görmüş, Boğaziçi Üniversitesi'nde okumuş, devletin ve halkın ona bahşettiği yüce nimetler sayesinde yaşayan bu Ermeni oğlu Ermeni..."

Abel, kardeşinin devrimci hareketteki ününü, kendisini tamamen topluluğun dışına iterek, elinden geldiğince isimsiz bir şekilde Amasya'nın nüfusuna karışarak telafi ediyordu. Abel, Gosdan'ın Avrupa'da yaşadığı yeri arayarak telefonda onunla kısa süreliğine konuşmamızı sağladı. O anda kardeşinin telefonunu ezbere bilmemesi, defterine baktıktan sonra tuşları çevirmesi beni şaşırtmıştı. Çok kısa konuştuk. Daha çok ailevi ilişkileri hakkında sorular sorduk. Şüphe ettiğimiz gibi refakatçimin dedesi ile Abel'in akraba olmadığı ortaya çıktı.

Yuvarlak yüzlü tıknaz bir kadın içeri girdi. Beraberinde ona benzeyen, yazlık elbiselerin açık renklerini taşıyan ve ayak bileklerine kadar uzanan uzun bir etekle başörtüsü takmış ve İslâm'a göre giyinmiş başka bir kadın vardı. Yaşları (çok yaş farkı yoktu aralarında) ve gözleri haricinde tıpatıp birbirlerine benziyorlardı. Genç kadının masmavi iri gözleri vardı. Abel'in eşiydi. Yorgun görünüyordu ve yorgunluğunu diyabetine bağlıyordu. Diğer kadınsa Abel'in kayınvalidesiydi. İki kadın da kendilerini Türk olarak tanıttılar. Yıllar sonra onların Tokatlı Müslümanlaştırılmış Ermeniler olduklarını öğrendim.

Abel başına bir kasket geçirdi ve bizimle boş arka sokaklardan geçerek şehrin merkezine kadar yürüdü. Ardından da utangaç bir sarılmadan sonra geri döndü. İftar zamanı yaklaşıyordu ama Amasya'nın nehir kenarında gidip gelen neşeli kalabalıklar kuralları aşırı gözetmiyorlardı ve alkollü içeceklere gösterilen belli bir direncin dışında bulvar boyunca sıralanan restoranlar gün boyunca meşguldü. Yeşilırmak'ın karşısında, kayalıklar üzerinde sendeleyen evlerde ve yarı ahşap malikânelerde ışıklar parlıyordu. Ardından mi-

narelerden yükselen ezan sesi orucun bozulduğunu duyurdu. Sesler Amasya'nın, Julius Sezar'ın ele geçirip "*veni, vidi, vici*" yani "geldim, gördüm, yendim" dediği şehrin göklerinde yankılanıyordu. İki bin yıl sonra müezzinler, Türk bayrağının altındaki antik Yunan şehrinde, bu deyişin farklı bir biçimini Arapça okuyorlar ve Allah'a yakarıyorlardı.

* * *

Gümüşhacıköy'ün hamamı içine girer girmez saygı hissi uyandırıyordu. Buna binanın içinde dünyevi ve eksik bir şeyin verdiği bir his eşlik ediyordu. Ortadaki havuz gereksiz görünmüyordu ve etrafını çevreleyen sekizgen duvarlarla uyum içindeydi. Fakat başınızı kaldırıp yuvarlak kubbeyi gördüğünüzde bunun bir ibadetevi olmadığını anlıyordunuz. Bir Jivaro başı gibi küçültülmüş bir kümbetti. Yine de Türk hamamı yalnızca bedenin kurtuluşu için yapılmış olsa bile kutsal bir mimariyi veya geleneksel sekiz tarafıyla bir Ermeni kilisesinin kat planını çağrıştıran bir mimariyi taklit ediyordu.

Megeryan kardeşlerle birlikte, babalarının soykırımdan birkaç yıl önce şehre bağışladığı hamamdaki yenilenme çalışmalarını izliyorduk. Amasya'nın yakınındaki Gümüşhacıköy'ün son altı Ermeni'sinden ikisiydiler.

Onları, uğramamın söylendiği giyim mağazası Şahnur Giyim'e gidip sorduktan sonra bulmuştum. Dükkândaki kişi bana Soğomon ile kız kardeşi Nazeli'nin bulunduğu yerin tarifini verdi. İlk seferde evi bulamayınca mağazaya geri döndüm. Bu sefer Şahnur yönleri daha ayrıntılı bir şekilde tarif edip onları orada bulacağımı söyledi: "Evden hiç çıkmazlar." Şahnur kibar görünüyordu ama onda Türkiye'de yaşayan ve onun yaş grubunda, yani altmışının üzerinde olan Ermeni tüccarlarda gözlemlediğim bir özellik fark etmiştim: Etrafta kimse olmasa bile dükkânda veya umumi ortamlarda Ermenice konuşmaktan çekiniyordu.

Evlerine yaklaşınca yoldan geçen birine Soğomon ile Nazeli'nin evinin nerede olduğunu sordum. Yaşlı adam merakla bana baktı ve Karadeniz mimarisinin antik tarzıyla yapılmış yarı ahşap bir evi işaret etti. Üst katının ön yüzünde tuğlalar diyagonal bir şekilde döşenmişti. Kapısı açıktı. Biraz endişeyle eve adımımı attım. Ev içeriden daha haşmetli ve kasvetli göründüğünden olağanüstü biçimde dehşet verici hale gelmişti. Klasik bir bisiklet vardı. Tozla kaplı ve neredeyse yeni gibi duran, 1950'li yıllardan kalma siyah bir Raleigh'ti. Arkasındaki sepette taşlaşmış ve grileşmiş bir ekmek vardı. İçleri seçilmesi imkânsız şeylerle dolu, büyük çöp poşetleri evin mağarayı andıran girişindeki garajın uzun duvarlarına asılmıştı: Bir ucundan diğerine sıra sıra dizilmiş ve ağzına kadar dolu çöp poşetleriyle kaplıydı. Sanki duvarlar devasa meyveler vermiş veya canavarlara hamile kalmış rahimlerle kaplanmış gibiydi.

Garajdan bir iç avluya geçiliyordu. Yere saçılmış yığınlar ve gizemli şeylerle

dolu çöp poşetleri avluyu daha da küçültmüştü. Toz toplamıştı hepsi; uzun zaman önce henüz yaşanmamış bir felaket için istiflenmiş eşyalara benziyordu. "Baron Soğomon... Baron Soğomon..." diye seslendim Ermenicedeki nazik seslenme şeklini kullanarak. Uzun bir dakikanın ardından gıcırdayan bir kapı meydandaki avluya açıldı ve gümüşi saçlı ve sorgular bakışlı yaşlı, solgun bir adam bana bakarak dışarıya çıktı. Açık ama tereddütlü bir şekilde Türkçe "Evet..." diye yanıt verdi. Hemen ona Ermenice Sonia Hanım adına geldiğimi söyledim. Kendisi İstanbul'daki en önemli Ermeni okulunun müdiresiydi. "O, bizim Sonia!" dedi canlanarak. Altdudağı ve elleri başı gibi titriyordu. Görünür bir kaygıyla evini nasıl bulduğumu bilmek istedi: Ona Ermeni kıyafet tüccarı Şahnur'dan bahsettim. Başka bir komşunun evini işaret ettiğini söylemedim. "Bunlar çok kötü insanlar: Çoğumuzu öldürdüler." Ona röportaj yaptığım kişilere takma adlar verdiğimi söylemenin akıllıca olduğunu düşündüm ama şöyle söyledi: "Açık açık konuşurum: Kimseden korkmam." Kısa süre sonra kız kardeşi Nazeli, başı kapalı bir şekilde yanımıza geldi. Ufak tefekti ama yürüyüşü ve konuşması evi onun yönettiğini belli ediyordu.

İki kardeşin büyüğü olan Nazeli Ermeniceyi mükemmel konuşuyordu. Daha tereddütlü olsa da Soğomon da konuşuyordu. Nazeli İstanbul'a bir Ermeni okuluna yollanmıştı ve mezun olduktan sonra eve dönmüştü. Erkek kardeşi İstanbul'a yalnızca bir-iki yıllığına gitmiş ama evine, Gümüşhacıköy'deki annesinin yanına dönmeye karar vermişti hemen. Nazeli'nin kıyafeti derli toplu olmasına karşın kardeşi nedense gündelik çalışma kıyafetlerini değiştirmesi için ısrar ediyordu. Kız kardeşi bir yabancının, sanki bir sır gibi sakladıkları evlerinin durumunu görmesinden biraz mahcup olmuş gibiydi. Belki de yıllardan beri her şeyi istifliyorlardı. İkisi de evlenmemişti ve dünyada bir başlarına kalmış gibi birbirlerine bakıyorlardı. Belki bunca zaman boyunca birlikte kalmaları, nasıl yaşlandıklarını veya acayip huylarını fark etmelerini önlemişti. Bekâr ve çocuksuz oldukları için kendilerinden ve aynı evde edindikleri çocukluk hatıralarından başka hiçbir referansları yoktu çünkü.

Büyük amcaları yakınlardaki Merzifon kentinde bulunan Amerikan Koleji'nde mimarlık okumuştu: Soykırımda katledilmişti. Soğomon tanımadığı büyük amcasını hatırlayınca çok duygulanmıştı. 1989'da Konstantinapolis Patriki Şinorhk'un ziyaretini çok iyi hatırlıyordu: Tahminine göre ziyareti sırasında Gümüşhacıköy'de hâlâ yirmi-yirmi beş Ermeni vardı. Evleri muhtemelen yüz elli yıl önce dedeleri Hagop Ağa tarafından inşa edilmişti.

Kız kardeşi çay ve kurabiye için bahçeye çıkmamızda ısrar ediyordu. Bahçe evlerinden, bir Ermeni'ye ait olan başka bir evle ayrılıyordu. Fakat evini bir Türk'e satmıştı ve artık boş duruyordu. Bahçeye teneke tabaklar saçılmıştı. Alanda dolaşan bir düzine kedi ve yavrusu için yemekler konmuştu yarım yarım.

Anneleri Haykanuş soykırım sırasında Suriye çöllerindeki Der Zor'a sürgün edilmişti ama sonra geri dönmüştü. Suriye sınırına kadar at arabasıyla gelmişlerdi. Suriye'de öksüzler bir araya toplanmış ve Yakın Doğu Yardım Derneği tarafından bakılmışlardı: Bu öksüzlere günde bir tabak yemek veriliyordu ama bazıları çöldeki yolculuktan ötürü ciddi şekilde sakatlanmış veya hasta düşmüş ve ölmüşlerdi. Haykanuş en küçük kız kardeşini kaybetmişti. "Annem öksüzlerin cesetlerinin yüzer yüzer yığıldığını ve her gün arabalarla götürüldüğünü anlatırdı." Ardından Nazeli annesinin soykırım zamanında Arap kıyafetleriyle çekildiği bir fotoğrafı olduğunu söyleyerek kardeşini şaşırtıverdi.

Nazeli fotoğrafı on yıllar önce görmüştü. Nazeli fotoğrafı annesine gösterdiğinde annesi çok üzüldüğünden ve ona konuşmak istemediği bir şeyi hatırlattığından fotoğrafı kaldırmıştı.[1] Israrlarıma rağmen bana fotoğrafı bulmanın neredeyse imkânsız olduğunu söylediler. "Gerçekten, imkânsız" dedi Soğomon. Demek ki bu büyük plastik poşetlerin içinde yüzyıllık eşyalar bulunuyordu.

Soğomon'la Nazeli'nin çay ve kurabiyeyle bahçeye geri dönmesini beklerken başı Müslümanlar gibi kapalı bir kadın içeri eğilip Türkçe o gün kente Ermenileri arayan birinin geldiğini duyduğunu söyledi. Soğomon şüphelerimi hissetti. "Bu hanım da Ermeni" dedi. Margo isimli hanım Ermenice doğruladı bunu. Kusursuz ama güvensiz konuşuyordu.

Soğomon konuşurken Margo'nun sözlerini kesme alışkanlığı vardı ama bir süre sonra ikisi de birbirlerini dinlemeden benimle konuşur olmuşlardı; tıpkı asırlar boyu hep yan yana olmuş insanların birbirlerinin ne söyleyeceklerini baştan bildikleri için yapmaya eğimli oldukları gibi.

İkisi de aynı şeyi söylüyordu: Soğomon Ermenice, kadın ise Türkçe. Zaman zaman yerliler onları rahatsız ediyorlardı; onlara düşmanca yaklaşıyorlardı ve neden gitmediklerini soruyorlardı. Geride hiçbir Ermeni kalmamıştı: Gümüşhacıköy'de ne yapıyorlardı hâlâ?

Başka bir deyişle komşuları bazen ima yoluyla bazense açık açık mülklerini satıp gitmelerini öneriyorlardı. Soğomon'a neden Gümüşhacıköy'de yalnız kalmaya karar verdiklerini sordum. "Atalarımın inşa ettiği evi nasıl terk edebilirdim?" Yüzü öfkeyle kıpkırmızı olmuştu: "Anne-babamın mezarları burada, burada büyüdüm ve gitmeyeceğim; nereye gideyim?" Askerdeyken komutanı ona "kâfir" olup olmadığını sormuş ama kendisi "Hayır yüzbaşım, ben kâfir değilim, Ermeni'yim" diye yanıt vermişti.

Türkiye, üzerine kılıf geçirilmiş bir polis devletiydi ve dikişleri tel tel ayrılıyordu. Politik hoşnutsuzluk, ay sonunu zor getirebilen insanların gerilimlerine ekleniyordu. Soğomon'un söylediğine göre suç hükümette ve IŞİD'i

1 Kardeşler fotoğrafın arkasındaki öyküyü bilmediklerini söylediler. Annelerinin soykırım sırasında birçok Ermeni kız gibi Arap Bedeviler tarafından kaçırılmış olması muhtemel. Bazıları daha sonra, Ermeni kuruluşların ödedikleri fidyelerle serbest kalmıştır.

destekleyerek yangına körükle giden İslâmcı politikalarındaydı. "IŞİD, Jön Türklerin burada 1915'te başlattığı şeyi Suriye'de devam ettiriyor" diye yorumda bulundu. O anda Nazeli, üzerinde kurabiyeler ve çayların olduğu tepsiyle içeri girip bize alçak sesle konuşmamızı söyledi çünkü komşular bahçe duvarının dışına oturmuşlardı ve bizi duyabilirlerdi. Soğomon'un umurunda değildi. Korkmadığı için özgürce konuşuyordu. Nasıl olup da korkmadığını sordum. "Ben bir azınlığın üyesiyim ve polis beni korumak zorunda." Ermeniler ve muhtemelen diğer azınlıklar, Türk Devleti'yle çelişkili bir ilişki geliştirmişlerdi. Bir tarafta ondan nefret eder veya korkarken, diğer tarafta komşuların veya yabancıların bağnazlığına karşı ona bel bağlıyorlardı. Kendi topraklarında yabancı konumuna düşmüş bu insanlar etraflarındaki kişilere güvenmiyorlardı. Soğomon azınlık statüsünü içgüdüsel bir özgüvenle ve adeta gururla hatırlatmış, belki de korunmak için onları imha etmiş bir devlete bel bağlamak zorunda bırakıldığını bir anlığına unutmuştu.

Margo kızının köyde kaldığını ve Müslüman bir Türk'le evlendiğini ama İslâm'a geçmediğini söyledi. Kızı başka bir yerde yaşamak istemiyordu. Margo İstanbul'da yaşamıştı ama Ermeni topluluğuyla bütünleşmediğini ima etti. Nitekim kocasının ölümünden sonra da Gümüşhacıköy'e geri dönmüştü.

Evlerinin önündeki sokağın aşağısında, üzerinde Ermenice yazıların olduğu bir çeşme vardı. Önünde Nazeli, Soğomon ve Margo fotoğraf için poz verdiler. Erzurum'dan gelen yeni kaymakamın 1941'te patlatılmasını emrettiği Ermeni kilisesi ve okuldan günümüze kalan tek parçaydı. Yerine modernizmin Türk şehirlerine ve kasabalarına damga vurmuş boğucu tarzıyla bir okul binası dikilmişti. İki yıl sonra kaymakam evinin avlusunda bir ağacı budarken kafasına bir dal düşmüş ve ölmüştü. Ermeni mezarlığına giden yolda merhum kaymakamın evinin yanından geçerken, "Tanrı evini yıktığı için onu cezalandırdı" dedi Soğomon tatminkâr bir sesle. Katil ağaç, bahçenin tam ortasında duruyordu.

Şehrin eteğindeki Ermeni mezarlığı uzun çitlerle çevrelenmişti. Soykırımdan önce dikilen ve üzerinde Ermenice yazıların olduğu bir mezarın dışında tüm mezar taşları Türkçe yazılmıştı. Yerliler onu başka bir yerde bulmuş ama korumak için mezarlığa taşımışlardı. Ölüler için dua okuduktan sonra Soğomon ve Nazeli otobüs durağına kadar bana eşlik ettiler. Büyüdükleri şehrin sokaklarında karşıdan karşıya geçerlerken el ele tutuşuyorlardı. Sokak satıcılarına ürünlerini Türkçe sorarlarken sesleri yükseliyor ama birbirleriyle Ermenice konuşurlarken mırıltılara dönüşerek kayboluyordu; dünyada tek başına kalmış veya onları tek başına bırakmış bir dünyada, onlarla birlikte ölecek çok yaşlı bir ağacın son iki yaprağı arasındaki fısıltılar gibi.

16

Kastamonu

1970'lere kadar Kastamonu'nun Tütenli Mahallesi'nde yaklaşık iki yüz elli Ermeni yaşıyordu. Şimdi mevsimlik nüfusunu, yani kışlarını İstanbul'da geçiren ve yazları ya da sıcak mevsimlerde köye gelen kişileri de sayarsak taş çatlasa on kişilerdi. Soykırımdan önce Tütenli veya Tuhtenli ayrı bir ilçeydi ama şimdi küçülüp Kapaklı köyünün ayrı ve yalıtılmış bir mahallesine dönüşmüştü. 2012'de yaşlı bir çift İslâm'a geçmiş olsa bile, burayı tek başına idari bir birim olarak sayarsak, Kilikya'daki Vakıf ile birlikte Türkiye'de nüfusu tamamen Ermenilerden ve Hıristiyanlardan oluşan ikinci köy olduğunu söylemek mümkündü.

Ayrıca Kastamonu'da Müslümanlaştırılmış Ermenilerin yaşadığı üç köy daha vardı: Gökağaç, Yazı ve Masıroluk. Ermeniler buralarda yaklaşık otuz yıl önce din değiştirmeye başlamışlardı. Kastamonu kentinde de geriye otuz civarı Ermeni kalmıştı.

Taksi şoförü gideceğim yerin Tütenli olduğunu duyunca benimle Ermeniler hakkında konuşmaya başladı. Canlı yeşillikler ve kozalaklı ağaçlarla kaplı inişli çıkışlı tepelerden geçerken onlara asla isimleriyle hitap etmiyor, sadece "sizin halk" diye bahsediyordu. Perdelerin ve pencerelerin güçlü rüzgârlarla çarptığı pitoresk bir köye vardık. Pontus Rumlarının yarı ahşap tarzıyla yapılmış evlerin hepsi boştu. Kapısından samanlığa doğru uzanan şikâyetçi bir inek dışında kimse yoktu. Uzakta bir inek sürüsü otluyordu. Bölgenin en büyük kasabası olan Taşköprü'ye dönmeye karar verdik.

Bir adamın odun kestiği evin önünde durduk. Muhafazakâr Müslümanların kırpılmış bıyıkları ve uzun sakalları vardı adamda. Papken isimli yerli bir Ermeni'yi aradı. O sırada İstanbul'daydı. Papken ısrarla annesini ve akra-

balarını bulacağımız Tütenli'ye gitmemizi istiyordu. Beni karşılamaktan çok mutlu olurlardı. Sakallı adam geçmişte köyün muhtarlığını yapmıştı ve İstanbul'da geçen kırk yıldan sonra emekliliğini köyünde geçirmeye karar vermişti. Tütenli'ye giden yolun doğru tarifini verdi bize: İlk seferinde bambaşka bir yerde durmuştuk.

Tütenli ufak ve yalıtılmış bir mahalleydi. Arabayla gitmek yirmi dakika sürdüğünden Kapaklı köyünün merkezinden tamamen koparılmıştı. Camiden ezan sesi bile işitilmiyordu. Ermeni mahallesine girdiğimizde bizi şık spor kıyafetler giymiş uzun boylu bir adam bekliyordu. Rum tarzı bir evin dışında yolun ortasında duruyordu. Taniel bana gergin bir şekilde gülümsedi ve taksi şoförünün kalmasını önermesini, yerli bir Müslümanın orada olması ve Ermenilerin Türklerden saklayacak bir şeylerinin olmadığını göstermesi bakımından güvence olarak yorumladım. Belki de yerliler arasında basit bir misafirperverlik işaretiydi ama Müslüman şoförün varlığı kaçınılmaz bir şekilde sohbetimizi saptıracak ve engelleyecekti. Belki de Taniel'in hedefi buydu. Fakat taksi şoförü kalması için yapılan teklifi reddetti.

Papken'in annesi Baydzar ile erkek kardeşi Simon vardı. Baydzar yüz yaşında olduğunu söyledi ama Taniel bana yaklaşık seksen beş yaşında olduğunu anlattı. Simon 1937'de doğmuştu. Evin içi boydan boya ahşap lambriyle kaplanmıştı ve alçak tavanlıydı. Odalar dışarıdan bakıldığından çok daha ufak görünüyordu. Bunların hepsi kilimlerin bordo tonlu renkleriyle artan rahatlığa katkıda bulunuyordu. Köy çok yüksekte olmamasına rağmen soğuk havalarla birlikte sonbahar yerini kışa bırakıyordu. Kışların eskisi gibi olmadığını söyledi Simon. Dev barajların inşasından bu yana eskisi kadar kar yağmıyordu.

Baydzar Ermenicenin yerel lehçesini içine tek bir Türkçe sözcük bile karıştırmadan konuşuyordu. Bu, diaspora Ermenileri içinde akıcı konuşanların bile nadiren yaptığı bir şeydi. Baydzar'ın konuşmasında sadece bazı fiillerin zaman kipleri ve çekimleri farklıydı ama standart bir konuşan için son derece anlaşılabilir bir konuşması vardı. "Burada çok kötü şeyler oldu: Bunlar çok kötü insanlar" dedi beni görür görmez ve benden kendimi pek tanıtmamı beklemeden. "Yaptıkları gaddarlıkların ismi yok: Barbar bunlar." Ardından sesini alçalttı: "Çoğumuzu kestiler" dedi eliyle bir hareket yaparak. "Katliamların olmadığını anlatıyorlar ama yalan söylüyorlar, çok Ermeni'yi katlettiler, dağ geçitlerinden attılar ve bıçaklarıyla parçalara ayırdılar."

Yaklaşık yüz yaşında olduğunu tekrarladı. "Katliamları gördük, siz görmeyin" demişlerdi anne-babası. Baydzar korkusuzca konuşuyordu ama Taniel sohbet sırasında tek bir sözcük bile etmedi ve huzursuzluğunu hissedebiliyordum. Ayrıca Ermeniceyi çok iyi bildiği veya anladığı belliydi ama bir kez bile konuşmadı. Evde Taniel'in eşi de vardı. Kırk beş yaşındaydı ve yerel leh-

çeyi çok tatlı bir şekilde konuşuyor, standart Batı Ermenicesiyle konuşamadığı için özür diliyordu. İstanbul Ermenilerinin Kastamonu ve Karadeniz'den gelenlere "Poşalar", yani "Çingeneler" diyerek yaptığı, ayrımcılık denmese bile küçümseyici tavır, kendilerini algılayış biçimlerine etki etmiş olabilirdi. Başta beni sahiden yanıltıp, gerçekten bu Kastamonu Ermenilerinin Poşa olduklarına inandırmışlardı. Ermenice kökenli lehçeleri ve geleneklerini ne derece koruyabildiklerini görmek için tespit etmeye çalıştığım gizli bir gruptu bu.

Genç bir kadın salona çaylar ve kurabiyelerle geldi. Belki de otuz yıl öncesine kadar yumurtaları kırmızıya boyayarak yaptıkları Paskalya kutlamaları ile köyde kurdukları donatılmış masalarla karşıladıkları Ermeni Yeni Yılı *Gağant* kutlamalarını hatırlıyordu.

Köydeki diğer Ermenileri, özellikle de yeni İslâm'a geçmiş Emmanuel ve Lydia çiftini görmek istiyordum. Taniel'in eşi, Emmanuel'in esas olarak, yerli Müslümanlar parasal sorunlarını çözmesinde ona yardımcı oldukları için İslâm'a geçtiğini ileri sürüyordu.

Taniel'le birlikte Emmanuel ve Lydia'nın evine gitmek üzere yollandık. Simon da yolun karşısından evine gidiyordu. Tam o sırada Simon'un eşi bir bastona dayanmş evine dönüyordu ve kocasıyla Ermenice konuştu. Adamın akıcı bir Ermeniceyle konuşmasına şaşırdım. Sohbetimiz sırasında sadece Türkçe konuşmuştu.

Emmanuel ve Lydia iki yıl önce din değiştirmişlerdi. Günde beş vakit namaz kılıyorlar ve her cuma camiye gidiyorlardı. Din değiştirdikten sonra ikisi de İslâmi isimler almışlardı ama komşularından hiçbiri bunları kullanmıyordu.

Emmanuel ve Lydia'nın evi, Batı tarzıyla süslenmiş ve mükemmel mobilyalarla döşenmiş kusursuz bir tablo gibiydi. Hacılara has beyaz bir takke takıyordu. Din değiştirmeden önce Lydia İstanbul'da bir Hıristiyan olarak düzenli kiliseye giden biriydi. Emmanuel onun ikinci kocasıydı. İlk kocası Garabed Kastamonu'nun Ermeni köylerinden Belançağır'dandı. Zamanında kırk civarı Ermeni sakini vardı ama şimdi tamamen terk edilmişti.

Emmanuel berrak ve ufacık yüzünde naif bakan gözleriyle ufak tefek biriydi. Kaygısız ve dar bakışlı biri olarak korkusundan değil söyleyeceği pek bir şey olmadığı için az konuşuyordu. İş, ev ve aile, yaşamının sınırlarını oluşturuyordu. Artık Müslüman olmuştu ve yeni dininin dualarını bilmesi çok şaşırtıcı olmasına rağmen her cuma camiye gidiyordu. Eşi Kuran okumak için Arapça öğrendiğini söylüyordu. Neden İslâm'a geçtiğini sorduğumda "Öyle", yani "özel bir sebebi yok" diye cevap verdi. Din değiştirdiğinden beri kendisini artık Ermeni olarak görmüyordu. Oysa soykırımdan sağ kurtulup Müslümanlaştırılmış kişilerin soyundan gelenlerin kendilerini Ermeni olarak adlandırdığını gözlemlemiştim. Emmanuel sert bir yanıtla, "Ben öyle değilim" dedi.

Köydeki diğer Ermeni kadınlar gibi Lydia da başörtüsü takıyordu ama onunki daha çok bandana gibi bağlanmıştı. Emmanuel'in eşi olduğunu anlamam biraz vaktimi almıştı çünkü Taniel ona İslâm'a geçmeden önceki ismiyle Lydia olarak seslenmeye devam ediyordu. Ancak sorum üzerine İslâmi ismi Leyla'dan bahsetti. "Artık Lydia değilim" dedi acı bir gülümsemeyle. Din değiştirme kararı kalbinin derinlerinden gelmişti. Gizemli bir deneyimdi. Bir gece rüyasında, meyve bahçesinin uzak köşesindeki ağaçlardan birinin başına toplanmış bir grup peri görmüştü. Periler saz çalıp İslâmi dualar okuyorlardı. Perilerden biri ona dönmüş ve isminin artık Leyla olduğunu söylemişti. Ertesi sabah yerel müftülüğe gitmiş ve Müslüman olmak için Ermeni Kilisesi'ni terk etmişti. Soykırımdan kurtulanların torunu olan Lydia rüyasında perilerin kendisine söylediği ismi benimsemişti.

Emmanuel İslâmi ismini kendi seçtiğini söyledi. Yeni isminin ne anlama geldiğini biliyor muydu? Neden onu seçmişti? Yeni adının ne anlama geldiğini bilmiyordu. Anaç bir gülümsemeyle eşi, muhtemelen imamın bu ismi önerdiğini çünkü söylenişi bakımından orijinal ismini andırdığını söyledi. Ben de öyle olduğunu düşünmüştüm.

Lydia'ya din değiştirerek hiç halkına ve atalarına ihanet etmiş gibi hissedip hissetmediğini sordum. "Hayır, asla, ben artık Ermeni değilim" dedi yüzünü acı bir şekilde buruşturarak ve iki yıl önce haccı hatırlarken taşıdığı neşeli ifadenin tersine. Hac yolculuğunu farklı bir gülümsemeyle, barışçıl, nazik, belli belirsiz bir tebessümle hatırlamıştı. Belki de rol yapıyordu. "Müslüman olduğum için çok mutluyum, ruhumun gerçek dini bu ve artık yeni bir kadınım." Örneğin Diyarbakır'da, dinlerine rağmen kendilerini Ermeni olarak gören birçok Müslümanlaşmış Ermeni olduğunu söyledim. "Ben artık Müslümanım, artık Ermeni değilim" diye tekrar etti ve sanki bir hastalığı defedermiş gibi elini salladı.

En sonunda "Açık konuşmak istiyorum" dedi. Yıllar boyunca İstanbul'da, kanserden ölen kocasıyla birlikte Ermeni cemaatinin aktif bir üyesi olarak yaşamıştı. Her pazar Surp Harutyun'a, yani Kumkapı'daki Balıkçılar Kilisesi'ne gidiyormuş. Orada her hafta sonu ayinden sonra haftalık beş Türk lirası destek alıyorlarmış. Fakat kocası ölünce çocukları da olmayan Lydia yalnız kalmış. Ermeni cemaatinden kimse ona yardım etmemiş veya onu görmezden gelmişler. Köyüne dönmüş ve burada Müslüman komşuları kendisini toparlamasına yardımcı olmuşlar. Bu komşular, kışlarının büyük kısmını İstanbul'da geçiren Ermenilerdi. Birkaç yıl sonra kendisi gibi dul olan Emmanuel ile evlenmiş ve ikisi de dinlerini değiştirmişler.

Evden çıkınca sokulgan yapılı bir adam bizi Ermenice *"Parev"* diye selamladı. Taniel, bu adamın Emmanuel'in oğlu olduğunu söyledi. İlk evliliğinden üç oğlu ve bir kızı vardı. Otuzlu yaşlarındaki bu oğlu yılın tamamında Tü-

tenli'de yaşıyordu. Oğluna da İslâm'a geçip geçmediğini sordum. Taniel bana şaka yapıyormuşum gibi baktı: "Hayır, yok artık" dedi. Sanki kendi aralarındaki bir şaka gibi bunun yalnızca Emmanuel'in yapacağı bir şey olduğunu ima ediyordu.

Serin sonbahar havasında, Taniel'le birlikte Ermeni köyünün girişinde, köyün bir buçuk asır önce inşa edilmiş en eski Ermeni evinin yanında bekliyorduk. Beni alması için aynı taksi şoförünü çağırmıştım.

Yolda Masıroluk'u görmek istediğimi söyledim. Baydzar'a göre Ermenilerin otuz yıl önce din değiştirmeye karar verdiği köydü ama bunu şoföre söylemedim. Adam şaşkınlıkla bana döndü: "Sana o köyden olduğumu söylememiş miydim?"

Ona kökenlerini sordum. Daha önce köylerinde farklı bir halkın yaşadığını ama gittiklerini söyledi. Ermeni kökenli olduklarını söylemiyordu ama bunu inkâr etmediği gibi Ermeni kökenli olmadıklarını da söylemiyordu. "Büyüklerimiz farklı bir dil konuşuyorlardı" dedi. "Dedem arkadaşlarını selamlarken '*İnç g'anes*' derdi" diye bir örnek verdi. Kayda geçirebileyim diye tekrarlamasını rica ettim. Tekrarladı ama ne anlama geldiğini bilmiyordu. "Rumca mı?" diye sordum ama onu da bilmiyordu. "Dedesinin dili" hakkında bildiği tek şey buydu.

Basit Ermenice sözcükleri saymaya başladım: *hats* (ekmek), *vosgi* (altın), *arev* (güneş), *dzarr* (ağaç), *gov* (inek), *chur* (su): "*Chur*'u biliyorum" dedi bana geniş bir gülümsemeyle dönerek: "Su demek." *Dığa*'yı (oğlan) bilmiyordu. Sonra *ağçig* dedim: "Kız!" diye bağırdı.

Sakin ve mutlu görünüyordu. Bu yüzden maskemi çıkarmaya karar verdim: "Dedenin söylediği şey gündelik Ermenice konuşmasında 'Nasılsın?' demekti." Fazladan da şunu ekledim: "Bu kullandığın sözcüklerin hepsi Ermenice", dolayısıyla dedesi bu dili konuşuyorsa onun da kendisinin de Ermeni olduğunu söyledim. "Bilmiyor muydun?" diye sordum. Sık bir ormanlığın içinden geçerken bana "Hayır, bilmiyordum" dedi. Baydzar bana Ermenice konuşmayan ama bir çocuk olarak mirasını hatırlayan ve belleğinde kalan ne varsa kurtarmaya çalışan Masıroluklu bir taksi şoförünün olduğunu söylemişti. Geçmişten kalan ufak tefek parçaları kurtarma gayretiyle ara sıra onunla konuşuyordu. Ne var ki bu taksi şoförü, tüm samimiyetiyle dedesinin dilinin Ermenice olduğunu bilmediğinde ısrar ediyordu. Ona Ermenice olduğunu söyledikten sonra beti benzi sarardı ve kasvetli bir sessizliğe gömüldü.

İçinde yavaş yavaş büyüyen bir telaşla bu sözcükleri söylerken çektiğim görüntüleri kullanmayacağıma söz vermem için bin kez yalvardı bana. "Türkiye çok korkunç ve çok ırkçı bir yer olmalı" dedim ona. "Ermeni olduğunun öğrenilme ihtimalinden dehşete kapılıyorsun ve bunların Ermenice söz-

cükler olduğunu bilmeden 'merhaba, nasılsın', 'kız' ve 'su' dediğin videoları internette göstermemden korkuyorsun." Orman her geçen an biraz daha kararırken beni afallamış bir sessizlikle dinliyordu. "Neden?" dedim. "Biz Ermeniler insan değil miyiz?" "Ondan değil" dedi. Köylerini ziyaret etmemin hiçbir anlamı olmadığını söyledi bana. "Söyleyecek hiçbir şeyleri olmayan yirmi kederli kişi var ve hiçbir şey hatırlamıyorlar." Beni bırakmadan önce o birkaç Ermenice sözcüğü söylerken çektiğim videolarını yayınlamamam için birkaç kez daha rica etti. "Elbette yayınlamam" dedim. Yüzünde hemencecik beliren gülümsemeye rağmen sesi üzgünlüğünü, saklayamadığı üzgünlüğünü ele veriyordu.

Taşköprü'ye vardık. Ona yakınlarda kalıntıları bulunan, MÖ 1. yüzyıldan kalma Pompeiopolis'ten çok daha eski bir milletin parçası olduğunu söyledim. Ona Ermeni olduğunu söylerken sessizliğini korudu. Dönecek olursam Kastamonu'da dolaşmak için onu aramamı söyledi. İsmini Taşköprülü Ermeni şoför olarak yazdım. Bu, Uruguay'daki Ermeniler arasında geleneksel bir işti. Bu Güney Amerika ülkesinde o kadar çok Ermeni taksi şoförü vardı ki yirmi-otuz yıl önce Montevideo'da "Hey, Ermeni!" diye seslenerek taksi durdurmak olağandı. Kastamonulu şoför güldü ve Türkçe "Yolun her daim açık olsun" diyerek bana veda etti.

17

Yozgat

Kapının vurulma biçimi, otel çalışanlarının aksine buyurgandı: "Polis!" Üç memur vardı: İkisi iyiydi, hatta bana selam verip gülümsediler. Diğeri, kötü polis rolünü ikna edici bir şekilde oynuyor ama aşırıya da kaçmıyordu. Fotoğraf kamerasının tripodu dikkatini çekmişti. Gelişigüzel bir şekilde sayfalarını karıştırdığı ve ilk çiçekler ve yaprakların aradan düşmesiyle kenara koyduğu defterleri bana teşekkür eder bir tavırla uzatıyordu. Kötü polis valizimi incelemeyi bitirince iyi olanlar bana teşekkür ettiler ve Yozgat'ta iyi vakit geçirmemi dileyerek ayrıldılar.

Otel odamın balkonu şehrin ana meydanına açılıyordu. O akşam dönemin başbakanı Erdoğan, cumhurbaşkanlık kampanyasının parçası olarak meydana kurulmuş podyumda konuşma yapacaktı. Bebek köyünü ziyaret etme planım, o bin kat yükselmiş kızgın sesinden beni kurtaracaktı.

Genç bir anne ve ergenlik çağındaki kızı Yozgat'ta kaldığım otelde hizmetçi olarak çalışıyorlardı ve merak içinde bana bakıyorlardı. İç Anadolu'da hiç alışılmadık bir biçimde haç takıyorlardı. Ermeni'ymiş gibi görünüyorlardı ama sorduğumda başlarını olumsuz anlamda salladılar. Yoksa Keldani miydiler? Genç kız coşkuyla başını sallayarak, Türkçe "Evet, evet, ondan!" dedi. Yalan söyleyip söylemediğini kontrol etmek için Rum Ortodoks olup olmadıklarını sordum ve onu da kabul etti. Diğer deyişle Ermenilikle hiç alakaları yoktu. Ancak çok sonraları Türkiye'nin, Kuzey Irak'tan gelen ve genelde Kürtçe konuşan Ermeni sığınmacıları iskân ettiğini öğrendim.

İstanbul'da tanıştığım iki Yozgatlı Ermeni, milliyetçiliğin kalesi olarak nam salmış şehirde, geriye bir avuçtan fazla Ermeni'nin kalmadığını tahmin ediyorlardı. İkisi de Kapalı Çarşı'da kuyumcuydu. Birinin ailesi 1933'te Bulgaris-

tan ve Makedonya'dan gelen Müslüman sığınmacılara yer açmak için tehcir edilmişti. Diğerinin ailesiyse 1950'de Müslüman komşuları ekinlerini yakarak ve hayvanlarını öldürerek yaşamlarını imkânsız hale getirdiği için göç etmişti.

Müteveffa Patrik Şinorhk'un anne tarafından uzak akrabası olan Ankaralı bir arkadaşımın Yozgat'ta Müslümanlaştırılmış, 1933 doğumlu Mustafa Oğuzhan isimli bir akrabası vardı. İlk eşinin ölümünden sonra Maraş'tan getirip evlendiği ikinci eşi ve dört çocuklarıyla bir çiftlikte yaşıyordu. En küçük çocuğu on yaşındaydı. Evinin dışında bir Türk bayrağı vardı ve Mustafa'nın eskiden namaz kıldığı oturma odasında da ayrı bir tane asılıydı.

İkinci evliliğinden olan en büyük kızı Dilşad memnuniyetsizliğini saklıyordu. Ona Maraşlı Ermenilerin torunu olan eski bir arkadaşıma çok benzediğini söyleyince memnuniyetsizliği gözlerinde bir saniyeliğine belirdi: "Maraşlı tarafımdan geliyor olabilir" dedi. "Babam sadece annesinin tarafından Ermeni." Telaffuzu netti ve akıcı İngilizce konuşuyordu. Her zaman başörtüsü takan, dinî kurallara saygılı bir Müslümandı ve Ankara'daki Bilim Üniversitesi'nde ekonomi okuyordu. O anda en küçük kız kardeşinin, Kuran kursunda özel olarak aldığı Arapça derslerine yardım ediyordu.

Mustafa'nın Ermeni annesi bir Müslümanla evlenip din değiştirdiği vakit on altı veya on yedi yaşındaydı. 1910'da doğmuştu "ama katliamlara veya bu tarz şeylere tanık olmamıştı". Yine de "çok ıstırap çektiğini" söyledi ayrıntıya girmeden. Kız kardeşi Lusiné Hıristiyan olarak kalmış ve İstanbul'a taşınmıştı. İki kız kardeş bir daha asla konuşmamış veya buluşmamıştı. O dönemde gidip gelmeye yetecek para yoktu. Bağlarının bu sebeple koptuğunu ima ediyordu. Belki de annesinin Müslüman olmasının ilişkilerini etkilemiş olabileceğini düşünüyordu ama öyle olsaydı Mustafa İstanbul'da çalışırken yıllar boyunca evlerinde kaldığı Ermeni halası ve kuzenleri tarafından hoş karşılanmazdı. Temasları yıllar içinde kopup gitmiş olsa bile ailesinin Ermeni tarafını büyük bir sevgiyle anıyordu. Baba tarafından Kürt olduğunu seziyordum ve Türkleşmiş olsa da öyleydi.

Sağ kalan Ermenilerin hepsi 1946'da "hiç iş olmadığı için" Bebek'i terk etmişlerdi. Köyde kıtlık vardı. Yozgat Türkiye'nin en yoksul iliydi. "Para kazanmanın yollarını öğrenmek için İstanbul'a gittik ama hâlâ fakiriz."

Biraz Ermenice konuşabiliyordu. Bir keresinde İstanbul'da ona Ermenice "köpek" denmişti ve söyleneni anlayarak ona hakaret eden insanları şaşkına çevirmişti. Gülümseyerek "*Şun*" dedi sözcüğün Ermenicesini söyleyip. Zihnimdeki düşünceler tuhaf bir şekilde birbirini takip ettiğinden ona çiftliğin yakınlarında kurt olup olmadığını sordum. "Evet ama insanlara tehdit oluşturmuyorlar" diye yanıt verdi Mustafa. "Kurtlara bakılırsa ve insanlar tarafından sevilirlerse insanları korurlar ve onları sadakatleriyle ödüllendirirler."

Geçmişte Balkanlar'dan gelmiş çok sayıda göçmen vardı: Yugoslavya, Romanya, Bulgaristan, Makedonya, Bosna. "Bu yeni sığınmacıların içinde iyi olanları Türkler ve Kürtlerle kaynaştı, geri kalanı da 1948'de ayrıldı." Ufak kavgalara girmişler ama yerli Müslümanların önüne geçemeyeceklerini anlayınca pes etmişlerdi. "Kürtler ve Türkler Balkanlar'dan gelen bu sığınmacılardan memnun değillerdi çünkü Ermenilerin geride bıraktıkları mülkleri onlarla paylaşmak istemiyorlardı."

Dilşad bana Türkiye'de işlevini sürdüren kiliselerin olup olmadığını sordu. Hıristiyanların Türkiye'deki varlığı öyle zayıf ve fark edilmez bir hale gelmişti ki dış ilişkilerden ve yurtdışında okumaktan bahsederken rahat olan, iyi öğrenim görmüş iki dilli bir öğrenci bile ülkede, İstanbul'da yoğunlaşmış aktif bir Hıristiyan cemaatinin olduğunu bilmiyordu.

Ona Türklerin gelmesinden çok önceki vakitlerde Doğu Anadolu'nun önemli bir bölümünün Ermenistan olduğunu söyledim. Tarihi biliyor muydu? "Biraz" diye yanıt verdi ve uzaklara baktı. Kaçırdığı gözlerinden, kabul ettiğinden fazlasını bildiğini anladım hemen. "Bu köy Ermeni köyüydü" diye devam ettim "ama 1915'te hepsi sona erdi".

Ardından Çin'e yaptığım seyahatleri sordu ve ben de ona 1993 yazında yaptığım ilk ziyaretim sırasında, akşamın geç saatinde Pekin'e vardıktan sonra yemek için girdiğim ilk restoranda yaşanan ufak bir anekdotu anlattım. Yemek sipariş etmek için peçeteye bir domuz resmi çizmiştim ama kadın garson biraz mahcup bir şekilde gülümseyip "*Méyio, méyio!*" demişti. Yani Çincede bildiğim üç sözcükten biriyle "Hayır" demişti. Anlaşılan o ki Huilerin, yani Mandarince konuşan Müslümanların restoranlarından biriydi. Fakat Xi-an'dayken mahallelerini ziyaret ettiğim Huiler, Çin'in en doğusunda yaşayan, esas olarak Sincan Uygur eyaletinde bulunan Müslüman Türki bir halk olan Uygurlardan farklıydılar. Dilşad'ın yüzü, parıldayan gözleri ve geniş gülümsemesiyle aydınlanmıştı şimdi: "O toprakları ziyaret ettiğiniz için ne kadar şanslısınız!" dedi yüksek sesle. "İlk Türki ırklar oradan gelmişler." Milletinin doğuşu benimkinin ölümünü getirmişti.

Mustafa'nın on beş yaşındaki oğlu ninesinin mezarını ziyaret etmek için beni traktörle mezarlığa götürdü. Kırık dikili taşları ve üzerine haçların kazıldığı birkaç levhayla çizgilerin belirsiz olduğu geniş bir alandı burası ve Ermenice veya Rumca yazıların olduğu mezar taşları görmediğim gibi, süslü Arapça yazıların olduğu eski İslâmi mezar taşları dışında, Latinceden farklı alfabeyle yazılmış bir taş da görmedim. Bazı eski mezarlar bozulmuş gibi görünüyordu. Komşuların sürekli jandarmalara haber ettiğini ama jandarmaların altın arayıcıları için hiçbir şey yapmadıklarını söyledi çocuk. Bir şahin mezarlığın üzerinde sabırla ve geniş çemberler çizerek dönüyordu.

Mustafa'yı Ermenilerin Yozgat'taki yaşamları hakkında bir fikir verebilece-

ğini ümit ederek ziyaret etmiştim ama bildiği kadarıyla hiç Ermeni kalmamıştı. Patrik Şinorhk'un annesi de Bebek köyünde doğmuştu ve Mustafa'nın annesiyle akrabaydı ama Mustafa bunu bilmiyordu: Sadece din adamının doğduğu İğdeli'de evlendiğini biliyordu ve başka bir bilgisi yoktu.

* * *

Patrik Şınorhk'un annesinin ikinci evliliğinden olan torunu Aziz tarlasında çalışıyordu ama gelip beni karşılamak yerine eşi yanıma gelip bahçede beklemem için davet etti. Traktörüyle geldikten kısa süre sonra beni hemen içeri buyur etti ve Ramazan olmasına rağmen mutfakta benim için yemekler ve meyvelerle dolu bir masa hazırladı. Karadenizli genç bir imam olan İğdeli imam da çağrılmıştı. Onun verdiği onayla misafirperverliklerini kabul ettim. Helal olduğunu söylemişti. İnsanı serbestçe yiyip içmeye davet eden renkleri ve kokuları olan peynirlere, bala, karpuza veya ekmeğe uzanmadan gezginlerin oruçtan muaf olduklarını söyledi.

Genelde Kayseri'de bulunduğundan ve İğdeli'ye sadece hasat mevsimiyle çakışan yaz aylarında geldiğinden Aziz'i bulduğum için şanslıydım. 1961'den 1990'a kadar cemaate hizmet etmiş Patrik Şınorhk Kalustyan ile Türkiye'nin en yüksek İslâmi otoritesinin akraba olduğu iddiasıyla ilgili tartışmayı açıklığa kavuşturma çabasındaydı.

1913'te bu köyde doğmuş Patrik Şınorhk'un yaşamı, Türkiye'deki Ermenilerin 20. yüzyılda yaşadıkları sıkıntıları ve güçlükleri somutlaştırıyordu. "Yetmiş kişilik aşiretimizden geriye yalnız annem ve ben kaldık" dedi. Soykırımdan sonra Anadolu'da kalan Ermeni toplulukların azimli bir savunucusu olan Patrik Şınorhk, kendisi ve Türkiye Diyanet İşleri Başkanı imam Lütfi Doğan'ın üvey kardeş olduklarına dair bitmek bilmez iddialar nedeniyle Türkiye'de kamuoyunun ilgisini çekmişti.

Soykırım sırasında Patrik Şınorhk'un annesi Şuşan Gültane kocasını, yani cemaat liderinin babasını kaybetmişti. Daha sonra soyadı Doğan olan Türk bir adamla evlenmiş ve ondan çocukları olmuştu. Aziz'in annesi de onlardan biriydi. Aziz'e, Şuşan Gültane'nin, dedesi Hacı Ali Doğan'la evliliği hakkında sorular sordum. Bildiği kadarıyla evliliklerinde, bir dulun ikinci bir kocaya varması ve onun dinine geçmesi dışında olağandışı bir şey yoktu. Bu yolla dolaylı olarak 1915'ten sonra sağ kalan Ermeni kızları ve kadınlarının Müslüman erkeklerle birleşmelerinin altında yatan çirkinlikleri reddediyordu. Daha fazla sorgulamanın anlamı yok diye düşündüm çünkü Aziz'in pek bilgisi yoktu veya varsa bile anlatmayacaktı. Kaynakların en az bir yerinde, Şuşan'ın ikinci kocasının onu kaçırdığından bahsediliyordu.[1]

1 Roupen Melkonyan, *Իսլամացուած հայերի խնդիրների շուրջ* (Müslümanlaşmış Ermenilerin Meseleleri Üzerine), Yerevan, 2009, s. 58.

Aziz'in de birden fazla röportajda tekrarladığı ve bu haberleri temelsiz iddialar olarak görüp reddettiği gibi, iki soyadının da tesadüf eseri Doğan olmasının dışında (ki ülkede çok yaygın soyadlarından biriydi) haberlerin hiçbir sağlam yanı yoktu. Ne var ki basmakalıp uydurmalar yüzünden komplo teorilerinin resmî hikâyelerden daha genelgeçer bir kabulle karşılandığı bir ülkede yangına körükle gitmekle kalmıştı.

Meseleyi daha da karışık hale getiren, ikisinin de ismi Lütfi Doğan olan ama birbiriyle yakınlığı olmayan iki imamın art arda Diyanet İşleri Başkanlığı'na getirilmesiydi. Biri 1968-1972 arasında hizmet vermiş, diğeri ise 1976'ya kadar görev başında kalmıştı. İki Lütfi Doğan da birbirinden hazzetmediği için Patrik Şınorhk'la akraba olduklarıyla ilgili hikâyelere başvurup birbirlerini lekelemeye çalışmışlar, birbirlerini Ermeni kökenli olduklarını gizlemekle itham etmişlerdi. Daha önemlisi imamlar, ikisi de Yozgat'ın çok uzağında olan Gümüşhane ve Ermenek'te doğmuşlardı.[2]

"Patrik Şınorhk'un iki Lütfi Doğan'la da ilişkisi yoktu" dedi Aziz, tıpkı imamların ailelerinin yaptığı gibi akrabalıklarını yalanladığı gazete küpürlerini masaya sererek.

Bu tartışma 2005'te Almanya Ermeni Kilisesi'nin lideri Başpiskopos Karekin Bekdjian'ın, Türk basınında yer bulan yorumlarında, Patrik Şınorhk'un, kendisine, Türkiye'nin Diyanet İşleri Başkanı eski Lütfi Doğan'la üvey kardeş olduklarını anlattığını söylemesiyle yeniden alevlendi. Ekim 2013'te Başpiskopos Karekin'e telefon açtım ve Patrik Şınorhk'un gerçekten de kendisine Doğan'la kardeş olduklarını anlattığını onayladı. Sohbetleri 1961 veya 1962'de papaz okulunda aldıkları dersten sonra gerçekleşmişti. "Patriğin bizzat anlattı bana" dedi Başpiskopos Karekin. "Şimdi, Doğanlar ve diğerleri bunu yalanladılar, Patriğin kız kardeşi bunu inkâr ediyor ve sessizliğini koruyor, o yüzden başka bir şey eklemem mümkün değil ama tek yapabileceğim Patriğin bunu bizzat söylediğini doğrulamak." Ona göre Patrik, 1972-1976 yıllarında Diyanet İşleri başkanlığı yapmış ve 1927'de Ermenek'te doğmuş ikinci Lütfi Doğan'dan bahsediyordu.

1998'de Patrik Şınorhk'un özel günlüklerini okuma fırsatı yakalamış bir gazeteci, Lütfi Doğan'la akrabalıktan bahsedilen bir yer hatırlamıyordu. Konstantinapolis Ermeni Patrikhanesi günlükleri görme talebime yanıt vermedi.

İstanbul'da yaşayan bir Ermeni rahip de bana bu dedikodunun 1960'larda eğitim gören rahipler arasında dolaştığını anlatmıştı. Ancak İstanbul'da bulu-

2 Bkz. Soner Yalçın, *Beyaz Müslümanların Büyük Sırrı*, İstanbul, 2006, s. 19. Yalçın Diyanet İşleri Başkanlığı yapan ilk Lütfi Doğan'ın ailesinin Birinci Dünya Savaşı sırasında Gümüşhane'nin ilçesi Kelkit'ten Yozgat'a taşınıp iki yıl kaldıklarını ve ardından memleketlerine döndüklerini söyler. Yalçın, Doğan'ın iki evlilik yoluyla nasıl Patrik Şınorhk'la akraba olabileceğine dair karmaşık ve eksik bir açıklama sunar.

nan ve o dönemde eğitim alan rahiplerin okuduğu Tıbrevank Lisesi'nin eski öğrencilerinden biri bunun bana kendi içlerinde yaptıkları bir şaka olduğunu söylemişti. Şimdi Aras Yayınları'nda editörlük yapan bu eski öğrenci, Başpiskopos Karekin'den aktardığım hikâyeyi işitince şaşırdı. Kasım 2013'te Boğaziçi Üniversitesi'nde Müslümanlaştırılmış Ermeniler üzerine yapılan konferanstan kısa süre sonra, şu an Paris'te yaşayan İstanbul doğumlu bir Ermeni akademisyen bana Patrik Şınorhk'un rehberlik yaptığı yakın bir aile üyesinden bahsetti. Parisli akademisyenin söylediğine göre bu akraba, müteveffa cemaat liderinin her gün telefonda Lütfi Doğan'la konuştuğunu hatırlıyordu.

Ona bunları anlatırken Aziz başını sallıyor, ısrarla hiçbirinin doğru olamayacağını ve kesinlikle hiçbir ilişkilerinin olmadığını söylüyordu. Varsa bile iki adamın da arkalarında bıraktıkları şeylerden daha az önemli olduğu için Aziz'e Ermeni atasıyla nasıl bir ilişkisi olduğunu sordum. Çünkü Hrant Dink'in de gözlemlediği gibi önemli olan Patrik Şınorhk'un Müslüman akrabalarının olmasıydı.

"Elhamdülillah Müslüman doğduk." Sorumun özü Patrik Şınorhk'un ailesinin trajedisiyle ilgili olmasına rağmen Aziz bunu en başta din üzerinden sorulmuş bir soru olarak yorumlamıştı. Türkiye'de bu olağan bir tepkiydi. Aziz'e göre Patrik'in annesi Şuşan Gültane, Aziz'in annesine, yani Türk kocasından olma kızı Hanımkız'a gizli bir şekilde Müslüman olarak kaldığını söylemişti. Ancak Şuşan 1959'dan itibaren Kudüs'teki Ermeni manastırında ilk oğlunun yanında olmuş ve 1 Kasım 1969'da İstanbul'da ölmüştü. Dönemin Diyanet İşleri Başkanı Lütfi Doğan da Ermeni Balıklı Mezarlığı'nda yapılan cenaze töreninde Patrik Şınorhk'la dua okumuş, bu da dedikoduları daha da alevlendirmişti. Ninesinin Hıristiyan cenazesiyle gömülmesi Aziz'in donup kalmasına neden olmuştu. Yine de Patrik Mesrob'un yıllar sonra ileri sürdüğü gibi Şuşan Müslüman olsaydı bunun yapılmasına izin verilmezdi. İlaveten sağlığı izin verdikçe kilisedeki ayinlere katılımı da sağlam belgelerle kanıtlanan bir gerçekti.

Patriği ve ninesini hatırlayınca Aziz'in gözleri yaşardı ve bana sarıldı: "Hepimiz akrabayız." Veda hediyesi olarak bana bir kalem ve üzerinde bir sigorta şirketinin beyaz logosunun olduğu kırmızı bir şapka verdi. Değeri çok daha büyük olan o basit armağanlardan biriydi. Üzerinde Türk bayrağının renkleri olduğundan şapka kalabalıklara karışmak için çok etkili bir kamuflajdı. John McPhee olağandışı ulaşım araçlarının güncesini tuttuğu *Uncommon Carriers*'ı [Alışılmadık Nakliyeciler] yazmak için tırlarla yolculuk yaparken, Birleşik Devletler'de girdiği her kamyon durağında "şaşkın bakışlarla" karşılaşıyormuş. Atlanta'nın dışında uğradığı bir benzin istasyonundan aldığı, üzerinde Amerikan bayrağıyla esas renklerinin yanında altın rengiyle işlenmiş ve kanatlarını açmış bir kartalın olduğu bir beyzbol şapkası onu görün-

mez hale getirmişti: "Bakışlar sinek gibi ölüyordu."[3] Benim de kırmızı-beyaz şapkam çoğu zaman işe yarıyordu. Ne var ki Türkiye'de bile bazılarının dikkatinden kaçmıyordu. Karadeniz bölgesinde solcu bir arkadaş, yarı ciddi bir tonla neden bu renkleri seçtiğimi sormuştu. Patrik Şınorhk'un yeğeninin yeğeninden gelen bir hediye olduğunu söylemem onu ikna etmemişti. Arkadaşımdı o ama şapka herkesi kandıramıyordu.

3 John MchPee, *Uncommon Carriers*, New York, 2006, s. 14.

YEDİNCİ KISIM

KHARPERT [HARPUT]

18

Argat

Siyah nikaplı kadın karda bata çıka yürüyordu. Peçesinden sadece gözleri görülebiliyordu ama aşağı, iki yanda eriyen buzların kalıntılarıyla, çamurlu kar ve suyla kaplanmış uzantılarında yürümesi zorlaşan yola bakıyordu. Yol Kharpert dağlarındaki memleketine, Türklerin Elâzığ dedikleri ile yöneliyordu. Kuzeninin evine, tanıdığım ilk "gizli Ermeni" olan Kirkor Menaf'a gidiyordu. Onunla ve iki kuzeniyle 2011 yazında köylerinde tanışmıştım. Orada toplam yirmi hane içinde dört gizli Ermeni ailesi daha vardı.

Argat erişilmez bir vadiye yuvalanmış, uzaktan bakıldığında birbirine dayanıyormuş, çevrelerindeki tepelerin yoğunluğu içinde yan yana kıvrılmış gibi görünen evlerden oluşan arketipik bir Ermeni köyüydü. Hagop Oshagan'ın soykırımla doğmuş felaket edebiyatının zirvesi olan romanı *The Remnant*'ta yazdığı gibi, "yolun bile kendisinden korkup küçüldüğü bir yerde".[1]

Sönmez ailesi kışları yaşadıkları ve çalıştıkları şehirlerde kimliklerini ifşa etmiyorlardı. Fakat Kirkor Menaf yaşamının son yıllarında en yakın arkadaşlarına Ermeni olduğunu anlatmaya başlamıştı. Son sohbetlerimizde Hıristiyan Ermenilerin, Müslüman olanları kabul etmekte direnç göstermeleri onu hayal kırıklığına uğratıyordu. Çünkü onların durumunda din değiştirme nihayete ermişti. Soykırımın zorlamalarıyla ve insanın anlayamayacağı gizemlerden ötürü İslâm'ı, gerçek yolu bulmuş olmaları Allah'ın iradesiydi. Buna karşın kökenlerini saklıyorlardı çünkü "Ne zaman Türkiye'de bir şeyler yanlış gitse suçu Ermenilere atıyorlar" diye açıklıyordu Kirkor Menaf.

İlk temasımız sosyal ağ üzerinden oldu. Batı Ermenistan'a adanmış bir internet sayfasının yöneticisiydi. Ermeni kökenlerine duyduğu ilgi ergenlik

1 Hagop Oshagan, *Մնացորդաց* (Kalanlar), Cilt 1, Kahire, 1932, s. 58.

yaşlarının sonlarında uyanmış ve sürekli büyümüştü. Ermeni olan hiçbir şey ona yabancı değildi; ne edebiyatına ne de müziğine yabancıydı ama hepsinden önce de tarihi geliyordu. Kendi kendine Ermenice öğrenme girişimi bir dili yok olmaya mahkûm eden sebeplerin tümü tarafından yarıda kesilmişti: Konuşacak kimsenin olmaması ve pratik bir uygulama alanının yokluğu; Partça, Süryanice veya Arapçadan gelen sözcüklerin asimile olup tanınmayacak şekilde değiştiği zengin lügatıyla kendine has alfabesi ve esrarlı dilbilgisi. Hepsi kökenlerini kabul etmesine rağmen ailesinden kimse onunla aynı merakı paylaşmıyordu. Yine de İslâm onlar için diğer bağlılıkların hepsini ikincil öneme dönüştürüyordu.

Memleketinin coğrafyasını Türkçe isimleriyle değil de özgün adlarıyla tarif ediyor ve Ermeni kiliselerinin ihtiyatlı mimarisini seviyordu. Atalarından biri bu kiliselerden birinde rahip olarak hizmet vermişti. Ancak tanıştığımız 2011 yazının Ramazan ayındaki sohbetimizde, uzun suskunluklar sırasında Allah'a Arapça dualar fısıldayarak kendisini irticalen secdeye atıyordu. İçinde iki ayrı insan yaşıyordu adeta: Murat Nehri'ni Ermenice ismi Aradzani'yle anan ve yaşadığı yere de Kharpert diyen kişi ile anlamadığı bir dille ezberlediği dualarla Tanrı'ya saygısını gösteren bir diğeri. Belki de İslâmi ismi Abdul'ü bırakarak dedesinin din değiştirmeden önce taşıdığı özgün Ermenice adı, Kirkor'u kendisine isim seçmesi ve Müslüman ismi olan göbek adı Menaf'ı tutması, içinde uzlaştırmaya çalıştığı ikiliği istemeden de olsa yansıtan bir şeydi.

Kirkor Menaf, Ermeni tarihi ve kültürü hakkında öyle bilgiliydi ki din değiştirenlerin anaakıma kabul edilmesi için güçlü bir örnek oluşturuyordu ya da ben öyle düşünüyordum. Ancak çoğu Ermeni onunla dinî bir düzeyde ilişki kurmak için gereken imlemlerden yoksundu muhtemelen. Arapça kutsal metinlerden ayetler okuyarak namaz kılma görüntüsü, bir uzlaşmanın sınırlarını gösteriyordu. Ermeni kimliğinin temel işaretlerine yabancı bir inanç topluluğuna aitti: Diline, Kilise'ye, İslâm'ın kendisi tarafından olmasa bile İslâmi bir ulusun fethettiği ve Ermenilerinden arındırdığı topraklara ve Ermenilerle Müslümanları hâlâ ayrı ayrı ve çoğunlukla düşman kamplarda bulan tarihe. Din, rekabeti tetikleyen ana unsur olmayabilirdi ve bu da tartışmaya açıktı çünkü 15. yüzyılda Bizans İmparatorluğu'nun çöküşünden, Azerbaycan'la Dağlık Karabağ bölgesi için girdiği mevcut ihtilafa varıncaya kadar Ermenilerin çatışmaları Müslüman uluslarla olmuştu. Her şey Ermeni Devleti'ne tamiri imkânsız bir zarar veren Arap istilasıyla başlamıştı.

Siyah nikaplı kadını sorunca geniş aşiretin kuzenlerinden biri "O da Ermeni" dedi bana. Sormamın sebebi Argatlı kadınlar arasında nadir görünen en katı İslâmi kıyafetleri kuşanmış olmasıydı. Erkek yabancılar görünür görünmez kapıların arkasına saklandıklarından Argatlı kadınların renkli kıyafetler

ve şallar giydiklerini anlık bakışlarla fark edebilmiştim ancak. O kadın yalnızca diniyle değil kılık kıyafetiyle de Ermeni kimlik yelpazesinin en ucuna yakın bir yerdeydi; çekirdeğinden olabildiğince uzak bir yerde. Kromatik bir ölçekte yansıtılacak olsa kılık kıyafetinin siyahı en uç değere işaret ederdi. Ancak aynı renk tuhaf bir şekilde yelpazenin diğer ucunu da simgeliyor olabilirdi. Ulusun işaretleriyle derin bir şekilde iç içe geçmiş Ermenilerin, siyah rahip cüppeleriyle ruhbanlardan farkı yoktu. Onu dağların ortasında kara bata çıkarak yürürken görmenin bıraktığı güçlü izlenim beni New York'ta yaşayan akrabasına, Ermeni Piskoposluğu'ndan Başpiskopos Oshagan Tcholoyan'a geri götürmüştü. Aşiret bir milletin pek de farkında olmadığı çeşitliliğini bünyesinde kuşatan bir mikrokozmostu adeta.

Siyahlar içindeki kadın kuzeninin cenazesine gidiyordu. Aşiretin kadınları cenazeyi evde tutarken erkekler camide onun için dua ediyorlardı. Kirkor Menaf doğup büyüdüğü topraklara geri dönmüştü. Ermenilerin son ferdine kadar imha edildiğine veya asimile olduğuna inanılan tarihî toprakların parçasıydı burası. İki gün önce mide kanserinden ölmüştü, yirmi altı yaşındaydı.

Bir kuzeni annesine söylediği son sözlerinin Zazaca şöyle olduğunu anlattı: "*Ez ho mırim*"; kulağa ürpertici bir şekilde Ermenice "*Yes gı merrnim*", yani "ölüyorum" gibi geliyordu. Son saatlerinde çekilen bir fotoğraf onu perdesi çekilmiş bir pencerenin yanındaki yatağa uzanmış, zayıflamış yüzünde siyah gözlerini geniş bir şekilde açmış halde gösteriyordu. Esmer teni sararmıştı ve parlaktı. Ağabeyine, Kuran okuyan takkeli imama doğru dönmüştü. En küçük erkek kardeşle mor türbanlı kız kardeşi yatağın başında Kirkor Menaf'a bakıyorlardı. Birkaç ay önce çekilmiş başka bir fotoğrafta babasının yanında oturuyordu. Çoktan bir deri bir kemik kalmıştı ama kanser midesini yok ettiği için karnının yanında büyüyen bir yumru vardı.

Yine imam olan diğer erkek kardeşi, Kirkor Menaf'ın akıllı telefonunda en çok çalınan yirmi beş şarkılık listeyi gösterdi bana. İlk beş sırada İstanbullu bir Ermeni udi olan Ara Dinkjian'ın şarkıları vardı. En başta da Türkçe "Bu Akşam" parçası geliyordu. Altıncısı da Aram Tigran'ın "Cano"suydu. Robert Spano müziğin evrensel olmadığını söylemişti: En başta yerel olabilir çünkü bir dil onu konuşanlarla nasıl ilişkiliyse o da bir halkın ruhuyla aynı şekilde ilişkilidir. Eğer müzik kimliği belirlemek için ortaya atılan diğer kıstaslar kadar iyi bir ölçütse, Kirkor Menaf İslâmi bir kefenle gömülmüş olsa bile Ermeni olarak ölmüştü.

Kirkor Menaf vefatından iki gün öncesine kadar iyileşeceğinden emindi. Bu da durumu, birkaç yıl önce ablasının aynı tedavi edilemeyen kanser yüzünden ölümüne tanık olmuş akrabaları için daha da yakıcı hale getiriyordu. Son mesajları, umudunun azaldığını gösteriyordu: Son mesajı, "*Ahpar,* hastayım" olmuştu. Bana Ermenice "birader" sözcüğünün gündelik biçimiyle hitap et-

mişti. Giderek büyüyen bir ivedilikle Kharpert'e gelmem için ısrar ediyordu. Ne var ki gömüldüğü ve hâlâ mezar taşının olmadığı yerdeki ufak tümsekliği görebildim sadece. Menaf, Dikranagerd'den otobüse bindiğim gün öldü.

* * *

Kirkor Menaf'ın küçük erkek kardeşi Şefik için Sönmez ailesindeki imamları saymaya bir elin parmakları yetmezdi. Tanrı'ya hizmet etme eğilimi aşirette öyle güçlüydü ki dinî sınırları dahi aşıyordu. Aradzani Nehri'nin oradaki bir Ermeni kilisesinde rahiplik yapmış bir büyüklerinden bahsediyorlardı ama ayrıntıları yitmişti. Şefik Harput Ulu Camii'nin imamıydı. Cami deniz fenerlerini andıran ve tepeye doğru hafif bir eğimle içe doğru kıvrılan, eğri minaresiyle 12. yüzyılda inşa edilmiş bir yapıydı.

Aslen Bağin köyünden olan Kirkor Ogasyan'ın soyundan geliyorlardı. Bağin, Argat Dağlarının karşısında iki saat uzaklıkta bulunan bir Ermeni köyüydü. Soykırımda Bağin'in yıkılmasından sonra Kirkor'un iki ağabeyi Rhode Island'a gitmek için ülkeden ayrılmışlardı. Hem Providence'taki Ogasyanların hem de Kharpert'teki Sönmezlerin bilmediği sebeplerden ötürü Kirkor bir Kürt ağanın himayesi altında kalmış ve Zerman isimli Ermeni bir öksüzle evlenmişti. İkisi de 1925 civarında din değiştirmişlerdi.

Sönmezlerin dediğine göre Birleşik Devletler'deki kardeşleri ona "ağırlığınca altın" takma sözü vermelerine rağmen Kirkor yanlarına gitmeyi reddetmişti. Ermenice yazışmaları, Providence'tan damgalanan son mektubun Melkon Ogasyan'dan geldiği 1964 yılına kadar devam etmişti. Mektubunda titreyen elleriyle kaleme aldığı ince uzun el yazısıyla hasta olduğunu ve çok yaşlandığını bildiriyor, Kirkor ve ailesinden haber alma dileklerini iletiyordu.

Ardından bana, iki yanında da Ermenice harflerle yazılmış el yazılarının olduğu sararmış bir kâğıt parçası gösterdiler ama güzel bir şekilde hecelenen sözcükler baştan sona anlaşılmaz kelimelerdi:

յասին վալքորանիլհաքիմ իննըքը լըմինալ
մորսըլիմ ալա սիրաթին մոսթաքիյմ...

yasin vel kur'anil hakiym
İnneke le minel murseliyn
ala sıratım müstekıym.....

Alfabe Ermeniceydi ama dil Arapçaydı. Dedeleri Kirkor'un 1920'lerde, birinin isteğiyle yazıya geçirdiği 36. sureydi: "Yâsin. Hikmetli Kuran'a andolsun ki sen risalet görevi verilmiş peygamberlerdensin. Dosdoğru bir yol üzerindesin." İslami âlimler tarafından ya Hz. Muhammed'in isimlerinden biri olarak ya da yalnız Allah'ın bildiği bir mucize olarak tanımlanan o ilk ve gizemli

sözcükle bilinen sure "Kuran'ın kalbi" olarak sayılır. Belki de son fotoğrafı çekilirken Kirkor Menaf'ın imam kardeşi, Müslümanların ölüm döşeğinde okunması âdet olduğu için ona bu sureden ayetler okuyordu.

Ermenice kaligrafi yalnızca eğitimli bir elin varlığını göstermekle kalmıyor, anadili Ermenice olan birinin telaffuzundaki sınırlılıklar da kendisini belli ediyordu. Buna bir sözcüğün başında W sesini okuma güçlüğü de dahildi. Ailede bu belgeyi artık kimse okuyamasa da İslâm'a geçişlerini gösteren bir kanıt olarak belirleyici bir değer taşıdığının farkındaydılar. Kirkor Menaf dedesinin, sağ kalmak için din değiştirmek dışında çok az seçeneği olan bir soykırım mağduru olduğunun farkındaydı. Bu onun İslâmi adanmışlığını azaltmamış mıydı? "Belki büyüklerimiz din değiştirdiklerinden dolayı pişman olmuşlardır ama biz bu konuda bir şey bilmiyoruz" demişti. "Acılarımızı hatırlıyor ve yasını tutuyoruz ama dinimizi değiştirdiğimiz için pişman değiliz." Daha sonra sanki beni azarlarcasına, bir hacının 1970'lerde dede Kirkor için getirdiği eski bir Kâbe fotoğrafını gösterdiler. O da Mekke'yi ziyaret etmeyi çok istiyordu ama hacca gidecek imkâna kavuşamadan 1981'de hayatını kaybetmişti.

Kirkor Menaf haricinde kimse Ermeni geçmişine böyle tutkuyla ilgi duymadığı için Anadolu'da, Müslümanlaşmış Ermenileri de kapsayan şu yaygın gelenek olmasaydı aile muhtemelen çok daha önce asimile olurdu: Muhtemelen mülklerinin ayrılmasını önlemeye dönük ekonomik bir mantığı takip ederek aşiret içinden evlilikler yapmışlardı. Fakat bu yolla Ermeni kimliklerini en temel ifadesiyle (etnik köken anlamında) muhafaza etmişler ve kökenlerinin belleğini korumuşlardı. Onları geçmişe bağlayan tek şey buydu çünkü İslâm'a ek olarak Zazaca konuşuyorlardı ve yalnızca Türkiye vatandaşı değillerdi, Erdoğan'a ve İslâmcı sağa da sempatiyle bakma eğilimindeydiler.

Kirkor'un iki imam kardeşi, yalnızca Ermeni olan şeylere bağlılık duymamalarıyla değil genel anlamda meraktan yoksun olmalarıyla da ondan çok farklıydılar. Tek istisnası Kirkor Menaf'ın araç gereçlere duyduğu merakı paylaşan küçük kardeşti ama bu ilgi de dış dünyada bir şeylere uzanmıyordu. Bu özellik dinî mesleklerinin doğasında yatan içkinliğe atfedilebilir mi acaba diye merak ederken, Kirkor Menaf gençlerin köyden şehirlere taşındıkça tarihe ve geçmişlerine daha kayıtsız hale geldiklerini gözlemliyordu. Sönmez kardeşlerin içindeki yaşça büyük imam, sohbette lafı açılan katliam öykülerine, masum canlar almanın İslâmi ilkelere aykırı ve Kuran'a göre savunulamaz olduğunu söyleyerek tepki vermişti. Yine de soykırımı Ermeni biri olarak değil de Müslüman bir din adamı olarak yargılıyor, sanki kendisinin değil de başkasının tarihiymiş gibi bakıyordu.

Sönmezlerin hanesinde kadınlar ve erkekler ayrı köşelerde yaşıyorlardı ve onları hiç etkileşim halindeyken görmemiştim. Kadınlar yemekleri erkekle-

rin kaldığı, büyük ahşap tespihlerle ve Kirkor Menaf'ın babasının Mekke'ye yaptığı ve ona beş bin dolara mal olan hac gezisinden kalma yadigârlarla süslenmiş salonun kapısına bırakıyorlardı. Fakat bir gün kameramı çantamdan almam gerekti. Çantamı odamızın bitişiğindeki mutfakta bırakmıştım. Evin yirmili yaşlarındaki genç kadınlarından biri, yalınayak bir halde ve kıvrımlarını belli eden renkli bir elbiseyle gündelik işlerini yapıyordu. Başı açıktı ve dağınık saçları omuzlarına dökülmüştü. Bir kadının saçını daha önce görmediğinizde ne kadar şehvetli bir şey olabileceği hiç aklıma gelmemişti. Göreneklere uymayıp kaçmadı. Bölünmüş hanede ufak bir kural ihlalinin tadını çıkarırcasına birbirimizi tam bir sessizlik içinde gözlemliyorduk.

Kısa süre sonra Kirkor Menaf ve kuzeni Şenol bir tepenin doruğuna doğru gezintiye çıktılar. Ben de onlara katıldım. Bir saatlik bir tırmanıştı. Dedesinin Zerman'la evlendikten hemen sonra inşa ettiği ilk evin yıkıntıları vardı. Mezreh mezrasından geriye bir tek o kalmıştı. Şenol koruculara has kamuflajlı üniformasını kuşanmış, eşeğiyle bol bitki örtüsünün içinden geçerek yolu gösteriyordu. Zaman zaman patikamızı kesen bir derenin yanından yürüyorduk. Kirkor Menaf yaz güneşinin altında dağı tırmanırken bile orucunu bozmamıştı ve sadece bir kez dudaklarını ıslatmak için dereye eğilmişti. Nörolojik bir rahatsızlığı olduğu için Şenol da benimle birlikte Ramazan'ın kısıtlamalarından muaf tutulduğundan avuçlarımızla soğuk sudan içiyorduk. Köyde evdeyken, önüme geniş bir yemek tepsisi getirildiğinde ve Şenol da söylediğinin komikliğinden habersiz bir şekilde "Psikolojik problemlerim var, o yüzden ben de yiyebilirim" dediğinde erkek kardeşleri ve kuzenleri kahkahayla gülmüşlerdi.

Çok bilgiliydi. Bir gün Kirkor Menaf'la Türkiye'de kaç Ermeni'nin kaldığıyla ilgili tartışmamıza, Hrant Dink'in makalelerinden ve *Agos*'ta okuduğu diğer haberlerden kelimesi kelimesine alıntılar yaparak dahil olmuştu. Bir keresinde gerillalar ve PKK hakkında hummalı bir şekilde konuşmaya başlamış ama diğerleri ben bir şey anlayamadan onu susturmuşlardı. Argat'a yaptığım ilk seyahatin son gecesi, hepimiz bir kamp ateşinin etrafında otururken gözlerimi yukarı çevirdim. "Yıldızlara mı bakıyorsun?" diye sordu Şenol, Sönmez ailesinin erkeklerini kahkahaya gark ederek. Sessizliğe gömülürken "Gökyüzünde ikizkenar yamuk şekilli yedi yıldız var" dedi. "O yedi yıldızdan biriyim ve dünyaya hüzünle bakıyorum."

Melankolik damarı kendisini Mezreh'e yaptığımız gezintide göstermişti. Kirkor Menaf ve ben kadim bir meşe ağacının gölgesi altında çoğunlukla sessiz bir halde otururken Şenol uzaktan hüzünlü Türkçe türküler söylüyordu. Yıkık dökük duvarların etrafındaki toprağı bir arada tutan devasa kökleri vardı ağacın. Mezreh'teki harabelere çıkarken Kirkor Menaf bana neredeyse dimdik uzanan bir dağı göstermişti. "Burası Ermeni Deresi". Ermeniler 1915'te oradan ölüme atılmışlardı.

Daha "Acaba...?" diye başladığım sorumu bitiremeden geriye hiçbir kemik kalmadığını söylemişti. Üç yıl sonra cenazesi için geri döndüğümde yeniden yürüyeceğim bir patikaydı bu. Kışın koyuluğu içinde tehditkâr gözüken, çıplak ağaçlarla kaplı ve çevrelerindeki yaşamın büyük oranda donduğu dağların arasında, kuzenlerinden İbrahim'le yürüyüşe çıkmıştık. O sabah camide, Kirkor Menaf'ın genç kardeşi olan diğer imamın minare hoparlöründen ezan okumasının ardından yapılan cenaze sırasında İbrahim'le tanıştırılmıştım. Kuzenleri arasında Kirkor Menaf'a en yakın olan ve ölümünden dolayı hâlâ çok üzgün olan Kemal de bize katılmıştı. Kemal'i 2011 yazında yaptığım ziyaretten tanıyordum. İngilizce konuştuğu için onunla epey yakınlaşmıştık: Ermeni kimliklerinin onlar için artık ıstırap kaynağı olmaktan çıktığını açıklamak için zoraki bir gülümsemeyle "Bizler artık Zazayız" demişti ama bana ikinci bir bakış attıktan hemen sonra "Zazaca konuşuyoruz" diye değiştirmişti.

Kırklarının sonlarında olan İbrahim, yaşça Kemal'den iki kat büyüktü ve dedesi Kirkor'un yanı sıra, ebeveynlerinin, büyük büyükanneannesi Zara hakkında söylediklerini de hatırlıyordu. Zara yaşamının sonlarına doğru her gün "Vahşi Zazalar, nasıl yapabildiniz!" diye feryat ediyordu. Zara'nın torunları, Sönmez ailesinin en genç neslinin anne-babası onun "Vahşi Zazalar" diye başlayan figanlarını hatırlıyordu. Haydutların anne-babası ve yedi kardeşinin başlarını kestiğine tanık olduğunda beş yaşındaydı. Zara bunun üstüne köyleri Sıgek'ten dağlara doğru kaçarak Bahro isimli başka bir köye gelmiş, yolda devasa ceset yığınlarına tanık olmuştu.

İbrahim'in kökenlerine olan bağlılığı Kirkor Menaf'la ortaktı. Hatta hevesi, yetişkinliğin ezici yükleri altında sönüp gitmeden önce Ermeni alfabesinin bazı harflerini de öğrenmişti. Cebinden çıkardığı bir broşüre "*պապա*" yani Ermenice "baba" yazdı ama kâğıdı mahcubiyetle atmak istedi. Onu nihayet atmamaya ikna ettim, çamurlu yoldan köyün ucuna yürüdük ve Türkçe Kızıl Tepe denen yerdeki Ermeni Deresi'ne giden patikayı takip etmeye başladık. Tepenin ismini Ermeniceye çevirmemi istediler: "*Garmir Pılur*" dedim. Tarihî isminin bu olup olmadığını doğrulayamasam da aileden bazıları bu ismi kullanmaya başlamıştı.

"O kadar çok insan öldürdüler ki 1915'ten bir yıl sonra bile Argat'taki dağlardan gelen kan kokusunu alabiliyorlardı" dedi İbrahim, dedesinin anılarını aktararak. Sabahın ayazında derenin yanında dikiliyorduk. "Vahşiler." Büyüklerinin aktardığı anı yumaklarını şu hikâyeyle çözüyordu:

> 1925 veya 1926 senesinde üç genç Ermeni kadın Argat'a gelip yemek dilendiler. İçlerinden birinin bebeği vardı. Dilencilerdi. Zazalar onlardan altın istediler ama bu kadınlar Zazaca bilmiyorlardı ve söylenenleri anlamıyorlardı. En

sonunda bu Zazaların ne istediklerini çözmüşlerdi. Ama hiç altınları yoktu: Dilencilerdi. Hiç altınları olmadığını ve biraz yemek istemek için geldiklerini söylüyorlardı. O dönemde yedi Ermeni öldürenin cennete gideceğini söyleyen fetvalar vardı ve Zazalar Mekke'ye hacca gitmek için para bulmaya çalışıyorlardı. Bu yüzden altınların nerede olduğunu söylemezlerse onları öldüreceklerini söyleyerek kadınları tehdit etmişlerdi. Üstüne bu üç kadını ve bebeği bu dereye atmışlardı. 1915'te bir dolu Ermeni'yi öldürürken attıkları dereye.

Babam 1921'de doğmuş. Ermenilerin tasfiyesinden sonra insanların açlıktan ölmeye başladığını çünkü geride hiçbir gıdanın veya işin kalmadığını söylerdi. Babam Ermenilerin sokağın uzunluğunca ekmek pişirdiklerini söylerdi. Fakat Zazalar bu işleri nasıl yapacaklarını bilmiyorlardı. Büyükdedem ve ninem Kirkor ve Zerman, evlerinin çitlerini dikenler ve kırık camlarla kaplamışlardı ve evimize zorla girmeye çalışan Zaza hırsızların çığlıklarıyla uyanırlardı.

Başka bir Zaza erkek güzel bir Ermeni kadından hoşlanmış, bu yüzden onu kaçırmış ama çocuğunu öldürmüş. Oğlanın boynunu kuş gibi kırıp parçalara ayırmış. Onu annesinin önünde tavuk gibi parçalara ayırmış ve kadını kapmış.

Katliamlardan sonra Palu sokaklarında bir dolu yetim varmış. Anne babaları ve büyük kardeşleri tehcir edilen, yaşları çok küçük bir çocuk grubu varmış. Çocuklar onları isteyen Müslüman aileler alsın diye kent meydanına bırakılmışlar. Zazalardan biri bu yetimlerden dokuzunu toplamış ve bir arabaya atıp ormana götürmüş. Orada çocukların başlarını kesmiş ve arabayı cesetlerle birlikte bir göle itmiş. Hikâyeyi yıllar boyunca gülerek anlatıyormuş. 1960'da ölüm döşeğindeyken köpek gibi havlıyor ve eşek gibi anırıyormuş.

İbrahim, kendi dilleriyle Zazaların 1915 katliamlarına verdiği ismin "*Tertele*" yani "Yağma" olduğunu söyledi.

Kemal tek bir kelime dahi etmemişti, üçümüz karla kaplı patikadan Ermeni Deresi'ni karşımıza alıp yürürken hâlâ kederle bakıyordu ve gözleri kuruydu. Kaya büyüklüğünde bir karpuzu tekmeleyip koyağa attı. Beraberinde daha küçük taşları da sürükleyerek yokuştan şiddetli bir şekilde yuvarlandı ve girintili zemine çarparak yarıldı. İçi kırmızıydı.

19

Dersim

"Korkanlar Türkler" dedi ve yere ayağıyla vurdu: "Burası Ermeni toprağı." Utrecht'te ekonomi okuyan öğrenci çocukluğundan beri Hollanda'da yaşıyordu ama her yaz uzun uzun kalmak için ailesi ve Hollandalı kız arkadaşıyla Dersim'e dönüyordu. Etrafımızdaki sağır edici gürültüyü bastırmaya çalışmadan, tedavisi mümkün olmayan bir hastalığı ilan eden doktorlar gibi sakin bir şekilde konuşuyordu ve çerçevesiz gözlükleri ve beyaz gömleğiyle gerçekten doktorlara benziyordu.

Ermeni olduğunu hiç söylememişti. Muhtemelen stadyumdaki kalabalığın büyük bir bölümü gibi Ermeni olmayabilirdi. Müzikli yaz festivalinde gece yarısını epeyce geçmiş olmamıza rağmen eğlence hâlâ son sürat devam ediyordu. Stadyumun her yanında kendiliğinden halay grupları oluşuveriyordu. Utrecht'te okuyan öğrencinin arkadaşına yerli bir Alevi arkadaşı eşlik ediyordu. "Ermeniler bu toprakların sahipleri" dedi o da ayağını yere vurarak. Ninesi ismini vermeyi reddettiği bir köydendi. Bu köyde herkes Aleviliğe geçmiş Ermenilerdi.

Ardından yüzler, yaklaşan bir gök gürültüsü gibi yükselen kükremelerin kaynağına dönmeye başladı. Kırmızı bayraklar taşıyan sık bir kafile, eşzamanlı sloganlar atarak ve sol yumruklarını havaya savurarak Tunceli stadyumuna daldı:

Savaş, arın, kazan!
İbo yaşıyor, TİKKO savaşıyor!

Savaş, arın, kazan!
İbo yaşıyor, TİKKO savaşıyor!

Uzaktan bayrak gibi görünen şeyler, tıpkı Çin'deki Kültür Devrimi sırasındaki mitinglerde görülenlere benzeyen kırmızı dikey flamalardı. Sadece biçim olarak değil içerikleriyle de Çinlilerden ilham alıyorlardı çünkü bu sancaklarda Mao ve kasket takmış ve çehresi Kafkasları andıran başka bir adamın resimleri vardı. Ayrıca yakası, 1980'lere kadar Halk Cumhuriyeti'ndeki Çinlilerin üniforması olmuş Mao takımlarındaki gömlek yakalarına benziyordu. Resimdeki İbrahim Kaypakkaya'ydı. Takipçileri tarafından bilinen kısaltma ismiyle İbo. Türkçe kısaltmasıyla TİKKO olarak bilinen Maocu gerilla grubu Türkiye İşçi Köylü Kurtuluş Ordusu'nun kurucusuydu.

Göstericiler Dersim Demokratik Haklar Federasyonu'nun üyeleriydi. Kaypakkaya'nın 1973'te Türk ordusuna karşı savaşırken kötü bir şekilde yaralandığı il burasıydı. Yakalanmış ve birkaç ay sonra hücrede vurularak öldürülmüştü. Alanın diğer tarafında Atatürk, karakalemle çizilmiş ve dev bir duvar resmine dönüştürülmüş portresiyle altındaki kalabalıklara bakıyordu.

Fakat devrimcilerin geçit töreni müzik festivalindeki yan eğlencelerden biriydi. Çok daha yıkıcı bir gösteri birkaç dakika sonra başlayacaktı:

> *Թշնամին պարտած է, կեցցէ Հայաստան,*
> *Կեցցէ Հայաստան եւ ազատութիւն...*
>
> Düşman yeniliyor, yaşasın Ermenistan,
> Yaşasın Ermenistan ve özgürlük...

Halkın büyük kısmı Ermenice anlamadığı gibi bunun, 19. yüzyılın sonlarından 1915'e kadar Türk askerleriyle ve Kürt haydutlarıyla çarpışan fedailerin söylediği devrimci şarkılardan biri olduğundan da habersizdi. Maratug topluluğu tarafından söylenen şarkıların hiç kimseyi kızdırmaması, Türkiye'nin kavuştuğu yeni özgürlükler çağının kanıtıydı. Maratug'un baş vokalisti Ardashes Darontsi, daha sonra Dersim'in en tanınmış müzisyeni Mikail Aslan'la sahneye çıktı. Aslan da ilin Ermeni türkülerini okuyarak icra ettiği çalışmasını, *Petak* yani Ermenice "Arı Kovanı" adlı bir albümde derlemişti.

Şehirdeki herkes Mikail Aslan'ın, ilin gizli Ermenilerinden biri olduğunu söylüyordu. Gösteriden sonra kuliste konuşurken, kendisine bundan bahsedince şarkıcı bana kasvetli bir ifadeyle baktı. Beni düşmanca bir merakla izlediği birkaç saniye boyunca sessiz kaldı: "Dersim'de bizler içimizden kimlerin Ermeni olduğunu çok iyi biliriz ve onları koruruz, başlarına kötü bir şey gelmesine izin vermeyiz."

Muhtemelen koca bir yüzyıldan sonra ilk kez Ermenistan'dan gelen bir müzik grubu tarihî topraklarda sahneye çıkmıştı. Maratug grubunun katılmasını tasarlayan ve organize eden kişi Mardiros Azad idi. Bir yıl önce yani 2010'da, Hıristiyanlığa geçmeye ve bir Alevi olarak doğumunda kendisine

verilen Selahattin ismini bırakıp Ermenice isim almaya karar vermesinden kısa süre sonra Dersimli Ermeniler Merkezi'ni kurmuştu. Diaspora Ermenilerinin takdirini alacak ve Dersim'de hâlâ kimliklerini saklamayı tercih eden kişilerin çoğunu sıkıntıya sokacak bir şekilde ildeki kırsal nüfusun büyük kısmının Ermeni kökenli olduğunu söylüyordu.

Dersim, soykırımdan kurtulup oraya ulaşabilmiş kişiler için sığınak olmuştu.[1] Tek yönlü dağların içinde sıkışmış olan bölge adeta Türkiye içinde demografik bir adaydı. Türkiye'de ezici ağırlığı Alevi olan tek il olan bu bölge özerkliği sayesinde uzun yıllar Osmanlı İmparatorluğu'nun başına bela olmuştu. Merkezî iktidara karşı başlatılan iki önemli isyanın merkez üssüydü: 1921 tarihinde ismini başını çeken aşiretten alan Koçgiri İsyanı ve 1937'de liderliğini Alevilerin dinî liderlerinden Seyit Rıza'nın başlattığı isyan.[2]

Birçok kaynakçada bu isyanlardan Kürt ayaklanmaları olarak bahsedilir ama bunlara Alevi ayaklanmaları demek daha doğru olur. 20. yüzyılın ilk yıllarında Dersimli Aleviler ile Sünni Müslüman Kürtler ve Zazalar arasındaki düşmanlık sık sık çatışmalara dönüşüyordu. Sünniler sık sık Türkiye'nin merkezî iktidarının emriyle Alevilere saldırmışlardı: Ermeni soykırımından hemen sonra birçok Kürt ağası Türk Devleti tarafından patronaj sistemi içine alındı, Ermenilere ait olan mülkler ve servetler onlara dağıtıldı.[3] Alevilik İmam Ali'ye aşırı sevgi besleyen ama İslâm'ın temel ilkelerini göz ardı eden sinkretik bir dindir. Birçok muhafazakâr Müslümanın doğrudan düşmanlık duymasa bile şüpheyle yaklaştığı heterodoks bir yapıdır.

* * *

İstanbullu taksi şoförü aşırı yorgun görünüyordu, kan çanağına dönmüş gözleri akşamın yoğun saatlerinde artan delirtici trafiğe sabitlenmişti. Giderek kötüleşen trafik dışında, son kez on beş yıl önce, yani 1996'da ziyaret ettiğim Türkiye değildi artık burası. O yıllarda Ermeniler öyle gözlerden uzaktılar ki Türk rehberimiz koca ülkede bin kişinin veya taş çatlasa iki bin kişinin kaldığını tahmin ediyordu, oysa İstanbullu Ermeni topluluğunun o yıllardaki kestirimine göre elli bin üyesi vardı.

Oysa şimdi İstiklal Caddesi'ndeki, yani eski Pera'daki hoparlörlerden, Mephisto Kitabevi'nden Ermenice müzikler çalınıyordu. Soykırımı anmak amacıyla bir grup insan 24 Nisan için toplanıyordu ve bir başka kalabalık grup da Hrant Dink'in cinayetinin yıldönümü için *Agos*'un ofisi önünde bu-

1 Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 298 ve 382: "Bu durumda yetkililer, sürgünlerin sistemlerinden kaçmalarını mümkün olduğu kadar zorlaştırmak amacıyla, Dersim'de askerî üstünlük sağlayamasalar da en azından sancağa giden yolları denetlemek için bir önlem almak zorunda kalırlar."

2 Rıza hakkında daha fazlası için bkz. s 339.

3 Olson ve Tucker, *a.g.e.*, s. 73-75.

luşuyordu. Bir pastırma yazı havası vardı. Muazzam bir özgürlük dönemiydi. Sadece yaşlı insanlar hâlâ fotoğraf kameralarından ve ses kayıt cihazlarından korkuyorlardı. Birkaç gündür insanları adres sorma bahanesiyle rastgele durdurduğum ve kökenlerini öğrenmek amacıyla sohbete girdiğim için taksi şoförüne nereli olduğunu sordum.

"Tunceli" dedi. Dersim'in resmî adıydı bu ve 1935'ten bu yana ili uysallaştırmak için yapılan askerî operasyonun ismiyle anılıyordu. Ben ilin eski adını söyleyince şoför gözlerini irice açarak uykusuz yorgunluğundan ayıldı (muhtemelen yabancı bir yolcudan duymayı beklemediği bir şeydi) ve ona Ermeni olup olmadığını sorunca kenara çekti. Gerçekten de Ermeni'ydi ve dedesinin ismi Agop'tu ama başka bir şey hatırlamıyordu ve sanki uyuklar gibi konuşuyordu.

Bir saat sonra *Agos*'un müzik festivali için organize ettiği bir geziyle memleketine giden otobüse bineceğimden, bu muazzam bir tesadüftü. Birkaç gün önce Dersim'le ilgili cahilliğimden ötürü masasına açtığı eski bir Ermenistan haritasıyla on dakika boyunca beni aralıksız bir şekilde yerin dibine sokan editör Sarkis Seropyan, yapacakları seyahate katılmamı hoşnutlukla karşılayacağını söylemişti. Gazete ofisinin bulunduğu Şişli ilçesinin belediyesi bir otobüs ayarlayacaktı. Seropyan'la yaşadığım mahcup edici karşılaşma bende, Dersim'in kapsamlı bir haritasını alma yönünde acil bir arzu doğurmuştu. İstanbul'da böyle bir harita bulmak imkânsızdı.

Agos'un olduğu binanın dışında toplanmış grubun içinde gazetenin editörleri, Van'daki Surp Haç Kilisesi'nin restorasyonuna katkı yapmış mimarlardan Manuel ve bir grup genç insanla Cæsarea [Kayseri] Ermenilerinden oluşan bir grup vardı. Ayrıca iki genç Alevi kadın bulunuyordu. Biri aslen Dersimli bir öğretmen, diğeriyse Erzurum'da doğmuş ama son yirmi yıldır İstanbul'da yaşayan bir film yapımcısıydı. Üçümüz şafak vaktine dek tüm gece boyunca konuştuk. Tan vakti Amasya'nın eteklerinde bulunan büyük bir çay bahçesinde ilk kahvaltımızı yaptık. İkisinin de nineleri Ermeni'ydi. Haklarında tek bildikleri şey buydu ve 1915 yetimleri olduklarına ilişkin tahminleri dışında çok az şey biliyorlardı.

Öğretmen olan Pelin Connecticut'ta çocuk bakıcısı olarak geçirdiği bir dönem sayesinde mükemmel İngilizce konuşuyordu. Zümrüt yeşili gözleri olan bu ufak tefek kadının iğneleyici bir mizacı vardı. Yeni evlenmişti ve gençliğinin büyük kısmını İstanbul'da geçirdikten sonra bir süre Dersim'de, memleketinde yaşamak istiyordu. Film yapımcısı Esra ise daha melankolik yapıda ve tatlı dilli biriydi. Esmer tenli, bir lalenin letafetine sahip ince bir kadındı.

Dinî olarak Alevilik, kimliklerini belirleyen ilk unsur olsa da kendilerini Kürt olarak tarif ediyorlardı. "Aleviler Müslüman değil" dedi Pelin. Çoğu zekâtı kabul edilebilir bulsa da İslâm'ın beş şartını gözetmek zorunda değil-

lerdi. Yani şehadet getirmek, Ramazan'da oruç tutmak, günde beş vakit namaz kılmak veya Mekke'ye hacca gitmek zorunda değillerdi. "Eğer bunların sadece birini yapıyorsanız veya hiçbirini yapmıyorsanız Müslüman değilsiniz." Kendilerini İslâmi topluluğun parçası olarak sayan Aleviler ya hata yapıyorlar ya da zulme uğrama korkusuyla hareket ediyorlardı.

Film yapımcısı Esra annesinin, kocasının muhtemelen Ermeni kökenli olduğuna inandığını söyledi. Fakat Esra'nın babası şiddetli bir şekilde Kürt olmadıklarını da söylemesine rağmen bunu inkâr ediyordu. Kürtlere yönelik düşmanlık katliamdan sağ çıkmış kişilerin çocukları ve torunları arasında olağandışı bir şey değildi ama isyankâr tutumlara sempatiyle bakan birçok insanın kendisini Kürt olarak tanımladığı Dersim'de de gözlemleyeceğim gibi Aleviler arasında da görülüyordu. Yine de konuştuğum Dersimlilerin çoğu Alevilerin kendi dinleri olan ayrı bir halk olduğunda ısrar etmişlerdi.

Esra zaman zaman büyükannesi ve büyükbabasının mutfakta, sanki gizli bir şeyler yapar gibi anlaşılmaz bir dille birbirine fısıldadıklarını duymuş. Merak edip anne-babasına dedesi ve ninesinin hangi dili konuştuklarını sormuş. Zazaca konuşuyorlarmış. 19 yaşında üniversitedeyken arkadaşları ona Zazaların Kürt olduğunu söylemişler.[4] O zamana dek Türk olduğunu düşünüyormuş. Onun için bu, üniversitede daha da büyüyecek bir uyanışın başlangıcı olmuş. Üniversitede onu PKK'yla tanıştıran Kürt bir öğrenciye âşık olmuş. Birkaç ay sonra isyancıların birimlerinden birine katılmak üzere Diyarbakır civarındaki dağlara tırmanıyormuş.

Otobüste yolculuk yapan diğer insanlar motorun boğuk gürültüsüyle uyuklarken koltuğundan arkaya dönerek bana yaşam hikâyesini ve savaşı anlatan Esra'nın ezgili sesini dinliyordum:

> Önemli olan Kürt olman veya Türk olman, Ermeni olman veya başka bir milletten olman değil. Önemli olan Kürtlerin özgürce yaşama hakkı. Bir Kürt olarak değil Alevi olarak yetiştirildim. Annem Türk ama o da Alevi. Yine de anne-babam Müslüman olduklarına inanan veya gerçekten inanmasalar bile bunu söyleyen bir kuşağa ait insanlar. Bu yüzden Alevi olarak tanımlanmaktan kaçınıyorlar ama Aleviyim demek bile Kürt olduğunu söylemekten daha iyi çünkü ayrı bir devlet istediğin anlamı çıkmıyor.
>
> Trakya'da üniversitedeyken iki Kürt arkadaşım oldu ve Kürt halkı için savaşmanın çok romantik bir şey olduğunu hissettim. Hâlâ bağımsız bir Kürt cumhuriyetinin olması gerektiğine inanıyorum ama bunun için silahlarla savaşmaya inanmıyorum. Fikirlerle savaşmak zorundasınız, entelektüel gücü-

4 Zaza halkının kimliği, dilleriyle ilgili ve Kürtlerle ilişkilerini ele alan tartışma için sayfa 334'e bakınız.

nüzle, sanatla çünkü dünya değişti. Fakat '90'lı yıllarda Kürt gerillalarla birlikte savaşmak çok anlamlıydı.

Bu Kürt arkadaşlardan birine âşık oldum. Bingöllüydü. Şimdi müebbet hapis yatıyor. Öncesinde PKK sempatizanı olma gerekçesiyle tutuklanmıştı ama sonra üye olarak örgüte katıldı. Bu yüzden ben de gerilla olmaya karar verdim.

Milis denilen insanlar vardı. Dağlardaki gerillalar ile kasaba ve kent sakinleri içindeki destekçiler arasında kalan yapılardı. Diyarbakır'da bu milislerden biriyle tanıştık. 1990 baharıydı. Üç gün sonra gece vakti yine buluştuk ve bizi arabayla bir dağın eteğine götürdü. Bir fedai inip bizi kampa çıkarmak için rehberlik yapmaya geldi. Artık hangi dağ olduğunu hatırlamıyorum ama çıkış çok yorucuydu. Oraya vardığımızda hava hâlâ karanlıktı.

Her gün birbirinin aynısıydı: Her gece kampı topluyor ve başka bir yere gidiyorduk. Sabahları uyuyor ve yemek yiyorduk. Milisler bize yemek getiriyordu ama sürekli aç ve susuzduk.

Onlarla geçirdiğim dokuz ay boyunca çatışma görmedim. Sonra 1991 kışının bir sabahında bulunduğumuz pozisyona Türk ordusunun helikopterleri saldırdı. En az iki savaş helikopteri vardı ama daha fazla da olabilir, bilmiyorum. Otuz kişilik birimimizden on üçü öldü. Ölüleri gömecek vaktimiz olmadı. Kıştı. Savaşçılarımızın bazıları donmuştu, gerçekten soğuktan donmuştuk ve bazılarımız bundan dolayı öyle uyuşmuş bir haldeydi ki helikopterler saldırdığında zamanında tepki verememişlerdi. Ölülerin arasında on üç, on dört veya on beş yaşında çocuklar vardı. Ben o vakit yirmi yaşındaydım. Hangi dağ olduğunu hatırlamıyorum ve nasıl kaçmayı başardığımı da bilmiyorum. On sekiz saat boyunca yemek ve su olmadan yürüdük. Susuz ve açtık, neredeyse donmuştuk. Fakat sonra başka birimler yardımımıza geldiler. Saldırı öyle büyüktü ki diğer yoldaşlar da görmüşlerdi. Kışları mağaralarda veya çadırlarda yaşıyorduk.

Birimimizde Türkler, Lazlar, Almanlar ve elbette Kürtler vardı ama hiçbir Ermeni hatırlamıyorum veya PKK'da hiç Ermeni biriyle karşılaşmadım. Ölenlerin arasında arkadaşlarım vardı. Savaş travması geçiriyordum, dehşet içindeydim ve İstanbul'daki aileme dönmek için izin istedim. Komutanımız Duran Kalkan'dı. Psikolojik anlamda darmadağın olduğumdan geri dönmeme izin verildi.

Fakat suçluluk hissettiğimden 1993'te yeniden PKK'yla temas kurdum. Psikolojik durumum çok kötüydü. İstanbul'da bir kafede buluştuk. Hareketten bazı arkadaşlarımı aradım, polis konuşmaları dinliyordu. Sonra bir gün Sarıgazi Mahallesi'nde PKK'ya yeniden katılmak için temas kurduğum kişilerle buluşmaya gidiyordum. Üzerinde hiçbir işaret olmayan bir minibüs yanıma çekti ve içinden bir adam çıktı. Bir kolumdan beni tutup içeriye çekti. İçinde altı-yedi adam vardı. Gözlerimi bağladılar ve bana küfürler ederek dövmeye başladılar. Defalarca başıma vurdular. Beni İstanbul'un semtlerinden Gayrettepe'deki Terörle Mücadele Müdürlüğü'ne götürdüklerini söylediler.

On üç gün boyunca gözlerimi kapalı tuttular. Zaman zaman bana su veriyorlardı. Ellerim arkada bağlıyken beni tavana astılar, elektrikli kabloları göğüs uçlarıma, cinsel organıma, el ve ayak parmaklarıma, ayaklarımın tabanına bağlayıp elektrik verdiler. Sürekli üzerime su atıyorlardı: "Kimi tanıyorsun? Nereye gittin? Neden onlara katıldın?" Polis zaten PKK'da olduğumu biliyordu ama ancak harekete tekrar katılmaya çalışınca beni yakalayabilmişlerdi.

Dokuz gün boyunca bana işkence yaptılar ve sonra hücreye attılar. Bir doktor beni görmeye geldi. Acı çekip çekmediğimi sordu bana ama çektiğimi söyleyince bunu yazmadı. Ayrıca işkence görüp görmediğimi sordu, işkence gördüğümü söyledim ama bunu da yazmadı. Sonra beni mahkemeye çıkardılar. Hâkime işkenceye uğradığımı anlattım ama bunun imkânsız olduğunu çünkü Türkiye'de işkencenin yasak olduğunu söyledi. İtirafı işkence altında imzaladığımı söyledim ama bana inanmadı.

Bayrampaşa hapishanesindeki hücremizde altmış mahkûm kalıyordu ve ışıklar gece yarısı sönüyordu. Ailem beni haftada sadece bir kez ziyaret edebiliyor, iki veya üç saat görüşebiliyorduk. Tecrit edilmiş hücrelere nakillere karşı açlık grevi yaptığımız sırada hapishanedeydim. 2000'de polisin mahkûmları taşımak için müdahale ettiği "Hayata Dönüş" operasyonunda düzinelerce insan öldü.[5] On iki yıllık cezam iki yıl hafifletilmişti ve isyanlardan birkaç ay sonra çıktım.

Ailemin yeni bir evde yaşadığını, erkek ve kız kardeşlerimin büyüdüğünü ve bilgisayarları görmek beni şaşırtmıştı. Fakat en hayran olduğum şey cep telefonlarıydı. Üç ay sonra Bilgi Üniversitesi'nde Sahne Sanatları ve Sinema eğitimi almak için üniversiteye kaydoldum.

Bence dünya değişti ama hâlâ bağımsız bir Kürdistan'ın olması gerektiğine inanıyorum. Hapishane zihniyetimi değiştirdi, artık silahlı mücadeleye inanmıyorum. Fakat mücadeleye katıldığım için de pişman değilim. Hayatımın o ânında yapmam gereken şeyi yaptım.

Pelin ve Esra Dersim'e varır varmaz gruptan ayrılırken geri kalanımız Mazgirt turuna çıkmak için Mardiros Azad tarafından karşılandık. Tunceli'yle arasında bir saatten az mesafenin olduğu, bin yedi yüz sakini olan bir kentti Mazgirt. Müzisyen bir ikili bizi zurnanın keskin sesleriyle karşılamıştı. Buna zurnanın keskin perdesini dizginleyen ve ritmi belirleyen büyük bir davulun bas notaları eşlik ediyordu.

---

5 19 Aralık 2000 tarihinde Türk yetkililer Türkiye genelinde yirmi hapishanede bulunan mahkûmları koğuş tipi hücreler yerine tecrit hücrelerinin olduğu yüksek güvenlikli "F-tipi" hapishanelere aktarmak için "Hayata Dönüş" isimli bir operasyon başlattılar. Mahkûmların zorla nakledilmeye çalışıldığı girişim sırasında en az yirmi sekiz mahkûm ve iki asker hayatını kaybetti. Aynı yılın Ekim ayından itibaren sekiz yüz mahkûm nakillere karşı açlık grevi yapmışlardı.

Herkesten uzun boylu olan ve gösterişli bir ağırbaşlılıkla hareket eden bir adam "Hiç Ermeni kalmadı" dedi. "Onları rahatsız etmedik, yaklaşık yirmi yıl önce kendiliğinden gittiler" şeklinde bir açıklama yaptı. Türkiye'de Ermeniler için Dersim'den çok daha kötü şöhrete sahip bölgelerde sık işitilen bir şeydi bu ve o ilde her şeyin iddia edildiği kadar güllük gülistanlık olup olmadığını merak etmeme yol açmıştı. Gür bıyıkları gri kanatlar gibi dışarı uzanıyordu ve sigara içmekten sararmışlardı. Bir hiyerarşinin varlığına işaret ediyordu bu bıyıklar: Ağuçan aşiretinin dedelerinden biriydi ve Alevi aşiretleri içinde en yüksek payeye sahip kişilerdendi. İki yanında gür, siyah bıyıkları olan iki adam daha vardı. Onlarla kol kola girdi ve adımıyla işaret edip halaya başladılar. Fotoğrafları Ermeni basınında onları "gizli Ermeniler" olarak gösteren tartışmalı bir başlıkla dolaşıma çıkmıştı.

Alanın yanında bulunan çayhanedeki masalardan birinde, üç genç adamla onlardan yaşlı biri, bir masada iskambil oynuyordu. "Hrant Dink'in milletindenim" dedi bir ses İngilizce. Hepsi sorduğum sorulara yanıt verirken oyun poker suratları ve mutlak bir sessizlikle devam ediyordu. Çayhanenin içinde kendisini Ermeni bir anne ile yarı Ermeni bir babanın oğlu olarak tanıtan yetmiş bir yaşındaki Ali bu durumun onun için hiçbir fark yaratmadığını söylüyordu: "Zazalar ve Ermeniler aynı, hiçbir fark yok." Ali iki işaretparmağını kaldırıp yan yana tuttu. Bizimle oturan, gözkapakları şişmiş bir adam "Burada hiçbir sorun yok" diye hemfikir oldu. "Kayınvalidem Ermeni" dedi ciddi bir tavırla ama bunun kendi aralarında yaptıkları bir şaka olup olmadığını anlamak için hâlâ Ali'nin yüzünü inceliyordum. Ardından siması ve kılık kıyafetiyle herkesten farklı görünen bir adam girdi içeri. "O sizinkilerden" dedi Ali ve diğer adam ve giren kişiyi masamıza davet ettiler. Fakat bir Ermeni olarak tanıtılınca adam başını olumsuz anlamda sallayıp Ali'yi şaşkın bir vaziyete düşürdü. Adam tek söz etmeden kalktı ve dışarı çıktı.

Sokaklar boştu. Onlara soru sormak için yaklaştığımda, bir anneyle iki kızı ikindi vakitlerini boş bir şekilde geçiriyorlardı. Sokağın karşısında bulunan bir eve işaret ettiler. Açık kapının yanında bir kadın bebeğine ninni söylüyordu ve hiç şaşkınlığa kapılmadan beni içeriye davet etti. *Agos* grubundan bir adamla kızı içerideydi. Kadının akrabalarıydılar. Bebekli kadının ailesi Mazgirt'te kalmış son üç Ermeni hanesinden biriydi. Diğerlerinin hepsi daha iyi ekonomik fırsatlar yakalama arayışıyla kenti terk etmişti. Dedesinin ismini biliyordu, Horen onun kökenleriyle son bağıydı. Dinen artık Alevi'ydi.

* * *

"Ablam okulun dışında koşarak yanıma geldiğinde on yaşındaydım." Arzu şimdi yirmi bir yaşındaydı, üç kardeşin en küçüğüydü ve Batı Anadolu'daki üniversitelerden birinde ekonomi öğrencisiydi. "Ablam bana Ermeni oldu-

ğumuzu söyledi: Okul müdüründen yeni öğrenmişti." Arzu o an bunun ne anlama geldiğini bilmiyordu ama şoka yol açmıştı.

Üniversitede kimse kökenlerini bilmiyordu ve öğrenirlerse başına bir şey geleceğinden korkuyordu. Duvarların rengiyle uyumlu sarı bir tişört giyiyordu. Evinin koridorunda ayakta duruyorduk. Yüzünü bulanıklaştırmam koşuluyla, iki yanında altışardan on iki ayrı imamın olduğu İmam Ali'nin resmiyle poz vermeyi kabul etmişti. Figürlerin renkleri ve düzeni tekinsiz bir biçimde, İsa'nın ortada olduğu ve on iki havarinin yanlara dizildiği Son Akşam Yemeği resmini andırıyordu.

Kendilerini Hıristiyan olarak saydıklarını söyledi. Akrabaları Dersim'den taşınmışlar ve Batı Avrupa'ya yerleşip Ermeni Kilisesi'ne yeniden katılmışlardı. *Agos* grubu Mazgirt'in dışındaki köylerden birinde olan evlerini ziyaret etmiş ve bir yıl önce geçirdiği inmeyle felç kalmış dedesi için Göklerdeki Babamız'dan ilahiler okumuşlardı.

Aile, dedenin bilincini kaybettiğine inanıyordu ama boncuğu andıran gözleri bizi canlı bir şekilde takip ediyordu. Doktorlar bunun muhtemelen refleksif bir tepki olduğunu söylemişlerdi ama insanların gözlerine bakıyor ve etrafında olan bitenin farkındaymış gibi görünüyordu. Zihni, kendisini ifade etme becerisini kaybetmiş bir bedenin içinde hapsolmuş bir halde hâlâ uyanık mıydı acaba? 1918'de doğmuştu ve 1938'deki katliamda aile üyelerinin öldürülmelerine tanık olmuştu. Dedesi tanık olduğu şeylerden ve Ermeni kökenli olduğundan korktuğu için hiç konuşmamıştı. Bir keresinde Arzu'nun ağabeyine "Akıl almaz şeyler gördüm" demişti sadece.

"En önemli iç sorunumuz Dersim sorunudur" demişti Atatürk 1936'da yaptığı bir konuşmada. "Bu yarayı giderip temizlememiz lazım, bu korkunç çıbanı kökünden söküp atmamız lazım."[6]

Bu doğrultuda Ocak 1936'da Dersim'in yeniden isimlendirilerek Tunceli adlı yeni bir ile dönüştürülmesinden kısa süre sonra Dersimlilerin geniş çaplı tehcirleri başladı. Türkiye'nin nüfusunu homojenleştirip, genelleyici bir Türk etiketi altında gruplaştırılabilecek, şekil verilebilir bir Sünni Müslüman karışıma dönüştürme çabasıyla sürdürmeye devam ettiği demografik mühendisliğin parçasıydı bu. Sarkis Seropyan Mazgirt'e yürürken bana, "Bu politika 1840'larda başladı" dedi. "Ve 1938 Dersim katliamı bu politikanın doğrudan uzantısı olup, kendi mantığına sahip özgün bir olay olan ve Anadolu'nun Hıristiyan çekirdeğini tasfiye etmenin yanı sıra büyük oranda topraklara el koymayı ve servet transferini içeren Ermeni soykırımından farklıydı."

Büyük grupların iskân edilmesinden telaşa kapılan Alevi lider Seyit Rıza,

6 Ramazan Aras, *The Formation of Kurdishness in Turkey: Political Violence, Fear and Pain*, Londra ve New York, 2014, s. 57.

Kemalist yönetime ve asimilasyon politikalarına isyan etti. İsyan, bölgenin havadan bombalandığı 1938 katliamıyla doruğa çıktı ve son buldu.[7] Türkiye ve dünyanın ilk kadın pilotu, aynı zamanda Atatürk'ün üvey kızı olan Sabiha Gökçen de bu görevlerde rol oynadı. Keçizeken köyünü ve Seyit Rıza'nın evini bombalamasıyla kendi başına Türk kahramanların panteonuna girmiş oldu.

Hrant Dink'in 6 Şubat 2004 günü *Agos*'ta "Sabiha-Hatun'un Sırrı" başlığıyla yayımlanan makalesinde Sabiha Gökçen'in soykırımdan kurtulmuş bir Ermeni yetimi olduğu, Urfa yakınlarındaki Cibin yetimhanesinden geldiği ve gerçek isminin Hatun Sebilciyan olduğu söyleniyordu. 1970'lerde Ortadoğu'daki diaspora topluluklarında Gökçen'in Ermeni kökenleriyle ilgili rivayetler vardı. Dink'in makalesi, Gökçen'in yeğeni olduğu söylenen Hripsime Sebilciyan'la yapılan bir röportaja dayanıyordu.[8] Haber, gecikmeli bombaları andırır bir şekilde, Türkiye'nin en yüksek tirajlı gazetesi *Hürriyet*'in birkaç hafta sonra duyurmasıyla birlikte büyük dalgalara yol açtı. Aşırı milliyetçi Türklerin öfkesi Dink'e yönelmişti. Üç yıl sonra da Trabzonlu on altı yaşındaki Ogün Samast tarafından vurulup öldürüldü.

Sivil bir nüfusun katliamında oynadığı rolle göklere çıkarılan Gökçen'in yaşamı ve icraatlarında yatan ahlâki ikilemler, kökenlerinin doğru olması halinde daha da ağırlaşacaktır. Ne var ki bu iddia hiçbir zaman doğrulanmamıştır. Yine de sunduğu örnek, Türkiye'de soykırımın yaşandığı yüzyılda kimliklerdeki değişkenliğin uç bir kanıtıdır. Leipzig'te yaşayan yazar Ishkan Chiftjian, bir Ermeni kilisesinin yıkıntılarının veya camiye dönüştürülmüş bir kilisenin hâlâ Ermeni veya kilise olmaya devam edip etmediğini sormuştu merak içinde.[9] Tarihî topraklarda kalan ve katliamdan sağ kurtulanların çocuklarıyla torunlarının yüz yüze geldikleri muamma buydu işte.

* * *

Ergan'da Ortaçağ'dan kalma bir Ermeni kilisesinin bina iskeleti, medeni bir geçmişten kalma anıtsal bir yapının mahzenlerine işaret eden devasa kemerleri ve tepeleri yıkılmış konkavlarıyla, alçak kulübelerden ve tek katlı evlerden oluşan köyün üzerinde ihtişamlı bir görünüme sahipti. Komşuların son Ermenilerin kalıntıları dediği beton mezarın çok da uzağında değildi. 1961'de ölen bir kadının sade bir lahitiydi bu mezar. Üzerine sadece kaba bir şekilde ölüm tarihi kazılmıştı. Karşısındaki evde yaşayan Alevi kadın, ço-

7 Paul J. White, *Primitive Rebels or Revolutionary Modernizers? The Kurdish National Movement in Turkey*, Londra ve New York, 2000, s. 80 [*İlkel İsyancılar mı? Devrimci Modernciler mi? Türkiye'de Kürt Ulusal Hareketi*, çev. Mustafa Topal, Vate Yayınları, Diyarbakır, 2012].

8 Hrant Dink, "Sabiha-Hatun'un sırrı", *Agos*, 6 Şubat 2004, s. 12.

9 Iskhan Chiftjian, "Իսլամացումը իբրեւ վերապրում եւ անհետացում" (Hayatta Kalma ve Yok Olmak Olarak Müslümanlaşma), *VEM Pan-Armenian Journal*, 46, 2014, s. 140.

cukluk arkadaşından öğrendiği ve uzun zaman önce, bilinmeyen bir geçmiş içinde yitip gitmiş Ermenice bir mısrayı hatırlıyordu:

Իսկ կատու կայ վեր ի Վանայ
Տէրտէրի տղայ ի դիւանայ
Աստուած մեզի դուռ մը բանայ

1938'de doğmuş biri olarak hiçbirinin anlamını bilmiyordu. Mısraların kafiyeleri dışında pek bir anlamı yoktu, son mısrası hariç: "*Van'da kediler var / Bir rahibin oğlunun başı dertte / Tanrı bize bir kapı açsın.*" Kadının şu an Almanya'da yaşayan oğlu, devletin devrimci eğilimleri olan yerlileri tahliye ettiğini söyledi. "Türk milliyetçilerini iskân ettiler: Ermenilerin mezarlarında hiç altın bulamadıklarından şimdi bizimkileri de kazıyorlar."

Camiye dönüştürülmeden önce restore edilen bir binanın içine girdik. Siyah, volkanik taşlarla yapılmış kubbeli ve mağaraları andıran odaları, *Agos* grubundaki Ermenilere tanıdık geliyordu. Ancak mimar olan Manuel, hipotezlerimizi çürüttü: Binanın sunağa karşılık gelen kısmı doğuya bakmıyordu. Belki içinde hücrelerin olduğu bir manastırın parçası olabilirdi.

İlçenin idari merkezî Hozat'ın dalkavuk insanlarla dolu olduğunu söyleyerek uyarıda bulundu Mardiros Azad: Bazıları sırf konukları memnun etmek için Ermeni olduklarını bile söyleyebilirlerdi. *Agos* grubundan bazılarının tuhaf bir dille yaptığı sohbetler, parkta oturduğumuz sırada dikkat çekmişti ve genç insanlardan oluşan bir grup bizi yakınımızdaki masalarına çağırdı. Parlak yeşil bir elbise giymiş, açık tenli bir kadınla tanıştırmak istediler bizi. Saçları kızıla boyanmıştı. Malatyalı bir Ermeni'ydi ama bunu daha dört yıl önce, on yedi yaşındayken öğrenmişti. Bu Doğu Anadolu şehrinde bulunan bir İncil topluluğundan üç çalışanın beş İslâmcı genç erkek tarafından öldürülmesinden sonra ailesi özel polis koruması altına alınmıştı: Üç evanjeliğin ellerini ve ayaklarını bağlamışlar ve boğazlarını kesmişlerdi. Ancak polislerin evlerinin dışına yerleştirilmesiyle anne-babası ona Ermeni olduklarını anlatmıştı.

Bazen arkadaş çevresi içindeyken kendisine "Ermeni" dediklerini hatırlıyordu ama bunun şaka olduğunu farz edip üzerinde çok durmamıştı. Bir ateist olarak kendisini artık bir Ermeni olarak tanımlıyordu ve Batı Türkiye'de yer alan Manisa'daki üniversitedeyken inkârcı sınıf arkadaşlarıyla bir kez tartışmaya girmesine rağmen hiçbir sorunla karşılaşmamıştı.

O kimliğini yeniden kabul ederken diğerleri bunu reddediyorlardı. Tunceli şehrine yukarıdan bakan bir köyde yaşayan Tezkan ailesi, kökenlerini kabul etmelerine rağmen kendilerini artık Ermeni olarak görmüyorlardı. Zazaca konuşan kişiler olarak kendilerini Kürt sayıyorlardı. Köye vardığımda müstakbel dünürlerinin ailesini ağırlıyorlardı. Alevi Türk olan ailenin oğlu, Tezkan ailesinin çocuklarından en büyüğü Çağla'yla nişanlanmıştı.

"Büyüklerimiz Ermeni'ydi ama biz artık değiliz" dedi ailenin en yaşlı üyesi; Çağla'nın altmışlı yaşlarına gelmiş büyük amcası Ahmet. 1966'ya kadar Birleşik Devletler'deki akrabalarından mektuplar alırlarmış ama hepsini korkudan yakmışlar. Zaten Ermeniceyi anlayacak kimse de kalmamış.

1915'ten geriye hiçbir anı kalmamış ama aile 1938'de köy ağalarının toplanıp Halbori ve Leş derelerine atıldığını hatırlıyordu. Ahmet evinin dışındaki tarlada yürürken, bunları anlatarak uzaktan bize dereleri işaret ediyordu. "Soykırım hakkında bildiklerimiz kitaplarda okuduklarımız: Büyüklerimiz bize bu konuda bir şey anlatamayacak kadar korkuyorlardı."

Tezkan ailesini ziyaretim, aslında Dersim'in haritasını bulma planımda yaşanan beklenmedik bir sapmaydı. Yan yatmış bir film afişinin ebatlarında kapsamlı bir harita, belediye konağındaki lobide sergileniyordu. Bir tane istemek için binaya girdim. Girişte yer alan ve zabıtaların bulunduğu güvenlik ofisinde neşeli bir atmosfer vardı. Görevliler yaz mevsiminin ikindi vaktindeki durgun saatlerde gürültülü bir şekilde şakalaşıp gülüşüyorlardı. Biri hariç hepsi Dersimlilere benziyordu (beyaz tenliydiler ve burunları kemerliydi). Türk olan görevli diğerlerinden biraz uzakta, bacak bacak üstüne atmış ve sandalyesine geri yaslanmış bir vaziyette oturuyordu. Daha yaşlıcaydı ve keldi, gülümsemiyordu. Sokakta kimsenin dikkatini çekmeyecek bu adam bu kapalı mekânın içinde kendini belli ediyordu.

"Haritayı niçin istiyorsun?" Türk memur diğerlerinin aksine merak etmişti. Söylediğim şeylerin hiçbirine inanmadığından dişlerinin arasından bir şeyler homurdandı. Özellikle belli birine değil herkese söylüyordu: "Bakın ne kadar çok kalemi var" dedi başını sallayıp kalemlerle dolup taşan üst ceplerime işaret ederek. "CIA ajanı." Genç memurlardan biri kaşlarını çattı ve benim gibi mahcubiyetle gözlerini indirdi. Türk memur, oğlunun Bilgi Teknolojileri öğrencisi olduğunu söyledi. Ona Amerika'da iş bulabilir miydim acaba? Notları iyi değildi ve mesleğine çok ilgi duymuyordu ama ona iyi mesleki fırsatlar sunduğunu düşünüyordu.

Harita talebime yanıt beklerken bakışlarım, diğerleriyle göz temasına girmekten kaçınmak için ofisin üst duvarlarında gezinmeye başladı ve kaçınılmaz olarak boş alanda bulunan tek resme takıldı: Atatürk portresi. Dersimli memurlardan biri bunu gördü ve kollarını ateş edermiş gibi yaparak Atatürk'e doğru tuttu: "Bam!" Yaramaz okul çocukları gibi kıkırdayan suçlu ve somurtkan yüzünü görmeyi beklediğim Türk memur haricinde hepimiz gülmemek için kendimizi tuttuk.

Nihayet bir belediye çalışanı geldi. Dersimli memurlar Nuri Tezkan isimli Ermeni bir memuru arıyorlardı. Hatta harita almama yardımcı olmak için beni belediye başkanının ofisine o çıkarmıştı. Talep etmemiş olmama rağmen araştırmam için araba ayarlamaya da çalıştı. Belediye başkanı alaycı bir

şekilde güldü ve Tezkan'a gerçekten Ermenilerin soydaşlarını arayan bir diaspora Ermenisi için devletten destek almaya mı çalıştığını sordu. Adamla İngilizce konuştuğumdan Türkçe bilmediğimi farz etmiş olmalıydı. "Kim yolladı onu?" diye sordu başkan benden bahsederek: "Diaspora mı, Erivan mı?" Çaylarımızı bitirdik ve elimiz boş çıktık. Nuri beni bir taksiye bindirdi ve ailesini ziyaret etmem için yolladı.

Geri dönerken taksi şoföründen beni bildiği bir Ermeni köyüne götürmesini istedim. Çocukluk yazlarından bir köy hatırlıyordu. Fakat dolambaçlı dağ yollarından ve taşlara yazılmış PKK yazılarının yanından geçerek vardığımızda, tek karşılaştığımız şey mükemmel derecede düz olan ve ağaçlardan veya binalardan arındırılmış koca bir yaylaydı. Küçük bir çadırın dışında iki yetişkin adamla bir genç duruyordu. Türk ordusunun 1994'te Kürt İsyanı'na karşı giriştiği savaşta köyü dümdüz ettiğini söylediler. Burası onların memleketiydi ve sadece yazları kamp yapmaya dönüyorlardı. İçlerinde dört-beş Ermeni ailenin de olduğu nüfusu geri dönmemişti. "Ermeni kilisesinin üzerinde duruyorsun" dedi genç bana gözlerini güneşten kısarak. Yere çizilmiş bir hayalet gibi kilisenin ana çizgilerine işaret edinceye dek ne dediğini anlamadım.

O ikindi vakti Dersim'den çıkmak için otobüs bileti almıştım. Garajdan, eğimli sokağa doğru dönerken, dar bir kapının üzerinde bir kadın kültür derneğinin levhasını fark ettim. Bir önseziyle içeri girdim. Gerçekten de Alman çıkan Alman görünümlü bir adam ile Dersimli kız arkadaşı derneğin başkanıyla neşeli bir sohbet içindeydi. Başkan enerjiyle ve canlı bir mizaçla dolup taşan, şahin burunlu ve şahin gibi gözleri olan ufak tefek bir kadındı. Alakalı olmasa bile beni sorunsuzca tartışmalarına dahil ediverdi.

Aradığım haritadan elinde vardı ama böyle kocaman bir rulo kentte dikkat çekeceği için onu küçük parçalara kesmek istedi. Fakat kesmemesi için yalvardım. Yine de harita belli bir muameleden geçmek zorundaydı. "Burası Dersim" dedi kalın siyah bir keçeli kalemle Tunceli'nin üzerini çizerek. Büyük harflerle yazılmış TÜRKİYE başlığını yırttı ve büyük ve kalın harflerle "DERSİM" yazdı.

"Ermeniler nerede?" diye çıkıştı bana. Neden mücadeleyi bıraktıklarını bilmek istiyordu. Yiğitliğimi kanıtlamak için alana geri dönmeliydim.

Boyumun yarısı kadar olan dürülmüş haritanın, asker ve polisin yoğun olduğu şehir sokaklarında bakışları üzerime çektiğini fark ettim. Kadın kültür derneğinin olduğu dar sokağın karşısında müstahkem bir askerî mesken veya bir tür karargâh vardı. Işıktan korkmayan dev hamamböceklerini andıran hafif zırhlı araçlar sürekli devriye geziyorlardı. Kafesli ön camları ve pencereleriyle Kuzey İrlanda'nın Land Rover Tangilerini andırıyorlardı. Bazılarının tepesinde taret de vardı. Haritanın kendisi değil de kültür derneğinin başkanı tarafından yapılan düzenlemeler kaygı veriyordu bana. Bir kırtasiye dükkânında sahibi,

Atatürk posteri istemek için dikkatini televizyondaki futbol maçından ayırmasına sebep olmama kızarak bana kapıyı gösterdi. Haritayı sarmak için kaplayacak bir şey arıyordum. Ardından belediye binasının hemen dışında bulunan kulübe büyüklüğündeki bakkala yürüyüp bir adet *Hürriyet* gazetesi aldım.

"Sen Ermeni misin?" diye sordu esnaf gülümseyerek. Bir tuzak gibiydi. Terliyordu ve gergindi, benden kısa ve tombul bir adamdı. Keldi ve gür bir bıyığı vardı. Ancak o anda siyah deri ceket giymiş, gözlerini bana diken ve görünüşünden oralı olmadığı anlaşılan genç adamı fark ettim. "Evet, Ermeni'yim" diye cevap verdim. "Ben de Ermeni'yim" diye bağırdı heyecanla. "Ama o pis bir Türk!" dedi iki eliyle deri ceketli adama işaret ederek ve "pis" sözcüğünü özellikle vurgulayarak. Acemiliği beni germişti çünkü takip edildiğim ortadaydı ve bu da tipik bir tuzak kurma örneğiydi ama yine de polisin bu dükkâna gireceğimi nasıl tahmin ettiğini ve dükkân sahibine bana komplo kuracak sözleri iletmek için ne ara vakit bulduklarını merak ediyordum.

"Hayır, Türkler ve Ermeniler kardeş" diye yanıt verdim gülümseyerek. Dükkân sahibinin rahatladığını da görüyordum: "Evet, evet, öyle değil mi ya?" Hiç gülümsemeyen siyahlı adam, ulusların kardeşliğine inanmıyordu ve beni neyin Tunceli'ye getirdiğini sordu. "Müzik festivali" dedim. Görünüşüne bakıldığında gerçekten Ermeni olması muhtemel dükkân sahibinden onaylar bir ses geldi. Siyahlı adam Erdoğan hakkında ne düşündüğümü sordu. Başparmağında bile olan çok sayıda gümüş yüzükten bazılarını çıkardığını ve biraz onlarla oynadıktan sonra geri taktığını fark ettim. Bu bir kod mu acaba diye merak ediyordum. Yine de öyle amatörceydi ki aptal yabancı rolünü oynamaya karar verdim ama sonra üniformalı bir polis sigara almak için içeri girdi ve dükkân sahibi tekrar terlemeye başladı.

Polis oyalanmayı sürdürürken adam Erdoğan'la ilgili sorusunu tekrarladı. Bu isimde bir müzisyen hatırlamıyordum. "Hayır, o başbakan" dedi: "Başbakanımız." Bildiğim bir futbol takımı değildi çünkü futbolu seviyordum ama çok da değil. Biraz sabırsızlıkla ve belki de ikna edicilikten uzak numaram nedeniyle dükkân sahibi siyasi bir lider hakkında bir şeyler söyledi. Ben de siyasetten hiç anlamadığımı söyledim. Beraber fotoğraf çekilmeyi önerdim: Esnaf bana telaşla bakıp başını iki yana sallarken polis ve siyahlı adam fısıldayarak konuşuyorlardı. Polis çıktı ve ben de ikilinin elini sıkıp arkasından takip ettim. Acele etmeden otele geri yürüdüm ama ellerim titriyordu.

Ertesi sabah yokuştan inerken belediyedeki memurlara denk geldim. Dersimli zabıtalarla onların birkaç adım arkasından gelen Türk memur çıktı karşıma. Dersimliler bana aileden biri ve eski bir dostmuşum gibi sarılıp yanaklarımdan öptüler. Türk olanla el sıkıştık ve biraz tereddütlü bir şekilde kucaklaştık. Garajda yalnızca ben ve ikinci bir kişi Erzurum otobüsünü bekliyordu: Gür sakallı Sufi bir derviş. Kırmızı ipek kuşağı ve yeşil ipekten kafa

bandıyla karate üniformalarını andıran beyaz bir takım giyiyordu. Bir hediyelik eşya dükkânının kapı pervazında, Diyarbakır'da popüler olanlara benzeyen küçük duvar kilimleri vardı: Seccade ebatlarındaki kilimlerde İmam Ali, Seyit Rıza, Marksist-Leninist devrimci Deniz Gezmiş ve Che Guevara'nın fotoğrafları vardı ama hiçbirinde Atatürk yoktu.

* * *

Kadın kültür derneğinin başkanının beni teşvik ettiği gibi üç yıl sonra Dersim'e geri dönüp dağlara çıktım ama silahla değil. Diğer yolcularının hepsini indirdiğinden minibüs, açık yeşil ve mat renklerle bezenmiş, ağaçsız, engin bir yayladan son sürat geçerek Mazgirt ilçesinin çeperlerine ilerliyordu. Bir koyağın kenarındaki bir köyde bıraktı beni. Siyah takım elbiseli ve yine siyah şapkalı bir adam beni, soykırımdan kurtulmuş bir ailenin oğlu olan yetmiş yedi yaşındaki Hüseyin'in evine yönlendirdi ve yürüyüp gitti. Gidişiyle sokaklar tamamen boşalmış oldu. Türkiye'nin her yerinde olduğu gibi bu köyün sakinlerinin çoğu da kışlarını İstanbul, İzmir veya diğer büyük kentlerde geçiriyorlar ve sıcak mevsimlerde dönüyorlardı.

Hüseyin'in kızının yüzündeki şaşkınlık, yerini hoşnutsuzluğa bıraktı. İkisi de şaşkın ve rahatsızdı, babası afallamış bir halde yüzünü bana çevirdi, telaşlıydı ve onu nasıl bulduğuma şaşırmış haldeydi. Ortak tanıdıkların isimlerinden hiçbiri onu yatıştıramadı. "Babam daha yeni kalp krizi atlattı ve rahatsız edilmemesi gerek" dedi bana kızı. Çay getirirken hâlâ somurtuyordu ve çayımı bitirdikten sonra tazelemedi. Kızaran ve göğsü kabarıp inen adam benimle bir kez olsun konuşmadı.

Köy terk edilmişti. Bir evin penceresinin altında Ermenilere has yoncalı bir haç oyması vardı. Kapıyı çaldım ama kimse yanıt vermedi. Bağırmalarımdan sonra ikinci katta bir pencere açıldı ve bir adam dışarı eğilip beni içeri davet etti. Yeni evli bir çiftti ve Tunceli Üniversitesi'nde öğrencilerdi. Bir zamanlar aile evimde de asılı olan "Ağlayan Çocuk" resminin bir reprodüksiyonu, odaya hâkim bir konuma asılıydı. Genç adam güldü: Babası arkasına bir Atatürk portresi iliştirmişti ve 1990'larda kontrgerillaların evleri bastığı dönemde tabloyu ters çeviriyordu.

Köyde dört Ermeni ailenin olduğunu ama hiçbirinin bunu açıkça kabul etmediğini söyledi bana çift. Yaşlı Hüseyin'in eski kuşaklardan biri olduğunu söylediler ama artık korkacak bir şey yoktu ve yerliler onları asla rahatsız etmiyorlardı. Çiftin tanıdığı bir şoför kısa süre içinde beni almaya gelecekti.

Şoför yarım saat uzaktaki köyünde, komşularından ikisinin asimile olmuş Ermeniler olduğunu söyledi, Alevi olduklarını ima ederek. Hâlâ aralarında korku duyanlara rastlamama gerçekten şaşırmış gibiydi. "Ama neden ki?" diye soruyordu sürekli. Israrı üzerine öğle yemeğini evinde eşiyle birlikte ye-

dim. İkisi de iri yapılı ve açık tenliydiler. Öncesinde beni misafir etmiş genç çift gibi sarımsı saçları, düz burunları ve berrak gözleri vardı. Erken Kelt döneminde taşa oyulmuş yüzleri andıran nazik çehreleri vardı. Beni yolladığı ilk evde yaşayan aile onlara hiç benzemiyordu: Boyları daha kısaydı, beyaz tenli ve siyah saçlıydılar, burunları kemerliydi. Beni çok sıcak karşılasalar da Ermeni olduklarını inkâr ediyorlardı. Atalarının İran'dan geldiğine inanıyorlardı. "Horasan" dedi aralarından biri.

"Neden korkuyorlar ki?" Ona gördüklerimi anlatınca kafası karışmıştı. Bir yandan da bana, ordunun yakınlarda temizlediği harabelerden topladığı sütun ve mezar taşı parçalarını dizdiği tarlasını gezdiriyordu. Askerler köyün sakinlerine kalıntılardan istediklerini almalarını yoksa hepsinin yok edileceğini söylemişlerdi. Üzerinde tuhaf bir yazının kazıldığı, ufak bir at heykeli vardı. Hozat yakınlarındaki İn köyünün dışında bulunan mezarlıktakilerin aynısıydı: Üzerine kazınan yazılar runik ve Ermeni alfabesinin karışımı bir şeye benziyordu ama Devanagari veya diğer Hint alfabeleri gibi yukarıdan aşağı inen satırlarla yazılmış dikey işaretlerdeki karakterlerin tekini bile anlamak imkânsızdı. Kuzey Ermenistan'da bulunan bir Ezidi mezarlığında, üzerinde yazıların olmadığı, benzer ve at biçimli mezar taşları vardı.

Şansımızın yaver gitme ümidiyle minivanına atlayıp on dakika uzakta yaşayan diğer Ermenileri görmeye gittik. Ev tanıdık geliyordu ve sarı duvarlı koridoruna adım attığımda gözlerim, Ali ile On İki İmamın bana Son Akşam Yemeği hatırlatan resmini aradı. Arzu'nun evine dönmüştük. Onu ziyarete gelmiş iki Alevi arkadaşı ve hamileliğinin ileri aşamasındaki kız kardeşiyle birlikte sedire kıvrılmıştı. Kardeşi bir yıl önce Alevi bir komşularıyla evlenmişti. İlk tanıştığımızda kızlar Avrupa'ya taşınan akrabaları gibi Ermenilerle evlenme ve neticede Kilise'ye dönme umutlarını ifade etmişlerdi. Mardiros Azad'ın 2010'da varlıklarını açığa sermesinden bu yana Dersimli Ermeniler uzun bir mesafe katetmişlerdi ama onları soykırım ve 1938 katliamlarının yanı sıra Türkiye'deki Ermenilerin yaşamını bir yüzyılı aşkın bir süredir tehdit eden örtük ve gerçek şiddetten kurtulmalarını sağlamış düzeni bozmaktan da sakınmaya devam ediyorlardı.

Kendisini ertesi sabah Tunceli'nin merkezinde işlettiği bir barda ziyaret ettiğimde "Sahiden, neden korkuyorlar?" diye tekrar etti Fevzi retorik bir maksatla. "Hrant'ı öldürmelerinin üzerinden daha kaç yıl geçti?" Ermeni bir Alevi olarak kendisini daha iki yıl önce saklamayı bırakmıştı ama diğerlerinin temkinli davranmasını anlıyordu: "Hâlâ nedenini merak ediyorlar."

Dedesi Hüseyin, Şıksoluydu. Terzi olan Hüseyin, ağaların kullandığı ve kumaş dedikleri beyaz mantolar yaparmış. Dedesinin çok sık seyahat yapmayı gerektiren işi sayesinde Fevzi, Dersim'in coğrafyasına aşinaydı. Fevzi, yakınlarda Kanoğlu isimli ilginç bir köy olduğunu söyledi. Yerlileri Kur-

mancî ve Türkçe konuşuyorlardı ama ne Kürt ne Türk ne de Zazaydılar. Dahası herkes onları Ermeni olarak bilmelerine rağmen kendilerini öyle saymıyorlardı.

Fevzi'nin babası yani ağalara palto yapan adamın oğlu kasketine uygun açık renkleriyle Batı tarzı bir palto giyiyordu. Üzgün mizaçlı bir adamdı. Konuşmasında hiç coşku yoktu ama suskun da sayılmazdı. Dedesi Hagop 1915'ten önce ölmüştü ve Ermeni ismini bilmediği babası Hüseyin bilmedikleri koşullar altında sağ kurtulmuştu.

Fevzi'nin babası zaman zaman cemevinde perşembe dualarına katılıyordu. "Ermenilerin dini bizimkinden iyi" dedi Fevzi'nin babası. "Ortak insanlığımızdan yanayım ama kendimi en yakın hissettiğim Ermeniler."

Şıkso ağırlıkla Ermenilerin bulunduğu bir köydü ve orada büyürken bir dolu Ermeni arkadaşı olmuştu ama hiçbiri bunu kabul etmiyordu. Alevilerin *Xeleş* denen kutsal günü ile Ermenilerin Yeni Yıl Bayramı *Gağant*'ı kutluyorlar, bu bayramlarda kapı kapı gezip şeker, meyve ve elma topluyorlardı. Ayrıca Dersim'de Alevilere ait olan ve Mart ayında baharın gelişini işaret eden Kara Çarşamba denen bir bayram kutluyorlardı. Genç yaşta ölen annesi yumurta boyadıkları bir bayramdan bahsetmişti ama artık kutlamıyorlardı. Bunun Paskalya olduğunu bilmiyordu. Fakat ismen olmasa bile kırk gün süren geleneksel Paskalya orucu ve perhizini biliyordu.

Fevzi'nin mekânının müdavimlerinden genç bir kadın, bana ailesinin Ermeni olduklarından şüphe ettiğini anlattı. Annesi eski aile evraklarının arasında tuhaf bir mektup bulmuştu. Ermeni alfabesiyle ve dört dilin tuhaf bir kombinasyonuyla yazılmıştı: Ermenice, Zazaca, Kurmancî ve Türkçe. Hozat'ın lehçesel ifadeleri kullanılarak kaleme alınmıştı. Anlaşılmaz bir yazı olduğundan bunun bir kod olup olmadığını merak etmişlerdi. Mektubun tarihi 1939'du ve hapishaneden yollanmıştı: Erzurum'da mı, yoksa Sivas'ta mı damgalandığını hatırlamıyordu. Bir yıl önce yaşanan Dersim katliamından sonra siyasi bir mahkûmun yolladığı bir mektup olabilirdi. Annesi mektubu deşifre etmeleri için *Agos*'a yollamıştı ama sonrasında gazeteden biri onlara mektubun kaybolduğunu söylemişti. Bu Rosetta mektubunu* kaybetmiş olmanın üzüntüsüyle kalbim zaten kanarken, bana postayla yollamadan önce fotokopisini veya fotoğrafını çekmediklerini söylediler.

Ölmek üzere olan ve genç nesillerin sadece uzak çocukluk anılarından veya büyüklerinin öykülerinden hatırladığı bir gelenek olan *Gağant* kutlamalarına nerede katılacağımı ne Fevzi ne de barında bulunan yerlilerden biri biliyordu. Genel görüş birliği şansımı Hozat'ta veya çevre köylerden birinde denemem gerektiği yönündeydi.

(*) Rosetta Taşı'na bir gönderme. Mısır'da kazı esnasında bulunan bu taş üç tapınağa gönderilmek için üç farklı dilde yazılmıştı – e.n.

Dört bin altı yüz sakinli bir kent olan Hozat'a girer girmez beni bir tepenin bayırına yazılmış dev bir yazı karşıladı. Tüfeğini kaldırmış bir askerin çizgileriyle birlikte Önce Vatan diyordu. Adıyaman'daki Nemrut Dağı'ndan bu tepeye, dağlar hep propaganda amacıyla kullanılıyordu ama bugün Kommagene'nin Helenistik sanatından çok gerilere gidilmiş, yerlerini en kaba halleriyle büyütülmüş duvar yazıları almıştı.

Kış güneşiyle daha da soluklaşan Hozat belediye binasındaki ofiste nereden kaynaklandığı belirsiz bir rahatlık vardı. Ofiste belediyenin memurlarından biri yakınlarda *Gağant* kutlamalarının yapılıp yapılmadığını öğrenmek için telefon açmaya başlamıştı. Yardımcıları odadan çıkınca "Ben de Ermeni'yim" dedi. Bir devlet binasında, hele hele bu denli küçük bir ofiste bunları konuşmanın pek iyi bir fikir olmadığını ima ederek daha fazla konuşmayı reddetti. Zaten konuşacak çok da bir şeyin olmadığını ekledi çünkü kökenleri dışında çok az şey biliyordu. Çoğu insan kendi hikâyesini kaybetmişti.

"Şu dağların dili olsaydı..."

"Dağlar konuşmaz, biz konuşmak zorundayız" diye karşılık verdim.

Yanıt vermedi ve ahizeyi bir kez daha kaldırdı. Yaptığı aramalar meyvesini vermişti. İn köyü o akşam *Gağant*'ı kutlayacaktı. Yerlilerin Rumi hesabı dedikleri eski takvimle 14 Ocak'ta Ermeni Yeni Yılı'nı kutlayacaklardı. Kısa süre içinde İnli bir taksi şoförü beni alacaktı. Ofisinden ayrılmadan önce kırlaşmış kıvırcık saçları ve gri gözleri olan belediye memuru bana şöyle dedi: "Ben Ermeni'yim ve Ermeni olduğumu *biliyorum*."

Taksi şoförü dönüp dolaşıp Türkiye ekonomisinin vahim halinden bahsederken etrafımızdaki sıradağları yeni bir gözle seyrediyordum. Belediye çalışanının beylik lafı gözlerimi dağların yaşamına ve hikâyelerine açmıştı. Keşke biri onları jeolojisinden tarihine okuyabilseydi çünkü yaprakları dökülmüş ağaçlarında kış uykusuna yatmış hayvanlar da canlıydılar. "Şu dağların dili olsaydı..." Fakat dağlar konuşmazdı. Konuşmayı bize bırakmışlardı. Dağlar canlı değildi veya canlıydılar çünkü sırf taştan oluşmuyorlardı. Aynı zamanda onlara hayat ve ses veren bitkiler, hayvanlar ve insanlardan oluşuyorlardı. Dağlar cansız değildi, hele Dersim'de hiç değildi. Üç yıl önce Hozat civarında bir uçurum sırasının yanından geçerken şoför "Ermeni Kayaları" diye işaret etmişti. 1915'te onları ölüme gönderen taşlar olarak kullanılmışlardı. Koyak 1938'de Dersimli Alevilerin katliamında yeniden kullanıldıktan sonra bile ismi varlığını sürdürmüştü.

Duvarlarının üst tarafına, yeşil tuniğe sarılı ve İsa gibi görünen İmam Ali'nin iki eş fotoğrafı asılı olan ufak bir kahvehaneye girdik. Kaçınılmaz bir şekilde Dersim'in infazcısı Atatürk de oradaydı. İslâm karşıtı damarı nedeniyle Aleviler arasında güçlü bir takipçi kitlesi vardı. Hayranları arasında savunulan yaygın bir teze göre Atatürk o dönemde hastaydı ve 1938'in suçunu

halefi İsmet İnönü'ye atıyorlardı. Erkekler iskambil kâğıtlarıyla Türkçe Süper Elli Bir denen bir oyun oynuyorlardı.

İn'de *Gağant* sabah vakti, çocukların gruplar halinde kapı kapı dolaşıp, ufak dizeler okumalarıyla ve Noel şarkılarının muadili ilahiler söylemeleriyle başlamıştı. Çocuklara meyveler, şekerler ve oyuncaklar veriliyordu. Geçmişte kostümler giyiyorlardı ama artık bunu yapmıyorlardı. Şoför eşiyle iki küçük çocuğunu ve birkaç başka kişiyi arayıp benim için kahvehaneye getirtti. Kahvehaneye bakan adam, hepsi ürkek ve kafası karışmış bir halde bakınırlarken, onlara şeker dolu bir kese vererek fotoğraf çekmem için fırsat yarattı.

Siyah şapkalı bir adam elinde bağlamasıyla duvara sırtını vererek oturmuş, İmam Ali hakkında bir şiir okuyordu. İskambil oynayanlar da ara sıra dinlemek için başlarını çeviriyorlardı. Ardından âşık, bağlama eşliğinde Zazaca hızlı ritimli türküler okumaya başladı. Araya ağır bir tavırla okuduğu dizeleri serpiştiriyordu. Aleviliğin İslâm'ın en saf hali olduğunu söyledi; bu toprağın eski sakinlerini onurlandırmak için Ermenilerin *Gağant* Bayramı'nı Rumi takvime göre kutluyorlardı.

"Şu Ermeni." Ozan alaycı bir gülüşle yalnız başına oturan tek adama işaret ediyordu. Sırtı pencereye dönük bir halde bir banka yığılmıştı. Elindeki çoban değneğiyle, girişe en uzak duvarın karşısında oturmuştu. 60'larında bir bekâr olan adam köydeki tek Ermeni'ydi. Üzgün görünüyordu. Bundan dolayı tüm fotoğraflarda yalnız çıkmasın diye ozandan yanına oturmasını ve konuşmasını rica ettim. Ozan ufak bir kahkaha patlattı ve bunu orada oturan diğer adamlardan suç ortaklarının gülüşleri takip etti. Ama isteğimi kabul etti ve çobanla konuşur gibi yapmaya başladı. Ancak Ermeni uyumlu davranmıyor ve sınıfın zorbalığa uğrayan çocuğu gibi sürekli kaşlarını çatmış, korku dolu gözlerle merceğe bakıyordu. Hafif bir rahatsızlık onu etkiliyor gibiydi.

Adı Hüseyin'di, Hüseyin oğlu, Hüseyin torunu Hüseyin. Hıristiyan bir Ermeni olduğunu söylemesine rağmen dedesinin isminin Hüseyin olduğunda ısrarcıydı. Bir Hıristiyan için sıra dışı bir isimdi bu. Çoban olduğunu ve başka bir şey bilmediğini söyledi. Soykırım sırasında babası beş-altı yaşlarındaydı. Katliamda anne-babası ve beş kardeşini kaybetmişti. Başları kesilmişti. Dedesini bir aşiret öldürmüştü ama aşiretin ismini söyleyemiyordu. Annesi de Ermeni'ydi ve adı Besia'ydı. Diğer adamlar ara sıra konuşulanları işitmek için yüzlerini dönüyorlardı ama oyunun başından hiç kalkmıyorlardı.

Çobanın babası 1938 Dersim katliamından da sağ kurtulmuştu. "Havadan saldırdılar" dedi Hüseyin. Köyün ağalarını öldürmüşler ama sakinlerin çoğunu kendi hallerine bırakmışlardı. Ağalar vurulmuşlar veya koyaklardan aşağıya atılmışlardı.

Âşığın arkasında sıra halinde dizilen insanlar, bir yeraltı kaynağından ufak bir göle karışan dere yanından köyün dışındaki koruluklardan birinin açık-

lığına doğru yürüdüler. Gece çökmüştü. Tahta ve traktör tekerleklerinden oluşan koca bir ateşten, ağaçlar kadar uzun alevler çıkıyordu. Ağaçların halka oluşturduğu alanda eğlenmeye gelen insanlar toplandıkça kayaların kuytu yerlerinde ince mumlar yakıp onları doğal birer mabede çeviriyorlardı. Vurmalı çalgılar dışında hiç müzik yoktu. Sıra halinde kol kola girmiş erkekler ve kadınlar âşığın çaldığı davulun temposuyla halay çekiyorlardı. On beş yaşında bir kız gruptan çıktı ve diğer halay çekenlerin oluşturduğu yarım dairenin ortasında kendinden geçmişçesine dans etmeye başladı. Kalçalarının ritmik hareketleri tokmağın darbelerine tılsımlı yılanlar gibi tepki veriyordu. Kızla davulu arasındaki ortaklığa kendisini kaptıran âşık "Bu gece evlenmek istiyor" dedi. Bir yandan da halay sırasındaki erkekler yere ayaklarıyla vuruyor ve kadınlar elleri havada dönüyorlardı. Parmaklarıyla alevlerin dansını taklit eden dalgalanma hareketleri yapıyorlardı.

Gece yarısından kısa süre sonra odun ateşi sönmeye yüz tutarken ve mumlar kayaların üzerinde erirken taksi şoförü ve diğer adamlar evlerin çatılarına çıktılar. Her biri tekrar tekrar kullanılan plastik şişelerden oturdukları evlerin bacalarından aşağı su döktüler. "Zemzem suyu, cennetten geliyor" diye açıkladı taksi şoförü. Sözümona su Mekke'deki Zemzem Kuyusu'ndan geliyordu. Bu kuyu, İslâmi gelenekte İbrahim'in oğlu İsmail'in susuzluktan feryat ettiği döneme kadar geri uzanan mucizevi bir çeşme olarak görülüyordu. Dersimli Alevilerin belki de yalnızca İn köyünde ve Ermeni Kilisesi'nin Rumi takvime göre kutlanan bir şenliğine yaptıkları sinkretik bir ilaveydi bu. Gecenin karanlığıyla örtülmüş, at biçimli mezar taşlarıyla dolu mezarlığın yanından geçip gittik.

Aynı taksi şoförü beni İn'den götürdü ama öncesinde ailesinin yanına, beni içkiler ve tatlılarla kutlamaya katılmam için davet ettiği yere uğradık. "Şu benim oğlan kuş beyinli" diye takıldı babası. "Bu köyden çıkmasını, İstanbul'a gitmesini ve Ermeni bir ustadan zanaat öğrenmesini söyledim." Arabayla giderken şoför cep telefonunu çıkarıp bana Sivas'tan bir arkadaşıyla kazıp çıkardığı Bizans *solidi*'sinin(altın sikke) fotoğraflarını gösterdi. Benden hiçbir tepki gelmeyince önümüzde, Tunceli'ye giden ıssız otobanda devriye gezen üç zırhlı polis cipinin oluşturduğu konvoyu görünceye dek sessizliğe gömüldü. Sabahın neredeyse üçüydü. "Şunlara bak, köpek sürüsü gibi geziniyorlar" dedi şoför.

* * *

Mardiros Azad'ın beni tanıştırdığı gazeteci meslektaşım Hayati, "Fransız gemimiz yok ama hiç olmazsa Fransız marka arabamız var" dedi Musa Ler'li Ermenileri kurtaran Fransız gemileri ve Dersim'deki Ermenileri ararken kullandığımız Peugeot marka arabası üzerine ufak bir ironi yaparak.

Birkaç gün önce Tunceli'deki Seyit Rıza heykelinin yanında buluşmuştuk. Bir tanıdık onu görmüş ve o da yanımıza katılmıştı: Bu adam PKK'nın kurucu üyelerinden biri olan ve rivayetlere göre Öcalan'ın sevgilisi Sakine Cansız'ın kuzenlerinden biriydi. Kürt gerillaların tüm diğer üyeleri gibi Cansız'ın da Ermeni olduğu söyleniyordu. Fakat kuzeni bunda belli bir doğruluk payı olduğunu söyledi. "Babaannemiz Ermeni'ymiş" dedi bize. "Soykırım zamanında beş yaşındaymış ve elbette Sakine de Ermeni soyunu biliyordu." Ne var ki Sakine'nin bununla veya Ermeni tarihiyle nasıl ilişkili olduğunu bilmiyordu. "Onu her şeyden çok Kürt irredantizminin harekete geçirdiğini söylemek söz konusu dahi edilemez" diye bir açıklama yaptı.

Sakine, Ocak 2013'te, Paris'teki Kürdistan Enformasyon Bürosu'nda iki militan Kürt kadınla birlikte infaz edilerek öldürülünceye dek ismen bilinen biri değildi. Suikastın arkasındaki esrar perdesinin aydınlatılamaması, komplo teorilerinin bol olduğu bir ülkede, hükümet ile PKK arasındaki pazarlıkları bozmaya çalışan derin Türk Devleti'ndeki "karanlık güçlerden" isyankâr hareket içindeki hesaplaşmalara uzanan farklı farklı teorilerin çoğalmasına katkı yaptı.

Peugeot uzaktaki dağların, iki yanını çevirdiği düz bir arazide son sürat ilerliyordu. Dümdüz giden otoyolda, karşı yönden hızla geçip giden ve yan arabaları olan iki motosiklet haricinde tek başınaydık. Dersim'in tamamı Ermenilerden oluşan en az altı köyünden birine, H.'ye varmıştık. Hayati biraz yürümek için arabadan çıktı ve beni on altı hanelik köyde görülebilecek tek kişiyle, Emin'le baş başa bıraktı. Avluda eski bir sedirde oturuyordu. Bakışları bir yerde kaybolup gitmişti ve ona yaklaşıp selam verdiğimde bile gözlerini çevirmedi.

Emin, Mart 2004'te oğlu İmam'ın onu almaya gelen iki yabancı tarafından vurulmasına tanık olmuştu. Eski bir TİKKO militanı olan İmam direnmişti. Mardiros gibi Mirakyan aşiretinin üyeleriydiler. Dersim'de geriye kalmış tek Ermeni aşiretinin fertleriydiler. Emin'in babası büyük İmam da özel harekâtçı bir komando tarafından öldürülmüştü ama başkası sanıldığı için öldürüldüğünü düşünüyordu. Militanlık yıllarını uzun süre önce arkasında bırakmış oğlunun başına da aynısı gelmiş olabilirdi.

Burası aynı zamanda Aysar'ın köyüydü. TİKKO bünyesinde savaşmış ve sonra Kuzey Avrupa'ya sürgüne gitmiş Ermeni bir tanıdığımın eşiydi Aysar. Batı'nın güvenli ortamında eşinin saklı Ermeni kimliğini neden gizli tuttuğunu anlamak için aklıma hiçbir sebep gelmese de onu Kürt olarak tanıtmıştı.

Emin'in evinin dışında bir zamanlar adını hatırlamadığı bir Ermeni kilisesi vardı. Şimdi bir moloz yığınına dönüşmüştü. Yerinde alçak bir resifle çevrelenmiş dev bir kaya parçası vardı. Çevrili alanda bazı taşların altında iki kaplumbağa yaşıyordu. Büyük olan beni görür görmez başını kabuğuna çekti. Onları tuttuğumda ikisi de ağır ve kesik bir şekilde soluyordu. Emin kilisenin çocukluğunda zaten yıkık olduğunu, muhtemelen 1915'te yok edildiğini

söyledi. Molozların tepesinde sarı ve ince mumların erimiş kalıntıları vardı. Her cuma gecesi Alevilerin mum yaktığını söyledi.

Kilise yıkıntılarının dışında iki yüz yıllık bir dut ağacı vardı. Emin üç muskat ağacı dikmişti. En yaşlıları 1959'a kadar geriye gidiyordu. Gölgelerinin altında oturduğumuz diğer ikisi on beş yaşındaydılar. Ermeni evlerinin geleneksel çifti olan dut ve muskat ağaçları, din değiştirmelere ve kimliğin diğer özelliklerinin yitirilip gitmesine rağmen varlıklarını sürdürüyordu.

1926'da bu köyde doğan Emin askerliğini 1949'da yapmış, Antep'teki süvari birliğinde hizmet vermişti. Karşılıklı sustuğumuz ve arada ufak diyaloglarla bölünen o iki saatlik süre zarfında, atalarımın aslen nereli olduğunu sorunca bir sebepten ötürü yumuşayıverdi. Dedelerimden birinin Kilisli olduğundan bahsedince askerliğinin 28. ayında o kente at sırtında yaptığı yolculuğu hatırlamıştı.

"Babam Ermeni'ydi" dedi Emin. Büyükleri "Ermeni kırımından" çok önce Alevi olmuştu. Soykırımı nadir kullanılan bir sözcükle anmıştı. Sonra ayağa kalktı ve onları korkuttuğumda kaplumbağaların yaptığı gibi kesik nefeslerle, ağır ağır evine yürüdü.

* * *

Zabıta Asaf'ın atölyesini kanuna aykırı gürültüler nedeniyle mühürlediği için boş zamanı vardı. Hayati'nin Fransız marka arabasıyla yaptığımız keşif gezisindeki ikinci durağımızdı burası. Asaf dükkânının, Ermeni ataları yüzünden kapatıldığına Hayati kadar ikna olmuş değildi, daha ziyade komşuları arasında atalarıyla ilişkili olmadığını ima ettiği, açıklanmayan şikâyetler nedeniyle bir husumet oluştuğunu düşünüyordu. Karma nüfuslu bir köydeydik. Hepsi Aleviliğe geçmiş olsa da sakinlerinin sadece belli bir kısmı Ermeni kökenliydi.

"Biz de Ermeni'yiz ama bunu kabul etmiyoruz çünkü Ermeni değiliz artık, Müslümanız." Asaf'ın kız kardeşi Zelal, biraz karmaşık bir akıl yürütmeyle bunu ikna edici bir şekilde açıklamaya daha hevesliyken Asaf kökenlerinin kaçınılmazlığı konusunda daha rahattı. Ermeni olduklarını gösteren hiçbir kanıt yoktu ama Ermeni olmayan komşularının çocukluk anılarına kadar geri giden ve daha da gerilere uzanan iddialarını kabul ediyorlardı çünkü aileleri Dersim'e Erzurum'dan gelmiş ve 19. yüzyılın sonunda Dzeranik köyüne yerleşmişlerdi. Soykırımdan önce din değiştirmiş olabileceklerini düşünüyorlardı.

Asaf'ın kayınvalidesi de ilk kattaki balkondaydı. Sessizce sigara içiyordu: "Annem de Ermeni'ydi" dedi Edibe, damadı ve kızının şaşkın bakışlarını üstüne çekerek. Annesi Kumru ve babası Haşan 1938 katliamlarında öldürüldüğünde iki yaşındaydı. Üç günlük kız kardeşiyle birlikte Laç Deresi'nden atılmışlardı. Ninesi onu gizlemişti ve amcası büyütmüştü. Edibe'nin amcası 1940'ta askere gitmeden önce onu ölmüş annesinin ismiyle yeni doğmuş kızı

olarak kaydettirmişti. Bu sebeple Edibe kimliğinde yazandan daha yaşlı olduğuna inanıyordu. "Amcam bir baba gibiydi ama bana her zaman 'yeğenim' dedi ve ben de ona hiç 'baba' demedim, oysa tek bildiğim babam oydu" dedi. "Sadece gerçek babamın Hasan olduğunu ve nasıl öldürüldüğünü biliyorum, başka hiçbir şey bilmiyorum."

Edibe, Ermenilerin yüzyılı aşkın bir süredir başka yerlerden bu köye geldiklerini söyledi. Annesi Kumru, Hasan'la evlenmek için Tercan'dan gelmişti ve diğer Ermeniler Erzurum'a bağlı Tıtenik ve İspir'den gelmişlerdi. Edibe 1995'e kadar Erzincan, Kemaliye'de yaşayan bir Ermeni ailesinin yanında on beş yıl hizmetçi olarak çalışmıştı: Arto ve eşi Maranik, oğulları Stepan ve Hagop'un yanında. İstanbul'a taşınmalarından sonra izlerini kaybetmişti. Hıristiyan isimleri olsa da Edibe bu ailenin Alevi topluluğunun parçası olduğunu söyledi. "Hz. Ali'yi seviyorlardı ama Hz. Muhammed'in ismini hiç ağızlarına almıyorlardı" dedi. Sonrasında, en azından görünüşte olsa da İslâm'a geçmiş olmaları gerektiğini çünkü babayla oğulların sünnet yaptırmak zorunda kaldıklarını anlattı. "Bundan pek hoşlanmamışlardı, o yüzden Alevi olduklarını söylemişlerdi." Güldü. "İstanbul'a gitmelerinden sonra bir daha haber alamadım onlardan."

"Eski hikâyeler" diye mırıldandı. "Ben, Ermeni miyim? Bilmiyorum ama tek ailem o olmasına rağmen amcam bana hiç 'kızım' demedi ve ben de ona asla 'baba' diyemedim."

"Bunlar eski hikâyeler" diye tekrarladı Zelal. "Ben Ermeni değilim" dedi. "Aleviyim."

* * *

Baş aşağı devasa bir Medusa'ya benzeyen parlak bir ışık akşamın karanlığında gökyüzüne daldı. Bir an için her şeyi turkuaz rengine çeviren göz kamaştırıcı leylak renkleriyle dağlara düşecek gibi oldu. Ardından sessiz bir havai fişek gibi suskunca patladı. Dorukların tepesindeki olağanüstü damla görüldüğü gibi kayboluverdi. Şaşkın ifadelerimi izleyen Ümit bakmak için kafasını bile çevirmeden, bilmiş bir tavırla gülümsedi: "Yıldızların kayma mevsimi." Gördüğüm ilk yıldız kayması buydu.

Ardından Ümit'in dikkat çeken gümüş haçını fark ettim. Doğu Anadolu'da geçirdiğim bir yıl boyunca ilk kez rahiplerin haricinde birinin üstünde görüyordum. Başına taktığı, Kürt bayrağındaki renkleri taşıyan bandanası, kimliği konusunda beni yanıltmıştı. Oysa H. köyünden bir Ermeni'ydi. Yıkık kilisenin dışında bir çift kaplumbağayla yaşayan sessiz adam Emin'in köyündendi. Hıristiyan olduğunu farz ettim: "Değilim ama olacağım elbette çünkü istiyorum ve bu benim kanımda var." Ermeni olduğunu daha beş yıl önce, otuz yaşındayken öğrenmişti. Çocukluğundan bu yana "*fille*" diye çağrıldıklarını işitiyor ama bunun Hıristiyan veya Ermeni anlamına geldiğini bilmiyordu.

Bir kuzeni Avrupa'da yaşadığı başkentte yeni vaftiz edilmişti: "İdil Dağlar Ermeni Kilisesi'ne katıldı." Ermeni olduğunu öğrenince çok şaşırmıştım. İstanbullu bir Ermeni olan ve daha sonra TİKKO gerillalarına katılan kocası, bana yazışmalarımızda ve telefon konuşmalarımızda İdil'in "Kürt" olduğunu söylemişti. Halbuki Ermeni aşiretleri içinde en nadir rastlanan gruplardan ve Dersim'de kalmış tek aşiret olan Mirakyanların üyesiydi. Dağların çevrelediği bir vadide ailenin reislerinden biri olan Kenan Amca'nın evindeydik.

Mazgirt çevresinde tamamı Ermenilerden oluşan altı köy vardı: Sekiz Ermeni ailenin olduğu Xoşkiği; altı aileli Şordan; üç aileli Danaburan; bir ailenin olduğu Sundam; üç aileli Hors ve iki veya üç ailenin bulunduğu Canik. Bu altı köyde ailelerden en az ikisi gizli Hıristiyanlardı.

Hayati'yle yolculuk yaparken beni Kenan Amca'nın Mirakyan aşiretinden akrabası olan Mardiros Azad'ın ismini dile getirmemem için uyardı. Hayati'nin bilmediğini söylediği bir mesele nedeniyle araları açılmıştı. Mardiros daha sonra bana, hâlâ korku içinde yaşadıkları bir dönemde Dersim'deki gizli Ermenilerin varlığını ifşa ettiği için Kenan'ın onu azarladığını anlatacaktı.

Akis köyüne giden ve dağların etrafından dolanan yolda giderken, yüksek tepelerle çevrilmiş bir vadide gördüğümüz kartaldan bahsedince Kenan'ın ilgisini çekti. Yerlilerin iki kartaldan haberi vardı ama kanatlarının altında beyaz benekleri olan bu kartal, görünüşe göre Kenan'ın henüz duymadığı yavru bir numuneydi.

"Soykırımdan önce Akis Mirakyanlara aitti" dedi Kenan Amca. Kızıl Tepe'deki kilisede rahip olan büyük büyükbabası 1915'te orada öldürülmüştü. Çeteler onunla ve içerideki diğer Ermenilerle birlikte kiliseyi ateşe vermişlerdi. Oğlu, yani Kenan Amca'nın dedesi, 1938 katliamlarında köyün üzerindeki aynı dağdan ölüme itilmişti.

"Büyüklerimiz bize bu öyküleri anlatırlardı ama canım sıkılır ve anlattıklarına çok dikkat etmezdim: Dinleri kötü olan kötü insanlar tarafından yapıldığını söylerlerdi" dedi Kenan Amca. "Fakat yavaş yavaş Ermeni kökenlerimi sahiplenmeye başladım ve Almanya, Köln'e taşındım. Orada yirmi sekiz yıl yaşadım ve kendimi açtım." Ermenilerle tanışmış ve onlarla arkadaşlıklar kurmuş, kiliseye ve topluluk etkinliklerine gider olmuştu. Şimdi emeklilik yıllarını doğduğu yerde geçirmek için geri dönmüştü. "Henüz Hıristiyan değilim ama olmaya uğraşıyorum" dedi. "Vaftiz olacağım." Ardından bir çocukluk öyküsünü anımsadı:

> Kış vakti bir gün büyük amcam kuzenlerimle beni bir nehre götürdü. Benimle birlikte Erdoğan, Musa ve Hakkı vardı. Küçüktük; on yaşlarındaydım. Bir mağaranın içinde ateş yakmaya başladık. Büyük amcam bir şeyler okuyordu. Dua okuyordu ama dua okurken ağlıyordu. Battaniyelerimizi, yorganlarımı-

zı yanımızda getirmiştik ve büyük amcam ateşin yanında bir şeyler okumayı sürdürüyordu ama ne okuduğunu anlamıyorduk. Ardından nehre yürüdü ve başka bir dua okudu ve bizi suya batırdı, soğuktan donduk. Kışın ortasıydı. Kızgındık, şaşırmıştık, "Neden bu soğukta bize bunu yapıyor ki?" Ancak birkaç yıl önce olayı *Agos*'ta editör olan Pyuzant'a anlattığımda ne olduğunu anladım: Pyuzant bağırarak "Amcanız sizi vaftiz ediyormuş!" dedi.

Ay doğarken Kenan'ın kız kardeşi Dicle Zazaca "ay"ın "*aşme*" olduğunu söyledi. Ermenice "*amis*"e yani "yılın aylarına" benziyordu Dilbilimci Hıraçya Acaryan'a göre *amis*'in kökü proto-Hint-Avrupa sözcüğü *mens*'ti. Farklı Avrupa dillerinde "ay" [kamer] ile [takvimdeki] "ay"a karşılık gelen terimler bu sözcükten türemiştir. Ermeniler ay için "*luys*" yani "ışık" sözcüğüyle aynı türden gelen "*lusin*" sözcüğünü kullanıyorlardı.[10] Dicle İstanbul'da bulunan Nor Zartonk isimli bir kültür derneğinin merkezinde Ermenice dersleri alıyordu. Anadili Zazaca ve Ermenice arasında tuhaf bir benzerlik olduğunu görmüştü. Fakat Ermeniceye benzerliğiyle onu en çok şaşırtan sözcük "*hasganal*" idi. Zazaca "sevmek" anlamına gelirken Ermenice "anlamak" anlamına geliyordu.

Kenan'ın diğer kız kardeşi Sibel bir Müslümanla evliydi. Her ikisi de öğretmendi ve Amasya'da yaşıyorlardı. 2012'de bu kitabın yayımladığım ilk tadımlık parçalarından biri, söz konusu kişinin de rızasıyla Amasya'nın son Ermenisi'nin varlığını Türkiye'deki geniş kamuoyunun dikkatine sunmuştu ve Türkiye basınında da yer bulmuştu. Sibel ve kocası bana Amasyalı son Ermeni'nin kardeşinin, ülkenin devrimci Marksist hareketinde önde gelen şahsiyetlerden biri olduğunu ve (sehven) 1980 veya 1981 yılında General Kenan Evren'in askerî diktatörlüğü altında öldürüldüğünü söylediler.[11]

Çoğu zaman, her görüşten Türkiyeli Ermeni'nin Türkiye tarihi ve şahsiyetleriyle ilgili ortak tavırlarımızı paylaşacağını varsaymışımdır. Ancak Atatürk'ün, Sasonlu çok yakın arkadaşım Sosse'de bile büyük hürmet gördüğünü fark ettim. Yalandan gösterilen bir hürmetin çok ötesindeydi ve bu beni çok şaşırtıyordu. Dahası beyinleri yıkanmış gibi de görünmüyorlardı çünkü bu konuda onlarla serinkanlı bir şekilde konuşmak mümkündü ama son derece derine yerleşmiş bir düşünceydi. Yine de Ermenilerin imhasına neden olmuş ideolojiyi paylaşan bir adama hürmet etmeyi nasıl çelişkili bulmadıklarını anlayamıyordum çünkü İttihatçıydı ve daha sonra sicilini temizlemeye dönük çabalara rağmen Atatürk İttihatçıların mirasını devam ettirmiş ve Türkiye'yi Türkler için inşa etmişti. Kemalizm özellikle öğretmenler arasında güçlüydü.

---

10 Hrachya Ajarian, *Հայերէն Արմատական Բառարան* (Ermenice Etimoloji Sözlüğü), Yerevan, 1926, cilt 1, s. 157.

11 Abel ve Goryun kardeşler: 15. Bölüm'e bakınız.

Açık havada akşam yemeği yerken Sibel'in kocasıyla ettiğimiz sohbet hoş bir şekilde ilerliyordu. Ardından bana Ermenilerin Türkiye'den nefret edip etmediklerini ve 1915 olaylarının soykırım olduğuna inanıp inanmadığımı sordu.

Elbette inandığımı söyledim. "Fakat Türkler, Rusların tarafını tuttuğunuzu ve Osmanlı İmparatorluğu'na ihanet edeceğinizi söylüyorlar" dedi. "Hangi ihanet?" diye sordum. "Hangi orduyla? Ya kadınlar ve çocuklar? Ya yaşlılar? Silahsız erler? Ne yapacaklardı? Ya işkenceler ve zulümler?" Bana sonra Dağlık-Karabağ'ı sordu. Ona en eski Ermeni vilayetlerinden biri olduğunu, tarihi boyunca özerk veya bağımsız bir yer olduğunu söyledim. "Fakat Azeriler oranın kendi toprakları olduğunu söylüyorlar." "Çok fazla şey söylüyorlar" şeklinde oldu cevabım. Ermenilerin tarafından bakıldığında, Türki halklar topraklara el koymakla ve Ermenileri temizlemekle yetinmeyip yaşayanlar gittikten sonra altın bulma arayışıyla mezarları kazıp ölüleri yağmalamaya devam ediyormuş gibi görünüyordu. "Ben Türk değilim" dedi. "Çerkes'im." İnsan sırf belli bir milliyetin ve tarihinin içine doğduğu için bundan sorumlu tutulabilir miydi? Ermenilerin imhasında Çerkeslerin, Türkler ve Kürtlerle birlikte ön planda rol oynadığını tartışmak durumu daha da kötüleştirecekti ve bu faslı masada tartışmaya açarak sonlandıramazdık. Tartışmayı orada bıraktık.

Kenan Amca bana çekyatı gösterdi. "Atatürk'ün yanında uyuyacaksın" dedi alaycı bir ciddiyetle. Karakollarda, kamu dairelerinde, okullarda, kahvehanelerde ve taksilerin aynalarında asılı olan standart Atatürk resmiydi. Güldüm: Açıksözlülüğümün cezası mıydı bu? Kenan Amca belli belirsiz gülümsedi ve pencerelerinden biri dağların arka avlusuna açılan odadan sessizce ayrıldı.

Ay, arka taraftaki su birikintilerinin üzerinde dans ediyor, çoğalıyor, mükemmel dairesi ve ışığı, yerdeki arketipinde, siyah-beyaz bulanıklık üzerinde yansıyordu. Yakamoz, 2007'de Berlin'de yapılan bir yarışmada dünyanın en güzel sözcüğü olarak seçilmişti. Yunanca *diakamos*'tan geliyordu. Artık özgün dilinde unutulmuş bir sözcüktü.

Köpekler delirmişti, üçü de sabahın körüne kadar dolunaya havladılar. Bu edebi figürü gerçek hayatta ilk test edişimdi. Sabah Kenan Amca, yabani arıların meyve bahçelerindeki petekleri için gelen ayıya havladıklarını söyledi. Bir yaşına gelmiş Kangal cinsi dev köpekleri Garip, bir keresinde bir ayıyı yaralamıştı. Dersimli bir arkadaş bu köpeklerin bırak kurdu, ayıyı bile öldürebileceklerini söylemişti bana.

SEKİZİNCİ KISIM

VAN

20

Van

Yaşamın ilk olarak sudan geldiğine inanırız. Denize duyduğumuz özlem kökenlerimize dönme arzusudur belki. Ermeni milletinin atası Hayk, Van'ın yakınlarına, tarihî ismi Vasburakan olan bölgeye yerleşmişti. Düşmanı Bel'i öldürdüğü savaş alanına Kerezman denmiş, ondan sonra bu sözcük Ermenicede "mezarlık" anlamında kullanılır olmuştu. Klasik Ermenicede "*dzov*" "göl" anlamına geliyordu ama modern dilde "deniz"e işaret eder. Eskilerin Van Gölü'ne verdikleri isim *Vana Dzov* bugün Van Denizi olarak tercüme edilebilir. Dünya o zamanlar daha küçük veya daha büyüktü çünkü "ülke"ye modern dilde "dünya" anlamına gelen "*aşxarh*" deniyordu. Nitekim Van da *Hayots Aşxarh*'ın, yani Ermenistan'ın merkeziydi yahut modern okuyucuların bugün yapacakları yorumla Ermeni Dünyası'nın merkeziydi.

Van'daki Akhtamar Adası'ndaki Surp Haç Kilisesi'nin penceresinden giren güneş ışığının huzmesi, Eylül 2014'te Piskopos Yardımcısı Aram Ateşyan'ın başkanlığında yapılan ayin için İstanbul'dan gelmiş koronun üzerine düşüyordu. Bu, 2007'de tamamlanan restorasyondan bu yana katedralde yapılan beşinci ayindi. Türkiye'nin her yerinden ve dünyanın farklı bölgelerinden gelmiş hacılar kiliseyi doldurmuştu. Müslümanlaştırılmış Ermenilerden oluşan bir topluluk da oradaydı. İçlerinde Sevag'la Dikranagerdli ufak bir grubun yanı sıra Muş'tan gelen ve aralarında fedai Serop Ağpür'ün torunu olduğu söylenen adamın da olduğu bir grup da vardı. Hacılara üzüm salkımları uzatıyorlardı.

Eski Kitap'tan figürler, kilisenin duvarlarını Ardzruni hanedanının üyeleriyle, yani Vasburakan'ın krallarıyla paylaşıyorlardı. Kraliyet ailesi Vaftizci Yahya ve İlyas peygamberle yan yana duruyordu. Yontulmuş karakterlerden

bazıları gençti. İçlerinden biri, silingir şeklinde delik açmış bir kurşunla bir gözünü kaybetmişti. Bir başkasının elinde bir parşömen vardı. İkisinin ellerinde bulunan nesnelerin ne olduğunu hâlâ bilmiyorduk. Bir aslan yüzünü batıya dönmüştü ve belki panter olan diğer büyük vahşi kedi, otlayan bir keçiye atılmak üzere pusuya yatmıştı. Diyakozlar ilahi okuyorlardı:

Առաջնորդացն մերոց եւ առաջին լուսաւորչացն,
սրբոց Թաթէոսի եւ Բարթուղիմէոսի առաքելոցն,
եւ Գրիգորի Լուսաւորչին, Արիստակիսի,
Վրթանիսի, Յուսկանն, Գրիգորիսի...
հովուաց եւ հովուապետացն հայաստանեայց,
եղիցի յիշատակ ի սուրբ պատարագս, աղաչեմք:

Liderlerimizden ve ilk aydınlatıcılarımızdan,
kutsal Havariler Thaddeus ve Bartalmay
ve Aristakesli Aziz Krikor,
Vrtanes, Husik, Grigoris...
ve Ermenistan'ın tüm rahipleri ve baş vaizleri,
Rabb'a yakardığımız bu Kutsal Kurban'da dikkatli olun....

Vanlı Ermeniler Nisan-Mayıs 1915'te Osmanlı ordusuna ve Hamidiye Alaylarına başkaldırmışlar, Rus birliklerinin girişine dek onları geri püskürtmüşlerdi. Soykırımın yaşandığı yılın ilerleyen günlerindeki ilk geri çekilmede birçok Ermeni, Rusları takip etmişti. Ermenilerin geri kalanı 1918'deki nihai çekilmede Ruslarla birlikte şehirden ayrıldı. Türkiye'nin başka birçok yerinde olduğu gibi Van'da da ataları Ermeni olanların varlığıyla ilgili rivayetler vardı. Bazı yerlilerin, gerçek olduğunu iddia ettikleri hayalî bir varoluşa sahiplerdi. Ortaçağ Ermeni mimarisinin en seçkin örneği sayılan Surp Haç Kilisesi de yok olmanın eşiğine gelmişti.

Her yıl Vanlı Müslümanlaşmış Ermenilerin de ayine geleceğiyle ilgili rivayetler duyuyordum, bu yüzden kalabalık içinde olabildiğince fazla insana kendimi tanıtıyordum. Dikranagerd ve Muş'tan gelmiş grubun ve Sasonlu din değiştirmiş bir Ermeni'nin dışında (ki hepsini tanıyordum) sadece bir genç adam Vanlıydı. Etkinliği düzenleyen belediye personelinden biri olan bu adam, ninesinin Ermeni olduğunu söylemişti ve hakkında tek bildiği şey buydu. Yerliler art niyetli yorumları ve belli tavırlarıyla, Ermenilerin mirasını hakir görmeseler de bu mirasa ihtiyatla yaklaştıklarını belli ediyorlardı. Erzurum kadar düşman olmasa da Diyarbakır kadar da kucaklayıcı değildi. Her şeye karşın Türk gazeteci Yaşar Kemal, 1951'de dinamitle patlatılacak Surp Haç'ın yıkımını önlemek için yüksek rütbeli bir askerî subayı uyarmıştı.

Ayinden sonra bir çift adada piknik yapıyordu. "Biz Kürt'üz ama en başta Müslümanız" diye yanıt verdi kadının kocası. Eşi akraba olmayan erkeklerle temas kurmayı yasaklayan İslâmi kısıtlamalara uyarak benimle el sıkışmayı reddetti. Van'da Ermeni kökenli beş aşiret olduğunu söyledi adam. Bu aşiretlerden birinin üyesi, ikisinin de öğretmenlik yaptığı okulda meslektaşıydı.

Karadeniz bölgesinin Müslümanlaşmş Ermenileri olan Hemşinliler de Vanlı Ermeniler hakkında ipuçları vermişlerdi. Nakliye işçileri Muradiye civarında din değiştirmiş kişilerin köyleriyle ilgili hikâyelerden bahsetmişlerdi bana. Bu bölge, şans eseri, garsonluk yaptıkları İstanbul, Beyoğlu'nda tanıştığım ve nineleri Ermeni olan iki torunun memleketiydi aynı zamanda. 2011'de bu çalışmaya ilk başladığım günlerde konuştuğum ve çok daha basit olan Türkçem, sözlerimi yolculuklarımda öğrendiğim hüsnütabirlerle süslememe izin vermiyordu. Yakınımızdaki aşçı gülmekten ölürken iki kardeşten büyük olan beni şaşkın bir sessizlikle gözlemliyordu. Saklayacak bir şeyi olmadığı için hiçbir şeyden korkmayan Kürt aşçı sorularımı işitince beni başka bir garsona yönlendirmişti. O da Van'da Muradiye yakınlarında bulunan bir köyden geliyordu. Soykırımdan kurtulmuş ninesinin adı Hatun'du: "Hikâyeleri biliyoruz" dedi ama konuşmaktan geriliyordu. Mesai saatiydi ve birkaç yüz bize dönmüş, bize doğru bakar olmuştu. Muradiyeli yaşça daha büyük garson bana hesabı getirdi. Eğilip kulağıma fısıldadı: "Hepimiz daha önce Ermeni'ydik ama şimdi Kürt'üz efendim." Ayrılırken selamlaşmak ve tekrar görüşüp görüşemeyeceğimizi öğrenmek için yaklaştım. "Biz" ve "hepimiz" ile neyi kastetmişti? Neredeydiler? Ermeni olmanın anısını nasıl korumuşlardı? Fakat sadece başını salladı ve taştan bir suratla daha fazla bilgi almak, cep telefonunu veya e-postasını almak için yaptığım ricaları duymazdan geldi. Bir peçeteye iletişim bilgilerimi yazdım ama almayı reddetti.

* * *

"Ninem muhteşem bir Müslümandı" dedi Alaattin ve sonra şöyle açıklık getirdi: "Kusursuz bir Müslüman oldu."

Birkaç hafta önce Karadeniz'de Gürcistan sınırına yakın bir liman kenti olan Hopa'daki eczanelerden birinde Hemşinli bir arkadaşa rastlamıştım. Koşullara ve ruh haline göre içmenin yumuşattığı veya daha da artırdığı kavgacı eğilimleri olan adanmış bir sosyalistti. Ufak dükkânın bir köşesinde kasaların üzerine oturmuş Hemşinli ahbaplarıyla bir birayı paylaşıyordu. İçki arkadaşlarıyla yaptığımız dost mu düşman mı testi, hepimizin yaklaşık iki saniyesini almıştı, ilk bakışta ve sessizce ne olduğumuzu anlamıştık. Baktığım yerden Türk milliyetçisi olan bu insanlar beni, beraberinde gelen pasif bir düşmanlıkla Ermeni olarak tanımlamışlardı. 1998'de Kuzey İrlanda'daki şiddete son veren Hayırlı Cuma Anlaşması'ndan [Good Friday Agreement]

kısa süre sonra sokakta göz teması kurmanın yaygın olduğu bir ülkede doğmuş muhabir meslektaşlarımdan biri, Belfast'taki yayaların bakışlara karşılık verip, yaklaşan yabancının kendi klanlarından mı yoksa diğer gruptan mı olduğunu belirlemeye çalıştıklarına dair bir izlenime kapılmıştı. Neticede bu Hemşinliler biraz yumuşadılar ve arkasından ihtilaflı konulardan kaçınılan kibar bir sohbet geldi. İçlerinde eskiden Van'da üniversite okumuş olan bana Selçuk Şahin isimli birini tavsiye etti. Çabalarımda bana yardımcı olabilecek bir sosyologdu. Daha sonra komünist bir Hemşinli arkadaş "Şahin mi?" diye tepki gösterdi. "Seni o faşiste yönlendiren de kim?"

Sosyolog olan Selçuk da, eskiden Kemalist yönelimli Cumhuriyet Halk Partisi'nin milletvekilliğini yapmış kardeşi Mesut da beni samimi bir şekilde karşıladılar. Konuşmaları çok düzgündü ve Selçuk İngilizceyi tercih ediyordu. Selçuk, zengin bir işadamı olan arkadaşları Alaattin'i, kardeşiyle birlikte Van'ın çarşısında işlettikleri, güzel İran ve Anadolu halıları sattıkları dükkânına çağırdı.

Alaattin tanıştırıldıktan hemen sonra "Ermeni misin?" diye sordu:

> Yaz: Ninem Nano şöyle derdi. Bu savaşı Ruslar başlattı, Ermenilere silah verdiler, onlara şöyle söylediler: "Müslümanları öldürün, bu toprakları size veririz"; bu yüzden Ermeniler Müslümanlara saldırmaya başladılar. Ama sonra Ruslar geri çekildiler ve Osmanlılar Ermenileri katlettiler. Rusya bu savaşı başlattı. Osmanlılar başlatmadı. Ermeniler, Kürtler ve Türkler barış içinde yan yana yaşadılar. Hiçbir sorun yoktu. O dönemde kimse silahlı değildi.

Soykırım özetle, sağ kurtulup Müslümanlaşmış birinin torununun ağzıyla bu şekildeydi. "Bin yıl Osmanlılarla barış içinde yaşadık."

Alaattin, Kuzey Irak'taki özerk Kürt cumhuriyetinin başkanı Mesut Barzani'nin de içinde olduğu önde gelen şahsiyetleriyle belki de üzerinde en çok konuşulan Kürt aşireti olan Barzani aşiretindendi. Alaattin'in ailesinin yer aldığı kol ilk olarak 1910'da Irak'ın Barzan bölgesinden İran'a, oradan da 1915 baharında, yani bölgeye yerleşmek için zamanlamanın hiç de iyi olmadığı bir vakitte Van'a taşınmışlardı. Muhatabımın da açıklayamadığı bir bilmeceydi bu: "Neden 1915'te Van'a taşınmışlar ki?"

Tesadüfe bakın ki o dönemde Nano'nun ailesi "gitmiş" ve Zaytar köyündeki evleri ve toprakları Alaattin'in Barzani aşiretinden dedesine hibe edilmiş. Dedesi "zaten inanılmaz derecede zengin" bir adammış ve muhtemelen sebebi tehcir edilmiş veya katledilmiş Ermenilerin mülklerini almış olmasıydı. Nano'nun babası Xıno ile kardeşi Nacar'ın yaşadığı hanelerin hepsi onun mülkü olmuş:

> Dedem ve ailesi 1915 baharında Van'a gelmişler. Ermeni kadınlar Adras'taki kervansarayda toplanmışlar. Nano orada altı ay yaşamış: Erkek kardeşleri Er-

menistan'a gitmişler; anne-babası Ermenistan'a mı gittiler yoksa öldüler mi bilmiyorum. Dedemin ailesi, Nano'nun aile evinde yaşıyordu. Ermenilerin evleri boşmuş, bu yüzden Nano'yu henüz tanımadan onun evini almış. İşler biraz sakinleşince Nano ailesinin evine dönmüş ve İran'dan gelen dedemle tanışmış. Teğmene şöyle demiş, "Bir başıma kaldım ve bu benim evim: Eğer beni alırsa onunla evlenirim." Ve evlenmişler. Nano 19 yaşındaymış, dedem ise yirmi üç. Çok tertipli ve çok güzelmiş. Din değiştirdikten sonra bile ismini tutmuş. Beş kızı ve bir oğlu olmuş.

Soykırımın az bilinen yönlerinden biri, tarihçi Taner Akçam'ın da açıkladığı gibi servet aktarma aracı olarak Ermeni kadınların Müslüman erkeklerle evlendirilmesinin teşvik edilmesiydi. "Ayrıca Müslüman aileleri Ermeni çocukları evlat edinmeye ve Ermeni gelinleri kabul etmeye ikna etmek için titiz gayretler gösteriliyordu." Osmanlı Devleti'nin Ağustos 1915'te Emval-i Metruke Komisyonlarının tüm başkanlarına yolladığı bir telgraftan alıntı yapan Akçam'a göre arkasındaki teşvik ekonomikti: "Eğitilmeleri ve yetiştirilmeleri amacıyla güvenilir kişilere bırakılan çocukların ve din değiştiren veya evlenenlerin şahsi mülkleri korunacak ve vasiyet sahipleri ölmüşse miras payları verilecektir."[1]

Bir ihtimal dedesi Nano'nun erkek kardeşlerini aramak için Ermenistan'a hiç gitmiş miydi? "Hayır! O mükemmel bir Müslümandı, Allah'a şükürler olsun!" Günde beş vakit namaz kıldığını ve yetiştiği Osmanlı kültürü sayesinde çok iyi okuduğunu söyledi Alaattin. "Osmanlılar ne müthişlermiş! Tüm kadınları toplamışlar ve onları incitmemişler, sadece erkekleri tehcir etmişler ama onu da sırf Ruslar onları isyana kışkırttığı için yapmışlar" dedi. "Bin yıldır Türklerle yaşıyoruz ve Ruslar burunlarını sokmamış olsaydı hiçbir şey olmazdı". Alaattin'in iddiasına göre ninesi Nano'nun sözleri bunlardı. "Ne kadar tertipli, mükemmel bir Müslümandı!" Nano 1965'te ölmüştü.

Coşkulu bir hikâye anlatıcısı olan Alaattin bunların hepsini yüksek bir sesle ve bembeyaz dişlerini güçbela saklayan bir sırıtmayla söylemişti. O konuşurken Şahin kardeşlerin kıpırdandıklarını fark ettim çünkü sahip oldukları ve henüz açığa vurmadıkları ideolojik tutumları ne olursa olsun, bu toprakların tarihine tozpembe olmayan haliyle de hâkimlerdi muhtemelen.

Alaattin Ermenilerin, Türklerden önce burada olduklarını biliyor muydu? "Evet, elbette arkadaşım, buralar Ermeni toprakları tabii ki, hepimiz biliyoruz: Ermeniler bunun için soykırım sözcüğünü kullanıyorlar: Erzurum, Kars, Adıyaman, Van, Antep, Adana." Bundan sonra konuşmanın tonu biraz değişti. Ama ısrarcıydı: "Bin yıl boyunca hiçbir sorun olmadan birlikte yaşa-

1 Taner Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire*, Princeton ve Oxford, 2012, s. 319.

mışız." Ardından da ekledi: "Bu savaşı, bu katliamları Rusya başlattı: Müslümanlar, Ermenileri öldürmediler."

Seçim kampanyası için bağış toplanan bir etkinlikte, Alaattin o dönemde başbakan olan Erdoğan'a Ermeni ninesinin öyküsünü anlatmıştı. "Hayatın roman gibi!" diye yanıt vermişti Erdoğan. Muhtemelen Türkiye'de birçok başka hayatın da onunkine benzer olduğunun farkındaydı bunu söylerken.

Birkaç yıl önce Alaattin ve Selçuk Ermenistan'a seyahat etmiş, ninesinin akrabalarını aramışlar ama hiçbir sonuç elde edememişlerdi. "Bizim gibi çörekler, lavaş ekmekler yapıyorlar ve fakirler" dedi ülkeyle ilgili izlenimlerini aktarırken. "Ama bizi sevmiyorlar" diye de ekledi. "Nasıl sevsinler sizi?" diye sordu eski meclis üyesi Mesut kızgın bir halde. Beyaz cildi hızla kızarmıştı. "Hepsini katlettiniz siz!"

Mesut'un *siz* şeklindeki zamir seçimi dikkatimi çekti. Soykırım zamanında Şahinler Van'da veya Osmanlı İmparatorluğu'nun başka bir yerinde yaşamıyorlardı. Selçuk zihnimi okurcasına daha sonra Ermenistan Cumhuriyeti'nin başkenti olacak Yerevan'dan gelen Bıruki aşiretinden olduklarını açıkladı. 1918'de Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan etmesinin ardından altı bin Kürt'ün ülkeyi terk edip Türkiye'ye taşındığını söyledi. O dönemde başında Kınyaz Kartal'ın olduğu aşiretleri on iki bin haneden oluşuyormuş.

"Biz de acı çektik" dedi Selçuk Kürtlerden bahsederek, "Ermenilerden, Türklerden, Allah'tan ama yine de herkes kendi acısını bilir, herkes kendisini düşünür." Ermenistan'da kalan Kürtler Ezidiydi çünkü Ezidi olmuşlardı. Rahatsız edilmemek için pagan bir din olan Ezidiliğe geçtiklerine inanıyordu. "Gerisi Türkiye'ye geldi, Kazakistan'a ve başka yerlere gittiler." Selçuk'a göre Ermenistan'da taş çatlasa on Müslüman Kürt hanesi vardı. Başlarında Kınyaz Hamid vardı ve Abovyan'da yaşıyorlardı. "Sadece Ezidiler var ve Ezidi olduklarını söylüyorlar çünkü Kürt olduklarını söylerlerse Ermenistan'da zor bir yaşamları olur: Ermenistan'da böyle şeyler söylesem eminim beni sınır dışı ederler."

Mesut'un tepkisinden sonra Alaattin biraz şaşkına dönmüştü ama yine konuşmaya başladı: "Yerevan'da bir Harut vardı, tercümanımız." Onunla birlikte yabancı diller fakültesini ziyaret etmişlerdi ve öğrenciler Vanlı ziyaretçilere soğuk soğuk bakmışlardı. "Bizden daha iyi Türkçe konuştuklarını da düşünürsek neden bizimle konuşmadıklarını sorduk ve Harut, 'Bize soykırım yaptınız' diye yanıt verdi." Alaattin "Ama yapan biz değildik" demişti, ki zamirlere verdiğiniz kapsama bağlı olarak söyledikleri doğruydu da. "Güzel bir halk onlar" dedi Selçuk. "Katoliklerin Yahudileri azarlaması gibiydi: 'Neden İsa'yı öldürdünüz?' 'Hadi ama, bu iki bin yıl önceydi', 'Olsun, ben şimdi öğrendim.'"

Meclis üyesi olarak görev yaptığı süreçte Mesut, dönemin cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün yanına gitmiş ve ondan Türkiye'nin Ermenistan sınırına koyduğu blokajı kaldırmasını istemişti. Böylece Ermeniler gelip atalarının

topraklarını ziyaret edebileceklerdi. Ona Ermenilerin artık topraklarını geri almak istemediklerini ve her halükârda Kürdistan'ın Türkiye egemenliği altında olduğunu, gücünün ufak bir ülke olan Ermenistan tarafından inkâr edilemeyeceğini söylemişti. Gül'e "Sınırı açın, kapıları açın" demişti. Türkiye cumhurbaşkanı da "Henüz erken" diye yanıt vermişti, "zamana ihtiyacımız var". Ermenilerin değiştiğini ve diyalog kurmak istediklerini eklemişti Mesut: ASALA geçmişte kalmıştı ve artık faal değildi. Mesut 2007'de Surp Haç'ın açılışı sırasında yaptığı konuşmada, Ermenileri vatanlarının bu parçasını ziyaret etmeye çağırdığını söylemişti: "Buralar onların memleketleri, gelin, görün, bunlar sizin kiliseleriniz, her gün gelin."

* * *

İmran'ın morsları andıran bıyığı, William Saroyan'la arasındaki çarpıcı benzerliği daha da artırıyordu. İmran, tıpkı Amerikalı-Ermeni yazarın ikinci bir kişiliği veya onun oyunlarından fırlamış bir karakter gibi, günlerini Van'daki bir tiyatronun büyüden arındırılmış dünyasında geçiriyordu. Başkalarının da kendisini o oyun yazarına benzettiğini söylüyordu. Benzemesi için güçlü bir neden olduğunu söyledim. Nazikçe başını salladı, dudaklarının üzerine düşen bakımlı, gümüş renkli perdenin altından kısık bir gülme sesi geldi.

Belli belirsiz Disney'in Donald'ını andıran bir ördek, içinde altın renkli apoletleri olan lacivert bir ceketin de olduğu kostümler ve birbirinden ayrılmış kale parçaları toz tutuyordu. 2011'deki depremden bu yana hiçbir oyun sahnelenmemişti ama tiyatro kapsamlı bir tadilattan geçmişti.

İstanbul'dan onca yolu yeniden İmran ve Tayfun'la buluşmak için gelmiştim. Bu sefer DNA testi için örnek almaya geliyordum ama meslektaşı gelmemişti. Beni başlangıçta İmran'la tanıştıran Tayfun olmasına rağmen "Korktu" diye düşündüm.

Tayfun'un kuzeni de okulda, sınıfta küstahça oyalanan bir öğrenciden çıkmasını istedikten sonra beş dakikalığına benle konuşmayı kabul etmişti. Akhtamar'da piknik yaparken tanıştığım Kürt adam beni Abuzer ismindeki bu öğretmene yönlendirmişti. Yaz tatilinden sonra ve dersler başlamadan önce velilerle öğretmenlerin tanışma günüydü. Abuzer gergindi ve kaçamaklı konuşuyordu: "Sadece Ermeni olduğumuzu söylüyorum çünkü hiçbir akrabamız yok ve dedemden önceki atalarım hakkında hiçbir şey bilmiyoruz." Sonra müsaade istedi. "Gerçekten bu kadar." Fakat Kürt meslektaşı, Abuzer'ın ataları hakkında kesin konuşmuştu: "Yüzde yüz Ermeni, kendisi de bunu söylüyor."

İmran tiyatro binasındaki ofis kapısını kilitledi. DNA kitini çıkardığım esnada Tayfun çıkageldi. "Allah bilir benim hakkımda ne düşündün" dedi

doğru bir tahminle ama ben onu onaylamadım. "Caydım sandın, değil mi?" Cep telefonunu evde bırakmıştı ve geç kalacağını haber edememişti. "Sadece kim olduğumu bilmek istiyorum: Eğer Ermeni'ysem Ermeni olduğumu söyleyeceğim; Yahudi'ysem Yahudi'yim diyeceğim veya Çingene'ysem Çingene'yim diyeceğim." Ardından pamuğu sağ yanağının içine sürdü, sonra da sol tarafına. Sonra İmran'ın DNA numunelerinin olduğu ufak şişeleri zarflara koydum.

Akhtamar'daki Kürt öğretmenin bahsettiği diğer dört Ermeni aşiretinin hiçbir ferdi sorularıma yanıt vermemişti. Tayfun'un ailesi küçüktü ama bir sebepten ötürü Van'da biliniyorlardı.

Ailesinin geçmişi hakkında hiçbir şey bilmiyordu. "Unutma psikolojisi var" dedi. "O dönemde korku varmış, hâlâ var." Yaşam bugünlerde sakin görünüyor diye aktardım gözlemimi. "Öyle çünkü sınırları test etmeye bile cüret etmiyoruz."

"Elbette korku vardı" diye katıldı İmran. "O dönemde sadece unutma psikolojisi yoktu, aynı zamanda herkes kendisini inkâr ediyordu, biz de kimliğimizi inkâr ettik ama bu yüzden tarihimi bilmiyorum [...] Burada kardeşlerimiz var ama unuttuğumuz, bilmediğimiz ve korktuğumuz için birbirimizi bulamıyoruz."

İmran'ın baba tarafından tanıdığı hiçbir akrabası yoktu. "Babamın tarafında hiç ama hiç kimse yok" dedi. Ermeni kökenli olduğuna inanmasının gerekçesi buydu. Babasının memleketi Hakecemal, 1915'ten önce Ermeni köyüydü. İmran'ın babası 1908'de doğduğundan katliamları hatırlayacak yaştaydı. 1983'te ölünceye dek bir kelime dahi etmemişti:

> Hiçbir şey: Korkuyordu, çok korkuyordu. Kürtler gerici olduklarından ve kavga çıkardıklarından onları hiç sevmiyordu. Babam iki kez evlendi: İlk eşi Ermeni'ydi. Öyle olduğundan kesinlikle eminim, çoktan din değiştirmişti ama onu tanımıyordum. Adı Halime'ydi. Nüfus Müdürlüğü'ne gittik ama hiçbir bilgi yoktu veya varsa bile vermediler. Genç yaşta ölmüş, babam sonra bir Acem yani İranlı olan annemle evlenmiş. Babam Ermeni olmalı. Dindar biri de değildi: Ne namaz kılardı ne de Ramazan'da oruç tutardı.

"Kimseye güvenmiyorsun" dedi İmran. "Devlet değil, insanlar; insanlardan korkuyorsun, devlet karışmıyor ve şimdi bir de IŞİD çıktı." "Fakat Türkiye'de değil" dedim. "Evet aramızda gizli IŞİD savaşçıları var: Sayıları çok." Tayfun gerilmeye başladı. "Şu an seninle konuşuyoruz ama kim olduğunu bilmiyoruz, bizi tehlikeye atabilirsin."

Agos'un abonesi olan İmran kendi kendine Ermenice öğreniyordu. "Burada Van'da Ermeni demek hâlâ bir hakaret: Van halkı, dili; oğlan anlamına gelen Ermenice '*dığa*'yı, kökünü bilmeseler ve lehçeye ait bir şey sanılsa da

küfür olarak kullanıyor. İstanbul'da çok sayıda Ermeni arkadaşı vardı ama Van, kişinin kendisini böyle tanıtması için tehlikeli bir yerdi.

İmran'ın babası gibi Tayfun'un dedesi de İslâmi görevleri ve ritüelleri umursamıyor, hiçbirine uymuyordu. Van'da çok sayıda gizli Ermeni olduğunu ama bundan bahsetmediklerini söyledi. "Onlara yakınlaşırsan sana sır olarak Ermeni kökenli olduklarını söylerler ama açıkça kabul etmezler, hiç bilgileri de yoktur: Sadece bu kadarını bilirler." Kız kardeşi yıllarca aileleri üzerine araştırma yapmış ama şu geniş sonuca varmanın dışında hiçbir şey bulamamış: "Birader, biz ya Ermeni'yiz ya da gerçekten Arap." Dedeleri ısrarla Arap kökenli olduklarını söylüyormuş ama bu doğruysa neden hiç akrabaları yoktu, neden geçmişlerini görmezden geliyorlardı ve neden büyükleri bu kadar çok korkuyorlardı? "Burada yaşamak şöyle bir şey: Dedemiz hiçbir şey anlatmadı" dedi. "Babam sadece dedesini tanıyordu ama o da fazlasını bilmiyordu." Ancak dedesi Ermeni kökenliyse annesi de Ermeni kökenli olmalıydı çünkü anne-babası kuzendi, yani birader çocuklarıydı.

Yaklaşık altı ay sonra DNA test sonuçları geldiğinde İmran'ın da Tayfun'un da Ermeni atalardan geldikleri doğrulanmış oldu. Ancak İmran'ın kalıtımsal ve tarihsel olarak anlamlı bir zaman dönemi içinde yaşamış diğer Ermenilerle yakınlığı yoktu. Bu durum babasının, bugün yok olmuş bir ailenin veya aşiretin hayatta kalmış son üyesi olduğu anlamına geliyor olabilirdi pekâlâ. Tayfun'la en çok eşleşen dört kişi bugün diasporada yaşayan, ataları Urfa, Antep ve Harput'tan gelen Ermenilerdi.

21

Tatvan ve Surp

Surp köyünün kilisesini şoförüm Sadık'la birlikte ziyaret ettik. Çoğunlukla ifadesiz ama dürüst ve nazik bir adamdı. Kilise bugün, birer gayrimenkul olarak bireylerin mülkiyetinde olan birçok kilise gibi Kürt bir aileye aitti. Bunlar açgözlüymüş gibi görünüyorlardı. Diğer aileler nasıl yapılacağını bilseler kiliseleri gerçek sahiplerine veya Ermeni Kilisesi'ne iade edeceklerini söylüyorlar veya hiç olmazsa edeceklerini iddia ediyorlardı. Surplu aile kiliseyi depo olarak kullanıyordu ama hiç olmazsa özenle bakıyor ve saygısızlık etseler de temiz tutuyorlardı. Zemini de düzdü, hazine avcılarının arkalarında bıraktıkları kraterlerden hiçbir iz yoktu. Yaşlı adam babasının kilise ve arazisini 1952 yılında 81 Türk Lirası karşılığında satın aldığını söylemişti. Bunu biraz ironik bir gülümsemeyle söylüyor, sanki işbilirlikleri ve şanslarıyla "kiliseyi yok pahasına aldık" der gibi böbürleniyordu. Ermeni olduğumu biliyordu ama göstermelik de olsa saygılı bir tavırla davranmıyordu. Ermenilerin topraklarını ve içlerinde kutsal bir binanın da olduğu mülklerini yağmalayıp bunlara el koymak ona öyle doğal bir şeymiş gibi geliyor olmalıydı ki pişmanlık duymadan anlatıyordu hepsini. Doğuya bakan duvarda iki kaçkar, yani taştan haçın yanı sıra duvara gömülü bir dizi oyma veya kabartmalı haçlar da vardı. Üzerindeki yazılar güçbela anlaşılabiliyordu ve sadece bir kısmı anlam ifade ediyordu.

Adam daha sonra bana üzerine Ermenice bir yazının kazıldığı, oyma bir ahşap stel gösterdi. Karşılığında bin Türk lirası istiyordu (dönemin parasıyla beş yüz dolar). Satın almadım çünkü ne böyle bir param vardı ne de ödeme yapmaya hazırdım. Birçok insan satın almaya çalışmış ama o güne dek elinden çıkarmayı hiç istememişti ve bir kuruş bile azına satmayacaktı. Anıtsal bir yazı gibiydi ama daha önce gördüğüm ve kullanıldığını bildiğim şeylerin

hiçbirine benzemiyordu. Kimsenin okuyamadığını söyledi. Sonra çocukları geldi ve babasının neredeyse bir buçuk metre uzunluğundaki direği satma teklifine itiraz ettiler. Çocuklardan biri kilisenin herkese açık olduğunu ama yazılı olan direğin satılık olmadığını ve satılmaması gerektiğini söyledi. Diğeri makul bir şekilde ait olduğu yerde kalmasını tercih ettiklerini çünkü gümrük ne olduğuna bakarsa kendilerinin de alan kişinin de başının belaya girebileceğini söyledi. Haklı olabilirdi. Zaten kiliseleri olduğunu söyleyince "O zaman direk de kalsın" dedi.

En küçük olan diğer oğlu, herkesin kiliseye gelip ziyaret etmekte serbest olduğunu, kilisenin ve ahşap direğin fotoğraflarını özgürce çekebileceklerini söyledi ama hiçbir şeyi vermeyecek, teslim etmeyecek veya satmayacaklardı. "Müslüman mısınız?" diye sordum. Aptal bir soru karşısında bariz bir şeyi söylemenin getirdiği alaycı tonla biri "Evet" dedi. "Evimde, arka bahçemde bir camim olsaydı ve bu tarihî bir cami olsaydı, orayı gübre kovalarını, böcek ilaçlarını ve süpürgeleri tutmak için kullansaydım ne düşünürdünüz?" Soruma yanıt vermeden basmakalıp sözlerle karşılık verdiler.

Köyde Ermeni kökenli yaşlı bir adam vardı ama bu Kürtler beni ona gitmekten caydırdılar. Korkabileceğini, hatta kökenleri hakkında konuşturmaya çalışırsam jandarmayı bile arayabileceğini söylediler. Zaten kökenini inkâr edecekti ve gereksiz yere dikkat çekerek kimseye faydam olmayacaktı. Şüphe içinde ihtiyatlı davranmayı tercih ettim. Aradığım aileyi, yani Çiftçileri duymuşlardı ama yaklaşık otuz yıl önce veya daha uzun bir zamandan bu yana izlerini kaybetmişlerdi. Köylerinin artık tamamıyla Müslüman olduğunu söylediler.

O gece Erzurum'a veya bir sonraki durağım Rize'ye gidecek otobüs bulamadığımdan ertesi gün Govi köyünden Müslümanlaşmış bir Ermeni ailesi olan Çiftçileri bulma umuduyla Tatvan'da kalmaya karar verdim. Diyarbakır'daki din değiştirmiş Ermenilerin kız torunlarından biri, beni burada bulunan ve atalarının 1915'te ayrı düştüğü ailesinin koluna yönlendirmişti. 1960'lara kadar temaslarını sürdürmüşler ama sonra mektupların arkası kesilivermişti.

Ertesi sabah aynı şoför, Sadık, beni arabasıyla Bağ mezrasına götürdü.

Mükemmel bir yalıtılmışlık içinde yemyeşil olan Bağ göl kenarında bulunuyordu. Mezranın kıyısında deniz gibi yayılmış Van Gölü'ne bakan hanelerin sayısı yirmiyi geçmiyordu. Anayoldan çıktıktan sonra en az yarım saat daha süren dönemeçli yollardan geçerek oraya varmıştık. Toprak bereketliydi ve gümüşi bir gökyüzünün altında zümrüt yeşili çayırlarda bol bol meyve ağacı vardı.

Bayırlardan birinde küçük bir Ermeni kilisesinin yıkıntıları vardı. Bir kaçkarın üzerinde Ermenice sembollerle, 15. yüzyıl civarına uzanan bir yıl yazılmıştı. Kilisenin duvarlarına gömülü birkaç oyma haç vardı. Renkli kıyafetler içindeki Kürt kadınlarına yaklaştım. Gülüyorlardı ve dost canlısıydılar. Buradaki

normlara aykırı bir şekilde erkek bir yabancı karşısında naziktiler. Bazı kadınlar otlayan sürüleri güderken, diğerleri yünleri tarıyorlardı. Gülümseyerek fotoğraf çektirmeyi kabul ettiler. Fırça gibi bıyıkları olan iki adam bize yaklaştı; neredeyse ikiz gibiydiler. Geçmişte Ermeniler vardı ama hepsi gitmişti. "Geçmiş" ile soykırımdan öncesini mi sonrasını mı kastettikleri belli değildi.

İki dakika boyunca elimizi sıktılar. Öyle çok sıkıyorlar ve gözlerimizin içine bakıyorlardı ki bu selamlaşmanın hoş geldiniz demekten çok, bir uyarı olduğunu düşündüm. Bu tuhaf mı tuhaf selamlaşmada bir tehdit yatıyor mu diye Sadık'a yüzümü çevirdim ama mahcubiyetle uzaklara bakıyordu. Bunun bir saygı ifadesi olduğu anlaşıldı çünkü iki adam da çok nazik çıkmışlardı. Dahası kiliseye doğru bize eşlik ederken yürüyüşleri ve tavırları, kilisenin onların mülkü olduğuna veya kiliseyi öyle gördüklerine işaret ediyordu. Yine de sessizce görgü kurallarına uyuyorlardı.

Yer de insanları da Surp'tan daha ilkel gibiydi ama çok daha naziktiler. İletişim bilgilerimizi karşılıklı olarak almaya çalıştığımızda cep telefonlarının olmadığını öğrendik. Dolayısıyla iletişim posta yoluyla olmak zorundaydı. İnternetin ne olduğunu bilmiyorlardı ve Türkçe e-posta dediğimde hiçbir şey anlamamışlardı. Adamlardan biri sanki Ermeni Çiftçi ailesini duymuştu ama hangi köyde olduklarını hatırlayamıyordu. O da Govi'nin tamamen Müslüman olduğunu söyledi. Onların Müslümanlaştırılmış olduğunu söyledim ama bana orada Govi soyadlı kimsenin olmadığını söylediler. Diyarbakır'daki aile yarım yüzyıldır Govi soyadlı akrabalarından haber alamadığı için büyük olasılıkla köyden ayrılmışlardı.

Van, milletin efsanevi doğum yeri ve Kilikyalı Ermenilerin atalarının evi olan Vasburakan vilayetinin başkentiydi. Prens Şapuh ve Hamam Amatuni ile maiyetleri de Karadeniz'e gitmek için Vasburakan'dan yola çıkmışlardı. MS 774-775'te Ermenistan'ın Arap işgalcilerine ve gaddarlıklarına karşı girişilen başarısız isyandan sonra Oshakan yakınlarından yola çıkmışlardı. Amatunilerin bu göçü Hemşinli Ermenilerin doğuşu olmuştu.

Ancak efsanelerde de Van'ın bir sonu vardı. Sasonlu Davit'in oğlu Küçük Mher'e, dünya çökünceye ve yeni baştan doğuncaya dek çocuksuz ve ölümsüz bir şekilde ömrünü geçirmeyi emrettiği yer burasıydı. Sonra dünya Mher'in olacaktı. Davit'in oğlu kör bir geçitte, Mher Kapısı'nın arkasındaki mağarada, toynaklarını toprağa gömmüş atının üzerinde yok oluş ve yeniden doğuş ânını bekliyordu. Bu, Van şehrinin dışındaki Tuspa'da bulunan Kuzgun Kayası adlı eski bir Urartu sunağının üzerine kazınmıştı. Sasonlu Davit destanının bu pasajı İkinci Geliş'i, yani felaketten sonraki yeniden doğuşu çağrıştırıyordu.

DOKUZUNCU KISIM

KİLİKYA

22

Kilikya

Kilikya bölgesi günümüzde Türkiye'nin güneydoğusunda yer alan Küçük Asya'nın Akdeniz'e uzanan bir bölümünü kapsar. 1918'de Ermenistan Cumhuriyeti'nin ilanına kadar Kilikya Krallığı 1080'den, yıkıldığı 14. yüzyıla kadar son Ermeni Devleti'ydi. Ermenistan Cumhuriyeti 1991'deki ikinci bağımsızlığına kadar 1918 yılında Sovyetler egemenliği altına girmişti. Kilikya 1375'te Kafkas ve Balkan kökenli köle askerlerin Müslümanlaşmış bir kastı olan Memlûklerin eline geçmişti.

Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda, Kafkasya'da kurulan Ermeni Cumhuriyeti'nden ayrı olan Kilikya, Fransa mandası altında bağımsız bir bölge olarak yeniden yapılandırılmıştı. 20. yüzyıl Ermeni tarihinin en az tartışılan fasılalarından biridir bu. Yaklaşık yüz yetmiş bin Ermeni, önce Britanya, ardından da Fransız işgal güçlerinin yetkililerince alınan iskân önlemlerinin ardından Adana, Antep, Maraş, Urfa, Kilis ve Kilikya'nın diğer bölgelerindeki evlerine geri getirildi. Karargâhları Adana'da bulunan mağlup Osmanlı birlikleri Kilikya'dan çekilmek zorunda kalmıştı. Önce İslâm'ın, ardından da Türklerin hâkimiyeti altında olduğu altı yüzyıllık aradan sonra Kilikya yeniden bağımsız bir Ermeni Devleti olacaktı.

Mustafa Kemal'in idaresinde yeniden toplanan Türk kuvvetlerinin saldırısı altındaki Fransızlar Ekim 1921'de Kilikya'dan çekilmeyi kabul ettiler. Ancak Ermeniler Suriye'ye göç etmeden önce mücadele ettiler. Bazı bölgelerde, neredeyse himaye altındaki Kilikya Devleti'nin varoluş süresi boyunca Türklerle ara ara çatışmalar yaşanmıştı. Ermeni nüfusu İskenderun-Kilis hattının güneyine çekilen Fransız birliklerini takip etmeden önce Antep, Zeytun ve Maraş'ta çarpışmalar olmuştu.

Bugün Kilikya'da kalan çok az Ermeni var. Kilikya Katolik Kilisesi'nin kadim merkezî Sis yakınlarında, Adana ve Urfa'da kümelenmiş gizli Ermeniler var. Diğer yerlerde kurtulup din değiştirmiş olanların torunlarının aksine soydaşlarını görmezden geliyorlar veya onlardan kaçınıyorlar. Korku ölçeğinde Diyarbakır tarihî topraklarda Müslümanlaşmış Ermeniler için en güvenli yerken Erzurum en tehlikeli yer olarak düşünüldüğünde, Kilikya daha çok ikincisine yakındı. Kilikya'daki istisna elbette, Suriye'de yirmi yıl boyunca Fransız mandası altında kaldıktan sonra 1938'de Türkiye Cumhuriyeti'ne katıldığı için talihli bir anomali olarak korunan Vakıf köyüdür.

23

Urfa

11. yüzyılda Türki kabilelerin ilerleyişinden sonra on beş bin Ermeni ailenin Sepasdia ve Cæsaria'ya çekilmek zorunda kaldığı söylenir. Bu ailelerden bazıları daha sonra Kilikya'da toplanmıştı. *Vahram's Chronicle of the Armenian Kingdom in Cilicia During the Time of the Crusades*'in [Haçlı Seferleri Sırasında Kilikya'daki Ermeni Krallığı ile ilgili Vahram'ın Kayıtları] İngilizce tercümesine yazdığı önsözde Charles Friedrich Neumann, "her yerde insanların tutkularını Tanrı'nın parmağıyla karıştırdığı" için 13. yüzyılda yaşamış yazarı kınar. Ortaçağ'da yaşamış kâtip Kilikya Devleti'nin doğuşunu şöyle tasvir ediyordu:

> Ermenistan'ın kutsanmış kralı II. Gagik [...] büyük ve meşhur kent Cæsarea ile Kapadokya'daki diğer yerler karşılığında ülkesini Roma İmparatoru'na verdi ve bunun sonucunda Ermeniler Yunanlar altında muhacir gibi yaşadılar.
>
> Fakat iki millet arasında yüzyıllardır süren kıskançlığın kökleri her bireyin kalbinde derine işlenmişti ve birçok kargaşaya sebep oluyordu. Cæsarea'nın Marcus isimli başpiskoposunun Armen diye çağırdığı bir köpeği vardı. Bunu duyan Gagik, Marcus'u akşam yemeğine çağırmış ve köpeğinin ismini söylemesini istemişti: Korkan başpiskopos köpeği başka isimle çağırmış ama hayvan duymamıştı ama ona gerçek ismiyle *Armen* diye seslenir seslenmez köpek ona koşmuştu. Kral bunun üzerine başpiskoposun ve köpeğinin aynı çuvala konması ve dayanamayacak noktaya gelinceye dek işkence yapılması için emir verdi. Yunanlar bu haberi duyar duymaz Ermenilere karşı ayaklanmışlar ve bir Mandal'ın oğulları Kral Gagik'i öldürdü. Bu, başkanların ve ordu liderlerinin gözünü korkuttu, kaçtılar ve dünyanın çeşitli kısımlarına

> dağıldılar. Kraliyet soyundan gelen, Rouben isimli meşhur bir şef ve Kosidar kalesinin baronu kralın ölüm haberini işitir işitmez tüm ailesini alıp Toros Dağı'na kaçtı.[1]

Vahram'a göre Rouben'in torunu Toros (çeviride Thoros diye yazılmıştır) Ermenilerin Kilikya üzerindeki hâkimiyetini güçlendirecekti. "Cesurca idare etti ve öyle muteber oldu ki Kilikya asıl ismini kaybedip *Thoros'un Ülkesi* olarak anılır oldu."

Vahram hakkında çok az şey bilinir: Rahipti, Kral III. Levon'un kâtibiydi ve Edessa'nın, yani günümüz Urfası'nın yerlilerindendi. Erkâm eski şehrin merkezinden beni almaya gelmişti. İlk olarak İstanbul'da Müslümanlaşmış Ermeniler üzerine yapılan konferansta tanışmıştık, kendisi de bu Ermenilerden biriydi. Soykırımdan sağ kurtulmuş ve zorla dini değiştirilen ninesinin öykülerinden birini anlatıyordu:

> 1961'de polis Urfa şehrinin Ermenilerini toplamış, içlerinde ninem de varmış. "Hepimizi bir kafese koydular, hepimiz Ermeni'ydik." Ninem ve diğer herkes dehşete kapılmış. Birbiriyle temas kurmamak için dikkatli davranmalarına rağmen birbirlerini tanımışlar da. Polis parmak izlerini almış ve isimlerini yazmış, ardından da serbest bırakmış. Polisin bunu neden yaptığını hiç anlamadım. Polisin yerlerini tespit ettiğinden emin olmak için yapılmış olabilir.

Balıklı Göl'ün yakınlarındaki kadim bir Ermeni malikânesinin avlusundaydık. Ninem Azniv'in altı yaşında çöle gönderilmeden önce aklında kalan çocukluk anılarından biriydi Balıklı Göl. Son görüşünün üzerinden seksen yıl geçmesine rağmen öyle sevgiyle hatırlayıp anlatırdı ki kafamda yarattığım resmiyle birbirine tıpatıp uyuyordu. Kurduğum hayallerde veya onun anlattıklarında balıklar kırmızıydı. Fakat diktörgen havuzun bilinen ismiyle İbrahim'in Balıklı Gölü'nü büyük ve gri sazanlar kaplamıştı. Üç büyük monoteist dinin de ortak atası olan İbrahim'in burada doğduğuna inanılıyordu. Efsaneye göre Urfa kalesinin kumandanı Nemrud, İbrahim'i öldürmek için üzerine yanan tomruklar atmış ama Tanrı ateşi suya, tomrukları da sazanlara çevirmişti. Balıklar kutsaldı. Onları yiyenin başına bir lanet çökerdi ve kör olurdu.

"Küçükken farklı olduğumuzu biliyorduk ama ne olduğunu söyleyemiyorduk" dedi Erkâm. "Bir çocuk bir keresinde kavga ederken bana 'Ermeni, Ermeni'nin oğlu' demişti." Zamanında Urfa'da iki Kürt aşireti arasında kan davası vardı ve dedesi şöyle demişti: "Bunlar Ermenileri katlettiler, bakın ne hale geldiler." Ve Erkâm'ın Kürt babaannesi, annesiyle tartıştığında ona "Sen bir kâfirin kızısın, değil mi?" dermiş.

---

1 Vahram Rabuni, *Vahram's Chronicle of the Armenian Kingdom in Cilicia during the time of the Crusades*, çeviri ve önsöz Charles Fried Neumann, Londra, 1831, s. 26-28.

Ortaokulda Erkâm neden babasının tarafından akrabalarının olmadığını, neden bir aşirete mensup olmadıklarını merak etmeye başlamış. Biraz farklı olan, annesinin ayrıntı vermeden "Onlar da bizim halktan" dediği tanıdıkları varmış. Çocuklar onlara soru sorunca anne-babaları ve büyükleri "Biz göçmeniz" diyorlarmış. Fakat çocuklar Balkanlar'dan gelen diğer göçmenlerle iç içe olmadıklarına işaret ediyormuş. Anneleri yanıt vermiyormuş ama çocuklarının diğer göçmen çocuklarının torunlarıyla içlidışlı olmasına da izin vermiyormuş, bu diğer göçmenler genellikle Roman'mış. Erkâm on beşine geldiğinde anneleri çocuklarına Ermeni olduklarını söylemiş. 1985'te bir gün, derste Ermeniler üzerine bir tartışma çıkmış. Bir gece önce Türk televizyonu, soykırımın esas ideologlarından biri olan Talat Paşa'yı 1921'de Berlin'de vurarak öldürmüş Ermeni militanı Soğomon Tehliryan hakkında bir belgesel yayımlamış. Erkâm'ın sınıf arkadaşları Ermenilere karşı küfürlerle karışık veryansın etmeye başlamışlar ve Erkâm Ermenileri savunmaya kalkınca sersemleyerek tepki vermişler. "Sana ne, Ermeni misin?" diye sormuşlar ona. O da öfkeyle "Pekâlâ olabilirim" demiş. Fakat o gece uyuyamamış. Ertesi sabah "bunun bir şaka" olduğunu söyleyerek lafını geri almış. Okulu Surp Astvatzatzin Kilisesi'nin karşısındaymış. "O dönemde depoya dönüştürülmüştü ve her gün içine depolanmış yağ ve pislik dolu tenekeleri görmek kalbimi sızlatırdı" dedi. Selahaddin Eyyubi Camii olarak bugünkü haline çevrilmeden önce, kutsala saygısızlığı, bozma ve tahrip takip etmişti.

Erkâm'ın dedeleri Ahmet ve Halil, ikisinin de memleketi olan Erzurum'dan yola çıkmış tehcir kafilelerinde çocuk yaşta tanışmışlardı. Ailelerinin büyük kısmı Palu'da katledilmiş, Aradzani Nehri'ne (Türkçe Murat Nehri) atılmıştı. Babasının babası Ahmet, ailesinden kurtulan tek kişiydi. Halil'in annesi ile bir kız kardeşi sağ kurtulmuştu. Erkâm büyüklerinin Müslümanlığa geçmelerinden önce taşıdıkları Ermeni isimlerini bilmiyordu.

Erzurum'dan Urfa'ya giden tehcir yolunda Halil ve ondan daha büyük ve irice olan başka bir Ermeni oğlan kafileden ayrılmışlar. Halil on bir, arkadaşı on dört yaşındaymış. Geceleri dağlarda geçiriyorlarmış. Genç bir Kürt adam onlara yaklaşıp öldürmekle tehdit etmiş. Diğer Ermeni çocuk Kürt'ün arkasından yaklaşıp boğazına sarılmış, Halil de büyük bir taş alıp adam ölünceye dek kafasına vurmuş.

Halil annesi ve iki kız kardeşiyle Urfa'ya bağlı Hilvan'a varmışlar ama kadınlar Kürtler tarafından kaçırılmış. Hilvanlı bir Kürt ağa Halil'i yanına almış. Kaçıranların öldürmek istediği kız kardeşlerinden biri kaçmayı başarmış ve Der Zor'a tehcir edilen bir Ermeni grubuna katılmış: Ondan sonra izini kaybetmişler. Halil'in diğer kız kardeşi Fatma, Hilvan civarında kalmış ve bir Kürt onu eş olarak almış. Anne çocuklarını ancak 1930'da bulabilmiş: Siverek'te zorla bir Kürt ağayla evlendirilmiş. Kocası yıllar sonra ölünce Fat-

ma erkek kardeşinin yanına taşınmış. 1970'lerin başlarında doğan Erkâm, Fatma'yı çocukluk günlerinden belli belirsiz hatırlıyordu.

1920-1921 yıllarında Erkâm'ın diğer dedesi Ahmet, Hamidiye subaylarının işlettiği ve Malatya-Diyarbakır-Urfa hattında faaliyet gösteren develi bir taşımacılık şirketi için çalışmış. Kısa süreliğine Leyla Yalaz isimli güzel bir Kürt kadınla evli kalmış. Ayrıldıktan sonra kadın, Ahmet'ten olan oğlu Hamza'yla birlikte, Urfa'nın çoğunluğu Arap olan Akçakale ilçesine taşınmış. Hamza'nın, babasının Ermeni kökenli olduğunu bilip bilmediği açık değildi. Erkâm, Hamza'nın çocukları ve torunlarının Akçakale ve İzmir'de olduklarını biliyordu ama aileler arasında hiç temas yoktu. Ahmet ise daha sonra Ayşe isimli başka bir Kürt kadınla evlenmiş. Çok sayıda çocukları olmuş, içlerinden dört oğluyla bir kızı hayatta kalmış, diğerleri çocukken hastalıklardan ölmüş.

Halil 1945'te askere alınınca Ahmet dört yıllık askerlik süresi boyunca onun ailesine bakmış. Halil dönünce kızı Fatma'yı Ahmet'in oğlu İsmail'e vermiş.

Dedelerinin çok yakın arkadaş olduklarını ama çok farklı olduklarını söylüyordu Erkâm. "Halil esprili biriydi ve arkadaşlarla olmayı severdi ama Ahmet korkutucu biriydi: Asla gülümsemezdi, asla şaka yapmazdı ve çok nadir konuşurdu." Ahmet'ten öyle korkuyorlardı ki kendi ailesi bile ölümüyle rahatlamıştı. "Kadınlar onun yaklaştığını görünce çil yavrusu gibi kaçışırlardı."

Fakat Halil de korkutucu olabiliyordu. Halil'i yetiştiren Kürt aile başka bir Kürt ağanın aşiretiyle kan davasına düşmüştü. Halil uyarı olarak hasımlarının aile evinin dışına üç kurşun bırakmıştı. "Hilvan'da sadece bir kişi çok cesur, o da Ermeni" demişti düşman ağa.

Tüm atılganlıklarına rağmen Ermeni kökenlerinden öyle korku duyuyor olmalılardı ki iki dedesi de bu konuda tek bir kelime dahi etmediği gibi İslâm'a geçmeden önceki isimlerini bile söylememişlerdi. "Tek bir şey bile: Ermeni olduklarını dahi bilmiyorduk." Kimse katliamlarla ilgili bir şey anlatmamıştı. Erkâm ve kardeşlerine aktarılan tüm soykırım hikâyeleri nineleri Ayşe'den geliyordu.

"Kürt olmasına rağmen bize katliamlarla ilgili hikâyeleri anlatan Ayşe'ydi" dedi Erkâm. Ermeni çocukların, Ermeni annelerinin gözü önünde odun ateşine atıldığını görmüştü: "Müslümanlar öyle acılara yol açtılar ki Allah'a dua ediyorum biz Müslümanların başına bir musibet getirsin diye."

Hâlâ Ermeni olduklarını söylemekten korkuyorlar ve kimliklerini gizli tutmayı tercih ediyorlardı. Sadece en yakın dostları kökenlerini biliyordu. Erkâm solcu politik yönelimini saklamıyordu ama Ermeni olduğunu söylerse işler onun için daha da kötüleşebilirdi.

İstanbul'daki Nor Zartonk Kültür Merkezi'ndeki Ermenice derslerinde tanıştığım Hıristiyan bir Ermeni kız 1971'de, ailesinin İstanbul'a yerleşmesin-

den kısa süre önce Urfa'da doğmuştu. Tahminine göre onlarınki Urfa'da kalan son Hıristiyan Ermeni aileydi. Erkâm'ın ninesi şehirde çok fazla Ermeni'nin olduğunu ama korktuklarını söylermiş eskiden. Türkiye'de her zaman savaş riski vardı ve bu durumda ilk hedefe koyulanlar Ermeniler olurdu.

Urfalı Ermeniler birbiriyle temas kurmuyorlardı. "Diyarbakır gibi değil burası" dedi Erkâm.

O akşam Halil ve Ahmet'in torunları Erkâm'ın evinde yerel lezzetlerle donatılmış bir masa etrafında toplanmışlardı. Yemeklerin içinde salatalık, domates, maydanoz, muskat, nar suyu ve buzla yapılan gâvur salatası da vardı. Masadaki herkes, Erkâm'ın kuzenlerinin eşleri de dahil olmak üzere Müslümanlaşmış Ermenilerdi. Yabancı bir bölgede ve sessizce kimliklerini canlı tutmuşlardı.

Türkiye'deki Ermeniler eskisi gibi tehdit edilmiyordu. Yine de yeni hoşgörülü ortam kırılgandı. "Hiçbir güvenlik yok" dedi Erkâm. Kuzeni Behçet araya girdi: "Ortadoğu'da kim güvenli olabilir?" İlk kez, Türkiye'de yaşayan birinin ülkesini Ortadoğu'nun parçası olarak tanımladığını duymuştum. Urfa arabayla Halep'ten üç saat uzaktaydı ve İstanbul'la arasında en az on üç saat vardı.

Erkâm'ın ısrarıyla, evlenmemiş en küçük kardeşleri Bekir beni isteksiz bir şekilde anne-babalarının evine götürdü. Bir yandan da babasının diaspora Ermenileriyle tanışmaktan memnun olmadığını söyleyerek beni uyarıyordu. Ahmet'in oğlu İsmail ile eşi Hilal kızı Fatma, beni sıcak bir şekilde karşıladılar. İsmail galabiya giyiyor ve takke takıyordu. Anne leylak rengi pamuklu bir gecelik giymişti ve başında beyaz pamuklu bir yazma vardı. Atalarımla ilgili sorular sordular.

"Ninem Hromklalıydı" dedim Türklerin genelde Rumkale dedikleri Urfa'daki köyün Ermenice ismini vererek.

Fatma bilgiç bir şekilde gülümsedi. "Bizim aşiretten mi?" diye sordu oğluna Kurmancî. Bekir başını salladı. İsmail belirgin şekilde rahatsız olmuştu ve bana bir daha bakmadı. Gözlerinde kızgın bir parıltı ışıldadı. Ortak Ermeni kimliğimizi tartışmaya en yakın olduğumuz nokta o andı ama iki erkek kardeşi de beni uyardığından bu onu yıldırmaya yetmişti. "Ermeni" kelimesi bile edilmemişti.

* * *

"Sünnetsizler" diyordu polisler onu döverlerken. Aşırı Türk milliyetçileri ve kolluk kuvvetleri arasında, özellikle de gerillalarla mücadele ettiği düşünülen kişilerde Ermeniler için kullanılan yaygın bir sözdü bu. Zafer'in 1980'de ilk tutuklanışıydı. On dört yaşındaydı. İki ağabeyi de solcu militanlar oldukları için adı polis tarafından biliniyordu.

Zafer ilk tutuklanışında uğradığı işkencelerin gövdesinde bıraktığı bir yarayı gösterdi. O zamana dek ninesinin Ermeni olduğunu bilmiyordu. Onu yakalayan polislerden öğrenmişti. Ona elektrik verirken veya üzerine su dökerlerken "Biz sizi biliyoruz, sünnetsiz Ermeniler" diyorlardı sürekli. Bu işkenceli sorgudan sonra annesine kimlikleri hakkında sorular sormuştu.

Sonra yeniden tutuklandığı 1990'lı yılların başlarında iki ağabeyi çoktan PKK'ya katılmışlardı. Her ikisi de Türk ordusuna karşı savaşırken ölmüştü. Biri 1993'te Van'da, diğeri de 1995'te Diyarbakır'da öldürülmüştü. İkisi de 33 yaşında hayatlarını kaybetmişti.

"Adı Sayranuş'tu, Siranuş değil" dedi Zafer, daha yaygın verilen isme gönderme yaparak. Ninesinin ismi emsalsizdi: "Sayranuş bir çiçeğin adı." Tokat'taki Azabak köyünde iki kız kardeşlermiş. Ninesi kadınların katledilen erkekler için feryat ettiklerini hatırlıyordu. Sayranuş 1915'te altı veya yedi yaşlarındaymış. Birkaç gün sonra askerler gelip tüm kadınları ve çocukları toplamışlar. Güzel kadınları seçip götürmüşler. Sayranuş, halasının eteğine sarılmış ama askerler onu dövmüşler ve halasını da beraberinde götürmüşler. Sayranuş sonunda, kız kardeşi Hayganuş, anneleri ve bir nineleriyle tehcir kervanlarına düşmüş. Yürüyüş sırasında anne ve nine ölmüş, cesetleri Fırat'a atılmış.

Kardeşler Urfa'ya varır varmaz ayrılmışlar. Sayranuş'u Hrọmkla'dan Kürt bir ağa yanına almış. Onun himayesi altında Müslümanlaştırılmış ve bir Kürtle evlenmiş. İsmini de Emine olarak değiştirmiş. Yıllarca kız kardeşini aramış ama sonuç alamamış. Sonra bir gün ilin Türkmen köylerinden birinde ona çok benzeyen bir kadınla ilgili bir öykü gelmiş kulağına. Zorla evlendirildikten ve dini değiştirildikten sonra adı Fatma olan Hayganuş'muş bu. Kız kardeşinin çocukları ve torunları bugüne dek çok yakınlarmış ama Zafer, Hayganuş'un ailesinin Ermeni kökenlerini reddettiklerini söylüyordu.

Sayranuş 1961'de aynı Erkâm'ın ninesi gibi Emniyet Müdürlüğü'ne götürülmüş. Genelde ciddi suçlara ve siyasi vakalara bakan ve halk arasında dehşete yol açan bir yerdir burası. Herkes soykırımdan sağ kurtulan Ermenilermiş, 1915'in Müslümanlaştırılmış yetimleriymiş. Parmak izlerini almışlar ve eve geri yollamışlar. "Yani devlet bize hâlâ zulmetmek için nerede olduğumuzu biliyor" diye mırıldanmış onu dehşete düşüren deneyimden sonra.

İbrahim'in Balıklı Gölü'nün yakınlarındaki parkta Erkâm ve Zafer'le yaptığım sohbete iki adam daha katıldı. Ali Hacı ve Niyazi'nin de nineleri Ermeni'ymiş. "Urfa'da gizli Hıristiyan olan üç bin Ermeni var, Zafer ve Erkâm da onları tanıyorlar" dedi Niyazi. Diğerleri sessiz, yere bakıyorlardı.

Zafer dört Ermeniden üçünün Hıristiyan hanelerden olduğuna emindi. Hrant Dink'in 19 Ocak 2007'de öldürülmesinden bir-iki gün sonra sürekli çalıştığı yere atanan polisleri akşam yemeğine eve davet etmişti. "Daveti ge-

ri çevirdiler çünkü üç Hıristiyan Ermeni ailenin evini dışarıdan korumakla görevlendirilmişlerdi." Özellikle geçmişte yaşadığı tutuklamalar göz önünde tutulduğunda atalarından hiç bahsetmediğinden, Zafer polislerin şüphesini uyandırmamak için meseleyi daha fazla didiklemekten çekinmişti.

Fakat Dink'in vurulduğu gün herkesin Ermeni olduğunu bildiği bir başka adam bir asırlık öfkesini kusmuştu adeta. Daha önce atalarından hiç söz etmemişti. Zafer'in meslektaşı olan ve hemen fark edilebilecek Ermenice soyadlarını ilginç bir şekilde kullanmaya devam eden bu adam işe sarhoş gelmişti. "Tüm gün boyunca Türkiye'ye ve Türklere lanet okuyarak ağladı" diye hatırlıyordu Zafer iş arkadaşını. Bu adam bazı sosyalist görüşlerine rağmen günde beş vakit namaz kılıyordu. "O gün kendisinin de Ermeni olduğunu söyledi, ailesinin Müslüman olduğu âna lanet okuyor ve İstanbul'daki akrabalarının Hıristiyan olarak kaldıklarını anlatıyordu." Adamın bağırarak söyledikleri Türkiye için uzun bir bedduaydı adeta: "Sürekli soruyordu, 'Biz burada ne yapıyoruz? Nasıl oldu da bu devletin altında bulduk kendimizi? Ermeniler niye Türklerin altında?' diye. Arka arkaya küfürler ediyordu; başka zaman olsa adamı hapse attıracak veya daha kötü şeylere yol açacak sözlerdi ama herkes dinlemiyormuş gibi yapıyordu; gerçekdışıydı." Ne var ki ertesi gün normal sessiz haline geri dönmüştü. Ermeni öfkesi sarhoşlukla geçen bir gün kadar sürmüştü sadece.

Ali Hacı 1915'te dört yaşında olan Lusin'in torunuydu. Sabah ailesiyle kahvaltı ederken askerler Adıyaman'ın Hopak köyündeki evlerine gelip babasını öldürmüşler. Annesi Evsane ve iki ablasıyla birlikte bir tehcir kafilesine dahil edilmişler. Kadınlara Urfa'nın Suriye sınırına yakın olan Akçakale civarında ateş açmışlar. Annesine sıkılan bir kurşun Lusin'in kolundan geçmiş ve Evsane'nin kolunu sadece sıyırmakla kalmış. Ali Hacı'nın anlatışına göre Kürt bir aile yaralı kızın bakımını üstlenirken Evsane iki büyük kızı ve diğer Ermeni tehcirlerle birlikte Halep'e gitmiş.

Takip eden on dört yıl boyunca birbirlerinden hiç haber alamamışlar. 1929'da Lusin Chicago'da damgalanmış bir mektup almış. O güne dek kendisini bulamayan annesinden geliyormuş mektup., Serop Jololyan isimli bir Ermeni Evsane'yi eş olarak almış ve iki kızıyla birlikte Birleşik Devletler'e taşınmış. "Evsane ve Serop yılda bir-iki kez Sultantepe köyündeki Mehmet Melik'in dükkânına altın ve beş yüz dolar gönderiyormuş ama Mehmet Melik mektupları yırtıyor, dört yüz doları alıyor ve Lusin'e kalan yüz doları veriyormuş."

Anne ve kızı 1915'ten sonra birbirlerini hiç görmemişler. Mektuplar 1940'ta kesilmiş. 2009'da Ali Hacı'nın Sultantepe'deki evine bir telefon gelmiş. Arayan Chicago'dan bir adammış. Ali Hacı'nın sadece Kürtçe konuşan kayınvalidesi evde yalnızmış ve iletişim kuramamışlar. "Akşam bir daha ara

demiş ama Kurmancî söylemiş, adam da bir daha aramadı." Ali Hacı şimdi gizlemediği bir çaresizlikle Evsane ve Serop Jololyan'ın torunlarıyla tekrar temasa geçmek istiyordu. Yirmi yedi yaşındaki kızı kanserdi. Türkiye'de değişmeyen bir şeydi bu: Amerika, kanserli hastaların aile fertlerinin hayallerinde vaat edilmiş topraklar olarak büyük önem taşıyordu. Adını ve telefon numarasını bir kâğıda çiziktirirken bana "Lütfen Serop Jololyan'ın ailesini bulun" dedi.

Zafer beni Urfa'da camiye dönüştürülmüş Ermeni kiliselerini gezmek için yürüyüşe çıkardı. Bana kiliseden çevrilmiş olanları ayırt etmemi sağlayacak göz kararı bir yöntem de vermişti: "Minareler her zaman daha yenidir, çoğunlukla bağımsızdır ve farklı taşlarla yapılmıştır." Ermeni vilayetlerini gezerken başka yerlerde de gözlemleyeceğim gibi, geçerli bir ilkeydi bu.

Ermenilere Urfa'da hâlâ gâvur deniyordu ama muhakkak dinî anlamıyla "kâfir" şeklinde kullanılmıyordu artık. Hâlâ bir hakaret olarak kullanılabiliyordu ve kullanılıyordu da. Fakat Zafer'in söylediği gibi, bu kelime gündelik sohbetlerin parçası olan ve zayıflayıp sıradan bir sözcüğe dönüşen ırkçı bir terimdi:

> Burada Urfa'da Gâvur Mahmut dedikleri bir komşumuz var. Bu Gâvur Mahmut, Malatya'nın bir dağında Kürt bir çoban tarafından bulunmuş. Çoban, sürüsünü bayırdaki mezralarda otlatmaya çıkarmış. Sonra keçilerden birinin sürüden ayrıldığını ve sanki bir şeyi inceler gibi uzak bir noktada tek başına dikildiğini görmüş. Bu birkaç kez daha olunca keçiyi takip etmeye karar vermiş ve kundağa sarılmış bir bebek bulmuş. Bu bebek Gâvur Mahmut'muş işte. Onu alıp yetiştiren Kürtler ona bu hikâyeyi anlatmışlar, geçmişiyle ilgili tek bildiği şey bu. Terk edilmiş bir Ermeni bebek olan Gâvur Mahmut geçmişi olmayan bir adamdı. Böyle diyebilir miyiz? Bilmiyorum. Geçmişi olmayan bir adamdı veya geçmişini bilmeyen biriydi ve bilmemesi bir fark yaratıyor mu onu da bilmiyorum. Geçmişin tüm yanlışlıklarını unuttuğumuzu varsayalım. Hepimiz daha iyi insanlar mı olacağız, bu dünya daha iyi bir yer mi olacak? Bilmiyorum. Gâvur Mahmut'un iki oğlu PKK'ya katıldı ve Türk ordusuna karşı savaşırken öldüler. Kızının Urfa'da yaşadığını biliyoruz ama nerede olduğunu bilmiyoruz.

24

Maraş

"Kâfirleri işte oradan attık" dedi genç adam, aynı zamanda Zeytun olarak da bilinen kentin tarihî adıyla Ulnya'nın baş döndürücü derinliklerine işaret ederken. Ermenilerin mülklerini almak için gelmiş Makedonyalı göçmenlerin büyük büyük torunuydu. Bu mülklerin içinde annemin aşiretinin, yani Zeytountsianların malları da vardı. Genç rehberimin ataları katliamlardan sonra buraya varmışlardı ama genç adam, açıkça rencide edici bir niyet taşımadan ve pişmanlık hissetmeden tarihin kendi payına düşen kısmını, tüm laf-ü güzafıyla eksiksiz bir şekilde sahipleniyordu; kendisini bir Ermeni olarak tanıtmış biriyle konuşmasına rağmen hem de.

Genç adamın babası beni yan arabası olan motoruyla Zeytun'da gezintiye çıkarmıştı. Dik bir şekilde yüksek doruklara varan bir dağın tepesinde kademe kademe yükselen bir yerdi burası. Zeytun'un girişinde, aşağı mahallesinde koruculara ait bir kontrol noktasının önünde motoru kenara çekti. Kamuflaj kıyafetleri giymiş bir tanesi bana düşmanca bir bakış attı ve fotoğrafımı çekti. O sırada kabinin kapısında bacak bacak üstüne atmış daha yaşlı olanı bana iki kez Türkçe "Korkma" dedi. Ermeni olduğumu tahmin etmişlerdi. Türkiye'de bir köye girmeden önce korucu karakoluna uğramak zorunda kaldığım tek an buydu. Yine de soykırımdan bu yana geçen yüzyıl içinde Zeytun ve bağlı olduğu Maraş ili Türk milliyetçiliğinin kaleleri olmuşlardı.

Zeytun Ermenilerden tamamen arındırılmıştı. Maraş şehrinde tek bulabildiğim, geride kalmış Ermenilerin soyundan iki kişiydi ve ikisi de New York'un taşrasında yaşayan ve bana iletişim bilgilerini veren mühendis Ara'nın uzak akrabasıydı. 2009'da Ara, Geben köyünde yüz yaşındaki amcasını bulmuştu. 1915'te babasının küçük erkek kardeşi tehcir kervanından

ayrılmış ve memleketine dönmeye karar vermişti. Ondan sonra birbirleriyle temaslarını yitirmişlerdi. Ara imam olan yaşlı adamla tanışmış ve ona babasının gençlik fotoğrafını göstermişti. İkisi arasındaki benzerlik olağanüstüydü. Yaşlı imam fotoğrafa şaşkın bir halde bakakalmış, tek bir sözcük bile söyleyememişti. Onu kafası karışmış, duygulanmış ama sessiz halde gösteren görüntülerini videoya kaydetmişti. Bir ay sonra ölmüştü. O zamana dek Ara aralarındaki akrabalığı su götürmez bir şekilde tespit etmiş ve ailesinin Müslüman koluyla temas kurmuştu.

Maraş'ta tanıştığım iki akrabasının da üç ve dört nesil öncesinden bir Ermeni atası vardı.

Şenay bir saatten fazla gecikmişti ve varmadan yalnızca on beş dakika önce gecikeceğini haber vermişti. Israrla acelem olduğunu söylememe rağmen beni motosikletinin yan arabasına atmış rehberimin, amcasına bir çuval patates bırakmak için uğradığı ve ardından amcasının evinde eşi ve çocuklarıyla çay molası verdiği Zeytun'da yaşadığım deneyim, beni "Ermeni zamanı"nın, yani diasporada tüm planların veya programların başlangıcını iki-üç saat sarkıtan yaygın gecikme geleneğinin muhakkak Maraş'ta veya yakın bir yerde doğmuş olduğuna ikna etmişti.

Şenay'da içinde Ermenilere ait olan tek şey buydu. Sadece hakkında hiçbir şey bilmediği büyük büyük ninesi Ermeni'ydi. Anısı ancak inatlaştığı zamanlarda, arkadaşlarının, yüzyıllık "Ermeni damarı" galebe çaldığı için onunla dalga geçtikleri anlarda su yüzüne çıkıyordu.

Akşamın ilerleyen saatlerinde Ara'nın diğer akrabası İhsan'la tanıştım. Ciddi ve çok az konuşan bir adamdı, Erdoğan'ın İslâmcı Adalet ve Kalkınma Partisi'nin üst düzey üyelerinden biriydi ve kusursuz bir dakiklikle çıkagelmişti. Geben'i ziyaret etmenin gerçekten hiçbir anlamı olmadığını söyledi. 1915'ten sağ çıkmış dört Ermeni aile, İslâm'a geçmelerine rağmen taciz edilmeye devam ettikleri için yaklaşık otuz yıl önce İstanbul'a taşınmıştı. Bu Ermeniler "altınlarını" kazıp yanlarında götürmüşlerdi.

"Bu toprakların altında çok altın var" dedi İhsan. Gebenli bir adam askerliği sırasında bir Ermeni arkadaş edinmiş ve bu Ermeni'nin rehberliğiyle fabrika açmasına yetecek bir define bulmuştu. Balkanlar'dan gelen Müslüman sığınmacılar Geben'de iskân edilmişlerdi. 1920'lerde Ermeni kilisesini yıkmışlar ve bulunduğu alanı betonla düzleştirmişlerdi.

İhsan Ermeni kökenlerine hiçbir bağ duymuyordu. "Hiç mi hiç: Dedemin babasının Ermeni olduğunu biliyoruz" dedi. "Hepsi bu." Şenay'la tanışmış olmama şaşırmıştı. "O Ermeni bile değil." Ardından babannesinin ninesinin Ermeni olduğunu hatırladı. Ermeni kökenli olduğu için hiç sorun yaşamamıştı ama arkasından konuşup konuşmadıklarını bilmiyordu. Maraş'ta ataları çok uzaktan da olsa Ermeni olan kimse aklına gelmiyordu kesinlikle. Bu

yüzden zamanında, şehirde kalmış Ermenilerle, Süryanilerle ve diğer azınlıklarla iyi bağlantıları olan yaşlı bir adamı aramaya karar verdi.

Çay bahçesinde diğer herkes gürültülü bir şekilde spordan siyasete, düğünlerden ailedeki hastalıklara çeşitli konulardan bahsederken, İhsan, "Ermeni..." diye fısıldıyordu telefonun diğer ucundaki belli ki kafası karışmış adama. "İstanbul'u dene: Orada bir dolu kilise var ve bir de Hatay'da bir köy var" dedi bana nazikçe yaşlı, çatallaşmış telefondaki ses. Muhtemelen beni hiçbir şeyden haberi olmayan bir gezgin olarak düşündüğü için üzülmüştü. "Maraş'ta hiçbirini bulamazsın; çoklardı ama her halükârda Müslümandılar ve yaklaşık otuz yıl önce Maraş'tan ayrılmış olmalılar."

25

Kilis

Kilis'te Ermenilerden geriye kalan tek şey evlerdi. Kimse din değiştirmiş veya değiştirmemiş bir Ermeni tanımıyordu. Herkesin hakkında konuştuğu tek bir kişi vardı, o da ailesi ülke kurulduktan kısa süre sonra İsrail'e taşınan, din değiştirmiş bir Yahudi'ydi. Doğduğu yerde kalmayı seçmiş, bir Türk'le evlenmiş ve İslâm'a geçmişti. Soyadını "öz Türk" anlamına gelen bir şeyle değiştirmişti ama kentteki herkes ona hâlâ "Yahudi" diyordu.

Bir tür akıl hastalığından mustaripmiş gibi görünen bir adam beni Kilis'in pazarının yakınlarındaki eski Ermeni mahallesinde gezdirmeyi teklif etti. Bu adam Arapça kelimeler ve çekimlerle karışık lehçeli bir Türkçe konuşuyordu. Büyük büyükdedem Bedros burada 1895 katliamlarında öldürülmüştü. Bir güruh, Ermeni tüccarları hedef aldığında deri tabakçısı olarak çalışıyordu. Alnında baltayla açılmış haç şeklindeki bir izle cesedi aile evinin önüne atılmıştı. Ailenin anlattıklarına göre o sırada eşi evin içinde büyük amcam Alexander'ı doğuruyordu.

Pazarda yürürken rehberlik yapmaya gönüllü olmuş tuhaf adam aylak aylak gezinirken Arap bir tüccar beni çay içmeye davet etti. Kilis'teki Ermeniler hakkında hiçbir fikirleri yoktu. En iyi tahminleri, haklarında bir şeyler işittikleri İstanbul veya Hatay Ermenileriydi.

Tuhaf adam beni Ermeni evlerine götürdü. Birisi içeride bir avluya açılıyordu. Odaları Suriye'de savaşan isyancıların ailelerine tahsis edilmişti. Bir oda dolusu küçük yetim vardı. Bana "şehitlerin çocukları" olarak tanıtıldılar. Çoğu, durumlarını anlayamayacak kadar küçüktü ve neşeyle kıkırdıyorlardı ama iki kız daha büyüktü, on yaşlarındaydılar. Bir tanesi kucağında bir bebek tutuyordu. Diğer büyük kız şimdiden çarşaf giymeye başlamıştı.

Hepsinin kocaman gözleri vardı ve kameraya poz vermenin heyecanı içindeydiler.

Çoğu çocuğun annesi sağdı ama bazı yetimler hem annelerini hem babalarını kaybetmişlerdi. Aşağıda yaşayan Türk ailenin gençlerinden biri (Kilis'te etnik yapılar belirsiz olsa da çoğu insan kendisini, herkesi kapsayacak bir tabirle "Müslüman" olarak tanımlamayı tercih ediyordu) avluda çayla kurabiye yemek için kendilerine katılmaya davet etti beni. Bu yetimlerin annebabalarının El Nusra Cephesi'nden, yani El Kaide'yle ilişkili militan gruptan geldiklerine inanıyorlardı ama içlerinden biri IŞİD'den geldiklerinden şüpheleniyordu. Ayrıca birkaç yaralı mücahit de vardı. Kapüşonları ve silahları olmayınca tehditkâr görünmeyen, üzgün yüzlü gençlerdi. Birinin selamına karşılık vermek için elimi uzattım ama parmaklarından hiçbirinin olmadığını fark ettim.

Oradan kısa bir yürüyüş uzaklıkta yerel gazetenin girişini fark ettim. Kendimi muhabir olarak tanıttıktan sonra onlara Kilis'teki Ermenileri sormaya karar verdim. Birbirlerine şaşkın bakışlar atarlarken içeriye uzun ve son moda giyinmiş bir adam girdi. Onunla bariz bir şekilde alay etme niyetiyle habercilerden biri " Ermeni o" dedi. Tepkisi "Rus o" oldu. Fakat bir kelime oyununun başlangıcıydı aynı zamanda: "O-rus-pu." Yine de Birleşik Devletler'den gelen bir Ermeni'nin akrabalarını aradığından bahseden bir makale yazmak istiyorlardı. Girişimci hazine avcılarının dikkatini çekmesi muhtemel olduğundan teklifi geri çevirdim.

Pazarın yakınlarındaki kaldırımlardan birinde, genç bir kadın bir dükkânın önünde iki küçük kızının elini tutmuş dikiliyordu. Gözleri, burun delikleri ve dudakları haricinde yüzlerinin tamamı bandajlarla sarılmıştı. Açıklıklar kızların fotoğraf için gülümseyecekleri kadar genişti. Halep'ten gelen sığınmacılardı ve ikisi de bir bombalama sırasında yaralanmıştı.

Bana Ermeni evlerini gösteren tuhaf adama göre kentte hâlâ yaşamayı sürdüren dört Müslümanlaşmış Ermeni vardı, onları görmeye gidecektik. Biraz uzağımda tarihöncesinden kalma bir cep telefonuyla görüşme yapıp birkaç şey mırıldandı. Buluşmalarımız için ayarlamalar yaptığını farz ettim. "Beklenmeyen bir şey oldu" dedi. "Acil hastaneye gitmem gerek ama kısa sürede dönerim." Daha önce görmediğim Rus tipi bir motosiklete atladı ve arkasında küçük bir toz bulutu bırakarak basıp gitti. Onu son görüşüm bu oldu, Kilis'te Ermenileri bulma umudumun da sonuydu aynı zamanda.

26

Adana

Sinan benimle buluşmayı reddetmişti. Yüzde yüz Ermeni kökenliydi ve Sis'in eski şehrinde yaşıyordu. Kilisenin, eğitim alan rahipleri evlerine yollamaya karar verdiği ve 1895'teki katliamlarda babaları öldürüldüğünden beri onların vasisi olan amcasının, onu ve erkek kardeşi Alexander'ı Mısır'a yollamaya karar verdiği 1909 Adana katliamlarına dek dedem Avedis'in öğrenim gördüğü yerdi burası.

Sinan, birçok diaspora Ermenisi'nin atalarının memleketi olan Hajin'de doğmuştu. Ailesi 1915'te geride kalmış ve İslâm'a geçmişti. Akrabaları Arjantin ve Lübnan'a gitmişti. "İki şey: Elinde bir harita varsa getir ama sahte haritalarla gelme" demişti Sinan onunla ilk kez sosyal bir ağ üzerinden temas kurduğumda. "Harita Hajin şehrindeyse iş biraz zor ama köylerdeyse kolay." Altın hastalığı ona da bulaşmıştı. Paghnik köyünde yedi Ermeni aile vardı. Annesinin teyzesi Hripsime yüz yıllık ömrü boyunca Hıristiyan kalmış ama Ayşe adıyla, ismen bir Müslüman olarak ölmüştü.

Sinan bir sosyalistti. Son dakika benimle buluşmaktan caymıştı. Başta hazine haritalarına duyduğu ilgi dikkate alındığında Ermenilik iddialarının meşruluğuyla ilgili derin şüphelerim olsa da beni neticede Hrant Dink'in aile avukatı Rıdvan'la ve Ermeni kökenli olduğunu düşünen ama DNA testleri net sonuç vermemiş partneri Neslişah'la temas kurmamı sağlamıştı. Babası tarafından büyük büyükdedesi Adana'ya Tarsus'tan taşınmıştı ama ataları hakkında başka bir şey bilmiyorlardı. Babası dindar biri değildi ve liberaldi ama Neslişah'la üç kız kardeşi, anneleri gibi Ermeni kökenli olabileceklerine dair güçlü şüpheler besleseler de o böyle bir şeyin olabileceğini düşünmeyi reddediyordu.

Rıdvan ve Neslişah ertesi sabah, Suriye'nin kuzeyinde IŞİD'in teröristleri tarafından kuşatılmış kentteki Kürtlere yemek, ilaç, kıyafet ve yardım götürmek için Kobane'ye gideceklerdi. Sivil cephede Erdoğan rejiminin din bezirgânlığı tuhaf bir biçimde ciddi bir şekil alıyordu. Urfa'da bir otel ayrı ayrı odalarda bile kalmalarına izin vermemişti çünkü evli değillerdi, bu yüzden geceyi arabalarında geçirmek zorunda kalmışlardı.

Beni yirmi yıldan uzun süre hapiste yatmış bir PKK ajanının evine götürdüler. Rıdvan onun önemli bir Kürt aşiretinden geldiğini söyledi. Bu militanın ailesi aşırı derecede zengindi ama sosyalist ilkeleri ve davaya katılmak için servetin kendisine düşen payından vazgeçmişti. Çoğu sakininin Kürt olduğu bir işçi sınıfı mahallesinde, çok az mobilyayla döşenmiş bir dairede yaşıyordu. Çay içmek için halılara ve minderlere çömeldik. PKK'lı adam Mao tipi zeytin yeşili bir gömlekle Kürtlerin, Britanya Ordusu tarafından Mezopotamya'ya getirilen süvari pantolonlarının yerel bir yeniden yorumlaması olan şalvarlarını andıran aynı renkte bir pantolon giymişti. Ermenilerin Kürt devrimci hareketi hakkında ne hissettiklerini bilmek istiyordu. Diasporalı Ermenilerin politik olarak daha aktif kesimleri içinde, Kürt devrimci hareketine destek veren bir akım olduğunu söyledim. Ancak soykırımda cellatlık yapanların büyük oranda Kürtlerden oluştuklarını bilmenin bu eğilimi zayıflattığını da ekledim. Gerilla PKK'nın benimsediği ideallerin çılgınca desteklenmediğini işitmenin hoşnutsuzluğuyla altdudağını ısırdı.

Kürtlerin soykırıma dahlinin en önemli yönü, belki de aktörlerinden öte motivasyonları ve niyetleriydi. Araştırmacı-yazar Fırat Aydınkaya *Agos* gazetesiyle yaptığı bir röportajda[1] Kürtlerin dahli için dört ayrı açıklama yapıyordu.

İlki soykırımın mimarlarından biri olan Talat Paşa'nın benimsediği ve inkârcı kampın önde gelen sesleri tarafından desteklenen tezdi. Bu görüşe göre "Biz Türkler, insancıl ve temiz bir tehcir gerçekleştirmeyi düşünüyorduk ama Kürtler içeriden süreci sabote ettiler ve soykırım yaptılar."

İkinci tez şu şekildeydi: "Her şeyi Ermeniler başlattı ve Kürtler de yanıt verdi." Nitekim Aydınkaya bunun, Kürt milliyetçi ideolog Nuri Dersimi'nin (1890-1973) görüşü olduğunu söylüyordu. Rusya, Büyük Britanya veya diğer güçlerin Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalama veya yok etme niyetiyle Ermenileri kışkırtması sonucunda Ermenilerim Osmanlı İmparatorluğu'na başkaldırdıklarını söyleyen inkârcı temanın farklı bir türüydü bu. Muhafazakâr Kürtlerin oluşturduğu belli çevrelerde yani Kürt toplumu içinde soykırımın tanınması için çağrıda bulunan, çok ve sayıları giderek artan Kürtlere kıyasla

1 Ferda Balancar, "Bir başka açıdan Kürtlerin Ermeni Soykırımın'daki Rolü", *Agos*, 24 Nisan 2015, s. 17.

medyanın ve akademik çalışmaların daha az dikkatini çeken sessiz kesiminde bu hâlâ yaygın bir görüştü.[2]

Üçüncü ve görünüşe göre en yaygın olan teze göre katliamlara katılan Kürtler "cahil veya dar görüşlü" insanlardı ve "manipüle edilmişlerdi." Bu görüşün en önde gelen savunucularından biri Kürt milliyetçisi yazar Cegerxwin'di (1903-1984). Hâlâ taraftarları olan bir görüştü ve büyük bir bölümü Atatürk'ün Şeyh Said İsyanı'nı vahşi bir şekilde bastırmasından ve sonraki ayaklanmaları, 1938 Dersim katliamı da dahil olmak üzere, ezmesinden sonra bunu desteklemeye başlamıştı. Bu formülasyondaki ikinci ilke, bu argümanın sunabileceği hafifletici koşulları kısmi bir şekilde ve belki de istemeden zayıflatıyordu çünkü kullanılmalarına izin veren kişiler daha sonra kendilerine verilmeyen ödülleri alma beklentisiyle hareket etmişlerdi. Fakat Ermeniler arasında bile çok sayıda taraftarı olan bu önerme, 1970'lerin solcu eylemcileri arasında yeniden önem kazanmıştı. Olaya, Bab-ı Ali'nin hevesli Kürt şeyhleri ve aşiretlerini manipüle etmesini sağlamış feodal toplum düzeninin merceğinden bakıyorlardı. Bu da dar görüşlü sıradan Kürtleri kışkırtıp Ermenilere karşı şiddet uygulamaya yöneltmişti.

Aydınkaya'nın ortaya attığı dördüncü tez ise soykırımda sıradan Kürtlerin ve aşiretlerin rol oynadığı, özellikle Sultan II. Abdülhamid'in yarattığı Kürt süvari birlikleri Hamidiye Alaylarına katılarak 1890'lardan beri buna hazırlandıkları yönündeydi. Aydınkaya'nın ifadeleriyle devlet, insanların dünyevi ve dinî meselelerde otorite sahibi kişiler olarak gördükleri esas aktörlerini, yani Anadolu'daki şeyhleri kullanarak sıradan Kürtleri seferber etti. Şeyhler fetvalardan yararlandı ve "kâfirlere" yöneltilen saldırıları kışkırttılar.

Buna karşın Kürtlerin 1915'teki sorumluluğunu tanımlamak karmaşık bir meseleydi. Kürtlerin, soykırımın planlanmasına ve ideolojik temellerinin oluşturulmasına katkıda bulunduklarını gösteren hiçbir kanıt olmadığı için katılımları ikincildi. Daha önemlisi, Osmanlı İmparatorluğu içinde Kürt halkı adına hareket eden hiçbir Kürt devleti veya idari bir yapı yoktu. Bu da onları temize çıkarmasa da sorumluluğun onlara yüklenmesini karmaşıklaştırıyordu.

Bu önermeden yola çıkan Kürt yazar İbrahim Halil Baran, katliamların sadece Ermenilere ve Süryanilere karşı işlenmiş bir suç olmadığını, aksine "Kürdistan" dediği şeye, yani farklı dönemlerde Ermeni Devleti'nin kurulduğu tarihsel topraklara karşı da işlenmiş bir suç olduğunu iddia ediyordu. Ne var ki Baran, cımbızla seçilmiş tarihsel gerçekleri uzun uzun ifşa ettikten sonra desteklediği bir görüşle, bu toprakları Kürt vatanının parçası olarak görüyordu. Meseleye genel olarak anlayışlı bir şekilde yaklaşan, soykırımın tanınmasını savunan ve bunun için özür dileyen Kürtlere, miras almış olabi-

2 Bilgin Ayata, "The Kurds in the Turkish-Armenian Reconciliation Process: Double-Bind or Double-Blind?", *International Journal of Middle East Studies*, 47/4, Kasım 2015, s. 807-812.

lecekleri mülkleri gerçek sahipleri Ermenilere ve Süryanilere geri verme çağrısında bulunduğu bir makalede Baran, failleri, içlerinde Arapların ve Ezidilerin de olduğu milliyetlere göre de ayırıyordu. Vurguladığı husus Türklerin ve Kürtlerin yanı sıra başkalarının da bu suça dahil olduğu ancak bahislerinin çok az geçtiğiydi.

Argümanının ana fikri makalenin sonunda özetleniyordu: "Katliamlar halkların değil, devletlerin işidir." Sırf isyanlar sırasında sivilleri bombalamış Türk kadın pilot Sabiha Gökçen Ermeni kökenli olabileceği için aklı başında olan kimsenin 1938 Dersim katliamının suçunu Ermenilere atamayacağını ileri sürüyordu. Arkasından da şunu ekliyordu: "Katliamları gerçekleştiren Kürtler olsa bile bu onları Türk Devleti'nin örgütlediğini geçersiz kılmaz ve bu durum Türk Devleti'ni doğrudan suçlu [taraf] kılar." Fakat makalesinin içinde, Türk ve Ermeni propagandalarının, katliamın "gerçek" insani kayıplarını aydınlatma işini imkânsız kıldığını söylüyordu; bu da bir buçuk milyon kişiden veya Ermeni nüfusunun dörtte üçünden bahseden, sahadan da hemen teyit edilen tahminlere karşı bariz bir meydan okumaydı.

Yine de Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasçısı olarak Türkiye'nin, "Kürdistanlı olanlar da dahil olmak üzere Ermenilere" tazminat ödemeye borçlu olduğunu savunuyordu. Yani bu yazarın bakışına göre katliamlardan sorumlu bir yapı olarak Kürt devleti diye bir şey yoktu (ki koykırımdan *sonra* Kürtler Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermeni vilayetlerinde mutlak bir çoğunluğa dönüşmüş olsalar bile bu doğrudur) ama Kürdistan olarak iddia ettiği topraklarda Ermenilerin ve Süryanilerin imhasından ötürü verilmesi muhtemel tazminatlardan yararlanacak potansiyel bir Kürt devleti vardı veya var olmalıydı.[3]

Adanalı PKK'lı gerilla Ermenileri katledenlerin yerleşik Kürtler değil, dağlı Kürtler veya aşiretlere bağlı Kürtler olduklarını söyledi. Çeşit çeşit Kürt olduğunu söylüyordu: "Müslüman Kürtler, sosyalist Kürtler, Ezidi Kürtler, Ermeni Kürtler..." Lafını bu noktada kesip "Ermeni Kürtlerin" ne olduğunu tanımlamasını istedim ama tanımlamadı veya tanımlayamadı. Bununla beraber "Ermeni Kürtlerin" kardeşleriyle birlikte Kürdistan'ın özgürlüğü için omuz omuza savaştıklarını söyledi.

Kürtler arasında, devrimci hareket destanı, Kürt tarihinin romantik bir şekilde revizyonizme uğramasına, cahil oldukları, naiflikleri veya Türkiye ile diğer sömürgeci güçlerin manipülasyonları nedeniyle kendilerini her tür günahtan arındırdıkları bir bakışa yol açmıştı. Esasında yapılan yanlışların hiçbirinde Kürtlerin suçu yoktu. Açıklamasına göre soykırım ve diğer gaddarlıklar, Türklerin birkaç cahil ve açgözlü suç ortağının hanesine yazılmıştı.

* * *

3 İbrahim Halil Baran, "Ermeniler, Kürtlerden Özür Dilesin", *Rudaw.net*, 24 Nisan 2015.

Agos bu kitap projesiyle ilgili bir makale yayımladıktan kısa süre sonra Ramazan sosyal bir ağ üzerinden benimle temasa geçti. Aslen Adanalı olan Ramazan artık İstanbul'da yaşıyordu:

> Türkiye'de Ermeni kökenli insanlarla ilgili bir araştırma yaptığınızı okudum. Ben de onlardan biri olduğumu düşünüyorum ve sizinle temasa geçmek istedim. 1915 civarında köylerinden ve özellikle Türkiye'nin doğu bölgesinden göç etmiş insanların eski soyadlarına dair verilere nasıl ulaşabileceğimi sormak istiyorum.
>
> Dedemin köyü Keği.[4] Dedem 1915'te bu köyden yedi yaşındayken göç etmiş ve soyadını değiştirmiş. Dedemin Türkleşmiş bir Ermeni olduğunu sanıyorum. O köyde bazı Kürtlerin de olduğunu biliyorum ama onun Kürt olduğunu düşünmüyorum. Neden bir Kürt o tarihte Adana'ya taşınsın? Kürtler bölgelerinde kaldılar, ayrıca 1915'ten önce o köyden Birleşik Devletler'e göç etmiş bazı Hıristiyan aile fertlerinin olduğunu da biliyorum. Ermeni değilse Birleşik Devletler'de bazı Hıristiyan aile fertlerinin olduğunu nasıl bilebilirdi?
>
> Babamdan bildiklerim şunlar:
>
> - Dedemin bildiğimiz hiçbir akrabası yok.
> - Dedem küçükken annesiyle kiliseye gittiklerini ve siyah cüppeli rahipten korktuğunu, annesinin oturduğu sıranın altına saklandığını hatırlıyor.
> - Dedemin halası ona bir tür ceket dikmiş ve içine biraz altın koymuş, savaş zamanı olduğu ve insanlar öldüğü için dedemin bununla gitmesine izin vermiş. Bahar zamanıymış. Ailesini bir daha hiç görmemiş.
> - Ailesi tüccarmış ve durumları iyiymiş, altınları varmış.
> - Aynı vakitlerde kız kardeşi Birleşik Devletler'e göçmüş (bunu nasıl bildiğini bilmiyoruz). Dedem, babamın ve kardeşlerinin Birleşik Devletler'den herhangi biriyle temasa geçmesini hiç istemedi. Onlara Hıristiyan olduklarını anlattı. Muhtemelen korkmasının sebebi buydu.
> - Ninem de Türkiye'nin o bölgesinden geldiği ve onun da bu tür bir öyküsü olduğu için dedem onunla evlenmiş. Ninemin ailesi de 1900 civarında Harput'tan Adana'ya göç etmiş (yine o dönemde Ermeni nüfuslu bir yerden gelmişler).[5]

Ramazan arkasından gizli bir düşüncesini ekliyordu:

> Babamın ailesi hiçbir aile kültürü almamış. Bunu şimdi bile görebiliyorsunuz, ailemizde çok farklı yaşam tarzları var. Muhtemelen dedem çocuklarını kendi kültürüyle yetiştiremediği için böyle. Sanırım hep kafası karışıktı.

4 Garin vilayetinde (Türkçe Erzurum). Ramazan'ın mesajı dilbilgisi ve noktalama açısından elden geçirilmiştir.

5 Harput, dönemin bir başka Ermeni nüfuslu vilayetidir. Ermenice ismi Kharpet'tir (bkz. Yedinci Kısım).

İkinci ve kapsamlı Türkiye gezime başlamadan önce bir iş gezisi Ramazan'ı New York'a getirmişti. Bir süredir Ermeni atalarından haberdar olduğu ortaya çıktı. Ancak kökenlerini öğrenmeden önce bile ağabeyi ve o, okuldaki diğer çocuklardan farklı olduklarını hissetmişlerdi. Ne olduğunu tanımlayamıyorlardı ama sınıf arkadaşlarının aile yaşamlarının kendilerininkinden belirgin derecede farklı olduğunu görüyorlardı. Daha fazla ayrıntı vermekten çekinse de yaptığı tasvirden daha kentli ve belirgin derecede daha seküler bir hane tablosu çıkıyordu. Ailede "tuhaf sözcükler" kullanıldığı gibi, yemekleri de farklıydı. Ne kadar ısrar etsem de bu sözcüklerden örnekler vermiyordu. Yine de hepsi Ermeni olduğu için bunlar anne-babasının ve büyüklerinin paylaştığı ortaklıklardı. Konstantinapolis Patrikhanesi, soykırımdan önce Keği ve Harput'ta yaşayan Ermeni ailelerle ilgili daha fazla şey öğrenmek için yaptığı girişimleri kabaca reddetmişti: Büyüklerinin memleketlerinden birinde Surp Toros Kilisesi'yle bir bağlantı arıyordu.

Kökenlerinin bilincinde olduğu için iki dünyayla da uzlaşmaya çalışıyordu ama kendisini iki kimliğiyle birden, Ermeni kökenli bir Türkiye vatandaşı olarak tanımlıyordu. Tanrı'ya inansa da kendisini bir Müslüman olarak görmüyordu: "Sadece milli kimlik belgemde yazan bir şey." Buna karşın ailesiyle bir araya gelmesini sağlayan fırsatlar olarak İslâmi tatilleri seviyordu. "Bu geleneği de kaybetmek istemem." Kız arkadaşı, tıpkı Ramazan'ın kendilerini seküler Türkiye vatandaşı olarak gören anne-babası gibi onun seküler bakış açısını paylaşan Kıbrıslı bir Türk'tü:

> Anne-babam bana köklerimi anlattılar. Fakat bu noktada, şu an bende olan etnik farkındalığın onlarda olmadığını söylemek önemli. Bu dönemi yaşamamışlardı. Yaşama ilişkin algımız çok farklı. Ama hiç olmazsa bana kökenlerimi anlattılar.

İstanbul'da bir kez daha buluştuk. Ermenice dersler almaya başlamıştı ve kısa sürede basit sohbetler edebilecek bir yeterliğe kavuşmuştu. Öte yandan Türk toplumunun başarılı bir ferdiydi; çokuluslu bir şirket için çalışıyor ve sürekli seyahat ediyordu. Aile kurma zamanı geldiğinde çocuğunun kökenlerini bilmesi önemli olacaktı. "Ama çocuğumu daha çok dünya vatandaşı gibi yetiştireceğim" dedi ve bana daha önce New York'ta söylediği bir şeyi tekrarladı: "Çocuğuma kesinlikle Ermenice ve uluslararası karma bir isim vereceğim." Israrla bunun çok önemli olduğunu söylüyordu. İslâmi isminin, üzerinde ağırlık yaptığını görmek çok da zor değildi.

O akşam kardeşi İstanbul'da bize katıldı. Zülfü göçmenler için İngilizce konuşulan önemli bir merkeze göç etmiş, orada başarılı bir restoratör olmuştu. Türkiye'de uzun bir tatil yapmanın keyfini çıkarıyordu. Hemen bir arkadaşıyla Dersim'e yolculuğa çıkmayı önerdi çünkü büyük büyükdedesinin

mezarının yerini bulmuştu.

Neticede temaslarımız azaldı. Ramazan ve Zülfü'nün anne-babası, Sis'teki evlerinde kendileriyle buluşmak için tekrar ettiğim ve Ramazan'ın ilettiği taleplerimi reddetti. Tarihlerinin ve sonuçlarının farkındaydılar ama bu geride bıraktıkları bir sayfaydı.

Türkiye'nin hiçbir yerinde Adana'daki kadar büyük bir korkuya rastlamamıştım. Hesaplaşılacak iki büyük katliamın anıları vardı.

1909'daki Adana katliamı sırasında, Zabel Yesayan'ın *Yıkıntılar Arasında* adlı kitabında tanıklığına yer verdiği bir kadın sadece bir gece içinde tüm ailesini kaybetmişti.

Kadının kocası evlerini saran güruh tarafından öldürülmüştü. Türk bir komşu kadın, korumak ve saldırganları savuşturmak için gelmiş, bir yandan da ısrarla İslâm'a geçmesini istemişti. Kadın ailesinin geri kalanıyla şehit olmak istemiş ama hayatını bu kadar genç bir yaşta kaybetmek istemeyen genç oğlunun yalvarmalarıyla pes etmişti. Kısa bir süre sonra Türk aileler iki kızını gelin olarak almaya gelmişlerdi. Sonra katillerden oluşan bir çete, onları defetmeye çalışan oğlunu, artık Müslüman olduğunu söyleyen çığlıklarıyla yakalamıştı. Artık "Seni sünnet etmeye götürüyoruz" diye yanıt verip kahkahayla gülüyorlardı. Bıçaklandı ve cesedi bir nehre atıldı. Türk bir komşu daha sonra annesine, çocuğun çok uzun süre acı çekmediğini söylemişti. "Hepsinin tırnaklarında kan var" demişti Türk kadın, komşusunun oğlunun katillerinden bahsederken. Çıldıran kadın Türklere ve İslâm'a beddua etmek için mahkemeye gitmişti. Gardiyanlar, "kötü bir rüzgârın" estiğini ve artık bittiğini söyleyerek onu evine geri yollamışlardı.

27

Antep

Yervant Kuchukian Aralık 1951'de Antep'e yaptığı bir gezide, "Yaşı ileri olanlar geçmiş olayları hatırlıyor ancak gençler için bizler tarihe havale edilmiş bir meseleydik" demişti. Beyrut'a yerleşen Kuchukian, Ermeni isimler taşıyan ve ekmeği yoğururken haç işareti yapan yerlileri işittiğinden bahsediyordu. Ayrıca beş çocuğu olan bir kadın vardı. Onu kendisine eş alan Türk bir asker onlara babalık yapıyordu. Kendisi de soykırımdan sağ kurtulmuş olan Kuchukian, yüz saatlik bir ziyaretle doğum yerine iş gezisi yapmıştı. Katliamların üzerinden henüz otuz altı yıl geçmişti ama karşılaştığı Türk aileler, bugün uygar çevrelerde hâkim olana benzer bir söylem kullanıyorlardı: Ermeniler "başlarına gelenleri" hak etmemişlerdi. Hepsi "cahillerin" ve aşağılayıcı bir tonla başlarda Makedonyalı militanlar ve Jön Türkler için kullanılan, daha sonra siyasi parti üyelerini kapsayacak şekilde genişletilen "komitecilerin" işiydi. Sıradan Türk insanının resmî devlet görüşünü kibarca yeniden yorumlayışı, "Hepimiz kardeştik, tüm bunların yaşanması ne utanç verici" şeklindeydi veya bunun farklı versiyonlarıydı.[1]

Antepli arkadaşım ve şehir ve şehrin Ermeni tarihi hakkında uzman olan Fatih, beni kentte tanıdığı tek Ermeni'yle tanıştırdı, tek tanıştığım da o oldu. Yine Ermeni kökenli olan bir kadın biliyordum ama onu bulmak imkânsızdı. Anteplileri meşhur kılan o aşırı misafirperverlik Fatih'te de vardı ama genelde bunun kadar dikkat çekmeyen bir tarzla alçakgönüllü biriydi aynı zamanda. Bu da onları, kendi aralarında bile alay konusu yapıyordu. Cebeciyan aşiretinin bugün iki müzeye ayrılmış sarayını ziyaret ettik. Biri Atatürk'e adan-

1 Yervant Kuchukian, *Հարիւր ժամ Այնթապի մէջ՝ յուշեր եւ տպաւորութիւններ* (Antep'te Yüz Saat: Anılar ve İzlenimler), Beyrut, 1953.

mış, Türk milliyetçiliğini simgeleyen eşyalarla ve değerleri şüpheli ıvır zıvırla doldurulmuştu. Gerçek sahiplerinin isminden bahsedilmiyordu bile. Bunun yerine konak bir Türk'ün "bağışı" olarak görünüyordu. Daha eski olan ikinci müzeyse, devasa kileri fantastik bir mağara dünyasına dönüştürülmüş olsa bile zevkli bir şekilde düzenlenmiş bir oyuncak müzesiydi. Neredeyse pejmürde bir görünümü olan mağarada, 1970'li yılların gece kulüplerinin garip çizimleri vardı. Ardından beni Nazaryanların şaşaasını yitirmiş ve avlusu kafeye dönüştürülmüş sarayında yürüyüşe çıkardı. Birinci katın *piano nobile*'inin üzerindeki yaldızlı antre, üzerinde İngiliz, Mağribi ve Fransız ordularının resimlerinin olduğu, barok tarzda dekore edilmiş kapıları olan üç ayrı odaya açılıyordu. Farklı kanatların yapım yılları tepelerine, 1856'dan 1859'a uzanan tarihleriyle Ermenice, Batı ve İslâmi sembollerle yazılmıştı.

"Bu isimde sorunlu bir şey olduğunu bildiklerinden bir süre değiştirmeye devam ettiler ama ondan hiçbir zaman tamamen kurtulamadılar." Fatih gülüyordu. Antep'in eski bir semtinde eski bir Ermeni mahallesindeydik. Heyik isimli bir dizi sokağın isim levhalarını okuyorduk. Bazılarında *E*'nin üzerini kazıp yerine *A* koyma girişimleri görülüyordu ama üzerine daha kalın harflerle yeniden *E* çizilmişti. Ermenistan ve Ermeniler için kullanılan arkaik isimlerden biri ve ulusun efsanevi atasının ismi olan Hayk'ın türeviydi. Bir noktada buraya Hayk bile denmiş, bugünkü belirsiz telaffuzuna kavuşmadan önce Hayik'e ve sonra da Heyk'e dönüştürülmüştü. Kent yetkililerinin şüphesini çeken habis etimoloji yozlaştırılmış ve tamamlayıcı sıfatlarla telafi edilmişti: Heyik Müslüman Sokak; Heyik İmam Sokak ve Heyik Mescit Sokak veya "Ermeni Müslüman Sokağı", "Ermeni İmam Sokağı" ve "Ermeni Camii Sokağı".

Ardından kendimizi Antep pazarının labirentlerine bıraktık. Fatih'in yaşlı halini anımsatan, saçları gibi kar beyazı gür bıyıkları olan bir adam, deri işi malların olduğu ufak bir dükkânın önünde oturuyordu. Babası Hacı Ali soykırımdan kurtulmuştu. Canını kurtarıp kaçtıktan sonra Adıyaman'ın Besni ilçesinden bir Kürt ağa onu evine maraba olarak almıştı.

Asla Müslümanlaşmadıklarını söylerken onu yanlış anladığımı düşünerek, "Demek baban din değiştirdi" yorumunda bulundum.

"Hayır, değiştirmedi ama cumaların kutsal gün olduğu ve insanların çoğunluğunun Müslüman olduğu bir yerde ne yapmak isterdin ki?" diye yanıt verdi Köksal:

> Aralarında yaşamak zorundasın değil mi? Hiç olmazsa görüntüyü kurtarmak için. Ninemin yeğeninin yeğeni ve ailesi İstanbul'dalar, tamamen Ermeniler. Bir keresinde onları mahallelerinde, Bakırköy'de ziyaret ettik. Eşi bizden korkmuştu. "Biz de Ermeni'yiz" dedim ona. "Siz nüfusun neredeyse yüzde

yetmişinin Ermeni olduğu Bakırköy'de yaşıyorsunuz, bense Antep'te" dedim. "Daha önce de nüfusun yüzde yetmiş beşinin Müslüman, yüzde yirmi beşinin Ermeni olduğu Besni'de yaşıyordum: İçlerinde nasıl yaşamamı isterdiniz?"

Her halükârda milliyet veya din Köksal için önemli değildi. "Benim için önemli olan, insanların ne oldukları değil, nasıl davrandıkları: Ermeni, Hıristiyan, Yahudi, Alevi, Sünni olmasının hiç önemi yok." Koşulları milliyetine kayıtsız kalmasını önlüyordu ve bunu sadece Antep'te, yani kimliğinin potansiyel olarak tehlikeli olabilecek derecede önemli olduğu bir yerde saklıyordu.

"Peki yakın komşularınız sizin Ermeni olduğunuzu biliyorlar mı?" diye sordum.

"Beni Alevi biliyorlar. Burada Aleviyim."

"Alevi misiniz?"

"Doğrusunu söylemek gerekirse Alevi de değilim. Ermeni'yseniz Ermeni olmaktan başka şansınız yoktur. Gelgelelim Aleviler Ermenilere saygı duyuyorlar. Sünniler arasında Ermeni'yseniz işiniz biter."

Fatih Alevilerin, zamanında Antep'in nüfusunun çoğunluğunu oluşturduğunu ama 16. yüzyılda Sultan Yavuz Selim'in hükümdarlığı sırasında nüfusun çoğunluğunu Sünnileştirmek için Antep'e Maraşlı Müslümanların iskân edildiğini söylüyordu. 1890'lardan beri Aleviler, Yahudiler ve Ermenilerle çok iyi anlaşıyorlardı ve bu iyi ilişkiler, iki topluluktan da ne kalmış olursa olsun sürmeye devam ediyordu. Fakat Sünni Müslümanlar ve Aleviler birbirleriyle iyi anlaşamıyorlardı. Birbirlerine selam vermiyorlar ve birbirleriyle iş yapmıyorlardı. "İlginç şeylerden biri, 1560'ta Antep'te Osmanlılara karşı bir isyanın çıkması" dedi Fatih.

Köksal, ailesinin geçmişi hakkında hiçbir şey bilmiyordu. "Büyüklerimiz bize hikâyeler anlatmazlardı, korkarlardı." Fatih Antep'te henüz yirmi-otuz yıl öncesine kadar bakırcılık yapan yirmi Ermeni ailesinin olduğunu söyledi. Bu sayı şimdi ikiye düşmüştü ama Ermeni kökenli olduklarını kabul etmedikleri için onlarla konuşamazdık.

"Antep'te baklava yapan bir Ermeni ailesi var" dedi bana Fatih. "Soyadları ne olabilir?"

Ben tahmin etmeye çalışırken Fatih, "Abuşoğlu" diyerek beni afallattı. Köksal güldüğüne göre o da biraz Ermenice biliyordu. "Aptalın oğlu" anlamına gelen bileşik bir isimdi. Ermenice "*abuş*"un sadece tek ve belirsizliğe yer bırakmayan bir anlamı vardı (sözcük özel bir önek olan "*ab*" ile Farsça kökenli olup "akıl" veya "zekâ" anlamına gelen "*uş*" kelimesinden oluşuyordu). Bu Abuşoğulları Ermeni'ydiler ama bunu bilmiyorlardı veya bilmiyormuş gibi davranıyorlardı: "Çok Müslüman bir aileler ve kökenlerini bilmiyorlar. Soyadlarının anlamını bile bilmiyorlar çünkü bilseler değiştirirlerdi."

Korku hâlâ her yere sinmiş vaziyetteydi. "Hâlâ gizli kalmamızın sebebi korku" dedi Köksal. "Yirmi-otuz yıl önce Besni'de memleketimizdeyken, akşam ezanından sonra evden çıkmazdık çünkü yerliler bize 'Nereye gidiyorsunuz, kâfirler?' derlerdi. Ve bize hâlâ 'kâfir' diyorlar" diye de ekledi.

"Tercih yapma şansınız olsa Hıristiyan olur muydunuz?"

"Tüm gerçek dinlerin parçası olurdum. İsa yalan söyledi mi? Muhammed yalan söyledi mi? Hayır. O halde bu dinlere saygı duyarım. Bu dinlerin hepsinin müridi olurdum.

Fakat Fatih Muhammed'in doğruluğuna itiraz ediyordu: "Muhammed tüm hakikati söylemedi." Ayrıca Ermeniler Diyarbakır gibi bir yerde açılmışsa, nüfusun o kadar sofu Müslümanlardan oluşmadığı Antep'te de aynısının olabileceğini söylüyordu. Ayrıca bugün modern Kürt milliyetçiliğinin romantik yeniden yorumunda göklere çıkarılan Şeyh Said'in liderlik ettiği isyanla ilgili mitlere de karşı çıkıyordu. "Şeyh Said bağımsız bir Kürdistan için değil, Sünni bir Müslüman devletin kurulması için savaşıyordu." Fatih, Şeyh Said'in seküler Türk Devleti'ne karşı çıktığını söylüyordu ve "bana göre bu yanlıştı".

Şeyh Said'e 1925 isyanı sırasında Diyarbakır'da güçlü bir takipçi kitlesi kazandıran şey onun İslâmcı adanmışlığıydı, dedi Fatih. "Bana göre Dr. Reşit'ten çok farklı değildi" diye devam etti, şeyhi, 1915'te vilayetin valiliğini yaparken Ermenilerin imhasından sorumlu olan ve "Diyarbakır kasabı" olarak bilinen Mehmet Reşit'le kıyaslayarak.

Fatih bugünlerde Diyarbakır'da atalarının Ermeni olduğunu iddia eden çoğu kişiye şüpheyle bakıyordu:

> Bugün Diyarbakır'a gittiğinizde bir dolu insan, "Ben Ermeni kökenliyim" diyor. Kısmen doğru olabilir ama bir kısmı da para peşinde koşan insanlar. Olmayacak şey değil. Yirmi yıl önce Diayrbakır, Muş, Van, Tatvan ve diğer yerlerdeki insanlar Ermeni ziyaretçileri ve iyi durumda olduklarını görmeye başladılar. Bunu yararlanacakları bir fırsat olarak gördüler. Dürüst insanlar da vardır. Ama ikisi doğruyu söylüyorsa sekizinin yalan söylediğini düşünüyorum.

Köksal hemfikir bir biçimde başını sallıyordu: "Evet."

* * *

Bir inşaat işçisi kemerli geçitteki yüksek kabartmada bulunan yoncalı haçı kazıyordu. Canlar bir yüzyıl önce gittiğinden bıçaklar şimdi onların mirasına çevrilmişti. Gözlerimin önünde başka araçlarla devam eden soykırım buydu işte. Kurucu ellerin 19. yüzyılın sonunda yaptığı bir şeyi, bir keski yok ediyordu. Surp Astvatzatzin'in bozulması, onun İslâmlaştırılması ve zorla Kurtuluş adlı bir camiye dönüştürülmesi yolunda atılmış ilk adımdı.

Ziyaretçilerin kiliseye girmesi yasaktı ama haçı kazıyan yıkım işçisi gözmezlikten geliyordu. Surp Astvatzatzin'in içi, kubbeli, aydınlık ve beyaz devasalığı, İstanbul'daki Ayasofya ve Sultanahmet Camii'nden anıları akla getiren mekânsal hisleri tetikliyordu. Yarım kubbeden aşağıya dik bir şekilde asılmış dev bir Türk bayrağı katedralin sunağının görüntüsünü bozuyordu. Fatih yarım kubbeden silmeyi başaramadıkları haçın gölgesini "hayalet gibi" saklamamı söyledi.

Kilisenin kapladığı alan haç biçimindeydi. "Ancak bir haçın ana hatlarını veren küçük yan alanlara rağmen, ışığın ve geniş iç bölmenin yarattığı ve çapı dokuz metre olan kocaman bir kubbeyle taçlanmış etki, bir kiliseden çok Osmanlı İmparatorluğu'na özgü bir camiye işaret ediyordu." "Bu karşılaştırmayı yapmaya davet eden bir diğer şey" de yuvarlak kubbesiydi. 1878-1893 yılları arasında inşa edilen katedral, önde gelen Ermenilerden biri olan ve şehrin en zengin adamı Nicholas Ağa Nazaretyan'ın siparişiyle yapılmıştı. Osmanlı saraylarının mimarı olan seçkin bir Ermeni ailesinden gelen Sarkis Balyan cami mimarı olarak anılıyordu.[2]

Fatih'in bir arkadaşı birkaç yıl önce katedralden birkaç sokak aşağıda bulunan eski bir Ermeni malikânesini satın almıştı. Ön cephesine üzerine Ermenice harflerle Tanrı'nın kutsaması için okunan dualardan biriyle 1890 tarihinin kazındığı, volkanik taşlardan yapılma bir disk vardı. Malikânenin üçüncü katının üzerinde bulunan tavan arası, akşam karanlığının içine karışan Surp Astvatzatzin'i gören hâkim bir açıya sahipti. Evin sahibi taşındıktan kısa süre sonra iki defter bulmuştu. Sayfaları yer yer çürümüş defterler, ince ve uzun Ermenice el yazılarıyla doluydu. Biri görünüşe göre cemaat kurulunun tutanaklarını içeriyordu. Klasik Ermeniceden sözcüklerle daha incelikli bir dilin kullanıldığı ikinci defterse, vaaz taslakları olması muhtemel yazıların içinde ilahi tasarıyı Ermeni tarihinin öne çıkan bölümleriyle harmanlayan farklı farklı kayıtlarla doluydu.

Vartan Mamigonian'ın komutanlık yaptığı Ermeniler ile Zerdüştlük kültünü Ermenistan'da yeniden kurmaya çalışan ama harekete geçmelerinin arkasında Ermenilerin Hıristiyan hükümdarlarla bağlarıyla ilgili politik kaygıların olduğu Sasani Persleri arasındaki Avarayr Savaşı'ndan bahsediliyordu bir yerde. Ayırt edebildiğim bölük pörçük cümlelerin arasında biri "halkın barışı için", diğeriyse "Şüphesiz Vasak'ta olmalı" diyordu. Vasak 451 yılındaki savaşta, kuvvetleriyle birlikte kendi halkına karşı Perslerin safına geçmiş bir Ermeni prensiydi. Askerî bir yenilgiye rağmen Avarayr, İran monarşisinin kısa süre içinde Ermenistan'da Hıristiyanlık karşısında giriştiği seferberliği

2 Alyson Wharton, "Identity and Style: Armenian Ottoman Churches in the Nineteenth Century," *Sacred Precincts: The Religious Architecture of the Non-Muslim Communities Across the Islamic World*, ed. Mohammad Gharipour, Leiden, 2014, s. 91 ve 99.

durdurmasına yol açtı. Çatışmanın bir başka kalıcı sonucu daha olmuştu. Ülke savaştayken, Ermeniler 451'de Kalkedon Konsili'ne heyet yollayamamışlardı ve neticede kararlarını reddetmişlerdi. Büyük oranda kötü iletişimden ve yanlış anlamalardan kaynaklanmış bu durum, uzun süre Katolik Kilisesi'nin Ermeni Kilisesi'ni hatalı bir şekilde monofizit saymasına yol açmıştı. Bu karışıklık on beş yüzyıl sonra Papa II. John Paul tarafından çözüldü. Her halükârda Ermeniler, Hıristiyan cemaatinin geri kalanından ayrılmışlardı ve onlarınki bağımsız, ulusal bir Kilise olmuştu. Defterin sayfasını çevirmeye çalışırken tuttuğum kısmı koptu ve toza döndü.

28

Musa Ler

Sis perdesi büyük bir süratle çöküp geri çekiliyordu ama hiçbir zaman dağılıp gitmiyordu. Arada sırada güneş göz kırpıyor ve sonra tekrar kayboluyordu. Musa Ler alçak bulutlardan oluşmuş devasa bir ağın içine düşmüştü sanki: Bulutlar hâlâ çok uzakta bulunan denizden uzağa, karşı yöne hareket ederken biz içlerine doğru ilerliyorduk.

"Sis Ermenilerin kendilerini korumalarına yardımcı oldu." Asadur bunu, 1915'teki direniş sırasında Akdeniz'e doğru inen bu dağa sığınmış büyüklerinden biliyordu. Onları imha etmeye gelmiş Türk askerleri ve düzensiz Kürt birlikleri karşısında Van ve Urfa'da başkaldırırken, Franz Werfel'in 1933 tarihli *Musa Dağ'da Kırk Gün* adlı romanı yerel hikâyenin mite dönüşmesine katkıda bulunmuştu. Aslında Musa Ler'deki (Türkçe ismiyle Musa Dağı) Ermeniler elli üç gün boyunca iki büyük saldırıyı püskürtmüşlerdi ve Türklerin büyük bir hücum için hazırlık yaptıkları sırada Fransız savaş gemisi *Guichen* uzun ağaçlara bağlanmış iki büyük bayrağı tespit etmişti. Birinde büyük bir kırmızı haç, diğerinde ise İngilizce "HIRİSTİYANLAR ZOR DURUMDA: KURTARIN" yazan bir ibare vardı. Bunu gören gemi Ermenileri tahliye etmeye gelmişti.

Arap kervanları, üzerlerinde süslü eyerler ve dokuma çuvalların olduğu, gözlük takılmış atlarıyla yanımızdan dörtnala geçtiler. "Hırsızlar" dedi Asadur. Rehberimiz defneleri çaldıklarını, bitkilerin yasadışı ticaretinin yapıldığı ve son durağı ilaç şirketleri olan uluslararası bir halkayı beslediklerini söyledi. Arap atlarının kör koşularında (kum torbalarını andıran) çuvalların vuruşuyla iki kez düşmüştüm.

Keşif ekibimizde Asadur'un iki oğlu ve bir Halepli Ermeni cemaatinden gelen bir erkek kardeşle kız kardeş vardı. Musa Ler'in eteklerinde bulunan

ve Türkiye'de tamamı Ermenilerden oluşan son köy olan Vakıf'taki savaşın dışındaydılar. Türk bir öğretmenle Asadur'un bir arkadaşı da bize katılmıştı.

Sis çevremizin büyük kısmını çevreleyen duvar gibi yoğunluğuyla ve yer yer ağaçlık dağ zirvesinin, düz ve yeşillikli platonun parçalarını gösteren açıklıklarıyla düzensizdi. Görüş alanımızı dolduran gri ve yeşil renkler bulanık bir düş gibiydi. Ardından Halepli kız Carmen, derme çatma taşlardan yapılmış bir geminin baş kısmını gösterdi. Bize doğru gelen sis perdesinin arkasında pusuya yatmıştı. Musa Ler'li Ermeniler bunu 1925'te Fransız kurtarıcılarına saygılarını gösterme niyetiyle dikmişlerdi. Asadur ve Carmen kaldıkları süre içinde üç kez oraya tırmanmışlardı ve yıkım işaretleri gördüklerini söylüyorlardı.

Dağın tepesindeki gemi Musa Dağı olarak çevrilen Musa Ler üzerine yazılmış bir menkıbeydi adeta, gizemli bir ahdin gelecekten haber veren yankılarını taşıyan bir ismi vardı dağın. *The Ship Atop the Mountain* (Dağın Tepesindeki Gemi) aynı zamanda Gostan Zarian'ın yazdığı, 1918'de ilk bağımsızlığının ardından etrafı karayla çevrili Ermenistan Cumhuriyeti'nde Karadeniz'deki Gürcü limanından Sevan Gölü'ne bir gemi taşımak gibi imkânsız bir çabaya girişen Ermeni bir denizciyi anlattığı romanın adıydı.

Yine de dağın tepesindeki geminin arketipi, Ermenilerin kutsal dağı Ararat'a demir atan Nuh'un Gemisi'ydi. Ve dağlıların Fransız donanmasına saygılarını ifade eden bu taştan gemi, tartışmasız derecede başarılı bir direnişin gösterildiği tek yer olmasıyla soykırımdan sonra efsaneye dönüşmüş bir dağın tepesindeydi.

Yakınlarında taşlarla belirlenmiş kare bir alan vardı. Çevrili alanın içini dolduran işaretsiz taşlar, 1915'teki kuşatma sırasında, çarpışırken veya başka sebeplerden ölenlerin mezarlarıydı. Vakıf köyünden bazı kişiler hâlâ ataların mezarlarını tespit edebildiklerini iddia ediyorlardı. Hepsi olmasa bile birkaçında mezarlara saygısızlık edildiğini gösteren işaretler vardı.

Vakıf Türkiye'nin son Ermeni köyüydü. İskenderun sancağında bulunuyordu. 1918'deki ateşkesten sonra tarihî topraklardan farklı bir yol izlemişti. Savaşın sonunda Fransa'nın işgali altında olduğundan Ermeniler kısa süre sonra Musa Ler'deki evlerine geri dönmüşlerdi. İskenderun 1921'den 1937'ye kadar özel bir idari bölgeydi. Bölgedeki ayaklanmalardan sonra Fransızlar, ortak bir meclisin oluşturulmasını kabul ettiler. Neticede meclis, bölgenin özerk Hatay Cumhuriyeti olduğunu duyurdu; 1939'da Türkiye tarafından ilhak edilerek aynı isimle il yapıldı. Fransa'nın dikkati Avrupa'da büyüyen gerilimler üzerindeydi ve Alman tehdidine karşı destek vermeleri karşılığında Türkiye'ye taviz vermeye hazırdı.

Ancak bölge 1939'da Türk hâkimiyetine girince on dört bin Ermeni yine Musa Ler'deki köylerinden ayrıldılar: Kabusia; Yoğunoluk; Bitias; Xodır Bey;

Hacı Habibli ve Vakıf. Ermeniler ilk beş köyü tamamen terk etmişlerdi. "Vakıf altı köyün içinde en yoksuluydu ve Ermenilerden bazıları kalmayı seçti" dedi Rostom. Gençlik yıllarının başında yatılı okulda öğrenci olarak geldiği İstanbul'da yaşadıktan sonra emeklilik günlerini memleketinde geçiriyordu şimdi.

Bugün bahsinin geçtiği her yerde kendisine verilen isimle "Türkiye'nin son Ermeni köyü" diğer şehirlere veya ülkelere göçmüş olanların geri döndüğü yaz aylarında sayıları yüz yirmi kişinin üstüne çok az çıkan bir nüfusa sahip. 1915'te Türkleri püskürten, Mısır'a yelken açan, üç yıl sonra evlerine geri dönen ve sonra temelli giden dört bin iki yüz Ermeni'den kalan topu topu bu.

* * *

Rostom'un ve dört arkadaşının İstanbul'da gittiği yatılı okul Tıbrevank'tı. Patrik Karekin Khachadurian'ın himayesi altında açılan okul, Anadolu'da kalan Ermeniler için bir eğitim sığınağı olmuştu. Hrant Dink'te öğrencilerinden biriydi. Okulda Rostom ve arkadaşları Dink'le aynı döneme denk gelmişlerdi.

Ne var ki bu insanlar İstanbul'a çok küçük yaşta gelmiş, çoğu zorla yollanmış ve olaylı bir dönemde, 6-7 Eylül 1955 pogromundan kısa süre sonra varmışlardı.

"Bir grup adamın Tıbrevank dışına bomba kurmaya çalıştığını gördük ve Antranig çığlık atıp bizi olan biten karşısında teyakkuza geçirdi ama adamlardan biri 'Burası Ermeni okulu, Rum okulu değil' dedi ve gittiler." Fakat Surp Garabet Kilisesi'nin yakınlarında bir Rum okulu vardı. Yakılıp kül edilmişti:

> Sonra gece yarısında okul müdürümüz geldi. Der Şınorhk adlı bir rahipti. Sakalını kesmiş ve beyaz kıyafetler gitmişti. Müslüman gibi görünmek için hepimiz sakalımızı kesersek ve beyazlar giyersek hiçbir şey olmayacağını söyledi. Bizi evimizden bu kadar uzağa götürdükleri ve tehlikeye attıkları için kızgındık: "Neden bizi buraya getirdiniz?" diye bağırıyorduk. "Köyümüzde güvendeydik." Sonunda, gece yarısından birkaç saat sonra her şey bitti ve odalarımıza geri döndük. Ertesi sabah, içimizde yaşça büyük olanlar gazete almaya gittiler ve nasıl bir felaketin yaşandığını gördüler. Bir rahibi başından vurup öldürmüşlerdi. Atatürk'ün Selanik'teki evini bombalayan adam, dönemin başbakanı Adnan Menderes'in yolladığı Türk bir ajan provokatördü.

Ermenilere ve mülklerine de saldırılmıştı. Ancak felaketin ortasında talihli yanılmalar da olmuştu. Ermeni bir tüccar ertesi sabah İstanbul'daki müzik dükkânına, yağmalanmış ve yok edilmiş olduğunu düşünerek mutsuz ve karamsar bir şekilde gitmişti. Diğer Ermenilerin ve Rumların dükkânları dağıtılmışken onunki sapasağlam yerindeydi. Kafası epeyce karıştıktan sonra

güruhun büyük ihtimalle Beethoven'ın penceredeki alçıdan yapılma yüzünü Atatürk'ün yüzüyle karıştırmış olduğunu fark etmişti.

1978'de Maraş'ta yaşanan Alevi katliamıyla[1] veya 1993'te Sivas'taki otele yapılan ve otuz beş insanın ölümüne yol açan kundaklama saldırısıyla aynı sistemin uygulandığını iddia ediyordu eski Tıbrevank öğrencilerinden bir diğeri:

> Bunlar işsiz insanlar ve devlet bunu biliyor, milliyetçiler bu tip işler için onları parayla tutuyor. Kesab'ı alan asilerle aynı şey. Antakya'da da. Kesab saldırısından önce Yayladağ'da haftanın her günü beş bin insana üç öğün yemek hazırlayan bir restoran vardı. Kesab'a oradan girdiler. Dağın diğer tarafında. Çocukken bir keresinde Kesab'a gizli gizli gitmiştim, 1950'lerde dağdaki gizli geçitlerden geçerek.

Kesab, Musa Ler bölgesinin diğer tarafında, Suriye içinde kalan bir Ermeni köyüydü. 2014 Martı'nda Suriye hükümetine karşı savaşan mücahitler, Suriyeli birlikler yeniden orayı ele geçirmeden önce Türkiye'den Kesab'a girmişlerdi. Yayladağ sınır kentidir.

Şimdi Paris'te yaşayan Tıbrevank mezunlarından birinin, Türkiye Marksist-Leninist Komünist Partisi'nin önde gelen ideologlarından biri olmuş Gostan'la ilgili anıları hâlâ tazeydi.[2] Öyle tehlikeli derecede dikkat çeken bir şahsa dönüşmüştü ki Amasya'da kalan son Ermeni olan kardeşi Abel, anonim bir hayat içinde yitip gitmekten başka çare bulamamıştı. Memleketinde ayakkabı tamircisi olarak çalıştığını söyleyinceye dek hakkında hiçbir şey duymadığı Abel hakkında, "Görünmez olmaya zorlanmış" dedi.

"Gosdan okula mezuniyetimden önceki son yılımda geldi" diye devam etti Parisli:

> Utangaç ve çekingendi, cılız bir sesle konuşurdu. Okulda çok solcu oldu, ardından Robert Koleji'ne gitti, çok zeki bir adamdı, sonra solcu örgütlere katıldı, liderlerinden biri oldu. Ona dayaklarla, elektrikle, suyla işkence yaptılar; ona yapılan işkencelere bir hayvanın bile dayanamayacağını söylüyorlardı.

Şimdi Berlin'de yaşayan eski bir sınıf arkadaşı şunları ekliyordu: "Gosdan Maraş Elbistan'da Markist-Leninistler için matbaa örgütlemişti. Türkiye'nin en modern matbaasıydı: Avrupa'dan parça parça getirtmiş ve orada toplamıştı."

Gosdan ve tüm bu adamları, Patrik Karekin'in talebeleriydi. Karekin Arjantin'deki Ermeni Kilisesi'nin başpiskoposu konumunu terk etmiş ve İstanbul'a sadece Tıbrevank'ı yeniden inşa etmeleri koşuluyla geri dönmüştü. İs-

1 Aralık 1978'de aşırı Türkçü bir grup olan Bozkurtlar Maraş şehrinde yaklaşık yüz kişiyi öldürmüşler ve mülklerine ciddi hasar vermişlerdi.

2 Gosdan hakkında daha fazlası için bkz. s. 303.

tanbul Valisi Fahrettin Gökay'la okulun açılması için pazarlık etmişti. "Hatta bir öyküsü de var: Patrik Amerika'dan bağış olarak bir Chevrolet almıştı ve içinde Gökay'la birlikte oturuncaya dek arabayı kullanmamıştı" dedi içlerinden biri. "Ama ikisinin de mason olduğunu düşünüyorum, bu sebeple bu tür bağlar da vardı" diye ekledi masa komşusu ve eski sınıf arkadaşı.

Tıbrevank kuşağıydılar.

Patrik I. Karekin 1951'de seçildiği günden itibaren, tarihî vilayetlerde sağ kalmış ailelerin çocuklarını, İstanbul'daki Ermeni okullarına getirmek için gizli bir uğraş başlatmıştı. Aralarından en büyüklerinin gitmeyi seçtiği okul Tıbrevank'tı. Hedef onları asimilasyondan ve Müslümanlaşmaktan kurtarmaktı. 1961'de vefatının üzerine görevi devralan halefi Patrik Şınorhk, iç kesimlerden gelen çocukların çoğunu İstanbul Ermenileri ve diaspora topluluklarının liderlerine dönüştüren bu çabayı yenilenmiş bir enerjiyle sürdürdü. 1955'teki İstanbul Pogromu'nun da gösterdiği gibi, Türkiye'deki Ermeniler için şartların hâlâ aşırı tehlikeli olduğu bir dönemde böyle bir çaba içine girerek gösterdikleri görünmesi güç kahramanlıklarıyla iki kilise adamı hâlâ cesaretleri ve vizyonları nedeniyle takdir ediliyor. Ancak Vakıf'taki Tıbrevank mezunlarından biri, Patrik Karekin'in Türk yetkililerle suç ortaklığı içinde hareket ettiğini ima ediyordu. Söylediği, kendisi de iç kesimlerden İstanbul'a taşınmış bir ailenin ferdi olan ve 2011'de İstanbul'da saygın bir ortamda muhabbet ettiğim Peder Nerses'in sunduğu bir fikirle uyumluydu.

Peder Nerses'e göre Anadolu'da "Ben Ermeni'yim" diyen ve üstüne Hıristiyan olan binden fazla insan yoktu. 2014'te Konstantinapolis Ermeni Patrikhanesi'nden başka bir piskopos da neredeyse kelimesi kelimesine aynısını söylemişti.

Patrik Şınorhk'un işlerini tartışmadan önce Peder Nerses, önce soykırımın neden yaşandığını anlamamız gerektiğine işaret etti. "Türkler geldiğinde biz zaten zayıflamış bir ulustuk çünkü 7. yüzyıldaki Arap fethi Ermeni Devleti'ni yok etmişti." Türklerin hâkimiyeti altında geçen dokuz yüz yıldan sonra ve Ermeniler için tümüyle verimsiz ve zararlı olmamış huzursuz bir ortak varoluştan sonra neden imha ancak 1915'te gerçekleştirilmişti? Mevcutta kabul edilen açıklamalardan hiçbiri Peder Nerses'i tatmin etmiyordu: Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü ve aynı anda milliyetçiliğin yükselişi; Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki Balkan savaşları; Türklerin, Ermeniler ve Rusların gizlice anlaşmasından veya Rusların Ermenileri Osmanlı efendilerine karşı isyan etmeye kışkırtmalarından korkmalar yahut Kürtlerin, hükmettikleri topraklarda Hıristiyan bir Ermeni Devleti'nin kurulmasıyla ilgili kaygıları. Hiçbiri bunu açıklamıyordu.

"Daha derine inmeli, daha ileriye bakmalıyız" diye ısrar ediyordu. Yanıtlarının olmadığını ama aradığını söylüyordu bir yandan da. Görüşleri ba-

ğımsızlığından kısa süre sonra altı yıl boyunca yaşadığı Ermenistan'da şekillenmişti ama Türkiye'ye dönmeye karar vermişti. "Konstantinapolis Ermenilerinin bana ihtiyacı var" diye toparladı lafını. "Uzun süredir büyük güçler arasında Ermenilerin olmadığı veya olsa olsa sembolik oranda bulunduğu bir Ermenistan için örtük bir görüş birliği var: İşte bu yüzden Ermenistan kanaya kanaya ufak bir nüfusa geriliyor." Tesadüfi veya ekonomik kısıtlılıklar karşısında "kaçınılmaz" bir gelişme olarak bulunabilecek şey "büyük güçlerin ortak planıydı". Ermenistan Cumhuriyeti bu yabancı oyunculara yanıt veren kırk aile tarafından yönetiliyordu. Ermenistan'ın nüfusunun %70'inden fazlasının yoksulluk içinde yaşaması, tarihsel yasaların ve ekonominin basit bir sonucu değildi.

"Uzun süre boyunca, 1915'e kadar Anadolu'nun bize ait tarihî topraklarında yaşama ayrıcalığını kazandığımızı düşündük. Bu bizi yaşanacak şeyleri önceden haber veren işaretlere karşı duyarsızlaştırdı." Türk yöneticiler Ermenilerin bu topraklarda bir azınlıktan fazlası olmasını hiç istemediler, bu yüzden kendi kimliklerini öne çıkarmaya dönük ufak hamleler bile soykırımcı bir geri tepkiyi tetiklemeye yetmişti.

Belki manastırlar ve kiliselerde geçen bir ömür ona geçmiş ve gelecek felaketler karşısında kararlılık katmıştı çünkü Tanrı'nın dileğine metanetle yaklaşan, tevekkülü direnişe yönlendiren biri olarak milletinin içler acısı halini sakin bir şekilde tasvir ediyordu. Bununla birlikte yakın zamanda Türkiye'de filizlenmeye başlamış özgürlükler karşısında düşünceli olduğunu da saklayamıyordu. "Türklerin de mutlu bir yaşamı olmadı; onlar da çok çekti ve şimdi ülkede özgürlük büyüyor" diyordu. "Hepsi nereye varacak göreceğiz." Yüzyıldır Ermenilerin yazılarına sirayet eden, Gurgen Mahari'nin *Burning Orchards* (Yanan Meyve Bahçeleri) ve Zaver Biberyan'ın *Karıncaların Günbatımı* gibi çok farklı yazarlarda ve kitaplarda görülen, barışın felaket için zorunlu bir önkoşul olduğunu söyleyen bir ruhtu bu. Mihrdat Noradoungian, Jön Türk devriminden ve beraberinde getirdiği eşi görülmedik özgürlüklerden bir ay sonra 29 Ağustos 1908'de kaleme aldığı uyarı niteliğindeki yazısında şöyle demişti:

> Son on beş yılda çok kan dökülse de yaşanmamış daha büyük katliamlar olur diye bir korku vardı. Bunun bir doğa yasası haline geldiğini ve doğa yasalarının kaçınılmaz olduğunu bilmek gerekir. Başlangıçta gerçekleşmeyen şey hâlâ yaşanabilir. Devrimin yapamadığı şeyleri karşı-devrim yapabilir.[3]

"Fakat Patrik Şınorhk'a dönersek" diye devam etti Peder Nerses, "çocukları Anadolu'dan İstanbul'a getirme çabası gözüktüğü kadar gizli değildi". Sadece naif biri böyle bir girişimin Türk yetkililerin dikkatinden kaçabileceğine veya

3 Mihrdat Noradoungian, "The price of freedom", *Puzantion*, 29 Ağustos 1908, s. 1.

örtük olsa bile rızaları alınmadan yapılabileceğine inanabilirdi. "İç kesimlerden gelen gençler Ermeni eğitimi alıyorlardı ve memleketlerinden uzaklaştırılmış oluyorlardı, böylece Türkiye'nin, Ermenileri Ermeni topraklarından çıkarma yahut da işi kan dökmeden bitirme hedefine hizmet ediyordu." Eğitimleri ülkeden göç etmelerini de kolaylaştırdığı için dağılmalarına katkıda bulunuyordu. "Hatırlayın, plan Ermeni'siz Ermenistan'dı ve yüzyıllardır uygulanagelen bir şey olup sadece Türkiye'nin peşinden koştuğu bir şey değildi: Rusya da bunu istiyordu ve hâlâ istiyor; Ermenilerin onda dokuzu gitti" dedi.

Mevcut Patrik Mesrob'dan da bahsettik. 2009'dan beri zihni melekelerini tamamen yok eden dejeneratif bir hastalıktan mustaripti. O zamandan bu yana Patrikliği, Genel Vekil olarak Başpiskopos Aram Ateşyan yönetiyordu. Türkiye Devleti aciz durumda olsa bile Patrik Mesrob yaşadığı sürece yeni bir seçim yapılmasına izin vermeyi reddetmişti. Peder Nerses'in söylediklerine göre Patrik'in hastalığı için ortaya atılan üç hipotez vardı:

> Birinci hipotez, gençken geçirdiği ve onunla yolculuk yapan bir arkadaşının hayatını kaybettiği bir araba kazasında yaşamış olabileceği bir beyin yaralanmasıydı. Sarhoş araba kullanmaktan kaynaklanan bu kaza, Mesrob'un içindeki dinî çağrıyı uyandırmıştı. İkincisi görevinin zorlukları yüzünden yaşanan sinirsel bir çöküş yaşadığıydı çünkü bu ülkede ve bu koşullarda makamını korumak kolay değildi. Üçüncüsü ise, elbette, zehirlenmiş olmasıydı.

Patrik Mesrob, normalde Türkiye'de üstü kapatılan birçok meselede sözünü sakınmayan biriydi, bu sebeple İstanbul merkezli bir gazetenin editörü de dahil olmak üzere birçok kişi üçüncü hipoteze inanıyordu. Hrant Dink'in suikastından sonra komplo teorileri yeniden rağbet görür olmuştu.

Vakıf'ta yaşlı okul arkadaşlarından ve Patrik Şınorhk'un eski öğrencilerinden biri, Peder Nerses'in üç yıl sonra aktardığım düşünceleri konusunda kaçamak davranıyordu. "Burada yaptığın şey konusunda dikkatli ol" dedi bana. Dolaylı olarak bencil kaygılarını da ifade ediyordu:

> Polis seni takip eder. Nerede olduğunu ve kimleri gördüğünü bilirler. Ama ben bunu asla hissetmem ve sen de hiç hissetmezsin: Gizli ajanları ve muhbirleri var. Yabancı biri bir köyü ziyaret ettiğinde birbirlerine bilgi verirler. Bunu göz ardı etme. Muhtemelen bir şey olmaz ama seni izliyorlar. Dikkatli ol. Seni takip ederler [...] dünkü şenlikte tanımadığımız insanlar vardı.

Meryem Ana Yortusu ve Üzüm Bayramı Pazarı'ndan önceki akşam yapılan partiden bahsediyordu. Bu bayram, Ermenilerin litürjik takvimi içine katılmış pagan bir bereket ayiniydi. Nuh Ararat Dağı'nın vadisinde üzüm yetiştirdiği için diğer meyveler değil de üzüm tercih ediliyordu. "Nuh çiftçiydi, ilk bağı o dikti" (Yaratılış 9:20). Köyün küçük kilisesindeki dinî törenin ardın-

dan kutsanmış üzüm demetleri aldılar. Arkasından Ermenilerin ulusal yemeği olarak kabul edilen, buğday ve kuzu etinden ya da tavuktan yapılan bir lapa olan *harissa*'dan kendilerine büyük tabaklar doldurdular. Öğlene kadar tüm gece boyunca dev kazanlarda kaynıyorlardı. Bu sırada küçük bir gönüllü ordusu da dev tahta kaşıklarla yahniyi döverek lapaya çeviriyordu.

Bu adam ayrıyeten, Vakıf'ta kalmayı tercih etmiş Ermenileri, bölge Türk egemenliğine girdikten sonra ayrılan Ermenilerden ayıran başka bir etmene de işaret ediyordu. Kalan ailelerin çoğu 1908 devriminin başından itibaren Jön Türk yönetimine ateşli bir şekilde karşı çıkan Ermeni Sosyal Demokrat Hınçak Partisi'nin sempatizanlarıydı. Ancak 1939'da, yani Türkiye İskenderun'u ilhak ettiğinde Ermeni siyasi sahnesi aşırı kutuplaşmış haldeydi. 1920'de Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesi bunu daha da ağırlaştırmıştı. Özellikle de soykırımın travmasından sonra yaşanan bu durum Hınçakların gözünde Sovyetler Birliği'ni Türkiye'ye kıyaslandığında ehveni şer olan tarafa dönüştürmüştü. Diasporada önemli bir politik güç olan Taşnaksutyun Partisi o dönemde belirgin bir biçimde Sovyet karşıtı bir çizgi benimsemişti. Taraflar arasındaki rekabet, kısmen de olsa bazı Hınçaklı ailelerin neden Musa Ler'de kalmaya karar verdiğini açıklıyordu: Türk yönetimi altında yaşamayı istedikleri için değil, yoksul oldukları ve aynı zamanda Taşnaksutyuncıları takip etmek istemedikleri için kalmışlardı.

Şimdi köydeki durumun "biraz zor" olduğunu söyledi Rostom. "Dışarıdan her şey düzgün ve temiz görünüyor, evler düzenli ve bahçeler bakımlı ama asimilasyon içimize sızıyor ve nüfus düşük. Kışları güçbela seksen beşdoksan kişi oluyoruz ama yazları göç etmiş olanlar dönüyor ve sayımız yüz elliye çıkıyor." Musa Ler lehçesi kayboluyordu: "Gençler konuşamıyor [...] İstanbul'da Tıbrevank'a gittiğimde Ermeniceyi kolayca öğrenmiştim çünkü o dönemde köyde lehçemizle, dilbilgisi ve ses bakımından klasik Ermeniceye daha yakın olmasına rağmen Ortaçağ Ermenicesinin bize has biçimiyle konuşuyorduk ama son yirmi yılda maalesef bu yeni nesiller Türkçe konuşmaya başladılar ve evde de televizyonun etkisi nedeniyle Türkçe konuşuyorlar [...] dünyanın her yerinde durum aynı ama bizim durumumuz farklı."

Rostom asimilasyonun tersine çevrilmesine yardımcı olmak için memleketine kalıcı bir şekilde yeniden yerleşmek için dönmüş:

> Dili kaybedersek her şeyi kaybederiz. Bu yüzden geri döndüm. Dili korumaya ve öğretmeye mecbur olduğumu hissettim. Belki bütün yıl burada kalarak birkaç şeyi değiştirebilirim. Bugün burada yirmi beş genç var ama eğitimlerinin ne getireceği açık değil. Üniversiteye gidecekler. Ankara veya İstanbul gibi büyük şehirlerde üniversiteye gittikten sonra onlara ne olacak? Dönüp dönmeyeceklerini bilmiyorum [...] Lehçeyi, görenekleri, Ermeni kimliğini korumak

zorundayız. Söylediklerini görüyorsunuz: Bu, Türkiye'nin son Ermeni köyü. Kilise olmasa kimse Ermeni köyü olduğunu bilmez. Lehçeyi artık konuşamıyorlar veya konuşabiliyorlar ama konuşmuyorlar. Yaşlılar kendi aralarında lehçeyi konuşuyorlar ama gençler Türkçe konuşuyorlar.

Rostom'la sohbetimizi akşama kadar sürdürdük. Tıbrevank nesli ilericiydi. Türkiye'de kitapları çok satan, üç dilli Ermeni bir yazarın isminden bahsetti. Eserlerini Ermenice, Kürtçe ve Türkçe yayımlıyordu. Büyük bir yayınevinin kurucuları da okulun mezunlarıydı. "Ermenistan'dan geleneksel Ermeni danslarını ve müziğini ilk getirişimiz Tıbrevank mezunlarının gayretleri sayesinde oldu: O dönemde Ermenistan'a gitmek çok zordu ve büyük bir riskti ama hepsini gizli kanallarla hallettik." Ermenistan'a genç bir mezun yollamışlar, orada iki-üç ay kalmış, repertuvarları ezbere öğrenmiş ve İstanbul'a getirmişti.

Paris'teki 1968 Mayıs hareketi Türkiye'deki Tıbrevank öğrencileri arasında da yankı bulmuştu ama öğrenciler İstanbul'un geleneksel Ermeni cemaati içinde küçümsemeyle karşılanmışlardı. "Bize, iç kesimlerden gelmiş olanlara 'hamal' çocukları diyorlardı." Hiç değilse eski bir öğrenci Türkiye'deki Ermeniler arasındaki güç dinamiklerini ve bir yüzyıllık sessizlikten sonra kendilerini yeniden ortaya koyma biçimlerini değiştirmişti: "Hrant'ın cinayetinden sonra gizli Ermeniler de dahil olmak üzere tüm Ermeniler ayağa kalktı; o korkmadı, biz de korkmayacağız." Şimdi gizli Ermeniler gelenekçiler tarafından alaya alınıyordu. "Din değiştirdikleri için onlara ayrımcılık yapıyorlar ama ne yapsalardı?" diye sordu Rostom. "Topraklarında kaldılar ve etrafları Kürtlerle çevrili: Ne yapacaklardı?"

Konuştuğumuz sırada devrimci bir Ermeni şarkısı yolun aşağısından yankılandı:

Ձայն մը հնչեց Էրզրումի հայոց լեռներէն
Հայոց լեռներէն...

Bir ses çınladı Erzurum'un Ermeni dağlarından
Ermeni dağlarından...

Bu, birkaç yıl önce hayal dahi edilemezdi. Türkiye öyle ürkütücü bir şekilde özgürleşmişti ki köklü tarihsel anıları olan insanların kaygılarını besliyordu. Eşit derecede şiddetli bir geri tepkiden endişeleniyorlardı. Yine de Rostom'un hatırladığı bir şey onu güldürdü. 1939'da Türkiye, Hatay olarak adlandırdığı İskenderun'u ilhak ettiğinde, halka açık bir kutlama tertiplenmişti ama Türklerin bandosu ve korosu yoktu. Yeni atanmış yerel yönetim Ermenilere başvurmuş, onlar da müzisyenlerini ve şarkıcılarını yollayarak yardımcı olmuşlardı. Repertuarları tamamen, Türklere karşı yiğitlik gösteren Ermeni fedaileri onurlandıran devrimci şarkılardan oluşuyordu. "Türkleri

provoke etmek için yapmamışlardı, başka bir şey bilmedikleri için yapmışlardı" dedi Rostom. "İnsanlar aradaki farkı anlayamamıştı veya umursamamıştı ama Ankara'dan gelen bir kabine bakanı öfkeden delirmişti çünkü marşları tanımış ve parti bittikten sonra yerel yetkilileri fırçalamıştı."

* * *

Rostom'un arkadaşlarından Zarmayr artık Paris'te yaşıyordu. 1915'te Musa Ler'de çarpışmış ve yirmi yıl sonra seküler bir rahip olmuş Ohannes'in oğluydu. Zarmayr'ın kararlı itirazlarına rağmen anne-babası Peder Sahak'la birlikte onu İstanbul'a yollamayı kabul etmişlerdi. Peder 1955'te okul yaşındaki Ermeni çocuklarını toplamak ve onlara eğitim vermek için çıktığı Anadolu gezisi sırasında oraya gelmişti.

Çocukların iki yıl boyunca evlerine dönmelerine izin verilmiyordu. Ayrılmak istemiyordu ve o dönemde on yaşında olduğundan onun için ailesinden ayrılmak çok zordu. Öğretmenlerinin deneyimlerine göre ancak iki yıldan sonra yeni öğrenciler ailelerinden uzak olmaya alışıyordu ve kendi başlarına dönmeyi reddediyorlardı. "Doğruydu, aynen böyle oldu" dedi Zarmayr. "Eve mektuplar yazıyordum, elbette Ermeniceydi hepsi. Onlara İstanbul'da bir arabanın altında ölebileceğimi veya intihar edebileceğimi söylüyordum" ama anne-babası hiç korkmuyordu. Yüksek sesli bir kahkahayla hatırlamıştı bunları. Şimdi bu mektupların nerede olduğunu bilmiyordu ama onları çok aramıştı: Babası onları saklamıştı ve bir keresinde ona göstermişti.

Zarmayr'ın babası Ohannes 1937'de Der Ghevont ismiyle seküler bir rahip olarak kutsandı. Ohannes 1915 direnişi sırasında önde gelen savaşçılardan biriydi. Musa Ler'de Dikran Antreassian isimli Protestan bir Ermeni vaizin anlattıklarını işiten ilk kişiler arasındaydı. Antreassian bölgeye gelip Zeytun'daki Ermenilerin tehcirini ve katliamları anlatmıştı onlara.

Zarmayr'ın babası, kuşatmanın son gününde Musa Ler'de çok fazla sorun çıkmaya başladığını hatırlıyordu. "Neticede orada en az dört bin insan vardı; hırsızlık olayları da oluyordu" dedi Zarmayr. "Ve sonlara doğru gıda da çok kıttı."

İskenderun'un Türkiye tarafından ilhak edilmesinden sonra Der Ghevont, Vakıf'ta kalmaya ve eşinin baskılarına karşı cemaatine hizmet etmeye karar verdi. Karısı Tırtux isimli yakın bir köydendi. Ailenin diğer Ermenileri takip edip Lübnan'a gitmesini istiyordu çünkü akrabalarının hepsi gitmişti ve çocukları haricinde kimseyle kan bağı kalmamıştı. Köy öyle yoksuldu ki tüm yolları toz topraktı ve Samandağ'a alışverişe eşekle gidiyorlardı. Zaman zaman hava iyi olduğunda bir kamyon gelirdi ve çocuklar arkasına tutunurlardı, " duman kokusu bize tatlı gelirdi".

Evde musluk suları yoktu ve suyu kap kacakla dağın üst kısmındaki açık

kanalizasyon kanallarından alırlardı. "Üst kısımlarda su daha temiz olurdu ve büyük çanaklarda saatler boyunca kaynatırdık ama yağmur yağdığında bulanık olurdu."

Babası rahip olarak kutsanması için yapılan baskılara direnmişti ama Vakıf sakinleri öyle çok baskı yapmışlardı ki nihayet pes etmişti. Daha önce rahipler Halep'ten geliyordu ama çok uzun kalmıyorlardı. Köydeki yaşamı külfetli buluyorlardı, bu yüzden yerliler içlerinden birini seçmeye karar vermişlerdi. "Babam çok iyi hizmet etti, seviliyordu ve saygı duyuluyordu" dedi Zarmayr. Der Ghevont eşeğiyle aşağı köylerdeki Alevilerin yanından geçerken Ermeni rahibin selamıyla ayağa kalkıyorlardı.

* * *

Musa Ler'e tırmanışımızdan önceki akşam Asadur'un evinde toplandık. Eşi Lena, Rus bir Molokan'dı. Hıristiyan oruçları sırasında süt ürünleri tüketme gelenekleri nedeniyle Rusça süt anlamına gelen *moloko* ismiyle bilinen bir Hıristiyan mezhebindendi. Kent, Rus İmparatorluğu'na katılınca bir Molokan topluluğu Kars'a yerleşmişti. Yeni Sovyet yönetimi 1920'de Kars'ı Türkiye'ye bıraktıktan sonra çoğu Molokan Müslümanlaştırıldı. Ne var ki Lena evlenmeden önce Ermeni Apostolik Kilisesi'ne katılmıştı.

Asadur ve Lena'nın çocuklarının dışında Halepli kardeşler ve Asadur'un annesi Rita vardı. Bunaklık başlangıcı nedeniyle kısa vadeli belleği yavaş yavaş yok oluyordu. Zarmayr'ın kız kardeşiydi. 1931 doğumlu Rita, zihninin ücra kovuklarından bir çocukluk şarkısı çıkardı:

Հայրիկը ծերացել է, ազգին համար ցաւելով
Ազատութիւն կը կոչէ, սէր, միութիւն ցանելով
Հայրիկին քարոզները հանեցին մեզ լեռները
Թշնամոյն դէմ կռուելով, հայրենիքը փրկելով...
Երբ որ գնդակը դպաւ դարձեալ պատերազմեցաւ
Թող համբերէ Հայրիկը
Ջի զոհ գնաց վասն ազգին
Քաջասիրտ Խորէնը:

Babamız yaşlandı, millet için acı çekerken
Özgürlük çağrısı yaparken, sevgi ve birliğin tohumunu ekerken
Vaazları bizi dağlara götürdü
Düşmanla savaşmaya, vatanı kurtarmaya...
Kurşun vurduğunda, savaşı sürdürdü
Babamız sabırlı olsun
Çünkü cesur Horen
Millet için kurban oldu.

Ermeniler 1915'te dağa çıktıklarında aşiretteki kadınlardan biri yeni doğan çocuğunu köyde bırakmıştı. Ohannes, Rita ve Zarmayr'ın babası dağdan onca yolu geri gidip köye inmişler ve bebeği alıp Musa Ler'in doruğundaki annesine getirmişlerdi.

Halepli Ermeni genç Şant 2013'te, ailesiyle Türkiye'ye gelirken kaçırılmıştı. Güvenilir sandıkları bir şoför onları sınıra götürüyordu ama bir kontrol noktasında Özgür Suriye Ordusu onu ve genç bir kuzenini rehin aldı. Militanlar annesine "Bu senin oğlanı unut" dediklerinde kadın neredeyse bayılmıştı. Sinirleri harap eden üç gün içinde ödenmesi imkânsız olan fidye pazarlıkla aile için bulunabilecek bir meblağa indirilmişti:

> Bir Ermeni'ye ait olan bir villada tutuluyorduk. Bunlar IŞİD değildi, Özgür Suriye Ordusu militanlarıydılar. Her gün sopalarla vahşice dövdükleri Kürt bir adam vardı. Öyle kötü dövüyorlardı ki ağlayıp kendisini öldürmeleri için yalvarıyordu. Ne yaptığını bilmiyorum. Ayrıca iki zengin Kürt kardeş de vardı. Onlardan iki yüz bin dolar fidye istiyorlardı. Kürtlere çok kötü davranıyorlardı ve Ermenilerle birlikte onları da suçluyorlar, Esad'ı desteklediklerini ve Esad'ın ordusunun Ermeni mahalleleri bombalamadıklarını söylüyorlardı. Üçe dört metrelik küçük bir malzeme odasına kilitlenmiştik. Sürekli dinî kitaplar okuyan bir adam da vardı. Belki yirmi tane Arapça yazılmış İslâmi metinin olduğu bir kutu vardı. Kısa, çok zayıf ve solgun yüzlü başka bir adam suç işlediği için oradaydı. Eşini kaçırmak için bir adamı öldürmüştü. Okul hademesiydi ve genç kızları taciz etmişti. Beni kaçıranlar kuzenimle ikimizin Esad'ın ordusuna hizmet ettiğimizi söylüyorlardı. Babam FSA ile temasa geçti ve fidye ödemek için anlaşmaya vardı. Bizi bir kez ziyaret etti. Ayrıca bir kez de cep telefonuyla aradı ama hat kötüydü ve birbirimizi anlayamadık. Her gün imama benzeyen bir adam getiriyorlardı. İslâm'da fidye istemeye dayanak olan veya rehinelerin fidye ödemesini haklılaştıran dinî argümanlar sunuyor, militanların önünde rehinelerle konuşuyordu. Serbest kalacak kişileri duyuran da bu din adamıydı. Serbest kaldığımızı duyurmak için "Zamanınız geldi" demişti.

* * *

Musa Ler gezimize katılan Türk öğretmen baş ağrıtmaya başlamıştı. Kendisini sosyalist olarak tanımlayan öğretmen, Marksizmin konfor alanından, milletinin yok olmasından korkmamış bir kişi için sorulması kolay, didikleyici sorular yöneltiyordu. Ermeni diasporası "neden bu kadar uzlaşmazdı" ve "Türkiye'den ne bekliyorlardı?" Mesele "para mı" "toprak mıydı?" Bir yandan da sürekli enternasyonel biri olduğunu, "daha çok anarşist" olduğunu ve başta Türk milliyetçiliği olmak üzere her tür milliyetçiliğe karşı çıktığını

ısrarla belirtiyordu. Seksen milyon Türk'ün veya bir milyar Çinli'nin bu ideolojik lükslere güç yetirebileceğini ama geçirdikleri ağır yüzyıldan sonra bunların Ermenilere pahalıya mal olabileceğini söyledim ona.

Izgara pisibalığıyla su ve buz katılmamış rakı korkunç bir kombinasyona dönüşmüştü ve kendimi iyi hissetmiyordum. Türk öğretmenin cömert bir şekilde doldurduğu içki, alkolün vücudu kontrolü altına almasıyla etkisini göstermeye başlamıştı artık. Şükredilecek bir gelişmeydi çünkü tartışmayı tırmandırabilecek sözcükler yontuyordum. Fakat tartışmak yerine kestirdim.

Kamp yaptığımız dar kaya çıkıntısında uyandığımda gökyüzü tertemiz bir maviliğe açılmıştı: Deniz, altımızda tüm ihtişamıyla uzanıyordu. Her dalganın yükselip kayalara çarpışını ve suların geri çekilişini ayırt edecek kadar yakınımızdaydı. O âna dek sis Akdeniz'e set çekmişti. Karşısında huşuyla dikiliyorduk. Ermenilerin bir yüzyıl önce dört Fransız ve bir Britanya gemisinin güvenliğine ulaşmak için indikleri kayalıktan birkaç adım uzaktaydık. Denizin görüntüsü yaklaşık iki dakika sürdü, bir illüzyondan biraz daha uzun bir süreydi. Ardından sis kurşuni bir kalınlıkla yeniden üzerimize inerek çağlar boyunca belli belirsiz bir şekilde ve 1915'te yaptığı gibi Musa Ler'i loş bir karanlığın içine aldı.

ONUNCU KISIM

KARADENİZ VE HEMŞİN

29

Hemşin I

"Ve bu da güneşin kız kardeşi" dedi İhsan, etrafımızdaki yemyeşil ormana ve daha ileride, kalın bir sis perdesinin örttüğü dağlara işaret ederek. "*Aakagin kuyrı*." Kopardım. Beş yaprağı avcumun içinde parçalandı ve yağmur damlaları elimden alıp götürdü.

Yıldız biçimli, sarı ve yabani çiçek bana defterimde beş elementi temsil etmesi için yaptığım bir çizimi hatırlatmıştı: hava, ateş, su, toprak ve eter. "Ve burada bir *mayir*'imiz var" dedi İhsan başka bir yabani çiçeği göstererek. Etrafımızdaki botanik evreni Hemşince isimlendirmeye devam ediyordu. Ermenicenin en eski türlerinden biri olan 8. yüzyıldan kalma lehçesi konuşulmaya devam ediyordu.

Hemşinlilerin en büyük köyü Xigoba'ya giden yol, ya çamur kaymasından ya da inşaat işleri yüzünden büyük bir toprak ve taş yığınıyla kapanmıştı. Hepimiz yağmurun altında kayıtsızca dikiliyorduk. Yeniden yoğunlaşmadan ve kısa süreliğine sağanağa çevirmeden önce zayıflayıp çiseler hale gelmişti. Pontus'un bu köşesinde, Hemşinlilerin topraklarında alışıldık bir havaydı bu. Yerlilerin hesabına göre yılın üç yüz günü yağmur yağıyordu ve bu şekilde hissettiriyordu. Bir süre sonra anlamı kalmamıştı çünkü şemsiyelerin de bir anlamı yoktu ve burada çok nadir taşınıyordu. Neticede bir araba bizi almaya geldi ve sağanak yağmur arasında elimizdeki bol miktarda kuşbaşı eti ızgarayla pişirmeyi başardık. Saat yediden kısa süre sonra uzaktaki dağlarda toplu bir uluma sesi yükseldi. Rüzgârın da etkisiyle artan sese bakılırsa devasa bir kurt sürüsü sanki toplu bir felaketin yasını tutuyormuş gibiydi.

"Çakallar, yağmurda haykırıyorlar" dedi ev sahibi. "Buna çakalların düğünü diyoruz."

Hemşin Ermeni dünyasının yani *Hayots Aşxarh*'ın kapalı bir bölgesiydi. Olağanüstü derecede arkaik olan dilleri bağ kurmaya davet ediyordu fakat yüzyıllar önce din değiştirmiş olmaları onları anaakım Ermenilerden ayırmıştı. Soykırım, ayrımı daha da derinleştirmişti çünkü Hıristiyan Hemşinliler ile diğer Ermenilerin aksine kendilerini karşı saflarda bulmuşlardı: Hatta birkaçı katliamlara dahil olmuştu. Ancak internet ve sosyal ağların yanı sıra artan sekülerleşme, ayrımları silip süpürmeye başlamıştı. Yine de Hemşinliler yüzyıllar içinde evrilerek ayrı bir gruba dönüşmüşlerdi. Kökenlerini benimsemeye başlamış kişiler arasında, ortak atalarını kabul etseler bile geniş Ermeni dünyasının parçası olduklarını hissetmeyenler vardı. Diğer uç noktadaysa aşırı Ermeni karşıtı Hemşinliler vardı. Bu çatlaklar kendisini Müslümanlaşmış Hemşinliler arasında da gösteriyordu.

Örnekleri sadece kimliğin değişken bir değer olduğunu doğrular cinstendi. Bugün yaşadığımız dünyada çok azımız ömrümüz boyunca aynı ulusal kimliği koruyabilmiştir. Hemşinliler de istisna değildi. Diaspora ve İstanbul Ermenileriyle yakın zamanda uzlaşmış olmalarının uyandırdığı veya derinleştirdiği bir altüst olma hissi onlarda da vardı. Bin üç yüz yıl boyunca kendilerine ait olan topraklarda yaşıyorlardı ama bu toprakların onlardan önce gelmiş yerli halkı Lazların yanı sıra polisler de onlara başka yerden gelmiş Ermeniler olduklarını hatırlatıyorlardı.

Eğer milliyet gibi oynak bir kavramın içinde elementler varsa (yaşanılan yer için toprak, kan veya köken için su, yaşam için hava, ortak irade için ateş ve kültür için eter) Hemşinlilerin de tıpkı atalarının topraklarından koparılmış diaspora Ermenileri gibi eksik bir yanları vardı. Güneşin kız kardeşi, yani beş elemente karşılık gelen metafor gibi yapraklar ayrı düşmüştü ama çamur içinde ayrı ayrı olsalar da hâlâ varlıklarını sürdürüyorlardı. Hiçbir şey kaybolmamıştı ve her şey dönüşümden geçmişti. Yine de çiçek artık eski halinde değildi. Belki de Şili'de bulunan yerli bir ulusun isminin arkasındaki ruhun evrensel bir değeri vardı: Mapuche "toprağın insanları" anlamına geliyordu. Zamanında bir Mapuche liderinin Temuco'da bana söylediği gibi, "Toprağımız olmadan halk da olamayız". Tarihi rehber olarak alırsak bu bir istisnadan ziyade kuralmış gibi görünüyordu.

İnternet üzerinden kurduğum ilk temaslar adeta yüzyıllar ötesine sıçramışım gibi bir his vermişti. Ermenistan'ın henüz bir yüzyıl önce Arap çöllerinde yaratılmış yeni bir dinin ordularının hâkimiyeti altında olduğu bir zamandan kalma anlaşılmaz sözcükleri yavaş yavaş deşifre ediyordum. Bazı sözcükler hiç anlaşılmıyordu ve diğerleri de kulağa büyülü bir biçimde antik geliyordu. Sohbet kutumdaki ilk muhatabım Nejdet'in Ermenistan'a, 5. yüzyıldan beri kullanılmayan bir isimle Hayk demesi de bunlardan biriydi.

Osman Türkiye'de gördüğüm ilk Hemşinliydi. Kadıköy'de tanışmıştık.

Hemşinceyi akıcı konuşuyordu ama Britanya'da üniversite okuduğu için İngilizcede karar kıldık. Kendisini keşfetmesi yaklaşık on beş yıl önce, on beş yaşlarındayken, küçük erkek kardeşiyle Hemşinlilerin kökenleri üzerine araştırmalar yapmaya ve aile hikâyeleriyle Türkiye'deki kitaplardan edinmeyi başardıkları bilgileri bir araya getirmeleriyle başlamıştı. Kısa süre içinde Ermeni kökenli olduklarını anlamışlardı. Sosyal ağ sayfasında bir dolu dille yazdığı bir slogan vardı. Bunlardan biri de Ermenice ve Ermeni alfabesiydi. Hemşinlilerin 6. yüzyılda Müslümanlığa geçmeye başladığı dönemden bu yana kullanmadıkları alfabeyle şöyle yazılmıştı: *Ազատ Սեւ Ծով*, yani "*Azad Sev Dzov*." "Özgür Karadeniz" anlamına geliyordu ve ayrıca Türkçe, Kürtçe ve İngilizceyle de yazılmıştı.

Zararsız olsa da kayda değer bir entelektüel yıkım eylemiydi bu. 2011 yazında Hemşinlilerin işlettiği ve İstanbul'un büyüyen Hemşinli topluluğuna hizmet eden Lusnika Lus adlı kafede buluşmuştuk. Adı Hemşince "Ay ışığı" anlamına geliyordu. İnternet üzerinden birbirimize attığımız cesur mesajlaşmalardan çark edip şöyle dedi: "Hiçbir şey tam olarak göründüğü gibi değil, ne ekmek ne insan, bu yüzden aslında Hemşinliler Ermeni veya gerçekten Hemşinli diyemezsin: Sürekli değişiyoruz."

Osman'ın annesi, Müjdat'ın babasıyla kuzendi. Gazeteci ve yazar olan Müjdat, belki de Türkiye'de bir Hemşinlinin kendi halkıyla Ermeniler arasındaki ilişkiler üzerine yazdığı ilk dürüst makaleyi yayımlamıştı. Hopa'da Hemşinlilerden kan örnekleri alıp Ermenilerle genetik bağlarını kanıtlamaya çalışan bazı yabancılarla ilgili dedikodular dolanınca kendisiyle birlikte çok öfkelenen amcası hakkındaydı bu makale. "*Mek Ermeni çik!*" demişti öfkeli adam: "Biz Ermeni değiliz!" Fakat birkaç yıl sonra Sovyetler Birliği'nin dağılmasının akabinde Gürcistan sınırının açılmasıyla yeni cumhuriyetlerden gelen trafik Karadeniz koridoru boyunca artmıştı. "Rus pazarı" olarak bilinen tezgâhlar kuruyorlardı. Bir gün amcası ürünleri incelerken Müjdat da ona eşlik ediyordu. Amcası yerel gelenek icabı tüccarları çileden çıkaracak noktaya gelene kadar sıkı bir pazarlık yapmaya başlamış, tüccarlar da kendi dilleriyle bu zorlu müşteriden yakınmaya başlamışlardı. Fakat Müjdat'ın amcası dediklerini anlıyordu. "*Ağpar, tu hay es?*" diye sordu şaşkına dönen satıcı: "Birader, Ermeni misin?" ve sonra indirim için yalvardı.

Osman Hopa'da doğmuştu. Üç yaşındayken babası iş için İstanbul'a taşındığından annesi ve ninesiyle köyleri Ardala'da büyümüş, onlardan dili iyi derecede öğrenmişti. Aksanları çok benzediği için ve Hemşinliler daha birkaç yıl öncesine kadar Türkler için karanlıkta kalmış bir grup olduğu için, ilgi odağı olmaktan kaçınan ve göze çarpmayan ufak bir azınlık olduklarından Türklerin onlara Laz dediklerini söylüyordu.

Annesinin babası Ziya Şişman ona aktarılan Ermenilerle ilgili bir öyküyü

paylaşmıştı. Ziya 1900'lerin başlarında on beş yaşındayken Ermeni bir ağa at üstünde ve maiyetiyle birlikte Ardala'dan geçmiş ve onu topraklarında maraba olarak çalıştırmak için yakalamıştı. "Ermeniler ceza almadan istedikleri kişiyi alıkoyabiliyorlarmış" dedi Osman. Bölgede Ermeni ağaların varlığını gösteren hiçbir kayıt olmadığından hikâye tuhaftı ama onu daha da tuhaf yapan şey Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde Hıristiyan bir vatandaşın, devletin görmezden gelmesiyle mağdur durumdaki Müslüman tarafın orantısız misillemelerini üzerine çekmiş olmasıydı. Yine de Ermeni çiftçilerin 19. yüzyılda Erzurum'da mevsimlik çalıştırmak için Hemşinli ameleler tuttuklarına dair kayıtlar vardı. Birçok Hemşinlinin din değiştirmesiyle birlikte sınıfsal kızgınlıklar, aynı halkın iki farklı kolu arasındaki yabancılaşmaya katkı sunmuş olabilirdi.

Ziya Ermeni ağa için üç-dört gün boyunca zorla çalıştırılmıştı. Ardından bildiği kestirme yollardan ve patikalardan geçerek Ardala'ya kaçmayı başarmıştı.

Çarpıcı güzellikte genç bir kadın birkaç masa ötemizde öğle yemeğini yiyordu. Deniz mavisi gözleri cam işlerinin hassas kırılganlığını taşıyordu. Hemşinli değildi ve bu azınlığı daha önce hiç işitmemişti fakat onlardan bahsedince kendisinin Ermeni'ye benzeyip benzemediğini sordu: "Ninem Elazığlı bir Ermeni'ydi." Hemşinlilerle ilgili merakı Osman'ı biraz rahatsız etmişti. Halkının kim olduğunu açıklarken kendilerine "Ermeni" denmesini reddetme uğraşına girmişti. Kadın da çok dikkatliydi. Açıklayamayacağım bir şekilde kendisini Türk olarak tarif etmekten kaçınıyordu. Etnisite anlamı veren Türk sıfatı yerine "Türkiye vatandaşı" sıfatını tercih ediyordu.

Ayrılırken Osman beni birkaç sokak aşağıda olan Surp Takavor Ermeni Kilisesi'ne götürmeyi teklif etti. Resepsiyon kabininin içindeki hademe olağanüstü bir biçimde *Nor Marmara* gazetesini okuyordu, yüzü İstanbul'un üç Ermeni günlük gazetesinden birinin geniş sayfalarının arkasına gömülmüştü. Türkiye'de ve Ermenistan ve bir ihtimal Lübnan dışında dünyanın diğer yerlerinde Ermenice gazete okuyan birini görmek öyle nadir bir şeydi ki fotoğrafını çektim. "Kimsin sen?" diye bağırdı hademe kabinden fırlayarak. Çok daha şiddetli bir tepki vermenin eşiğine gelmiş haldeydi. Osman benden daha çok şaşırmıştı.

Ardından beni Marmara Denizi'nin diğer tarafına, İstanbul'un Avrupa yakasına götürecek gemi seferim için Kadıköy'ün vapur terminaline kadar eşlik etti bana. Osman'la bir daha hiç buluşmadık. Birkaç hafta sonra sosyal ağ sayfasındaki Özgür Karadeniz'le ilgili çokdilli sloganını sildi.

* * *

Otobüsün camından dışarıya bakarken camdaki yansımalar Karadeniz'in rengini çarpıtıyordu. Bunun gerçekten de Homeros'un "şarap karası denizi"

olup olmadığını merak ediyor, isimlerin altında daha zengin farkları yakalayabilmek için renklerle ilgili kavramlarımızı genişletmemiz gerekir mi acaba diye düşünüyordum. İki saati aşkın bir yolla Trabzon'u geride bırakıp Hopa'nın eteklerine vardığımızda sahilin metalik göğü altındaki denizin ismini hak ettiğini söylemek mümkündü. Yine de zorlama ve ikna edicilikten uzak bir mantığı vardı. Hiçbir şey ışıkla ve içindeki unsurlarla mücadele içindeki denizin rengi kadar değişken olamazdı.

Hopa otobüs durağında indim ve şehir merkezine doğru yürümeye başladım. Kırmızı tişört giymiş, günbatımının solan ışığı altında yüzündeki ifadeyi okumanın imkânsızlaştığı uzun boylu, genç bir adam bana bakıyordu. Aşırı uzamış siyah sakalı boynunu kapatıyordu ve orada kuleye çıkmış bir gözcü gibi durduğundan rahipleri andıran bir görüntü yaratıyordu. Kısa bir göz teması kurduk ve birbirimize her şeyden haberdar bir sessizlikle baktık. Hemşinliler arasında yaygın olan özellikleri, yuvarlak yüzünü, keskin kemerli burnunu ve badem şekilli gözlerini fark etmiştim. Yaklaşık on iki yüz yıl boyunca süren akraba arası evliliklerden sonra çoğu birbiriyle kayda değer bir benzerlik taşıyordu. Aslında çoğu birbirleriyle farklı derecelerde kuzendi; diaspora Ermenisi olduğumu fark ettiğini hissettim. Karadeniz koridorunda pek de turistik olmayan bu şehirde daha az nadir rastlanan bir görüntüydü bu. Kafkaslar'da komşu oldukları eski Sovyet cumhuriyetlerinden gelmiş birini aynı kökenlere sahip Batılı bir ziyaretçiden ayırmak için eldeki verileri, fiziksel özellikleri, kıyafetleri ve koşulları süzgeçten geçirmek birkaç saniye sürüyordu. Kırmızılı adamın yanında, görüş alanımın bulanık kenarında daha kısa ve grili biri daha vardı. Bu grili figür önce sol, ardından da sağ görüş alanımın kenarında geziniyordu.

Hopa'nın çarşısının olduğu anacaddede dükkân kepenkleri inmişti. Caddeyi gökyüzünün ve beton duvarların griliği kaplamıştı. Cep telefonumu tamir ettirmek ve bir şekilde kaybettiğim İhsan'ın numarasına internetten bakma umuduyla bir cep telefonu dükkânı bulmak için caddeden aşağı yürüyordum. İhsan Hemşin'e yaptığım bu ikinci gezide beni ağırlayacak kişiydi. Bu silsileyi üç yıl önce şehre geldiğim ilk seferden hatırlıyordum. Kiram, çantalarımı bırakmam için beni kuzeninin bakkalına yürütmüştü. Ardından üyesi olduğu siyasi partinin ofisine gidip kentte yürümüştük. Şehirde beni gezintiye çıkarmış ve bazı arkadaşlarıyla tanıştırmıştı.

Üç yaz sonra, 2014'te cadde iş saatlerinden sonra tamamen boşalmış haldeydi ve sadece birkaç dükkân açık kalmıştı. Gri bulanıklık odağıma girmişti: Dağınık bir adamdı, uzun kır saçları vardı ve beni takip ettiğini gördüm. Ardından bana kocaman gözlerle bakarak yanımda yürümeye başladı. "Merhaba" diye selamladı. Gerginleştiğim için homurdanarak karşılık verdim. Sağ omzumdan geriye kısa bir bakış attım ve yüzününü sadece genel hatlarını

görebildiğim kır saçlı ve köşeli suratlı birinin beni dikkatle gözlemlediğini gördüm. Polisin beni çoktan bulduğunu düşündüm ve kameram ve fotoğrafçı yeleğimden ötürü sadece kendimi suçlayabilirdim. Issız cadde tedirginliğimi daha da artırıyordu.

"Avedis?" Bana, kişisel olarak ilgilerini hak edecek kadar büyük bir önem göstermelerinin verdiği şaşkınlıkla olduğum yerde durdum.

Fakat bu İhsan'dı. "Neredeydin, *dağa*?" diye sordu Hemşince; Ermenilerin arkadaşlar arasında yaptığı gibi bana "oğlan" diye seslenerek. Birbirimizi sadece sosyal ağlardan ve telefon görüşmelerinden tanıyorduk, bu tuhaf gelmişti.

Çok okuyan ve yalnız yaşayan erkeklere ellisinden sonra yerleşen yıpranmış bir hali vardı. Adeta bir kara film karakteri olan İhsan'ın çehresi, çok sevdiğim ve Harvard Hukuk Fakültesi'nde Barack Obama'yla beraber okumuş İtalyan kökenli bir arkadaşıma çok benziyordu. Ancak arkadaşım New York'un kurumsal dünyasına dayanamayıp önce gazeteciliğe geçmiş, ardından da Google'da izlenemez biri olma hedefine ulaşarak internetten silinip gitmişti. Bronx kodlu ve kimsenin açmadığı bir telefon numarası dışında ona tekrar ulaşmamı sağlayacak hiçbir şey bulamamıştım. O da İhsan gibi evlenmemişti, sivri bir burnu ve idealistlerin o yarım yüzyıldan sonra hayal kırıklığına uğramış bakışlarını pekiştiren hafif aşağı eğilimli gözleri vardı. Yine de idealistlerin gözleri hâlâ sorgulayarak bakıyordu ve her şeye rağmen umutla doluydu çünkü yapabilecekleri tek şey buydu.

İhsan'la bir yıl kadar önce Facebook'ta arkadaş olmuştuk. Beni misafir etmeyi aylar öncesinden kabul etmişti ama telefon numarasını kaybetmiştim, cep telefonum çalışmıyordu ve onunla temasa geçmek için kablosuz interneti olan bir yer bulmam gerekiyordu. Şansın, öngörüyle yapılamayan şeyleri ayarlama yöntemi vardır. Belki de tam tersi kader karşılaşmamızı mümkün kılmıştı. İkincisine inananlar için bunu kabul etmek bilgelik, buna meydan okumak ise beyhudeydi: Her şey yaşanması gerektiği için yaşanır. Şans rastgeleyken, kader zorunludur.

Ufak bir millet için adeta gizli bir şifre olan Ermenice gibi bir dilin yarattığı yakınlık, anaakım Ermeniler ile Hemşinliler arasında bin yıldan uzun zaman önce başlamış bir ayrımı saniyeler içinde yok etmişti. Çok uzun bir zaman önceydi ama köprüler atılmış değildi. "Bin iki yüz yıldır bekliyoruz" dedi İhsan. Bu deyiş farklı bir bağlamda kulağa kibirli bir lafmış gibi gelebilirdi ama o akşam Hopa'nın o boş çarşısında aklımda Batı Ermenice gezinen düşüncelerin neredeyse aynısını Hemşinceye tercüme ediyordu. Dahası haftalar boyunca duyacağım, burnundan gelen üzgün kahkahalarından birini patlattı ve sarıldık.

* * *

İhsan ve arkadaşları Resûl ile T. (tam ismi soykırımın beyniyle aynı olduğundan çok darbe yemesine yol açmıştı) beni Arhavi yakınlarındaki Laz köyü Lome'nin ormanlık alanında bulunan bir balık restoranına götürdüler. Restoran sahibi Megrellere özgü yuvarlak kafasıyla, ebatı ve biçimiyle kafasına uyumlu bedeniyle, bol sakalıyla kızıl saçlı biriydi. Yoldaşlarım bana güven verici bir tonla onun komünist görüşlere sahip bir adam olduğunu (bunun menüdeki fiyatlarla çok ilişkisi yoktu tabii) söylediler. Bu görüşler ideolojik kanaatlarimden ziyade Hemşin ve Laz toplulukları arasındaki ilişkilerin gerçek durumunu yansıtıyordu. İhsan beni onunla tanıştırıp kitap projemi anlattığında bana "Lazlar da Müslümanlaştırıldı, bizler Hıristiyan Megrellerdik" dedi. Genelde Hemşin ve Türkiye'nin kutuplaşmış gerçekliği içinde, arkadaşlarım benim de Marksist olduğumu farz ediyorlardı çünkü Türkiye'de bir Ermeni olarak faşist olmamın imkânı yoktu. Restoran ormanda gül fidanlarıyla çevrilmiş ufak bir açıklığın içinde adeta gizli bir yer gibiydi. Güllerin kokuları, binbir bitki ve ağacınkine karışıyordu. 14. yüzyılda bölgede yaptığı gezide Ermeni Rahip Korikoslu Hetoum'u etkileyen ilk şey bitki örtüsünün karalığıydı. Bulut sıralarının üzerindeki karanlık topraklardan bahsediyordu.[1]

Birlikte yemek yediğimiz grup, Ermeni soykırımı ile ilgili öncü çalışmaları nedeniyle Türk tarihçi Taner Akçam'ı övüyorlar, partilerinin lideri olduğunu söylüyorlardı ama solcu grupların oluşturduğu büyük ve çekişmeli kalabalık içinde hangisi olduğunu söylemediler. Türkiye'nin sert damardan solcuları 1970'li ve 1980'li yıllarda yaşanan grup içi çatışmalarla parçalanmıştı. O dönemde Almanya'da sürgünde olan Akçam, ters giden bir suikastın esas hedefiydi. Onun yerine başka bir adam öldürülmüştü yanlışlıkla.

"Bin iki yüz yıl geciktin" diye tekrar etti İhsan bana hitaben ve masada dolaşan o eski hissiyatı, zaman yolculuğunu, uzun zaman ayrı kalmış ve birbirini yitirmiş aile fertlerinin yeniden bir araya gelmesini kendi dilinde özetledi. Ve savaş Halep'te şiddetlenirken Suriyeli Ermenilerle ilgili haberlere doymayan bir ilgileri vardı. "Halkımız hâlâ orada" dedi Resûl. Normalde yakın veya birbiriyle sıkı bağları olan gruplar için kullanılan "*Meronk*" sözcüğünü kullanması bir an beni şaşırtmıştı. Ancak Hemşinlileri de yanlarına katarak Ermenilerden bahsettiğini anladım. İçkiler etkisini göstermeye başlayınca T., Atatürk'e ve izarına lanet okumaya başladı.

* * *

1 Hayton (Hetourn veya Korikoslu Héthoum olarak da bilinir), La Fleur des Histoires de la Terre d'Orient ("A Lytell Cronycle" olarak çevrilmiştir, yaklaşık 1520), Hovann H. Simonian, "Hamshen before Hemshin: the prelude to Islamicization", Hovann H. Simonian ed., *The Hemshin: History, Society and Identity in the Highlands of Northeast Turkey*, Londra ve New York, 2007, s. 24.

"*Aspadz* bizim için kötü bir kelime" dedi Onur, Ermenice *Asdvadz*'ın Hemşince biçimiyle Tanrı'dan bahsederek.

Sanki geçen kayıp zamanı telafi ediyormuşçasına nefes almadan sürdürdüğü monologu, "Bize çok acı çektirdi" diye devam etti. Tanrı'nın Hemşinliler arasındaki sayısız kullanımını açıklıyordu ve kelime hepsinde muhakkak beddua olarak geçmiyordu. Bir çeviride Ermenice Yaratıcı sözcüğü, din değiştirmelerinden sonra aralarında küfüre dönüşmüştü. "Aşağı kıyılara geldiğimiz için devletin ve kurt gibi bir halk olan Lazların elinde çok acı çektik: Deniz kenarındaki şehirlere gelmeye başlamamızın üzerinden daha elli yıl anca geçti, eskiden dağlardaydık." Onur, büyüklerinin Tanrı'ya yakaran deyişlerini ezberden okudu bana:

Aspadz asdeğits herru e.
Aspadzit madağ linim.
Aspadzı tsavıt arrnu.
Ellahı tsavıt arrnu.

Tanrı buradan çok uzakta.
Bırak Tanrı'na kurban olayım.
Tanrı acını dindirsin.
Allah acını dindirsin.

Geçmişte Türkler tarafından anlaşılma korkusuyla telefonda Hemşince konuşmaktan korktuklarını söylüyordu. "Hopa ve Kemalpaşa dışında Türk olduğumuzu söylerdik." Ardından kulağa samimiyetsiz gelen ve sağanak yağmurdan korunmak için çardağın altına girmiş diğer Hemşinlilerin alaycı gülümsemesiyle doğrulanan bir deyiş ekledi: "*Aspadza vordağ ar? İnçi hayin mortadza?*" yani "Tanrı neredeydi? Neden Ermenilere kıydı?"

Fakat Tanrı'ya dualarında hâlâ yakaran yaşlı kuşaklar arasında Ermenice Tanrı'ya veya Ermenilerin Tanrısı'na duyulan bir bağın tortusu vardı. Sohbetlerinde şiddetin anısı da şöyle bir deyişle günümüze ulaşmıştı:

Xeça aşxarh, xeça!
Turke vordağ a,
azo guda.

Vah dünyaya, vah!
Nerede Türk varsa,
ezan okuyor.

"Soykırımı bildikleri için ninem gizli gizli şöyle derdi: 'Türkler bizi katletti, dedemle ninemi öldürdü, torunlarıma anlatırsam onları da katlederler' diye akıl yürütüyordu." Bu deyiş o kadar çok Hemşinli tarafından biliniyordu ki

ufak değişikliklerle tekrar ediliyordu. Duyduğum iki farklı biçiminde başına veya sonuna şunu ekliyorlardı: "Yaşlı Ermeni kadın dedi ki..." Üç yıl sonra bunu ilk kez Onur'dan duymuştum. Hopa bölgesindeki Dzağrina köyünde doğmuş bir işadamı olan Onur, sık sık Ermenistan'a gidiyor ve Hemşincenin yanı sıra mükemmel derecede Doğu Ermenicesi konuşuyordu. Bana bu deyişin 1877-1878 Rus-Türk savaşı zamanından kaldığını söyledi.

Makrial'deki (Kemalpaşa) açık hava film festivali yağmur nedeniyle askıya alınmıştı çünkü sadece en tedbirsiz organizatörler böyle bir etkinlik için yerel hava durumuna bel bağlayabilirdi. Hemşinlilerin ülke içindeki diasporasından gelen ve hepsi de sosyalist partilere üye olan genç bir insan kalabalığı çardağın altına toplanmıştı. Ankara, Bursa ve İzmir'in yanı sıra zamanında bir Hemşin köyünün olduğu Erzurum'dan gelen eylemcilerdi bunlar. En fazla birkaç tanesi kırık dökük Hemşince konuşuyordu. Fakat içlerinde lehçeyi akıcı konuşan biri, Onur'la sohbet ederken araya girdi. Birkaç yıl önce siyasi bir partinin Van'daki konferansında kendisini çayla yakmış ve lanet okumak için "*Aspadz!*" diye bağırmıştı. Şaşırmış bir yoldaş ona Ermeni olup olmadığını sormuştu: Vanlı gizli bir Ermeni'ydi ve olağandışı bir biçimde Hemşincede Tanrı'ya verilen ismi ayırt etmişti.

Onur'un kuzeni Kiram'ın keyifli sesi "*Isa vova?*" diye sormuştu biraz önce ona telefon ettiğimde: "Kim o?" 2011 yazında habersiz bir şekilde çıkageldiğimde benim ev sahibim olacaktı. Hemşin'de geçirdiğim ilk altı saat içinde popüler teolojilerinin ve zorla din değiştirmenin bıraktığı bulanık yankıların yanı sıra Müslümanlaştıktan sonra yüzyıllar geçse bile varlığını koruyan korkuyla tanışmıştım.

Kendi lehçelerinde bir gazete veya yayın çıkarmayı düşünmüşler miydi acaba? "*Devleti mezi çaş g'ana*" diye yanıt verdi Onur gülerek. Yanı başında oturan Kiram onu daha da gürültülü bir şekilde taklit etti: "Devlet bizi öğle yemeği niyetine yer." Kiram'ın tahminine göre Hopa ve Makrial'da yirmi bin kadar Hemşinli vardı.

Beni Hopa'nın otobüs garajından aldıktan sonra Kiram'la uğradığımız ilk durak, Metin Lokumcu anısına yapılan bir toplanmaydı. Seçim kampanyası sırasında Erdoğan'ın kampanya otobüsü Mayıs 2011'de kentten geçerken düzenlenen protestoda hayatını kaybetmiş bir öğretmendi Lokumcu. Şair Sırrı, şehit olan tek Laz haricinde tüm eylemcilerin Hemşinli olduğunu söylüyordu. On beş Hemşinli tutuklanmıştı. Polis Kiram'ı da tutuklamak için aile evine gelmiş ama Kiram dağlara kaçıp birkaç ay boyunca orada kalmıştı: Sosyal ağlardan da kaybolmuştu.

"Türkler daha güçlü oldukları için Ermenileri katlettiler ama Ermeniler daha güçlü olsaydı onlar da Türkleri katlederlerdi" diye düşünüyordu Sırrı. Fakat Ermenilerin Arap, Pers ve Rus hükümdarlar altında da yaşadıklarını

ama imhanın sadece Türklerin yönetimi altında yaşandığını söyledim sertçe. Her şeyin soykırım olduğu veya hiçbir şeyin soykırım olmadığı aşırılıklar Türkiyesi'nde "soykırım" sözcüğünü çok gevşek bir şekilde kullanıyordu. "Amerika Birleşik Devletleri bugün güçlü ve Afganistan'da, Irak'ta soykırım yapıyor" diye devam etti Sırrı, yorumumu görmezden gelerek. Beyaz adamlar Yerli Amerikalıların topraklarını almamışlar mıydı? "Yapabilecek olsanız bile Türkleri katletmeyeceğinizi söylüyorsunuz ama bence siz de yapardınız" diye ısrar etti. Konuşmayı alternatif tarihin mayın tarlasına, kanıtlanması veya çürütülmesi imkânsız olan, bir argümana takılıp kalmak dışında hiçbir geçerliliği olmayan varsayımların ortasına taşıyordu. Sırrı sözlerini Hemşinlilerin sosyalist olduklarını söyleyerek açmıştı. "Ermeniler de sosyalist mi?" Ermeniler arasındaki düşünce akımlarının çoğulluğuyla ilgili açıklamalar onu ikna etmiyordu. Kendisini diğer Hemşinliler kadar tiksinti duyduğu milliyetçiliğin karşısında konumlandırmaya çalışıyor ve soykırım mağdurunun milliyetçiliğini, soykırımın faili olan, bununla da kalmayıp bu toprakları istila edenlerin milliyetçiliğine eşitliyordu.

Onu şiirlerinden tanıdığım için bir dize yazıp yazamayacağını, hiç olmazsa bir dize okuyup okuyamayacağını sordum. İlhamı yoktu. Türkiye'nin sınırı kapatmasının getirdiği dolaylı sonuçlardan biri, çoğu nakliye işleriyle uğraşan Hemşinlilerin Gürcistan üzerinden Ermenistan'a seyahat etmeye başlamasıydı: Sınır açık olsaydı Gürcistan üzerinden seyahat etmelerine gerek olmazdı ve böylece Hemşinlilerin Ermenistan'a gitmek için daha az motivasyonu olurdu. Orayı ziyaret eden insanların çoğu halkında, topraklarında ve dillerinde buldukları tanıdık hissin esiri oluyordu. Kimilerinin itiraf ettiği gibi Türklerde hissetmedikleri bir yakınlık duyuyorlardı.

Sırrı'ya şiirlerinin yayımlandığı Ermenistan'a gidip gitmediğini sordum. Maddi gücünün yetmediğini söyledi ve gözlerim içgüdüsel olarak ayakkabılarına kaydı. Ve Hrant Dink'in yıpranmış ve delikli ayakkabı tabanlarını hatırladım. Hayat mücadelesi veren o gazeteci ve yazarın ayakkabı tabanları, Ermenileri zengin insanlar olarak düşünmeye alışmış bir dolu Türk'ü şoke etmiş, o Ermeni baş belasının mütevazı biri olduğunu görmüşlerdi. Nitekim tüm düşmanlığı nedeniyle, yıllarını solcu bir militan olduğu için zindanlarda geçirmiş ve baraj veya yol gibi kamusal inşaat işlerinde çalışarak geçimini sağlamış Sırrı'ya üzülüyordum.

Sosyal ağlardan tanıdığım Hamza isimli bir başka Hemşinli arkadaş beni ilgisizce selamladı. Belki de sosyal ağların merak üzerindeki uyuşturucu etkisindendi. "Kayıp kardeşleri" sürüye geri katmak ve onları yeniden dine kazandırıp eksiksiz birer Ermeni'ye dönüştürmek gibi misyonerlere has bir coşkuyla Hemşinlileri ziyaret eden diaspora Ermenilerine ihtiyatla yaklaşmasından da kaynaklanıyor olabilirdi.

"Evet, biz Ermeni'yiz ama Türk olduğumuzu söylüyoruz, böylece bizi rahat bırakıyorlar: Siz Ermeni'ydiniz ve katledildiniz" dedi. "Ninelerimiz İslâm'a ağlaya ağlaya geçmişler, neden bizler aynı acıları tekrar yaşayalım?" Burada da bastırılmış acı dolu anılar dile getiriliyordu çünkü Hemşinlilerin din değiştirmesinde göz ardı edilenler bildiğimiz az sayıda şeyi aşıyordu. İyicil bir teoriye göre din değiştirmelerinin arkasında yatan şey, derebeylerinin Pontus Dağlarını dolaşıp köyleri yıkıp talan ettikleri bir dönemde, hükümdarın inancını benimseyerek, Osmanlı İmparatorluğu gibi hep şiddet uygulayan bir devlet altında mülklerini ve esenliklerini mümkün olduğunca güvenceye alma beklentisiydi.

Kiram, Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kaderinin kısa ve öz bir tanımı olmasına rağmen Hamza'nın tonundaki yavan ama keskin alaycılığın etkisiyle güldü. "Bize 'dönmemizi' söylüyorsunuz ama dostum, bizler Ermenistan'dan bin üç yüz yıl önce ayrılmışız, nereye dönmemizi istiyorsun? Erivan'da bana 'dön' diyen bir arkadaşım var, ben ona 'Dostum, nereye döneyim? Orada ne yapayım? Açlıktan ölüyorsun, ben ne yapayım?' diyorum. Üç yüz yıl önce Müslüman olmuşuz, neden yine Hıristiyan olalım?"

Hamza'nın yaklaşımında, Ermenistan'ı sevmeyen bir Ermeni'nin yakalanması güç bir yanı vardı. Ermenistan, cumhuriyetin mevcut sınırlarından çok daha büyük olduğu için ona yerel tabirle başkentiyle seslenerek "Yerevan" diyordu. Belki de kendisi de bunun farkında değildi, kimliğiyle ilgili düşüncelerinin devletle ilişkisi yoktu ve muhtemelen devletten önce geliyordu. Yine de kendi dolambaçlı itirafıyla Ermeni'ydi ve birçok başka Hemşinli gibi Hemşinceyi yani kendisinin ve en küçük oğlu da dahil olmak üzere tüm aile fertlerinin, her geçen gün nadir hale gelen zengin bir akıcılıkla konuştuğu dili evde konuşmaya devam ediyordu.

Tuhaf bir nedenden dolayı çok sayıda Hemşinli fotoğraf kamerasına Ermenicede ne dediğimizi sordu: *nıgari mekena*. Hamza bunu soran ilk kişiydi ve kendilerinin *gumuşnik* dediklerini söyledi. Belki de Arapça kökenli olan bu sözcük, esasen Ortaçağ'da fosilleşmiş ve modern objeler için Türkçeden ödünç kelimeler alan bir dil için alışılmadıktı.

Makrial'deki çay bahçelerinden birinde insanlar tavla oynuyorlardı. Oynayan adamlardan biri Ermeni olup olmadığımı sordu: "Biz de" diye yanıt verdi. "Bizler Hemşin Ermenileriyiz." Hemşinliler için nimet olmuş taşımacılık sektöründe, Ermenistan ve Türkiye arasında çalışmıştı. Adını öğrenmek istedim: "Ermenice Artur, burada Birol"; ince esprisi herkesin kahkahasıyla göklere çıkarıldı. Dile getirilmeyen varsayıma göre, Türkçe bir isim Ermenistan'da kimseyi sevilir kılmazdı, dolayısıyla orada iş yaparken Birol, eski Sovyetler Birliği'nde alışıldık olan bir isim kullanıyordu.

Gruptaki adamlardan biri tıknaz ve tamamen keldi. Ermeniceyi akıcı ko-

nuşuyordu ki bu da Ermenistan'ı muhtemelen sık ziyaret ettiğini gösteriyordu. Fakat ismi beni biraz merak içinde bıraktı. "Adım Dzağig" dedi ve yüzümde kafa karışıklığının yarattığı ifadeyi görünce kızardı. Adı Ermenice "çiçek" demekti.

"Bugün Ermenistan, Lübnan ve New York'taki Ermenilerle konuşuyoruz ama sorunumuz Ermenilerin Müslüman olmasının imkânsız olduğunu söyleyen İstanbul Ermenileri [...] bize yukarıdan bakıyorlar ve bana Hıristiyan olmamı söylüyorlar" dedi Kiram. "Ama ben ateistim ve üstelik üç yüz yıl önce İslâm'a geçmişiz dostum... bana Kiram'ın Müslüman ismi olduğunu söylüyorlar: Adım Kiram, niye değiştireyim?"

Aynı partiden bir yoldaşının ismi Ardanuş'tu ve Malatyalıydı. "Sen de bizdensin, Ermeni'sin" demiş ona Kiram, birkaç yıl önce ilk kez tanıştıklarında. "Hayır" diye yanıt vermiş, "Ben Türk'üm." Kiram da demiş ki "Git ninenle dedene sor da gel." Dediğini yapmış ve bir ay sonra kabul etmiş: "Evet, biz Ermeni'yiz."

Çoğu Hemşinli, Ardanuş (resmî olarak Ardanuç) ismini biliyordu çünkü Artvin'in yakınlarında bulunan, arabayla Hopa'dan çıkıldığında bir saatten az mesafesi olan bir kentin adıydı. Ancak çoğu orayı, 1915'te hemen şehrin dışındaki Cehennem Deresi'nde yaşanan katliamın alanı olarak biliyordu.

Biz konuşurken Makrial'in parkında sessiz sedasız oturan, gür beyaz bıyıkları ve yeşil gözleri olan, beyazlar içinde bir adam Hemşince "*Aşxarhi hayer, joğvevika*" yani "Dünyanın tüm Ermenileri, birleşin!" dedi.

Kendisini olmadığı şeyler üzerinden tarif eden ateist, anarşist ve anti-kapitalist Mustafa'dan "*Vor miyasin mortevika*" diye hızlı bir cevap geldi: "Birleşin ki hepinizi kessinler." Herkesten bir çığ gibi kahkahalar patladı. Beyazlar içindeki adam yaptığı yoruma gelen kafiyeli cevabı gülümseyerek kabul etti.

Karşılıklı ilişkilere çok nadiren giriliyordu çünkü Hemşinliler hâlâ Hıristiyan olarak kalmış soydaşlarıyla yakınlıklarını göstermekten sakınıyorlardı. Fakat Ermenilere Ermenicesiyle *Hay* demesi de açıklayıcıydı. Hemşinlilerin, aralarında aşağılayıcı maksatla da kullandıkları bu kelimeyi, Türkçe Ermeni sözcüğünün lehine terk ettikleri düşünülüyordu. 1990'ların ortalarından itibaren Ermenistan ve diasporayla artan temaslar, bu sözcüğü kendi içlerinde yeniden canlandırmıştı. Yine de yetmişli yaşlarına gelmiş, buradakiler dışında tanıştığım bazı Hemşinliler bu kelimeyi hep bildiklerini ve kullandıklarını söylüyorlardı. Fakat buna verilen tepki de diğeri kadar merak uyandırıcıydı çünkü saf bir alaycılıkla birlikte Hemşinlilerin Ermeni kökenlerinden duydukları korkuyu ifade ediyordu.

* * *

Kiram çoğu Hemşinlinin, Türklerin müesses nizamının parçası olmuş Lazlardan kendilerini ayırmak için solcu olduklarına inanıyordu. Hemşinliler devletle temas kurmaktan hep uzak durmuşlardı ve topografyaları bu hedefi kolaylaştırıyordu. Osmanlı Devleti'nin her yere yetişen eli dağ köylerinde zayıf bir erişime sahipti:

> Dağlar Hemşin'de açıkça Hıristiyan olan bir halka sığınak sunamasa da Hemşin kimliğinin gelişiminde her şeye karşın bir rol oynamıştır. Bryer bir keresinde "Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları iki boyutlu değildi, aynı zamanda dikey bir boyuta da sahipti ve (Pontus'ta olduğu gibi) bin ila iki bin metre arasında sona erer ve üzerine çıkıldığında dağlar bir tür özgürlük sunardı" demişti. Hemşin örneğinde açıkça Hıristiyan bir nüfusun korunmasında yetersiz kalsa da bu özgürlük, ister gizli Hıristiyan ister "kusurlu dönmeler" şeklinde olsun din değiştirmiş nüfusların, Hıristiyanlığa ait çeşitli ayinleri ve görenekleri günümüze ulaştırmasına izin vermiştir. Diğer taraftan dağlar, yeni din değiştirmiş nüfusların İslâm'ı gönülsüz bir şekilde kabul etmelerinin ve İslâm'ın çizdiği kuralları ve ilkeleri coşkuyla takip etmemenin cezasız kalmasına da müsaade etmiştir [...] Bu gelenekler zamanla özgün dinî anlamlarını kaybetmiş olsalar bile çeşitli Hıristiyan gelenekleri dağlardaki yaşamın özgürlüğü sayesinde varlığını sürdürmeselerdi günümüzün eşsiz Hemşinli kimliğinin ortaya çıkması mümkün olmayabilirdi.[2]

Hıristiyan Ermenilerin katledilmesinin, Türk Devleti'ne ve ona sadık olanlara düşmanlıklarını pekiştirdiğini söyledi Kiram. Soykırım konusunu diasporadan gelmiş bir ziyaretçiyi pohpohlamak için sinsice açıp açmadığını merak ediyordum. Ancak bölgede yaptığı seyahatleri sırasında, Oflu bir tarihçi, Hemşinli bir adam hakkında şaşırtıcı bir anekdot aktarmıştı. Adam üstü örtük bir biçimde dillerinin kökenini ve katliamları tanıyor ve daha önemlisi, bu azınlığın Ermeni kökenli olduğunu meydan okur bir tonla kabul ediyordu:

> Oflu tarihçi Hasan Umur 1940'larda Hopa'yı ziyaret ettiğinde bazı köylerin Ermenice bir lehçe konuştuğunu duyunca çok şaşırmış. Durumu sorunca Hemşinlilerden biri ona "Bu dilden kurtulmak isterlerdi ama başaramadılar' demiş. Bu kişinin, halkının ne tür bir dille konuştuğunun bilincinde olduğunu farz etmek mümkün.[3]

Onlar da zulme uğramışlardı. Diğer Hemşinlilerin de bahsettiği bir şeydi bu ama sanki bellekleri güdük kalmış gibi örnek gösteremiyorlardı. Hemşin-

2 Hovann H. Simonian, *a.g.e.*, s.73.

3 Rüdiger Benninghouse, "Turks and Hemshinli: manipulating ethnic origins and identity", Simonian, *a.g.e.*, s. 366.

lilerin din değiştirmesi soykırımdan önce olduğu için yüzyıllar boyunca bellekleri bastırılmıştı. Ancak hepsi kaynağı belirsiz ama keskin bir şekilde hissedilen bir acının muğlak hatıralarından bahsediyorlardı. Belki de bu, Müslüman olsalar bile soydaşlarının veya dillerini konuşan insanların başlarına gelen soykırımın korkusundandı. "Siz katledilirken bizler de çok korktuk" demişti Kiram bana birkaç kez. Kafamı karıştırmış ve onların da katliama uğrayıp uğramadıklarını sormama neden olmuştu. "Hayır, hayır, sadece halkınız katledildi ama büyüklerimiz bunu görmüş ve çok korkmuşlar."

Dahası buraya bin iki yüz yıldan önce yerleşmiş olsalar bile Lazlar onlara hâlâ "yeni gelenler" diyorlar ve yüzyıllardır Müslüman olmalarına rağmen hâlâ "Ermeni" diye hitap ediyorlardı. "Lazlar bize 'Siz Ermeni'siniz, geldiniz ve topraklarımızı aldınız' diyorlar. Milliyetçiler 'Biz Türk'üz' diyorlar. Bizi sevmiyorlar. Her on yılda bir kadınlarımızdan birini Lazlara veriyoruz."

"Lazlar deniz insanı" dedi Kiram. "Biz ise dağ insanıyız." Kiram ve babası Hemşinlilerin et yediklerini söylüyordu.

Makrial'in merkezinden, tepeleri aşarak süren yarım saatlik bir araba yolculuğu mesafesindeki Şana köyünde, Kiram'ın aile evindeydik. Kiram'ın babası Ermenilere karşı hiçbir soykırımın yapılmadığını söylüyordu. Tam tersine Ermenilerin Türkleri katlettiklerini iddia ediyordu. Kız kardeşi, yani Kiram'ın halası (çoğunlukla sessiz duran kadın) şaşkınlıkla tepki gösterdi. "Nasıl böyle diyebilirsin?" dedi üzgün bir halde. "Nasıl yaşanmadı diyebilirsin? *Momik* köyler dağlardan yürütülen yetimler, kadınlar ve erkeklerle dolduğunu söylediğinde sen de oradaydın. Bize köy ve kentleri dolduran yetimlerin hikâyelerini anlatırken sen de oradaydın." Ninelerinden Hemşince küçültme sıfatıyla *momik* diye bahsederek sözlerini sürdürdü: "Bizim *momik* bize Şana köyünde küçük, ufacık çocukların yetim kaldığını anlattı." Onu videoya almak için kameramı çevirince suskunluğa gömüldü ve erkek kardeşinin inkârlarıyla Ermenileri katliam yapmakla suçladığı ithamları başını sallayarak onaylamaya başladı. Kardeşi Ermenilerin gerçekleştirdikleri kıyımı tarif ederken sessizce karna hançer saplama hareketi yapıyordu.

Babası soykırımı reddedince Kiram öfkelenmişti. Kız kardeşiyle birlikte söylediklerini yarı Türkçe yarı Hemşince yalanlıyordu. Babası ona karşılık vermeye çalışınca Kiram gürültülü ve kızgın bir şekilde onu susturdu. Babası bir kez daha konuşmaya çalıştı ama bu sefer Kiram'ın kız kardeşi ve annesi onu susturup azarladılar. "Kapa çeneni" dediler. Balkondaydık. Dağların çiçek açan yeşillikleri üzerine sağanak yağmur yağıyordu ve gümüşi, gri, siyah renkli yoğun bulutlar gece çöktükçe renklerini kaybediyordu.

Ertesi sabah Timur bana farklı bir açıklama daha yaptı. Hemşinlilerin genelde Hemşinlilerin özel dertleri nedeniyle değil Türkiye'yi etkileyen sorunlar nedeniyle solcu olduklarını söyledi. Ailesi birçok Hemşinli aile gibi çay

tarlalarıyla para kazanıyordu. Timur kendi ifadesiyle özgün Hemşinli kimliğine kayıtsız olmasına ve Ermeni milliyetçiliği olarak hissettiği şeyden uzak durmasına rağmen beni ilk gördüğünde, Kiram'la birlikte olduğum için bana "*Mer dığots e nıman*", yani "Gençlerimizi andırıyor" demişti. Elbette andırdığımı söyledim: "Biz aynı halktanız." Rahatsız olmuş bir şekilde gülümsedi ve bakışlarını kaçırdı. Kiram çoğunlukla samimi olan o içten kahkahalarından birini patlattı. Yine de bazen bir şeyler bu topraklarda olduğu gibi onu rahatsız ettiğinde, gerçekte gösterdiklerinden çok daha derin bir huzursuzluğu yansıtan incelikli kelimeleri ve tepkileri sezebiliyordunuz.

"Türkiye'deki sorunlar nedeniyle komünist oldum, sadece Hemşinlilerin değil bu ülkede herkesin paylaştığı sorunlar nedeniyle" dedi Timur balkonda otururken. Bir yandan da her sabah öğünü için gelen misafir bir kızılgerdan kuşunu besliyordu:

> Bizim için Ermeni olmak imkânsız. Zihnimiz değişti. Türkiye'nin Kürt sorunu var. Sayıları yirmi beş milyon. Hemşinli gençlerin Hemşince öğrenmemesi büyük bir mesele değil çünkü üniversitede Hemşince okumayacaklar. Okulda başka bir dil öğrenmeleri de sorun değil. Türkiye'nin temel sorunları şunlar: işsizlik; özgürlüğün olmayışı ki buna Kürt ve Ermeni meseleleri de dahil, soykırımın, siz nasıl diyorsunuz, *Medz Yeğern*'in tanınması. Fakat Hemşince öğrenmek sorun değil. Zaten Türkçe konuşuyoruz.

Hemşince ölüme mahkûm bir lisan olduğundan dilin yok oluşu onu kaygılandırmıyordu. "*Tomnetsav*", yani "İşi bitik" dedi Hemşince. "*Moliyadz enk*" diye de ekledi: "Unuttuk."

Lafı değiştirip Orhan Pamuk'a Türkiye'deki sorunları tartışmayan bir elitist diyerek çattı. Pamuk *Medz Yeğern*'den bahsetmiş ve adamı ülkeden kovmuşlardı. Bunları öyle açık bir keyifle söylüyordu ki anlamakta güçlük çekiyordum çünkü bunlar Timur'u Türk milliyetçilerine daha çok yaklaştırıyordu.

Ardından ona evinin dışında mutlu mesut akan dereden balık tutarken eşlik ettim. Ağıyla birlikte dizlerimize kadar nehre girdik. "Hemşin ekmeğiyle" Laz yemeği hazırlamak için *kapçin* dediği ufak, sardalya boyutlarında balıklar yakalayacaktı. Ya da Laz balıklı bir Hemşin yemeği yapacaktı. Kendi esprili yorumuna güldü. Xelun denen dere Makrial'ın dar sokaklarından geniş değildi ama güçlü akıyordu.

Balık seferinden döner dönmez, Timur'un başka biriyle fırıncılık yapan erkek kardeşi adımı sordu ve ben de nezaketle onunkini sordum: "Benimki Müslüman adı ama ben Müslüman değilim; ateistim, Marksistim." Marksist Leninist Komünist Parti'nin üyesi olduğu için 1982'den 1990'a kadar hapiste yatmış ve sonra 1999'dan 2001'e kadar bir kez daha girmişti. Bir keresinde Van bölgesinden gelen gizli bir Ermeni'yle tanışmıştı. Muradiye civarındaki

köylerde gizli Ermeni kümelerinin olduğundan bahsetmişti. İki kardeşin de yuvarlak yüzleri ve kızıl, kıvırcık saçları vardı. Bana bir tanıdığımı, Belfast'tan ayrılan ve Dublin'de barış eylemcisi olan eski bir IRA ajanını hatırlatıyorlardı. Zaten sahne de ağaçları, yağmuru ve kalın sisiyle İrlanda'yı andırıyordu.

Timur'un hapis cezası daha olaylı olmuştu. Gebze cezaevinde parmaklıklar arkasında geçirdiği on yılda, 19 Aralık 2000'deki F-Tipi hapishanelere karşı başlatılan meşhur açlık grevine katılmıştı. Türk askerleri Gebze'ye ve ayaklanmaların çıktığı diğer hapishanelere baskın yaptıktan sonra onda da diğer mahkûmlar gibi nörolojik bir rahatsızlık olan Korsakoff sendromu oluşmuştu. Söylenene göre, isyan çıkaran mahkûmlar işkence görmüşlerdi.

* * *

Hemşin ismine ilk rastlayışım 1984'te Buenos Aires'te olmuştu. Ansiklopedik bir bilgi birikimi olan ve bu birikimle orantılı bir kitap koleksiyonuna, tahminine göre kırk bini aşkın cildiyle Arjantin'in en büyük özel kütüphanelerinden birine sahip olan Ermeni asıllı Arjantinli gazeteci Narciso Binayán Carmona'nın kütüphanesindeydim. Ülkenin en önde gelen gazetesi *La Nación*'da tanınmış bir yazar olmasına rağmen gösterişi olmayan Carmona beni, odalarının çoğunda, duvarların zeminden tavana kitaplarla dolup taştığı evinde ağırlamayı kabul etmişti. İnternetin daha olmadığı, gazetelerin bilgi katedralleri olduğu bir dönemde gazetecilikteki yol haritamı çizmeye başladığım günlerdi.

Bir köşe yazısını bitirdiği veya başka bir konukla ayrı bir randevusu olduğu için onu oturma odasında beklerken kitaplarını alıp rastgele sayfalarını açıyordum. İlk elime aldığım kitap son derece isabetli bir seçimdi. Spengler'ın *Batının Çöküşü* adlı eserinin İspanyolca baskısına yazılmış girişi okurken İspanyol filozof José Ortega y Gasset'in elini hissediyordum. Gerçekten de 1923'te Madrid'de yazılmış bu ileri görüşlü sayfaları, takip edecek yirmi yılın haklı çıkaracağı keskin görüşlü önsezisiyle imzalamıştı.

Bulduklarım hoşuma gidiyordu ve Binayán'ın kütüphanesinde bu şekilde rastgele kitaplar okumak alışkanlığa dönüşmüştü. Sonra bir gün solgun, pembemsi bir karton kapağı olan, ince bir Fransızca kitabı açtım. *Les Musulmans Oubliés: L'Islam à l'Union Soviétique* (Unutulmuş Müslümanlar: Sovyetler Birliği'nde İslâm). Binayán daha sonra kitabı Paris'te bitpazarından aldığını söylemişti. Kitabın ortasından açtığım ilk sayfada *Hamchen* [Hemşin] üzerine yazılmış kısa bir kayıt vardı. Sovyetler Birliği'nde yaşayan bir halk için tuhaf bir isim olduğunu düşünüp, bir sebepten ötürü ismin, Arapça *khamseen*'in türevi olduğunu farz ettim. "Elli" anlamının yanı sıra bir Sahra rüzgârının da adıydı. Bu isme sahip bir halk, o dönemde Berlin Duvarı'nın diğer tarafında yaşayan çoğu sıradan insan için "Rusya" olarak bilinen Sovyetler Birliği'ne nasıl düşmüş olabilirdi?

Şaşkınlıkla onların Abhazya ve Gürcistan'da yaşayan Müslüman Ermeniler olduklarını, Türkiye'nin kuzeydoğu Karadeniz sahillerindeki topluluğun kolu olduğunu okudum. Müslüman Ermeniler! Ermeniler nasıl Müslüman olup Ermeni olarak kalabilirdi ki? Özellikle alfabenin 401 veya 402 yılında anadilde ayinler yapabilmek için yaratılmasından sonra, mevcut kavranışıyla Ermeni milleti ve Kilise birlikte doğduğu için bu o anda bana bir oksimoron gibi görünmüştü.

O akşam babama Hemşin Ermenilerini sordum. Bana artık Türkleştiklerini ama Ermenicenin arkaik bir lehçesini konuştuklarını söyledi. İnternetin olmadığı Soğuk Savaş günleriydi, yani ülkelerin bugünkünden daha uzak olduğu, ulaşması ve haklarında bilgi toplaması zor olan ücra yerler olduğu günlerdi. Dünyada, kelimenin nesnel anlamıyla esrarengiz yerler vardı. Çok az şey Müslümanlaştırılmış Ermenileri esrarengizlikte yenebilirdi. Türkiye, diaspora Ermenileri için Sovyetler Birliği'nden daha kapalı bir yerdi.

* * *

Makrial'de çay bahçesinde oturuyorduk. Sokağın karşısında Kiram'ın da üyesi olduğu Ezilenlerin Sosyalist Partisi'ni temsil eden Türk adayın yırtılmış seçim posteri vardı. Günün erken saatlerinde Kiram beni ESP'nin adayı olan genç bir Türk kadınla tanıştırmıştı. Partinin soykırımı tanıdığını ve bunun için adalet istediğini söyledi. Fakat Kürt meselesini daha acil buluyordu. "Türkiye Ermenileri katletti ve tükendiler, o yüzden bu tarihsel bir problem ama Kürtleri katletmeyi sürdürüyor ve onlar hâlâ yok olmadılar" dedi. Artvin'in ilçesi Şavşat'ta doğmuştu. Ermenilerin katledildiği yerlerden olan Cehennem Deresi'nden çok da uzak değildi burası.

Makrial'in çarşısının olduğu anacaddeden aşağıya yürürken, bir ayakkabı mağazasının girişinde dikilen bir adam Kiram'ın babasına seslendi. "Bu piç Hemşinli" dedi Kiram'ın babası, arkadaşı için. Adam şakaya dahil olup komplimana aynen karşılık verdi ve sonra bana dönüp fotoğraflarını çekmemi istedi. "Sen Ermeni'sin ama biz Hemşinliyiz" dedi neşeli bir ruh haliyle. "Siz de Ermeni'siniz" dedim. "Hemşinli Ermeni" diye öneride bulundu adam orta yolu bulmak için. "Hemşinliler Ermeni değil" diye atıldı Kiram'ın babası yüksek bir ses tonuyla. Neredeyse paniğe kapılmış bir haldeydi ve kıpkırmızı olmuştu. Korktuğunu hissettim. Ama benden veya mağaza sahibi arkadaşından kaynaklı değildi bu korku, etrafımızdaki casuslardan korkmuş olmalıydı.

Nitekim Türkiye'de yakın zamana dek yanımda görülmek sakıncalı olabilirdi. Sokakta Hemşin'in Ermenice lehçesiyle uluorta Ermeni olmadıklarını ilan ediyordu. Kiram birkaç gece önce, evlerinde soykırımın gerçekliğiyle ilgili yaptığımız tartışmadan sonra bana bunu anlatmıştı. Babası Marksist-Leninist görüşlerinden, rakıya düşkünlüğünden ve İslâm'dan duyduğu tik-

sintiden övünüyordu. Fakat Ermeni kökenli olabileceğini kabul edemeyecek kadar korkuyordu.

Bu yüzden mağaza sahibine belli belirsiz bir şekilde ne düşündüğünü, Hemşinlilerin Ermeni olup olmadığını sorunca bana yanıt vermekten çekindi. "Bizler Hemşinliyiz, Müslümanız" diye yanıt verdi. Şaka hepimize çöken korkunun içinde boğulmuştu. Gâvur damarım tuttu ve "Evet, Müslüman Ermeniler" dedim. Fakat Kiram'ın babası, "Yo, yo, yo" diyordu. Otobüse doğru yürürken ona Lazların Hemşince konuşup konuşmadığını sordum. "Hayır, Türkçe konuşuyorlar" dedi. Ayrıca kendi aralarında Lazca konuşuyorlardı ama topluluklarının ortak dili Türkçeydi. Makrial'de Hemşinlilerin yanı sıra Lazlar da hâlâ yaşıyordu ama belli sayıda Türk de vardı.

Kürtler Hopa ve Makrial'e mevsimlik işçilik için geliyorlardı ama çoğu kalmıyordu. Siyah palabıyıklı, esmer bir adam Kiram'ın babasını selamlamadan yanımızdan geçti. Türkiye ve Doğu'ya özgü bir tarzda sigara içen adamın öne doğru kamburu çıkmıştı ve aşağı bakıyordu. "Bu adamı tanıyorum, Türk" dedi. Hiçbir zaman mesajını etkili bir şekilde verme fırsatını kaçırmayan biri olarak "Bizler de Türk'üz" dedi. "Sizler Hemşinlisiniz" diye karşılık verdim. "Evet, evet, biz Hemşinliyiz"; tatmin olmuştu. "Ben ateistim" diye ekledi. "Ve Marksist-Leninistim." Çoğu Hemşinli gibi mi? "Hayır, camiye gidenler var" dedi ve güldü. Onunla esprilerle ortak bir dil bulmaktan mutlu bir şekilde ben de güldüm.

* * *

Başarısız bir şekilde kendi Hemşin partisini kurmaya çalışmış Selahaddin'i fark ettiğimde Hopa Park çay bahçesinde oturuyorduk. Kiram gülümsedi ama ona yılan gibi gözlerle bakıyordu ve ufak bir baş sallama dışında birbirlerini selamlamadılar. Kiram Selahaddin'in Kürt siyasetine daha yakın olduğunu ve BDP'nin üyesi olduğunu söyledi. Fakat "İyi heriftir" diye ekledi Kiram. "İyi herif" tarifi genelde aynı fikirde olmadığı, selamlaşmadığı veya konuşmadığı kişiler için geçerliydi.

Selahaddin kalın çerçeve gözlükler takmış şişman bir adamla birlikteydi. Beni selamlamak için yanıma geldi (dünyanın uzak yerlerinde sosyal ağlardan kaynaklanan aşinalık hâlâ tuhaf geliyordu) fakat Kiram'la konuşmadığını fark ettim. Selahaddin'in dediğine göre şişman adam Türk bir gazeteciydi ve bir sebepten ötürü Kiram da dahil olmak üzere masamızda oturan herkes güldü çünkü bunu bir efendiyi tatmin etmek kaçınılmaz bir zorunlulukmuş gibi bir ses tonuyla söylemişti. Fakat işi bittiğinde, benimle konuşmak istediğini söyledi. Topluluklarının özgün yanlarını temel alan Hemşinli bir siyasi parti kurma projesini yeni başlatmışlardı. Onlara Türk mü, Ermeni mi olduklarını sorduklarında "Biz Hemşinliyiz" diye yanıt verdiklerini söylüyordu.

Burada da belirgin derecede Türk bir şey vardı. Bu tip onaylamalardan veya olumsuz cevaplardan kaçınan cümlelerin belirsizliği vardı. Sason'da bir kadın kendisine Ermeni olup olmadığını sorduğumda "Hayır" dememişti, sadece "Biz Müslümanız" demişti.

Masasına döndü ve Türk gazeteciye bir şeyler söyledi. Gazeteci öyle gürültülü bir kahkaha attı ki on metre öteden duyduk. Fakat sonra yağmur başladı ve Kiram ve bizim grup farklı yönlere gittiler. Hemşin köylerinden geçerek Makrial'in dağlarına çıkan minibüste tekrar Selahaddin'e denk geldik. Ön cama minibüsün kırık sileceklerinin baş edemeyeceği kadar büyük bir güçle inen yağmur perdesi arasından, empresyonist suluboyayla yapılmış gibi duran yeşil ve kırmızı benekler (vahşice açan çiçekler) vardı her yerde. Selahaddin belli ki mesafe koyma amacıyla birkaç sıra arkaya oturmuştu.

Onunla ne yapacağımdan emin değildim. Onunla ilk temasa geçtiğimde küçümseme dolu bir mesaj yazmıştı: Hemşinliler arasında çevrimiçi bir anket yapıyordum ve ankette kendisini Marksist-Leninist olarak tanımlıyor ve Ermenilerin, Hemşinlilerin akrabası olma düşüncesini alaya alıyordu. Ayrıca (halkına Türkçe ismiyle hitap ederek) "Hemşinli"lerin kullandıkları lehçede ve bazı göreneklerde yansımasını bulan yerel bir eğilim dışında Türklerden ayrı bir kimliğe sahip olduğuna da karşı çıkıyordu. Ayrıca normalde Türkçe olan mesajda, Hemşince anket girişimini alaya alan bir çift satır da yazmıştı.

Fakat birkaç ay sonra görüşleri, halklarının tarihini yeniden keşfeden diğerleri gibi değişmişti. Ne var ki bir Hemşin partisi kurmaya çalışırken bile komünal kimliklerinin özgünlüğünde ısrar ediyor, Hemşinlilerin ne Ermeni ne de Türk kökenli olduklarını söylüyordu. Onlar Hemşinliydiler. "Bir Hemşinliye sorun Türk müsün diye, Hemşinliyim, der; Ermeni misin diye sor, Hemşinliyim, der." Türkçe basında çıkan yazılarını "oğlu" ile Ermenice basında çıkan yazılarını ise "ian" ile biten soyadıyla imzalayan bir gazeteciye röportaj vermişti.

* * *

Torkom, Hemşin üzerine bir belgesel hazırlayan erkek kardeşi Markar'la birlikte beni İstanbul'da bir toplantıya davet etti. İkisi de Malatya ve Dersim kökenli Hıristiyan Ermenilerdi ama Markar Hollanda'da yaşıyordu. İkisi de Ermenice bilmiyordu ama Torkom 1990'larda Dağlık-Karabağ'da Azerbaycan'a karşı gönüllü mücadele etmişti. Anadolu'nun iç kesimlerinden başka Ermenilerin de katıldığını söylüyordu. İlk kez Azeriler karşısındaki cephede tarihî topraklardan gelen Ermenilerin varlığı hakkında bir şeyler işitiyordum.

Ancak telefonda konuşan Rahmi'den gelen Hemşince sese kapılmıştım. Ermeniceyi kimlikten ayırmak zor olduğundan kimliği hakkında ne hissettiğini süklüm püklüm sordum. "Biz Müslümanız" dedi gülümseyerek ve diğer

Hemşinlilerden sık işittiğim gibi komünist veya ateist olduğunu söyleyen bir tekzip eklemedi. Yönelttiğim ikinci soru karşısında "Evet, biz Ermeni'yiz" diye ekledi. Hemşincenin kaybolmadığını anlattı. Çoğu kadın Hemşince dışında güçbela ayrı bir dilde konuşuyordu. Ya Türkçe bilgileri çok zayıftı ya da hiç yoktu. "Sadece annemle Hemşince konuşuyorum."

O anda Rahmi'nin cep telefonu çaldı ve iPhone'un ekranında "Civan" ismini gördüm. Civan anadilde şarkılar söyleyen, kültürlerini ve müziklerini Türkiye'de ve her geçen gün Ermeni diasporasında daha çok tanıtan Hemşinli müzik grubu Vova'nın vokalisti ve lideriydi. Rahmi telefonu, Civan sanki orada olduğumu biliyormuş gibi ânında bana verdi. Birbirimizi sürekli kaçırıyorduk. İstanbul'a varır varmaz evini aramıştım. Hemşince onu sorduktan sonra bir kadının yumuşak sesiyle "Burada değil" diye gelmişti yanıt Türkçe. Hemşince konuşmuyor muydu? "Hayır ben Hemşinli değilim ama onları severim ve Ermenileri de severim" dedi tatlı bir şekilde ve neredeyse özür diler gibi. O dönemde Türkçeme hâlâ güvenmediğimden ve Beyoğlu'nda bir galerinin mağarayı andıran köşesinde, tuhaf bir şekilde yerleştirilmiş ankesörlü bir telefondan arama yaptığımdan söylediklerini tekrarlamasını rica ettim. "Ermeni değilim ama Ermenileri çok seviyorum" dedi aynı yatıştırıcı sesle. O günlerde Ermeniler ve Türkler arasındaki buzlar sivil toplumda daha yeni yeni erimeye başlamıştı ve birçok Türk genellikle söylenemeyen bir dolu şeyle ilgili hissettiklerini, ilave nezaket ifadeleriyle açıklıyordu. Ermeni muhataplarını, bizi anladıklarını ve onlara güvenebileceğimizi söyleyip rahatlatma çabasıydı bu.

Beni Ermenice selamlayan Civan'ın pes sesi geldi telefondan: "*Parev, inçbes ek?*" Başlangıçta korkudan ziyade yerleşmiş kanaatlerinden ötürü bu teorilere güçlü bir şekilde karşı çıktıktan sonra Ermeni kökenleriyle ilgili kuruntularını henüz yavaş yavaş aşıyordu. Bugün bile Hemşinlilerin Ermeni kökenli olduğunu gösteren su götürmez kanıtları kabul ederken bir yandan herkese yüzyıllardır Müslüman olduklarını ve kimliklerinde güçlü bir Türk bileşeninin olduğunu da hatırlatıyordu. Civan'ın Hemşincesi akıcıydı ve kelime dağarcığı çarpıcı derecede zengindi. Lehçesinde eksik olan kelimelerin yerine Türkçe sözcükler koymak yerine ara ara standart Doğu ve Batı Ermenicesinden kelimeler ödünç alıyordu.

Civan'la gece Gezi Parkı'nda buluştuk. Sabah evle iş arasında yaptığı kırk sekiz kilometrelik yol ve işte uzun bir günün ardından çok yorgun görünmemek için çabalıyordu. O akşam o ve sekiz ayrı Hemşinli arkadaşı kısa süre içinde *Hadig* (hem Hemşince hem Ermenice "tohum" demekti) evi olacak ofis katının yenileme işleriyle uğraşmışlardı. İstanbul'da sayıları üç bin civarında olduğu tahmin edilen ve sürekli büyüyen Hemşinli topluluğu için kültürel ve sosyal bir merkez olacaktı burası.

Civan'a göre çoğu Hemşinlinin solcu olmasının üç sebebi vardı:

1. Dağlardan şehirlere gelmişler, burada kapitalist değil işçi olmuşlardı.
2. Lazlar onları hem toplumsal sınıf anlamında (köylü olarak) hem de ulusal köken olarak aşağılayıcı bir ifadeyle "kalın damarlı Ermeniler" diye reddediyorlardı.
3. Hemşinliler Türkiye'de iktidar konumlarına gelemiyordu.

O anda hâlâ Hemşinlilerin Ermeni kökenli olduğunu kabul etmekte isteksiz olduğu yönünde bir izlenim ediniyordum ama buluştuğumuzda herhangi bir kuruntu veya çekince işareti göstermemişti.

Ayrılmaya hazırlanırken on sekiz yaşındaki kızı bize katıldı. Büyük siyah gözleri olan uzun boylu bir kızdı. İngilizceyi akıcı konuşuyordu ve o gün daha yeni psikoloji bölümüne kaydını yaptırmıştı. Hemşince konuşmadığı gibi konuşmaya da ilgili görünmüyordu.

Civan'ın *Hadig* kültür merkezi için büyük planları vardı ve buna dili öğretmek ve dil pratikleri yaptırmak da dahildi. Birçok genç Hemşinli, özellikle de Hemşin bölgelerinin dışında doğup büyüyen, Türkiye'nin içinde diaspora hayatı yaşayanlar dili konuşmuyordu veya unutuyorlardı. Hopa'da Hemşince konuşmayan ve öğrenmekle ilgilenmeyen gençler görmüştüm. Biri Kiram'la aynı sosyalist partinin, yani ESP'nin üyesiydi ve Erzurum'un daha küçük Hemşin topluluklarından geliyordu. Kiram beni etkilemek için biraz *pour la gallerie* [şov amaçlı] bir biçimde ona takılarak azarladı ve genç adam da rolüne düşeni yapıp biraz mahcup bir şekilde gülümsedi ve öğreneceğine söz verdi.

O gece Gezi Parkı'nda Civan bana Hemşincenin "kadınların dili" olduğunu söyleyip Rahmi'nin bana anlattığını teyit etmişti. Kiram'ın Alzheimer hastalığının son safhalarında ve tesadüf eseri ömrünün son deminde tanıştığım ninesi sadece Hemşince konuşuyordu. Lehçesiyle art arda tutarsız şeyler mırıldanıyor, Kiram ve diğer aile üyeleri de Şana köyündeki evlerinde yanından geçip giderlerken söylediklerini umursamıyorlardı. Ancak bu kadının söylediklerini işitmek beni bitmek bilmez bir şekilde büyülüyordu çünkü kendi kendine Ermenicenin karanlık ve arkaik bir versiyonuyla bir şeyler fısıldıyordu. Ben de çok uzak bir çağdan ve erişilemez bir zihinden gelen sözcüklerin anlamını merak ediyordum.

Bir akşam bilincinin sınırlarını test etmek için "*Betqes ta*?" diyerek onun lehçesinde iyi olup olmadığını sordum. "*Soy em*", yani "İyiyim" diye yanıt verdi divanda donakalıp şaşkınlıkla geçirdiği bir saniyeden sonra. Çoktan görme yetisini kaybetmişti ve bir berenin üzerinden bağlanmış başörtüsüyle taçlanan kapatılmış yüzünün hassas çerçevesi içinde görmeyen gözleri yabancının, yani benim sesimin kaynağını arıyordu. Arkasından kaygıya kapıldı. Ninesi "*Vova? Vova?*", "Kim o? Kim o?" diye soruyordu. Kızı, yani Kiram'ın halası kolundan sevecen bir şekilde tuttu ve götürdü.

30

Poşalar

Artvin'in eski valisi Mithat Bey, Poşalara ulaşmamı sağlayan bağım oldu. Uzun süredir onların izini sürüyordum ve çok sayıda yanlış ipucunun peşinden koştuktan sonra nihayet bu sefer onları bulduğumu düşünüyordum. Çok kibar bir adamdı ve kendimi ona telefonda tanıtmıştım. Son on yıldır İstanbul'da oturan Mithat Bey nazikçe beni Artvinli Poşalarla temasa geçirmeyi kabul etti. Uzun zamandır ayrımcılığa uğrayan bir grup için hep iyi şeyler söyledi. Mithat Bey beni dili konuşabilen birini bulamayacağım yönünde uyardı. "Poşalar asimile olmuşlar" dedi bana.

Beni farklı birine, eski bir memur olan ve kendisi kadar nazik Şihab Bey'e yönlendirdi. Mithat Bey arayışımda bana yardımcı olabileceğine inanıyordu. Onun Poşa olduğunu sanmıştım ancak daha sonra olmadığını öğrendim. Şihab Bey de aslen Artvinliydi ama yıllar önce emekli olup Bursa'ya yerleşmişti. Orada büyük bir Poşa topluluğunun olduğunu ve halleri vakitlerinin iyi olduğunu, kuyumcu dükkânları ve başka işletmeler açtıklarını anlattı. İki adamla da telefonda konuşmuştum ve kendilerine Ermeni olduğumu söylediğim Türk hükümet görevlilerinin ikisi de bana yardımlarını koşulsuz ve hızlı bir şekilde sunmuşlardı.

Hiçbir referans istemediler. Dahası, Ermeniceden türemiş bir lehçe olan Lomca (Lomavren dili) konuşan bu gizli gruba beni tanıtmak için hakkımda iyi şeyler söylemişlerdi. Başlı başına bir dilden ziyade kelime dağarcığı sınırlı gizli bir jargon olarak, biraz temel bir Lomcası olan birinin Batı Ermenice konuşan birini anlaması çok da zor değildi. Yine de Artvin'deki yetmiş sekiz yaşında ve akıcı bir şekilde Lomca konuşan yaşlı kadının bir dakikalık hızlı monoloğu Ermenice ve Türkçe konuşan biri için, tek tük sözcükler dışında

kulağa tamamen anlaşılmaz geliyordu. Bu kadının az çok aynı yaşlardaki akrabasıyla yaptığı sohbet de bir o kadar anlaşılmazdı ama biraz daha iyiydi çünkü diğeri Türkçeden daha fazla sözcük kullanıyordu.

Şihab Bey Artvin'de hâlâ Lomca konuşan Poşalar olduğunu söyledi. Fakat bana Ermeni kökenli olmamın Poşalar arasında tedirginliğe yol açabileceğini, bu yüzden Artvin'e gitmeden önce onlarla konuşmamın iyi olacağını söyledi. Beni Artvin'in yerel yönetiminden başka bir görevliyle temasa geçirdi. AKP'li bir memur olan Fatih Bey'e çok ümit bağlamamış veya güven duymamıştım. Yine de ona telefon açar açmaz Fatih Bey de beni hiç görmeden ve Ermeni olduğumu söylememe rağmen bana yardım etme zahmetine girdi.

İstanbul'da Poşaları aramıştım. İstanbul Ermenilerinin Poşa dedikleri insanların Kurtuluş semtinde düzenli gittikleri bir mekânda yalnızca iki kişi gerçekten Poşa olduklarını söylemişti. Buna rağmen bir tanesi Lomca yerine akıcı bir şekilde standart Batı Ermenice konuşuyordu, diğeri ise sadece Türkçe biliyor, ama Ermenice'yi de anlıyordu. "Poşa" İstanbul Ermenilerinin Sinop ve Kastamonu'dan gelen soydaşlarından bazılarıyla Anadolu'nun diğer iç kesimlerinden gelmiş diğerleri için kullandıkları aşağılayıcı bir terim olsa da onların belki de Poşa olmayabileceklerini teyit ettikten sonra haklarında tereddütlerim vardı. Yine de laf arasında gezgin Poşaların Kastamonu'ya kadar yayıldıklarından bahseden referanslar vardı.[1]

Artvin'deki bağlantıyı bulmadan önce başarısız bir şekilde Karadeniz bölgesini araştırıyor, Poşaların orada olabileceğine işaret eden bazı muğlak ipuçlarını takip ediyordum. Fakat Hemşinli bir adamın Makrial'de anlattığı bir anekdot beni İstanbul'a geri götürdü.

Hemşinli bir adamın babası 1980 veya 1981 yılında Afyonkarahisar'da bir düğüne katılmıştı ve şarkıcılar kimsenin dikkat etmediği şarkılar söylemeye başlamışlardı. Fakat o, Ermenice olduğunu bildiği sözcükleri ve ifadeleri ayırt etmeye başlamıştı. Oysa müzisyenler Ermeni gibi görünmüyorlardı ve dilleri tuhaf bir karışımdı. İçinden Hemşince lehçesinde de az çok aynı olan parçaları anlayabiliyordu; "*ağçig dığa sirets*", yani "kız, oğlanı sevmiş" gibi. "Herkes dans ediyordu ve kimse dikkat etmiyordu ama bana ilginç gelmişti." Bunun üzerine müzisyenlerin yanına gitmiş ve onlar da eğlence bittikten sonra onunla konuşacaklarını söylemişler. Tura çıkmış Poşa bir müzisyen grubuydular ama nereli olduklarını hatırlayamıyordu: Belki Van'dı. Fısıltılar arasında hem Hemşinli adam hem Poşa müzisyenler Ermenilerle bağlarına imada bulunmuşlardı. Türkiye'nin çalkantılı yıllarıydı: Sadece ASALA'nın terör saldırıları nedeniyle Ermenilere duyulan nefret yeniden canlanmakla kalmamış, aynı zamanda General Kenan Evren'in liderliğinde yeni bir askerî darbe yapılmıştı.

1 Vardan Voskanian, "The Iranian loan-Words in Lomavren, the Secret Language of the Armenian Gypsies", *Iran and the Caucasus*, 6/1, 2002, s. 180.

Bu esrarengiz anekdot kulağa iyi bir ipucu gibi geldi ve nereden başlayacağımı bildiğimi düşündüm. Roman, Çingene ve Lom Merkezi'ne yaptığım aramalar günlerce yanıtsız kaldı ve Cihangir semtinde gösterdikleri adreste kapıyı açan olmadı. Fakat İstanbul'da Roman sakinlerinin ciddi yoğunlukta olduğu semtlerden (ve Erdoğan'ın çocukluğunu geçirdiği mahalle olan) Kasımpaşa'da bir daire tuttuğumdan, eve yakın yerleri aramaya başlamıştım. Oturduğum apartmanın karşısındaki kahvehanenin müdavimleri bana nereye sormam gerektiğini söylediler. Ne kadar acemi olsam da insanları onlara ayrımcılık yapan bir isimle çağırmak pek fazla kapı açmıyordu. Yanlarına gittiğim ilk komşular Çingene olduklarını inkâr ettiler ama stüdyoda kayıt yapmak için müzik grubu tutma olasılığından bahsedince sohbet akmaya başladı.

Esmer tenli ve kurnaz bakışlı, genç bir Eskişehirli bana Roman olup olmadığını söylemeden önce bu işte ne kadar para olduğunu bilmek istedi. "Ben Çingene değilim, Trakyalım" diyen bir kadınla konuşmama kulak misafiri olup yanıma yaklaşmıştı. Eskişehirli çocuk ona Çingene müzisyenler aradığımı söyleyince çekingen bir şekilde güldü. Kendisi de müzisyendi ama ona haklarında hiçbir şey duymadığı bir grup olan Poşaların performansını dinlemek istediğimi söyleyince teklifimi reddetti.

Beni Kasımpaşa'nın uzak bir ucunda bulunan bir kafeye, dik bir sokaktan aşağı yönlendirmişti. "Aşağıda hepsi Çingene." Müzik Kafe'ye girer girmez görünüşünden müdavim mekânı olduğu anlaşılıyordu. Farklı masalar etrafında toplanmış kümeler vardı. "Hiç Çingene müzisyen var mı?" diye sorunca hepsi gülüştü. Açıkça hüsnütabirleri bırakmıştım. "Hepimiz Türk'üz" dedi biri alaycı bir şekilde, gülüşleri sürerken.

Burası müzisyenlerin eğlenceler, düğünler veya başka kutlamalar için iş bekledikleri takılma mekânıydı. Ancak kimse Poşaları duymamıştı. Edirneli bir akordiyoncu bana çok obez ve esmer, genç bir adamı gösterdi. Başı önünde, elinde kalem, bir şeylere odaklanmış halde tek başına oturuyordu. Diğerleri onunla gürültülü ve kibar olmayan bir şekilde alay ediyorlardı ama hepsine bağışıkmış gibi görünüyordu. Düşünceleri içinde kaybolmuş haldeydi. Yine de diğerleri ona düşmanmış gibi görünmüyordu, arkadaş grupları arasında gelişen o tuhaf ekosistemlerdendi. Ona neye ihtiyacım olduğunu anlattım, bir saniyeliğine gözlerini Sudoku bulmacasından ayırdı ve gazeteden yırttığı ufak bir kâğıt parçasına bana yardımcı olabilecek Kayserili bir Çingene müzisyenin telefon numarasını yazdı. Fakat Poşalar hakkında hiçbir şey bilmiyordu. Ona teşekkür ettiğimde çoktan kendisini dış dünyaya kapatmıştı çünkü etrafındaki acımasız sataşmalar sürüyordu. Aradığım Kayserili müzisyen Poşaları hiç duymamıştı.

Kasımpaşa'da hepsi Roman'dı, Poşaların diğer isimleri olan Lom'un kökeniydi aynı zamanda. Poşa lehçesinde R harfi L olarak aktarıldığından Ro-

man* Loma veya Lom, dilleri ise Lomca oluyordu. Ancak bu yanlış ipuçlarından oluşan zincir beni Artvinli bağlantıma ve gerisingeri Pontus'a, dağlarla Karadeniz arasında sıkışmış o zengin dünyaya götürmüştü. Yönlendirme üstüne yönlendirmeyle bitmek bilmeyen telefon görüşmeleri beni nihayet o ulaşılması zor grubu bulacağım yola taşımıştı. Konuştuğum hiçbir Roman, Poşaların varlığını bilmiyordu.

Fatih Bey makamına Poşa bir memur olan Altınbaş Bey'i çağırdı. Şihab Bey'in olumlu sözlerinin büyük ağırlığı olmuştu. Poşa azınlığa karşı çok destekleyiciydi ve yıllar evvel onların futbol takımını organize edip takıma ilk resmî formalarını ayarladığı için çok seviliyordu. "O dönemde bu çok büyük bir olaydı" dedi Altınbaş Bey. Altınbaş Bey Lomaspor takımında oynamıştı. Onun zamanında amatördüler ve para için oynamıyorlardı. Şihab Bey Artvinli Poşalarla öyle yakınlık kurmuştu ki lehçelerini bile biraz öğrenmişti: "Bir keresinde Poşa sekreteriyle bir iş gezisi için Batum'a gitmişti ve öğle yemekleri geldiğinde kadın onu *'Şuni mis e'* diye uyarmış, o da yemeğe dokunmamıştı." Şihab Bey'in sekreteri aslında Lomca lehçenin yanı sıra Ermenicede "Bu köpek eti' demişti. Müslümanlara yasak olan domuz eti için kullanılan bir hüsnütabirdi.

Fatih Bey, Altınbaş Bey'e beni şehrin Poşa topluluğu içinde gezdirmesi için öğleden sonra izin verdi. İlk durak Artvin'in en yaşlı Poşalarından biriyle, doksan altı yaşında olan ve Poşaların eski uzmanlık alanıyla, yani sepet örgücülüğüyle uğraşan Hacı Mehmet'le buluşmak amacıyla Merkez Camii'nin dışındaki meydandı. Kamera için biraz Lomca konuştu ama dili büyük oranda unuttuğu belliydi. Aslen Bulbuçuz Kığlı olan Hacı Mehmet, mavi gözlü ve ak sakallı beyaz bir adamdı ve bir takke takmıştı. 1943'te askere alındıktan sonra iki yıl Kars'ta, iki yıl da Ararat'ta görev yapmıştı.

Altınbaş Bey beni ailesinin evine götürdü. Evde annesi ile teyzesi Lomca sohbet ediyorlardı ama yabancı bir bağlama yerleştirilmiş başıboş Ermenice sözcükler haricinde hiçbir şey anlayamıyordum. Türkçenin ağır bir etkisi vardı ama konuşmayanlar için takip etmesi imkânsız farklı bir sentaksa sahipti bu dil. Bu hanımlar dili sırf ben varım diye konuşuyorlardı çünkü gizli bir jargon olarak gördükleri bu dili sadece konuşmayanlardan bir şeyler saklamaya çalıştıklarında kullanıyorlardı. Türkçe olağan konuşma dilleriydi. Hatta Lomcanın bir dil olarak görülmesi karşısında gerçekten şaşırmışa benziyorlardı. Bazıları doğrudan Ermeniceden gelen fiiller, aynı Ermenicede olduğu gibi çekiliyordu.

Bununla birlikte hatırı sayılır bir Ermenice kelime dağarcığına rağmen Altınbaş Bey, dilin genel olarak Çingenelerin konuşmalarından duyduğu Ro-

(*) İngilizcesinin Roma olduğu düşünüldüğünde, R yerine geçen L harfiyle kelimenin Loma ya da Lom'a dönüşmesi daha rahat anlaşılır – e.n.

mancadan çok da farklı olmadığını söyledi. Dili en kötü konuşan Poşaların bile kullandığı sözcüklerden biri *manuş*, yani "polis"ti. Kulağa Ermenice "menekşe rengi" veya "mor" anlamına gelen, Süryanice kökenli *manuşag*'ın ses düşmesine uğramış hali gibi geliyordu ve belki de bu sözcükten türüyordu. Ancak Poşaca konuşanlar "*manuşag*" sözcüğünü bilmedikleri gibi polisle böyle bir renksel bağlantıdan da haberleri yoktu. 19. yüzyılın sonunda *manuş* "kişi" veya "adam" anlamına geliyordu ve kolluk kuvvetleri için kabul edilmesi görünüşe göre daha sonra yaşanmış bir gelişme, muhtemelen de bir hüsnütabirin evrimleşmiş haliydi. *Manus*'un varyasyonunu kullanan şarkiyatçı Kerope P. Patkanov "*samél manus es*", yani "sen iyi bir adamsın" örneğini vermişti.[2]

Altınbaş Bey'in kuzenleriyle birlikte evine gittiğimiz Poşa imam Xoca Hasan, soruma yanıt olarak Kastamonu'ya en yakın Poşa topluluğunun Karadeniz'in batı sahillerindeki Zonguldak'ta olduğunu söylemişti. Altınbaş Bey birkaç kez "Her yerde Poşalar var" dedi. Altınbaş Bey Artvin'in eski Rum semti Kolorta Mahallesi'nde, Xoca Hasan'ın altındaki dairede yaşıyordu. Hepsi Ramazan'da oruç tutuyordu ve biraz kavruklardı. Yine de kadınlar erkeklerden daha iyi duruyorlardı. İlginç bir şekilde Türkiye'de başka hanelerde görülen, özellikle biri insanları kameraya alırken hissedilen korku veya gerilimden hiç iz yoktu.

Vrtanes Papazian'a göre göçleri sırasında akrabaları için gizli yol işaretleri olsun diye veya mahalledeki hanelerin dost canlısı mı düşman mı olduğunu göstermek için çizdikleri işaretlerden bahsederken konusu açılmasına rağmen Poşalardan hiçbiri altın haritası istemedi.[3] Poşalar bu konuda hiçbir şey bilmiyorlardı ve bunların Ermeniler tarafından gömülü altınları bulmak için konmuş işaretler olduğunu düşünüyorlardı.

Xoca Hasan hiç Müslüman olmayı düşünüp düşünmediğimi bilmek istiyordu. "Hayır" dedim. "Ben Hıristiyanım, Hıristiyan olarak doğdum ve bundan mutluyum." Ardından defterime çizdiğim şehir siluetlerine göz attı. Karadeniz'deymişim gibi içgüdüsel bir şekilde zikzaklı şehir siluetleri çizmiştim. Eskizlerde çok sayıda cami ve minare öne çıkıyordu. İmamın hoşuna gitmiş, yüzünde geniş bir gülümseme oluşmuştu: "Bir sonraki gelişinde seni Müslüman yapacağım" dedi. Aklıma 9. yüzyılda yaşamış Pers Müslüman bir sufi geldi. Yaşlandıkça kendi dinlerinin içine doğmuş Yahudi ve Hıristiyan komşularının gerçek dine geçmediklerini gözlemliyormuş ve bu da mutsuz bir şekilde kafasını karıştırıyormuş. Bariton sesli imam bir sure okudu. Arap-

2 K.P. Patkanov, *Цыганы: Несколько словъ о наречіяхъ закавказскихъ цыганъ: боша и карачи* (Çingeneler: Çingenelerin lehçeleri üzerine birkaç söz: Boşa ve Karaçi), St. Petersburg, 1887, s. 85.

3 Vrtanes Papazian, *Հայ-Բոշաներ (Ազգագրական Ուսումնասիրութիւն)* (Ermeni Poşalar: Etnografik Bir Çalışma), Tiflis, 1899, s. 18-19.

çayı iyi konuştuğunu ve her gün Kuran okuduğunu söyledi. Altınbaş Bey bir sure daha okuması için ısrar ediyordu. "Bir tane yeter" dedi Xoca Hasan.

Yaşlı kadınlardan biri, dedelerinden birinin 1915-1917 Rus-Türk savaşında Kars'ta savaştığını söyledi. Çatışmalara katılan Ermeni gönüllülere karşı savaşmıştı. Felaketle sonuçlanan Sarıkamış savaşında hizmet vermiş olabilirdi. Fakat en fantastik öyküyü sona bırakmıştı: Büyüklerinden biri Çeçen savaş lordunun Rus İmparatorluğu'na karşı çıkardığı isyanda Şamil'le birlikte Ruslara karşı savaşmıştı.

Ardından hiç beklenmedik bir şekilde kuzeydoğuda çok iyi hatırlanan ve çoğunlukla Hemşinlilerin hatırladığı Ermeni katliamlarından söz açtı. Onları filme aldığımı biliyordu, kamera ışığım yanıp sönüyordu ve ona hatırlatmama rağmen hiç umursamadı: "Türkler Ardanuş'ta Cehennem Deresi'nde Ermenileri çukura iterek katlettiler; yerlerine Müslümanları getirmek için Ermenileri ve Hıristiyanları katlettiler." Tarihi harfi harfine biliyordu. Faillerden biri olmamasına ve tarif ettiği şeyleri destekleyen bir ifade kullanmamasına rağmen sesinde hiçbir acı veya pişmanlık yoktu. Ben de o anda bunu, Ermeni olduğumu bilmediğinin bir işareti olarak yorumladım.

Ama daha sonra Lomca aile bağlarıyla ilgili sözcükleri tartışırken *kuyr* (Ermenice "kız kardeş") sözcüğünü tanıdı. Bilgiç bir şekilde gülümsedi ve bana "Bu sizin halkın kullandığı bir sözcük, bizim değil" dedi. Dolayısıyla dilinin Ermeniceyle bağlantısı hakkında daha fazla şey biliyordu; daha da önemlisi Ermeniler ve Poşalar arasındaki bağlantı konusunda belli ettiğinden fazlasını biliyordu. Gelgelelim Vrtanes Papazian 1898'de yaptığı ve alışılmadık derecede uzun soluklu gözlemlerinde, Poşaların Lomcayı "yapay bir dil, bir jargon" olarak gördüklerini belirtiyordu."[4] Ve görünen o ki kadın kimliğimi doğru tahmin etmişti.

Hemen "Poşalar Allah'ı *çok ama çok* severler" diye ekledi. Vurgusu, Tanrı'dan hepimizin bildiği Tanrı'yı mı, yoksa diğerlerinin Tanrısı'ndan farklı olan İslâm'ın Allahı'nı mı kastettiğini merak etmeme neden oldu. Papazian, Poşaların rahiplere duydukları hürmetin dine karşı biraz yüzeysel sayılabilecek tutumlarıyla mükemmel bir şekilde yan yana var olduğundan bahsediyordu. Benzer bir düşünce tasasız bir şekilde Ortega y Gassett'te de vardı. Çingene günah çıkarmaya geldiğinde temkinli rahip ona On Emri bilip bilmediğini sormuştu. Çingene de şöyle yanıt vermişti: "Şey, Peder, öğrenmek istedim ama değiştirileceğinin konuşulduğunu duydum." Xoca Hasan'ın ailesi belirgin bir dinî adanmışlığa sahipti ve bu da muhtemelen görece yakın zamanda din değiştirdiklerine işaret ediyordu. Fakat Sason'da gördüğüm Araplardan daha coşkulu görünmüyorlardı.

Kadın eski Lomca deyişleri hatırlamıyordu. Düş kırıklığına uğramış halde

4 *A.g.e.*, s. 56.

aralarından biri şöyle söyledi: "*Xelkemize gennemiyor.*" Kelimesi kelimesine "Aklıma gelmiyor" şeklinde çevrilebilen bu deyişle "Hatırlamıyoruz" diyordu. İki dili de biraz konuşan birinin hızlıca anlayabileceği bir Ermenice ifadenin Türkçeleştirilmiş ve çok nadir bir çeşidiydi.

Şehrin yukarı kısmındaki mahalleden uzaklaşırken Altınbaş Bey genç bir adama yaklaştı ve ondan benim için biraz Lomca konuşmasını istedi. Genç, beni lehçeyle selamladı ve birkaç başka kelime daha etti ama hepsi bu kadardı. Ondan Lomca bir şarkı söylemesini veya şiir okumasını istedim ama Lomcanın bir dil olmadığını söyledi yanıt olarak. Lomcanın gizli bir jargondan fazlası ama bir lehçeden azı olduğunu söylemeye çalışıyordu: "Lazca, Rusça, Kürtçe, Çerkesçe, Türkçe, Gürcüce, Ermenice: Bu diller Türkiye'de konuşuluyor ama bizler onlar gibi değiliz, biz farklı bir dil konuşmuyoruz; biraz Lazlardan, biraz Gürcülerden almışız ama bu toprakların ilk milletiyiz, yerli bir nüfusuz, öz Türk'üz" diyordu, . "Atalarımız Orta Asya'dan geldiler."

Altınbaş Bey daha sonra bana, "O sadece bir çocuk, boş konuşuyor, hiçbir şey bilmiyor" dedi. Ardından da gülerek ekledi. "Evde hangi dili konuşuyorduk?" İki yaşlı kadın çok akıcı bir şekilde konuşuyordu ama erkekler görünüşte takip edebiliyor olsalar da kullanmakta biraz tereddütlüydüler.

Yine de Poşaların kökeniyle ilgili kısma karşı çıkmıyordu. Konuştuğum Poşaların hepsi öz Türkler olduklarını ve Orta Asya'dan geldiklerini kabul ediyorlardı. Her yerde popüler olan Horasan mitinden bahsetmiyorlardı. Her "saf" Türk'ün İran'daki o kentten gelmiş olması bir gurur kaynağıydı. Ancak bakıldığında Moğol ve Tatar yığınlarının batıya yaptıkları seferin neden olduğu göçlerden bahseden tüm bu kadim göndermeler, sırf İran'ın çöllerinden kaçınmak için Horasan üzerinden Ermenistan'a geçildiğine işaret ediyordu: "Horasan'dan gelmek" insanların "yerli ama göçmen" olduğu anlamına geliyordu. Tanıştığımız Şavşatlı bir adam "Biz hakiki Türk'üz" demişti. Fakat kadınlar Poşaların, büyük Poşa topluluklarının merkezi olan, Karadeniz bölgesinde bulunan Gürcistan'daki Acara ve Batum'dan geldiklerini söyleme eğilimindeydiler. Orta Asya kökeni erkekler arasında daha popülerdi.

Araştırmacıların kökenleriyle ilgili tahminleri dilbilimcilerden geliyordu ve Ortaçağ'ın Perslerine veya Pehlevi dönemine ait Farsçadan hiçbir sözcük almadıkları için, Poşaların Hindistan'dan Ermeni platosuna gelişlerini tahminen 10. yüzyılın başlarına dayandırıyorlardı. Lomca kelime dağarcığında Yunanca kökenli sözcüklerin hiç olmayışı da önemliydi. Bu, Lomların atalarının, 11. yüzyılda başlayan Türk istilasından önce Bizansların elindeki Anadolu'nun batısında yer alan Rum bölgelerine hiç geçmediklerine işaret ediyordu.[5]

5 Ian Hancock, "On Romany Origin and Identity: Questions for Discussion", *Gypsies and the Problem of Identities: Contextual, Constructed and Contested*, der. Adrian Marsh ve Elin Strand, İstanbul, 2006, s. 79.

Büyülü bir dağ şehri olan Artvin'de yürüyüşe çıktık. Zirveye doğru küçülen çapıyla sarmal çizen iç içe katmanlarıyla Yaşlı Bruegel'in resmi Babil Kulesi gibi inşa edilmişti. Yolda rastladığımız, başı uzun, güllü bir tül şalla kapalı olan telaşlı bir kadın Lomca anlattığı günlük ev işlerini anlayabilecek miyim diye meydan okuyarak benimle dalga geçti: "*Hande erdoğ, dukhande alur maderduğ, ve başka sigara xemela.*" Acelesi vardı ve Poşaların, Ermenice sözcükler ve Türkçe çekimlerden oluşan diliyle söylediği ufak sözcükleri daha yavaş bir şekilde tekrarlamayı önerdi. Söylediklerinden anladığım şuydu: "Markete gideceğim, evde un öğüteceğim ve ayrıca sigara içeceğim."

Altınbaş Bey Şavşatlı Poşa bir arkadaşını tanıdı. Bir hastanenin dışında eşini bekliyordu, ayaküstü sohbete koyulduk. Belli ki Ermeni olduğumu hemen anlamıştı çünkü beni Türkçe ek almış Ermenice bir sözcüğe dayanan Lomca selamla karşılamıştı: "*Ağeg misin?*", yani "İyi misin?" Hemşinli genç bir adam yanımıza geldi: "Bu Poşalara lanet olsun, bize Ermeni diyorlar ve biz de onlara öyle olmadığımızı söylüyoruz" dedi bana mükemmel derecede net Ermenice lehçesiyle. "Onlara Hemşinli olduğumuzu, Ermeni olmadığımızı söylüyoruz; Türkiye'de yalnızca tek bir halk var." İnanılmaz bir şekilde Poşalar da anlıyorlar ve gülüyorlardı. Altınbaş Bey'in babası Borçka'da ve Hopa'nın Hemşin köylerinde çay hasatlarında çalıştığı için Hemşinlilerle uzun mevsimler geçirmişti ve bu yüzden Hemşinceyi bildiği gibi Hemşince sayesinde Batı Ermeniceyi de biraz biliyordu. Lomca ve Hemşin lehçesi karşılıklı anlaşılabilen diller olmamasına rağmen arkadaşı da söylenenleri anlıyordu. Hemşince konuşmam Hemşinli adamın ilgisini çekmişti. "Sen de mi Hemşinlisin?" Ermenicenin Hemşinceye benzediğini söyledim. "Benziyor, hem de çok" dedi onaylayarak. Gözlük camlarının arkasındaki gözlerinden uğursuz bir bulut geçti. Aşireti Hemşinlilerin en yoğun olduğu yerlerden biri olan Borçka'dandı.

Şapkalı ve uzun, düz bıyıkları olan yaşlı bir çoban, göçebe büyükleri elleri boş gezdikleri için kendilerine "Poşa" dendiğini söyledi. "Poşa" bu görüşe göre boş kelimesinden geliyordu. Xoca Hasan ve Altınbaş Bey bana bu açıklamayı yapmışlardı. Sonra aynı açıklamayı Yeşilkapı ailesinden ve yanında birkaç gün kalacağım Hafid ile başkalarından da duyacaktım. Yüzyılı aşkın bir zaman önce Vrtanes Papazian tarafından da tıpatıp aynı terimlerle açıklanmıştı. 1899 tarihli kitabında "Poşa" veya "Boşa"nın 19. yüzyılda icat edilmiş bir terim olduğunu söylüyordu. Ermeni yazınında "*Kınçu*" veya "*Gınçu*" (Çingene) olarak bilindiklerini, kendilerine "özgür insan" anlamına gelen bir sözcükle "Lom" dediklerini söylüyordu.

Artvinli Poşalara göre en iyi Lomca konuşanları Şavşat'ta bulurdum. Şavşatlı bir taksi şoförü yerel dille konuşan kişilerle görüşmem için beni Carat köyündeki kuzeninin kuzenine götürdü. Zorlu bir pazarlıktan sonra beni

Şavşat ile Ardanuş'un ortasında bulunan bu köye yüz dolara götürmeyi kabul etti. Büyük bir yatırımdı. Köyün tüm sakinleri Poşa'ydı ve kuzeniyle ailesi dile herkesten çok hâkimlerdi. Ayrıca çok arkadaş canlısı bir eğilime sahiplerdi ve Ermenilerle bağlantıları konusunda çok meraklılardı. Oysa Artvin'deki ayakkabı mağazasında tanıştığım bir adam Ermenice ve Lomca arasındaki benzerliklerden fena korkmuş ve ismimi ve telefon numaramı polisleri andıran bir keskinlikle yazmıştı. Mağaza klostrofobik bir yerdi ve her şeyi daha tehditkâr hale getiren alçak tavanıyla çok büyük bir ayakkabı kutusu büyüklüğündeydi. Altınbaş Bey'le içeri girdiğimde dost canlısıydı ama öğleden sonra asık suratlı ve savunmacı bir hale büründü. Ayrıca ismimi sorması ve ardından bir numarayı araması da beni rahatsız etmişti. Sayısız kez numaraya ulaşmaya çalışmıştı ve ben de yüz ifadesinden hoşlanmadığım için kimi aradığını merak etmiştim. Bana bakışı tehditkârdı ve gerçekten çıkıp gitmeyi düşünüyordum. Dahası arkadaşı olan bir polis memuruna ulaşmaya çalıştığını söyledi ama soğukkanlı davrandım. Bu, aynı zamanda, küçük kentlerde ve özellikle Poşalar gibi küçük bir topluluk içinde, görece az ziyaretçisi olan Artvin gibi sıkışık şehirlerde yaşandığı üzere geniş bir dedikodu ağının çoktan harekete geçmiş olması ve sesin kentte Poşaları arayan bir Ermeni olduğu haberini yayması demekti.

Ben soru sormadan söylediği ilk şey Poşaların Ermeni olmadığıydı. Poşaların Türkiye'de Müslüman olan her azınlık gibi Orta Asya'dan geldiklerini ve öz Türkler olduklarını söyleyen Türk bir tarihçinin Artvin tarihiyle ilgili yazdığı ağır bir cildi çıkardı. Ardından tüccar, Poşaların Türklüğüyle övünmeye geçti ve tek amacı Poşaların Ermeni kökenli olduğuyla ilgili teorileri yok etmek olan kitaptaki diğer propagandaları papağan gibi tekrarladı. "İyi" dedim, "bunu biliyordum". Ona sadece dillerini dinlemek istediğimi söyledim. Dili konuşmadığını ve Lomca hiç şarkı olmadığını söyledi. Poşaların saf su gibi olduklarını söylüyordu: "Su kadar temizler." Canlı bir sohbete tutuşmuş iki müşteri içeri girdi: Biri uzun boylu ve atletik, diğeri kısa boylu, büyük kafalı ve tuhaf ifadeli biriydi. Kısa boylu olan Lomcayı akıcı konuşuyordu ve dilbilgisi hakkında bazı temel bilgilere sahipti. Nitekim argo sözcükler biçimsel olarak kullanılmadığından dilbilgisel güçlükler yaratıyordu.

Hacimli yapısı ve kare gözlükleriyle Türkiye'nin eski cumhurbaşkanı Turgut Özal'ı andıran bu iri tüccar, bu genç adamın dili iyi bildiğini söyleyerek meselenin yarattığını hissettiği hassas durumdan kendisini sıyırdı. Rahatlamış görününce ben de rahatladım. Müşterisi gerçekten de lehçe üzerinde sağlam bir hâkimiyete sahipti. Bana çekimleri ve zamirleri anlattı. Hepsi tekil birinci kişinin yönelme halinden, yani "bana" anlamındaki *indzi*'den türemiş Ermenice kökenli şeylerdi. Üç çoğul zamirin (biz, siz, onlar) hepsi Lomcada aynıydı. Ermenice ve Türkçenin tuhaf bir meleziydi: *İndzimiz*.

Yine de genç müşterinin dilsel titizliği olağandışıydı. Papazian'ın yüz yılı aşkın bir süre önce belirttiği gibi, "Poşalar, çocukları sözcükleri değiştirdiğinde veya kısalttığında hiç düzeltme zahmetine girmiyorlardı". Dolayısıyla "yavaş yavaş birçok sözcüğü ve grameri yitirmişlerdi".[6]

Yüzyıllar boyu süren ayrımcılıktan ve isimlerinin aşağılayıcı bir tabir olarak kullanılmasından sonra Poşalar arasında öne çıkma veya dikkat çekme konusunda belli bir çekimserliğin varlığını algılayabiliyordunuz. Fakat, diğer Poşalar öz Türk olduklarını söylediklerinde Altınbaş Bey'in biraz canı sıkılmıştı. Hemşinli arkadaşına Ermeni olduğumu söylediğinde yaptığı gibi tedirgin bir şekilde uzaklara bakmıştı. Ermenilerle bağlantıları konusunda tamamen sessiz kaldıklarını veya nadiren inkâr ettiklerini gösteren anlık bir rahatsızlık olmuştu. Bu da bu konuda bir bilgiye veya şüpheye sahip olunduğuna işaret ediyordu.

Artvin belediye başkan yardımcısı, Altınbaş Bey'in önerdiği gibi Artvin, Ardanuş ve Şavşat'taki Poşa topluluklarını ziyaret etmemiz için resmî bir araba temin edilmesi yönündeki talebimi reddetmişti. Kendisi kamu çalışanı, ben ise misafir olduğum için dilekçemin reddedilme şansının zayıf olduğunu söylemişti. Fakat belediye başkan yardımcısının ret kararı için yaptığı açıklama da ikna ediciydi: Kimlik bilgilerimi ve resmî formları doldurup görevimi açıklaması gerekecekti ve bu da geri tepebileceği için benim için hiç de iyi bir şey olmayabilirdi. Dikkatlerden uzak hareket etmeme izin vererek bana iyilik yaptığını anlamıştım. Ben de mutluydum çünkü Fatih Bey, sadece misafirperverliğinden mi yoksa Ermenilerle arasında açıklamadığı bir bağdan ötürü mü böyle davranıyor diye düşünmeme neden olacak kadar aşırı bir yardımseverlik gösterse de Türk hükümetinden resmî yardım almak vicdanımı rahatsız edecekti. Tanışmadığım diğer iki memur, Mithat Bey ve Şihab Bey aşırı derecede centilmence davranmışlardı.

Şavşat'ta Kamil, yani Artvin'de Altınbaş Bey'le birlikteyken konuştuğum adam otobüs terminalinin ayakkabı boyacısıydı ve kamusal tesisleri denetliyordu. Yardım etmeye çalıştı ama yerli Poşalar korkmuş kumrular gibi dağıldılar. Bir grup taksi şoförü vardı: Biri, Lomların ayrı bir kimliğe sahip olduklarını ima eden sorulara bozulmuş, hatta korkuya kapılmıştı. Öyle olmadıklarını, Lomca diye bir dil olmadığını ve konuştuğum iki yaşlı kadının enayi bir turisti aldatmak için sözcükler uydurduğunu ve beni kandırdıklarını söyledi. Dil vardı ve beni budala yerine koymasından hoşlanmamıştım. "Benden daha mı iyi biliyorsun?" diye sordu. "Hayır ama dilin olduğunu biliyorum ve ben de ayırt edebiliyorum." Huzursuzluğu açıkça lehçenin Ermenice kökeninden geliyordu ve bu yüzden inkâr ediyordu. Tombul ve daha dost canlısı olan genç bir adam da aynı şekilde ısrar ediyordu ama daha az coşkuluydu.

6 Papazian, *a.g.e.*, s. 56.

Ardından çok yaygara kopardığımı ama yardımcı olabileceğini söyleyen genç taksi şoförü geldi. Bardak bardak çay içerek yaptığımız pazarlık çetin ve ağırdı. Beni Poşaların ayrı bir grup olmadığına ikna etmeye çalışan tombul adam nihayetinde şoförün kuzeni olduğunu söyleyerek takside bize katıldı. Şavşat yolunda ısrarla dilin var olmadığını söylemeden önce dil hakkında epeyce konuştu. Kimsenin olmadığı bir evde durduk. Sonraki evde gümüş saçlı bir adam, yaşlılar gibi konuşamadığını söyledi. Biz de taksi şoförünün uzaktan kuzenleriyle tanışmaya yollandık: Caratlı Yeşilkapılar.

Takside Poşalar arasındaki lanetleri ve büyüleri bilip bilmediklerini sordum ama şoför ve kuzeni Ramazan ayı olduğunu belirtip biraz söylendiler. Ancak sorumu yanlış anlamışlardı ve farkı açıklamayı başaramadığımdan yanıt da kaba sözlerin söylendiği bir düelloya dönüşmüştü. Kuzenler ısrarla "Poşa lanetleri" dedikleri yaratıcı bir küfür yarışmasıyla birbirlerini geride bırakıyorlardı. Ermenilerin de öfkeye veya hüsrana kapıldıklarında aynı Türkçe kelime dağarcığından sözcükler seçtiklerini görmezden geliyorlardı üstelik.

Hafid Yeşilkapı taksi şoförünün halasının kocasıydı ve grupta Lomcayı en akıcı konuşan oydu. Ona uzun, düz saçlarıyla Mehmet isimli genç bir adam eşlik ediyordu. Beatles üyelerine çok benzeyen Mehmet'te bir George Harrison havası vardı ve oryantel fantezi motiflerinin olduğu gevşek iliklenmiş gömleğiyle moda anlayışının da güçlendirdiği bir izlenimdi bu. Yeni baba olmanın heyecanı içindeydi. Hayvanlara acı çektirmeye karşı olduğundan vejetaryen olmuştu. Eşi çok beyaz tenli ve onun gibi ince, genç bir kadındı. Kuzenlerin toplandığı evde diğer kadınların aksine ne sesini duymuş ne gülümsediğini görmüştüm. Başı Türkiye'deki muhafazakâr Müslüman kadınlar gibi bonenin üzerine bağlanmış türbanıyla iki kat örtülüydü.

Ermeni Pakradunilerin Gürcistan kolu olan Bagration krallarının 10. yüzyılda inşa ettikleri Şavşat Kalesi'nin eteklerinde piknik yaptık. Hafid'in çocukları, özellikle en büyük oğlu ve kızı Lomcaya epey hâkimdi ve özellikle yirmilerine bile gelmemiş gençler için son derece sağlam bir kelime dağarcıkları vardı. Dili, mükemmel telaffuzuyla akıcı bir şekilde konuşan annelerinden öğrenmişlerdi. Zaman zaman hâlâ tereddütlü görünmesine ve özellikle belli fiil çekimlerinde şaşırmasına rağmen Hafid'in dilbilgisi de onun sayesinde gelişmişti. Ancak Poşalar ve Ermeniler arasında ima ettiği bağlar konusunda daha katıydı. Lehçelerinde günümüze ulaşmış düzinelerce, belki de yüzlerce Ermenice sözcük vardı.

Büyük büyükannesi ve babası, aynı zamanda Unusxer veya Urusxev olarak bilinen Urus Xev'den gelmişlerdi. Artvin bölgesindeki Tibet köyüne yakın büyük bir köydü.

Urus Xev'i 1915'te terk etmişler. Bu topraklar onlarınmış, belki de hepsi ailemizinmiş. Fakat Ermeni soykırımı sırasında köyden kaçıp Acara'ya veya Gürcistan'da başka bir yere gitmişler. Buraları yerliler almış. Sonra Atatürk gelmiş ve topraklarımızı geri isteyebilmişiz. Bu topraklar için Cumhuriyet'in bağımsızlık döneminden kalma tapularımız var. Fakat yerliler çoktan oraya yerleşip toprakların üzerine evlerini inşa ettiklerinden taleplerimizden vazgeçmek zorunda kalmışız. Onlar Poşa değil. Ardanuş'un yerlileri. Sadece şöyle diyorlar: "Biz yerliyiz." Türk değiller, Poşa değiller, ne Gürcüler ne Lazlar. Kimse ne olduklarını bilmiyor. "Yerli" ne demek? Ama söylemiyorlar. Her halükârda soykırım bittiğinde topraklara el koymuşlar. Atatürk döneminden mülkiyet belgem var. Soykırımdan sonra ailemiz geri dönmüş ama topraklar gitmiş.

Hafid'e Ermeni olduğumu söylememiştim ama Ermeni soykırımı ifadesini cesurca kullandığına bakılırsa belli ki tahmin etmişti. Türk milliyetçiliğinin en zararlı yuvası olan Karadeniz bölgesinde ve taksi şoförünün, çektiğim fotoğraflarda neden poz vermek istemediğini polis olduğunu söyleyerek açıklayan kuzeni önünde bilhassa çok cesurca bir hareketti.

Şavşatlı Poşaların da soykırımda hedef alındıklarından emin değildi. Hafid'in büyükannesi ve babası muhtemelen Osmanlı kuvvetleri ve suç ortaklarının katliamlarından değil de 1915-1917 Rus-Türk savaşından kaçmışlardı. Bugün Gürcistan, Ahılkelek'te yaşayan ve yaklaşık yüz Hıristiyan Poşa hanesinden oluşan, küçülen bir cemaat var. Ana akım Ermenilerin içinde neredeyse tamamen asimile olmuş ve birkaç sözcük dışında Lomcayı unutmuşlar.

1915'ten sonra Ermeni Poşalarla ilgili yazılanlar kıt. Vanlı Poşaların şehrin savunmasında, Taşnaksutyun lideri Aram Manukyan liderliğinde diğer Ermenilerle birlikte savaştıklarını okuduğumu hatırlıyorum. Ermeni Kilisesinin üyeleri olan veya Lomca konuşan Poşalar da diğer Ermenilerle aynı kaderi paylaşmış olmalılar: katliam ve tehcir; kaçırmalar ve Müslümanlaştırma. Palu ve Van'daki gibi büyük Poşa topluluklarının tamamen kaybolmuş olması çok muhtemel. Artvin bölgesindeki Poşalar Türkiye'nin diğer yerlerinde yaşayan soydaş topluluklarından belli belirsiz haberdardılar ama temas halinde olmadıkları gibi bu bağları besleyen resmî veya gayriresmi ağları veya şemsiye örgütlenmeleri de yoktu.

Tarihleri de belirsizdi. Bazıları soykırımın 1918-1920 civarında yaşandığını sanıyordu. Fakat Hafid'in belagatli söylemi soldan aldığı politik eğitimi veya endoktrinasyonu açığa vuruyordu. Ailelerinin, katledilen akrabalarını hatırladıklarını ama ayrıntı veremediklerini söyledi. "Poşalar Ermenilerle temas halinde, onlarla iç içe geçmiş haldelerdi" dedi benim de Ermeni olduğumu çoktan anladığını gösteren daha güçlü bir imayla. Bu kabulü takip eden söylemlere güvensizlikle bakma eğilimindeydim çünkü bilgiyle yaltaklanma

arasındaki ayrımı bulanıklaştırıyordu. Bu sırada görev başında olmayan polis, sadece Kelime-i Şehadet'i okumam gerektiğini söyleyerek beni İslâm'a geçirmeye çalışıyordu. Çocuksu tiz sesiyle İslâm inancını ilan eden sözleri ısrarla tekrar etmesi, sohbetimizin arka plan sesine dönüşmüştü. Başkalarında da fark ettiğim gibi kontrolsüz bir boşboğazlık, açlığın acısıyla baş etmeye yarayan bir mekanizmaya benziyordu. Ramazan ayıydı ve polis her gün oruç tutarken grubun geri kalanı her gün bunu ihlal ediyor, atıştırmalıklar yiyip meşrubatlar içiyordu. "Söyle gitsin: 'Allah'tan başka ilah yoktur ve Muhammed Allah'ın elçisidir', hemen Müslüman olacaksın." Ancak Hafid onun İslâm'ı yayma girişimini yarıda kesti: "Onların peygamberi daha önce geldi" dedi İsa'ya gönderme yaparak. Papazian, Poşaların dine karşı tutumlarıyla ilgili yaptığı bir başka gözlemde, rahiplere hürmet etmelerine rağmen dinlerinin olmadığını belirtiyordu: "Onlar Ermeniler arasında Ermeni, Türkler arasında Türk'tür."[7]

Hafid'in ağabeyi, ailenin 1960'ta hâlâ konargöçer olduğu ve çadırlarda yaşadığı dönemde doğmuş son üyesiydi: birkaç gün sonra tanışacağım Oğuz, Tibet köyünün yakınlarında bulunan bir yerde doğmuştu. Yakınındaki gizemli harabelere yaptığımız ziyaret sırasında durduğumuz büyük bir orman açıklığıydı doğduğu yer. En eski anıları, devlet onları zorla yerleşik hayata geçirinceye kadar Artvin civarında dolaştıkları göçebelik dönemlerine kadar uzanıyordu.

Hafid doğduğu zaman aile Rize ve Artvin arasında, Karadeniz sahilinde bulunan Çayeli ilçesine yerleşmişti ve Hafid burada büyümüştü. Yakın köylerde "Ermeni" dediği insanlar için çalışıyordu. Dediğine göre bunlar Hemşinliler ve Hayhoromlardı. Olağanüstüydü. Bahsettiği Hemşinliler Rize yani Batı Hemşinlileriydi. Hopa'dakilerden önce din değiştirmişlerdi ve çoktan Ermenice lehçelerini kaybetmişlerdi. Yabancılara kendilerini Türk olarak takdim ediyorlardı. Belli ki yerlilere ve içlerinden olanlara farklı bir çehre sunuyorlardı: "Ermeni olduklarını gerçekten kabul ediyorlar" diye ısrar ediyordu Hafid, doğrulamak ve yanılmadığından emin olmak için tekrar tekrar sordukça.

Fakat tarif ettiği ikinci grup inanılmaz bir bulguydu. Hayhoromlar Selanik ve Atina'da soykırımdan sağ çıkmış insanların torunlarından oluşan birkaç ufak grup dışında neredeyse yok olmuş bir gruptu. 6. yüzyıl gibi erken bir tarihte Ermeni Apostolik Kilisesi'nden kopmuş ve Rum Ortodoks Kilisesi'ne geçmiş Ermenilerdi ama hâlâ Ermeniceyi koruyorlardı. Yunanistan'daki torunları da dahil olmak üzere bir çoğu kendilerini Rum Kilisesi'nin Ermenileri olarak değil de hâlâ Ermenice konuşan Rumlar olarak tarif ediyorlardı. Hafid, Çayeli yakınlarındaki bir köyde, kendilerine Ermeni diyen bir Hayhorom

7 Papazian, *a.g.e.*, s. 16.

grubunun olduğunu söylüyordu. "Hrant Dink öldürüldüğünde hepsi ağladı" diye hatırlıyordu Hafid. "Elbette ağladılar çünkü Ermeni'ydiler." Müslümanlaştırılmış olsalar bile hakiki Ermeni'ydiler ve bunu kabul ediyorlardı. Aynı Batı Hemşinliler için yaptığım gibi Hayhorom dediğinden ve Ermeni olduklarını söylediğinden emin olmak için birkaç kez daha sordum ve ısrarla öyle olduğunu söyledi. Hafid adı kadar emindi.

Poşaların da Poşa olmayan insanlar için Ermenilerin kullandıklarını yansıtan iki ismi vardı: Yaşadıkları yerdeki nüfusun çoğunluğunu "yerli" olarak adlandırıyorlardı ve "yabancı" için kullandıkları *aturba* sözü bir hitap şekliydi. Ayrıca muhakkak aşağılayıcı bir şekilde olmasa da *aturba*'nın kullanımında ince bir ayrım daha vardı. "Bizden biri" olmayan insanlar için kullanıyorlardı. Bu tuhaf sözcükle ilgili yazışmamız dilbilimci Bert Vaux'nun baştaki olumsuz ön ek olan "*a-*"yla "sarıksız adam" anlamına gelip gelmediğini merak etmesine yol açmıştı.

Fakat bir süre sonra Vaux, bunun yanlış bir ipucu olabileceğini yazdı. Dilbilimci meslektaşı Patrick Taylor sözcüğe bakıp parçalara ayırmış ve farklı bir sonuca varmıştı:

> İngilizce *turban,* Fransızca *turban* gibi Avrupa sözcükleri Osmanlıca tülbend (modern Cumhuriyet Türkçesiyle tülbent) sözcüğünden ve muhtemelen kısmen de olsa Türkçe sözcüğün kökü olan Farsça دنبلود (*dōlband*) kelimesinden gelir: "Türban, türban yerine sarılan kıyafet veya kuşak." Deneyimlerime göre modern Türkçe sözcük, modern eşarbın aksine köylerde kadınların saçlarını kapatırken hâlâ kullandıkları desenli veya düz müsline karşılık gelir. Bir erkeğin taktığı türban ise sarıktır. Yaygın Farsça sözcükler راتسد (*dastār*) ve عمامة'dır (*'imāmat*, *'imāma*). Erken modern Avrupa dillerinin hepsi, örneğin İngilizce *tolipane,* Fransızca *tollibane,* İtalyanca *tolipante* gibi -l- harfli biçimlerine sahipti. L- harfli biçimleri hâlâ İngilizce lale [*tulip*] sözcüğünde canlıdır. İlk -r- harfli biçimleri, çıkarabildiğim kadarıyla İtalyanca *turbante*'de, 1487 yılında, yani Portekizliler Hint Okyanusu'na varmadan önce görülür. Dolayısıyla *-r-* harfini muhtemelen Avrupa'ya ait bir gelişme olarak görmeliyiz. -R- harfi *turbine,* "kasırga", *tornare* ve benzerlerinden mi etkilendi? İlk hecesinde *-o-* olan Avrupa formları da ilginç. Bunları Osmanlıcadan, ama pek konuşma diline ait olmayıp Farsçaya daha yakın Osmanlıca *dolbend*'den mi aldık yoksa Batı İran'da Safevilerin *ō* ve *u* seslerini düşürmesinden önce doğrudan Farsçadan mı aldık?
>
> Farsça "türban yerine sarılan kumaş" anlamındaki *dōlband*'ın etimolojisine gelirsek son kısmı açıkça bant/şerit, yani "kumaş şeridi, dolak" anlamındadır. İlk element yani *dōl*, yani "kova" türbanın etrafına sarıldığı uzun keçe başlığa mı gönderme yapar? Aramice kökenlidir bu: Süryanice *dawlā*. Akadlıların

"kova" anlamındaki *dalū* sözcüğü var ve Şam'da konuşulan Arapçada "*briki, cezve*" anlamına gelen دلّود (*dōle*) diye bir sözcük var[8] (şüphesiz Aramice alt katmanlı bir sözcük).

Aturba konusuna gelirsek, türetici olumsuzluk eki a'nın Orta Hint dillerinin günlük konuşma kayıtlarında nasıl yer aldığını bilmiyorum [...] Hintçenin *ni-*'si var (Sanskritçe *nir-*'den türeme) ve tam olarak kullanılmayan sabit *an-* eki var. Fakat Romanların Farsça *bē*'den türeyen *bi-*'si var.

Bence Ermenice "yabancı" anlamına gelen (Ortaçağ Farsçasıyla *awtar,* Eski Farsça'yla **abi-tara-*) աւտար'dan (*avtar*) Lomca *aturba*'ya ulaşmanın hiçbir yolu yok gibi. İlk bakışta *aturba*'nın ne anlama gelebileceği konusunda hiçbir fikrim yok ama üzerine düşüneceğim. "Tatar, Türk" anlamı orijinalse, Ադրբեջան[9] (*Atrpejan*) ile ilişkili Ադրբա (*atrpa*) olabilir mi diye merak ediyorum.

Papazian ve Patkanov'un 19. yüzyıl sonunda yazdığı eserlerde *aturba* "Tatar, Türk, 'kâfir' (yani Müslüman)" anlamına geliyordu.

Hafid sonraki sohbetlerimizde Poşaların Urus Xev'de katledilmesi konusunda eskisi kadar kesin konuşmuyordu, Ermeni gönüllülerin saldırdığı Rus-Türk savaşına gönderme mi yapıyor acaba diye merak ettim. Atalarının Hıristiyan olmadıklarından emindi, dolayısıyla Müslüman bir topluluğun Türkler tarafından katledilmesi çok ikna edici değildi. Gelgelelim Poşaların üçüncü sınıf yurttaş olduklarını ve küçümsendiklerini söyledi. Hamidiye Alaylarındaki Kürtler onları katletmişlerdi ve Poşalar büyüklerinin anlattıkları öykülere göre Abhazya, Batum ve Acara ile Gürcistan'ın diğer yerlerine kaçmışlardı. "Kimliklerimizde üçüncü sınıf yurttaş olduğumuz yazmıyor ama bize böyle tepeden bakılıyor."

Ermenilerin ve Poşaların "neredeyse" aynı olduklarına inanıyordu. Yüzyıllar içinde iç içe geçmişlerdi. Her halükârda "Poşa" veya "Boşa", Türkiye'de yaşayanların çıkarları ne dikte ederse etsin Ermeni Romanları veya Lomları adlandıran bir isimdi sadece.

İzinli polis memuru Poşaların hırsız, içkici ve pezevenk olarak nam saldıklarını ama geleneksel değerleri olan çalışkan insanlar olduklarını söyledi; onlarla geçirdiğim günlerde ailelerinde gözlemlediğim şey de buydu. Papazian kitabında Poşaların dürüstlüğü ve çalışma ahlâkından tekrar tekrar söz ediyor, özellikle de namuslu tutumlarını göklere çıkardığı kadınlardan bahsediyordu. Laf arasında, yansımasından geleceği okumak için kâselere su doldurduklarına tanıklık etse de falcılıkla uğraşmadıklarını da söylüyordu.

---

8 Türk kahvesinin hazırlandığı kahve demliği: Osmanlı Türkçesinden ödünç alınan *briki* Yunanistan'da daha yaygın kullanılır.

9 Ermenice Azerbaycan.

Hafid'in en küçük kızı, on yaşındaki Huri yetenekli bir kızdı. Eski tip mükemmel görgüsüyle belagatli ve kabiliyetli bir çocuktu. Yaşının çok üzerinde ince bir özgüvenle hareket ediyordu. Öyle zarifti ki saygısızlığın henüz olmadığı bir çağdan gelmiş gibiydi. Ailem hakkında sorular sorarken babamdan başladı. Öldüğünü söyleyince tatlı bir şekilde ve resmî bir Türkçeyle başsağlığı diledi. En büyük kardeşi Aze, amacını yerine getirmeyip güzelliğini daha da çoğaltan İslâmi esvaplar giymişti. Evlenmek üzereydi ve yine Poşa olan nişanlısının evlilik teklifi ettiğinde verdiği ve üzerinde kırmızı altın Türk Liralarının olduğu küpeleri gururla takıyordu. İkinci kardeşi Tahir, Türkçenin yanı sıra Lomca bilgisinden görülebildiği kadarıyla zeki bir gençti ama eğitimine devam etme konusunda tam bir kayıtsızlık içindeydi. Papazian'ın gözlemlediği bir başka özelliği sergiliyordu. Sıkı çalışıyor, Şavşat'ı Artvin'e bağlayan uzantıdaki yol inşaat projesinde gece vardiyasına gidiyordu. Onun yaşında birinin (gençler genelde dilden habersizdi, dili umursamıyorlar veya çok az biliyorlardı) dili bu kadar iyi konuşması dikkat çekiciydi. Gizli bir dil olduğundan ve kullanışlı olabildiğinden böyle iyi konuştuğunu söyledi. Babası da aynı açıklamayı yapmıştı: Bir sohbeti gizli tutmak veya yaklaşan tehlike hakkında uyarmak amacıyla konuştuklarında sadece Lomca konuşuyorlardı. Belki de verdiği örneklerin hepsinin "*manuşlara* (polisler) dikkat et" veya "*aturbalardan* (yabancı, Poşa olmayan) sakın" cümlelerinin varyasyonu olması tesadüf değildi. "Şu uzun boylu adama su verin" cümlesini Lomcaya çevirmek için birkaç dakika düşünmek zorunda kaldı. Ancak refleksif bir hareketin hızıyla "Bu adam tehlikeli: Kaçın!" diye çevirdi.

Hafid ısrarla büyüklerin Lomcayı mükemmel konuştuklarını ama korktukları için benim önümde konuşmayı reddettiklerini söylüyordu; bunun bir diğer sebebi de bu iş için onlara ödeme yapacağımı düşünmeleri ve "bedavaya çalışmak" istememeleriydi. Ne var ki ben de dilin fakirleştiğine dair bir izlenim bırakmışlardı.

Akşam vakti Hafid'in bana anlattığına göre, Poşa tarzı sepet örgücülüğü yapan son ustalardan biri olan İskender Şah sabah ona Lomcanın aslında Ermenicenin lehçesel bir türü olduğunu söylemişti. Fakat o sabah onu görmeye gittiğimizde İskender Şah benimle Türkçe olsun Lomca olsun hiçbir dille konuşmuyordu. Hafid bana korktuğunu söyledi. Ermenilerle ilişki kurmaktan korkuyorlardı ve bazıları tereddütlerinden veya cahilliklerinden Ermeni olabileceklerinden ve haberin yayılabileceğinden korkuyordu. Hafid ısrarla Poşaların Orta Asya'dan geldiklerini ve öz Türk olduklarını, yüzyıllar içinde Ermenilerle iç içe geçip asimile olduklarını söylüyordu ama bunları sanki hipotezinin doğrulanmasını bekler gibi çekinerek anlatıyordu. Önceki gün izinli olan polis pek iyi niyetli olmayan bir tabirle "Ermeniler ve Poşalar cinsel ilişkiye girmişler" diyerek durumu biraz daha net bir şekilde tarif etmişti.

Gece yarısından sonra, Tahir'in yol inşaat çalışmasında mola verip geç vakitte yemek yemek için gelmesini beklerken çay içiyorduk. On hanelik bir mezra olan Carat'ın etrafındaki yoğun ormanlardan gelen gece kuşlarının ötüşleri içinde, tepedeki evinin dışında, görülebilen tüm takımyıldızlarının toplandığı bir gökyüzünün altında oturuyorduk. Hafid bana Poşalar hakkında ne bildiğimi sordu; bu kendisinin "saf Türk kökenleri" ve atalarının Orta Asya'daki yurtları (ki Poşaların örneğinde bu hakikaten veya coğrafyadan çok da uzak değildi) hakkında söylediklerine inanmadığının en açık işaretiydi.

Bildiğim az miktarda şeyi onunla paylaştım: Türk yazarlar kökenlerini Orta Asya'da konumlandırıyor ve onları Türki kabilelerden biri olarak tarif ediyorlardı ama Avrupalı antropologlar ve dilbilimciler kökenlerini 10. yüzyılda muhtemelen paralı askerler olarak göç ettikleri Hindistan'a dayandırıyorlardı. İran üzerinden Ermenistan'a geçmişler ve dili özümseyerek lehçelerine ve göreneklerine katmışlardı. Ona Vanlı ve Erzurumlu Hıristiyan Poşaları anlattım ve Van'dakilerin Türklerin saldırısı karşısında diğer Ermenilerle birlikte direnişe katıldıklarından bahsettim. Ayrıca Acara ve Güney Gürcistan'da hâlâ Ermeni Poşaların olduğunu, anaakım Ermeni topluluğuna hemen hemen tümüyle entegre olduklarını söyledim. Ona Hopa'da Poşalara "Ermeni Çingeneleri" dediklerini anlattım. Vrtanes Papazian'ın kitabından da bahsettim ve Poşa kadınlarıyla ilgili notlarından bir alıntı okudum:

> Poşa kadınları kadar dürüst olan çok az kadın vardır. Uygunsuz sözcükleri, pis kelimelerle dolu küfürleri nasıl savuracaklarını bilirler ama namuslarına laf etme cüretini gösteren, riski göze almak zorundadır: Dişi bir aslana dönüşür ve evliliğine en ufak leke düşürmeden ailesi için ölürler [...] Ayrıca Hıristiyandırlar ve Çingene kadınlarının aksine artık falcılık veya dansçılıkla uğraşmazlar.

Hafid dikkatle dinliyordu. On yedi yaşında evlenmek için okulu bırakmıştı ama hevesli bir okurdu veya solcu partilere yakınlığından geldiğini düşündüğüm siyasi bir eğitime sahipti. Özellikle Kürtlerin arasında faaliyet yürüten sosyalist örgütler, ideolojik eğitim toplantıları düzenleme eğilimindeydiler. Bu toplantılarla, köylerde ve Türkiye'de yoksulluk içinde veya çok mütevazı koşullarda yaşayan azınlıklar arasında eğitimi yayıyorlardı. Sahip oldukları ev ve masaya yemek koymak için çok çalışmalarına rağmen Yeşilkapı ailesine yoksul demek mümkün olmayabilir. Hafid, Türkiye'nin merkezî hükümetinden aldığı devlet desteğiyle prefabrik evini inşa ediyordu. Ona, Poşaların Ermeni olmadıklarını düşündüğümü söyledim. Başını salladı ama bunu nasıl karşıladığından emin değildim. Poşalar ve Ermeniler arasında bir tür bağlantı kurmaya çalışıyordu. Türklerin onları üçüncü sınıf vatandaş gibi gördüklerini söylüyordu. Ermeni cemaatiyle hiçbir temasları yoktu: Olsaydı Poşa söz-

cüğünün hâlâ büyük oranda aşağılayıcı bir tabir olarak kullanıldığını, akraba ama ayrı bir topluluğa yapılan atıfların ise çoktan unutulduğunu görüp hayal kırıklığına uğrarlardı: Oysa bu sadece ilkesel olarak yanlış olmakla kalmayıp hatalı ve dayanaksız bir tutumdu. Onlarda illa düzeltilecek bir yan bulunacaksa bu, herkese, ayrım gözetmeden darbe indiren ve temelde herkesin başlangıç noktasının eşitsiz olmasından kaynaklanan yoksulluğun adaletsizliği olurdu. Gelecekte nasıl bir talihe kavuşacağımızı belirleyen, hayatın veya toplumun içinde doğduğumuz konumdu.

Çocukları zekâ ve zengin kişiliklerle donatılmıştı. En büyükleri Aze yalnızca kara gözlerinin ve gevşekçe bağlanmış eşarbının altından belli olan dağınık saçlarının güzelliğiyle dikkat çeken biri değildi. Ayakları üzerinde dik duran biriydi ve bundan çekinmiyordu. Anadolu'da kadınların, en azından görünüşte olsa da daha itaatkâr oldukları diğer yerlerde bu alışılmadık bir şeydi. Hafid'in eşine de güçlü bir karakter bahşedilmişti. Dil üzerindeki mükemmel hâkimiyeti, Ermenice seslere sadık kalan emin telaffuzuyla hayranlığımı kazanmıştı.

Ayrıca alıntılamaktan imtina ettiğim ayrı, daha hassas bir kavram vardı. Papazian Poşa erkekleri ve kadınları arasında gördüğü tuhaf bir farktan bahsediyordu. Doğru olsa da olmasa da Rebecca West'in İkinci Dünya Savaşı'nın arifesinde Yugoslavya'da yaptığı yolculuğu anlattığı *Black Lamb and Grey Falcon*'da (Kara Kuzu ve Gri Şahin) yaptığı bir gözlemle uyuşuyordu. Papazian'ın kalemiyle Poşa kadınları daha uzun boylulardı ve erkeklerde olmayan görkemli bir duruşları ve güzellikleri vardı. Saraybosna'da West de erkekler ve kadınlar arasında benzer bir karşıtlık yakalamıştı:

> Erkekleri gibi yakışıklılar ve güçlüler ama erkekler kadar yakışıklı kadınlar değiller. Zamanında çok deneyimli olan bir koyun yetiştiricisi bana, bildiği hiçbir türde ve çeşitte erkek ve dişi hayvanların erkeklik ve dişilik açısından eşit değerde olmadığını söylemişti. Erkeklerin gerçekten erkek olduğu yerde dişiler öyle belirgin bir dişiliğe sahip değildi ve dişilerin gerçekten dişi olduğu yerlerde erkekler erkeksi değildi.[10]

"Poşalar Çingene değil" dedi Hafid. Aslına bakılırsa söylediği doğruydu. Başlangıçta bunun söylenme biçiminde ayrımcılık yapıldığına dair bir iz fark etmemiştim fakat bunu birden fazla kez vurgulayınca merak etmeye başladım. Artvin'de Altınbaş Bey, Romanlarla ilişkili olabilecekleri fikrine daha açıktı ama Trabzonlu Poşaların, Lomcanın "Romancaya daha yakın" olan farklı bir türünü konuştuklarını da söylemişti. Cümlesinde açıklamak istemediği ince bir fark vardı.

10 Rebecca West, *Black Lamb and Grey Falcon: A Journey Through Yugoslavia*, Londra, 2007, s. 371-372.

Ertesi sabah, Poşaların geleneksel mesleklerinden biriyle uğraşan bir sepetçiyi görmek için Satlel köyünü ziyaret ettik. Adam mahallede bu işi yapan son kişiydi ama önceki gece rakıyla ziyafet çekmişti. Sundurmada bir saat bekledikten sonra yakın zamanda uyanıp akşamdan kalma halinden çıkmayacağını anlamış olduk. Sonra yapılan konuşmalardan, Ramazan ayında olsalar bile içmeye karşı biraz bağışlayıcı oldukları anlaşılıyordu.

Ardından beyazlar içinde muhteşem bir yapı olan Tibet Kilisesi'nin yıkıntılarını görmeye gittik. Beş kişiydik: Hafid, kardeşi Oğuz, Beatles üyesi ve önceki akşam tanıştığım vakur bir adam olan ve fiziği babamı hatırlatan şoför. Fakat bir sözcüğün hecelenişini kontrol etmeye çalışınca, özellikle dille ilgili bir sohbette gösterdiği sabırlı tavrının büyük ihtimalle okuma-yazma bilmemesinden kaynaklandığını, otoriteden ziyade güvensizliğin belirtisi olduğunu fark ettim. Ardından Tabagetil'de piknik yaptık. Burası Türkiye hükümetinin, ülkenin son göçebe gruplarını 1966 civarında yerleşik hayata geçmeye ve Poşaları ilk kez toplu halde duvarlarla örülü yerleşimlere girmeye zorlamadan önce, Yeşilkapı ailesi ile aynı boydan insanların çadırlarını son kez kurdukları ve Oğuz'un doğduğu alanlardı.

Volkanik taşlardan yapılmış Tibet Kilisesi'nden geriye sadece haşmetli ön cephesi ve iki yan duvarı kalmıştı. Aslında kalın olan ama şimdi ortasında koca bir çukurun açılmış olduğu merkezî bir kemer vardı ve iki yanında ona benzer, uzun ve üzerlerine Ermeni kiliselerine has pencere boşlukları açılmış kalın kemerler vardı. Hafid bunu yapan maharetli taş ustalarına büyük saygı duyuyordu. Geriye hiçbir yazı kalmamıştı ve Ermeni kilisesi mi yoksa Gürcü kilisesi mi olduğu belli değildi. Bu da muhteşem yapıya bir gizem katıyordu. Kilisenin dışına bağlanmış bir koyun yabancılara karşı dost canlısıydı ve türdaşlarının aksine okşanmayı seviyordu. Tamamen evcilleşmişti ve sürünün üyesinden ziyade yerel bir maskot gibiydi. Hafid, kilisenin hazine avcıları tarafından çok zarar gördüğünü söyledi. Beatles üyesi, kemerlerden birinde birkaç yıl önce ayakta duran süslü bir saçağın eksik olduğunu fark etti. Yıkım devam ediyordu. Üzüntülerinin sahici olup olmadığından emin değildim ama öyle görünüyorlardı çünkü aynı yorumlarda bulunan, Müslümanlaşmış Ermeni, Türk veya Kürt olan diğer arkadaşların, Ermenilerin kültürel mirasının yok edilmesi karşısındaki tutumları (kayıtsız denmese bile) daha nötrdü: İnsanların altın araması ve yok etmesi normaldi veya tavırlarıyla bunu iletiyorlardı. Yeşilkapıların tepkisinde yapmacık bir yan varsa bile sempatiyi veya yanlışlığın farkındalığını yansıtıyordu.

"Atatürk öldüğünde tüm Türk yurttaşların ağlaması beklendiğinden büyükannem, büyükbabam ve diğer Poşalar gözlerini yaşartmak için soğan doğramışlar" dedi Hafid yıkıntılarda yürürken. Futbol oynayan çocuklardan birini çağırmak için Ermenice bir ifade kullandım: Yaygın bir hitap biçimiyle "*Dzo*"

dedim. Hafid şaşırdı. Carat bölgesinde kendilerine "yerli" diyen yerleşimcilerin bu ifadeyi kullandıklarını söyledi. Sadece diğer aile üyelerine seslenmek için "*dzo*" veya "*jo*" diyorlardı. Fakat ne milliyetlerini ne de nereden geldiklerini biliyordu. Çoğunlukla açık tenli ve sarışınlardı. Onlara "Ben Poşayım, siz kimsiniz?" diye soruyor, onlar da basitçe "Biz yerliyiz" diye cevap veriyorlarmış. Bu Hafid'in sinirini bozmuş: "Peki o ne?" diye merak etmiş. "Hepimiz bulunduğumuz yerde yerliyiz: Ne saklıyorlar?" Ne olurlarsa olsunlar, deneyimler gösteriyordu ki, dil ve din değiştikten sonra bile önyargılar sürüyordu. Diğer gruplara yapılan ayrımcılıklar düşen son engel oluyordu. Hafid, yerlilerin Poşaları küçümsediklerini söyledi "ama yüz yüze geldiğimizde bize 'kardeşiz' diyorlar". Yerliler ve Poşalar birbirlerinden kız alıp vermiyorlardı.

Oğuz'un dediğine göre, Atatürk'ün Cumhuriyet'i kurmasından sonra devlet Poşalara gidip Ermenilerin mülklerini almalarını ve içlerinde yaşamalarını söylemişti ama Poşalar dört duvara girememiş ve göçebe yaşamlarını sürdürmek için bu mülkleri terk etmişlerdi. Oğuz, kardeşinden farklı olarak Poşaların 1915'te tehcir edilmediklerini söylüyordu. Sadece Sovyetler Birliği'nde Stalin zamanında Poşaların zulme uğradıklarını ve yerlerinden edildiklerini söyledi. 1960'lara kadar Poşaların kimliklerinde çiftçi yazıyormuş. Bunun göçebeler veya Romanlar ve Poşalar için bir kod olduğunu ekledi.

Hafid'in tahminince, plastik ürünlerin yaygınlaşması Poşaların göçebe yaşam tarzlarının sonu olmuştu çünkü örme sepetlere talep keskin bir şekilde düşmüştü. Bundan dolayı da mallarını satmak için köyden köye seyahat etme ihtiyacı kalmamış ve bu durum onları nihayet devletin yerleşik hayata geçme taleplerini kabul etmeye zorlamıştı.

Gelgelelim iki kardeş de uzun süredir kendilerinin ve genel olarak Poşaların Ermenilerden dönme olup olmadıklarını merak ediyordu. Bu bir tabu olsa bile bağlantının farkında olduklarını gösteriyordu. Hemşinli bir arkadaş bana Şavşatlı Poşaların Ermeni dönmesi olduklarını inkâr ettiklerini ve Poşaların Ardanuşlu olduklarını, Ardanuşlu Poşaların da Şavşatlı soydaşlarının iyiliğine karşılık verdiklerini söylemişti.

Poşaların Kürtlere güvenmedikleri yönünde edindiğim ilk izlenim hatalıydı. Hafid'in oğlu Tahir, bana coşkulu bir şekilde "Kürtler ve Poşalar kardeş gibidir" deyip bunu simgeleştirmek için ellerini birleştirmişti. Bunun üzerine Hafid'in siyasi eğitiminin kaynağını anladım. Muhtemelen, Kürt yanlısı parti HDP sempatizanıydı veya her halükârda solcuydu. Tibet'e yaptığım ziyaret sırasında Oğuz, alacaklıların telefonlarını iki kez kızgın bir şekilde açtı ama New York'taki kira ücretlerinin ne kadar yüksek olduğunu ve bir gazetecinin ayda ne kadar para kazanabildiğini duyduktan sonra Türkiye'nin dünyada var olan tüm ülkeler içinde en iyisi olduğuna hükmetti. Ağabeyine her zaman saygılı olan Hafid ölçülü ama alışılmadık bir keskinlikle araya girdi:

"Değil ağabey" dedi kızararak. "Türkiye dünyanın en iyi ülkesi olmanın yakınında bile değil: On sekiz yaşındaki oğlum ailesine yardımcı olmak için gece vardiyalarında yol inşaatlarında çalışmak zorunda kalıyorsa Türkiye dünyanın en iyi ülkesi değil."

Carat'ın ve Artvin'deki az sayıda insanın dışında, Poşalar arasında muhtemelen korkudan değil de komşu halkların yüzyıllar boyu süren zulümleri ve ayrımcılıklarının yanı sıra yoksulluktan kaynaklanan bir çekingenlik vardı.

"Ermeniler ikinci sınıf vatandaşken bizler üçüncü sınıfız" diye tekrarladı Hafid. Bu, Poşalar arasındaki zayıf kimlik duygusunu açıklıyordu; Hopa Lom Kültürü Merkezi'nin başkanı İsmet Hoca, tarihleri hakkında çok az şey bildiklerini ve çok da ilgilenmediklerini söylüyordu. Yüzünde giderek büyüyen kaygılı bir ifadeyle halkının Ermenilerle bağlantısını duyunca şaşkına döndü. Bu utangaç adam birçok Hemşinli arkadaşımın ortak dostu olan bir öğretmendi. Poşalar vasıfsız işler yapmaya alışıklardı ve girişkenlikten yoksun olmalarını bununla açıklıyordu. Ermeni Apostolik Kilisesi'ne bağlı Hıristiyan Poşaları ilk kez benden duymuştu ve ona çok yıkıcı bir şeymiş gibi gelmişti. Ermeni soykırımından söz edince neden bahsettiğimi bilmediğini söyledi. Yaşlı kuşaklar kadar korkuya kapılan genç bir adam olması tuhaftı. Ancak Poşalar hâlâ reddilmeye maruz kalıyorlardı ve aralarında korku vardı. İsmet Hoca bir devlet okulunun müdürü olarak bu sohbetten ötürü kaygıya kapılmıştı. Başkalarının bana anlattıklarını doğruluyordu: Lomcayı en iyi konuşanlar Ardanuş ve Şavşat'taydılar. Lomlar konusunda en iyi yerel uzman olan, artık öğretmenlikten emekli olmuş ve Şavşat'ta yaşayan Mehmet Hoca orada yaşıyordu ancak sayısız girişimime rağmen onunla temas kuramamıştım.

Ne var ki dil ölüyordu. Hafid, İskender Şah'ın dili iyi konuştuğunu ve tarihi de iyi bildiğini söylüyordu. Buna Hafid'in 1915'e gönderme yaptığı gibi tarihlerinin "Ermeni dönemi" de dahildi ama İskender Şah korkudan konuşmak istemedi. Aile de zor zamanlardan geçiyordu. Evleri yandıktan sonra geçici bir evde yaşıyorlardı (büyük bir çiftlikti ve geniş bir arazinin üzerinde çok konforlu bir yerdi). Ayrıca oğlunun eşi onu bırakıp gitmişti ve el yapımı plastik saplı bıçaklarını satarak zar zor geçiniyordu. Setlal'de evinin önünde boşuna beklediğimiz sepetçi de dili akıcı konuşuyordu ama sepetçi akşamdan kalma bir halle uyuklarken bizimle sundurmada oturan genç bir akrabası Lomcayı önemsiz görüyor, onun ve diğer Poşalar için hiçbir zaman "anadil" olmadığını söylüyordu. Hafid de aynısını söylemişti. Büyükleri bile, karmaşık fikirleri ifade etmek için aşırı fakir bir dil olan Lomcanın yanında Türkçe konuşuyorlardı.

Artvin kentine döner dönmez Poşaların tepe üstündeki mahalleleri Kolorta'ya son kez uğradım. Genç bir adam mahallede ne işim olduğunu sormak için düşmanca bir tavırla bana yaklaştı ama Altınbaş Bey'le yaptığım önceki

ziyaretten beni tanıyan diğer Poşalar beni gülümsemeler ve coşkulu selamlamalarla karşıladılar. İçlerinde bana sarılan yaşlı bir adam da vardı.

Anadolu'nun iç kesimlerinde yaşayan birçok başka insan gibi Türkiye'de yaşamın zorluklarından, paranın geçinmek için yetmediğinden yakınıyordu. Anadolu'daki diğer insanların aksine ve Ermeni olduğumu bilmesine rağmen bana altın veya hazine haritaları sormadı. Ardından bir kere bile bir Poşa'nın bana bunu sormadığını fark ettim oysa Türkiye'de gittiğim diğer yerlerin hemen hemen hepsinde tekrar tekrar sorulan bir soruydu. En çok da Kürtler ve Zazalar arasında soruluyordu. En kötü yerlerse Erzurum, Muş, Sason ve Kars'tı. Fakat içlerinde gelir açısından en kötü durumdaki grup olması muhtemel Poşaların hepsi çalışkan insanlardı ve güçlükleri bariz bir şekilde görülse bile hiçbir açgözlülük belirtisi göstermiyorlardı. Hatta konuyu dolaylı yollarla bile açmamışlardı. Bana bir hazine haritasını çevirip çeviremeyeceğimi soran yaşlı bir kadın haricinde Hemşinliler de onlar gibiydi; komşusu ona gülmüş ve nasıl olsa bulamayacağını söylemişti. Artvin'de tanıştığım bu Poşa adam Şerafeddin, sadece el işlerinden anladığını söyleyerek para kazanmanın güçlüğünü açıklıyordu.

"Bunlar işe yarıyor" dedi ellerini kaldırarak ve sonra başına vurdu: "Bu ise yaramıyor."

Adamdan Lomca Nasreddin Hoca hikâyeleri anlatmasını istedim. Bana Poşa bir adamın Şavşat'ta aktardığı öykünün aynısını anlattı. Fakat Şerafeddin önce prova yapmak istedi. İlk denemesi bana ikincisinden daha isabetli gelmişti. Kulağa iki Ermenice sözcük haricinde çoğunlukla Türkçe geliyordu: *Xelg* (Lomca "deli"; Ermenice "akıl") ve *axor* (hem Lomca hem Ermenice "domuz ahırı").

Şerafeddin'in 1915 hakkında söyledikleri daha ilginçti. Kendiliğinden ama muhtemelen Ermeni olduğumdan şüphelenerek Türklerin zamanında Poşaları da katlettiklerini söyledi; Ermenilerle birlikte onlar da katledilmişlerdi. Soruma yanıt olarak o dönemde Hıristiyan olmadıklarını söyledi. O da katliamları Atatürk'e bağlıyordu. Poşalar arasında sessizliğe gömülen ve açıklanmayan bir sebepten dolayı Atatürk'e duyulan bastırılmış düşmanlığın bir başka işaretiydi bu. Belleklerde net bir dayanağı olmayan muğlak bir düşmanlık duygusu olarak varlığını sürdürüyordu sadece. Fakat Hafid'in dedesinin Cumhuriyet'in kurucusundan nefret etmesinin ve ölümüne ağlamak için soğan doğramak zorunda kalmasının da bir nedeni vardı. Şeyh Sait ve 1925'te onunla birlikte isyan etmiş Kürtler arasında Atatürk'e duyulan düşmanlığın kökleri, halifeliğin kaldırılması ve ülkenin Müslümanlarına ait ayrıcalıkların kaybedilme algısına dayanıyordu. Gelgelelim Poşalar arasında Atatürk'e duyulan düşmanlığın saiki hâlâ belirsizliğini koruyordu ve İslâm'la ilişkiliymiş gibi de durmuyordu.

"Belki zengin bir Ermeni amca buluruz" diye şaka yaptı Hafid, diğer Poşalar DNA testi yaptırma fırsatını geri çevirmişlerdi. Sonuçlar aylar sonra geldi: Beklentilerimin aksine Ermeni kökenli çıktı. Diğer deyişle ataları bir noktada anaakım Ermeni topluluğundan kopmuşlar ve genetik anlamda pek ilişkisi olmayan Poşalara dönüşmüşlerdi. İlginç bir biçimde onun ve benim ailemin onuncu dereceden akraba olmaları gibi ufak bir ihtimal de vardı. Daha önemlisi sonuçlar Noradunkyanlarla bağlantılı olduğunu gösteriyordu. Bu, içlerinde 1913'te kısa süreliğine Osmanlı İmparatorluğu'nun hariciye nâzırı olarak hizmet vermiş Gabriel Noradunkyan gibi öne çıkan üyelerin de olduğu büyük bir Ermeni aşiretiydi. Hafid'e eşlik eden tuhaf bir tesadüften ötürü bu ilişki çok daha dikkat çekiciydi: Hayhoromlarla bağlantısı. Noradunkyan ailesinden uzak akrabasının en eski atasının "Hayhorom" çıkması bir tesadüf olabilirdi (ama ilginç bir tesadüf). Hafid beni geçmişte onlar için çalıştığı ve yakınlarda yaşayan bir Hayhorom topluluğunun varlığından haberdar etmişti. Mezhep değişikliği bu Hayhoromların Müslümanlaşmasından önce yaşanmıştı: 6. yüzyıl gibi erken bir tarihte Rum Ortodoks olmak için Ermeni Apostolik Kilisesi'ni terk etmişlerdi. Ancak birkaç yüzyıldan ve iki dinî bağlılıktan sonra hâlâ atalarının bağlarını inkâr etmiyorlardı. Hafid'in de bana birkaç kez hatırlattığı gibi Ocak 2007'de Çayeli yakınlarındaki köylerinde onlar için çalışmıştı ve "Onlar da Ermeni olduklarından Hrant Dink için feryat ettiklerini" görmüştü.

31

Horomlar

Markerit sakinleri muhtemelen, lafını açmasalar bile kökenlerini biliyorlar veya ne olduğunu tahmin ediyorlardı. Yabancılar için yerlileri üç gruba ayıran bir mitoloji örmüşlerdi: Horomlar; Şamlılar ve Bağdatlılar; Orta Asyalılar. Horomların Ermeni oldukları, bilinmeyen bir sebepten ötürü tüm köy sakinlerinin çıkarına olan, dikkatle saklanan bir sırdı. Ancak uzun zamandır nefret tohumları eken birinin ağır ölçüsüyle konuşan bir muhatabın şunu söylemesiyle bu sır nihayet ifşa olmuştu: "Horomlarla kız alıp veriyoruz ama Ermeni değiliz."

Yani Horomlar Ermeni miydi? "Hayır, değiller." O zaman niye hepsine Ermeni diyorsunuz? "Demiyoruz ama 'Horom' Ermenice bir isim" dedi içine düştüğü açmazdan sıyrılmaya çalışarak. Bu köylülerin, onların Müslümanlaşmış Ermeniler olduğunu söylemek için buldukları dolambaçlı bir formüldü ve Horomların kendilerinin bile söylemeyeceği bir şeydi. Bizimle birlikte olan üç adamın bakışlarından ağzından söylememesi gereken bir şey kaçırdığı ve zararı gidermeye çalıştığı belliydi. Ancak çok geçti çünkü tartışmasız bir biçimde ağzındaki baklayı çıkarmıştı.

Taksi şoförünün ifadesinden, girdikleri çelişkilerin bilincinde olup, olmayacak duaya amin demeye çalıştıklarını fark edebiliyordum. Fakat bunun ötesine geçmiyorlardı. Horomlar için kullanılan ikinci hüsnütabir Elazığlıydı.

Çıkarım yoluyla Hafid'in Horom dediği bu kişilerin Ermeni kökenli olduklarını söyleyen önsezimi doğrulamıştım. Beni memleketine, Pontus sıradağlarında başka isimle adlandırdığım köye götüren taksi şoförü yumuşak ama kararlı bir şekilde beni sorguluyordu. Beni sosyal ağlarda bulamamıştı ve bu da şüphelerini daha da alevlendiriyordu. Dolaylı olarak Ermeni olup olmadığımı anlamaya çalışıyor ama bulamıyordu.

Markerit'e ikinci ziyaretimdi. Taksi binlerce kozalaklı ağaçla kaplı dağdan tırmanırken durdu. Yeşilliklerin kokusu arabaya dolup taşıyordu. Yanında kızıl saçlı ve ellilerine gelmiş bir arkadaşı olan seksen yaşında bir adam taksi şoförünü tanımıştı ve dik yol kenarında biraz sohbet etmek için durmuştuk. Yaşlı adam bir ağaç kütüğünde oturuyordu. Arkasında Karadeniz'in görünmez kıyılara doğru uzandığı gür ve ihtişamlı yeşilliklerle kaplanmış tepelerin manzarası muazzamdı. Pek de ayrı bir dil olarak sayılamayacak bir lehçeleri olduğunu ama konuşmalarında Hemşinceden türemiş bitişler olduğunu söylemişlerdi; bir sorunun sonuna eklenen, İngilizce "*if*"e ve Türkçede soruların sonuna konan "*mi*" veya "*mı*" şeklindeki koşullu heceye karşılık gelen "ta" gibi. Hemşinli olmadıkları gibi Laz da olmadıklarını söylüyorlardı açıkça.

Bu iki adam köyün ayrı bir mahallesinde yaşayan ve kendi camileri olan Horomlardan olmadıklarını söylüyordu. Yaşlı adamın yoldaşı, adlarının gerçekten Ermenice "*Hay*" ("Ermeni") terimi ile Türkçe "Rum" sözcüklerinin bozularak oluşmasıyla "Ermeni Rumları" anlamına geldiğini söyledi. "Hayrum" zamanla "Horom" olmuştu. Bu pek de yaygın olmayan bir bilgiydi çünkü Müslümanlaşmış Ermeni nüfusunun daha yoğun olduğu alanlarda bile bu basit etimolojiler bilinmiyordu. Rum Ortodoks inancında olanlar için kullanılan Ermenice bir sözcük olduğunu söyledi. Kabul edilen açıklama bu değildi ama yanlış bir şekilde olsa da halkı doğru tarif ediyordu çünkü bu isim Ermeni Apostolik Kilisesi'nden ayrılıp Rum Ortodoks Kilisesi'ne geçen Ermenilere verilmişti. Ayrıca Kalkedonlu Ermeniler olarak da biliniyorlardı ve bir söylenceye göre Ksenefon'un yolladığı ve Pers Kralı Kirus'un safında tahtına rakip olmuş Artaserhas'a karşı savaşan paralı askerlerin Ermenileşmiş torunlarıydılar. Her halükârda Ermeni Horomlar, Hıristiyanlık çağının 6. yüzyılında yani Katolikos Movses Yeghivartetsi'nin Ermeni Apostolikleri Horom soydaşlarının ikonalarını veya kutsal imgelerini kabul etmekten menettiği dönemde çoktan ayrı bir grup haline gelmişti. Horomlar Ağın'da ve Elazığ'daki köylerin civarında yoğunlaşmışlardı. Elazığ'ı 1622-1628 yıllarında, yerel ağalardan Abaza Paşa'nın isyanı sırasında terk etmişlerdi. Horomların çoğu Bitinya'ya göç etmiş, Karadeniz'in batı sahillerinde, günümüzün Adapazarı civarındaki İzmit şehrine ve civarındaki köylere yerleşmişlerdi. Bir grup Horom bu topluluktan ayrılıp doğuya giderek bu Pontus köyüne mi yerleşmişti acaba?

Fakat bu kızıl saçlı adam lafı neredeyse Horomların Ermeni olduğunu söylemeye vardırmıştı. Horomlar yaklaşık iki yüzyıl önce Elazığ'dan Markerit'e gelmişlerdi ve ardından "Harput"u net bir yer ismi olarak verdi. O dönemde önde gelen bir Ermeni şehriydi ve içlerinde 19. yüzyılın sonlarında Birleşik Devletler'e ilk yerleşecek grubun da olduğu Ermeni göçmenlerin kaynağıydı. Daha önemlisi Ermeni Horomların önemli bir merkeziydi ve hareketin ortaya çıktığı yerdi.

Bu Horomların bir ihtimal Ağınlı olup olmadıklarını sormaktan çekindim çünkü gülümseyişlerinden çoktan şüphelenmeye başladıkları belli olsa da bu soru Ermeni olduğumu açık edebilirdi. Aynı şekilde sevimsiz davranmayan ama benimle ilgili kuruntularını saklamayan genç taksi şoförü Abdürrahim de şüphelenmişti. Başlarda gülümsemiyordu ve sorularıyla beni yokluyordu ama ağaçların ve kuşların isimlerini ısrarla sorunca, insanlar ve hikâyeleriyle çok az ilgilendiğimi gösterince gardını indirir gibi olmuştu. Sonlara doğru, onu büyük hevesleri olan basit bir turist olduğuma ikna edecek ve gerçek anlamda budalaca sorulardan sonra biraz açılmıştı.

Bana yanlış etimolojiyi ama buna karşın doğru yanıtı veren adam, bu Horomların Ermeni olmayıp Rumca bir isme sahip olduklarını ama aslında Rum olmadıklarını, herkes gibi Türk olduklarını ama ismin Ermenicenin Rumca bir türevi olduğunu söyleyen karmaşık bir açıklamaya girişmişti. Başka bir deyişle Rumlarla bağlantıları olan Ermenilerdi ama bunu ne söylemek istiyor ne de açığa vurmakla ilgileniyordu.

Ertesi gün yine Carat'ı, yani Şavşat'ın yakınlarındaki Poşa köyünü ziyaret edip Hafid'e Markerit'in sakinlerinin Rum kökenli mi, Ermeni kökenli mi olduklarını sordum. "Hayır dostum, Ermeniler!" On yıllarca yanlarında çalışmış ve yaşamıştı ve yemin ediyordu. Kesinlikle emindi: "Neden bana inanmıyorsun?" Daha ilginci yalnız Horomların değil diğerlerinin de Ermeni olduklarını söylüyordu. En azından dış dünya karşısında daha ileri bir asimilasyon safhasına girmiş olup Türk milliyetçisi damarı olan Batı Hemşinlilerdi muhtemelen çünkü görünüşe göre Hafid'den Ermeni olduklarını saklamamışlardı. Belli ki yabancılar haricinde bu gerçeği kabul ettiklerini de söylüyordu. Bu da Markerit'in Horom olmayanlarının neden komşularının kökenini sır olarak tutmaya hevesli olduklarını açıklıyor olabilirdi: Onlardan hoşlanmasalar da kendilerine istenmeyen bir dikkatin çekilmesi, etnik yapılarına da ışık tutabilirdi ve bunu, sorgulamaya açmadıkları o küçük şehir mitolojisinin arkasında saklıyorlardı. Çamlıhemşin ve Hemşin gibi Rize civarındaki bölgelerde yaşayan Batı Hemşinliler 19. yüzyılda dillerini unutmuşlardı ama Ermenice kökenli bazı sözcükleri ve isimleri koruyorlardı.

Ayrıca Hafid bana Çayeli yakınlarındaki Asifos köyünün tüm sakinlerinin de Ermeni olduklarını söylemişti. Doğu Hemşinlilerden çok daha uzun zaman önce Müslümanlaşmış Hemşinlilerdi ve dillerini kaybetmişlerdi ama Ermeni kökenli olduklarının farkındaydılar. Arkadaşı Kamran, Çayeli'ndeki evinde bunu doğruladı. Onunla kahvehanede buluşmuştum. Biraz rahatsız edici bulduğum bu yere iki yana bükülmüş bıyıkları olan biri bakıyordu ve artık bu bıyıkların bir Türk milliyetçisinin işareti olduğunu öğrenmiştim. Salonda bayrakların ve Atatürk portrelerinin çokluğu tüm şüphelerimi ortadan kaldırmıştı. Fakat kahvehaneye bakan adam bana kendisinin de Ermeni oldu-

ğunu söylemek için yanaştı. Beni şoke etmişti: "Biz Hemşinliyiz ve asimile olduk ama Ermeni olduğumuzu biliyoruz" dedi. Belli etmediğim için, benim de Ermeni olduğumu anlaması beni şaşırtmıştı. Dillerini koruyan ve Müslümanlaşmaları görünüşe göre daha geç bir aşamada gerçekleşen Hopa ve Makrialli Hemşinliler gibi değillerdi. Fakat bunu açıkça söylemeseler de Ermeni'ydiler.

Taksi şoförü Abdürrahim beni Markerit'in etrafındaki dolambaçlı yollardan geçerek tepenin doruğuna daha yakın olan mahallelere götürmekten memnundu. Geniş yüzlü ve kızıl sakallı bir adamla konuşmak için durduk. Onunla köyde yaşayan üç grubu yeniden gözden geçirdik: Kökenleri Elazığ olduğu için Elazığlı denen Horomlar; atalarının Şam ve Bağdat'tan geldiğini söyleyen ikinci bir grup ve kökenlerini Orta Asya'ya uzatan üçüncü grup. Bu üç gruptan da insanların ezici ağırlığı açık tenliydi ve Lazlar ve Gürcüler gibi sarı veya kızıl saçlılardı çoğunlukla. Markerit'te tek bir kadın bile görmemiştim. Ne yolda ne de tarlalarda yürüyen bir kadına rastladım. Köye girerken tanıştığımız yaşlı adam ve arkadaşı bana Şam kökenli olduklarını söylemişlerdi. Beyaz saçları kelleşen bir adam bana takside köye kadar eşlik etmiş ve ailesinin de aslen Şamlı olduğunu söylemişti.

Ardından yirmilerinin başlarında bir oduncuyla biraz konuşmak üzere durduk. Elinde büyük bir balta vardı ve kör ucunu boynunun arkasına yaslamıştı. Ailesinin Şamlı olduğunu ve köyün konuşma dilinin bir lehçe değil, basit bir yerel şive olduğunu veya bir ağızdan çok da fazlası olmadığını söyledi. Kızıl saçlı adama asimile olmuş Horomlar olup olmadıklarını sorduğumda çekimser bir şekilde kabul etti ama baltalı genç adam itiraz etti. "Asimile edildiklerini" söylemek yanlıştı. Türksever azınlıklar içinde bile bu sözcüğün olumsuz bir çağrışımı vardı.

Yaşlı adam atalarının 16. yüzyılda Suriye'den geldiklerini söyledi. Arap oldukları yönünde yaptığım imaya kızdı. "Kesinlikle Arap değiliz." Kürt olup olmadıklarını ve köyde hiç Kürt olup olmadığını sorduğumda tepkisi daha da sertleşti. Üçü tek bir sesle şöyle dedi: "Hayır, bu köyde hiç Kürt yok." Ermenilere duydukları ve pek saklayamadıkları düşmanlığa rağmen bana ilk bakışta öyle aman aman milliyetçi veya İslâmcı kişiler gibi görünmemişlerdi ama solcu olmadıkları da kesindi. Türkiye'nin kutuplaşmış siyasetinde orta bir yol tutturmak çok zordu: Türkiye'de beni şaşırtan, genel olarak, söylemleri başka yerlerde beni temsil etmeyen sosyalist partilere kendimi daha yakın bulmamdı. Bu düşüncelerle dikkatim dağılmışken taksideki yaşlı Şamlı adam Erdoğan'ı ve ülke için yaptığı iyi şeyleri övmeye başladı.

Bu üç adama Horomların geçmişte ne olduklarını sorduğumda en gençleri bugün çoktan kaybolup gittiklerini söyledi. Bunu gözlerimin içine bakarak söylüyordu ve köyün yabancılar için hemfikir olduğu yanıtı verdiğini fark ettim: Bir yalanı.

Bir nedenden ötürü baltalı genç adam diğerleri üzerinde caydırıcı bir etki yaratıyordu ve onlar da bunu belli ediyordu. Açıklamalarına inanmadığımı fark etmişti ve bunu taksi şoförü de görmüştü. Söylediklerinde hakikat payı varsa, 16. yüzyılda Şam'dan gelmişlerse, Arap veya Arapça konuşan kişiler değillerse neydiler peki? Ve neden onca yolu geçip Karadeniz sahillerine gelmişlerdi? Yanıt veremiyorlardı. Taksi şoförünün keyfi kaçtı ve o dönemde Suriye'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun parçası olduğunu, Şam'dan gelmiş olmanın Arap oldukları anlamına gelmediğini söyledi. Ne var ki Türk olduklarını da söylemiyordu.

Köyün üst kısmına ulaştık. Markerit'in sayısız camiinden birinin dışında toplanmış bir düzine adam vardı. Çoğu otuzlu ve kırklı yaşlardaydılar ama altmışlarını geçmiş görünen en az dört-beş kişi vardı. Başka şehirden olan ve sadece yerel camilere hizmet etmek için oraya gelen imam beni coşkuyla selamladı. Ona Anadolu hakkında bir kitap yazdığımı ve Şavşatlı arkadaşların ilginç bir köy olduğu için Markerit'e gitmemi söylediklerini anlattım ona. İlginç köy yorumunu gürleyen kahkahalarla kutladılar.

Onlara Horomlardan bahsettim. "Evet" diye kabul ettiler. Artık gülmüyorlardı ve sessizliğe gömülmüşlerdi. "Yani, Horom musunuz?" Arkasından mahcup bir sessizlik yaşandı ve bunu tereddütlü yanıtlarla karışık sesler takip etti.

Horomların gerçekten de Hıristiyan Rum olduklarını ve "Horom"un Ermenice bir sözcük olduğunu söylediler. Geçmişte Ermeniler ve Rumlar bu köyde beraber yaşadıkları için bu ismin kaldığını söyledi dost canlısı bir adam olan imam. "Yani Horomlar, Ermeniler ve Rumlar aynı ama farklı isimlere sahip, öyle mi?" diye sordum. "Hayır, hayır. Üçü de farklı" diye geldi yanıt hemen. "O halde üç farklı grup mu vardı: Horomlar, Rumlar ve Ermeniler?" "Tam olarak öyle de değil" dedi imam çok da kesin olmayan bir sesle. Binbir zahmetle lafı dolandırıyordu ama bir yanıt da veremiyordu. Köyde üzerine açık bir şekilde sessizlik yemini edilmiş şeyi açık etmeden bilgi vermeye çalışırken yerliler başarılı bir şekilde sessizliklerini koruyor ve hepsinin çok iyi bildiği yanıtları vermeye kimse gönüllü olmuyordu. "Ermeniler Rus Savaşı sırasında gittiler" dedi imam nihayetinde ve biraz kızararak. Artık rahatlamış seslerin hepsi bir ağızdan "Evet, evet, Rus ordusu köyü işgal etti ve geri çekildiklerinde Ermeniler onlarla gittiler" dedi. Adeta öğrencilerin yaramazlıklarını örtbas etmek için sınıfta kendiliğinden buldukları o kolektif yalanlar gibiydi.

İmam dorukta bir Ermeni kilisesinin yıkıntılarının olduğunu söyledi. Ona Şavşatlı arkadaşlarıma göre Markerit sakinlerinin Horom olduğunu anlattım ve imam da bunun muhtemelen bir şaka olduğunu söyledi. Üstüne bana fevkalade alışılmadık bir örnek verdi: "Rumlar çok katliam yapmış olsalardı kötü bir ünleri olurdu ve Şavşatlı arkadaşlar köyler arasındaki rekabet nede-

niyle şaka olarak, sataşma amacıyla bizim Rum olduğumuzu ima ediyorlar." Şavşat ve Markerit'in birbirinden uzak olmasını, yan yana komşuların arasında yaygın olan bu husumetlerin oluşma ihtimalinin düşük olmasını bir yana koyuyordum. Aynı zamanda Horom'un alaycı bir laf olarak kullanılmasıyla bunun Ermeniler için kötü bir sözcük olduğunu ima ediyordu çünkü Horom ismi sadece içlerinde Rum Kilisesi'ne ait olanların bulunduğu kişiler için kullanılıyordu. Yine de alışılmadık bir biçimde asılsız katliam suçlamalarını Rumlara atıyordu, oysa milliyetçi Türklerin seçtikleri ilk günah keçisi Ermeniler olurdu.

Muhtemelen bu, imamın Ermeni olduğumu sezdiği anlamına geliyordu. Artık benim bildiğimi de bildiğinden söylevini burada kesmişti. Grupta kendileriyle ilgili sohbeti sessizce takip eden bazı Horomlar vardı. İçlerinden biri beni bahçesinin fotoğraflarını çekmem için davet etti ama fotoğraflarda görünmek istemedi. Atalarının neden yüzyıllar önce Elazığ'ı bırakıp Pontus'a geldiklerini bilmiyordu.

Şimdi biraz daha rahatlamış olan adam, Elazığlıya ek olarak Horomlara Harputlu veya Xarbuzlu dendiğini de söyledi. Gelişlerini diğer iki gruptan iki yüzyıl sonrasına, 18. yüzyılın sonuna veya 19. yüzyılın başına dayandırıyordu. Köşeli yüzleri ve kemerli burunları olduğunu, gözlerinin birbirine yakın, çenelerinin çıkık olduğunu fark ettim. Buna karşılık Şamlılar ve Bağdatlıların yanı sıra Orta Asyalıların geniş yüzleri vardı ve gözleri birbirinden daha ayrıktı.

17. yüzyılda Ağın'dan ve vilayetin diğer yerlerinden göç eden Horomların aksine iki-üç yüzyıl önce Elazığ'dan taşınmış Türklere dair hiçbir kayıt yoktu. Fakat daha önemlisi, neden Türki bir grup Ermeni Rum Hıristiyan mezhebini adlandırmak için kullanılan "Horom" ismiyle anılıyordu ki? Dahası sadece Rumsalar, neden Karadeniz bölgesinin her yerinde kullanılan isimle onlara Rum denmemişti?

Markerit'te bugün yok olmuş Ermeni kilisesinin varlığı, yerlilerin de işaret ettiği gibi Horomların Elazığ'dan gelir gelmez Apostolik soydaşlarıyla karşılaştıklarına işaret ediyordu.

Bu köy bir kez daha ziyaret edilmeyi hak ettiğinden tekrar Çayeli'ye gitmeye karar verdim. Markeritli erkeklerin iş veya alışveriş için şehre geldiklerinde sık gittikleri, Emniyet Müdürlüğü'nün olduğu köşenin arkasındaki sokağın iki sokak altında bulunan kafeye gittim. Kızıl sakallı garson beni önceki ziyaretimden tanıdı ve içeri çağırdı. Oturduktan dakikalar sonra bana çiftliğini göstermiş altmış yaşlarındaki Horom adam içeri girdi. Beni gördüğüne mutlu görünüyordu ve konuşmayı kabul etti.

Sadece atalarının Elazığ veya Harput'tan göç ettiklerini biliyordu ancak kökenleriyle ilgili öngörülebilir yalanlar söylüyordu: "Horasan'dan gelen öz

Türkler." Peki "öz Türkler" ise neden Harput'tan Karadeniz'in bu köşesine göç etmişlerdi? "Onu bilmiyorum" dedi gülümseyerek. Ardından 1461'te, yani Konstantinapolis'in düşmesinden sekiz yıl sonra Osmanlılara yenik düşen son Bizans Devleti Trebizond İmparatorluğu'na karmaşık göndermelerde bulundu. Satır aralarını gereğinden ince okumamışsam, Horomların güvenlikleri için Pontus Dağlarında, ciddi bir Hıristiyan varlığının ortasında bulunan izbe bir köye çekildiklerini ileri sürüyordu. Diğer ilginç olguysa, Markeritli Horomların Hemşin bölgeleri olan Pazar, Çamlıhemşin ve Hemşin'e yakınlığıydı.

Onunla konuşurken Markeritli başka bir adam geldi ve masamıza oturdu. 16. yüzyılda köye yerleşen Şam kökenli bir aşiretten olduğunu iddia ediyordu. Elbette Arap değillerdi, Arapça konuşmuyorlardı ve sözgelimi 10. yüzyılda Sason'a yerleşmiş olup on yüzyıl sonra bile anadillerini konuşmaya devam eden Arapların aksine, dillerinde standart Türkçeye geçmiş terimler dışında Arapçadan hiçbir iz yoktu. Bir şey muhakkak diğerine karşılık gelmeyebilirdi ama yol gösterici de olabilirdi.

Şamlı'nın kemerli bir burnu vardı ve kare biçimindeki yüzüne ve çenesine uygun, kalın kare çerçeveli bir gözlük takıyordu. "Sen Şamlısın, damarlarında hiç Bağdatlı kanı yok" dedi Horom. Kendi içlerinde yapılan bir şakayı paylaşmış gibiydi çünkü Şamlı gürültülü bir kahkaha patlatmıştı. Tatlı dilli Horom ona bilgiç bilgiç bakıyordu çünkü bu saçma sapan şey neyse yabancıların anlayacağı bir şey değildi. Kulağa yabancıları dışarıda bırakan incelikli bir şaka gibi geliyordu ve *Bin Bir Gece Masalları*'ndan kopyaladıkları bu kökenler başka şeyleri saklayan büyük bir şakaydı; köydeki üç grup birbirinden ayrıydı. Burası kesindi yoksa yaklaşık elli kişiden oluşan Horomlar, diğerlerinden sadece birkaç dakikalık yürüyüş mesafesinde bulunan ayrı bir cami ve ayrı bir mezarlığa sahip olmak için uğraşmazlardı.

Şamlı nereli olduğumu sordu. "Arjantin" dedim, Birleşik Devletler'den daha güvenli olduğunu düşünerek. ABD her zaman çok canlı ve dikkatleri feci şekilde dağıtan siyasi tartışmaları tetikliyordu. Fakat bu sefer Şamlı öfkeyle tepki verip Hiroşima'ya atılan atom bombası için Arjantin'e saydırdığı sözleriyle kıpkırmızı kesildi. Bir anlığına espri anlayışının tuhaf bir şekilde kontrolden çıktığını düşünüp Horom'a baktım. Gözleri ve birazcık yana devirdiği başıyla bana komşusunun söylediklerini ciddiye almamam gerektiğini işaret ediyordu, yani şaka değildi.

Horom nihayet imdadıma yetişti: "Hayır, Arjantin değildi o, Amerika'ydı" ve daha sonra açıklayacağına söz verdi. Sohbet beni kaygılandıracak şekilde tuhaf bir yere dönmüştü çünkü Şamlı eğer rol yapmıyorsa gerçekten tedirgin olmuşa benziyordu. Dahası çoğu Markeritli olan diğer müşterilerin de ona baktıklarını görmüştüm, dolayısıyla bu, kafenin müdavimleri için bile yeni bir durumdu.

Şamlı ısrar ediyordu: "Arjantin ve Amerika aynı değil mi?" Horom'un jilet gibi giyindiğini ve iyi eğitimli olduğunu fark ettim. Türkçeyi bile farklı konuşuyordu. Sakin bir şekilde Arjantin'in Güney Amerika'da, "Amerika Birleşik Devletleri'nin" ise Kuzey Amerika'da olduğunu, yani farklı bir ülke olduğunu açıkladı. Şamlı'nın öfkesi biraz yatışmıştı. Çok tuhaf bir sohbetti ama o an hiçbirimizle doğrudan ilişkisi olmayan bir konu üzerine sevimsiz bir yöne kaymıştı. Sakinleşince Şamlı beni Abdürrahim'i bekleyeceğim otobüs durağına geçirdi. Abdürrahim beni ilk sefer Markerit'e götürmüş taksi şoförünün ta kendisiydi. Şamlı da yolculuğumuza katıldı. Köyde bulutlu ve yağmurlu bir gündü. Kış yaklaştığında köyün boşaldığını söyledi bana taksi şoförü. İnsanlar Çayeli, Rize, İstanbul ve diğer şehirlerdeki kışlık mekânlarına taşınıyorlardı.

Ağaçlıklı bir derenin yanından geçen dağ yolunda bir bakkalın önünde durduk. Dağın dorukları sislerle kaplanmıştı. Bizimle gelen Şamlı'nın akrabası olan bakkal kalıplı bir adamdı ve geniş, VIII. Henry'yi andıran yüzü ve kızıl saçları vardı. Ataları Yavuz Sultan Selim'in davetiyle Şam'dan gelmişlerdi. Suriye'nin başkentinden gelip gelmediklerini sorarak kökenleriyle ilgili imamı çürütür biçimde o dönemde Şam'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun parçası olduğunu, bir Arap kenti olmadığını söyledi. Markerit'te efsane hep aynıydı ve belki de hepsi kabul etmeye başlamışlardı.

"Horomların" bahsi açılınca şişman bakkal onları kendi aralarında yaptıkları bir şaka olarak kenara attı. Sırf onlarla alay etmek için komşularına "Horom" diyorlardı; tıpkı Hemşinlilere "Ermeni" diyerek alay ettikleri gibi. Dostların birbirlerini alaya aldıkları kötü sözcüklerdi sadece.

Markeritli Şamlılar ne Rum ne de Laz'dı ama Türk de olmadıklarını söyledi. Şamlılar Horom dedikleri Harputlulardan çok daha önce gelmişlerdi. Söylemesi kolaydı çünkü Horomlar dağın üst kısımlarında, yaşamaya daha elverişsiz ve daha verimsiz yerlerde yaşıyorlardı ancak daha sonra oraya itilmiş olmaları da ihtimal dahilindeydi. Şamlıların sayısı Harputluların on katıydı. Köylüler arasında hiçbir ayrımcılık yoktu. Topluluklar arası ilişkilere girmenin ölçütü olarak üç grup da kendi aralarında kız alıp veriyorlardı. Ancak suratsız bir tonla söylenen birkaç kibar cümleden sonra "nasıl kedilerle köpekler birbirine karışmıyorsa" onların da ayrı yaşadıklarını söyledi ve taksi şoförü ve kendisi bu espriyi takdir eden neşeli kahkahalarla dişlerini gösterdiler. Fakat öncesinde Hiroşima'yı bombaladığı için Arjantin'e kızan Şamlı karamsar gözlerle bakıyordu. Kahkahaları yatışınca şişman bakkal ağır bir diksiyonla devam etti: "Ermeniler hamile kadınları ve doğmamış bebeklerini öldürerek, içine kilitledikleri insanlarla camileri yakarak, Ruslarla birlikte insanları kıyıp toprakları işgal etmeye çalışarak Müslüman sakinlere gaddarlıklar yaptılar."

Bunların hepsini tek bir nefeste söylemişti. Ermenilerin şiddetiyle ilgili yorumun sohbetle hiçbir ilişkisi yoktu. Ancak kedilerin ve köpeklerin kaynaşmamasıyla ilgili göndermesiyle birlikte dolaylı olarak Harputluların, yani Horomların Ermeni olduklarını ima ediyordu. Ancak nefret denemese bile onlardan hiç hoşlanmamasına rağmen, lafı hazzetmediği komşularının Ermeni kökenli olduğuna da getirmiyordu. Harputluların Ermeni olduklarını söylemeye en yakın olduğu an buydu. Hemşinlilerden hoşlanmayan Lazlar, Türkler ve diğerleri onlara açıkça Ermeni diye sataşıyorlardı. Gelgelelim Markerit'te Horomların sırlarını açığa vurmuyorlardı. Kendisini dizginleyen bu kaba adam gibi onlara ve Ermenilere duyduğu düşmanlığı güçbela saklayan kişiler bile dile getirmiyordu.

Bakkal belki de Ermeni olduğumdan şüphelenmişti çünkü sürekli Harputluların adları kötüye çıkmış Horomlardan on kat kalabalık olduklarını tekrarlıyordu. Yahut asılsız iddialarıyla Türk ve Arap olmayan bu insanlar hazzetmedikleri Ermeni olmayan kişilerden on kat kalabalıktılar. Belki de bana bir-iki şey hatırlatmak için verdiği bir bilgiydi bu. Ayağa kalktı ve dükkânına doğru yürüdü. Gökyüzü kasvetliydi ve kara bulutlar her an yağacakmış gibi görünen sağanak yağmurları tutuyordu. Bu yüzden Abdürrahim'e arabayı çalıştırmasını ve Çayeli'ye dönmemizi söyledim. Bakkal, dükkânında teneke bir kutunun veya çekmecenin içinde bir şeyler arıyordu. Ardından avucunda bir Remington'un gevşek tetiğiyle geri geldi: "Hepsi gelip gitti."

32

Hemşin II

Türkiye'ye yeniden girmeden önce Gürcistan'ın Karadeniz limanlarından Batum'da geçirdiğim son gece, iyi giyimli iki adam rıhtımdaki restoranlardan birinde akşam yemeği yiyorlardı. Bir masa ötemdeydiler ve meltemle birlikte sohbetlerinden parçalar benim olduğum tarafa geliyordu. Çünkü cömert rakı servisiyle hararetlenen tartışmaları yüksek ama daha fazla insanın dikkatini çekmeyecek bir ses seviyesine ulaşmıştı. "Ermeni" sözcüğünü duyunca dikkat kesilmeye başladım.

İkiliden yaşça büyük olanı, yanaklarının yarısına kadar uzanan beyaz bıyıklı kel adam, sesinde gergin bir şaşkınlıkla büyük başlı ve siyah saçlı, sırtı bana dönük olan diğerine şunları anlatıyordu:

> ... Osmanlı İmparatorluğu zamanında, Kürtlerle birlikte Ermenileri katletmişler. Bir öğretmen televizyonda söyledi: Çok fazla Ermeni varmış. Biri bile kalmamış. Kardeş gibiymişiz [...]

İri olan adam kızgın bir tepki verdi ve başını sıkkın bir şekilde sallıyor, rakı kadehini dudaklarına götürmeden kaldırıp masaya indiriyordu. Diğeri, "Onlara Patagonya'ya gitmelerini söylemişiz" deyince hâlâ başını onaylamaz bir şekilde sallayan arkadaşı itiraz etmiş olmalı ki diğer adamın "Patagonya!" diye tekrarladığını duydum. Sohbetten çok içkiden kızardığı için daha iddialı hale gelen savunmacı bir sesle ve aynı kötü itirafta bulunan tonla söylüyordu bunu. "Kardeş gibiymişiz..." Kız kardeşlerimden biri Patagonya'ya yerleştiğinden, üzgün bir alaycılıkla soykırımdan yarım yüzyıl sonra Halep'ten Buenos Aires'e varan ailemin, isteksiz bir şekilde o faillerin talimatına uyduğunu düşündüm.

Gürcistan-Türkiye sınırı bir yerleşkeye dönüşmüştü. 1996'nın bir yaz akşa-

mında Türkiye'den sınırı son geçişimde, paslanan demir kapıları ve sis ışıklarının altındaki dikenli telleriyle acınası bir haldeydi. Sınırın arkasında Gürcü bir er bana Lavrenti Beria'nın "ne" olduğunu bilip bilmediğimi sordu. Doğru tahminle, etnik kimliğini sorduğunu farz ederek "Megrel" dedim. Doğru yanıt verince güçlü "Bravo"larla kutladı. Beria, Stalin'in yardımcılarından biriydi ve 20. yüzyılın en az bilinen kasaplarındandı. Milyonlarca Sovyet yurttaşın imhasının ateşli mimarlarından olup bu insanlardan önde gelen bazılarını kendi elleriyle öldürmüştü. Türkiye'nin Karadeniz sahillerinin kuzeydoğu ucundaki hâkim Laz azınlığı, 15. yüzyılda Müslümanlaşmış Megrellerdi.[1]

Gürcü sınır muhafızı ve Beria'yı sormasıyla ilgili anekdot, bana Hopa'da evini açan İhsan'a Sovyetler Birliği'nde casus olarak tutuklanıp Sibirya'ya yollanan Hemşinli bir tanıdığını hatırlatmıştı. Mecdeddin Sovyetler ve Türkler için çift taraflı ajan olarak çalışıyordu. 1938'de Sovyet Gürcistanı'ndayken NKVD tarafından yakalanmış ve on beş yıllığına Sibirya'daki çalışma kamplarından birine yollanmıştı. Ardından da Türkiye'ye dönmüştü. "Türkçe, Rusça ve Hemşince konuşuyordu ama üç dilde de okuma-yazması yoktu."

İhsan'ın büyük büyükbabası Rakub, 1965'te Makrial yakınlarındaki Hemşin köyü Çançağan'da yüz on yaşında vefat etmişti. Osmanlı Ordusu'yla birlikte 19. yüzyılda Arabistan olarak anılan ve içine modern Irak ve Suriye'nin bir kısmının da dahil olduğu Osmanlı coğrafyasında hizmet vermişti. "Ona sormuşlardı: 'Bu uzun ömründe, Osmanlı Ordusu'yla Arabistan'da geçirdiğin yedi yıl da dahil olmak üzere neler gördün?' O da şöyle yanıt vermişti: 'Ben sadece bugünü bilirim: Dünü veya yarını bilmem.' Sonra 'Nasıl bilmezsin?' diye sormuşlar. Adam da demiş ki, 'Ben sadece bugünü bilirim: Dünü unuttum ve yarını da görmedim.'"

Ailenin eski zaman bilgilerinde, Rakub'un 1880'lerin başında askerden döner dönmez anlattığı bir hikâye vardı. Bir keresinde Arabistan'da Ermeni bir ailenin evinde misafir edilmişti ve aslan gibi kapanmayan iştahı, kim olduğundan habersiz kadınlar arasında Ermenice şikâyetlere yol açmıştı. Konuklarının evde bulunan bütün yemekleri yiyen, *dacik* bir asker olduğunu sanmışlardı. "Başı yok, sonu yok" diye mırıldanıyorlardı askerin oburluğunu tarif etmek için. Rakub Hemşinlilerin de kullandığı deyişi işitince gülmüştü. Mahcup olan kadınlar sesli bir şekilde "Türk askerin" Ermenice anlayıp anlamadığını merak etmişlerdi.

"Bu anekdot onun Ermeni kökenli olduğumuzu söyleme biçimiydi" dedi İhsan. Bu yüzyıllık hikâyeyi babasından 1974'te, on yaşındayken duymuştu ve bugün aktarımını hiç de önemsiz görmüyordu. O dönemde ne internet ne

1 Megreller Gürcistan'ın kurucu uluslarından biridir ve çoğunluğu Ortodoks Hıristiyandır. Türkiye'deki Artvin ili eskiden Gürcü hükümdarların yönetimi altındaydı ve ara ara Ermeni hükümdarlar tarafından da yönetilmişti.

gazete vardı ama daha önemlisi o günlerde bunları konuşmayı engelleyen bir korku vardı. Bu yüzden böyle anlatıyorlardı.

Aynı zamanda imaların çok da ileri gitmediğini çünkü hiçbir zaman kendilerini Hemşinliler haricinde bir şeymiş gibi hissetmediklerini ve Ermeni olmadıklarını söyledi. Her halükârda önemli olan tek şey din farklılığıydı ve diğer düzeylerdeki bağlantıların hepsi ufak bir öneme sahipti.

Karadeniz sahilinde, Hemşinlilerin işlettiği Rengi adlı kafede oturan İhsan, istemsiz kafiyelerle dalgınca şunları söyledi:

Mek homşetsik
dzovun hed kordz çunik.
Dzove caninn a: tsuge, navage.
Homşetsiki değa lerrn a:
gove, adzu, karre
Mek dzove inç kordz unik?

Tsin egoğ a, bızdige vaxenagu.
Tsin iren asegu: İnç vaxenasgu?
Tu can as.

Biz Hemşinlilerin
Denizle hiç işi olmaz.
Deniz Lazlarındır: balıklar, tekneler.
Hemşinlilerin yeri dağlardır:
İnekler, keçiler, kuzular.
Denizle ne işimiz olur ki?

Bir at gelir ve çocuk korkar.
At ona der: Neden korkuyorsun?
Sen Lazsın.

Atla ilgili son iki satır, Hemşinlilerin atın Lazlar gibi denizde yaşayan kişilere bulaşmayacağını ima etmek için yaptıkları bir şakaydı. Esas husus halklar arasında gerçekleşmiş toprak ve işbölümüyle ilgiliydi. Daha sonra geldiklerinden Hemşinliler dağlara sürülmüştü ve yüksek kesimlerde yapılan zorlu hayvancılık işleri, sahilde ılımlı bir iklimin nimetleriyle yaşayan balıkçıların kolay yaşamıyla kıyaslanıyordu.

Şimdi bir çift yunus, yaz güneşinin battığı geç saatlerde, kızaran gökyüzüne karşı bir doğuda bir batıda sıçrıyorlardı ve bazı müşteriler sahilin hemen yanındaki masalara yanaşıp fotoğraflar çekip kırmızı güneşin altındaki manzaranın tadını çıkarıyorlardı. İhsan ve Resûl pişti oynuyorlardı. Çok kafa yormadan sıkıntıyı atmak için hızlı ve kolay bir oyundu.

Bir Hemşin İsyanı'nın hayalini kuran Ermenilerin neden bahsettiklerini bilmediğini söyledi İhsan. Hemşinliler böyle bir şeyi düşünmeye bile kalkacak olsalar Türkler onları birkaç saat içinde toplar ve beş-altı vagonlu trenlere doldurup sınır dışı ederlerdi. "Birkaç saatte ve beş-altı vagonla hepsi hallolur" diye tekrarladı. "Tüm gereken bu."

27 Ocak 1983 akşamı, ASALA militanı Levon Ekmekçiyan idama mahkûm edilip bir Türk televizyonunda konuştuğunda, televizyonlarının önünde mest olmuş bir kalabalık toplanmıştı. Ertesi sabah idam edilmişti. Televizyonda Ermenice konuşup birden fazla Hemşinlinin tüylerini diken diken ettiğine dair bir mit vardı. Hemşinlilerin çoğu o zamana kadar dillerinin Ermeniceyle bağlantısından habersizdi. Ekmekçiyan yaptıysa bile görüntüler bize ulaşmazdı. Fakat üç Hemşinli bana farklı zamanlarda ve yerlerde, Ekmekçiyan'ın Türk televizyonunda Ermenice konuştuğunu gören anne-babalar veya tanıdıklar bildiklerini anlatmışlardı. İşte o zaman Hemşinliler arasında habis kökenleriyle ilgili tedirgin fısıltılar ve dedikodular dolaşmaya başlamıştı. Zaman zaman ya birinin dedesi bir şeylerden bahsettiğinden ya birileri İstanbul'dan döndüğünden ve bir Ermeni'yle rastgele karşılaşmaları bu izlenimleri harlandırdığından su yüzüne çıkan şüphelere yeni bir inandırıcılık katmıştı.

Fakat o gece, Makrial'in yakınlarındaki Goromad köyünde, bir adam çoğu Hemşinli erkeğin yapmaktan pek çekinmediği gibi çok içmişti. Mustafa kadehini Hemşince ASALA militanının sağlığına kaldırmıştı: "*Isa im hopor dağan a!*", yani "O benim kuzenim!"

Birileri onu ele vermişti çünkü ertesi gün birimler gelip onu karakola götürmüşlerdi. Şef bilmek istiyordu: "Şimdi, senin kuzenin kim?" Önceki gecenin sarhoşluğuyla hiçbir şey hatırlamayan Mustafa neden bahsettiklerini bilmiyordu. "Hangi kuzen?" diye sordu çünkü Hemşin aşiretleri genelde düzinelerce kuzenli büyük ailelerdi. "Önceki gece televizyonda olan." Şaşırmış bir halde kuzenlerinin isimlerini mırıldanmaya başladı: Ali, Ahmet, Zafer ve dahası. Bir noktada neden kuzenlerinden birinin televizyonda olduğunu düşündü sesli bir şekilde çünkü hepsi köylüydü veya çay tarlalarında işçilik yapıyorlardı ve hiçbir özel yanları yoktu. İsimleri saymaya devam ediyordu ama sorgucu polisler hâlâ "Hayır, hayır, öteki" diyorlardı. Memurlar hâlâ keyifsizdi ve sabırları tükeniyordu fakat yavaş yavaş Mustafa'nın içinde bir korku uyanmaya başlamıştı çünkü bulanık geriye dönüşler onu hâlâ saptayamadığı bir şeye karşı uyarıyordu. "Bu hafızanı canlandırır" dedi komiser yüzüne ağır bir tokat atarak: "Levon Ekmekçiyan, şimdi bu kuzeni hatırlıyor musun?" Gözaltında yediği ilk dayaktı bu. "Onu çok uzun tutmadılar, sadece birkaç gün" dedi İhsan gülerek, "ama ona kötü bir ders verdiler".

İhsan bu yayını, o dönemde üniversite öğrencisi olarak gittiği İstanbul'da gördüğünü hatırlıyordu. Kafamı karıştıracak bir şekilde, Ermenicede erkek

ismi olarak kullanılmadığında ağırlıkla dinî anlamıyla kullanılan bir sözcükle "*avedis*" demişti çünkü "müjde" veya gündelik dilde "iyi haber" anlamına geliyordu. Fakat Hemşinliler kimi zaman kelimeyi *havedis* veya *havadis* şeklinde telaffuz ederek doğası ne olursa olsun "haber" anlamına gelen farklı bir türevini kullanıyorlardı. İhsan'ın anne tarafından, Garci köyünde yüz yaşında ölmüş dedesi, radyoyu açtığında çocukları Hemşince "Kesin sesinizi, havadislere kulak veriyorum" diye susturuyormuş. Bu, ismimin Türkiye'de genel olarak neden çoğu kişiye tanıdık geldiğini açıklıyordu çünkü haberlerin biraz arkaik bir eşanlamlı karşılığıydı ve aynı zamanda Arapça aracılığıyla Türkçede de müjde demekti.

Mustafa'nın yetkililerle yaşadığı ufak anlaşmazlık, bir akşam İstanbul'da dinlediğim bir hikâyenin farklı bir türüydü. O yıllarda Türkiye'nin İstanbul veya İzmir gibi diğer yerlerinde yaşayan Hemşinliler arasında dolaşan bir hikâyeydi. Yolda mola verip televizyonda ASALA militanının demecini izleyen Hemşinli bir kamyon şoförü ona kadeh kaldırmış, kısa süre sonra polis tarafından alınmış ve iz bırakmadan kaybolmuştu.

Mustafa birkaç yıl önce bir araba kazasında ölmüştü. Resûl bana oğlunu tanıdığını ve beni dükkânına götüreceğini söyledi ama o da İhsan da çocuğun hikâye hakkında bir şey bildiğinden emin değildi çünkü Ekmekçiyan olayı yaşandığında daha doğmamıştı. Fakat Levon Ekmekçiyan'ın Türk televizyonunda çıktığı rivayet edilen Ermenice konuşması hakkında bir şey bilip bilmediğini merak ediyordum.

Ertesi sabah Resûl bana Mustafa'nın oğlunun giyim mağazasını gösterdi. İçeri girdiğimizde, bıyıksız İslâmcıların uzun tıraşsız sakallarına sahip genç bir adam müdür koltuğunda ayaklarını masaya uzatmış, geriye yaslanıyor ve bana katıksız bir nefretle bakıyordu. Bu adamın mağazanın sahibi olduğunu farz ettim. Özel dikilmiş bir kotu ütüleyen, yirmilerinin başlarında olan ve büyük, badem biçimli Ermeni gözleri olan bir adam bana üzgün bir ifadeyle bakmak için bir anlığına başını kaldırdı ve sonra sessizce işine devam etti.

"Mustafa'nın oğlu musunuz?" diye sordum sakallı adama. Ütü yapan çocuğun yönüne doğru başını salladı. Şimdi çocuk bana şaşkın bir halde bakıyor ve utangaç bir sesle konunun ne olduğunu soruyordu. Ona New York'tan gelen bir yazar olduğumu ve babası hakkında konuşmam gerektiğini, ayıracak zamanı olduğunda geri geleceğimi söyledim.

Mustafa'nın oğlu yanıt veremeden sakallı adam, onun olmayan bir mağazaya adım atmış bir yabancıya soru sormaktan çok, sorgulamaya yakışan buyurgan bir ses tonuyla "Kimsin sen?" diye sordu. Sakallı adam Rusça, Gürcüce ve Hemşince konuşabiliyordu ama bu dilleri benimle konuşmayı reddettiğinden Türkçe konuştuk.

"New York'tan bir yazar."

"Ermeni misin?"

"Evet."

"Adın ne?"

"Avedis Hadjian: Seninki ne?"

"İsmail Karakan."

Şehirde bir dizi büyük mülke, nakliye şirketlerine ve araziler ve çay tarlalarına sahip, en büyük ve en zengin Hemşin aşiretlerinden birinin üyesiydi. Ermenistan'a giden kamyon rotalarında çalışan aile fertlerinden bazılarını tanıyordum ve isimlerini zikrettim. Ters ve tek heceli bir sözcükle akraba olduklarını onayladı. Kuzenleri ve amcalarından bazıları sık sık Yerevan'a gidiyorlardı. Karakan aşireti herkesin bildiği gibi "Ermeni" olanlar ve "Türk" olanlar şeklinde ikiye ayrılmıştı ve görünüşe göre ikincisi daha geniş bir kitleye sahipti.

"Doğrudan New York'tan mı geldin?"

"Doğrudan değil."

Alaycı ama doğru bir şekilde Ermenistan'dan ülkeye girdiğimi tahmin etmişti ve güldü.

"Hıristiyan mısın?"

"Evet."

"Ermenistan'da herkes Hıristiyan mı?"

"Çoğu."

"Hiç Müslüman yok" dedi sormaktan çok iddia eder bir sesle.

"Biraz var, çoğu İranlı ve eski bir İran camii var."

Belki de Sünnilerin Şiilere duydukları küçümsemenin ifadesi olarak sırıttı.

"Ermeniler neden Türklerden nefret ediyor?"

"Hepsi etmiyor ama soykırım hakkında bilgin var mı?"

Yine sakallı çenesini ilgisizlikle ve öfkeli bir inkârla kaldırdı. Bana Halife Ömer'e atfedilen ve İskenderiye Kütüphanesi'nin kaderini mühürleyip içindeki kitapları yakarken söylediği sözü anımsatmıştı: "Bu Yunan yazıları Allah'ın kitabına uygunsa faydasızdır ve korunmalarına gerek yoktur; uygun değilse zararlıdır ve yok edilmelidir." Birçok âlim bu deyişin doğruluğuna şüpheyle bakıyordu. Ancak uydurma olsa bile bir yobazın zihnini gösteren yerinde bir tasvirdi.

"O halde bir şey anlamayacaksın."

"Fakat Ermeniler Türkiye'ye gelip gidiyorlar."

"Yüz yıl oldu ve burası bizim de topraklarımız."

"Neden Türkiye'ye geldin?"

"Soykırımdan sonra geride kalmış Ermenilerin izleri hakkında bir kitap yazmak için."

Mustafa'nın oğlu terzilik yaparken kullandığı makasıyla oynamayı sürdü-

rürken konuşmayı kaygılı bir ifadeyle takip ediyordu. Sakallı adam uzun bacaklarını Mustafa'nın oğlunun masasından kaldırdı. Büyük bir markanın askerî tipte ürettiği siyah deri botlarını giydi.

"Sana söylediklerimi unutma" dedi bana. "Dünya on yıl içinde Rusça konuşacak." Beş yıl içinde nükleer bir savaşın yaşanacağını tahmin ediyordu ve ondan sonra "Tüm dünya bugünkü Suriye ve Irak gibi olacak, tüm dünya: DAEŞ bu işi başlattı ve sonra nükleer savaş çıkacak" dedi IŞİD'in Arapça kısaltmasını kullanarak. Ortada açıklamadığı, nükleer savaştan sonra tüm dünyanın Rusça konuşacağı beş yıllık dönemi de içine alan adımlar vardı. Mahşer Günü'nden sonra gelecek yeniden doğuş kadar açıklanamaz şeylerdi söyledikleri ama IŞİD'le ilgili vahiysel görüşlerin çekimine kapılan insanlardan biri olduğu açıktı.

Ona neden böyle bir savaşın patlak vereceğini sordum. "Bir nedeni veya sebebi yok" dedi. "Yaşanacak."

"Çatışmalar asla bitmez" dedi sırıtarak. Ardından "Asla bitmez" diyerek kapıyı açtı. Vazgeçtiğinden memnun olduğum vedalar veya diğer riyakâr sözler yerine aynı cümleyi bir kez daha tekrarlayıp beni karşılık verme mecburiyetinden azat etti. "Bitmez" diye tekrarladı. Nihayet Mustafa'nın oğluyla konuşabilecektim. Biraz sarsılmıştı; iri gözleri kaygıyla açılmış halde bana bakıyordu. Büyük makasını kotun bacaklarından geçirip dikerken Hemşince sorduğum sorulara Türkçe yanıtlar veriyor, babasının tutuklanmasıyla ilgili hiçbir şey bilmediğini, kimsenin bu konuda hiçbir şey anlatmadığını ve bir müşterinin bu pantolonlar için geleceğini söylüyordu. Mustafa'nın oğlu sadece babasının solcu politik eylemleri nedeniyle bir yıl hapiste kaldığını biliyordu ama o dönemde küçük olduğu için pek bilgisi yoktu. Dedesi Muhammed'in 1916'da Erzurum'da Ermenilere karşı savaştığını söyledi. Küçükken ellerini dedesinin göğsü ve sırtındaki büyük yaralarının üzerinden geçirir ve ona ne olduğunu sorarmış. "Ermenilere karşı savaştan kalan yaralar" dermiş dedesi yanıt olarak.

Günün ilerleyen saatlerinde Karakanlara ait bir kuruluşa gittim ve bir telefon geldi. Müdürün oğlu telefonu açtı ve babası şu an namaz kıldığından yanıt veremeyeceğini söyledi. Bunlar aşiretin "Türk" tarafındandı. Hopa ve Makrial bölgelerinde ağırlıkla seküler olan Hemşinliler arasında bu bakımdan da tuhaftılar.

* * *

Hopa'daki Yoldaş Pançuni restoranının sahibi Paramaz, Kürt annesinin, Hemşinli babası namazda secdeye yatarken onunla dalga geçtiğini hatırlıyordu. "Namazla kimi kandırıyorsun?" diye soruyordu kocasına: "Senin halkın Ermeni." Uçsuz bucaksız bir mizah duygusuyla ve söndürülmesi imkân-

sız bir yaşama sevinciyle sıkı bir Marksist olan Paramaz, her fırsatta İslâm'a duyduğu hoşnutsuzluğu en dolambaçsız yollarla ilan ediyordu. Hıristiyan soydaşlarıyla aralarındaki farklılıkları daha keskin bir şekilde hisseden diğer Hemşinlilerin aksine onda genel anlamda hiçbir muğlaklık yoktu, halbuki kendisi İslam'a hiç geçmemiş çoğunluğun soyundan gelenler kadar Ermeni'ydi. Hemşinceyi akıcı konuşan biri olarak Ermeni edebiyatına düşkündü ve Türkçe çevirilerini okuyordu. Yervant Odyan'ın 20. yüzyıl başlarındaki Ermeni devrimciler üzerine yazdığı taşlama eser *Yoldaş Pançuni* en sevdiği kitaptı. Öyle ki restoranına, Ermeniler arasında iktidar konumlarında boşboğazlık yapan kişiler için takma isme dönüşmüş karakterinin adını vermişti. Ancak 1914 tarihli baskısının öngörülü bir pasajında, taşlama Ermenilerin ve aynı zamanda yazarın yakın tarihini önceden haber veriyordu: "İstanbul Ermenileri soydaşlarını ülkeden sürmek, Arabistan çöllerine tehcir ettirmek için karanlık bir komplo kuruyorlar."[2]

Bu iğneleme bir yıl sonra dehşete dönüşmüştü. Odyan Nisan 1915'te yakalanan aydınlar arasındaydı ve soykırım sırasında tehcir edildi. Kuzey Suriye'de Araplar tarafından zorla dini değiştirildi ve orada Aziz Nuri adını aldı. Buna karşın birkaç yıl sonra İstanbul'a ve Ermeni Kilisesi'ne geri döndü.

Hemen sağımızda oturan, yanında, etli yüzleri alkol ve güneşle pembeleşmiş ellili ve altmışlı yaşlarında iki kişinin olduğu bir adam Hemşince "O kadar çok içtim ki Türk oldum!" dedi. Kar beyazı saçları olan üç adam gülmekten katılıyorlardı.

Türk olacak kadar çok içen adam en büyük aşiretlerden birine aitti ve ulusalcı Cumhuriyet Halk Partisi üyesiydi. Bunlar, insanların aralarında bir gazeteci veya yabancının varlığını göz ardı ederek özgürce konuştukları anlarda yakalanan cevherlerdi. Haber değeri olan bir ortamda duvardaki sineğin ideal görünmezliğiyle ele geçirilen türlerdendi. Genelde kişinin boynuna dengeleyici bir ağırlık gibi taktığı kamerasıyla yakalaması çok zor olan şeylerdendi. "Ben de Türk oldum" dedi İhsan son kırk yılda otuz beş tona yakın içki içtiğini hesaplayarak.

İhsan, tavuk yağa bulanmış bir halde gelince, şaşırtıcı derecede zengin bir Ermenice terminoloji kullanarak garsona aşçının aşırılığından şikâyet etti. Kürt aşçı, yorgun gözlerini şişlerden ayırmadığı için İhsan'ın, farkına varmadan geçip giden ufak şakalarının hedefindeydi hep. Aşçı çevirdiği tavukların önünde terlerken, "Amerikalı arkadaşımıza kaç çocuğun olduğunu söyle" diye dalga geçiyordu İhsan adamla. "Üç" diye yanıtladı adam ciddi bir şekilde. "Yedi çocuğu var" dedi bana İhsan Hemşince ve sessiz bir gülümsemeyle. Hep yinelenen bu konuşmaya ilk kez tanık oluyordum. "Kızları saymıyor."

2 Yervant Odian, *Ընկեր Փանջունի Վասպուրականի մէջ*, İstanbul, 1914, s. 41-42 [*Yoldaş Pançuni*, çev. Sirvart Malhasyan, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2000].

Bu tören her gün tekrarlanıyor ve aşçı da şakanın kendisiyle ilgili olduğunu hiç fark ettirmeden beklentilere gerektiği gibi riayet ediyordu.

İhsan iki yıldan az süren okumaların ve akıl yürütmelerin ardından Ermeni kimliğini benimsemişti. Evi Marksist düşünürlerin ve Dostoyevski gibi klasik Rus yazarların kalın ciltleriyle dolu bu doymak bilmez okur diğer herkes kadar Ermeni'ydi. Üç yüz yıllık Müslümanlaşmanın tamamen silinmesiyle onu diğerlerinden ayırt etmek zordu. Dahası bunun sebebi büyük oranda dili konuşması ve ailesiyle ait olduğu grubun, yani Müslümanlaşmış Hemşinlilerin tarihinin parçası olmamasına rağmen tarihi bilip onu sahiplenmesinden kaynaklanıyordu.

Hemşinliler tuhaf bir örnekti çünkü bir anlamda, hayalî bir Ermeni kimliği spektrumunda en uzak uçta yer alıyorlardı, bunun nedeni ise din değiştirmelerinin üç yüzyıldan önce başlamasıydı. Ayrıca coğrafi olarak tarihî Ermeni topraklarından en uzak gruplar arasındaydılar çünkü çok öncesinde, dönemin Ermeni Devleti'ne ait olup Arap hâkimiyetine geçmiş bölgeden Kaçkar dağlarıyla Ermeni topraklarından ayrılan uzak bir köşeye göç etmişlerdi..

Yine de dillerini korumuşlardı; bu da yüzyılların ve coğrafyanın açtığı boşlukla farklı bir din arasındaki uçurumu dakikalar içinde kapatıyordu Ermeni kimliğinin sacayağı olan, ufak bir milletin muhafaza ettiği ve bu yüzden de güçlü bir bağlayıcı gücü olan dili, adeta çok az yabancının konuştuğu gizli bir kod gibi koruyorlardı. Sesler arasındaki bu bileşim bir kimlik yaratıyor ve onu bir arada tutuyordu. Aynı zamanda tarihsel belleğin ve yazılı kayıtların yokluğu Müslümanlaşmayla birleşince, içlerinde çoğu kişinin yaptığı gibi Türk milliyetçiliğinde hak iddia ettikleri gibi güçlü bir yerel kimlik taşımalarını da mümkün kılıyordu. Köy Hemşinlilerin referans çerçevesiydi. Bir Hemşinli için memleketinin, vatanı olduğunu söylemek çok da abartı olmazdı.

İçedönük ve ateşli derecede yerelci olan bu insanların belli bir gruba ait olma hisleri, aşiretlerinin kontrolündeki yerlere duydukları bağlılığı geçersiz kılmıyordu. Gerçekten de birçok köy, büyük ve kadim Hemşinli ailelerin kaleleriydi. Çoğu zaman Ermeni mi, yoksa Türk mü olduklarıyla ilgili çekişmeli karşıtlık aşiretlerine ve köylerine duydukları sadakatin altında gizleniyordu.

Doğu Hemşinliler, yani Türkiye'nin kuzeydoğusunun en uzak uzantısında, Hopa ve Makrial'ın (resmî adıyla Kemalpaşa) etrafındaki köylerde kümelenmiş olanlar, genç nesiller arasında kullanımdan düşmesine rağmen hâlâ Hemşinceyi anadilleri olarak konuşuyorlardı.

Batı Hemşinliler, yani Rize ilindekiler artık dili konuşmuyorlardı ancak sözcüklerin bazıları lehçelerinde varlığını koruyordu. Batı Hemşinliler arasında Ermeni ataların reddi çok daha fazla vurgulanıyordu ama Batı Hemşinlilerle yaşadığım karşılaşmalara bakınca Ermeni kökenlerine dönük kabul artıyor gibiydi.

Doğu Hemşinliler arasında Hopa ve Makrial bölgesindeki köylerin her birinin kendine özgü bir karakteri vardı. Türklerle, Ermenilerle ve Hemşin kimliğiyle ilişkilenme biçimlerini belirleyen politik eğilimleriyle coğrafi unsurların ötesine uzanıyordu.

O âna kadar Hopa bölgesinde çıktığım ilk turda ziyaret ettiğim Hemşin köyleri arasında Zurpici, dilin görünüşe göre en az konuşulduğu yerdi. Özellikle de gördüğüm şu diğer üç köyle kıyaslandığında: Xigoba, Çavuşlu ve Zaluna. Zurpici'de Türkçe temel konuşma diline dönüşmüştü ve konuştukları Hemşince dilin fakir bir türeviydi. Tek bir istisnası vardı: Akıcı bir şekilde Hemşince konuşan genç bir çift ve alışılmadık bir biçimde dili aynı akıcılıkta konuşan iki küçük kızları. Kızlardan birinden defterime bir çizim yapmasını istedim. Üç minareli büyük bir caminin yanına kendisini çizdi. Minarelerden bir tanesi binanın arkasında orta yerden, kısa olan diğer ikisi de yanlardan yükseliyordu. Annesi bir sebepten ötürü biraz mahcup olmuştu. "Bir cami" dedi utangaç bir gülümsemeyle ve kızararak.

Çavuşlu'da yirmili yaşlarında bir adam olan Yaver "Tarihe açız" dedi. Evlerinin önünde annesi ve bir arkadaşıyla birlikteydi ve başlangıçta şüpheyle tepki verdiler. Yaver daha sonra Hemşince "Polis olabilir" diyerek şaka yapmıştı. Ayrıca dillerini nerede öğrendiğimi bilmek istiyordu merakla. Gülümsüyordu ama hâlâ biraz kuşku duyuyordu. Yine de masaya serilmiş çaylar ve kurabiyelerle beni evlerine sıcak bir şekilde buyur ettiler çünkü o bölgenin başka yerlerinde olduğu gibi Hemşin'de de misafirperverlik, çoğunlukla gezginlere karşı hep gösterilen bir tutumdu. Annesi heyecanlanmıştı. Daha beş yıl önce Hemşinlilerin Ermeni kökenli olduklarını öğrenmişti ve Yerevanlı bir profesörün yaşattığı bu keşfe hâlâ huşuyla bakıyordu. Muhtemelen Sergey Vardanyan'dan bahsediyordu. "Hemşinliler ne zaman Ermeni oldular?" diye merak ediyordu. Türklerin tarihsel anlatılarından insanların her zaman başka yerlerden gelmesine alışık olduğundan Ermenilerin nereden geldiğine de kafa yoruyordu. Hemşinliler gerçekten de başka bir yerden gelmiş olsalar da genel anlamda yerli bir halkın parçasıydılar. Türkiye'de bu hafife alınan bir kavramdı. Ayrıca Hemşinlilerin "her zaman" Ermeni kökenli olduğunun bilindiği fikrini yalanlayan açık bir örnekti.

Yaver'in Kürt bir arkadaşı da ziyaretteydi. O da onların kendileri gibi yerli bir halk olduğu, birkaç yerli aşiret ve milletin kendi aralarında asimile olarak neticede Ermeni milletini ortaya çıkardığı düşüncesine direnerek Ermenilerin nereden geldiklerini bilmek istiyordu. Israrla "Orta Asya'dan mı geldiler?" diye soruyordu. Ayrıca inatla Ermenilerin Hemşinlileri Müslüman oldukları için kabul etmediklerini söylüyor ama bu cümlesini neye dayandırdığını açıklamıyordu.

Cihatı arzulayanların aşireti Karakanlar beni Zaluna'da hoş karşıladılar.

Bir adam parmaklıkla çevrili bir pencerenin diğer tarafında bulunan başka bir adamla konuşuyordu. Duvarları kahverengi veya hardal sarısı olan büyük bir evdi burası. Hemşinlilerin Ermeni kökenli olduklarını öyle rahat bir şekilde kabul ediyorlardı ki bunu kayda geçecek şekilde söylemekten en ufak kaygı duymuyorlardı. O sırada çocukları yabancı bir ziyaretçiyle oynamak için kapıdan çıkmışlardı. Adamlarsa bana dik bir bayırın içinden geçen yoldan geldiğim çay tarlasının uzandığı topraklar boyunca güvende olduğumu söylüyorlardı. İçi üç kuşak çiftçiyle dolup taşan bir çay deposunun önünde inmiştim. Kadınlar kıyafetlerinin fantastik renkleriyle çay yapraklarının serildiği beton düzlüğü canlandırıyorlardı.

Tepeden tırnağa Hemşin giysileri giyen, başörtüsü geleneksel bir şekilde taç gibi bağlanmış ve elinde çoban değneği tutan yaşlı bir kadın, deponun ön avlusunda çay yapraklarını poşetleyen çay yetiştiricilerinin yanlarında yürüyor, yüksek sesle Hemşince konuşuyordu. Kızlar kendi aralarında başka hiç kimseyi ilgilendirmeyip kendileriyle alakalı şeylerden konuşuyorken bir çiftçi, eşine kızgın bir buyrukla bağırıyordu. Arkaik lehçeleriyle bağırtıları, bir anlığına başörtülü kadınlardan ve yandaki beyaz caminin gölgesinde çuvalların üzerine eğilmiş erkeklerden yükselen, 8. yüzyıldan kalma Ermenice sözcüklerin gerçeküstü uğultusunu bastırmıştı.

Erkekler sigara molasında kamyonları beklerlerken, bağıran adam yorgunluğun verdiği uyuşukluğun tadını çıkarıyordu ama konuşmaya da hazırdı. Hopa bölgesindeki köylerin hepsini saymayı kabul etmişti: Xigoba, Zurpici, Dzağrina ve bir düzine başka köyün üstüne Ardala. "Ardala'ya gitme" dedi bana. "Orada çok faşist var." Bu köyün ismi geçtiğinde Hemşinlilerin yapmaya eğilimli oldukları gibi şaka yapmıyordu. İçlerinde bu tür şakaların konusu olan bir yerdi, bu yüzden ısrarla ciddi olduğunu söylüyordu ve akıcı Hemşincesi mesajı iletmesine katkıda bulunuyordu. Sigara içmek için caminin gölgesi altındaki kaldırıma oturmuştu ve hâlâ oluk oluk ter akıtıyordu. Maderşahi bir duruşu olan ve Hemşin kıyafetleri giymiş yaşlı kadın, bana Türkçe "öksüz doyuran" dedikleri büyük porsiyonlarla turşuyla tavuklu pilav yedirmek için beni evine götürdü. Öğle yemeği saati epey geçmişti ama görünüşümden doğru bir şekilde hükmettiği gibi yemeğin bana zararı olmazdı. Şık giyimli ve kusursuzca parlatılmış kahverengi ayakkabıları olan beyaz saçlı oğlu, sık sık Yerevan'a kargo taşıyordu ve Doğu Ermeniceyi mükemmel konuşuyordu.

Hemşinliler arasında görülen ince farkları ve kökenleriyle ilişkilerini yeterince aktarmayan bir isim verecek olursak Karakanların Ermeni yanlısı tarafıydılar. Diğer Karakan grubu öyle eksiksiz bir din değişikliğinden geçmişti ki hem İslâm'ın hem de Türk milliyetçiliğinin aşırı uçlarına yakınlaşma eğilimindeydiler. Hopa'ya otostopla geri dönmeye çalışırken aşiretin karakte-

ristik mavi gözlerine ve beyaz tenine sahip, maderşahi yaşlı kadının evinde gördüğüm oğlunun kardeşi olabilecek ellili yaşlarında bir adam kamyonunu kenara çekti ama farklı bir yöne gidiyordu. Yine de Hemşinlilerin gerçekte kim olduklarıyla ilgili düşüncelerini, herkesin kökenini farklı inkâr ve kabul dereceleriyle bildiğini ve korkmadığını kayda geçecek şekilde söylemek istedi. "Problemleri varsa bana gelsinler; biz de Ermeni'yiz" dedi reddeden hayalî kişilere ve muhtemelen ismini vermediği gerçek olanlarına hitaben.

* * *

İhsan, o gece Hopa'daki evde "Evet" diye onayladı. "Ardala'ya gitme." Ayrıca Ançyoğ köyünü ziyaret etme planımla ilgili kaygısını da dile getiriyordu.

Birkaç saat önce Pançuni restoranının önünde, beyaz beyzbol şapkalı bir adam inmiş ve omzuyla bir adamı ittikten sonra eğik başıyla hızla yürüyerek yanıma gelmişti. Adamın sosyal ağdan bağlantı kurduğum kişilerden Ardeletsi Cesur olduğu ortaya çıktı. Ağır toplar ateşleyen bir Türk askeri olarak üniformayla çekilmiş profil fotoğraflarına rağmen akıcı Hemşincesiyle bana ilk başta, Türk hükümetiyle ilgili düşüncelerini birçok Ermeni'ninkine çok benzeyen sözcükler ve ruh haliyle aktaran biri olarak görünmüştü. Bağlantılı olduğum birkaç kadın Ermeni arkadaşım, onun sosyal ağlardan Türkçe sandıkları veya anlaşılmaz bir lehçe olduğunu düşündükleri Hemşince mesajlarla birlikte arkadaşlık isteği atması üzerine korkmuşlardı. "Cesur kim?" diye sormuşlardı bana. Türk bir askerin onlarla flört etmeye çalıştıklarını düşünerek kaygıya kapılmışlardı. Cesur Hopa sokaklarında yüzünü saklayarak dolaşıyordu çünkü birini dövdüğü için polis peşindeydi. Yine de o hafta sonu ailesiyle kısa bir yaz tatili için yaylaya çıkıyordu ve benim de ona katılmamdan memnun olacaktı.

"Polisler onu arıyor ve binde bir de olsa onu yakalama ihtimalleri var" dedi bana İhsan davetini geri çevirmemi tavsiye ederek. "İşlerin kötü gitmesi düşük ihtimal ama giderse senin için iyi olmaz ve onu enselerlerse onun için de iyi olmaz."

Fakat Cesur tutumları ve söylemleriyle, Hemşinlilerin Türk faşizminin yuvası olan Ardala hakkında söyledikleriyle çelişiyor gibiydi. Ardala'yı en sert eleştirenler bile (Hopalı Hemşinlilerin ağırlıkla solcu köyleriyle çevrelenmiş, Türk milliyetçiliğinin baskın olduğu bir adaydı burası) lehçeyi en iyi konuşanların onlar olduklarını kabul ediyorlardı. Kaçırılamayacak kadar iyi bir teklifti bu ama İhsan hâlâ beni caydırmaya çalışıyordu. "Gerçekten istiyorsan yaylaya gidebilirsin" dedi İhsan gecenin son sigarasını söndürmeden önce. "Ama Ardala'ya gitme."

* * *

Yılda üç çay hasadı oluyordu. Bir taksi beni yaklaşık üç yüz hanesiyle Doğu Hemşin'in en kalabalık köylerinden Xigoba'daki bir vadiye getirmişti. Hamza iki genç oğluyla beni oradan almaya gelmişti. Hemşince anadilleriydi ve çocuklar bugün Hemşinliler arasında nadir görülen bir özellikle dili yetkin yetişkinler kadar akıcı konuşuyorlardı. Yolda giderken tıpkı İhsan'ın haftalar önce yaptığı gibi bana Hemşince etraftaki bitkileri ve hayvanları tasvir ediyorlardı. Bir yandan da taraçalı çay tarlalarının kenarından dağın zirvesine giden dik yolu çıkıyorduk. Tarlalar, yaprakların aşağıya, çuvallara doldurulmak ve fabrikalara nakledilmek için yollandığı bir makara sistemiyle çay alımlarına (çay depolarına) bağlıydılar. Bal damlayan bir kovanın yanından geçtik. "Yabanarıları yapmış, sadece ayılar yiyebiliyor" dedi Hamza.

Evi dağın en tepesindeydi. Yeşilliklerle kaplı dağların nefes kesici manzarasına sahip bir konumdaydı. Büyük ve muhtemelen birçok öyküye konu olmuş Muslioğli aşiretindendi. 18. yüzyılın başlarında derebeylerin baskısından kaçıp "Sera Dere'nin sık ormanlıklı vadisinde" Mala isimli gizli bir köy kurmuş Ermeni Husep'in soyundan gelmeleri muhtemeldi.[3] Hemşinliler ve dilleri hakkında bilgili bir adam olan Hamza bu hikâyeyi bilmiyordu. İki yüz yıllık evinin çatı kirişine kazılmış Davut Yıldızı onun daha çok ilgisini çekiyordu: Yahudilerin olduğunu tahmin ediyordu ama ona Kırım'daki Ermeni mezar taşlarında benzer yıldızlar gördüğümü söyledim. İki yüzyılı aşkın bir zaman önce başka bir yapıdan alınarak yerleştirilmiş olabileceğini tahmin etmek dışında nereden geldiğini bilmek imkânsızdı.

Ta zirveye kadar çıkan çok uzun bir merdivenden köyün aşağı kısmına indim. Yaşlı bir adam üzerine sevgiyle titrediği eşiyle birlikte beni avlusunda çaya davet etti. Kadın bana on dakika içinde üç kez evli misin diye sorunca adam üzüntü içinde eşinin, bunaklığının daha ileri aşamasına girdiğini söyledi. Adam Müslüman dünyasındaki karmaşadan ve birbirlerini kesmelerinden yakınıyordu acıyla. IŞİD'ten duyduğu dehşetle yasak veya uygunsuz şeyler için söylenen Arapça sözcüğü kullanarak "Haram" diyordu. "Haram bu."

Onun, Xigoba'da herkesin bana hakkında bir şeyler söylediği ve hemen akabinde ziyaret ettiğim Rıza Hacı olduğunu sanmıştım. Bu karakterden bahsedenlerin içinde, baba ve oğulların çay ve sohbet için beni davet ettiği, kendilerini "Biz de Ermeni'yiz" diye tanıtan ve bir masanın etrafında toplanmış bir aile de vardı. En azından başka yerlerden gelen Ermeniler söz konusu olduğunda bu selam, bu kökeni kabul eden Hemşinliler arasında standart bir söze dönüşmüştü. Aynı zamanda misafirlerine, dost canlısı topraklarda ol-

3 Husep'in öyküsü için bkz. Hovann H. Simonian, "Hemshin from Islamicization to the end of the nineteenth century," eser: *The Hemshin: History, society and identity in the Highlands of Northeast Turkey,* Londra ve New York, 2007, s. 59-60. Öncelikle sözlü tanıklıklara dayanan öykü, Simonian'ın da analizinde belirttiği gibi tutarsızlıklar barındırır.

masa bile dost canlısı bir evde olduklarının sinyalini veriyordu. Baştan bunu söylemeyenler ya daha sonra da bunu söylemiyorlar ya da inkâr ediyorlardı.

Rıza Hacı'nın ailesi büyük büyük torunlarından birinin evlilik hazırlıklarıyla meşguldü ama sohbet etmek için beni hemen içeri buyur ettiler. 102 yaşındaydı ve bir deri bir kemikti. İşitmesi biraz zayıflamıştı ama hâlâ keskin bir zihni ve görme duyusu vardı. Daha çayımı bitiremeden torunun eşini biraz daha çay koyması için çağırıyordu. Tüm dünürleri, çocukları ve büyük büyük torunları mükemmel bir Hemşince konuşuyorlardı ve yaşlı adam sorularımın hepsini anlıyor ama Türkçe yanıt veriyordu. 1917'de Erzurum'da, zalimlikle suçladığı Ruslara ve Ermenilere karşı Osmanlı Ordusu için savaşmıştı. Bir kaynı dinlenmesine izin vermemi istedi ve beni sundurmada kendilerine katılmam için davet etti. Başka bir akrabasının karısı, badem şekilli gözleri olan esmer bir kadın babasının ölmeden kısa bir süre önce ona ve erkek kardeşine Ermeni olduklarını söylediğini anlattı. Anneleri genç yaşta ölmüştü. "Hemşinliler Ermeni kökenli" dedim ona. Fakat o Hemşinli değildi. Artvin'e bağlı bir köy olan memleketleri Serinsu'da on hane vardı ve şimdi hepsinin Ermeni olduğundan şüpheleniyordu ama önce kendi kimliğini doğrulamak istiyordu. "Nasıl öğrenebilirim?" Ona DNA testi yaptırabileceğini söyledim ve yanımda kiti olduğu için hemen orada yapmayı teklif ettim. Kabul edince Rıza Hacı'nın akrabalarından biri yakalayamadığım bir şeyler fısıldadı kulağına ve otuz beş yaşındaki kadın kaygılı bir şekilde bana baktı: "Yapmaya gerek yok" dedi.

Hopa'ya doğru inmeye başlarken balkonda kıyafet asan genç bir kıza selam verdim. Birbirini andıran üç genç yüz ve kocaman açılmış gözler ayrı ayrı pencerelerden beliriverdi. Üçü de parlak renkli eşarplar takmışlardı: "*Usdi mer lezun xabrigus?*" diye sordu içlerinden biri, arkaik lehçesiyle sorusunun kulağıma ne kadar zengin katmanlar halinde geldiğinden habersiz. Benden, yani tuhaf aksanlı adamdan öğrenmek istediği şey şuydu: "Dilimizi nereden biliyorsun?" Klasik bir Ermenice edat kullanmıştı. Xigoba'dan ayrılır ayrılmaz, köyün sınırını çizen keskin kemerli bir taş köprüden geçtikten sonra Hemşinlilerin kadim Ermenicesinde bazı bağırışlar duydum. Muhtemelen bir tarladan uzakta bulunan diğerine seslenen çay toplayıcılarıydı. Sesleri dağlardan berrak bir şekilde buraya geliyordu.

Eşitsiz ortamlar ve eşitsiz fırsatlar içine doğmuş muhataplar için diyalog ek gayretler gerektiriyordu. Birbiriyle bir dağın farklı düzeylerinden konuşan adamlar gibi, dik taraçalı tarlalardan birbirlerine seslenen hasatçılar gibi farklı düzlemlerden sohbet ediyorduk. Ermeniler Hemşinlilerle dilsel bir seviyede ilişkileniyordu ama referans noktalarımız farklıydı. Rıza Hacı'nın evinde tanıştığım on iki yaşındaki Birol, onda tıpkı diasporalılarda olduğu gibi kayıp bir vatanın, yani Ararat Dağı'nın hatıraları ve Ermeni alfabesiyle hiç ilişkisi

olmayan koca bir çağrışım kümesini uyandıran bir dili mükemmel konuşuyordu. Akıcı Hemşincesine hayranlık duymamdan mutluydu ama muhtemelen kendi halkının tarihini ve din değiştirme tarihlerini bilmeyen onun yaşındaki birine, yüzyıllar süren Müslümanlaştırmanın içinde doğan bir çocuğun hâlâ Batı Ermenicenin bir lehçesini, her yerde tehlike altında olan bir dili konuştuğunu duymanın dokunaklılığını anlatmak zor olurdu.

Birkaç gün önce Hopa parkında kahvehanede Hamza'yla ettiğimiz sohbetten köydeki çay hasadı hakkında bir şeyler öğrenmiştim. Kendisini Laz olarak tanıtan bir yabancı, bana telaşlı ve sert bir ses tonuyla Hemşinlilerin Ermeni olmadıklarını söylemek için başka arkadaşlarla oturduğum masaya yanaştı. Ayrıca "Müslüman olabileceğimi" ekleyerek bana bir kurtuluş yolu da sundu.

Benim için zevk olacağını söyleyerek yanıt verdim. O Hıristiyan olursa ben de Müslüman olurdum. Onun dışında masamızdaki herkesten kahkahalar koptu. "Ben kâfir olmak istemiyorum" diye cevap verdi. "Allah Hıristiyanların cehennemde yanacağını söylemiş" diye ekledi. Kızgın gözbebekleri sağa sola kayıyordu ama yakıcı sözlerini boşaltırken benimkilerden kaçıyordu.

Çok dikkat çekici bir olaydı ve sadece inandığı lanetlenmenin basitliğinden kaynaklanmıyordu bu. Muhtemel ömrünün ilk yarısını geçmiş birinin geriye çekilen saç çizgilerine sahip, temiz tıraşlı bir adam olarak, kendisiyle ilgili hatırlanmaya değer her şeyi ıskalamıştı. Buna düz, hatırlanması zor siyah pantolonu ve krem renkli gömleği de dahildi. Yavan görünümü onu herhangi bir yerde herhangi birine dönüştürebilirdi. Gözlerimizin bir kalabalıkta veya metroda doğal bir şekilde atlayacağı nitelikleri taşıyordu. Yine de Hopa'daki terzi dükkânında sakalıyla ve savaş botlarıyla gezinen cihat heveslisinin eskatolojisini paylaşıyordu. Kurtarma misyonundan vazgeçip hepimizi kırıp geçiren bir finalle "Doğrudan cehenneme gideceksin" diye bitirmişti konuşmasını.

Hamza kuzeni Dursun ve eşiyle bana yakın bir masada oturuyordu ve beni çay hasadına, yani Hemşince *çaykağ*'a götürmeyi kabul etmişti. Fakat sohbet, Dursun'un eşinin Yerevan'a ne sıklıkta gittiğimi merak etmesiyle kısa sürede doğuya doğru kaydı. Hamza oraya gitmezdi. "Burada hiç Ermenistan yok" dedi elini kalbine koyarak. "Burada hiç Yerevan yok." Muhtelemen çoğu insan bunu kayıtsızlığa işaret eden bir metafor olarak yorumlardı. Ancak yorumu daha iddialıydı: Kelimenin tam manasıyla Ermenistan'ı sevmediğini söylüyordu. Hemşince "kalbimde", yani "*Im sirdin meçı ga*" "sevmek" demekti.

"Acı üstüne acı çekerek, gözyaşı üstüne gözyaşları dökerek Müslüman olmuş büyüklerimiz, neden şimdi Ermeni olsunlar?" diyerek bana yıllar önce söylediklerini tekrar etti. "Ermenistan'da, Ermenilerin açlıktan öldüğü yerde ne yapacağım, ne yapacağız orada? Ermeni'yim, bununla hiçbir sorunum

yok" diye ekledi. "Ermeni oldukları için Ermenileri kırdılar, bu yüzden neden Ermeni olduğumuzu söyleyelim [...] evet, Ermeni'yiz ama neden söyleyelim bunu?"

Tuhaf bir şekilde milliyetçilik öncesi aşamaya çekilmiş veya ülke yahut ulus-devletten kopmuş bir Ermeni kimliği kavramını dile getiriyordu. Kaç Hemşinlinin onunla aynı görüşte olduğunu bilmek mümkün değildi ama yaklaşımı belki de, Ermeni kökenlerini kabul eden, hatta bunu benimseyen ama Ermeni milliyetçiliğiyle ilişki kuramayanların muğlaklığını da açıklıyordu.

Daha sonra Hamza bana, Hopa'daki ticari bir galerinin altındaki Marksist partisinin ofislerinde bulunan çok eski bir Kuran'ı gösterdi. Devrimci şehitlerin, Marx'ın ve Che Guevara'nın fotoğrafları vardı. Kuran'ın kapağının yırtık kıvrımlarında, Ermenice yazılmış ve muhtemelen 19. yüzyılın sonlarından kalma gazete yazılarından kalma sararmış sayfalar vardı. Hamza makalelerde ne yazdığını merak ediyordu. Fakat harfler okunamayacak kadar silinmiş ve küçüktü. Dursun'un yanı sıra Hemşinli arkadaşlarından biri de oradaydı. Arkadaşları, Ermenilerin "milliyetçi" olduklarını kastederek aşırı "Ermenici" olduklarını söylüyordu. Bunun için Ermenice milliyet sözcüğüyle ("*Hay*") Türkçe meslek veya yönelim anlamı katan "*cı*" ekini birleştirerek "*Haycı*" ifadesini kullanmıştı. Dursun gazete kupürlerinin değerine şüpheyle bakıyordu. Ciltçinin büyük ihtimalle Ermeni olduğunu ve kâğıtları sadece kapağı onarırken tampon olarak kullandığını düşünüyordu.

Hamza beni çay hasadını ziyaret etmek için Xigoba'nın vadisinden almaya geldiğinde, orada "aynı bizim gibi Ermeni" olarak toplanmış yaşlı kadınlarla tanıştırdı beni. Kadınlar kıkırdayıp başlarını sallayarak ve fısıldayarak onayladılar.

Haftalar sonra Xigoba'ya geri döndüm. Hopa'dan temelli ayrılmadan önce geçirdiğim son gecemdi. Yirmi yıl önce on yedi yaşındayken, çok nadir bir olay sonucunda, içinde yolculuk yaptığı kamyonun yaylada ters dönmesiyle felç kalmış avukat Ummi'nin yerinde toplantı vardı. Kendi kendime kızarak, güzel bir kadının tekerlekli sandalyeye mahkûm edilmesine, eşit derecede şefkate layık diğer talihsizliklerden daha fazla üzülmenin ne kadar adaletsiz olduğunu düşündüm ancak aklın bildiğini içgüdüler bilemiyordu. Ardından Ummi'nin yeğenleri arkadaşlarıyla birlikte geldiler. Gürültülü bir şekilde Hemşince konuşuyor ve bize şarkılar söylüyorlardı. İsimlerinin Ermenice alfabeyle yazılma biçimlerine hayranlıkla bakıyorlardı.

* * *

Hemşin köylerinde çıktığımız tur, o sabah bulutlar içinde mücadele eden güneşin gri ışıklarıyla dolmuş Garci'de devam etti. Dağın her tarafına yayılmış köyde katettiğimiz ilk kilometreler, buranın Köroğulların alanı olduğunu

göstermişti. İsimleri çoğunlukla yolun sol tarafında bulunan küçük mezarlıklarda kümelenmiş İslâmi mezar taşlarına kazılmıştı. Genelde ağaçlıkların içine saklanmış evlerin karşısındaydılar. Taşlar muhtemelen aşiret içinde yapılan evliliklerin yüksek oranda olduğunun da kanıtıydı. Nitekim birçok Hemşinli Hopa bölgesinde en çok aşiret içi evliliğin burada yapıldığını tahmin ediyordu.

Tahta kovanların dışında uçuşan arı bulutunu geçip taraçalı çay tarlasına adım atarken, Haşmet "Burası bizim dağımız" dedi. Yarım düzine kadın, ellerinde makaslarıyla büyük çuvalları dolduran yaprakların biriktiği ikinci hasadı yapıyorlardı. "Yukarılarda Köroğlu olmayan sadece üç hane var." Aşağı taraflarda tanıştığım birçok aşiret üyesi gibi esmer bir adamdı. Ancak köyün yukarılarında ve zirveye çıkan dolambaçlı yolun iki tarafında daha sarışın, mavi gözlü ve beyaz tenli insanlar yaygınlaşıyor gibiydi.

Haşmet'in akrabalarından biri siyah yaprakları budarken bana hasat için kullandıkları pelikan benzeri makasların çay tutkunları tarafından uygun görüldüğünü çünkü en tercih edilen çayların Seylan, Hindistan ve Çin'de elle koparıldığını anlattı. Gelgelelim bu son derece alakasızdı. "Bizi öldüren Çernobil" dedi ve kırpmaya devam ederken gözleri yaşardı. Bir yıl önce yirmi yaşındaki kızı Aylin'i kanserden kaybetmişti. "Rüzgârlar zehri deniz üzerinden getiriyor ve yapraklara ve ağaçlara siniyor." 1986'da dönemin Sovyet Ukraynası'nda yaşanan nükleer felaketten ve reaktörün bulunduğu hayalet kent Pripyat'tan konuştuk. Ardından aile hikâyemi sordu. Hemşinlilerin "Ermeni olduklarını" biliyordu ama yüzyıllar önce din değiştirmişlerdi. Ne zaman ve niçin değiştirdiklerini merak ediyordu çünkü okulda bunu öğretmemişlerdi ve muhtemelen unutulacak kadar uzun bir süre önce olmuştu. Sonra çocukken işittiği veya *momi*'sinden, yani ninesinden öğrendiği eski Hemşin isimlerini hatırlamaya çalıştı. Yine de onunla tarlanın üst kısımlarında konuştuğumuz her sözcük ve bu dünyayla ilgili her anı onu Aylin'e ve Karadeniz'in karşı kıyılarındaki iç kesimlerden yayılan radyasyona geri getiriyordu.

Şayet anlamada yaşanan ufak tefek güçlükler güvenilir bir ölçütse, Garci'de konuşulan Hemşince, Hopa bölgesinin başka yerleriyle kıyaslandığında klasik veya Batı Ermenicenin standartıyla en alakasız olandı. Kız kardeşlerine ve diğer yerlilere kıyasla Türkçeden daha çok kelime ödünç alan Haşmet, yerel ağzın özgün yanları olduğunu doğruluyordu. Sadece ufak tefek sözcükler veya önemi düşük değişikliklerdi bunlar ama konuşanları kendi köylerinde yaklaşık üç yüz hane olduğundan onu bir aşiret dilinden (bir aile veya aşiretin kendine özgü konuşma dili) fazlasına dönüştürmeye yetiyordu ama lehçe de denilemezdi. Ancak genişleyen bir aşiretin kendi dilini geliştirme olasılığı üzerine düşünmek ilginçti çünkü nihai teorik sonucu, bir ailenin etnik bir grup veya altgrup içinde bir altkümeye dönüşüp bir lehçenin lehçesini konuşur hale gelmesiydi.

Köroğluların dağı dost canlısı topraklardı. Kadınların hepsi ziyarete gelmiş yabancıyı selamlayarak ve gülümseyerek karşılıyorlardı. Genç bir kadın musallada yani dağdaki küçük dua alanında namaz kılmış, tepenin doruğuna yakın çay hasadına dönüyordu. "Annemle konuş" dedi. Genç kadının Hemşincesi biraz kırıktı. Ardından yolun sonundan, yokuşun başlayıp görüş alanının dışına doğru çıktığı yerden, daha yaşlıca bir kadın belirdi. Mavi bir gömlek giymiş ve ona uygun mavi bir başörtüsü takmıştı, anlamlı bir rüyadan uyanmış birinin dinlenmiş ifadesiyle geliyordu. Ardından rüzgârların ve diğer faktörlerin nazik bir biçim verip yüzeyini pürüzsüzleştirdiği büyük bir kayanın üstüne oturdu ve deniz mavisi gözleriyle sessizce bana bakıp konuşmamı bekledi. Kendimi tanıtır tanıtmaz yüzünde kısa bir gülümseme hasıl oldu. Arkasında uzanan dikenli teller uygarlığın saldırdığı tek yerdi. Zarafeti ve kıyafetleri, aydınlık yüzüne sardığı mavi başörtüsü tuhaf bir déjà vu hissi vermişti. Sadece dağların sessizliğini kendilerine saklayan sözcüklerle eski dilde yapılan diyalogdan kaynaklı değildi bu, aşinalık da resimleri andırıyordu. Kompozisyonu ve renkleriyle, özellikle mavi gömleği ve şalıyla Rönesans döneminin Meryem resimlerine ait unsurlar taşıyordu.

"Arada gelip 'Hemşinliler Ermeni' diye fısıldayan insanlar oluyor ve ben de onlara 'Evet, öyleyiz ve bundan mutluyum, bakın ne kadar uygar bir millet ve yaşamalarına izin verilseydi bu ülkenin nasıl bir yer olabileceğini düşünün' diye yanıt veriyorum. Sonra onlara Ermenilerin de insan olduğunu düşünmüyor musunuz diye soruyorum" dedi. "Neysek o olarak doğuyoruz." Tüm dağ aşirete aitti, bu da onlara sayısal gücün getirdiği bir güven veriyordu. İstila edilmiş ülkelerinin büyük kısmında, soykırımdan kısa süre önce kendilerine Osmanlı İmparatorluğu'nda taşıdıkları sıfatla "sadık millet" gibi belirsiz bir nişan verilen yerlerde, Ermenilerin çoğu zaman acı bir şekilde yoksun olduğu bir şeydi bu. Sadık olmalarının sebebi ortadaydı: Sıkıntı çıkaracak davranışlar hayatı zorlaştırırdı ama korku da şiddeti besleyen güçlü bir teşvikti.

Genişleyen doruğun hemen altındaki yolun en yüksek kısmında, kırklarına gelmiş bir adam eski evini boyuyordu: Evin iki yüz yaşında olduğunu tahmin ediyordu. *Momi*'si içerideydi, uzun eteğinin etrafında büyük büyük torunu olan ufak bir çocuk yalpalıyordu. Yaşlı kadın onun diliyle verdiğim selama temkinli, Ermeni olduğumu anlamadan önce gördüğüm bir gülümsemeyle karşılık verdi. "Bizlerden biri" gibi görünen ve dillerini konuşan birinin başka bir şey olma ihtimali yoktu. Bu adam Ermenilerin kendilerine "*Hay*" dediklerini biliyordu ve hep bildiğini söyledi. Küçük bir dil meselesi değildi bu: Hemşinlilerin öyle eksiksiz bir şekilde din değiştirdiği düşünülüyordu ki Ermeni halkı için kullanılan sözcüğü bırakmışlar ve yerine Türkçe "Ermeni" kelimesini kullanır olmuşlardı. Ancak rastgele Hemşince ve Türkçe arasında gidip gelirken Ermeni kökenli olduğuna karşı çıkıyordu. Artık Müs-

lüman olmalarının ve kendilerini Türk olarak saymalarının adil olduğunu ama kökenlerinin tartışmasız bir biçimde Ermeni olduğunu söyledim. Türk yazınında aksini söyleyen kanıtların hepsi uydurma ve sahte bilimin zırvalarıydı. "Neyin doğru, neyin yanlış olduğunu bilmiyorum" dedi adam Türkçe. Gözleri ve sesi düşmanlaşmıştı "Ama biz Türk değiliz: Evet, Türk vatandaşıyız ama Hemşinliyiz." Ve Müslüman olmadığını da ekledi. "Ben sosyalistim."

Daha ileride yol, üzerinde bir evin olduğu bir platoya çıkıyordu. Evin önünde başörtülü bir grup kadın ile başları açık kızlar çay içiyorlardı. Oturuş düzenleri at nalı biçimindeydi. Arkalarında platonun kenarı keskin bir şekilde ormanlık bir uçuruma iniyordu. Sesli harflerin düştüğü karmaşık bir Hemşinceyle hızlı konuşan kalın gözlüklü bir kadının, buyurucu bir sesi vardı. Diğer kadınların gürültülü kahkahalarla katıldığı ve çoğunlukla anlamadığım espriler yapıyordu. Ancak doğal bir komedyendi ve söylediği şeylerin hepsini anlamada zorluk yaşasam da gülmemize yol açan imaları yakalıyordum. Gözlüklü kadın daha önce hiç Ermeni'yle tanışmamıştı. Ermenilerin ve Hemşinlilerin birbirlerini anlayıp anlamadıklarını merak ediyordu; duymuştu ama tarihleri hakkında hiçbir şey bilmiyordu ve benden anlatmamı istedi. Komik bir tonla "Hiç bilmeyiz" dedi. "Burada sadece TRT1 çekiyor ve bize bunu asla anlatmazlar" dedi Türkiye'nin devlet kanalına gönderme yaparak ve kadınları kahkahadan kırıp geçirerek. Ardından güzelliğinin doruğunda genç bir kız evden dışarı çıktı. Beyazlar içindeydi ve başörtüsünü gevşek bağlamıştı. Geçmişte ve belki bugün de kur yapmaya açık olduğunu gösteren sembollerdi bunlar. Sadece yuvarlak kara gözlerini ve güzel gülümseyişini gördüm. Gözlüklü kadın onu ismiyle tanıttı ve ardından kız evin arka tarafındaki kozasına uçarak geri döndü. Hemşince birkaç şey söyledi ama görüntüsü dikkatimi dağıtmıştı. Ona kıymetli bir sır, bir anlığına bakılacak ama fotoğrafla bile olsa alıkonamayacak bir şeymiş gibi davranıyorlardı çünkü fotoğrafını çekmeme izin vermediler. Ayrılmak üzere ayağa kalktığımda parmaklıklı pencerenin arkasında bir perde çekildi. Beyazlı kız bir saniyeliğine kısa açıklıktan belirdi ve güle güle diye el salladıktan sonra kayboluverdi. Kadınların evinden birkaç metre sonra yavaşça inişe geçen yolun sonundaki Zendit'e doğru yürümeye devam ettim.

Zendit'te gördüğüm ilk ve son haneler kendilerini açıkça Ermeni olarak tanımlıyordu ve beni aynı ulustan biri olarak karşıladılar. Dahası yaltaklanmamalarından bunun basit bir jest olmadığı görülebiliyordu. Koşullu cümlelerle konuşmuyorlar, bizi ayrı ayrı yönlere iten tarihî tesadüflerden hiç bahsetmiyorlardı. Sohbetleri iş, aile ve düşen, gelir giderlerini güçbela dengelemelerini sağlayan çay fiyatları ve ekonominin ne kadar kötü olduğuyla alakalıydı. Fakat bir evde kendilerini yine "*Hay*" olarak tanımlayınca merakım tavan yaptı ve kelimeyi ne zaman öğrendiklerini bilmek istedim. "Hep bili-

yorduk" dedi altmışlarında bir adam. Bu tuhaftı ve mevcut kayıtlarla çelişkili görünüyordu. Kayıtlara göre sözcük kendi aralarında kullanımdan tamamen kalkmıştı. Fakat biraz bastırınca adam, Sovyetler Birliği'nin çöküşünden ve sınırların açılmasından sonra, ticaret için Hopa'ya gelen Ermenilerin artan trafiğiyle yeni yeni kullanmaya başladıklarını söyledi. Bu da daha yakın tanıdıklarımın ısrarla söylediklerileyle ve Hemşin'le ilgili yazında bilinenlerle uyumluydu. Adam ve eşi toplandı ve beni tepenin üstüne, *kağnivere*, yani "yukarı köye" yakın bir yerde bıraktılar. Evi baş döndürücü diklikte bir tepenin üstünde olan oğullarını ziyarete gidiyorlardı. Çiftin motoru biraz vızıldayan kamyonetleri bu dik yokuşu keçiler gibi inanılmaz bir kolaylıkla çıkarken batıya, Dzağrina'ya gittiğim yolda yolculuğu biraz kaygıyla izliyordum.

Zendit'te geçtiğim son evin önünde bir ailenin üç kuşağı, tepenin doruğunda ve yarım kalmış inşaatlarla dolu bir mahallede evlerine geri dönüyorlardı. Bir yandan da güneş geçip giden bulutların arasından hafifçe parlıyordu. Evin reisi elinde bir değnekle önden yürüyordu. Gözleri siyah beresinin siperliği altında gizlenmişti. Onu eşi, kızları ve torunları takip ediyordu. Çocuklardan birinin üzerinde Messi'nin Barselona forması vardı. Çocuğa Arjantin'de, yani idölünün doğduğu ülkede büyüdüğümü söyledim. Fakat annesi gülümsedi ve bana anlayamayacak kadar küçük olduğunu söyledi. Diğer Hemşinlilerin beni nasıl karşıladıklarını bilmek istiyorlardı ve nasıl onların diliyle konuştuğumu merak ediyorlardı. *"Hay"* olduğumu söylediğimde boş ifadelerle karşılaştığımdan "Ermeni" demeyi denedim ve genç kadınlardan biri "Biz de öyleyiz" diyerek omuz silkti. Neredeyse kayıtsız, doğal bir tonla, hiç yaygara koparmadan ve kimseye yaltaklanma niyeti olmadan söylemişti. Çehresinde özel anlamda dikkat çekici bir yan yoktu ama zengin bir bakışı ve insanı yakalayan gücüyle daha zengin bir tutumu vardı. Gözlerinde, bazı Hemşinlilerin zorla Müslüman yapıldıklarını söylerken gördüğüm sessiz başkaldırının kıvılcımı vardı. Bunun kanıtladığı şey yine tepenin doruğunda bulunan bir köyde, Hopa'dan veya görece büyük diğer şehirlerden uzak bir yerde Ermeni kimliklerini kabul etmekten artık korkmayan Hemşinlilerin olduğuydu.

* * *

Giden bulutların günün son saatinde açığa serdiği kızıl bir gökyüzünde batıyordu güneş. Zendit'in karşı tepesinde bulunan Dzağrina'nın evleri ve camii sınırsız ağaç bolluğu ve Pontus florasına ait evrenin içinde gür ormanlıklar içinden yükseliyordu. İlk hecesi Ermenice *dzağig*, yani "çiçek" sözcüğünün köküyle aynı olduğundan köyün ismi de çiçekler içindeki topografyasını çağrıştırıyordu.

Garci'den yola çıkıp dağın tepesinden karşıya geçtikten sonra vardığım Dzağrina'da Türkçeyle bozulmuş kırık dökük bir Hemşince konuşan on iki

yaşında bir oğlan, diğer köylerde de anlattıkları şahane bir şelaleye beni götürmek için rehberim olmak istedi. Onu düş kırıklığına uğratarak beni camiye götürmesini ve insanlarla tanıştırmasını istedim. Yolda birkaç yaşlı kadınla karşılaştık. En arkadaş canlıları bir ineği otlağa çıkarırken, diğerleri Türkçe birkaç şey mırıldandıktan sonra hemen evlerine çekildiler. Biri kaybolmamı söyledi. Camiye vardığımda yaşlı bir kadın abdest alınan çeşmenin kenarında çocuklarla oynuyordu. Beni görünce yüzünü siyah şalla kapatıp konuşmayı reddetti.

Bana rehberlik eden çocuk beni esmer tenli, yüzü kırışıklarla dolu ufak bir adamla tanıştırdı. Siyah çerçeveli bir gözlük takıyordu ve saçından daha ağır yaşlanan uyumlu bıyıkları vardı. Adını ağzından zorla aldım, konuşmaktan çekiniyordu. Ardından yaklaşınca Karadeniz dağları için biraz alışılmadık bir görüntüyle, yakından bakınca galabeyaya benzeyen uzun beyaz cüppe giymiş bir adam uzun adımlarla bana yürüdü. Ters bir şekilde "Selamın aleyküm" dedi. Kaşlarının altında hiç kırpmadığı yeşil gözlerini bana dikmişti. Beyaz hacı takkesi yanmış yüzünün kızıllığıyla tezat oluşturduğundan acaba Mekke'de hacdan yeni mi döndü diye merak ettim. Hacı bu sefer sesini yükselterek Müslüman selamını tekrar edince sessizce durdum. Bunun bir numara olduğunu düşündüm. Belki de hatalı bir şekilde vardığım anlayışa göre gayrimüslimlerin bu selamlamayı kullanmalarına izin olmadığını düşünüyordum. Bu yüzden "Merhaba" diye karşılık verdim. Duymazdan gelip öfkeyle kızararak "Selamın aleyküm!" diye tekrar etti.

Adam daha da kızgınlaşıyormuş gibi görünürken yaşlı adam ve bana eşlik eden oğlan sessizce bakıyorlardı. Ne kadar düşmanca görünmek istese de tehlike hissetmiyordum ve beyaz caminin dışında bir çember halinde ayakta dikilirken, toprağın ve etrafımızdaki vahşi bereketin ham kokusunu içimize çekerken, mutluluk manzarasına olabildiğince yakın olduğumuz için duruma sessizce hayret ediyordum. Belki de düşmanlık gerçek olabileceği halde, gardımı indirmeme yol açmıştı. Zendit ve Garci'den bakıldığında Dzağrina uzakta ama ufukta yükselen, sislerin içinde yarısı yitik bir hac istikameti gibi görülüyordu. Adeta resim gibi mükemmel bir beyaz caminin etrafına kurulmuştu. Sisin gümüş renkleri minareyi ortadan kesiyor, minarenin ucu bulutların üzerinde süzülüyormuş gibi görünüyordu.

Bu adamın bana dinimi sormaya eğilimli olduğunu tahmin ettiğimden göreneklere saygısızlık etmemenin en iyisi olacağını düşündüm. Fakat çocuk bana bakarak alçak sesle "Aleyküm selam" deyince sessiz tavsiyesine uyup sihirli sözcükleri tekrarladım ve adam elimi sıktı. Sesinin tonu değişmişti, kendisini tanıttı ve kim olduğumu sordu. Dzağrina'nın ne muhtarı ne de imamıydı. Yağmurun altında botanik bir kayıtsızlıkla yürümeye alışmış yerliler gibi umursamamayı öğrendiğim ayrı bir sağanağın ardından çimler ye-

şim taşları gibi parlıyordu. Hacı kıyafetli adam daha dost canlısı olmuştu ve küçük defterime ne yazdığımı görmek için, sayfalarını çevirmemi istiyordu. Beş yapraklı çiçek çizimini görünce beni durdurdu. "Bu masonik bir sembol mu?" diye sordu, gizli bir anlamı olup olmadığını bilmek isteyerek. "Hayır" dedim "*aakagin kuyrı*, güneşin kız kardeşi, Xigoba'da gördüğüm yabani bir çiçek" dedim Hemşince ve gözlerini bir an için defterden ayırıp hiçbir yorum yapmadan bana şaşkınlıkla baktı. "Sen mason musun?" diye sordu Türkçe. Hemşinceyi muhakkak anlamasına rağmen benimle konuşurken sadece bu dili kullanıyordu. "Hıristiyan bir Ermeni'yim" diye yanıt verdim çünkü doğrusu buydu. Her zaman en iyi yol doğruyu söylemekti ama bir sebebi de muhtemelen bunun ehvenişer olduğunu hissetmemdi. Yüzü geniş bir gülümsemeyle gevşedi. Neşeyle "Sizin halkınız bizim gibi" dedi. Artık defterimin sayfalarını hevesle çeviriyor, bana tuhaf alfabe veya dikkatini çeken çizimler hakkında sorular soruyor, üzerinde minarenin yükseldiği ufak bir şehir eskizine onaylarcasına işaret ediyordu. Fakat yanlış anlamıştım. Müslümanlar ve Hıristiyanların birbirlerine benzediğini kastetmişti, Hemşinlilerin ve Ermenilerin değil. Hiçbir düşmanlık taşımadan Ermeni olmadıklarını söyledi ve gözleri merakla defterimdeki Ermenice yazılar üzerinde gezinirken söylediklerimi duymazdan geldi; "Güzel bir alfabe" dedi. Elimi tekrar sıktı ve düşmanca bir telaşla karıştırdığım aynı uzun adımlarla yürüyüp gitmeden önce Allah'ın şefkatli gözleri altında güvenle seyahat etmemi diledi.

Sekiz-dokuz yaşlarındaki oğlanların saklambaç oynayıp fotoğraflarını çekerken çığlıklar attıkları (ikisi anladıklarını söylese de hiçbiri Hemşince konuşmuyordu), kenarlarına ağaçlar sıralanmış bir tarladan geçince yemyeşil bahçelerinin girişinde duran bir çifte rastladım. İki yanında bana gururla gösterdikleri kırmızı amberçiçekleri vardı ve yakında küçük bir arı kovanı bulunuyordu. Adam eski muhtardı. Başının tepesi tamamen kelleşmiş, şakaklarından beyaz saçlar çıkıyordu ve neredeyse uzun favorilerine gelecek kadar yanaklarına uzanan dürülü uzun bıyıkları vardı. Kemerli kaşlarının altında yeşil kedimsi gözleri, yüzü ve geniş alnı tanıdık gelmişti. Tuhaf benzerlik tarih kitapları ve portrelerinden geliyordu ve anlatsam, annesi Laz olan bu Hemşinli adam muhtemelen güleceği için bıyığı kesinlikle onunki gibi haşmetli olmamasına rağmen ona son Avusturya-Macaristan İmparatoru I. Franz Joseph'in havasına sahip olduğunu bahsetmekten kaçındım.

Eşi büyük bir kuzgunkılıcı gibi görünen kırmızılı çiçeklerle bezeli uyumlu başörtüsüyle o bölgenin geleneksel kıyafetleri içindeydi. Köşeli motifler, yüzüne kuşları andıran bir karakter katan kemerli burnunu daha da belirginleştiriyordu. Kendi kuşağından Hemşinliler arasında yaygın bir şekilde resmî Türkçe bir adı ve arkadaşları ve ailesinin seslenirken kullandığı Hemşince ve tamamen farklı bir adı vardı: Maşikar; onun da merakını uyandıran çok eski

bir isimdi. Annesine sık sık neden ona bu Hemşince ismi verdiğini sorarmış. Anlamını annesi de bilmiyormuş. Maşikar'ın iki küçük kız kardeşi kanserden ölmüşlerdi. "Çernobil yüzünden" dedi.

Haftanın başlarında şimdi İstanbul'da yaşayan ve Artvin ve Hopa bölgesinde Türkiye'nin geri kalanından dört kat daha yüksek olan kanser seviyeleriyle ilgili belgesel film çekme hazırlığında olan Hemşinli bir belgesel yönetmeniyle tanışmıştım. İsa veya yeniçeri yüzüne sahip Laz bir meslektaşıyla çalışıyordu. 1986'da Sovyet Ukraynası'nda yaşanan Çernobil felaketinden birkaç yıl sonra vakaların fırladığını söylüyorlardı ve ele aldıkları hipotezlerden biri buydu. Belgeselciler yerlilerin, radyasyonlu partiküllerin Ukrayna'dan gelip Karadeniz'i geçerek çay yapraklarına, bitkilere ve gıdalara sindiğini söyleyen iddialarının doğru olup olmadığını analiz ediyorlardı.

Ermenilerle ilgili her şey Türkiye'de ve aynı zamanda bazı Hemşinliler arasında hâlâ yanlış türden tutkular uyandırdığından, özellikle yabancıların (bu noktada Ermeni birinin) dikkat çektiği ormanlarda kurulmuş köylere tek başıma yürüyerek giderken dostu düşmandan ayırmak için her işareti ve ipucunu yorumlamaya çalışmak gibi bir eğilim geliştirmiştim. Potansiyel bir tehdit karşısında ilk doğal alarm, mideniz düğümleniyormuş gibi hissettiren içgüdüsel bir duyguydu. Genelde de yanıltmıyordu çünkü beyin büyük ihtimalle gözler ve diğer duyularla bakışlarda veya üstü kapalı beden dilindeki işaretleri ve ipuçlarını topluyor, zihnimizin de bunları işlemesi ve rasyonel, dile getirilmiş düşüncelere çevirmesi biraz zaman alıyordu. Yanlış okumalar da nadir değildi. Diyarbakır'da tavırları düşmanca görünen ama neticede gizli Ermeni çıkan poker oynayan adamlarda böyle olmuştu. Fakat deneyimler güvenmeyi öğrettiğinden genelde doğru çıkıyordu. Ayrıca köylerin, özellikle de Doğu Anadolu'dakilerin yabancılara gerçekten açık ve serbest topraklar olmadığını öğrenmeye başlamıştım. Girmenin önünde hiçbir yasal kısıtlama olmasa da görenekler muhtarın bilgilendirilmesini veya yerli birinin misafiri olmayı buyuruyordu.

Bu adamla karşılıklı söylediğimiz ilk nazik cümlelerden, Türkiye için vatansever duygular beslediği en baştan açıklık kazanmıştı ama Ermeni atalarıma rağmen gereğinden fazla misafirperverdi. Ona köylerinin tam karşısında bulunan Garci köyünde, Köroğlu kadınlarından birinin söylediği çok tuhaf Hemşin isimlerinden birkaçı hakkında ne düşündüğünü sordum. İçlerinde Ermenice ve Türkçenin tuhaf bir karışımıyla oluşmuş ve "Ermeni gülü" anlamına gelen "Armengül" de vardı. Yanıtı kibar ama hızlıydı: "İçimizde hiç Ermeni isimli yok." Bu genel olarak ayrımın neresinde durduğunu belli ediyordu. Ancak o karındaki çekilme hissinden eser yoktu. Güvenli topraklardaymış gibi hissediyordum. Sundurmadan parlak günbatımını, kısa süre içinde ilerleyen maviliklere karışan kızıl gökyüzünü seyrettikten sonra otur-

ma odasına geçtik. Evin içinde gözümün takıldığı ilk şey, okuma sandalyesinin hemen yanında, duvara göz hizasında asılmış küçük Türk bayrağıydı.

Kemal bana karanlık çöktükten sonra dağlarda yürümeye devam etmenin akıllıca olmadığını söyledi ve kalmamı teklif etti, misafir odası hazırdı. Bir tanıdıklık hissi yarattığından Hemşinceye hâkimiyetim konusunda hoş bir kayıtsızlık içindeydi. Fakat çok da ötesine geçmiyordu. Hemşincesi akıcıydı ama eşi onunla alay edip Laz bir anneyle büyüdüğü için kendisiyle evlendikten sonra öğrendiğini ve evlendiklerinde dili çok acınası bir şekilde konuştuğunu söyledi: "Elbette kabul etmiyor ama benimle öğrendi; annesi Laz'dı." Bu anekdot başka bir şeyi daha gösteriyordu. Hemşinliler çok nadiren gruplarının dışından kişilerle evlendiklerini söylüyorlardı ama altmış beş yaşındaki Kemal'in annebabası gibi daha yaşlı kuşaklar arasında bile birkaç karma evliliğe rastlamıştım.

Günün ağardığı vakitte sundurmada kahvaltı yaptık. Beni İzmir'de yaşayan çocuklarına tavsiye ettiler, fotoğrafları büyük oğullarının e-posta adresine yollamamı rica ettiler çünkü kendileri teknolojiden pek anlamıyorlardı. Ayrıca yıllar önce evlerinde kalmış Batılı bir araştırmacının ismini ve iletişim bilgilerini yazdılar: Mesajımda kendimi kısaca tanıttıktan sonra ona Kemal ve Maşikar'ın selamlarını ve onunla ilgili güzel hatıralarını aktardım. Massachusetts, Cambridge'te çalışan bu şahıs muhtemelen mesajımı yanlış yorumlayıp bu kitap projesiyle ilgili tavsiye istediğimi düşündüğünden beni arayışımda "reizm" [şeycilik] riskine karşı uyarıyor, akademik jargonla kendimi Müslümanlaşmış Ermeniler arasında görmek istediğim şeyleri görecek şekilde kandırabileceğimi söylüyordu. Teşekkür eden veya birkaç yıl önce kendilerini misafir eden kişileri hatırladığını veya umursadığını gösteren hiçbir ifade yoktu. Sözcüğü ödünç alarak, Atatürk'ün reizminin Türkiye'de kırılgan bir kimlik duygusuna yol açtığıyla ilgili kısa bir yorumla bu araştırmacıya tekrar teşekkür ettim.[4]

Çift bana sıcak bir şekilde sarıldı ve Dzağrina'nın üst kısmına doğru kıvrılan yoldaki hac yolculuğuma devam ederken beni uğurladılar. Tepenin doruğundaki camiden geçtikten kısa süre sonra yol Ardala'nın içine, yani Hemşincenin en saf haliyle konuşulduğu köye giriyordu.

* * *

Kısa boylu bir adam masanın arkasında oturuyor; yanında, kırmızımsı yüzündeki neşesi ve bakımlı ve yukarı doğru kıvrılmış bıyıklarıyla ona biraz alçakgönüllükle yardımcı olan uzun boylu adam, diğerinin yüzündeki ciddiyetten yoksundu . Suratsız ve hoşnutsuz olan diğerinin hâlâ tanıdık bir ha-

4 *Stanford Encyclopedia of Philosophy*'ye göre *reism* sadece şeylerin var olduğunu söyleyen öğretidir. İsmi Latince *res*'ten ("şey") türemiştir. Reizmin en gelişmiş versiyonu Polonyalı filozof ve Lvov-Varşova Okulu'nun önde gelen üyelerinden Tadeusz Kotarbiński'ye (1886-1981) atfedilir.

vası vardı. Kısa adamın konuşmasının temposu bile daha önce işittiğim ama tespit edemediğim notalara sahipti. Hopa civarındaki Hemşin köylerinin geleneksel kostümlerinin, bitkilerinin ve hayvanlarının fotoğrafını çekmek için izne ihtiyacım olduğunu söyleyince bana ilgiden tamamen yoksun bir bakış attı, biraz hoşnutsuz görünüyordu: "Bu fotoğrafları ne için istiyorsun?"

Ofis uzun tavanı hariç her şeyiyle Kafkaesk ayrıntılara göre inşa edilmişti ve içindekiler, mimarinin davranışlarımızı belirlediğini ileri sürmeyi doğrularcasına belli bir tarzla hareket ediyorlardı. Bir masa ve üç sandalye dışında hiçbir şey yoktu. Duvarlar çıplaktı. Tembel bürokratların tercih ettiği renk olan kahverengiye boyanmış duvarlarda belki Atatürk'ün portresi bile tuhaf bir şekilde eksikti ama yine alışılmadık bir biçimde dikkatimden kaçmış da olabilirdi. Yeşillikli iç avluya açılan penceresiyle her şey çok huzurluydu. Sabahın geç saatlerinde hâlâ birkaç serçe cıvıldıyordu ama dışarıdaki özgür yaratıklardan gelen sesler bile tedirgin edici atmosfere katkı yapıyordu.

Kadim lehçeleri, türküleri ve görenekleri beni Hemşinlilerin topraklarına çekmişti. Fakat kısa boylu adam (aslında gayet iyi anladığını belli eden bir ses tonuyla) neden Bueons Aires'te yetişmiş ve New York'ta yaşayan birinin Karadeniz'in uçlarında yer alan küçük köylerdeki yaşamla ilgilendiğini anlayamadığını söylüyordu. Ulaşmaya çalıştığı amaç o olsa da alaycılığını çok iyi saklayan soğuk bir tonla şaşırıyormuş gibi yaparak "Uzak memleketinde zamanını daha iyi harcayabileceğin şeyler yok mu?" dedi.

"Ben Ermeni'yim" dedim. Muhtemelen şüphelerinin doğrulandığını gördüğünden yüzü alaycı bir tatminle dolu bir gülümsemeyle aydınlandı. Batı Ermenicede de "Nasılsın?" demek için kullanılan formülün aynısıyla "*İnçbes es?*" diye sordu Hemşince, hâlâ gülümsüyordu.

Memurluk yapmasına ve muhtemelen diaspora Ermenilerini davetsiz, hoş karşılanmayan misyonerler gibi görenlerden olmasına rağmen bir Hemşinliyle karşı karşıya gelmekten keyif duyuyormuşum gibi yanıt verdim. Yine Hemşince bana "*Nisd!*" diye oturmamı emretti. Ardından benimle ne yapacağını çözmek için Hopa kaymakamlık makamından birilerine telefon açmaya başladı. Bana Çançağan köyünden olduğunu söyledi. Köyün adı da bana bir şeyler anımsatmıştı.

Yardımcısı bana kısık bir sesle başta anlayamadığım bir şey sordu. Tonu arkadaş canlısıydı ve önceki gün kibarlığa güvenmemem gerektiğini öğrenmeme rağmen tüm yapmacık maskelerin düşmüş olması rahatlatıcıydı. Laz'dı. Amiri telefon hatlarıyla meşgulken bana "soykırım"ın gerçekten olduğuna inanıp inanmadığımı sordu. Türkçe "soykırım" sözcüğünü bilmiyormuş gibi yaptım. Gelmeyen yanıtları bulma çabası içinde ahizeyi tutarken merakla gözlerini üzerine çeviren amirinin dikkatini çekmemeye çalışarak Rusça "*Genotsid*" diye fısıldadı. Zekâsına hakaret etmeden anlamıyormuş gibi yap-

maya artık devam edemezdim ve dürüst bir yanıt verdim: "Bu ülkede bir misafirim ve bir devlet binasında bu konudan bahsetmek beni rahatsız ediyor." Pekâlâ bir tuzak olabilirdi çünkü birkaç yanlış sözcük, yanlış insanları büyük sorunların içine sokabiliyordu. Dahası bir devlet binasındaydım ve Hrant Dink cinayetinden sonra 301. madde bu ihlali cezalandırmak için nadiren kullanılmış olsa bile soykırımdan bahsetmek Türkiye'de hâlâ kanunlarca cezalandırılan bir şeydi. Amiri telefonun ahizesine elini koydu ve yardımcısına kısa kesmesini söyledi. Kaymakamlık binasında tartışmak beni gerdiğinden büyük bir şaşkınlıkla bunu benim için yaptığını sezmiştim. Yardımcısı bronzlaşmış yüzünde ciddi şekilde belli olacak kadar kızardı ve elleriyle beni anladığını söyleyen bir hareket yaptı.

Bir anlık sessizlikten sonra Laz fısıldayarak şöyle dedi: "Biz Ermenileri çok seviyoruz." Sonra "Çok" diye tekrarladı. Ancak o zaman bunu hüzünlü gözlerle söylediğini fark ettim. Bastırmaya çalıştığı beklenmedik duygu selinin ezici etkisi altında âdemelması inip kalkarken utançla "Birçok Türk zorla Ermenileri katletti" dedi. "Eşimin dedesi Ermenileri katletmiş" diye devam etti pişman bir tonla. Durdu, nefes alışverişi biraz daha ağırlaştı. "Suç..." diye söze başladı fakat amiri telefonu kapattı ve konuşmaya başladı.

"Tarihe tek bir gözle bakıyorsunuz" dedi amir bana, gözlerime hiç bakmadan. Çoğul ikinci kişili yüklem Ermenileri kastediyordu. "*Momi*'m Ermeni askerlerin Rus birlikleriyle köylerine girdiğini ve Hemşinlileri katlettiğini anlatırdı." Kulağa şüpheli gelen bir kesinlikle anlattığı bu olaylar 1914'te yaşanmıştı. Bu topraklar o dönemde Rus İmparatorluğu'nun yönetiminde olduğu için bariz bir safsataydı bu. Dolaylı olarak ertesi yıl yaşanan soykırımı mantıksal bir dizilime koymak, böylece Ermenileri işlemekle suçladığı gaddarlıklara tepki olarak göstermek için bu olayları kasıtlı olarak 1914'e tarihlendiriyordu.

Momi, yani ninesinin anlattığı katliamlar hakkında konuşurken, hâlâ pencereden dışarı bakarak "Ruslar değil, Ermeniler" dedi. "Onlara demişiz, 'Neden bizi katlediyorsunuz? Aynı dili konuşuyoruz' ama Hemşinlileri katletmişler, kadınlara tecavüz etmişler ve her tür barbarca eylemi yapmışlar." Ardından Ermeniler köyün etrafında ateşten bir halka yakmışlar. Laz yardımcı ateşi ayçiçeklerini andıran bir çizimle gösteriyordu. Ardından Ermeni askerlerin süngüleriyle kadınların rahimlerini açıp göğüslerini nasıl kestiğini, haklarında hiçbir kaydın olmadığı ve tam olarak Ermeni soykırımında Türklerin ve Kürtlerin yaptıkları gaddarlıkların belgeli tanıklıklarına karşılık gelen diğer suçları taklit ederek anlattı. Bu temsil bana üç yıl önce Kiram'ın evinde girdiğimiz tartışmayı hatırlatmıştı. Kiram'ın halası konuşmayı videoya almaya başladığımda Ermeni öksüzlerle dolu kervanları anlattığı öyküsünü aniden değiştirip çok benzer hareketlerle Ermeni haydutların 1915'te Hemşinlilerin karınlarını nasıl deştiklerini anlatmıştı. Bu esnada Laz yardımcısı ayçiçeğinin ya-

nına bir süngü çizmişti. Namlu sola, yani batıya dönüktü. Batı'da çoğumuzun içgüdüsel olarak silahların ağzını sağa, yani doğuya dönük çizdiğimizi fark ettim: Muhtemelen yazının yönüyle alakalıydı ve büyük ihtimalle bu örnekte, eskiden Arapça temelli bir alfabe kullanan ve sağdan sola doğru yazılan eski Osmanlıca yazılarının tuhaf bir hayaleti devredeydi. Eğer bu, küçük şeylerden çok fazla anlam çıkarmanın örneklerinden biri değilse, bunun Müslümanlaşmış bir Ermeni tanıdığın hesap istenirken yapılan harekette fark ettiği küçük ayrıntıyla ilgili olması muhtemeldi. Batılılar işaretparmağı ile başparmaklarını birleştirip ellerini soldan sağa doğru kaydırırken Türkiye'deki insanlar genelde aynı hareketi havada elleriyle ters yönde yapıyorlardı.

Amir pencereden dışarı bakmak için ayağa kalktı. Ardından Hemşin köylerinin folkloru, bitkileri ve hayvanlarına duyduğum ilgiyi sorgulamaya döndü ama alaycılığı karşılığında serbest bıraktığım kahkaha, sorusunu yanıtlıyordu. Amir ve yardımcısı da gülüşüme karşılık verdiler ve bu, kısa bir anlığına münhasır bir espri anlayışının oluşmasını sağladı. Nerede kaldığımı sorduğunda "Kuzenim okumuş biridir" dedi. "Rus yazarlarını çok sever, değil mi?" Tanıdık gelmesinin sebebi işte buydu, o an anlamıştım. Şimdi her şey anlamlı geliyordu. Bana İhsan'ın sadece kuzeni değil de kardeşi olduğunu söylese bile inanırdım. İhsan'la arasındaki benzerlik ses tonlarına kadar yayılmıştı. İdeolojik yelpazenin karşı uçlarında olsalar da ikisi de aynı köyden geliyordu.

"Dedem Kaplanların imam olamayacaklarını söylerdi" demişti İhsan bana, babasının dinine sadık bir Müslüman olduğunu ekleyerek. "Neden olamazlardı, bilmiyorum." İhsan olayın ardından bana bu kuzeninin geçmişte imam olduğunu anlattı. Fakat içkinin kötülüklerini okuyup kitap okumayı bırakan Henry Youngman gibi İhsan'ın kuzeni de uyumsuzluğu dinî kariyerini bırakarak ve muhtemelen ikinci en iyi veya en kötü olabilecek şeyi yapıp Türkiye'nin iktidardaki İslâmcı partisi AKP'ye katılarak çözmüştü. Ancak birbirine karşıt siyasi görüşlerine rağmen iki kuzende de derin bir entelektüel merak vardı. Çünkü Kâzım'ın Türk hükümetinin bariz propagandalarını papağan gibi tekrarlama şekli bile iyi okumuş bir adam olduğunu açığa seriyordu. İnançlı bir Marksist-Leninist olan İhsan, siyasi düşüncesinin püriten dogmalara dönüşüp kemikleşmesine izin vermediği gibi güzel bir yaşamın sunduğu şeylerden zevk alma becerisi şöyle dursun, dinleme becerisini bile azaltmasına izin vermiyordu.

Amir ninesinden öğrendiği Hemşince bir türkünün sözlerini okudu:

Asa sevdam, asa,
Ku dardet şad a...
Teved cadgis kesa,
Hokis al hon a...

Söyle bana aşkım, söyle bana,
Tasaların çok...
Elini alnıma koy,
Ruhum da orada...

Fakat Ermeni kökenli olduklarını reddetti ve Türk tarihyazımının resmî çizgisini tekrarlayıp Hemşinlilerin lehçelerini, çobanları olarak çalıştıkları Ermenilerle kurdukları ilişkilerin ve yıllarca süren ticaretin ardından öğrendiklerini söyledi. Amir Kâzım işine gelen bir tavırla, bulundukları coğrafyada görece az sayıda Ermeni'nin arasında ve hâkim bir konumda olmadan Lazlarla on iki yüzyıl boyunca birlikte yaşadıklarını görmezden geliyordu. Buna rağmen Hemşinliler, Lazların dillerini kendi dilleri olarak benimsememişlerdi.

Daha da göze batan diğer tutarsızlık, kabaca 8. yüzyıldan bu yana hiç değişmeden kalmış Hemşincenin fosilleşmiş niteliğiyken Doğu Anadolu'da konuşulan Ermenicenin aynı dönemde ciddi bir evrim geçirmiş olmasıydı. Bu yalanlara ve korkuya dayanan resmî söylemlerin tümü yorucu ve usandırıcıydı ama nostaljik değeri nedeniyle gözlemlemek ilginçti. Bariz yalanların (örneğin, Berlin Duvarı Batılı kitlelerin kontrol edilemeyen sayılarla komünist bloğa göç etmelerini önlemek için inşa edilmişti) Pavlovcu bir tarzla ilan edilip dogmaya dönüşecek noktaya gelinceye dek tekrarlandığı ama sonunda hepsinin çok beceriksizce olduğu, fanatikler ve aptallar dışında kimsenin inanmadığı Sovyetler Birliği'nin eski kötü zamanlarını hatırlatıyordu.

Putin'in tüm neo-Sovyet propagandalarına rağmen Leninizm günlerinin temelli geride kaldığı Rusya'nın aksine Türkiye'de Atatürk kültü çok canlıydı. Bu da maskeler düşmeye ve içinden devletin saçmalıkları dökülmeye başladığında bu insanların hepsinin ne hissedeceklerini merak ettiriyordu. Sovyetler Birliği'nin çöküşünden birkaç gün sonra Ermeni bir yazar bana ödünlerin nasıl işlediğini açıklamıştı. Vardges Petrosyan isimli bu yazar, edebi sözcüleri olarak verdiği hizmetler karşılığında rejimin ona bahşettiği lüks ayrıcalıkları, Sovyetler Birliği'nin çöküşünden birkaç gün sonra anlatmıştı. Fakat Sovyet Ermeni aydınlarının komünist propagandalarına aleyhtarlık yapanlar, onun sözleriyle Ermeni alfabesinin yaratıcısı "Mesrop Maştots'un tek bir heykelini dikmek için Lenin'in 70 heykelini dikmek zorundaydık" sözünü görmezden gelmişlerdi. Dolayısıyla Kâzım'ın da resmî çizgiyi gösteriş amaçlı tekrarlayan o memurlardan biri olup olmadığını merak ediyordum çünkü yüzyıllık yalanlara kanmayacak kadar öğrenimli biriymiş gibi görünüyordu ve Hemşinlilerin Türki kökenleri ve Ermenilerin gaddarlık öyküleriyle ilgili safsataları titizlikle tekrarlayışında dogmadan hakikate doğru bir dönüşüm yaşadığını hissediyordum zira bunları dersini ezberlemiş bir öğrencinin görevine sadık tonuyla sayıyordu.

Kâzım, Hemşin köylerindeki "doğayı" fotoğraflama izni istemek için benden Kaymakamlık'a el yazısıyla bir mektup yazmamı istedi. Dediğini ağırbaşlı bir şekilde yaptım, hiçbirimiz gülmüyorduk. "İnsanların da fotoğrafını çekmek istiyorum" dedim. "Aynı şey: O da doğa" diye cevap verdi Kâzım. "Ermeni kökenli olduğunu eklemeli mi?" diye sordu Laz yardımcısı ama Kâzım hemen onu susturdu. Mektup birkaç kez gidip geldi, damgalandı, bir kez daha gitti. Bu sırada taleple ilgili farklı memurlarla telefon görüşmeleri yapılıyordu. Kaymakam nihayetinde izin verilmemesine yönelik bir karar verdi ve Kâzım bana gerçekten köyleri ziyaret etmekte ısrar ediyorsam muhtarlara sormamı ve sağduyulu hareket etmemi söyledi. Sonra yazmam için bana resmî Türkçeyle dikkatli bir şekilde dikte ettirerek yazdırdığı, törensel ifadelerle kaymakamın iyi niyeti ve yardımseverliğine başvurduğum mektubu buruşturdu ve bu önemsiz küçük şeyi tutmak istediğimden beni epeyce üzerek çöpe attı.

Laz meslektaşı bana duygusal bir veda edip ofisten çıktıktan sonra Kâzım tekrar pencereye yanaştı, ağaçlara bakıyordu. Sonra ofise döndü ama bakışları, İhsan'ın da entelektüel keşiflerin içine gömüldüğünde yapmaya meyilli olduğu gibi görüş alanının ötesinde bir yerlerde yitip gitmişti. Akıcı bir Hemşinceyle konuşmaya başladı, çok okuyan insanların belagatli yetkinliğiyle söylediği her sözcükten düş kırıklığı akıyordu. Kuzeninin damarlarında ve söylemlerinde akan, fiziği ve sesindeki benzerliğiyle daha da belirgin hale gelen o idealist insanlara özgü nihilizmin aynısı onda da vardı. Dünyanın bu kadar bölünmüş olmasından mutsuz olduğunu söyledi ve Türk Devleti'nden, milliyetçi ve baskıcı doğasından hoşnut olmadığını da anlattı. Ne kadar samimi olduğundan emin olamasam da duygularını saklamak için eğittiği çehresinden düş kırıklığı okunuyordu.

Ardından kapısında isminin olduğu, daha küçük ve sıcak olan kişisel ofisine giderken kendisine eşlik etmemi istedi. Raflarda, bürokratik belgelerin arasında, Raymond Kévorkian'ın irili ufaklı tüm katliamları, yağmaları, imhanın uygulayıcıları ve kasaplarının isimlerini eldeki tüm belgelerle desteklediği, bugüne dek yazılmış en kapsamlı değerlendirme olan *Ermeni Soykırımı*'nın dikkat çekici cildini gördüm. Ayrıca Paul Paboudjian'ın *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler* adlı eseri ve Ayhan Aktar'ın soykırım gerçekleşirken Osmanlı Ordusu için cesurca savaşmış bir Ermeni yüzbaşıyı anlatan *Yüzbaşı Sarkis Torosyan: Çanakkale'den Filistin Cephesi'ne* adlı eseri vardı. Türk tarihçiler on yıllar boyunca bu eserdeki rakamlara ve icraatlere şüpheyle bakmışlardı ancak aile tanıklıklarının bulunmasından sonra hepsi su götürmez bir şekilde kanıtlanmıştı.

İçine doğduğu ve kıt kanaat geçinmek zorunda olduğu Orwellci dünyada, Kâzım'ın okumalarında yıkıcı bir cesaret olduğunu ve söylevlerinin altında hakikate ilişkin bir farkındalığa sahip olduğunu anlıyordum. Bu, Kâzım'ın

Ermeni köklerini benimseme noktasında ne kadar mesafe katettiğini merak etmeme neden oluyordu. Bunlar Ermenileri hor gören ve 1914'te Rusların ve Ermenilerin ortaklaşa bir şekilde ninesinin köyüne saldırdıklarıyla ilgili saçmalıklara inanan birinin raflarında göreceğiniz kitaplar değildi.

İhsan'ın aşiretinden olsalar da Kâzım'ın aile kolu, 1930'larda Atatürk'ün çıkardığı soyadı kanunu sırasında soy isimlerini değiştirmiş ama İhsan'ın tarafı özgün isimlerini korumuştu; bu kitapta açığa vurulmamakla birlikte İhsan, Ermenice bir sözcükten geldiğini düşünüyordu.

* * *

Kâzım'ın ofisine giden dolambaçlı yol, önceki sabah, çok sayıda Hemşinli'nin alay ettiği ve sakındığı Ardala köyünde başlamıştı. Hemşinlilerin geri kalanının belirttiği gibi Türk faşizminin yuvasıydı ama Hemşincenin en iyi konuşulduğu yer olduğunu da kabul ediyorlardı.

Dzağrina'da Kemal ve Maşikar'ın evinden ayrıldıktan sonra önce dağın etrafından yokuş aşağı kıvrılan, ardından da epeyce dik yokuşların ucundan nazik bir açıyla yükselen köyün üst kısmına tırmandım. Dik yokuşları Hemşin köylerinin her yanında bulunan baş döndürücü çay tarlalarını kaplıyordu. Hemşinli bir aile arabalarını kenara çekip arabalarına sıkışmamı kabul etti ve beni Ardala'nın girişine bıraktı. Daha üst taraftaki geçitlerden köye giren arka yolları bir şekilde kaçırmıştım ve şimdi otoyola inip tekrar çıkmak zorunda kalmıştım. Bana anlattıkları ve benim de doğrulayacağım üzere Ardala'nın her biri ayrı karaktere sahip aşağı ve yukarı mahallesi vardı.

Üzerinde uzun Astrahan kalpaklı genç bir Atatürk portresi olan büyük bir Türk bayrağı, Ardala'ya kıvrılan yolun girişine asılmıştı. Yanında Hemşinlilerin öne çıktıkları işlerden büyük bir fırın vardı. Geçmişte bu işaretler bana bir önsezi duygusu yaşatıyordu ama Türkiye'de geçirdiğim uzun süre beni bu işaretlere duyarsızlaştırmıştı. Türkiye'de sürüsüne bereket Atatürk portresi vardı ve bayraklar ve diğer ulusal sembollerin belirgin bir şekilde sergilendiği evlerde misafirperver bir şekilde ağırlanmıştım. Deneyimlerime göre bu açık vatanseverlik gösterilerinin gerçek düşünceleri saklamak için yapıldığı durumlar hiç de nadir değildi.

Gerçekten de Ardala'nın, büyük Türk bayrağının altındaki evlerde yaşayan ilk sakinleriyle tanışır tanışmaz sıcak bir şekilde karşılandım. Bana hiç sormadan "Biz de Ermeni'yiz" diyorlar ve kendilerini *"Hay"* olarak adlandırıyorlardı. Aile Kızılaylardandı, yani sosyal ağdaki ilk Hemşinli arkadaşım olan, statüsünde "Özgür Karadeniz" sloganı yazan Osman'ın ailesiydi. Benim de Ermeni olup olmadığımı ve nereden geldiğimi sordular.

Komşuları, ilk evdekilere çok benzeyen bir adam, ineğini otlaktan geri getiriyordu. O da beni içtenlikle selamladı ve bir an ellerimi sıkmakta tereddüt

etti, ellerinin kirli olduğunu söyledi. Kardeşinin, yani ilk evdeki adamın biraz önce Hemşince söylediklerini kelimesi kelimesine tekrar ediyordu: "*Mek al Hai ik* ("Biz de Ermeni'yiz"). Birkaç kez yük taşıyarak Yerevan'a gitmişti.

Biraz ileride geleneksel kıyafetler giymiş bir grup kadın ile Batılı giyimleri olan ve biri hamileliğinin ileri aylarına gelmiş iki genç kadın evlerinden dışarı uzanıyorlardı. Kadınlar lehçeleriyle hikâyeler anlatmaları ve şarkılar söylemeleri yönündeki talebim karşısında daha sakınımlıydılar ve kayıtsız görünüyorlardı. Hamile kadın sempatiyle yaklaşıp yaşlı kadınlara sordu. Kamera karşısındaki gerginliklerini fark edince yalnızca not almayı kabul etmiştim.

Bana en iyi türkücü ve hikâye anlatıcısının, dört katlı bir binanın son katında yaşayan yaşlı bir kadın olduğunu söyledi ve sokaktan ona seslendi. Yaşlı kadının torunu veya torununun gelini başörtüsü üzerinde dışarı eğilip Hemşince *momi*'nin şu an namaz kıldığını söyledi. Gülümsemiyorlardı ve ihtiyatlıydılar ama düşman bir tavırları yoktu. Anadolu'da kadınların yabancılar tarafından fotoğrafa veya filme alınmaya direnç göstermeleriyle karşılaşmak seyrek bir durum değildi. Görülmeyen kadının namazını bitirmesini veya başka bir kadının ufak bir mısra okumayı kabul etmesini yirmi dakika boyunca bekledikten sonra yukarı doğru yolculuğuma devam etmeye karar verdim.

Yolun eğimi iyice keskinleşince hızla ilerleyen bir pikaba el ettim. Genç şoför Borçkalı bir Hemşinliydi. Hafifçe örtünmüş iki kız yol kenarında duruyordu ve onları almak için durdu, aralarında hiçbir konuşma geçmemişti. Görünüşe göre dağ köylerinde bu yerel bir gelenekti. Benimle Hemşince, kızlarla ise Türkçe konuşuyordu. Kızlar on dakika sonra indiler. Ardala'nın bu kısmı gür ormanlarla örtülüydü. Yol sık ağaçların gölgeleri altındaydı.

Şoförün bir dolu çuval almak zorunda olduğu çay deposunda durduk. Ben inmeden önce şoför bir saat içinde oradan ayrılacağını söyleyerek beni Ardala'da gezdirmeyi teklif etti ve adını ve telefon numarasını cep telefonuma yazmamı istedi. Türkiye'de ve Hemşin köylerinde çok sayıda insan beni bir yerden bir yere bırakmıştı ama ilk kez daha fazla sohbet etmekle veya yaptığım işle (ki sormamıştı bile) aman aman ilgilenmeyen biri bunu yapıyordu. Bu yüzden cömertliğinden ötürü ona teşekkür ettim, çay deposundan ayrılacağı saati tekrar etti. Bazı çocuklar etrafta tembelce dolanıyorlardı. Kırklarına gelmiş kısa boylu bir adam bir çıkıntıya oturmuş, sigara içiyordu. Büyük keşiş göbeği bir-iki parçaya yırtılmış mavi tişörtünün içine zor sığıyordu.

Aşağı mahalledeki Kızılaylar arasında ve diğer Hemşin köylerinde bulduğum cana yakınlık tepeyi çıktıkça daha nadir hale geliyordu. Şişman adam Hemşince sorularıma tek heceli Türkçe sözcüklerle yanıt veriyordu ve bana birkaç kez kasıtlı bir garezle bakmıştı. Tam yürüyüp gitmek üzereyken bana Ermenistan'dan mı geldiğimi sordu. Hayır ama Amerikalı Ermeni olduğumu

söyledim. Sessizce sigara içmeye devam etti, çocuklar bir an için bana merakla baktılar ama yolun üzerinde yapraklardan tünel oluşturmuş saçaklarla birbirine tutuşmuş uzun ağaçların altında tepeye doğru yürüyüşüme devam etmeden hemen önce boş bıkkınlıklarına geri döndüler.

Yol kıvrımında hâlâ tadilatı süren bir cami vardı. Hopa bölgesinin en büyük Hemşin köyü olan Xigobalı iki genç adam işi bitiriyorlardı. "Aklını mı kaybettin?" diye sordular Hemşince gülerek. "Seni Ardala'ya ne getirdi?" Sohbeti duyunca hacı takkeli, ufak tefek yaşlı bir adam ibadet yerinden terlikleriyle koşarak yanımıza geldi. Huzursuz bir halle birkaç Hemşince söz etse de yeterince zararsız görünüyordu. Bana biraz kaygılı bir tonla birkaç kez Ermenistan'dan gelip gelmediğimi sordu. Ardından onun kadar kısa boylu olan, yirmisinden büyük olması imkânsız, kızıl saçlı ve sakalsız imam beni güler yüzle karşılamaya ve gururla camiyi göstermeye geldi. Caminin beyaz dış duvarlarını ve içinde, iç içe geçmiş mavi, kırmızı ve altın sarısı örüntülerle olağanüstü arabesk işçiliği gösterdi. İmam Trabzonlu bir Türk'tü, bu sebeple Hemşince konuşamamaktan üzgündü. O kadar gençti ki okul üniforması giyse ergen bir genç sanılırdı. Yeni bir halı serilmişti. Zamk, boya ve plastik buğuları yeni şeylerin sentetik kokusu içinde birleşiyordu. Biraz utangaç bir şekilde Müslüman olup olmadığımı sordu. Apostolik Ermeni olduğumu söyleyince "Biz kardeşiz" diye cevap verdi. "Biz kardeşiz" diye tekrarladı ve yaşlı hacıdan cep telefonuyla fotoğrafımızı çekmesini istedi. Ona yaklaşıp nasıl kullanacağını açıklayıncaya dek yaşlı adam telefonu tereddütle tutup kalmıştı.

O anda atletik ve kel, genç bir adam hiç hürmet göstermeden camiye daldı ve adeta yaşlı hacıyı azarlarcasına tepesine dikildi ve ne olup bittiğini açıklamasını istedi. Onunla Hemşince konuşunca şaşkınlık içinde bana döndü. "Ermenistan'dan mı geldin?" diye sordu Türkçe. "Kim yolladı seni?" Anadolu'da, özellikle köylerde veya kasabalarda, bir yerlinin dışarıdan gelen konuğu olarak tavsiye edildiğinde görülen yaygın formülü kullanıyordu. Diğer Hemşin köylerinde de bana aynısı sorulmuştu ama karşılamaları o kadar sıcaktı ki bunu âdetten sorulan bir şey olarak görüp kenara atmıştım. Genç adamın öfkesinin benden kaynaklandığını anlamam birkaç saniyeden uzun sürmemişti ama acısını neden süklüm püklüm bir gülümsemeyle acı acı omuz silken, boncuk gibi gözleri gergin bir şekilde benden kel adama kayan hacıdan çıkardığı belli değildi. Xigobalı gençlerden biri konuşmayı pencereden takip ediyor, kel adama küçümseyerek bakıyordu. Ardalalılarla ilgili geniş şaka yığınına bir yenisini eklemek için anekdot yakalama çabasındaydı muhtemelen. Çoğu basmaya uygun olmayan şakalardı, Ardala'ya gitmememi tavsiye eden sayısız arkadaştan biri bana sağduyu ve akla inat oraya gidecek olursam gece dolunayda gitmememi söylemişti.

Fakat hacı takkeli imam dostane bir eğilime sahipti; Xigobalı adamlardan birine gelip cami içinde bir fotoğraf daha çekmesini söyledi. Ortada kendisi, iki yanında da kel adam ve ben vardım. Kel adam memnuniyetsiz bir gülücükle buna tepki gösterdi ama sırf din adamının önünde olay çıkarmamak için rahatsızca bir sırıtışla veya gülümsemeyle şunu söyleyerek razı geldi: "İki Müslüman ve bir..." dedi ve düşüncesini tamamlamadan "Onun ne olduğunu söylemek istemiyorum" diye bitirdi. Fakat imamın akıllı telefonundaki fotoğraf için dişlerini sergileyen pis bir sırıtışla bakmıştı. Polisin aradığı Ardalalı Cesur'a çok benziyordu. Ona ismini verdim; elbette onu tanıyordu ve çok sıcaklık göstermeden bunu kabul etti. İmam gündüz Rize'ye dönmeden önce ziyaretim için bana bir kez daha teşekkür etti ve yol boyunca bir yere bırakayım mı diye sordu. Ardından yaşlı Ardalalı hacıyı da yolcu koltuğuna atarak kıvrımlı heçbekiyle yola koyuldu.

Boş yol eğimli tepe başlarının ötesine uzanarak gözlerden kaybolan engin çay tarlalarını geçip dik bir şekilde yukarı kıvrılıyordu. Yirmi dakika boyunca yanımdan hiç kimse veya hiçbir araç geçmeden yürüdükten sonra yolun ağaçlık kısımlardan birine çıktım. Beyaz gömlekli ve kot pantolonlu genç bir adam yol kenarında sigara içiyordu. Hemşince selamımı yanıtsız bırakıp bunun yerine Ermenistan'dan mı geldiğimi ve köylerinde ne yaptığımı sordu. Hemşince "*Kezi kuton*" dedi ve gitmemi tavsiye etti. Lehçesiyle "seni döverler" cümlesinin günlük karşılığını söylemişti. Sesli değerlerindeki ufak tefek farklılıklar dışında bir haydutun Ermenice kuracağı cümlenin aynısıydı. Yine de düşmanlığının şeffaflığı benim için hoş bir uyanma çağrısı olmuştu çünkü içgüdülerimin beni zihnimin aldığı karara karşı uyarmasına rağmen oraya gitmiştim. Diyarbakır'da Kürt bir arkadaş, bana baktığında yerel irfanlarıyla Ermenilere atfettikleri "gâvur damarı"nın gerçeklik payı olduğunu ileri sürmüştü ve benimle alay ediyormuş gibi yapsa da belki Türkiye'deki arayışımda sınırları aşırı zorlamamam için uyarıda bulunmuştu. "*Kezi kuton*" diye tekrarladı genç adam ve belinin hizasından sıktığı yumruğu salladı.

Ona Hemşince "*Tun kezi soy put a'a*" deyip veda ettim: "Kendine iyi bak." İçgüdülerimin adımlarımı geri çevirmesine izin vererek arkama döndüm. Bana geleneksel bir şekilde "*Tun al kezi*" (Sen de) diye cevap vermedi ama başını sallayarak kabul etti. Gardını indirdiğini gösteren kısa bir işaretti bu. Sakalsız ve şişkin yüzüne ve bedenine ve giydiği taklit Teksas çizmelerine rağmen boyu ve çehresiyle, kısa, siyah saçlarıyla, kartalı andıran profili ve burnuna yakın gözleriyle benden çok da farklı görünmüyordu. Hepsi bu kadar olmalıydı ama sakin görünümüm mecbur olduğumu hissettiğimden daha yavaş bir tempoyla yokuştan inmeye başlarken karnımda hissettiğim yumruğu bastıramıyordu. Daha fazla dikkat çekmemek için sakin görüntümü korumaya çalışıyordum.

Siyah bir pikaptan önce motorun gürültüsü geldi, ağaçlar ön camına yansıyordu ve uzaktan camın arkasında Türk bayrağı parlıyordu. Yanımdan geçerken karga burnu güvercin gagalarını andıran sarışın bir adam bana dikkatle baktı ve yolun biraz ilerisindeki genç adamın yanına kamyonu çekti. Şimdi hızlı yürüyor, arkamdan aceleyle koşan ve nihayet beni yakalayan genç adamın dur çağrılarını duymazdan geliyordum. "Seninle konuşmak istiyorlar" dedi nefes nefese ve bana bir cep telefonu uzattı. Bas sesli bir adam gülerek Hemşince Ermeni olup olmadığımı sordu. Sorusu, Türkçe hakaretlerle dolu abuk subuk bir konuşmanın başlangıcı oldu. Doğumumla ilgili tahmin edilebilir yorumlar yapıyor ve kendilerini, açıklamadığı, belirsiz bir birinci çoğul şahısla "Atatürk'ün çocukları" olarak tarif ediyordu. Bu sık tekrar ettiği, Türkçe saymayı sürdürdüğü bir dolu küfrün arasında nakarat gibi tekrarladığı bir deyişti: "Biz Atatürk'ün çocuklarıyız." Onu birkaç kez düzeltmeme rağmen ses bana sürekli "Hagop" diye hitap ediyordu. Gerçekten de Urfalı arkadaşımın bana anlattığı gibiydi: Hagop, Türk faşistlerin en nefret ettiği isimdi.

Tuhaf bir şekilde hâlâ yanıt veriyor, her soru kaçırışımda resmî bir ifadeyle "Efendim?" diyerek özür diliyordum. Yanıtlarımı iğneli laflarla görmezden geldiğinden yine de yanıt veriyor, bir küfre başlarken sırayla bana "ASALA teröristi, casus ve Ermeni oğlu Ermeni" diye sesleniyordu. Bu Atatürk çocuğunun Türkçe sözcüklere ve ifadelere kattığı milliyet, ustası olduğunu kanıtladığı küfürleri daha da ağırlaştırma niyetiyle söyleniyordu. Sözcüklerinin adiliği ve gramerinin düzgünlüğü ve temiz telaffuzu arasında, anlamamın biraz vakit aldığı ve belki de içgüdüsel bir şekilde beni saygısızlık yapmadan cevap vermeye iten bir uyumsuzluk vardı. Eğitimli bir sesi olan, bayağı birinin yarattığı tuhaf bir örnekti. Konuşması belagatli ve kontrollüydü. İyi kurulmuş cümlelerle ve düzenli suretle yazan insanlara doğal gelen noktalamalarla konuşan bir kelime ustasına ait gibiydi.

Birkaç dakikada bir cep telefonunu genç adama uzatmamı istiyordu. Birkaç kez isteğini kaçırınca ses Hemşinceye dönüyor ve genç adamın sesini işitmediğinden ısrarla gerçek bir Ermenice isim olan ve "prens" anlamına gelen "Işxan! Işxan!" diye tekrarlıyordu. "Işxan mı?" diye sordum sese ve genç adama. Ama "İslâm, telefonu İslâm'a ver" dedi ve genç adam isminin bu olduğunu doğruladı. O sırada Borçkalı şoförün beni bıraktığı ıssız çay deposunun yanından yürüyorduk. Ancak ona "Işxan" diye seslendiğinden emin olduğum ikinci bir durum yaşandı. Telefonu Işxan'a veya İslâm'a uzattım. Ardından da kaçtım.

Yol, bir grup kadının etrafta gezindiği bina kümesine ininceye kadar bomboştu. Gökyüzü kasvetliydi. Yaşlı hikâye anlatıcısının yaşadığı apartmanın pencerelerine baktım, perdeler çekiliydi. Bu hızla Kızılayların evine on dakikadan az süre içinde varmam gerekiyordu. Onların candan karşılayışı beni

Ardala'nın derinlerine çıkmaya çekmişti. Şakaları ve uyarıları genelde, yaşanmalarının üzerinden uzun zaman geçmesine rağmen kendi içlerindeki değişimleri kavramada yabancılardan daha çok zorlanan yerlilerin fosilleşmiş izlenimleri olarak görüp umursamamıştım. Köyün ormanlık tepelerinde derinlere girdikçe kendi kendime sosyal ağlar sayesinde dünyanın değiştiğini düşünüyordum. Tırmandıkça karanlıklaşan bu yerden araçla uzaklaşmak için iki fırsat tepmiştim. Fakat adımlarımın idaresini içgüdülerime bıraktığımda bana dürüst uyarılarda bulunulduğunu ve haklarında yaptıkları tüm şakalara rağmen Ardalalı Türk faşistlerinin şakaya gelmediğini anlamıştım.

Ardından yeşil bir Fiat Doblo bana yetişip solladı ve yokuşun otuz metre ilerisinde kenara çekti. Arabadan üç adam çıktı. Yarım Al Capone gülümseyişiyle taklit Teksas çizmeleri giymiş adam hâlâ biraz nefes nefese bir halde arabadan inmişti ve beraberinde boyu ondan biraz daha uzun, katı bir ifadesi olan ve davranışları sakin, esmer bir adam vardı. Şimdi cep telefonunu o tutuyor ve sesle konuşuyordu. Bana Türkçe uzun uzun hakaret etmesi için telefonu uzattı. Kayıt altına almadığım başka bir adam daha vardı, şofördü. Esmer adamın geniş bir alnı vardı ve çehresiyle bir Hemşinliden çok Türk'ü andırıyordu. Sadece Türkçe konuşuyor ve Ardala'da çektiğim fotoğrafları silmemi istiyordu. Telefon gidip gelirken bu kara tenli adam görünüşe göre sesten talimatlar alıyordu. Gitmeme izin vermiyorlardı ve esmer adam denemeye kalkmamamı tavsiye etti. Çünkü kalkışırsam eyleme geçeceklerini söylüyordu. Ne olduğunu söylemedi ama kastettiğinin ne olduğu konusunda şüpheye yer yoktu. Kaçmaya çalışırsam kameramı da alacaklarını söyledi.

Telefonu uzatırken uygunsuz bir şeyler söylediği veya sakinliğini kaybettiği tek bir an bile olmadı. Ses alaycı kahkahalarla dolu kısa öksürüklerle hararetli söylevini sürdürüyordu. Sessiz bir odadan konuşuyormuş gibiydi. Belki de gürültüleri bastıran bir mikrofon kullanıyordu. Bu da iyi bir telaffuzla ağzından çıkan hakaretlerin netliğini, tıpkı filmlerdeki kötü karakterler gibi daha parlak ve uğursuz hale getiriyordu. Her şey çok aptalcaydı ama o anda öyle gelmiyordu. Söyledikleri çok aşağılık şeyler olsa da belagatli konuşması, dilbilgisinin düzgünlüğü ve telaffuzuyla köylülerin çoğuyla tezat bir haldeydi. Esmer adamın Türkçesi de dilbilgisi standartlarının yakın oluşuyla sesinkinden farklı değildi. Diğerlerinin aksine ağzından tek bir kötü söz çıkmadı.

Ardından esmer adam bir Türk bayrağı alıp önüme asacaklarını ve onunla fotoğrafımı çekeceklerini söyledi. Ses onlara bunu yapmasını emretmişti. "Yapmayın" dedim birden düşüncesinden tiksinerek. "Ben Ermeni'yim." İki katlı, delikli tuğladan yapılmış bir binanın dışında duruyorduk. Atletli bir adam bitmemiş pencere açıklığından dışarı uzanıyor, avazı çıktığı kadar çılgınca bağırıyordu. Uzun taranmamış saçları ve bıyıkları beyaz kireç tozuyla kaplanmıştı. Türkçe mi, Hemşince mi anlamadığım bir dille dengesizce ko-

nuşmaya devam ederken deli bir taraftar gibi küçük bir Türk bayrağı sallıyordu. "Bayrak çok küçük" dedi adamlardan biri. Etrafımızı küçük bir kalabalık çevirmişti. İçlerinde yanlarına gittiğim kadınlardan biri vardı. Bana endişe veya korkuyla bakıyordu. Ayrıca biri ince ve uzun üç genç adam vardı. Bana sakin kalmamı tavsiye eden rahatlatıcı bir hareket yapıyorlardı.

Esmer adam beni kimin yolladığını sordu. "Hiç kimse" dedim. "Hemşincenin burada iyi konuşulduğunu biliyorum ve türküleri ve eski deyişleri toplamak istedim." İfadesinde hiçbir şey değişmedi ve bana Hopa ve İstanbul'dan, bazıları arkadaşım olan meşhur Hemşinlilerin isimlerini saydı. Evet, onları tanıdığımı ve onlarla arkadaş olduğumu söyledim. İstanbul'daki Hemşinlilerin örgütü Hadig'den birilerini tanıyıp tanımadığımı da bilmek istiyordu. Bana yine onların mı "beni yolladıklarını" sordu. Onu kendi başıma geldiğime ikna etmemin hiçbir yolu yoktu. "Onlar mı gönderdiler seni?" Bilmem kaç kez kendi başıma geldiğimi söyledim tekrar tekrar ama ısrarla onların beni casusluk yapmak için yollayıp yollamadığını soruyordu. Ayrıca neden onlar gibi Hemşince konuştuğumu da bilmek istiyordu.

Diğer Ermenilerin farklı konuştuklarını söyledi. Beni Hopa sokaklarında gördüğünü anlattı. Ve sanki güvendiği birine sır verir gibi Hadig'deki insanlarla anlaşmazlık yaşadıklarını açıkladı. "Problemler var" dedi. "Bilmiyordum" diye yanıt verdim biraz rahatlayarak. "Bu kadar kızacağınızı bilsem buraya gelmezdim: Buraya propaganda için gelmedim; sadece dilinizi dinlemek istiyorum." Konuşmamız Türkçeydi. Ardından bana kaygıyla bakan kadına döndüm ve kendisi ve diğer kadınlardan istediğim şeyi onlara anlatmasını istedim. "Sadece Hemşince türkü dinlemek istedi" dedi kadın kendi mahallesinden öfkeli adamların ortasında hiç de azımsanmayacak bir cesaretle. Ardından ona sordum: "Hiç politika konusunu açtım mı? Size Ermeni veya başka bir şeymiş gibi hissettiğinizi sordum mu?" Yine başını olumsuz manada sallamakla kalmayıp şunu söyledi: "Ermenilerle ilgili hiçbir şey söylemedi" ve tekrarladı, "sadece birkaç türküyü kayda almak istedi". Fakat solgun olduğunu gördüm ve altdudağında ufak bir titreme fark ettim. Bu beni endişelendirdi çünkü ömrünü birlikte geçirdiği insanlarla birlikteydi ve karnımda hissettiğim düğüm kadar kötü bir şeyler sezmiş olabilirdi.

Esmer adama üzgün olduğumu, onları rahatsız etmek istemediğimi ve kendi isteğimle ayrılacağımı söylüyordum. "Polis çağırmaya hiç gerek yok" dedim. "Polisi aramayacağız" dedi. "Onlar bizi sevmez, biz de onları." Yüzü katıydı ama ekledi: "Endişelenme." Bu beni biraz sakinleştirdi ama gitmeme izin vermiyorlardı ve önemli olan da buydu. Karnımdaki düğüm geçmiyordu.

Birkaç dakika sonra telefonda kolluk kuvvetleriyle veya silahlı kuvvetlerden rütbeli bir kişiyle konuştuğunu fark ettim çünkü beni tarif ettiğini ve

telefondaki şahsa "Komutanım" diye hitap ettiğini duyuyordum. Şu an seyahatte aldığım bütün notları, fotoğraf ve videolarla dolu bellek kartlarının tümünü yanımda taşıma kararımdan ötürü kaygı içindeydim. Hepsine el konacağından ve her şeyi kaybedeceğimden korktum çünkü yedek kopyalarını çıkarmamıştım. O anda benimle konuşmayı kabul etmiş insanlardan bazıları için de ne kadar tehlikeli olabileceklerini düşünmüyordum. Sadece aptallığımın büyüklüğünü ve akılsızlığımı düşünüyor, utançla nasıl bu kadar ihtiyatsız olabildim diye soruyordum kendi kendime.

Fakat esmer adam sanki işini yapar gibi hiçbir duygusunu belli etmeden ve küfürlü sözlerden imtina ederek metodik bir şekilde davranmayı sürdürüyordu. Çok konuşmuyordu ve diğerleri gülerken asla gülmüyordu. Bunun yerine emirler alan bir askerin kendisini düşünmeyen profesyonelliğiyle her şeyi telefonda o sesle birlikte koordine ediyordu.

Esmer adam bana polisi aramayacağını söylemişti ama yalandı ve Osmanlı İmparatorluğu'nda, hatta Cumhuriyet döneminin İstanbulu'nda büyümüş yaşlı Ermenilerin bilgeliklerini, "Asla o topraklardaki insanların iyi huyla hareket etmelerine güvenme veya tuzaklarına düşme" şeklinde verdikleri tavsiyeleri hatırladım. Birkaç seyahatle birlikte oluşan, insanın bir ülkeyi iyi veya kötü diye basite indirgenmiş kalıplara sokmayacak kadar bilgili olduğunu düşündüren kendimi beğenmişliğimden utanıyordum. Veya Herodot'tan Tukididis'e, Yunan gezgini ve tarihçisinin ahlâkından gücünün doruğundaki Roma İmparatorluğu'nun sofistliği ve sinizmine geçip yine mütevazı bir biçimde Herodot'a geri dönmüştüm çünkü gerçekliğin tüm gölgelerine rağmen hâlâ iyi ve kötü diye bir şey vardı.

Arkadaşça bakan üç gençten uzun olanı endişelenmemem için hareket yapıyordu. Ona Fiatlı adamın polisi arayıp aramadığını sordum, başını salladı. "Ama aramayacağını söylemişti" dedim. Omuz silkti. Ve tek bir kelime dahi söylemedi.

Türk bayrağını getirdiler ve beni sakinleştirmeye çalıştılar. Kimse bana el sürmüyordu ama etrafım sarılmıştı ve çoğunlukla şaka yollu hareket ediliyordu. Taklit Teksas çizmeleri giymiş şişman adam sigarasını içip birkaç kahkaha atıyor, beni sabit tutamadıklarını söyleyip yakınıyordu. Öfkeye kapılıp onlara kendi dilleriyle hiçbir zaman onlara Ermeni demeye gelmediğimi bağırarak söylemeye başladığımda en az bir adam cep telefonuyla fotoğraflar çekti; şimdi etrafımı sarmışlardı ve solumda iki adam vardı. Biri manyak bir ifadeyle yumruğunu sıkmış beni dövmenin hoşuna gideceğini söylüyor, arkamda duran diğeri ise Ermenilerin doğumuna hakaretler savuruyordu. Yine de Türk bayrağının ne kadar onur kırıcı olabileceğini bilmelerinden amansız bir tatmin duyuyordum. Zannımca bayraklarını bana savurdukları küfürlerden biri gibi kullanıyorlardı. Buna karşın üzerinde belli renklerin ve

sembollerin olduğu bir kumaş parçasının neden bu kadar önemli olduğunu anlamaya çalışıyordum.

Esmer adam cep telefonunu yine uzattı ama şimdi sesin kendi standartlarından bakıldığında bile iğrençleşen diliyle konuşmaya çalışıyordum. Taklit Teksas çizmeleri giymiş adamda, bana Ardala'dan gitmemi söyleyen ilk kişide memnun bir ifade vardı. "Sana ne söyledi?" diye sordu gerçekten merak dolu görünen bir ifadeyle. Hâlâ bu genç adamın neticede bu kadar kötü olamayacağını ve utanacağını düşünerek sesin söylediklerini tekrarladım. "O zaman sen osun!" diye bağırdı: "Ermeni bir orospu çocuğu." Sesini yükselterek ekledi: "Biz Atatürk'ün çocuklarıyız!" Yüzünde öfkeden ziyade korkunun izleri vardı. "Elbette öylesiniz" diye karşılık verdim. Fakat izlenimim doğru mu diye yüzüne tekrar baktım ve dehşetli bir inkârla bağırarak benden daha çok korktuğunu gördüm.

Ardından hepimiz sessizliğe gömüldük. Jandarmaya ait bir Land Rover cip belirdi. "Hah! Şimdi sus!" dedi beni dövmek istediğini söyleyen kişi ve diğerleri de onu övdüler. Dört jandarma cipten, aracın her iki yanında iki kişi olacak şekilde askerî düzenle indiler. Ellerinde göğüsleri üzerinde çapraz tuttukları taarruz tüfekleri vardı. Namluları yere dönüktü ve bereleri yana eğikti. Adeta koreografisi mükemmel bir otorite gösterisi yapıyorlardı. Jandarmalardan ikisi gülümsüyor, ânın keyfini çıkarıyordu. Teatral olaylar tehdit edici değildi. Çavuşları Ardalalılara yanaştı ve onlarla konuştu. Türk bayrağıyla fotoğraflarımı çeken kişiyi gördüm. Cep telefonuyla ona bir şeyler gösteriyordu ve jandarma da onaylamayan bir tavırla başını sallıyor, sıkkın bir ifadeyle konuşuyordu. Çavuşun beyaz saçlı adamdan fotoğrafları silmesini istediğini düşündüm.

Jandarmalar beni cipin arka tarafına oturttular. Solumda Urfa'dan gelmiş kısa ve esmer bir er vardı. Yirmisinden büyük olması imkânsız, güleç bir delikanlıydı ve ona ninemin Urfalı olduğunu söyleyince memleketi ve Ermenilerden kardeşçe duygularla bahsetti. Ayrıca Türkiye'deki en iyi yemeklerden bazılarının oradan çıktığını da kabul ediyordu açıkça. "Antep, Urfa ve Adana" dedi bu toprakların üç kutsal mutfağını sıralayarak. Büyük bir gülümsemeyle melodik ve ağır bir Türkçe konuşuyor, her şeyin iyi olacağını ve yakında yeniden yollara döneceğimi söyleyerek beni teskin ederken, Ermenilerle ilgili şeyler karşısındaki sadakatleri ve tutumlarını hâlâ bilmediğim diğer jandarmaların önünde nasıl bu kadar özgür konuştuğuna hayret ederek dinliyordum onu.

Beyaz yüzlü ve çenesi köşeli olan, arkadaş canlısı davranan, Elazığlı, uzun boylu bir adam sağımdaydı. O da bana fısıldayarak endişelenmememi söyledi ama yolculuğun geri kalanı boyunca hiç konuşmadı. Şoför mumya gibi suratıyla bitkin bir tipken çavuş tatlı dilli ve kibardı. Benim de Hemşinli ol-

duğumu sanmış ve bu yüzden telsizden komutanına öyle aktarmıştı. "Hayır, Ermeni'yim" dedim. Yolcu koltuğundan kocaman gözleriyle arkaya döndü: "O halde nasıl Hemşince konuşuyorsun?" Göz ucundan Elazığlı jandarmanın bilgiç bir şekilde güldüğünü fark ettim. Ardalalılar ona Hemşince konuştuğumu ve konuşmalarını kaydetmeye geldiğimi söylediğimi anlatmışlardı. Köyde ne yaptığımı öğrenmek istiyordu. "Popüler türküleri kaydetmeye ve yabani çiçek örneklerini toplamaya çalışıyordum." Urfalı jandarma gürültülü bir kahkaha patlattı ve Elazığlı olan da dişlerini sıkarak kahkahasını bastırdı. Çavuş da kendisini tutmaya çalışıyordu ve mahcubiyetle uzaklara baktı. Şoför yola odaklanmış, gaz pedalına sert bir şekilde basıyordu.

Hopa'nın merkezindeki jandarma karargâhına gittik. Hemen yanında kahvaltımı aldığım ve Garcili alımlı bir kadının işlettiği bir pastane vardı. Beni ana lobide beklettiler. Kabul alanında Elazığlı jandarma duruyordu. Bana, Türkiye'de yaygın bir hitap şekliyle, yumuşak bir sesle "Abi" diye seslendi. "Nerelisin?" Güçbela duyulacak bir sesle New York'ta hayatın nasıl olduğunu ve oraya İngilizce öğrenmek için nasıl gidebileceğini sordu. Yanında ağır Helvetica karakterlerle yazılmış ve Yuanna 1.1'i çağrıştıran bir ifadeyle "Başlangıçta Türkçe vardı" yazan bir tabela vardı. Bu posterde karanlık bir arka plan ve içine Turan dillerini alan bir güneşin biraz bulanık bir resmi vardı. Atatürk'ün Turan dillerinin üstünlüğünü savunan baş ideoloğu İbrahim Necmi Dilmen'in ortaya attığı "güneş teorisi"nin görsel bir temsiliydi.

"Tuvaleti kullanabilir miyim?" diye sordum, kapıda bekleyecek bir jandarmanın bana eşlik etmesi gerektiğini söyledi. Bu bana durumumun ciddiyetini gösteren bir ölçüt olmuştu.

Resepsiyondaki telefon çaldı ve Elazığlı jandarma yan kapıdaki ofise kadar bana eşlik etti. Orada büyük kara gözleri olan ve irisleri sararmış şişman bir albay aceleci ve öfkeli bir Türkçeyle kim olduğumu, Ardala'da ve Türkiye'de ne yaptığımı, masraflarımı kimin karşıladığını sordu. Çavuş kapıdan içeri girdi ve gözaltına alınma koşullarımı açıkladı. Bu sırada albay bana kızgın bakışlar atarak öfkelenmiş numarası yapıyordu ama hareketleri abartılıydı ve beni endişelendirmiyordu. Çavuş bana başını sallayarak Türkçemin çok temel düzeyde olduğunu ve pek iyi anlamadığımı söyledi. Yine de bunun o meşhur iyi polis-kötü polis durumlarından biri olup olmadığını merak ediyordum.

Ancak Elazığlı jandarmanın çayla dolu ince belli bardaklarla dönmesiyle, eski ve solgun bir tişört giymiş, biraz dağınık ve fıçı göbekli bir adamın orada olduğunu fark ettim. Budanmamış çalılar gibi görünen bıyığıyla, oturduğum bankın en ucundaydı. Bu adam konuşmaları gülümseyerek ve kasaba insanlarının sakin tutumuyla takip ediyordu. Tişörtünün altına soktuğu silahın kabzasını fark edinceye kadar onun bir sivil veya albayın akrabası

(biraz fiziksel benzerlikleri vardı) olduğunu farz etmiştim. Yine de insana güvensizlik yayan biri değildi, onda ve beden dilinde var olan her şey güven uyandırıyor, beş kişi çay içerken oluşan arkadaşlık ortamına katkı yapıyordu. Kürt olan Elazığlı ve Urfalı jandarmalar hariç hepsi Türk'tü; karakollarda veya okullarda insanların konuşmaları veya fizyonomileriyle tuhaf bir şekilde görünür veya bariz hale gelen o tuhaf şeylerden biriydi bu da.

Albay nasıl Hemşince konuştuğumu öğrenmek istiyordu. Ermeniceden farklı olmadığını söyledim. Şaşırarak baktı ama öfkeli rolünün altında belli belirsiz bir gülümseme vardı. "Ermeniler mi?" diye sordu. Ben kafa karıştırıcı gevezeliklerle kendimi beladan uzak tutmaya çabalarken hâlâ kapıda dikilen Elazığlı jandarma bana bakarak söylemek güvenliymiş gibi yumuşak bir sesle "Hemşinliler Ermeni" dedi ama ben hâlâ kaçamak yorumlarla yanıt veriyordum. O da birkaç kez "Ama öyleler" dedikten sonra ısrar etmeyi bıraktı.

Ardından albay anlamlı bakışlar atar gibi mavi tişörtlü adama döndü ve ona çayın nasıl olduğunu sordu. Çayın sudan daha yaygın olduğu ve her gün her ofis ve evlerde litre litre içildiği bir ülkede yine de alışılmadık bir soruydu. Fıçı göbekli adam çayın iyi olduğunu söyledi ve aynı rahat gülümsemeyle bir şeyler daha ekledi. Sonunu yakaladığım sözünde beni Ankara'daki MİT'e göndermeyi öneriyordu. Sıradan bir şeyden bahsedermiş gibi sesini yükseltmeden konuşuyordu. Dehşetle ona döndüm ve albayın, Türkçemin o kadar da kötü olmadığını anladığını gördüm. Bazı gelip gitmeler oldu ve komutan yardımcısı olan kısa boylu bir jandarma çıkageldi. Kürtmüş gibi hissettim hemen. Komutanın benimle konuşmak istediğini söyledi.

Komutan ikinci kattaydı ve ofisi aydınlıktı. Standart Atatürk portresi ofise asılıydı ve masasının önünde bir yığın kitap biraz kurgulanmış bir görünümle sıralanmıştı. İlk yığının üzerinde Hemşinlilerle ilgili bir kitap vardı. Hatırlayamayacak kadar dikkatim dağılmıştı ama muhtemelen Remzi Yılmaz'ın *Hemşin'in Tarihi Köklerine Doğru* adlı eseriydi. Komutan ve yardımcısı göz atmama izin verdiler ve sanırım Hemşinlilerin Orta Asya bozkırlarından gelen öz Türkler olduğunu söyleyen bir pasaj buldum ama burası okumak için iyi bir ortam değildi, bu yüzden olduğu yere, kitap yığının üstüne geri koydum.

Komutan yanındaki astlardan en az on yaş daha gençti. Muhtemelen yirmilerinin sonundaydı. Biraz düzmece ve katı olan ciddi tavırlarıyla siyah saçlı ve kalın kaşlı bir adamdı. Bas sesiyle yumuşak bir şekilde sorular sordu ve ben de her şeyi tekrar etmek zorunda kaldım. Ona eski türküleri ve çiçekleri topladığımı söyleyince biraz şaşırmış göründü ve hafif bir gülümsemeyle yavaşça omzunu sallayan yardımcısıyla bakıştılar. Yardımcısı, komutana ziyaret ettiğim köylerin resmî Türkçe isimlerini saydı. Ona herkesin kullandığı ve Ardalalıların bile kendi köyleri için kullanmadığı Hemşin isimlerini bilmediğini göstererek veya bilmiyormuş gibi yaparak bakıyordu.

"Amerikan vatandaşı mısın?" Evet deyince başını salladı. "Gazeteciyim." Şimdiye kadar ne o ne de başka bir subayın kimliğimi sorması kafamı karıştırmıştı. Tuhaf bir ihmaldi. Komutan muhtardan neden izin almaya çalışmadığımı gerçekten merak ediyordu ama protokolü görmezden geldiğimi ve diğer köylerde de buna uymayıp hiçbir sorun yaşamadığımı söylediğim açıklamamı kabul edermiş gibi göründü. Önceki gece Dzağrina'da eski muhtarın evinde kalmıştım ve bana bu konuda bir şey söylememişti. Yardımcısı ona Dzağrina'nın resmî adını söyleyince komutan bana şelaleye gidip gitmediğimi sordu ve oraya ilk gidişimde şelaleyi görmemi şiddetle tavsiye etti. Ona sadece Ardala'da sorun yaşadığımı söyledim ve "saldırgan" olabiliyorlar, şeklindeki yorumuma katıldı. Her halükârda gelecekte o köyden tamamen uzak durmam gerektiğini ekledi. "Oraya geri dönme." Dürüstlüğü karşısında minnettarlık göstergesi olarak, Türkiye'de bir Ermeni olarak hassasiyetlerin farkında olduğumu ve aklımdan insanları kışkırtmak gibi bir düşüncenin geçmediğini söyledim. "Deli değilim" deyince bir anlığına karakterden çıkarak kahkahalara boğuldu.

Ardından Türkiye'de yaşayan tüm halkların kökenleriyle ilgili bir açıklamaya girişti. Ülkenin tamamında sadece lehçe farklılıkları olan Türk milletinin olduğunu söylüyordu. Ezberlenen bir klişeydi bu ama kibar bir şekilde ve hiçbir saldırgan yorumda bulunmadan anlatıyordu. Kaymakamdan izin almamı tavsiye etti ve yardımcısına beni uğurlamasını söyledi. Elini sıktım ama o stoacı görünümüne geri dönmüştü. Teşekkür ettim ve birkaç sokak ötedeki kaymakamlık binasına yürüdüm.

Türkiye'nin iç kesimlerindeki çoğu kamu binasında olduğu gibi geniş ve ısısız bir ofis binasındaki hademelerden biri beni ikinci katta bulunan büyük bir resepsiyon salonuna yolladı. Orada gülümseyen bir çalışan bana ertesi gün tekrar gelmemi söyledi. Tam eve yönelmişken biri hafifçe omzuma vurdu. Ardala'da beni gözaltına alan çavuş koşarak gelmiş, nefes nefese jandarma merkezine dönmemi istiyordu. Gülümsüyordu ama hâlâ hızlı koşmaktan ötürü soluk soluğaydı. Her şey yolundaydı, önemli bir şey yoktu, düzeltmeleri gereken ufak bir şey vardı. Teskin edici olmaya çalışıyordu ama beni yakalamak için ikna edici olamayacak kadar hızlı koşmuştu. Bir saniye süreceğini söyledi.

Yine tüm dillerin anası Türkçeyle ilgili güneşli posterin önüne oturtuldum. Elazığlı jandarma yine oradaydı ama şimdi benimle göz temasına girmekten kaçınıyordu. Kızgın suratlı albay ofisinde, yumuşak sesi bir mırıltı gibi gelen mavi tişörtlü adamla konuşuyordu. Çavuş ona geldiğimi söyledi. Kapısı açık ofisinin hemen çaprazında bulunan lobide olmama rağmen bana bakmadan "Bırak dışarıda beklesin" dediğini duydum ters bir şekilde.

Bir süre sonra Elazığlı jandarmayla göz teması kurmaya çalıştım ve ona ne olduğunu sordum ama kaşlarını kaldırdı. Ardından esmer albay dışarı

çıktı ve ona neden beni geri getirdiklerini sordum. Sorumu duymazlıktan gelerek uzaklaşıyordu ama sonra geri döndü ve beklemem gerektiğini söyleyerek özür diledi. Hepsi başka bir şeyle meşgulmüş gibiydi ama belki de biraz paranoyayla her şeyin benimle ilgili olduğunu seziyordum. Urfalı jandarma yeniden belirdi, çavuşun ona çay isteyip istemediğimi sormasını söylemesi haricinde o da benle konuşmaktan kaçınıyordu. Çavuş nihayet ofisinden çıkınca ona ne olduğunu sordum. O da yürüyüp gitmek üzereydi ki geri dönüp en dostane yüzünü ve masum sesini takınmaya çalışarak fısıldadı: "Polis teşkilatından arkadaşlarımız seninle konuşmak istiyorlar." Tüm çabasına rağmen tonu ve gözlerinde görülen her şey bunun artık büyük bir meseleye dönüştüğünü söylüyordu. Onun gitmesiyle Elazığlı jandarmaya "Jandarma ve polis aynı şey değil mi?" diye sordum ve ifadesi sözcüklerinden daha yanıtlayıcıydı: "Hayır, biz sadece köylerin kolluk kuvvetiyiz: Onlar polis." Urfalı jandarma bana yanaştı ve bu sefer alçak bir sesle endişelenmememi, aynı burada jandarmada olduğu gibi polisin de yalnızca birkaç soru sorup beni bırakacağını anlattı. "Seninle sadece konuşmak istiyorlar ve sonra çıkıp gideceksin" dedi. Fakat artık bunun kontrolden çıktığını hissediyor ve defterlerim ve hafıza kartlarıma el konmasından korkuyordum.

Beni ilk sefer uğurlamış komutan yardımcısı üst kattaki ofisinden aşağı indi. Beni tekrar gördüğüne memnun olmamıştı, hıncı açıkça bana yönelmişti: "Hâlâ burada mısın sen?" Sonra geri koştu.

Esmer Ardalalı (sesin yardımcısı, Türk bayrağıyla "rehine" fotoğrafımı ayarlayan ve jandarmaları arayan adam) belirdiğinde orada her an karakola götürülme beklentisiyle iki saate yakın bir süredir oturuyordum. Bana keyifsiz bir şekilde bakıyor ama üzerimde gezdirdiği kocaman gözlerinde toplayabildiği tüm nefreti üzerimde yoğunlaştırıyordu. Görünüşe göre sınırını aşmıştı. Bir jandarma onu, çavuşun kapısı açık kalmış ofisine götürdü. Sesin yardımcısı çavuşun önüne oturdu. Çavuş kızgın hareketlerle ona bir şeyler açıklıyordu. Görünüşe göre onu hayal kırıklığına uğratan şeylerdi çünkü başarısız bir şekilde cevap vermeye çalışıyor ama çavuş tarafından azarlanıyordu. O ve yardımcıları jandarmaların beni salmasından sonra beni polise ihbar eden kişiler olmalıydı.

Beş dakika sonra komutan yardımcısı, genelde yeni erleri profesyonel subaylardan ayıran, yıllarca süren eğitimler ve tekrarların meyvesi olan yahut da gerçekten yapıncaya dek taklit edilen o askerî yürüyüşüyle yanıma geldi. "Şimdi gidebilirsin" dedi ve beni ikinci kez arka kapıya geçirdi. Asık suratlı albay da bir düzine jandarmayla birlikte oradaydı; uzun boylu Elazığlı askeri ve çavuşu da gördüm. Sesin yardımcısı arka planda, dövülmüş mahalle kabadayısı gibi lobiden bana bakarken hepsi etrafımda toplanmıştı.

Komutan yardımcısının elini sıktım (başlangıçtan itibaren dost canlısı görünüyordu ve arka planda yaşanan, bilmediğim şeyler her neyse beni serbest bıraktırmak için ağırlık koyduğunu hissettim) ve ona şişman albay gibi nazik davranışlarından ötürü teşekkür ettim. Albay kısa minnettarlık sözcüklerimi şaşkın bir merakla dinleyerek seyrediyordu. Onun da elini sıktım. "Biz akrabayız, değil mi?" dedi komutan yardımcısı ufak ve tamamıyla samimi olmayan bir gülümsemeyle. Ermenileri ve aklındaki tanımlamadığı "biz"i kastettiğini anlamıştım: Belki Türklerdi, belki de bana bu gezide tanıştığım Kürtleri çok hatırlattığı için çıkardığım varsayımla Kürtlerdi. Ya da bir ihtimal, Türkiye'de çok sayıda insan Ermeni kadınların torunu olduğundan soyundan birine, daha az metaforik bir referanstı bu. Samimi olsa da olmasa da baştan beri centilmence ve hakkaniyetle davranmış, bana yardım etmeye çalışmıştı. Belki de bu jandarmaların hepsi her zaman böyle durumlarda bir yabancı yakalanmadığı için oradaydılar ya da belki, ofis kapılarının arkasında ve telefonlarda olup biten, farkında olduğumdan daha ciddiydi. Hiç öğrenemedim ve öğrenmek için Hopa'da çok da oyalanmadım. Fakat onları görmek uyumlu insanların nasıl baskı mekanizmalarının çarklarına dönüşebildiklerini tekrar düşünmeme yol açtı. Emperyal bir devlet tarafından devlet iradesini çoğulcu bir nüfusa dayatmak için kullanılıyorlardı. Bu adamlar (birden fazla her insanda olduğu gibi, bu insanlar da zihniyetleri, bakışları, hassasiyetleri ve gizli ihtiraslarıyla birbirinden farklıydılar) devlet iradesini uygulayan veya Türkiye'nin olduğunu bildiğimiz şeye dönüşmesinin sebebi olan düzenli bir silahlı yapı altında bir araya toplanmışlardı.

* * *

Kâzım bilgisayarında yazı yazarken konuşmuyordu. Hopa yerel yönetim binasında yer alan ofisinde olmam için hiçbir sebep yoktu ve o anda kütüphanesinin her şeyi açıklaması için beni buraya getirdiğinden şüpheleniyordum: Kévorkian'ın kitabının yanı sıra soykırımla ilgili diğer kitaplar, Türkiye'nin iradesini uygulayan bir devlet görevlisi olarak taşıdığı yetkiyle söylemesinin iyi olmayacağı her şeyi anlatıyordu. Örneği bana Nehru'nun Kruşçev'e yaptığı veya ona atfedilen şu yorumu hatırlatmıştı: Sovyetler Birliği Komünist Partisi rakipsiz hâkimiyetini böylesine iyi okumuş bir nüfus üzerinde sürdüremez. Ancak Kâzım'ın entelektüel temeli ülkedeki yaygın eğitim standartlarının göstergesi olmadığından Türkiye henüz Sovyetler'in öğretim düzeyine ulaşmaktan çok uzaktı.

Söyledikleri fikirlerin gelişimi için daha zengin bir ortam sunduğundan, ahlâken olmasa da entelektüel ve dilsel açıdan takdir etmeye başladığım bir muğlaklık egzersiziydi bu adeta. Muğlaklık, Shakespeare'in edebiyatının köşe taşlarından biriydi ve belki de, Cambridge'te lisans öğrencisi olarak oku-

yan William Empson'un ileride genişleterek *Seven Types of Ambiguity* [Muğlaklığın Yedi Türü] adlı ince bir cilde dönüştürüp bu edebi tekniği gözler önüne serdiği monografisinde ortaya attığı gibi, Shakespeare edebiyatının zamansızlığının ve güzelliğinin temel anahtarıydı.[5] Özellikle *Macbeth* bu dilin bolca kullanımının örneğidir: "Ve çoğu zaman karanlığın maşaları aklımızı çelip başımızı belaya sokmak için hakikati söylerler."

Kâzım da kuzeni İhsan da potansiyelleri gerçekleşmemiş birer Shakespeare karakteriydi. İçine doğdukları tarihe karşı entelektüel ve ahlâki bir hassasiyet duymalarına rağmen daha sığ zihinlere ve ruhlara sahip olanlar da dahil olmak üzere ezici çoğunluğumuz gibi, modern yaşamın kısır tekdüzeliğine ve bürokratik işlerinin sahte debdebelerine sıkışıp filizlenmemiş tohumlar olarak kalmışlardı. Çok azımız yaşadığımız anların trajedisine özlem duyar ama çok daha azımız yaşamdan ikincil oyuncu kadrosunda, şarkılarını hiç söylemeden, duyulmadan, görülmeden ve unutulmuş bir şekilde geçip gitmekten keyif alır.

Belki Kâzım bir arkadaş değildi ama ofisinden düşman da olmadığından emin bir halde ve hakikate giden yolculuğunun başladığını düşünerek ayrılmıştım. Kitaplarla dolu bir alan, ortaya çıkmayı bekleyen bir bilgi atmosferi yaratıyor, salt varlıklarıyla sessiz bir bağ oluşturuyordu. Fakat Türkiye'de bir devlet dairesindeki kitaplar Ermenistan veya Ermenice isimler taşıyınca bu his daha da büyüyordu çünkü beni daha samimi bir düzeyde çocukluğumun geçtiği eve ve dünyanın her yerinde Ermeni toplulukların hâlâ adalet için mücadele verdiği çok sayıda eve, okula, haber merkezlerine ve ofislere yeniden bağlıyordu. Kâzım'ın ofisindeki kitaplık tanınma yoluna açılan ufak bir gedik gibiydi. Kâzım bir kamu binasında, 1915 üzerine yazılmış literatürün ufak ve kayda değer derecede yıkıcı bir kısmını sergileyerek gizli gizli aynı dünyaya ait olduğumuzu söylüyordu. Sessiz ama yanlış anlaşılmaya kapalı bir örnekti. Elindeki evraklarda bir şeyler tarıyor ve ben de orada kitapları seyrediyor, başlıkları karşısında şaşkınlıkla bağırırken başını sallıyor ve aşağı bakıyordu.

Onun Ermenilerin sözde gaddarlıklarıyla ilgili uzun monologunda kaçırdığım iki eksikliği ancak notlarımı yazıya geçirirken fark etmiştim. Laz meslektaşı ofisteyken ve sonrasındaki konuşmamızda Kâzım Hemşinlilerin Türk olduğunu hiç söylemediği gibi soykırımın doğruluğuna da karşı çıkmamıştı.

* * *

Kâzım'ın ofisinden ayrıldıktan sonra Ardala olayı sırasında bana sakin olmamı tembihleyen ve arkadaş canlısı görünen yeşil gözlü gence rastladım. Köylülerinin davranışı için özür diledi: "Köyümde insan olmayan insanlar var" dedi Türkçe edep ve ahlâktan yoksunluğu anlatan bir ifade kullanarak.

5 William Empson, *Seven Types of Ambiguity*, New York, 1966.

"Utanç vericiler." Daha sonra onun telefondaki ses ve sesin oğlu olan esmer adamla aynı aşiretten olduğunu öğrenecektim.

"Dün neden jandarmadaydın?" diye sordu pastaneyi işleten kadın Hemşince. Jandarma karargâhının sokağın birkaç ev aşağısında olduğunu tüylerim diken diken fark ettim ve içlerinden herhangi birine, nazik olanlara bile hiç rastlamak istemiyordum. "Unuttum" diye yanıt verdim ve Hopa'dan ayrılmadan önce ondan son bir gülücük çaldım. Kendisini bu kafeye ilk gelişimde Ermeni olarak tanıtmış Köroğlu kızıydı.

Pançuni'deki ekip o gece Ardala'yla ilgili her şeyi duymak isterken İhsan, Ardala'ya gitmememem için yaptığı uyarılara kulak asmadığım için beni suçluyordu. Biri adamları tarif etmemi istiyor ve tek tek kişilerin kim olduğunu tahmin etmeye çalışıyordu. Bir bakıma Hemşin sosyalistleri ile Hopa ve Makrial bölgelerinde sayıları ezici derecede azınlıkta olan faşistler arasındaki ritüele dönüşmüş rekabetin bir parçasıydı bu. Genelde geceleri Hopa'nın çarşısında toplu arbedelere giriyorlardı. Pançuni restoranın sahibi Paramaz, bu hakarete cevap vermek için Ardala'ya dönmeyi önerdi ama hiç istekli değildim ve seyahatimi bitirip poliste çok kaydım birikmeden Türkiye'den çıkmak istiyordum. Yine de "erkek gibi çıplak ellerle" iyi bir kavgaya girmeyi arzuluyordu hâlâ ve diğer "iyilerden" birkaçı da onun gibiydi. Desteklerini yüreklendirici bulmuştum ve ahlâken haklı hissettirmişlerdi.

Türk bayrağıyla yapılan gösteri karşısında da şoke olmuşlardı. Oldukça açıklayıcı bir tepkiyle bunu onur kırıcı bulmuşlardı. Türkiye'de doğup büyümüş birinin yerel ulusal sembollere bir diaspora Ermenisi'nden farklı yaklaşacağını farz etmiştim ama hepsi bunu aşırı çirkin bir hakaret olarak görüyorlardı. Kendisi de Kürt anneden doğma Paramaz'ın, Kürt kız arkadaşı da şoke olmuştu. "Şaka mı yapıyorsun?" Üzerinden ne kadar yıl geçse de Türk, Türkiye, Türkçe hâlâ aklım hislerime hâkim oluncaya dek birkaç saniye sinirimi bozan kelimelerdi. Yine de haklı olanları hesaba kattıktan sonra bile suçun devasalığı bu isim üzerinde ağırlık oluşturmaya devam ediyordu.

Ertesi sabah kızıl saçları kelleşen, uzun keçisakallı ve her zaman dumanlı bakışlara sahip Erke'ye katıldım. Gözleri çoğu zaman aşırı içki kadar uykusuzluktan olması da muhtemel bir halde kan kırmızısıydı. İyi bir hikâye anlatıcısıydı ve Hemşinceyi akıcı konuşuyordu. Aynı zamanda içkici arkadaşlarından bazıları karşı tarafta olmayı tercih etseler bile faşistlere karşı girişilen sokak savaşlarında coşkulu bir kavgacıydı.

O sabah masada Erke iki Hemşinli arkadaşıyla birlikteydi. İçlerinden biri iki çocuğuna Ermeni isimleri vermişti. Bir Laz arkadaşlarıyla birlikte, Hopa ile Makrial'in ortasında kalan bir Laz köyüne pikniğe gidiyorlardı. Hemşinli olmayan arkadaşlarının Marksist olduğunu layıkıyla açıklıyorlardı. Bu da aldırmadığım yerel ilişkiler ve siyaset üzerine daha fazla şey yansıtıyordu.

Laz'ın pikabına atladık. Erke de ben de dorsenin arkasına sırtlarımızı verip yaslandık. Gözlerimiz yolda gidiyorduk ve trafik de bizi takip ediyordu. Genelde esprili bir yapısı olan Erke kasvetli bir ruh haline büründü. Küçükken köyündeki büyüklerinin çocuklara (torunlarına, akrabalarına veya kendi yaşıtlarına) Ermenileri nasıl katlettiklerini, onları Ardanuş'taki Cehennem Deresi'nin sarp uçurumlarından attıklarını anlattıklarını söyledi. Erke, bizzat kendi dedesinin Ermenileri katlettiğini anlattığını söyledi. "Bizi toplayıp uçurumdan atılan Ermenilerin öykülerini anlatırlardı ve biz çocuklar da ağzımız açık halde dinlerdik" dedi şaşkınlıklarını taklit etmek için iri gözlerini daha da açarak. Soykırımdan sağ kurtulmuş birinin torunu olarak bir suçlunun torunundan denk bir hikâye işiteceğimi hiç düşünmemiştim. En çılgın hayallerimde bile bu hikâyenin aynı dili konuşan, yani Erke'nin dedesinin ona anlattığı ve şimdi de onun bana aktardığı dilin aynısıyla konuşan, din değiştirmiş Ermenileri içine alacağını düşünemezdim.

Yaş, ifadelerimize katılaşan, sinik bir cila katarak kanaatlerimizi ve ahlâkımızı aşındırabildiğinden şaşkınlığa eskisi kadar yatkın olmayan mevcut yaşlı sesinde çocukluğunda yaşadığı şokun kalıntıları vardı. Fakat o sinik katmanın altında hâlâ dedesini düzinelerce insanı öldürdüğünü anlatırken işiten bir çocuğun şoku vardı. Dedesinin gerçekten Ermenileri katlettiğini mi söylediğini iki kez sordum ve ikisinde de doğruladı. Dedesinin ismini de sordum. Belki birkaç saniye süren ama fark edilir bir tereddüt ânından sonra söyledi. Ninemden ve sayısız başka insandan kurtulma öyküleri işitmiştim ve Erke köyünde, Ermenileri katlettiğini söyleyen en az iki yaşlı adamdan bahsetmişlerdi. Dedesinin geçmişte yaptıklarını, doğal bir felaket, ahlâki mesajı olmayan bir hikâye gibi hiç sıfat kullanmadan tarif ediyordu.

Hemşinli bir akademisyen olan Dursun bana öncesinde, Yakub Mollaoğlu gibi bazı Batı Hemşinli haydutların 1915'te Ermenileri katletmeleriyle tanındıklarını anlatmıştı. Ne var ki Hopa bölgesinden herhangi bir Hemşinlinin katliamlara dahil olup olmadığı yahut Osmanlı İmparatorluğu'na sadakatlerini kanıtlamak için sadece katıldıklarını iddia edip etmedikleri belli değildi. İhsan da bundan şüpheleniyordu. Ancak Erke'nin tanıklığı birçok genç Hemşinlinin, Ardanuş'taki Cehennem Deresi'nde yaşanan katliamlara neden bu kadar aşina olduklarını açıklıyor gibiydi.

Dağda biralarımızı ve atıştırmalıklarımızı açtık. Kulübe insanın başını döndüren bir uçurumun üzerine güvencesiz bir şekilde konmasına, sağlam zemine yalnızca çukurun üzerinden geçen dar bir tahta parçasıyla bağlanmasına rağmen manzara şahaneydi. Güneş gözlüğünü çıkarmayan bir Hemşinli, Hrant Dink'in anısına kadeh kaldırdı. Bir ölümün Türkleri ondan yüzyıl önce ölmüş bir buçuk milyon insanla yüzleşmeye zorlamasının ne kadar çelişkili olduğunu dile getirdim.

Güneş gözlüklü adam "Dink'in milliyetiyle ilişkisi yok" diye karşılık verdi. "Hrant sosyalist olduğu için öldürüldü." Pek çok Türk komünist de aynı sebepten ötürü hayatını kaybetmişti.

Aynı fikirde değildim: Dink, Atatürk'ün evlatlık kızının soykırımdan kurtulmuş bir Ermeni yetimi olduğunu yazdıktan sonra canından olmuştu. Suçunu itiraf eden katilin polislerle birlikte Türk bayrağını tutarak poz verdiğini hatırlamıyor muydu? Stadyumlara giden futbol taraftarları Dink'in katilinin giydiği beyaz berelerden takmamışlar mıydı? Ve cinayetinden sonra sokaklara dökülen kalabalıklar, "Hepimiz Hrant'ız, Hepimiz Ermeni'yiz" yazan pankartlar taşımamışlar mıydı? Bunu Hrant'ın sosyalist düşünceleri yüzünden mi söylemişlerdi?

Güneş gözlüklü adam öfkelendi ve avazı çıktığı kadar bağırarak bana saldırmaya başladı: "Sen komünist değilsin! Hrant sosyalist olduğu için öldürüldü! Milliyetçilikle veya milliyetlerle kesinlikle ilişkisi yok: Faşistler komünistlere saldırıyor, Türkiye'de bugünkü kavgamız bu, Ermenilerle veya başka bir şeyle hiç ilgisi yok." Çocuklarına Ermeni isimleri veren Hemşinli Erik ile (başlangıçta Hrant'ın gerçekten de milliyetinden ötürü değil de ideolojik kanaatleri için öldürüldüğünü söyleyen) Laz'ın ikisi de şimdi sessizdi. Muhtemelen araya girmeye kalkmaları olayı tırmandıracağı için Hemşinlilerin benimle girdikleri tartışmalarda gözlemlediğim protokolü takip ediyorlardı. Keyfimiz kaçmıştı ve normalden çok daha mükemmel görünen gökyüzü zehirli havayı dağıtamıyordu. Biralarımızı bitirdik ve Hopa'ya doğru geri yola çıktık. Erke'yle ben yine kamyonun kasasında gidiyorduk ama şimdi sessizdik. Üç gün içinde Ermeni kimliği beni Hemşinlilerin hem Türk milliyetçiliğinin aşırı sağından hem de Türk komünizminin aşırı solundan gelen öfkesine maruz bırakmıştı.

Hopa'dan ayrılmanın tam zamanıydı. Melahat'in davetini kabul ederek sahilden on beş saat yolculukla Batı Karadeniz'de bulunan ufak bir Hemşin bölgesini ziyaret edecektim. Akçakoca'daki Ceneviz Kalesi'ne yakın bir pansiyonu vardı. Yaklaşık bin sakinlik bir nüfusu olan bu üç Hemşin köyünden oluşan küme, 1878 Rus-Türk savaşından sonra kurulmuştu.

* * *

Melahat'le ilişkisi belirsiz olan bir adam beni otobüs terminalinden almaya geldi. Numan Hemşinlilere benzemediği gibi Hemşin'le ilgili şeylerle ilgileniyormuş gibi de görünmüyordu. Taktığı Osmanlı tuğralı yüzük ondan sakınmama yol açmıştı. Melahat'in ona Ermeni olduğumu söylemesiyle önsezim asgari düzeyde doğrulanmış oldu. Yüzünü buruşturup sandalyesini tiksintiyle masadan geri itti. Melahat, verdiği tepkinin sebebini çok iyi bilerek ve mahcup bir gülümsemeyle, "Bu ne böyle?" diye sordu. Pansiyonun

balkonundaydık, Karadeniz'i kesen Ceneviz Kalesi'ni engelsiz gören bir manzaraya sahipti. Fakat tepkisini orada bıraktı ve bir daha düşmanca bir tavır sergilemedi.

Konuşması yumuşak bir kadın olarak tarafsızlığında belli bir soğukluk vardı, dudakları sanki acı acı büzülüyordu. Otuzlarının ortasındaydı ama kocasını birkaç yıl önce kanserden kaybetmişti. Fakat ondan bahsederken duygularını pek göstermiyordu. "Amcası Türk ordusunda generaldi." En büyük kızının babasıyla ilgili tek ve alışılmadık biyografik bilgi olarak yaptığı yorum buydu. Melahat o olgunlaşan güzelliğe işaret ederek "Babası..." dedi ve gözlerini kıstı. Elleriyle bitirdiğini gösteren alakasız bir hareket yaparak başını eğip dilini dışarı çıkardı. Fakat buna ne anlam vereceğime emin olamadım.

Birkaç saat sonra kocasının onu on sekiz yaşında kaçırdığını ve evlenmeye zorladığını söyledi. Laz kocası onu güpegündüz Akçakoca'nın merkezinde yakalamış ve üç ay boyunca rehin tutmuştu. Penceresiz bir odada, tuvalete gitmesine müsaade edecek kadar uzun bir tasmayla yere zincirlenmiş halde kilitli kalmıştı. Anne-babası onu deliler gibi bulmaya çalışmış ama yakalayan kişinin general olan amcası baskı yaparak polislerin aramalarını oyalamıştı. Yine de Türklerin bazı yurtseverlik günlerinde sosyal ağda profil resmi olarak o generalin resmini koyuyordu. Sonunda pes etmiş ve onunla evlenmeyi kabul etmişti: "Başka seçeneğim yoktu."

Melahat iyi okumuş biri olarak Ermeni tarihini ve Hemşinlilerin kökenlerini biliyordu ve daha fazlasını öğrenmeye de meraklıydı. Fakat ondan Ermeni gibi "hissetmesini" beklemek fazla olurdu. "Üç yüz yıldan uzun süre geçmiş" dedi gülümseyerek. "Biraz zamana ihtiyacımız var." Ermenilerin kendilerine Ermenicede ne dediklerini sordu ve "*Hay*" diye karşılık verince kızardı. Biraz tereddüt ettikten sonra "*Hay*" sözcüğünün Akçakoca bölgesindeki Hemşinliler arasında bir küfür olduğunu söyledi ve yaygın kullanılan deyişlerden birkaç örnek verdi. En hafifleri şunlardı: "*Hai, kezi inch asim?*" (Sana ne diyebilirim, Ermeni?) ve "*Hai tsımori*" (Senin Ermeni annenin). Uzun süre Ermeniler için kullanılan ismin, Ermenilerden Türkçe sözcükle bahseden Hemşinliler arasında kaybolduğu varsayılıyordu. En azından Akçakoca'da esas anlamı unutulmuş ve sadece küfürlü bir sözcük olarak kullanılsa bile varlığını korumuştu.

Arabayla şehir merkezine gittik. İtalyan marka güneş gözlükleri olan ve bej bir takım giymiş bir adam, Melahat'in kuzeni Hemşin köylerini ziyaret etmemiz için bize büyük BMW'sini verdi. Hemşince konuştuğumu duymaktan pek memnun olmamış gibi görününce Türkçeye geri döndüm.

Hemşin Köyü'ndeki evlerinde iri bir adam olan Melahat'in babası beni adeta ailenin bir ferdi gibi çok sıcak karşıladı ve büyük bir kucaklamanın ardından iki yanağımdan öptü. Az konuşan bir adam olsa da anadilde yaptığımız

sohbetten çok keyif alıyordu. Hanedeki kadınlar (Melahat'in annesi ve halası) daha çekingendiler, karşılamaları yalnızca baş sallama ve mırıldanarak söyledikleri selamlardan ibaretti. "Fakat biz Rum kökenliyiz, Trabzonluyuz" dedi Melahat'in babası. Melahat bunu daha önce işitmiş ve ailenin geçmişe dair bilgilerinde, geleneklerinde, hatta sözlerinde bile Rumlardan geriye hiçbir şey kalmadığına şaşırmıştı. Bu yüzden bunun Ermeni olmaya atfedilen olumsuzluğu savuşturmak için kullanılan eski bir taktik olup olmadığını merak ediyordu çünkü Türkiye'de Rum kökenli olmak geçmişte o kadar kötü bir şey değildi. Daha önemlisi ataları Rumsa nasıl Hemşinli olduklarını anlamamıştı. Ekmekleri bölüp orucu açmak için ezanı bekliyorduk. Ezandan hemen sonra tepelerdeki çakallar, yakarışları azalıp kayboluncaya dek yaklaşık on dakika boyunca uludular. Uzaktan işitilen bazı tiz ve ağıtlı çığlıklar dağlarda biraz daha gezindi.

Aynı tepede üç Hemşin köyü vardı. Melahat'inki, yani Hemşin Köyü dağın eteklerindeydi. Orta vadilerden birinde Yenice vardı. Tepedeyse en kalabalık olanı Karatavuk vardı ama yerliler artık Hemşin Köyü'nün nüfusunun onunkini geçtiğini söylüyorlardı. Hopa ve Makrial bölgesinde gördüğüm gibi burada da köylerin her biri, birbirlerine arabayla taş çatlasa yirmi dakika mesafede bulunmalarına ve yakınlıklarına rağmen kendilerine özgü karakterlere sahipti. Daha genç kuşaklar artık kullanmasa da Hemşince Karatavuk'ta da Hemşin Köyü'nde de akıcı bir şekilde konuşuluyordu. Dil ortadaki köyde, yani Yenice'de ortadan kalkmıştı. Melahat, Yenice'nin başka özel bir yanının daha olduğunu söyledi: Bu Hemşinliler kızlarını yabancılara veriyorlar (Akçakoca şehrinden veya diğer yerlerden insanlarla evlendiriyorlar) ama aynı dağda bulunan diğer iki Hemşin köyünün erkeklerine vermiyorlardı. O an aklıma gelen hipotezi doğrulamak için Melahat'e neden böyle olduğunu sordum. Bilmiyordu veya topraklarında gezinirken söylemek istemiyordu.

Mütevazı aile evlerinin arka tarafı ormandı. Dikenli tellerle çevrelenmiş eğimli ucuna kadar yürümemiz yaklaşık yarım saatimizi almıştı. "Burası benim" dedi Melahat Hemşince. Yalınayak ve bol bir beyaz tişört ve şort giymiş bir halde beni yaşamla dolup taşan o büyülü toprakların, alabildiğine yeşil ve sık ağaçlıklı ormanın dibinde bulunan büyük bir kayaya götürdü. "Bu kayanın altına altın gömülü diyorlar." Kayanın yüzeyinde, kalın yaprakların gölgesinde ayırt etmesi kolay olmayan çok silik bir çiziğe işaret etti. Yıpranmış yüzeyde parmağımı gezdirerek Է, yani Ermenice "E" harfi olduğunu doğruladım. "Bu bir harf ama aynı zamanda Ermenilerin Tanrı'ya verdikleri eski bir isim" dedim, "çünkü 'E' Ermenice 'O'dur'da olduğu gibi '-dur' anlamına gelir". Evine doğru geri dönerken Melahat'in amcasına rastladık. Kendisi zamanında antik eserler çıkarmıştı ve içlerinde yanında taşıdığı oyma bir fildişi piponun parçası da vardı.

Günün daha erken saatlerinde Hemşin Köyü'nün, mesleği imamlık olan muhtarının evine yürüdük. Geniş sundurmasının gölgesinde oturmuş, yaz vakti Ramazan'ın getirdiği susuzluk ve açlığın sancılarıyla baş etmeye çalışıyordu. Bana Hemşinlilerin "öz Türk" olduklarını söyleyen doktrinleri ve mitolojik kökenleriyle ilgili diğer düsturları sayan imam, Melahat ve arkadaşı Numan yürüyüşe gidince fısıldayarak Ermeni kökenli olduklarıyla ilgili rivayetlerin doğru olup olmadığını sordu. "Kuşkuya yer bırakmayacak şekilde" diye yanıt verdim, sözümün doğruluğunu kabul ederek sessizce başını salladı. "Ama neden bu böyle bir tabu olsun?" Ardından ona hepimizin, Türkçede maymunla aynı sözcükle anılan "*ape*", yani kuyruksuz maymunlara benzer insansılardan geldiğimizle ilgili görüşlerimi anlattım. Bu durum aktarmak istediğim kavramı kötü bir şekilde tercüme etmenin yanı sıra insanların gücenmesine de yol açabiliyordu. Nitekim imamda da öfkeli bir tepki doğurarak tam da buna yol açmıştı: "İmkânsız!"

Ardından Allah'ın, Âdem'i ilk meni damlasından yarattıktan sonra dünyayı nasıl doldurduğunu anlatan kısa hikâyeyi ezberden okumaya başladı. Dili öyle hızlı dönüyordu ki sadece bazı isimleri, sayıları ve dikkat çekici bir hızla veya hafızayla yaptığı çarpım işlemlerini yakalayabiliyordum. Ayırt ettiğim rakamlar Esinlenme Kitabı'nda sıralandıkları şekliyle İsrail'in On İki Kabilesine çok benziyordu: Ruben kabilesinden on iki bin kişi; Manasse kabilesinden on iki bin kişi ve diğer kabilelerle toplam yüz kırk dört bin kişi. Ardından Türkçe ve Arapça isimlerini vererek Kuran'da bahsedilen yirmi beş peygamberi saydı: Âdem; Hanok; Nuh; Hûd; Metuşelah; Lut; İbrahim; İsmail; İshak; Yakub; Yusuf; Şuayp; Eyüp; Zülkifl; Musa; Harun; Davud; Süleyman; İlyas; Elyesa; Yunus; Zekeriya; Vaftizci Yahya; İsa ve Muhammed. Konuşmasındaki gergin enerji bana, tek nefesle fedai Kevork Çavuş'un yaşamını ve ölümünü ezberden anlatan Ankaralı hançer ve tespih yapımcısını hatırlatmıştı.

Annesi görünüşüne göre 19. yüzyıldan daha yeni olması imkânsız bir Kuran okuyordu. Avluya inen dış merdivenlerden birinin basamaklarında oturmuş, kitabı kucağında tutuyordu. Tamamen İslâmi kıyafetler giymiş ve başı şalla örtülü bu ufak kadının gözleri, aç bedenine ve öğle güneşine kayıtsız bir halde, yılanları andıran Arapça yazıların üzerinde yoğun bir konsantrasyonla geziniyordu. Eski bir değirmen arka avluya akan derenin sularını çeviriyordu. Déjà vu hissini anlamam çok uzun sürmemişti: Sahne çok tanıdıktı; Grant Wood'un *Amerikan Gotiği*'nin serbest bir yorumu ve yeniden düzenlemesiydi adeta. Ancak 1930 tarihli resmi cılız ve tesadüfi bir şekilde yansıtan ikonik yankının ötesinde, imamın Hemşin Köyü'ndeki evinde uysal bir biçimde önüme serilen sahneye Ermenilerin taşınmasında daha derin bir tarihsel ilişki vardı. Hikâye dönüp dolaşıp aynı yere geliyordu: Ataları 8. yüz-

yılda Ermenistan'ın Arap fatihlerine isyan ettikten sonra Karadeniz'e göçen bu kadın şimdi onların dinine ve kutsal yazılarına bağlıydı.

Akşam yemeğinden sonra Karatavuk'a geçtik. Kahvehanede köyün muhtarıyla buluşacaktık. Melahat arabada bekleyeceğini söyledi. Alışılmadık bir biçimde başını eşarpla örtmüştü. Gri duvarlı uzun bir odadan oluşan, erkeklerin masalar etrafında toplanıp tavla veya iskambil kâğıtlarıyla oynadığı, yanlarında ince belli çay bardaklarının olduğu kahvehaneye Numan'la birlikte girdik. Sararmış Atatürk portresiyle Anadolu'nun diğer yerlerinden farksızdı. Fakat bizi bekleyen kimse yoktu ve Numan giderek büyüyen bir hüsranla ve fark ettiğim gibi kaygıyla numarasını tuşlasa da muhtar cevap vermiyordu. Bir adam araya girdi: "Ermeni misin?" Sadece kalın bıyıklı, kara, bulanık bir görüntü olarak hatırlıyorum onu. Öfkeli bir şekilde "Biz Türk'üz" diye karşılık verdi ve bizi kovdu. Şaşırmış müşteriler sanki hiçbir şey duymamış gibi masalarındaki oyunlarına geri döndüler. Melahat'in Türk arkadaşı üzgün ve şaşkındı. Benim Ermeni olduğumu duyduğunda Ermenilerden hazzetmediğini saklamak için pek bir çaba sarf etmemişti. Ancak bu Ermeni karşıtı Türk milliyetçiliğinin ufacık örneği onu şaşırtmıştı.

Melahat kan bağı veya evlilik bağının olmadığı iki adamla bir arabada görüldüğü için bu tavrı kendi üzerine almıştı. Ortaya çıkmayan muhtarla buluşmaya Numan'la ikimiz giderken kendisi otomobilde beklemesine rağmen bu namahremdi.

Ardından ortanca köye, Yenice'ye gittik. Adamlar çember halinde toplanmıştı ve hava çok gergindi. Numan Karatavuk'taki ufak olaydan sonra hâlâ tedirgindi. Yenice'nin gözleri kan çanağına dönmüş muhtarı bana şakayla karışık Ramazan'da oruç tutup tutmadığımı sordu. Kendisini muhasebeci olarak tanıtan bir adam Hemşinlilerin Altay Dağları'ndan geldiklerini söyledi ama diğerleri buna karşı çıkıp Horasanlı Türkler olduklarına işaret ettiler. Kahvehaneden kovulduktan sonra Ardala'daki olayın tekrarlanmasından duyduğum korkuyla hâlâ gergindim ve her an bir jandarma cipinin yanımızda bitmesini bekliyordum. Hemşinlilerin hayalî ve destansı Türk kökenleriyle ilgili tartışmalarını kaygılı bir dikkat dağınıklığıyla takip ettim sadece.

İçlerinde kırmızı polo yaka tişört giymiş biri, çekinerek de olsa azınlıklarının Turan soyundan olmayabileceğini ima etmeye başlamış muhasebecinin spekülasyonlarını kesmek için sigara içenlere özgü tarazlı sesini yükselterek, saldırgan bir biçimde "öz Türk" anlatısını papağan gibi tekrar etti. Kırmızı polo tişörtlü adamın, kalın kaşlarının altında birbirine çok yakın duran kapkara gözleri ve söylemine uygun gür bir palabıyığı vardı. Adeta Türkiye'de insanların sakalı bıyığıyla ideolojisi arasında bir örtüşmenin varlığını kanıtlar gibiydi. Ardından muhtara köyün müzesini bizim için özel olarak açmasını teklif etti. Çoğunluğu eski çiftçilik aletlerinden oluşan basit ama iyi düzen-

lenmiş eserleri inceledik. Melahat eski bir tahta beşik görünce ismini yüksek sesle Hemşince söyledi ve kırmızı polo yakalı adam öfkeli bir şekilde onu azarlayarak susturdu: "Adı Türkçe beşik." Melahat yumuşak bir sesle bildiğini söyleyip solgunlaştı. "İyi o halde, Türkçe ismiyle söyle" diye devam etti azarlamaya. Hâlâ Hemşince sözcüğün sesinden duyduğu öfkeyle kaşlarını çatıyordu. Ermenice olduğunu bildiği ortadaydı.

Müzeden çıkarken ufak ve siyahlara bürünmüş, çok yaşlı bir kadın günün son namazı için camiye doğru gidiyordu. Muhtar Yenice'de Hemşince konuşan son kişinin o olduğunu söyledi. Hemen Hemşince "İyi misin?" diye bağırdım. Şaşkınlıkla geriye döndü. Koyu karanlığın içinde cansız, boş gözleriyle beni arıyordu. "*Ha, soyam, isa vova?*" diye sordu cılız sersemlemiş sesiyle: "Evet, iyiyim, kim o?" Elini öptüm ve görme yetisini neredeyse kaybetmiş olduğunu fark ettim. Hemşince birbirimizin kısaca halini hatrını sorduk ve sormadığı sorulardan Ermeni olduğumu fark ettiğini anladım. Kırmızı polo tişörtlü adam kocaman bir gülümsemeyle ve gururla "Eski Türkçe konuşuyorlar" diyordu.

Sonra Yeniceli Hemşinlilerin kızlarının doruktaki Karatavuk köyünde veya dağın eteğindeki Hemşin Köyü'ndeki soydaşlarıyla evlenmelerine neden izin vermedikleri, aksine diğer Müslümanlarla veya Türklerle evlendirdikleriyle ilgili hipotezimi doğruladım. Bu yaşlı Hemşince konuşan kadınla, Ermenilerle aralarındaki bağın son kalıntısı (kırmızı polo yakalı adamın "eski Türkçe" dediği lehçe) yitip gidecekti. Yeniceli Hemşinliler ismini dahi anmadıkları bir kökenin tüm izlerini silerek kimliklerini tanınamayacak şekilde yok etmeye karar vermişlerdi.

* * *

Önceki yıl Karatavuk ve Hemşin Köyü'ne gitmiştim. Çok sayıda isme ve kimliğe sahip bir adam olan Cesur beni 2013'ün Ekim ayında oraya götürmüştü. İlk temasımız, Ermenilerin kırmızı, mavi ve turuncu renkleri üzerine işlenmiş yeşil bir haçla "Müslüman Ermeniler" adlı bir sayfa açtığı sosyal ağ üzerinden gerçekleşmişti. Afiş görselinde soykırımı planlayıp örgütleyen ve 1920'lerin başlarında Taşnaksutyun'un örgütlediği "Nemesis Operasyonu" isimli gizli bir görevin parçası olarak vurulup öldürülen Jön Türklerin, yani Talat, Enver ve Cemal paşaların üzeri çizilmiş yüzleri vardı.

İlk kez İstanbul'un Sirkeci semtinde akşam vakti kahve içmek için buluşmuştuk. Cesur, DNA testiyle Ermeni kökenli olduğunu, belki bir Hemşinli olduğunu öğrenmişti. Babasının babası onlara geçmişi hakkında hiçbir şey anlatmamıştı ve bir önseziyle hareket ederek Ermeni DNA İnisiyatifi isimli bir programa katılarak test yaptırmaya karar vermişti. Bana akrabalarıyla tanışmam için İstanbul'un periferisinde ve Batı Karadeniz sahillerinde uzun bir

hafta sonu gezisine katılmamı teklif etti. Yağmurlu bir cuma günü kendimizi yollara vurduk.

Cesur İstanbul'da, Ortadoğu'daki savaşlardan kaçan Müslüman sığınmacıların ailelerine yardım etme iddiasında olan bir vakıfta çalışıyordu. Ancak birkaç kez ziyaret ettiğim ofisinde gördüğüm insan trafiği yerlerinden edilmiş kişiler gibi görünmüyordu. Hepsi adaleli yapıları ve tavırlarıyla askerî eğitimlerini ele veren, yürüyüşleri ve kıyafetleriyle tıpkı Suriye'deki savaşçılara benzeyen erkeklerdi. Bizimle yolculuğun ilk ayağı için gelen genç Çeçen de vakfın ziyaretçilerine benziyordu. Zeytin yeşili askerî kuyafetler ve çizmeler giyiyordu. İslâmcı bir tarzda kesilmiş bıyıkları ve uzun sakalları haricinde her tarafından savaşçılık akıyordu. Bizimle seyahat ettiği iki saat boyunca tek kelime dahi etmedi.

Araba sürerken Cesur'un cep telefonu hiç durmadan çalıyor ve hattın diğer ucundan gelen esrarlı sorulara şifreli yanıtlar mırıldanıyordu ama esasında konu, insanların kalacak yerlerinin ayarlanmasıyla alakalıydı. Telefonu kapattıktan sonra genelde yeni gelenlerin isimleri ve kalmak istedikleri yerlerle ilgili bilgileri aktaran farklı bir numara arıyordu. Aksanlı bir Türkçeyle konuşan katı suratlı Çeçen'in Rusça bilmemesi tuhaf görünüyordu. İstanbul'un Asya yakasının dışındaki lüks yerleşim yerlerinden birinde, yalıtılmış bir bölgede bulunan modern, altı-yedi katlı bir apartmanın önünde bıraktık onu. Sokak kapısı, sol elini kaldırıp selam veren ve içeri giren Çeçen için açılıncaya dek bekledik. "Anne-babasının evi" diye belirtti Cesur, hiçliğin ortasında yol alırken. Cesur'un değişken açıklamalarında bahsi hiç geçmeyen belirsiz bir yerden ziyarete gelen Çeçen, ailesinin yanında kısa bir tatil yapıyordu. O dönemde Türkiye'de, aşırılıkçıların benzer apartmanlarda ve 1999 depreminden sonra bölgede inşa edilen yapılara benzer yerlerde kaldıklarına dair rivayetler dolanıyordu.

İlk durağımız, İstanbul'da Sabiha Gökçen Havalimanı'na yakın bir yerdi. İçlerinde Cesur'la akraba olan genç bir annenin de olduğu üç ayrı nesilden kadınların yaşadığı, zemin katta bulunan bir daireydi. Ermeni kökenli olduklarını çoktan ona haber etmişti. Bizi cömert bir kahvaltıyla karşıladı. Soykırım hakkında ne biliyordu acaba? Sorumdan duyduğu rahatsızlığı gülümsemesinin arkasında sakladı. Artık Ermeni olduğunu bildiğini, kendisini bu konuda bilgilendirmek istediğini söyledi. Üzgün gözlerle bakan başka bir kadın, bir arkadaşı veya Makedonya kökenli bir hısmıydı. 1999 depreminde kızını ve damadını kaybetmişti ve şimdi depremde bebek olan ve beyninden aldığı yaralarla engelli hale gelmiş torununu büyütüyordu. Yine de yetim kız sıkı çalışma ve disiplinle okulda iyi notlar alıyor ve zorluklar olsa da sözlü konuşmalarda ustalaşıyordu. Anneannesi kederli yüzünü bir an için parlatan bir gülümsemeyle kızın şimdi akademik kariyer yapmayı düşündüğünü söyledi.

Sakarya'ya yaklaşınca Cesur'un sanayi mahallesinde oturan bir kuzeninin evinde durduk. Annesi elmacık kemikleri çıkık, siyahlar giyinmiş ve başını bir türbanla düz bir şekilde kapatmış solgun bir Çerkes'ti. Yaşlı kadının görüntüsü ve giyimi Stalin'in annesini hatırlatıyordu. Cesur'un kuzeninin görünüşünde onun Türk milliyetçisi olduğunu düşünmeme yol açan ipuçları olmalıydı. Bilgisayarında DNA verilerini kontrol etmek için beraber ev ofisine gittik. Hakikaten de duvarlar milliyetçi sembollerle süslenmişti. Cesur'un hevesle açıkladığı verileri gördükten sonra, atalarının Ermeni olduğunu bilmenin, görüşlerinde hiçbir değişikliğe yol açmayacağını söyledi. Bu görüşlerin ne olduğunu anlatmadığı gibi ben de dinlemeye meraklı değildim.

Eskiden Rumlara ait bir evde yaşayan dayısına vardığımızda çoktan akşam olmuştu. Bu adam Cesur'un anne tarafından, yani Müslümanlaşmış Rumlardan akrabasıydı. Molamız, hiçbir şey için olmasa bile Cesur'un gülünç rahatlaması için her dakikasına değerdi. Amcası toprak altına gömülü altmış ton altının olduğundan şüpheleniyordu ama bir metal detektörünün olmayışı feci şekilde canını sıkıyordu çünkü bu alet, edinmesi güç olduğu kadar pahalıydı da. Yakın bir vakitte bir gece arkadaşlarından biri, arabasının farları altında, şüphelendikleri define alanını 60-70 santim kazmasına yardımcı olmuştu ama sadece polisin dikkatini çekmeyi başarmışlardı. Polis onları evlerine yollamıştı. Cesur arabayla giderken kahkahalarla gülüyordu. "Altmış ton altın!" Birkaç kez daha hatırlayıp utançla başını iki yana salladı.

Ziyaret ettiğimiz son evde anne tarafından başka akrabaları vardı. Ataları Müslümanlaşmış Rum olan akrabaları o gece bir sebepten ötürü bir dolu misafir ağırlıyorlardı. Odalarının bazıları misafirlerle dolu olan bu ferah evdeki atmosfer sıcak ve neşeliydi. Yüzyıllardır Müslüman olmalarına rağmen İstanbul'dan hâlâ eski Yunanca adı *Constantinopoli*'nin, yani Konstantinapolis'in kısaltması *Poli* şeklinde bahsettiklerini işitmek ilginçti. Bizanslıların kadim başkentinde yaşayan Hıristiyanların çoğu onun artık yeni, Türkçe ismini kullanıyorlardı. Ardından başka bir aile geldi. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki nüfus mübadeleleri sırasında Türkiye'ye yerleşmiş Selanikli Müslümanlardı. Terzi işi gri takım elbise giymiş ve altın dişleri olan bir adama iki genç ve çekici kızı eşlik ediyordu. Hanenin yaşlı kadınlarının aksine başları açıktı. Girerlerken ailenin reisi kadının ve kocasının ellerini saygıyla öptüler. Cesur bir sebepten ötürü kırılmış gibiydi ve kızlar oturduğumuz odaya girer girmez gitmemiz gerektiğini söyledi. Arabada, başörtüsü takan yaşlılara saygı duyarak saçlarını serbestçe açık tutan kadınların onlarla beraber var olabilmeleri üzerine yorumda bulundum. Nihai özgürlüğün Tanrı'nın kelamında olduğunu söyledi. Muhtemelen genç kızların mütevazı ama hatlarını belli eden kıyafetleri onu aceleyle evden ayrılmaya yöneltmişti.

Bu din değiştirmiş Rum akrabaların, Akçakoca'daki üç köyden birinde Hemşinli dünürleri vardı. Oğullarından biri Hemşin Köyü'nden bir kadınla evlenmişti. Ertesi sabah onları ziyarete gidecektik; şimdiden telefonla ayarlamaları yapmışlardı.

O gece hepsi Balkan kökenli başka akrabalarının evinde uyuduk. Ailenin reisi Arnavut kökenliydi. Işıklar kapanmadan önce Cesur, Arnavut adamın oğlu olan kuzeniyle bir şey tartıştı. Cesur, Kürtlerin varlığını kabul etme zamanının geldiğini savunuyordu. Muhtemelen beni hedef alan teatral hareketlerle Türkiye'deki İslâmcıların hoşgörülü kesiminden olduğunu belli etmek için, "Kürtler biz varız diyorlar" diye tekrarlıyordu. Ancak onlara beslediği, ara sıra beliren ve içinde tuttuğu küçümsemeyi görmüştüm. İçi insanlarla dolu ve üstüne sayısız bavulun bağlandığı Fiat marka bir minibüsü sollarken alaycı bir ses tonuyla, "Kürtler" demişti. Gülümsedim ve yorumundaki niyeti doğrulamak için ona baktım. "Ama doğru: Kürt onlar" dedi yine gülümseyerek.

Cesur'un kuzeni kızgındı. "Peki sen nesin?" diye sordum ona. "Ben Arnavut'um" dedi kuzeni. Türkiye'de dördüncü kuşak olduğu için yanıtı beni şaşırtmıştı. "Yani Türk değil misin?" diye sordum şaşkın bir halde. "Elbette öyleyim: Ben Arnavut'um ve Türk'üm." Fakat Kürtleri ayrı bir ulus olarak saymıyor ve PKK'dan nefret ediyordu. Sözlerini vurgulayan bir hareketle kollarını uzatıp parmak uçlarını birleştirerek "*Ne mutlu Türk'üm diyene*" dedi. Atatürk'ün mutlu Türklerle ilgili sloganını onaylamamı istiyordu. Ona benden destek bulamayacağını söyledim. "Bana bakma: Ben Ermeni'yim." O ve Cesur bunu ciddiye almadılar ve içtenlikle güldüler.

Cesur'un Ermenilerle ilişkisinde birkaç aşama yaşanmıştı. On beş yaşındayken bir öğretmeni, Ermenilerin ülkeye ihanet ederek Türklere karşı işlediklerini söylediği gaddarlıklarla ilgili bir tarih dersiyle onda Ermeni karşıtı hislerin alevini yakmıştı. Eve öfkeyle gelip telefon fihristini açmış ve arayıp tehdit etmek veya hakaret etmek için insanların Ermeni kökenli olduğunu belli edebilecek, "ian" veya "yan" ile biten soyadlarını taramıştı. Bende bunu yaptığına dair bir izlenim uyandırsa da yapıp yapmadığını söylemedi. Bunun onun için zor olacağını düşündüm. Türkiye'nin isim ve soyadı kanunları Türkiye'deki Ermenilerin ezici çoğunluğunu, soyisimlerini Türkçeye çevirmeye zorlamıştı. Çoğunlukla "oğlu" ekiyle değiştirdikleri için soyadları "ian" veya "yan" ile bitenlerin sayısı çok azdı. Ve hemen hemen herkesin Ermeni isimlere sahip olduğu Van ve doğunun daha uzak yerleri haricinde soyadlarının kökü de çoğunlukla Türkçeydi.

Daha sonra Cesur, 2006 yılında Kanada'ya değişim öğrencisi olarak gitmişti. Bir gün Toronto'da bir Ermeni kilisesinin önünde, tam da insanların içeriden çıktıkları bir vakitte trafiğe takılmıştı. Onlarla arasında tanıdık bir

his duyduğunu hatırlıyordu. Onu şoke eden çok güçlü bir histi bu. Fakat Trabzonlu Ermeni bir adamın soyundan geldiğini gösteren DNA sonuçlarını alıncaya dek unuttuğu bir şeydi bu.

Cesur'un oğlu Ermeni olduklarını duyduğunda hayal kırıklığına uğramıştı. "Ben Müslüman kalacağım" diye tepki vermişti. "Evet" demişti, Cesur oğluna. "Müslüman kalacağız." Bir keresinde oğlan İstanbul'da sokaklarda Türkiye'deki mülteciler ve aileleri için yardım toplarken yanına bir kadın yaklaşmış ve oğlanın hangi milletten olduğunu sormuştu. Ermeni olduğunu söyleyince kadın onu bağrına basmıştı çünkü kendisi de Ermeni'ydi. Soyadları Türkiye'de genellikle ihtida etmişlere veya gayrimüslimlere işaret ediyordu, bu da oğlanın okulundaki müdürün dikkatini çekmişti. Ermeni olduklarını söylediğinde müdür şüphelerinin doğrulandığını görmüştü: "Eh işte." Ama çocuk eklemişti, "Ama Müslümanız." Müdür gülmüştü.

Arnavut kuzenin evine gitmeden önce halasını ziyaret etmiştik. Ermeni kökenli olduklarını duyunca neredeyse çocuk gibi heyecanlanmıştı, bu da bende Ermeniler ve Türkiye'deki tarihleri ve mevcut durumlarıyla ilgili bilgisi olup olmadığı merakını uyandırmıştı.

Gerçekten de sohbette Hıristiyan olduğum açıklık kazandığında telaşlanıverip bana şöyle bir şey dedi: "Ama Ermeni olduğunu sanmıştım." Poker suratlı Cesur, kötü haberi verip Ermenilerin ezici çoğunluğunun Hıristiyan olduğunu söyledi. "Öyle mi?" diye bağırdı kadın. "Demek bu yüzden arkadaşlarım onlara Ermeni olduğumuzu söyleyince şoke oldular." Cesur kahkahasını bastırma konusunda benden daha iyi bir iş çıkarmıştı.

Cesur'un daha bilgili olan ağabeyi, yeni öğrendikleri Ermeni kökenleriyle ilgili haberden hiç mutlu değil gibiydi. Küçük bir yüzü vardı. Başlayan kelleşme solgun ve sarımsı teninin tatsız bir şekilde yaşlandığını gösteriyordu. İnce bedeni, Türkiye'de veya Ortadoğu'da daha mütevazı imkânlara ve iradeye sahip erkeklerde pek nadir olmayan bir kamburla hafifçe eğilmişti. Daha atletik yapıda olan kardeşinin, Kafkas halklarının savaşçı ruhu için duyduğu coşkuyu paylaşıyordu ama bu konuda o daha çok sesini çıkarırken, Cesur yorumlarını arada sırada yaptığı dokundurmalarla sınırlıyordu. "Araştırmacılar Çeçenleri savaşta cesur kılan bir genin olduğunu kanıtladılar," dedi kötü bir tonla ve gözlerini gözlük camlarının arkasında kısarak. "Ermenilerin böyle bir geni var mı?" diye sordu. Irkın hâlâ halkın imgeleminde lekesiz olanları saf olmayanlardan ayırdığı, Öztürk'ün hiç de nadir olmayan bir soyadı olduğu ve din değiştirenler arasında gözde olduğu bir ülkede kanının başına gelen bu felakette kurtarıcı bir yanını bulmayı umuyordu. Genetikten pek anlamadığımı söyleyip "Bildiğim kadarıyla yok" diyerek onu hayal kırıklığına uğrattım. Çeçen'i bıraktığımız yere benzer bir binada yaşıyordu ağabeyi. Cesur, kardeşinin, devletin 1999 depreminde mülkleri yok olanlar için

verdiği destek sayesinde ev kredisini çok düşük taksitlerle ödediğini söyledi. Cesur sanki Erdoğan hükümetinin cömertliği ve Türkiye'nin servetiyle gösteriş yaparcasına böbürleniyordu ama ülkenin liderini övecek kadar da ileriye gitmiyordu. Arabaya binmeden önce ağabeyi bizi hüzünlü bir gülümsemeyle uğurladı, tavırları şimdi daha da perişan bir hal almıştı ve binaya girerken kamburu daha da belirginleşmişti. Güneşsiz ve yağmursuz, solgun gökyüzünün altında ceketinin içinde büzüşmüştü.

Ertesi sabah, Hemşin köylerine giden yolda Karadeniz'in eteklerinde ilerlerken yükselen tepelerin üzerindeki adeta resimlerden fırlamış köylerin içinden geçiyorduk. Rum akrabalarının dünürü bizi bir kavşakta bekliyordu. Bu cana yakın adam Hemşin Köyü'nün eskiden muhtarlığını yapmıştı ve biraz Hemşince konuşuyordu. Bize içinde Osmanlıca yazılarla yazılmış ve imparatorluk çağından kalma bir bildirinin olduğu eski ahşap bir camiyi gösterdi. Eski tarım eserleri ve aletlerinin olduğu bir taraça vardı yakınlarda. Bir yüzyıldan uzun bir zaman önce, eski muhtarın dediğine göre çocuklar camiye top atmışlar ve top pencerenin camlarını kırmadan içeri girmişti. Çocuklar içeri koşunca uzun sakallı ve gömlekli bir adam bulmuşlar. Çocuklara toplarını geri vermiş ve ardından buhar olup uçuvermiş.

Ardından faaliyette olan bir camiye gittik. Yaşlı bir adam yanıma oturmuş, beni Müslüman olmam için sıkıştırıyordu. Ona, "Teşekkür ederim ama hayır" dedim. "*Meğk e, dğas, anang mi xosir*" dedi mükemmel bir Ermeniceyle: "Ne yazık oğlum, böyle konuşma." Pekâlâ babamdan duyabileceğim sözlerle bende nasıl tanıdık hisler uyandırdığını tahmin bile edemezdi. Karşılıklı ufak şakalar yaptık, bana göre muhtemelen köyde yeni nesillerle ölen bu dili konuşmaktan keyif alıyordu sanki. Artık dul olduğu için yaşlı bir Ermeni kadınla evlenmek ve Amerika'ya yerleşmek istediğini söyleyerek şaka yapıyordu.

Belki de akıllıca bir kararla Yenice'de durmadık ve doğrudan tepenin doruğundaki köye, yani Karatavuk'a gittik. Soğuk bir günde içi adamlarla dolu gri bir kahvehaneye girdik. Hemen etrafımızda bir kalabalık oluştu. Adamlar Batı Ermeniceye çok yakın bir Ermenice konuşuyorlardı. İslâmi tarzda sakalları ve hacı takkeleri olan bir-iki kişi haricinde hepsi Hemşinceyi akıcı konuştukları için dünyanın herhangi bir yerinde kulüplerde tavla veya *nardi* oynayan yaşlı Ermeni erkeklerden onları ayırt etmenizin imkânı yoktu.

"*Tu vovas? Ermeniyes ta? Usdi egoğas?*" diye sordu bana Karatavuk'un Hemşinli erkekleri: "Sen kimsin? Ermeni misin? Nereden geliyorsun?" "Nereden" (*whence*) sözcüğünün İngilizcede de kullanımdan düşmüş arkaik bir biçimi olan "*usdi*", dillerine klasik Ermenicenin yankısını katıyordu. Bana İstanbul'da aktarılan bir rivayete göre içlerinde bazı gizli Hıristiyanlar vardı.

Köşeli yüzü ve şıklığının yanı sıra kel başını saklamak için taktığı beresiyle babamın eski bir arkadaşını andıran bir adam da din değiştirmemi istedi. Ba-

na bir Kuran vermek istiyordu. İncil karşılığında alabileceğimi ama yanımda olmadığı için teklifini kabul edemeyeceğimi söyledim. Fakat İslâm'a geçmem gerektiğini söyledi, ben de bunun şahane bir fikir olduğunu ve kutsal kitapların yanında dinleri de değiştirebileceğimizi, böylece o Hıristiyan olursa benim de Müslüman olabileceğimi söyledim. Hacı da dahil olmak üzere etrafımızı saran bir düzineye yakın insan, karşı teklifimi beğenmişlerdi çünkü Hemşinlilerin güçlü mizah duygusunun önünde din bile duramıyordu.

Ardından bereli adam Hemşinlilerin Ermeni kökenli olduğunu reddedip aralarında popüler olan, bir tür Hemşinli Âdem ile Havva'dan bahseden bir tezi tekrarladı. Buna göre, Türk bir adam Ermeni bir kadınla evlenmiş, erkek çocukları Ermeni kadınlarla evlenmeye devam etmiş ve böylece Hemşin halkı ortaya çıkmıştı. Bu soybilimsel piramit şemasında erkekler her zaman Türk, kadınlarsa her zaman Ermeni'ydi ama hiçbir zaman diğer türlüsü olmuyordu.

Siyah ceket giymiş, kalın bıyıklı bir adam bende kötü bir his uyandırıyordu. Cesur'la gruptan biraz uzakta konuşuyordu ve fotoğrafta görünmekten kaçınmıştı. Attığı düşmanca bakışları birkaç kez görünce o taraftan olduğunu düşündüm. Fakat bize yerli biri eşlik ettiğinden güvendeydik. Daha sonra Cesur bana bıyıklı adamın bir polis olduğunu anlattı, yani sezgilerim yanlış çıkmamıştı ama o da gerçekten de Hemşinlilerin Ermeni kökenli olduğunu ve büyüklerinin onlara bunu kısık seslerle söylediğini kabul ediyordu. İki genç adam dikkat çekiyordu. Biri bıyığı ve sakalıyla, uzun siyah cüppesi ve yuvarlak külaha benzer şapkasıyla kilise adamlarına öyle çok benziyordu ki, onu başta Ermeni bir kilise adamı sanarak şaşkına dönmüştüm. Yanında giyimi daha gösterişsiz başka bir genç vardı. Cesur'dan onları bırakmalarını istediler.

Vanlıydılar ve peygamberin sözlerini yayarak Türkiye'yi geziyorlardı. Bir tür Müslüman misyonerlerdi. Onlara "Siz Ermenilerin kadim bir başkentindensiniz, soykırıma kadar çoğunluğu Ermeni olan bir şehirdi burası" dedim, samimi görünen bilgisizlikleri beni şaşırttı. Bilmiyorlardı ve duyunca merak ettiler. Belki Ermeni kökenli olduklarını ima ettim çünkü Ermenilere benziyorlardı. "Belki öyleyizdir" diyerek kabul ettiler. "Bilmiyoruz." Siyah rahip cüppelerini andıran kıyafet içindeki gence, meşhur Ermeni rahip ve besteci Gomidas Vartabed'i andırdığını, şapkasının bu izlenimi pekiştirdiğini söyledim. Güldüler ve arkadaşı şapkayı bir an için başıma koydu. 20'lerinin başlarındaydılar ve Kürt kökenliydiler. "Fakat insan insandır ve yalnız tek bir Tanrı vardır" dedi içlerinden biri milliyetlerle çok ilgilenmediklerini belli ederek.

Fakat yolda İstanbul'a geri dönerken, zihnimde Hemşinlilerle yaşadığım deneyimleri gözden geçirdiğim sırada bir kulağımla bir şeylerin ters gittiğini ve Cesur'un sesinin misyonerlerle sohbet ederken yükseldiğini fark ettim.

Onlarla tartışıyordu. Onlarsa karşılık vermiyorlar, sadece dinliyorlardı. Nitekim Cesur'un konukları yani yolcuları oldukları için yanıt vermek akıllıca bir fikir olmazdı. İstanbul'da bir yerde inmek istiyorlardı ama Cesur başka bir yere gideceğini söyledi ve onları İstanbul'dan bir buçuk saat uzakta bulunan, yükselen gri ve kahverengi kuleleriyle birbirinden ayırt edilemeyen uydu kentlerden birine bıraktı.

Arabadan inmeleri üstüne Cesur kızgın bir sesle onların Sufi olduklarını söyledi. Hanım evladı olduklarını ve gerçek Müslüman olmadıklarını belirtiyordu. Anladığıma göre onun İslâm fikri, kâfirler ve diğer konularda Kuran'ın yorumuna olabildiğince bağlı kalan (Ermeni kimliğini kucakladığı dikkate alındığında beni şaşırtan bir biçimde), azınlıkları hor gören ve kendisi çoğu zaman temiz tıraşlı olmasına rağmen Kuran'daki tanımlara göre sakal uzatılmasından yana olan katı ve sert bir tutumdu. Ergenlik yıllarında o da Sufi'ydi ve bu "bir zaman kaybıydı". Sonra konuyu Suriye'deki savaşa getirdi. İnsanların Suriye'de azınlık haklarından bahsetmeleri onu öfkelendiriyor, "Çoğunlukta olmadıklarından nasıl haklara sahip olmaları gerekir ki" diyordu. Ardından ona Suriye'deki Ermenilerin tıpkı Türkiye'de olduğu gibi azınlık olduklarını hatırlattım. Birkaç kaçamak yorumdan sonra ana fikrine geri döndü: Sünniler çoğunluktaydı ve istedikleri gibi yönetmeleri gerekiyordu. Hepsi Allah'ın Baş Melek Cebrail yoluyla Hz. Muhammed'e aktardığı sözlere, yani Kuran'a uygundu. Yarım bir gülümsemeyle bana, Chiapas'ın yerli halklarından olan Meksikalı Tzotziller hakkında yazdığım makaleyi okuduğunu söyledi. İçlerinden birkaçı tuhaf bir Müslüman tarikatın takipçileri olmuşlardı. "Chiapas'taki Sufiler hakkında yazdıklarını okudum" dedi ama çoğu insanın dürüstlüğünden veya öyle düşündüğünden değil de nezaketen söylediği gibi hoşuna gittiğini eklemedi.

* * *

İstanbul'a dönünce Cesur'u birkaç kez daha gördüm. Sığınmacılara ve ailelerine yardım eden vakfın ofisinde, bana Ermenistan'da yakın zamanda din değiştirmiş bir Ermeni'nin tüyler ürperten fotoğraflarını gösterdi. Bedeni yanmıştı, saçı sakalı darmadağın haldeydi ve ölürken yaralı yüzünde bir gülümseme donup kalmıştı. Suriye'de savaşan militan gruplardan birine katılmıştı. Ölümünden kısa süre önce çekilen bir fotoğrafta, gülümseyen Ermeni savaşçının iki yanında biri Azerbaycanlı olan diğer neşeli mücahitler vardı: Fotoğraf İslâmcı bir haber sitesinde, İslâm'da milliyetleri ve onlarla birlikte gelen küçük ihtilafları aşan kardeşlikle ilgili bir propaganda makalesinde kullanılmıştı. Cesur onlarla gurur duyuyor, gerçek bir müminin uzun sakalının ve yosun tutmuş bıyığının onu Yahudilerden ve Hıristiyanlardan nasıl ayırdığını ballandıra ballandıra anlatıyordu. Ofisteki bilgisayarının ekran ko-

ruyucusunda, bir kumsalda gülümseyen küçük kızına sarılan fotoğrafı vardı. Cilbabı sıkı sıkıya bağlanmış başörtüsüyle tamamlanıyordu. Türkiye'de o yaştaki bir kız için çok alışılmadık bir görüntüydü bu.

Hemşin Köyü'ne doğru yol alırken Cesur, yeni ihtida etmiş Ürdünlü bir adamdan hayranlıkla bahsediyordu. Bu adam, Suriye'deki aşırılıkçı gruplardan birine katılmış ve tıbbi tedavi için Türkiye'ye gelmişti ancak sonra Mısır'a gönderilmek üzere sınır dışı edilmişti. (Bir ay sonra İstanbul'da yapılan Müslümanlaşmış Ermenilerle ilgili konferansta Cesur aynı adamın Suriye'ye tekrar girdiğini ve çatışmada öldüğünü söyledi. Bundan önce Cesur beni askerî kıyafetler giymiş karanlık bir adamla tanıştırdı. Gürcistan'ın Abhazya vilayetinden gelen, Ermeniceyi zehir tükürür gibi konuşan ve göz temasından kaçınan, yakın zamanda din değiştirmiş bir Ermeni'ydi.)

Vakfın ofis katının belli kısımları dikkat çekmeyecek bir biçimde tahkim edilmişti. Patronunun ofisine giden ağır kapılar dört rakamlı bir elektronik kodla açılıyordu. Sığınmacılara yardım eden bir hayır kuruluşunun başı için tuhaf bir önlemdi. Vakfın müdürü Malatyalı genç bir Kürt'tü. Sohbeti hoş, muhtemelen İslâm'a düşmanlığı nedeniyle Atatürk kültünden hazzetmeyen tatlı dilli bir adamdı. Hevesli bir merakla "Ermeniler Kafkas mı, yoksa Mezopotamyalı mı?" diye sordu. Bunlar aşina olduğum kategoriler değildi. Çeçenlerin ve Çerkeslerin savaşçılıktaki ünlerinden ötürü onun da Cesur'un da Kafkaslara zaafı olduğunu sezmeme rağmen risk alıp Ermenileri Mezopotamya uygarlıklarına daha yakın görmenin muhtemelen daha doğru olacağını söyledim. Verdiğim yanıt karşısında hayal kırıklığıyla salladıkları başları önsezimi doğrulamış gibiydi.

Çalıştığı hayır kuruluşunda gerçekte ne yaptıklarını biraz sezmiştim; daha sonra El Kaide için para aktarmakla suçlanmışlardı veya kurucuları para aktarmıştı ve Cesur'un patronu basına verdiği demeçlerde şaşkınlığını dile getirmişti. Cesur'dan Suriye'ye kaçan cihatçılardan biriyle röportaj ayarlamasını istedim. Hayır demedi ve yardım ettikleri ailelerin bazı yakınlarıyla beni temasa geçirebileceğini kabul etmediği gibi reddetmedi de. Onu biraz daha zorlamam gerekti ama birkaç hafta sonra beni arayıp onunla Fatih Camii'inde buluşmamı istedi.

Meyvelerin ve sebzelerin üzerinde parlayan tek tek ampüllerle aydınlatılmış tezgâhların olduğu, üzerine beyaz brandaların asıldığı uzun bir pazardan geçtim. İstanbul'da en yoğun siyah çarşaflı bir sürü kadın telaşla meyve-sebze alıyorlardı. Satıcıların büyük kısmının da İslâmi tarzda sakalları vardı. Caminin karanlık avlusunun dışında (beni Doğu Kapısı'nın yanında bekliyordu) kediler atıştıran yağmur damlalarının altında ağaçların ve bazı dikili taşların etrafında geziniyorlardı. Ayakları çıplak ve kıyafetleri lime lime olmuş bazı esmer çocuklar, caminin dışında, merdivenlerin orada aydınlanmış bir yerde

top oynuyorlardı. Oğlanlardan biri yanımıza geldi. Görünümünün yansıttığından çok daha büyük olduğunu işaret eden bir ses ve özgüvenle Cesur'dan biraz bozuk para istedi. Ona, yoğun bir Anadolu aksanıyla "Abi" diye hitap ediyordu. Cesur ona sertçe baktı ve ne olduğunu sordu. Çocuk anlamadı. "Ne manada?" diye sordu. "Sünni misin, Şii misin?" diye sordu Cesur çıplak ayaklı çocuğa. "Abi, ben Kürt'üm" dedi çocuk. Cesur hoşnut görünmüyordu: "Kürt mü?" dedi ve onu görmezden gelip bana dönerek sohbete devam etti. Çıplak ayaklı çocuk Doğu Kapısı'ndan yürüyüp çıktı.

"Kürt bir cihatçıyı göreceğiz" dedi Cesur. Mardinliydi. "Yüzünü görmeyeceksin ve ismini veremezsin ya da yer ve şehirden veya röportajın gerçekleştiği yahut nasıl ayarlandığıyla ilgili hiçbir ayrıntıdan bahsedemezsin." Kabul ettim.

Fatih'in dar ve tepelik sokaklarından geçtik, arabayı en uygunsuz köşelerden birinde, trafiğin akması için arabayı birkaç kez bulunduğu yerden hareket ettirmek zorunda kaldığı bir kapı önüne çekti. Orada yaklaşık bir saat boyunca beklerken bir dolu telefon görüşmesi yaptı. Cesur alışılmadık bir biçimde sessizdi ve biraz gergin görünüyordu. "İptal oldu" dedi.

İstanbul'da onu bir yıl boyunca görmeyecektim. Bir insan hakları kuruluşunun Galata'da düzenlediği soykırımla ilgili bir etkinlikte konuşma yapmaya geldi ama alışılmadık derecede yabani bir görünümü vardı. Birbirimizi selamladık ama çok az konuştuk. Sosyal ağındaki aktivitelerden takip ettiğim kadarıyla İslâmcı bir ajanda için çaba harcıyordu. Ortak bir tanıdık, onun Hıristiyan Ermenileri İslâm'a çevirmeye çalıştığından şüpheleniyordu ve bundan dolayı ona dikkat ediyordu. Fakat daha açık bir hedefi olduğunu seziyordum: Halihazırda Müslümanlaşmış Ermenilerin dikkatini çekmeyi, onları benimsediği İslâmcı militanlığın belli bir koluna dahil etmeyi hedefliyordu. Bu okuma doğruysa gayretleri karşılık bulmuyordu.

* * *

Son kez Hopa'ya döndüm, Pançuni'de akşam yemeği yiyordum. Şevket Ermenistan'ın başkenti Yerevan'da bir tanıdığını ziyarete gittiğini hatırladı. Ülkenin 1991'de, Sovyetler Birliği'nin çökmesinden sonra bağımsızlığını kazanmasından biraz sonraydı.

Ev sahibi çekmeceden içinde Atatürk fotoğrafı olan bir Kuran çıkarmıştı. Ermeni adam, Türklerin ülkeyi işgal etmesi durumunda bunun ona geçiş imkânı vereceğini düşünüyordu. Şevket bardağından bir yudum aldı ve Ermenistan'ın başkentinde tanıştığı pısırık adamın öyküsünü tekrarladı ama bu sefer büyük sararmış dişlerini kapatarak, kötü niyetle veya budalaca boğuk kahkahalar atarak anlatıyordu. Masamıza davetsiz gelmiş ve benim hesabıma en iyi rakıdan bir şişe istemişti. İçkilere Erdoğan rejimi altında ağır vergilerin konduğu Türkiye'de biraz lükse kaçan bir şişe sipariş etmişti.

Şevket diasporalı olup olmadığımı sordu. "Evet" dedim. Diasporanın Türkiye'den ne istediğini sordu. Onlar adına konuşamayacağımı söyledim. Déjà vu gibi gelen yanıtıyla ama üyesi olduğumu söyledi. Milyonlarca Ermeni de öyleydi. Tüm Türkiye'nin, ülkedeki her sakinin Ermenilerden ne istediğini söyleyebilir miydi? Fakat diasporanın parçası olduğumda ısrar ediyordu. Ardından diasporanın ne olduğunu bilmediğini fark ettim. Bu adam gibi Türkiye'de yaşayan diğerleri de diasporanın politik bir örgüt veya komplocu bir hizip olduğunu düşünüyorlardı. Dağılmış bir halk anlamına geldiğini bilmiyorlardı. Bu yüzden ona açıkladım. İhsan tüm karmaşıklığıyla kavramı Türkçeye tercüme ediyordu. Artık bunun bir partiden veya gizli bir topluluktan ayrı bir şey olduğunu kavrayan Şevket yine de ne olduğundan pek emin değildi.

Sonra hesabı istedim ve Pançuni'nin alışılmadık biçimde gülümsemeyen garsonu benim ve konuklarımın hesabını getirdi; Ermenilere düşman olanlarda da dahil olmak üzere her inançtan ve görüşten Hemşinli nadiren misafirperverliklerini terk ettiği için bu, nadir bir durumdu. Ancak bu benim talebim olmadığı halde ve aksi yönde ısrarlarıma rağmen Pançuni, Şevket'in tek başına içtiği rakı şişesini ayrı hesaba yazmıştı. Pançuni'nin Şevket'e duyduğu antipati daha belirgin olamazdı ve ben ve güvencesiz maddi durumum için sessiz bir dayanışma gibi hissettirmişti.

Bilmem kaçıncı sigarasını yakarken, "Sosyalist olduğunu söylüyor ama içki içindeki faşisti çıkarıyor" dedi İhsan, Karadeniz sahilindeki apartmanına geri yürürken. Şimdi suların hışıldadığı ve dalgaların çarptığı o karanlık denizden geçerken sadece o dişleri öne fırlamış içkici hakkında hissettiğim şeyleri değil Yerevan'daki evinde bir Kuran ve Atatürk resmi saklayan korkmuş Ermeni hakkında hissettiklerimi de tahmin etmişti muhtemelen. Muhtemelen bir savaş veya katliam anında dokunulmazlık garantisinden ziyade bir muska gibiydi. Ve neyse ki isimsiz olan o Yerevanlı adama karşı hakkaniyetli olmak için, yerinde olsam nasıl hissedeceğimi ve davranacağımı merak ediyordum.

* * *

Hemşinli fizik öğrencisi Ömer beni kuzeninin Makrial'deki düğününe davet etmişti. Rizeli bir adamla evleniyordu. Rizelilerin Rum olduklarını söyledi. Yüzyıllar önce Müslüman olduklarından artık Ortodoks Kilisesi'nin üyeleri değillerdi ama Hemşinliler ve komşuları nezdinde hâlâ "Rum" olarak tanınıyorlardı.

Dinî evliliklerin çoğu imamın yeni çifti kutsadığı ve karı-koca ilan ettiği özel ve hızlı nikâhlardı. Genelde evlerde, yakın aile fertleri ve yakın arkadaşlar huzurunda yapılıyordu. Oysa düğünler, hangar büyüklüğündeki salonlarda, son ses açılmış güçlü ses sistemlerinin ve hoparlörlerin olduğu beton kutularda yapılan gürültülü olaylardı.

Disko topunun ışıkları zemini ve eğlenen insanları renkli ışıklarla kaplarken dili ne olursa olsun şarkı sözlerinin çoğu son ses açılmış hoparlörlerin cızırdayan sesleri arasında boğulup kayboluyordu. Herkes dev horonlarda birleşiyordu. Büyük bir coşkuyla dans edip içen uzun boylu bir Hemşinli gençle göremediğim bir hasım arasında bir kavga çıktı. Müzik durmadı, patlayan basların içinden ufak tefek melodi parçaları geliyordu. Yine de gürültünün içinden bazı Hemşince şarkıların sözlerini ayırt edebiliyordum. Kavgalar bazen erkeklerin yumruklar attığı, kadınların da birilerine bir şeyler yapmaları için bağırdıkları toplu arbedelere dönüşüyordu. İtiş-kakış, çıktığı dakikada yatıştırılmıştı. Özel efektler kesildi ve beyaz ışıklar açıldı: Bir konuşmacı mikrofonu alıp yeni evlenen çifti takdim etti. Arkasından sıra halinde dizilen konuklar onları tebrik etmek için sahneye yürüdüler ve gelinin bileklerine altın bilezikler geçirdiler veya iğnelerle gelinliğine altınlar taktılar.

Düğünden sonra gelinin Makrial'deki evinde bir toplanma olacaktı. Ömer ve ben kadınların minibüsüne atladık, bir düzineden fazla Hemşinli vardı içinde. Ayrıca damadın tarafından iki-üç Rizeli vardı. Yeni dünürleri aynı anda süren birkaç Hemşince sohbetle dedikoduları paylaşırken onlar sakince oturuyorlardı.

Gelinin evinin dışına uzun bir masa kurulmuştu. Erkekler masanın etrafında sigara ve içki içerlerken, kadınlar ön taraftaki avluda plastik sandalyelerden bir halka yapmış oturuyorlardı. Hemşinli kadınlar renk ve tasarımlarıyla daha zengin elbiseler giymişler, başörtülerini gösterişli tarzlarda bağlamışlardı. Rizeliler sadece mantolar içindeydiler, başları çenelerinin altından sıkıca düğümlenmiş eşarplarla bağlanmıştı. Özellikle İslâmcı eğilimleri olan şehirli Müslüman kadınların tipik kostümü içindeydiler. Karanlık olsa da kadınların birkaç fotoğrafını çektim ve sonra masada Ömer'in yanına oturdum.

Dışarıdaki masanın diğer ucunda bir uğultu vardı. Rizeli adamlar benim olduğum tarafa bakıyorlardı, arkadaşım kontrol etmeye gitti. Herkes sakindi ve ortama iyi bir ruh hali hâkimdi. İki-üç kişilik gruplar halinde havadan sudan konuşuyorlardı. Ömer yanıma oturdu ve kısık bir sesle Hemşince, eşlerinin fotoğrafını çektiğim için Rizeli erkeklerin kızdığını söyledi. Kadınlardan biri şikâyet etmişti. Ancak Rizeli erkekler bana bakmayı kestikleri ve sigara içerek sohbetlerine devam ettikleri için kaygı verici bir durum çıkmamışa benziyordu. Kısa süre sonra Ömer'le ben, yeni evli çifti ve anne-babalarını tebrik etmek için sıramızı beklerken başka şeylerden konuşur olduk.

Ne var ki yaklaşık yirmi dakika sonra Ömer'in kulağına benim duymadığım, bazı tehditkâr dedikodular geldi çünkü masadaki ton değişmemişti. "Hâlâ kızgınlar" dedi ve onları sakinleştirip sakinleştiremeyeceğimizi görmek için yanlarına gitti. Fakat biri gür bıyıklı ve kıvırcık kızıl saçlı, diğeri hacı takkeli cılız bir adam olan iki Rizeli ayağa kalktı ve daha yüksek sesle

konuşmaya başladılar. Kızıl saçlı adam yürüyerek yanıma geldi ve benden kimliğimi istedi. İçki kokuyordu. Muhtemelen kimlik belgelerinin dünyanın her yerinde dini de gösterdiğini farz ettiğinden dinî mensubiyetimi görmek istediğinden şüphelendim. "Polis misin?" diye karşılık verdim. "Kesinlikle arayacağız polisi" dedi.

O anda Ömer'in başka bir kuzeni araya girip mükemmel bir İngilizceyle Rizelileri yatıştırmamı ve çektiğim fotoğraflar için özür dilememi tavsiye etti. Ben de dediğini yaptım. Bu kuzen Tokyo'da Birleşmiş Milletler görevlisiydi ve Hemşince konuşmayı sürekli reddediyordu. Fiziki yapımız ve boyumuzla da birbirimize benziyorduk ve kolaylıkla akraba olduğumuz sanılabilirdi.

BM Görevlisi Hemşince bilmediğini söyleyerek sözümü biraz sert bir şekilde kesti. Belki de hepimiz problemin çektiğim fotoğraflardan ötürü değil de Ermeni olduğumdan dolayı çıktığını sezdiğimiz için bunun rahatsız edici bir şey olabileceğinin farkındaydı. Rizeliler şimdi özürlerime ve BM arabulucusunun müdahalesine rağmen daha yüksek sesle şikâyet ediyorlardı. Ardından kızıl saçlı adam beni kolumdan yakaladı ve boğazımı sıkmaya başladı. "Çek ellerini üzerinden, konuğumuz o bizim!" diye bağırdı BM görevlisi. Şimdi yanında eyleme geçmeye hazır başka Hemşinliler de duruyordu. Rizeliyi ittim ve kaçtım. Bu sırada hacı "Jandarmaları arayın, jandarmaları arayın!" diye çığlık atıyordu. Ömer'in kuzeninin arkadaşlarından birinin motoru halihazırda çalışan bir arabası vardı. Ömer, paniğe kapılmış bir kadın kuzeni (panik halinde) ve ben arabaya atladık ve son süratle oradan kaçtık.

Süratle Karadeniz otoyolundan Hopa'ya dönerken arabamızın kabinini yanıp sönen mavi ışıklar doldurdu. Kız "Polis bizi yakalayacak ve hepimiz hapse gideceğiz!" diye çığlıklar atıyordu ama uzun bir tünelin girişinde ters dönmüş bir araba gördük ve suçluluk hissiyle dolu bir rahatlamayla polisin bizim peşimizde olmadığını anladık.

Bu olay başka bir düzeyde, şahsi bir aksiliğin nasıl topluluklar arası bir hadiseye tırmanabileceğini gösteren pratik bir kanıt olmuştu. Hemşinliler Ermeni soydaşlığımızdan ötürü değil, sırf konukları olduğum için bana arka çıkmışlardı. Ancak kamplar etnik çizgilerle bölünmüştü: Hemşinlilere karşı Rizeliler veya bu topraklarda Türklerin gelişinden önceki zamanlarda da olduğu gibi Ermenilere karşı Rumlar. Başka koşullar altında topluluk kimliği de büyük bir rol oynadığından daha geniş bir ihtilafa dönüşmesi dahi mümkündü.

* * *

2014'te Kiram'ın kuzeni Timur'u ikinci görüşümde, beni tanıması biraz vakit almış ama sonra bana neşeyle sarılıvermişti. Onlara misafir olmamın üzerinden üç yıl geçmişti. Balkonda iki Nescafé dolu kupayla oturmuş, Yal-

çın Küçük'ün telefon fihristi boyutlarındaki *Tekelistan* kitabını okuyordu. Timur bana kahve getirmek için mutfağa koşunca hızla birkaç sayfasına göz gezdirdim. Kitabın konusu, Türkiye'nin Ermeni ve Rum komplocularla işbirliği yapan gizli bir Yahudi hizip tarafından nasıl yönetildiğiyle ilgili gibi görünüyordu. Sonra baktığım kitapla ilgili incelemeler, okuduğum ve bu üç azınlığın Türkiye'yi yönetmek veya ülkeyi terörle, demokrasiyle, kapitalizmle ve komünizmle yok etmek için yabancı güçlerle komplo kurduğuna dair birkaç satırdan edindiğim ilk izlenimimi doğrulamıştı. Küçük, belki servet dağılımı konusu haricindeki görüşleri aşırı milliyetçilerle uyuşan Türk sosyalistlerinden biriydi.

İstanbul'da kendisiyle kısa bir süreliğine buluştuğum Kiram ve İhsan bana daha önce, Timur'un akıl sağlığının onu en son görüşümden bu yana kötüleştiğini söylemişlerdi. İkisi de Hemşince, Ermenicesi de tıpatıp aynı olan aynı ifadeyi kullanmıştı: "Aklı gelip gidiyor." Korsakoff sendromu Timur'u sert bir şekilde etkiliyor, hafıza kayıpları ve halüsinasyonlar da yaşatıyordu. Bu da masasındaki uydurma zırvalarla dolu Küçük'ün kitabıyla uyumlu görünüyordu. Kitabın kapağında bokböcekleri ve hamamböcekleri gökdelenleri andıran binaların üzerine tırmanıyorlardı.

Timur'un balkonunun çıkıntısında beslediği kızılgerdan kuşu artık gelmiyordu. Beni bir anlığına unutmuş gibi görünen ama sonra bir berraklık ânıyla beni çok daha doğru bir şekilde hatırlayan Timur annesine Ermeni olduğumu ve Hemşince konuşabildiğimi söyleyince kadının yüzüne kederli bir ifade oturdu. Açık pembe ve pastel renkli kıyafetler giymiş annesi asma yapraklarını sarmaya devam ediyordu. "Ermenilerden döndük ama artık Ermeni değiliz" dedi yumuşak bir sesle ve gözlerini telaşsız bir özenle sardığı yapraklardan ayırmadan. Önermesinin ilk kısmında Ermenileri Hıristiyanlarla eşitliyordu. İtiraf edermiş gibi gelen sesi yanlış bir şeyle ilgili bir düşünceyi iletiyordu; ya Ermeni geçmişleri yanlıştı ya da din değiştirmeleri. Ayrıca onun yaşındaki insanlarda yabancıların, özellikle de Ermenilerin önünde hâlâ seyrek görülen dürüstlüğü de alışılmadık bir şeydi.

Timur birkaç dakikada bir annesine benimle Hemşince konuşması için ısrar etmek için mutfağa uğruyordu ama anadilleriyle iletişim kurmalarına rağmen kadın bana hiç yüz vermiyordu. Sessizliği beni davetsiz bir misafir olarak tanımlamaya başlayınca o tedirginlikle dolu aydınlatılmamış alandan iznimi isteyip Timur'un sigara içtiği ve o komplo kitabını okuduğu balkona geçtim. Nescafé kupası masada, kül tablasının yanında bekliyordu. Fakat Timur'un Hemşince ve Türkçe arasında gidip gelen ıstırap içindeki zihninin labirentleri dışında hiçbir yere varmayan birkaç nöbetin ve başlangıcın ardından sohbetimiz, onun yaylaya yapacakları geziye beni de davet etmesi dışında hiç canlanamadı. Yaz tatillerinde çoğu Hemşinlinin kamp yaptığı o dağlık

çayırlara gitme fikri annesinin de hoşuna gitmişti. Oğlunun teklifini sıcak bir şekilde yineledi ve söylediği az sayıda şeyde saklı imaların olup olmadığını veya tavrını yanlış okuyup okumadığımı merak etmeme yol açtı. Fakat planlarımda yaşanan beklenmedik bir değişim, Ardala'da karıştığım olaydan ötürü birkaç gün sonra onlara katılmamı önlemişti.

Üç yıl önce Timur'la ikimizin balığa çıktığımız derenin üzerindeki köprüden geçtikten sonra Halbaşı köyünden aşağı doğru yürümeye başladım. Okul binasının ve çay deposunun yanından geçerken geniş sundurmalarında otururken gördüğüm herkesi Hemşince seslenerek selamlıyordum. Onlar da bana kibar bir ilgisizlikle karşılık veriyorlardı.

Şimdi Makrial'in en büyük aşireti olan Altındağların topraklarına girmiştim. Yakıcı öğle vaktinden hiç rahatsız olmayan insanların olduğu dört-beş evi geçtikten sonra bir grup yaşlı insan selamıma ısrarcı hoş geldin nidalarıyla yanıt verdi. Ailenin tepeden tırnağa Hemşin kıyafetleri içinde olan kadın reisinin zengin sesi öncülük ediyor, beni sundurmada kendilerine katılmaya çağırıyordu. Bana sarıldı ve iki yanağımdan da öptü. Kocaman açtığı mavi gözleriyle beni hayretle izliyordu. Altı insanın Batı Ermenicesinin atası olan bir dille konuştuğunu işitmek bende hâlâ yaşayan bir fosil karşısında bitmek bilmez bir hayranlık uyandırıyordu çünkü Hemşince yüzyıllar boyunca pek değişmeden varlığını sürdürmüştü. Kadın beni seyrederken "*Vorty... vorty...*" diye tekrarlıyordu, çağdaş Batı Ermenicesinde büyük oranda edebi usule bırakılan ve "oğul" anlamına gelen bir sözcüğü kullanıyordu Bir yabancının anadiliyle konuştuğuna inanamıyor, kilise ayinlerinin klasik diline daha yakın bir lisanla cümleler örüyordu. Bense yüzyıllara varan bir unutulmuşluğa gömülen bu sözcükleri, geleneksel kıyafetler giymiş bir kadının ağzından işitirken hepsinin sihirli sıradanlığıyla mest olmuş haldeydim. Sohbet büyük ihtimalle bu lehçeyle konuşanlar için sıradanlığıyla dikkat çekicilikten uzakken, alışkın olmayan kulaklar için birkaç yüzyıl öncesine gitmek kadar gerçekdışı bir şeydi.

Hemşincesi çok zarifti ve çok daha sonra dile giren Türkçe fonemleri pek az kullanıyordu. Bu da konuşmasına, klasik Ermeniceyi, yani aslen Hemşinlilerin 790 civarında günümüzün Ermenistan topraklarındaki ilk yurtları Oshakan'dan ayrılıp Karadeniz sahillerine yerleştikleri yıllardan kalma versiyonunu çağrıştıran bir yankı katıyordu. Fakat o dönemde Oshakan, büyük oranda Türklerin eline geçmiş ve başkenti Van olan Vasburakan vilayetinin en doğusunda kalan şehirlerden biriydi. 774-775 yıllarında Ermenistan'ın Arap işgali sırasında yaşanan gaddarlıklara başkaldırıp başarısız olduktan sonra prensleri Şapuh Amatuni ile oğlu Hamam'ı takip ederek Bizans İmparatorluğu'nun ileri sınır karakollarından birine göçmüşlerdi. Burada hisar şehri Tambur'un yıkıntıları üzerine Hamamashen adlı bir şehir kurmuşlardı.

"Hamam'ın kurduğu yer" anlamına gelen Hamamashen'in özgün konumu bugün bilinmiyor.

Yaşlı insanlardan oluşan bu grup Altındağ aşiretindendi ve İstanbul'dan bir arkadaşın akrabalarıydı. Bir yandan yeni çay ve tatlı ikramı hazırlanırken övgüyle bahsettikleri bu tanıdık, kadınlar arasında hâlâ evlenmemesiyle ilgili bir tartışma başlattı. Artık 25 yaşını geçip iyice olgunlaştığı ve erkeklerin ona bakmayacağı bir döneme girmek üzere olduğu için durumun ciddiyetini abartmak imkânsızdı. Fakat ailenin kadın reisi bugünlerde üniversite öğrencilerinin böyle olduklarını ve erkenden evlenip mutsuz olacağına evlilik yaşamının zorluklarını hayatının ileri bir döneminde, iyi hazırlanmış bir şekilde benimsemesinin daha iyi olacağını anlattı. Cömert mavi gözleri ve boneli türbanıyla çerçevelenmiş kibar yüzü, büyük kısmı gençken tükenip gitmiş ama ömrü boyunca onun zarafetini korumuş engin bir güzelliğin ipuçlarını veriyordu.

Daha az konuşkan olan kadınlardan biri "Hemşince konuşmayı nasıl öğrendin?" diye sordu. "Hemşinli misin?"

"Ermeni'yim" dedim.

"Ben söylemeden söyledin" dedi bilgiççe gülümseyen şık giyimli bir adam. Beni büyük kare çerçeveli gözlüklerinin arkasından dost canlısı gözlerle izliyordu.

Küçük deneyimin nasıl sonuç vereceğini merak ederek onu kışkırtmak için değil de laf sokmak için "Ama siz de öylesiniz" dedim dalga geçermiş gibi yaparak.

"Ve bunu diyeceğini, demesen bile düşüneceğini biliyordum ama hayır, değiliz" dedi sakin olduğu kadar katı bir ses tonuyla. "Aynı dili konuşuyoruz, ticaret sonucu öğrenmişiz ama Ermeni değiliz." Hemşincenin Hemşinliler için olduğu gibi diasporada da aile ve arkadaşlar içinde konuşulan ve giderek nadirleşen bir dil olduğundan, Ermenice de bağ kurmak açısından güçlü bir araçtı. Yabancı bir dünyada sayıları azalmış bir halkın içinde hemen bir topluluk hissi yaratıyor, sözcüklerinde, büyük oranda yitirilmiş bir vatanı çağrıştırıyordu. Bunu dedemin yaşına ve mizacına sahip insanlarla çay içerken konuşmak ama öte yandan dille birlikte doğal bir şekilde gelen o hasımlığı inkâr etmek, soykırımdan bir yüz yıl geçse de hâlâ hissedilen yersizlik ve yitirilmişlik hissini vurguluyordu. Ermeni kökenli olduğunu kabul etmeyi amansızca reddetse de bu adam kendisini ve topluluğunu bir kez bile Türk olarak tanımlamamıştı. Aynanın diğer tarafında olmanın nasıl bir şey olduğunu, bir yabancı ona geniş ve farklı bir dünyadan sisler ve dağlarla ayrılmış küçük köyünde ilk öğrendiği ve çocukken annesiyle konuştuğu dilin aynısıyla seslenirken bu kibar adamın zihninden geçenleri merak ediyordum.

"Biz de Ermeni'yiz, öyle diyorlar" diye nazikçe cevapladı evin kadın reisi bana bakarak. Fakat adam gülümseyerek başını sallıyordu. Kadın düşüncesini iki kez daha ısrarla vurguladı. İkincisi (adam sanki evrensel bir hakikati inkâr ediyormuşçasına) daha hararetliydi ve şaşkınlıkla doluydu. Adamın gülümsemesi kayboldu. Diğerleri sessiz kalmıştı. Kimse onunla hemfikir olduğunu dillendirmediği için bu daha da dikkat çekiciydi. Bir yabancı olarak yaşlı insanlar arasında hiç de ufak kaygılara yol açmayan ihtilaflı bir meselede destek bulacağımı beklemezdim ama diğer dört kadının ve adamın bakışları sundurmanın zemininde bir yerlere dalıp gitmişti. Bu da bana sıcak bir şekilde vedalaşma fırsatı sunuyordu. Cinsiyet ayrımının neredeyse eksiksiz olduğu doğu köylerindeki İslâmi hane hayatının katı sınırlılıklarına kıyasla kadınların erkekler ve yabancılar önünde serbestçe konuştuğunu görmek kayda değerdi.

İleride, yolun keskin bir viraja dönüştüğü yerin solunda kalan eğim yumuşak bir açıyla yuvarlak bir tepeye doğru yükseliyordu. Tepesinde beyaz bir ev vardı ve dışına, eğreti bir brandanın gölgesi altına uzun bir masa serilmişti. Etrafında koyu renkte kıyafetler giymiş üç adam oturuyordu. O kadar uzaktaydılar ki kolumla geniş bir hareket yapıp onlara el ettim ve onlar da bana aynı hareketle karşılık verdiler. İçlerinden biri ayağa kalkmış beni çağırıyordu.

Masanın ortasında kesilmiş bir karpuz vardı. Adamlardan biri benim için tabağa bir dilim koydu. Bir kadın başka bir karpuz getirdi ve adamlardan biri ayağa kalkıp büyük bir bıçakla karpuzu kesti. Daha önce ziyaret ettiğim aileyle aynı aşirettendiler ve misafirperverlikleri baştan beri hiçbirini gerektirmese de onların isimleri ve İstanbul'daki arkadaşımın adı bir tanışma vesilesi olmuştu.

Diğer evden ayrılmamın üzerinden geçen dakikalarda bulutlar hızla toplanmış, güneşin üzerinden geçip gidiyorlardı. Bu da üç adamın kasvetli ifadelerine uyuyordu. Kadınlar mutfak penceresinin orada kısık sesle konuşuyorlardı. Alışıldık soruları ve nazik sözlerine eşlik eden gülümsemeler, kararan gökyüzünün getirdiği bunaltıcı hissiyattan da ağır olan melankolik havayı dağıtamıyordu. Hemen yanı başımda oturan adam kuru, kızarmış gözlerle sürekli yere bakıyordu. Kardeşi Akdeniz kıyılarında bulunan bir şehirde, basının mafya hesaplaşması olarak tarif ettiği bir olayda öldürülmüştü.

Yanında mavi gözlü bir adam vardı. Ermenistan'a gitmiş ve orada altmış üç gün kalmış bir kamyon şoförüydü. Diğer akrabası, beni çağıran tıknaz, esmer adam solcu militanlıktan ötürü on beş yıl hapiste yatmıştı ama sağlıklı görünüyordu ve keskin bir zihni vardı.

İkinci Dünya Savaşı patlak verinceye kadar uzun yıllar boyunca, Türkiye ve Sovyet Gürcistanı arasındaki sınır her iki ülkenin vatandaşlarının gün-

lük seyahatlerine ve ticaretlerine açıktı. O dönemde birçok Hemşinli seyahat etmişti. Altındağlar da gitmişlerdi: Gürcistan'ın Batum Limanı'nın yakınlarındaki Acara bölgesindeki akrabalarını ziyarete gidiyorlardı. Esmer adamın anlattığı gibi Stalin 1944'te onları "İslâm'ı terk etmeyi reddettikleri" için Kazakistan'a sürmüştü. Ne var ki büyük oranda koyun ve keçi ticareti yapmak ve görünüşe göre istihbarat taşımak için seyahat ediyorlardı. Ailenin ve diğer Hemşinlilerin söylediğine göre, bir yıl sonra aşiretten yedi üye Türkiye'de casusluk suçuyla idam edilmişlerdi. Bu olaydan bana ilk kez İstanbul'da bahsedilmişti.

Altındağ aşiretinden iki genç kuzen bu öyküyü bana birkaç gün önce Makrial'de anlatmışlardı. Daha fazla ayrıntı için beni aşiretin büyüklerinden birine, sokakta bir bankta oturmuş sigara içen bir adamın yanına götürmüşlerdi.

Yaşlı adam, casuslukla suçlanan yedi adamın Sovyetler Birliği'ne Hemşinlilerin Medz Mağlut (Büyük Çalılık) dedikleri bir koridordan geçtiklerini söyledi. Adamların izinsiz geçiş yaptıklarını düşünüyordu. Fakat esmer adamın anlattığı versiyona uygun bir şekilde mal ve hayvan kaçakçılığı yaptıklarını söyledi: "Casus değillerdi." Bu yedi kişiden Timur isimli olan, Batum'da yaşayan ve 1944'te diğer Müslüman Hemşinlilerle birlikte Kazakistan'a sürülen kız kardeşi Pempe'yi ziyaret etmek için bu seyahatlerden yararlanıyordu. Başka grupların da Kırgızistan'a gönderildiklerini söyledi.

Bu yedi kişi (Altındağlardan beş kişi ile onlarla bağlantılı ama daha küçük olan Millioğlu aşiretinden iki kişi) neticede iki devlete birden çalışan çift taraflı ajanlar olmuşlardı. İki devlet taşıdıkları bilgiler karşılığında kaçakçılık faaliyetlerine göz yumuyorlardı. Fakat yaşlı adamın anlattığına göre bu gezilerden birinden döner dönmez Türk yetkililer tarafından tutuklanmışlar ve 1945'te Ardahan veya Erzurum'da bir dere yanında yargılanmadan infaz edilmişlerdi.

Tanıştığım ilk Altındağlar İstanbul'daki üniversite öğrencileri veya mezunlarıydı. Aşiretten ilk arkadaşım Amberin de içlerinden biriydi. Hemşinlilerin unuttuğu Ermenice alfabeyle yazmayı, İstanbul'daki Ermeni kültür merkezi Nor Zartonk'ta aldığı derslerde öğrenmişti. Aşirete ününü veren şey geçmişte yaşamış daha renkli karakterleriydi: Makrial'deki büyük büyük torunlarından birinin gülerek anlattığı gibi, içlerinden biri muhtemelen bir yüzyıl önce "*Tsiyu Koğ*" yani "At Hırsızı" olarak tanınıyordu. Efsaneye göre bir Kürtle evli olan bu ata, kayınlarının aşiretine sürülerle ilgili bilgiler veriyor, aşiretin adamları da atları çalıyor ve kazancı bölüşüyorlardı.

Ardından Makrial'de aileye ait bir kahvehanede aşiretle dostluk kurdum. İlk ziyaretimde Kiram'la oraya gitmiş ve Hemşince konuşanların uğultusuyla dolup taştığını görmüştüm. Üç yıl sonra tekrar geldiğimde, sadece sohbetlerini olabildiğince doğal bir şekilde kayda almak için onları uyarmadan

müşterilerini filme almaya çalışmıştım. Fakat genç bir adam bunu görmüş ve başta benim gizli bir ajan olduğumu düşünerek sesini yükseltmişti. Bir müşteri bana gelip Hemşince yüksek sesle Ermenilerin aleyhinde bir şeyler bağırmaya başladığı için açıklamalarım hiçbir şeyi yatıştıramamıştı. Bize doğru aceleyle koşan sarı gömlekli heybetli bir adam "Onu rahat bırak!" diye emir verip müşteriye ortadan kaybolmasını söyledi. O da itaatkâr bir şekilde dediğini yaptı. Sarı gömlekli adam beni üst katta, görünüşe göre çoğu oyuncunun aşiret üyesi olduğu, daha ayrık tutulan oyun salonundaki diğer akrabalarıyla tanıştırdı. Çoğu Hemşinli gibi aşiretin çoğunluğu da solcuymuş gibi görünüyordu. Sosyalizm okuma alışkanlığını beraberinde getiriyor, sadece Altındağları değil, genel olarak Hemşinlileri de tarih ve siyasetten anlayan kişilere dönüştürüyordu.

Marksizmin ve yine Rus kültürü ve edebiyatına açılan bir kapı olarak Sovyetler Birliği'ne duydukları hayranlıklarının etkisiyle hemen yanlarında bulunan kapalı dünyaya büyük merak duyan Hemşinliler vardı çünkü Sovyet Gürcistanı dağın hemen öteki yanındaydı. İhsan on yaşındayken, bir yaz günü dağdaymış. Tatil için diğer Hemşinlilerle birlikte çitle çevrili sınırın hemen yanındaki yaylalara gitmişler. Sovyetler Birliği'ne gittim diyebilmek için bir ayağını dikenli tellerin diğer tarafına atmış ama ağabeyi (şimdi küçük kardeşi İhsan'ın kendini adadığı edebiyatla ve yazarlarla tanışmasını kendisine mal eden bir öğretmendi) çığlıklar atarak ve elini sallayarak yanına koşmuştu. Telaşlı bir şekilde ona "Ne yapıyorsun?" demiş. "Vurulabilirdin!" Ardından İhsan açıklık getirdi: "Bizi Rusların değil Türk askerlerinin vurmasından korkuyorduk; Ruslardan korkmuyorduk."

Ne var ki Marksizm, zorlama bir biçimde ve ihmaliyle İhsan'ın yıkımı olmuştu. Eskiden altından kalın bir zincirin çıktığı büyük bir kayaya yaslanarak kitap okurmuş. "*Kapital*'i bir definenin üzerinde oturarak okudum!" Başka bir aşiretin üyeleri olan Karakanlar o kayanın altında içi altınla dolu bir kavanoz bulmuşlardı. İhsan bu defineyle yatırım yapıp bir otel ve başka şirketler açtıklarını söyledi.

İhsan'ın sosyalist kanaatleri hayatının önüne geçmiyordu veya geçmemesini tercih ediyordu. "Resûl ve kızlarla dışarı çıkamıyoruz!" diye yakındı. "Onları dışarı götürüyoruz ve dimdik oturup kadınlara 'Çünkü Lenin dedi ki...' diye anlatmaya başlıyor ve böyle devam ediyor." İhsan bir gece en iyi arkadaşını bu şekilde alaya almıştı. "Kadınlara 'Saçın ne kadar güzel' de, kim takar Lenin'i?" diye devam etti Rus devrimciye küfürler ederek.

Terk edilmiş ve hemen hemen viraneye dönmüş, kireç badanalı beton duvarlarında komünist siyasi duvar yazılarının olduğu bir çay deposunun yanından yürürken hava yeniden çiselemeye başladığı için bana doğru ağır ağır gelen siyah bir pikaba el ettim. İçinde genç bir çift vardı. Birbirleriyle Hem-

şince konuşuyorlardı. Onların yaşındaki insanlar arasında görece nadir bir görüntüydü bu. "Onun yüzünden" dedi adam. Evlenmeden önce sadece çocukken annesi ve ninesiyle konuştuğu dili unutmaya başlıyormuş; işyerinde ve arkadaşlarıyla Türkçe konuşuyormuş. "Çocuklarımız da Hemşince konuşuyorlar" dedi eşi. Fakat çoğu çocuğun artık konuşmadığını çünkü okula erken yaşta başladıklarını ve dili kullanmadıklarını da ekledi. Elli yıl önce Hemşinli çocukların okulun ilk gününe tek bir Türkçe sözcük dahi bilmeden başladıkları zamanların tam tersiydi. Bana okuldaki ilk gününden sonra konuştuğu dilin Türkçe olduğunu sanan ama kimsenin dediklerini anlamayan ve başkaları da onu anlamadığı için eve ağlayarak dönen Hemşinli bir adamın öyküsünü anlattılar.

* * *

Hemşin'e son seferim Bilbilan yaylalarında yapılan Vartevor kutlamaları içindi. Bilbilan, Ardahan'da, Hopa ve Makrialli çok sayıda Hemşinlinin yazları kamp yaptığı bir dağdı. O yıl Hadig, Ermeni Kilisesi'nin özümseyip Tecelli Bayramı'na dönüştürdüğü, bugün Hemşinliler arasında tüm ulusal ve dinî anlamını yitirmiş kadim pagan kutlaması münasebetiyle (standart Ermeniceyle Vartavar) bir festival organize etmişti.

Bilbilan yaylasına gitmeden önce Altındağ aşiretinden bir arkadaş beni Makrial'deki Halbaşı köyünde bulunan aile evlerine davet etmişti. Yolun karşısında oturan akrabaları, şahin gibi bir burnu ve yeşil gözleri olan uzun boylu adam, Ermenistan'a düzenli gittiği için Doğu Ermeniceyi akıcı konuşuyordu. Bize dağın tepesindeki annesini görmeye gitmemizi tavsiye etti.

O gece Emre'yle birlikte camilerden son ezan sesleri yükselirken, yağmur altında, kaygan ve karanlık olan ormanlık yoldan yolculuğa koyulduk. Ezanı, çakalların kulağa namaz çağrıları kadar güçlü ve titreşimli gelen uzun ulumaları takip ediyordu. Yerliler buna Hemşince "*Riyapin xağe*", yani "çakal oyunu" diyorlardı. Urfalı bir arkadaş Ankara'da çakalların ulumasından sonra köpek havlamalarının geldiğini, bunun da çocukların ağlamasına yol açtığını anlatmıştı. Emre esrarengiz yorumlara kapılmayayım diye minarelerdeki hoparlörlerin, muhtemelen çakalların hassas işitme duyularını incittiğini söyledi.

Momi bizi çay ve hamur işleriyle karşıladı. Torunu da diğer torunu ve kocasıyla oradaydı. Kocası beni Ardalaların Türk bayrağıyla çektikleri fotoğrafımdan tanımıştı. "Onlara yaptıkları şeyin yanlış olduğunu söyledim" dedi. Türkiye vatandaşlarının, bir Ermeni için bayraklarının saldırgan gücünün keskin bir şekilde farkında olmalarını hâlâ şaşırtıcı buluyordum. "Köyümüzdeki insanlar soykırım sırasında, yerde ufak bir deliğin içinde bir bebek buldular," dedi yaşlı kadın. "Ermeni olduğu aşikârdı." Bir aile onu alıp Hemşinli

olarak büyütmüştü. "Büyüyüp uzun boylu bir adam oldu, kızlarımızdan biriyle evlendi ve sonra izini kaybettik."

Dönüşte Kiram'ın aşiretinden bir ferdin ailesiyle sundurmada çay içtikleri bir evde durduk ve yetişkinlerle (çift ve adamın annesi) Hemşince sohbet etmeye başladık ama çocukları dili iyi bilmiyorlardı veya hiç anlamıyorlardı. Eşi Hemşinceyi akıcı konuşuyordu ve uzun yüzü, kalkık burnuyla Hemşinli sanılabilirdi. Ama değildi: "Ben Palik'im." Ne olduklarını söyleyemedi. Onlar da Karadeniz bölgesindendi ve Müslümanlardı. Türk olmadıkları gibi Kürt de değillerdi. Nitekim adam bunu Palik olan eşinden daha hararetli bir şekilde inkâr ediyordu. Haklarında sorular sorduğum Hemşinlilerin çoğu ismi duyduklarını ve varlıklarından haberdar olduklarını, hatta bazılarını tanıdıklarını ama hangi etnisiteden olduklarını bilmediklerini söylüyorlardı. "Biz Palikler bile ne olduğumuzu bilmiyoruz" dedi kadın. Bir arkadaşımın yaptığı en yakın tahmin, Palik'in Ermenice'de Pavlusçulara verilen adla "*Pavlik*" veya "*Pavlikian*" isminin bozulmuş bir biçimi olabileceği yönündeydi. Ancak bilmediklerini söyleyen beyanlarını doğru kabul edersek, sadece hiç kimsenin artık neye karşılık geldiğini bilmediği bir isimle varlığını korumuş bir halkın veya grubun en ilginç örneklerinden biriydi.

Canlı buluşmayı merak eden bir komşu eve uğradı. Ermeni olduğumu görünce Ermenice okuyup okuyamadığımı sordu çünkü elinde deşifre edilmesi gereken bir define haritası vardı. Kiram'ın kuzeni ve ailesi kahkahalarla güldü ve ben de içgüdülerimin aksine durumu hafife almaya karar verdim. Palik olan kadın, diğer kadının tüm gece altın yığınlarını düşünerek uyuyamadığını tahmin ediyordu. Kadın yandaki evine koştu ve bazı odalarda bir dizi ışık yanıp söndü. Özellikle Ermenice olduğu için ben de görmeyi merak ediyordum. Fakat yarım saat sonra bozguna uğramış bir şekilde geri döndü, haritayı bulamamıştı.

Ertesi gün Hopa'ya gittim. Bilgisayarımın şarj aletini tamir ettirmem gerekiyordu ve Ankara'ya yakın hiçbir yerde yedeği yoktu, o yüzden etrafa sorunca beni bir elektrikçiye yönlendirdiler. Genç bir Hemşinli beni biraz kuşkuyla karşıladı. "Neden dilimizi konuşuyorsun?" diye sordu bana. Ermeniceden farklı değildi ama yanıtım onu ikna etmedi. "Diğer Ermeniler konuşmuyorlar." Makrial'de çok sayıda arkadaşımın olduğu bir köydendi ama şimdi Hopa'da yaşadığını ve artık Hemşinli ekiple çok takılmadığını söyledi. Kuşkularına rağmen Hemşinli hâlâ profesyonel bir şekilde davranıyordu ve beni Laz bir elektrikçinin dükkânına götürdü. "O sana yardım edemezse buralarda kimse edemez" dedi Hemşinli beni eski bilgisayarlar, transistörler ve kablolarla dolup taşan, toz tabakasıyla kaplanmış ve plastik ve tütün kokuları içindeki ufak ofise sokarken. Hemşinli adama Hemşinliler arasında son derece nadir olan bir şekilde dinî bir selam vererek "Selamınaleyküm" dedi.

Elektrikçi çok dindardı ve çok sigara içiyordu. Tütün belki de Ramazan'da kendisine izin verdiği tek şeydi. Nazikti ama Ermenilere düşmandı; konuşmanın üçüncü dakikasında Ermeni olduğumu anlamıştı. Yine de dinlememi istiyordu, ben de dinledim. Önyargılı olmasına rağmen çok okuduğu açıktı çünkü pek alışıldık olmayan bir şekilde diaspora Ermenileri arasındaki siyasi ayrımlardan haberdardı. Ermenilerin Rus işgali sırasında Erzurum'daki Türkleri katlettiğini söyledi; aynı suçlamayı Rıza Hacı'dan ve Türk milliyetçisi olan diğer Hemşinlilerden de işitmiştim. Mesele hâlâ dönüp dolaşıp, Ermenilerin tanındıkları ismiyle "sadık bir milletin", siyasetçileri tarafından yüzüstü bırakılmalarının ne kadar utanç verici olduğuna geliyordu. Ardından "iyi" diye etiketlediği Ramgavar partisinden bahsetti; diasporanın politik sahnesini bazı diaspora Ermenilerinden daha iyi bilmesi beni şaşırtmıştı. Hınçaklardan, yani Sosyal Demokrat Ermenilerden "Milliyetçi Ermeniler, solcular da ama cesurlar" diyerek biraz çekingen bir hayranlıkla bahsetti ve Taşnaksutyun'un, yani Ermeni Devrimci Federasyonu'nun ismini hatırlamak için çok uğraştı. Benim de bilemememe çok şaşırdı.

"Diaspora o partiden" diye ısrar ediyordu. "Nasıl bilmezsin?" "En kötüsü onlar" diyordu: "Çok milliyetçiler, çok kötüler" demeye devam ediyordu ve temelde ne kadar yanlış şey varsa onların üzerine atıyordu. Fazla abartıp şüphesini çok uyandırmamak için makul sınırlar içinde bilmiyormuş gibi yapıyordum. O yüzden "Evet, elbette 1915'i biliyorum" dedim ve benim için bir soykırım olduğunu söyledim ama siyasi partiler hakkında çok şey bilmiyordum, beni şaşırmış bir ilgiyle, muhtemelen de Ermeni siyasetiyle çok ilgilenmediğim için bir miktar şüpheyle dinliyordu. Dediğine göre, dedesi Erzurum'da cephede savaşmış ve katliamlar başlayınca ailesiyle birlikte olmak için Hopa'ya geri dönmeye karar vermiş ama katliamlarla kastettiğinin Türklerin Ermenilere yaptıkları mı, yoksa Ermenilerin Türklere yapmakla suçlandıkları katliamlar mı olduğunu belirtmedi.

Elektrikçinin tamir yaparken söylediklerine göre dedesi yol kenarında, dağa çeşitli şekillerde kesilip biçilmiş halde atılan cesetler görmüştü. İçlerinde penisleri kesilen ve ağızlarına sokulan adamlar da vardı. Klostrofobik ofiste konuşup sigara içerken davudi sesiyle öykülerini dökmeye devam ediyordu. Söylediklerinin ürkütücü bir değeri olmasaydı oradan kaçar giderdim. Dedesi katliamlarda rol oynamış mıydı, diye sordum. Fakat dinlemeden veya dinlemiyormuş gibi yaparak homurdanmaya devam etti. Ramazan ayında tutulan oruçla ilişkilendirir olduğum ve öncesinde başka dükkân sahiplerinde de gözlemlediğim o durdurulamaz gevezeliğin bir başka örneğiydi.

Çok kötü şeyleri neredeyse sıkılgan bir sesle anlatan bu tatlı dilli adam, kıvırcık saçları ve sararmış bıyıklarıyla münzevi bir bilim insanına benziyordu. Elektronik ve tarihle uğraşmaktan keyif alan bir tamirciydi. Hiç yemek yeme-

den geçen uzun bir günün ardından ve neredeyse bir saattir süren nutuktan sonra açlıktan ölüyordum ve ayakta durmaktan da yorulmuştum. Bu yüzden köşede gözüme çarpan ilk restorana koştum. Hâlâ oruç zamanıydı ve pencerenin uzağında bulunan bir masanın karanlık köşesinde bir pideyi aç kurtlar gibi yedim. Elektrikçiye geri döndüğümde bana şarj aletine dikkat etmemi söyleyip beyaz şarj aletine siyah plastik bant kullandığı için özür diledi. Bu kitabın yazımını bitirirken kullandığım şarj aleti için 10 Türk Lirası gibi çok mütevazı bir ücret istedi. "İnsan insandır ve Allah hepimizi eşit yaratmıştır" dedi. "Ama hakikat de hakikattir."

* * *

"Son birkaç yılda çok şey değişmiş, değil mi?" diye sordum Civan'a. Onayladı ama tarihi bilmediklerini söyledi. Bilbilan yaylasındaydık. Tabiatın dalgalı bir yaylaya dönüştürdüğü rüzgârlı bir enginlikti. Hemşinliler ve Ermenilerin aşama aşama birbirlerine açılmaya başladıkları dönemde Civan, Ermeni kökenlerine en çok şüpheyle yaklaşanlar arasındaydı ancak yavaş yavaş kanıtları kabul etmişti. Yine de din değiştirmelerinden bu yana üç yüz yıl geçmişti ve büyük ölçüde Türk'tüler. Nitekim bu yönlerini de inkâr edemeyeceklerine inanıyordu.

Hadig'in büyük levhasında "*Kimanag te hoziak*", yani "Burada olduğumuzu öğreneceksiniz" yazıyordu. Ermenilerin muhtemelen milliyetçi imalarla yorumlayacakları bu kafa tutan tonda Hemşinlilerin niyetlendiği şey bundan ziyade daha yerelci ve ideolojik bir ifadeydi çünkü çoğu, Türkiye'nin kutuplaşmış siyasetinde uç sola yakındılar. Neredeyse Vartevor'la çakışan Hadig festivali genç Hemşinlilerden oluşan büyük bir kalabalığı kendisine çekmişti.

Horonun içinde bir arbede çıktı. Birkaç adam arasında çıkan ve büyük grupların ayırmaya çalıştığı tekmeli yumruklu bir kavgaydı. Fakat kadınlar çığlık atmaya başlayıncaya dek bunun, dansın bir parçası olmadığını anlamam zaman almıştı. Ne var ki eğlenceye katılan insanların çoğu dağıldı ve kısa süre sonra yüz metre ileride, ağırlığını kadınların oluşturduğu daha küçük bir horon toplandı.

Bazı Ardalalılar beni Türk bayraklı fotoğraftan tanımışlardı. Biri eşini "faşistlerin yakaladığı" adamla tanışması için çağırmıştı. Kendisini ziyaret etmem için beni evine davet etti ve beni taciz edenlerin isimlerini verdi. Ses devletin yayın kanalı TRT1 için çalışan bir kameraman ve muhabirdi. Bu, içinde konuşuyormuş gibi gelen sessiz odayı, kaba dilini olmasa bile mükemmel ses tonunu ve diksiyonunu açıklıyordu. Ardalalı adam onunla birlikte Ardala'ya dönmem gerektiğini ve kötüleyerek bahsettiği bu insanlardan herhangi birinin bana yanaşmaya cesaret edip edemeyeceğini görmemizi

söyledi. Ona, sahte Teksas çizmeleri giyen İslâm'a Işxan diye de seslenmeleri mümkün mü diye sordum ve "Hayır, herkes ona İslâm der" dedi.

Ardından kendi aralarında Hemşince konuşan altı-yedi yaşlarında çocuklardan oluşan bir grup gördüm. Filme alınınca heyecanlandılar ve dillerinde "*Hats peri, dunıs gera*" diye ("Ekmek aldım ve evde yedim") ufak bir nağme okudular ama bir komedyen gösterisine başlamak üzereyken anne-babaları onları yolladı. "Cuma namazlarında imam, vatanseverlerin uçları kıvrık palabıyıkları olduğunu ama komünistlerin aşağı eğik, at nalına benzer bıyıkları olduğunu söylemiş" diye anlatıyordu genç adam Türkçe. "O gece bir faşist aynaya bakmış ve vatansever bir bıyığı olduğunu görmüş. Ama banyodan sonra aşağı bakmış ve bıyıklarının doğru görünmediğini düşünmüş."

Grup kahkahalar eşliğinde dağılırken komedyenle konuştuk. Batı Hemşinlilerin Rize iline bağlı Oce köyündendi. Onlar 19. yüzyıl başlarında Hemşinceyi çoktan terk etmeye başlamışlardı ve sonra da unutmuşlardı. Gelgelelim birkaç sözcük lehçelerinde hâlâ varlığını koruyordu. İçlerinde, ölmeye terk edilmiş bir dilden kalan en kaba kalıntılar olan küfürler ve anatomik öğeler vardı. Fakat şimdi halkın doğu ve batı yarısı arasında artan bir yakınlaşma yaşanıyordu. İlk kez Oce'den böylesine büyük bir grup Bilbilan festivaline gelmişti. Köyünde katılmam gereken bir Vartevor kutlaması olacaktı. Ardala olayı beni hassaslaştırmıştı ve Batı Hemşinlilerin Ermenilere düşman oldukları bilindiği için tekrarlanmasını istemiyordum. "Endişelenmene gerek yok. Oce solcu" dedi arkadaşım. Komedyen ısrarla konuğu olacağımı söylüyordu. "Oce farklıdır."

İstanbul'dan arkadaşım olan Amberin beni, kız kardeşinin erkek arkadaşı olan Garcili Köroğlu'dan Güntekin'in arabasıyla Hopa'ya geri bırakmayı teklif etti. Amberin, Altındağ ailesinin dört kız kardeşinden ikincisiydi. En büyüklerinin gelmediği bu üç kardeş, aynı temanın değişik biçimlerini gözlemlemek için çekici bir görüntüydü: Beyaz tenli, sarışın, yeşil veya mavi gözler; değişen ışıklar altında renkleri söylemek zordu. Kendi aralarında Hemşince konuşuyorlardı ama anneleri Rizeli bir Türk'tü veya Hemşinlilerin tabiriyle Rum'du ve dili evlendikten sonra öğrenmişti. Soğuk havası ve Rusların sömürgeci geçmişi ve modern Türk inşaatlarının tutumlu faydacılığından izler taşıyan bir hudut şehrinin ruhsuz mimarisiyle Kars veya Sarıkamış kadar hüzünlü bir yer olan Ardahan'a gittik ilk olarak. Nüfusunun büyük kısmını meydana getiren Türkleşmiş Kürtler soğuk davranmasalar bile, hayaletlerin canlılardan daha belirgin bir görünüme sahip olduğu diğer yerlerde de fark ettiğim çekingen bir karaktere sahiplerdi.

Ardahan'da mola verdiğimiz kafede Güntekin, üstü kapalı bir biçimde Bilbilan'da kavga çıkmasının sebeplerinden birinin, Hemşinliler içindeki "Ermeni yanlıları" ile "Türk yanlıları" arasındaki tartışmadan ileri geldiğini söyledi.

"Tam olarak böyle değildi ama bir sebebi bu" dedi. Bir taraf Ermeni köklerini benimsemeye başlamışken diğerleri Türk kimliklerine bağlıydılar. Farklılıklar ideolojik çizgilere de uzanıyordu: İlk grup yani "Ermeni yanlıları", insanı insanlığın ölçütü olarak alan ve Ermenilere dünyanın diğer halklarıyla aynı değeri veren sosyalist bir kavramın parçası olarak köklerini kabul ediyorlardı. İstanbul'da gazeteci ve edebiyatçı kişiliğiyle adından söz ettiren genç bir Hemşinli yazar "Biz solcuyuz" dedi. "Ermeni köklerimizi kabul etmemizin sebebi işte bu çünkü bizim için hiçbir önemi yok." Bu kamptaki insanlar genelde Ermeni milliyetçiliğine de karşıydı. Öyle ki birkaçı kimi zaman soykırımı iki şeytanın girdiği çatışmanın sonucu olarak görüyordu. Öte taraftan "Türk yanlıları", etnik kökenlerinin Türk olduğunu düşünüyorlar ve genelde Türk siyasetinin en sağ ucunda yer alıyorlardı. Açıkça belirtilmese de aşiretler arası rekabet de ideolojik çatışmalarla çakışıyormuş gibi görünüyordu. Arabayla birinden diğerine dakikalar içinde varılacak köylerde yaşayan aşiretler, kendilerine özgü politik kimlikler geliştirmişlerdi. Ardala bu açıdan (en azından üst tarafı) ideolojik uyuşmanın en uç örneğiydi. Bilgi aldığım Hemşinlilerden hiçbiri, ekonomi ve toplumsal yapının aynı olduğu, böylesine küçük bir coğrafi alanda birbirine karşıt bu karakterlerin nasıl geliştiğini açıklayamıyordu.

Eğer bunlar aşırı uçlarsa, muhtemelen çoğu Hemşinlinin görüşlerine karşılık veren koca bir olasılıklar yelpazesi vardı. Amberin kendisini "Hemşin Ermenisi" olarak tanımlamışken ve çoktan Ermenistan'ı ziyaret etmişken görmüş geçirmiş, İstanbul'da yıllarca grafik tasarımcı olarak çalışmış ve fotoğrafa tutkulu Güntekin, Ermeni kökleri karşısında hissettiği muğlak durumu ifade etmeye çalışıyordu. Hiçbir ayrımcılık yapmaksızın insanlığın ölçütünün insan olduğunu söyleyen düşünceye geri dönmüştü. Ermenilere sempatiyle yaklaşan Hemşinliler bile aynı kimliğe sahip olmakla ilgili tutumlarını uzlaştırmada belli güçlükler çekiyorlardı. Ermeni kimliği büyük oranda ve özellikle 1915'ten sonra içindeki Türk bileşenlerinin hepsinin dışlanması veya reddedilmesi üzerinde temellendirilirken Hemşinliler örneğinde kim olduklarının ayrılmaz bir parçasına dönüşmüştü. Ermeni kökenli olduklarını biliyordu ama doğrudan söylemese bile, yüzyıllarca Müslüman olarak yaşadıktan ve anaakımdan uzak kaldıktan sonra Ermeni olduklarını iddia etmenin kesinlikle zorlama olduğunu düşünüyordu. "Zaten neden önemli olsun ki?" dedi. "Hepimiz insanız, tek önemli şey bu."

Kozmopolit yaşamını özlediği İstanbul'da geçen onca yıldan sonra Güntekin'in Hemşin'de çok fazla arkadaşı yoktu ve dediğine göre partizanlığa yatkın olmalarını sevmiyordu. Ayrıca bahsettiğim bazı isimler karşısında aldığım tek yanıt onları tanıdığını gösteren kibar bir onaydı.

Sohbet bu şekilde sürerken Amberin'in kız kardeşleri sessiz duruyorlardı ama Gülşen, yani Güntekin'in kız arkadaşı mükemmel bir Hemşince bilgisi-

ne sahipti. Ardından ilk olarak Makrial'a ve sonra da Garci'ye dönüşte vakit öldürmek için kısa süre içinde, sözcükleri etimolojik bir oyun oynayarak bölmeye başladık. Hemşince silaha *tevug* dendiğini söyledi. "*Tev*", yani "kol" ile aynı kökten geliyordu. Ortaçağ'dan beri Ermenicede kullanılmayan bir sözcüktü. "Silah kolun bir uzantısı olarak görülüyormuş" dedi. Benzer bir etimolojinin Latin dillerinde "*arm*" [kol] için de geçerli olduğunu hatırladım. Bunun üzerine karanlıkta "kol" [*arm*] ve "Ermenistan" [*Armenia*] arasındaki benzerlikler üzerine kafa yorar olduk. O anda Şavşat Kalesi'nden geçtiğimiz için dikkatim dağıldı ve aklım Poşalara ve Yeşilkapı ailesine gitti. Kısa süre sonra ışıklarının hepsi kapalı olan köylerinden geçecektik.

Üç Altındağ kızını eve bıraktıktan sonra Güntekin bana, babasının, ASALA üyesi Levon Ekmekçiyan'ın Ermenice konuştuğunu duyduğunu anlattı. O gün babası, din değiştirmiş Ermeniler olduklarına dair dedikoduların gerçek olduğunu anlamıştı. Fakat ertesi sabah babasını sundurmada gördüğümüzde bu anılardan hiçbirini doğrulamadı. Durumdan rahatsız olduğumdan Güntekin'e ısrarcı olmaması için yalvardım: "Ama baba, anlatmıştın!" Ancak adam başını gülümseyerek sallıyordu ama benimle tek bir kelime dahi konuşmuyor, beni neşeli bir güvensizlik ve merakla inceliyordu.

Güntekin ısrarlarıma rağmen bana odasını verdi ve misafirlere ayrılmış küçük odaya geçti. Güzel kıyafetler giyiyordu ve sabah giymek için hazırladığı koyu mavi blazer ceketini gördüm. Beş kardeşin en genci olan Güntekin geçen yıl sağlığı kötüleşen annesine yakın olmak için Hopa'ya, daha doğrusu aşiretin köyüne dönmüştü. Annesi Laz'dı ama evlendikten sonra Hemşince öğrenmişti.

* * *

Ertesi sabah Oce'deki Vartevor kutlamalarına doğru yola çıktım. Otobüse bindiğimde şoföre istikametimi söyleyince ince, genç bir adam bana dik dik bakmaya başladı. Oce memleketiydi. Köye giden yola sapmak için Karadeniz otobanından çıktıktan sonra Güven beni ailesinin evine götürdü. Annesi Batı Hemşinli, babasıysa Laz'dı. Beni mutlu bir şekilde karşılamıştı fakat sonra yirmi bir yaşındaki oğlunu kenara çağırırken kaşlarını çattığını gördüm. Tek tahminim bunun bir azar olduğuydu: Güven somurtkan bir surat ve homurtularla çıkageldi ama ailenin Hemşinli tarafının beni öğle yemeğine davet ettiği ancak Laz kaynının bu davete karşı çıktığı açıktı.

Dayısı beni sıcak karşıladı ama ben daha hiçbir şey söylemeden birden Ermeni kökenli olduklarını reddetti. Kara film aktörlerinin havasına sahip uzun bir adamdı. On yıllarca İstanbul'da yaşamış, Kapalı Çarşı'da ayakkabı tüccarlığı yapmıştı ve yakın bir Ermeni arkadaşı vardı. Arada Güven'i de sohbete dahil etmek için Türkçeye geçerek İngilizce konuştuk. Onların gerçek-

ten de Ermeni kökenli olduklarını ama herkesin bundan ötürü illa Ermeni olmayabileceğini kabul ettiğimi, başta din değiştirmeleri ne kadar zorla veya haksızca yapılmış olsa da, zorla Müslümanlaştırılmış olsalar da bazılarının zaman içinde başka şeylere dönüşmüş olabileceklerini kabullendiğimi söyleyince dayısı gardını indirdi. Bunun çözümlenmesiyle annesinin eskiden pişirdiği ve on yıllardır yemediği, çok karmaşık bir yemeği tarif etmeye koyuldu. Genç bir ağacın kökünü yakmayı (aslında öldürmeyi) ve sonra küllerini bir hafta boyunca gömmeyi içeren bir yemekti. Sonrasında küller "inanılmaz lezzetli" olan, çok özlediği ve Ermeni kökenli olup olmadığını merak ettiği bir yahni için kullanılıyordu. "Etrafa sor ve bana haber et."

Kendisini solcu olarak tanımlayan bu adam Atatürk'e büyük saygı duyuyordu. Onunla soykırımdan ziyade Kürt meselesini ve Türkiye Cumhuriyeti'nin durumunu tartışmak tabuydu. Güven daha sonra bana dayısının 1980'lerde silahlı bir sol grubun militanı olduğunu ve acemice bomba yapmaya çalışırken elini yaraladığını anlattı.

Ardından kadınlar öğle yemeği için masayı hazırlamaya başlayınca Güven'le ikimiz ipucunu aldık ve köyde yürüyüşe çıkmaya karar verdik. Vartevor kutlamasının yapılacağı okul binasına doğru koyulduk. Dev bir Atatürk portresi, okul binasının ön cephesinin büyük bir kısmını kapatıyordu.

Güneş Karadeniz'e doğru inerken solgunlaşan renkleriyle Kaçkar Dağlarını yıkıyordu ve hayat dolu bir kız dere kenarında bir şiiri ezbere okuyordu. Edebiyat öğrencisiydi. "Biz de Ermeni'yiz" dedi. "Fakat babamla sıkıntı yaşamamak için bunu onunla konuşmuyorum." Ermeni olduğunu üniversitedeyken öğrenmişti. Batı Hemşinlileri inkârın en ön safında yer almışlardı. Ancak değişim belli yerlerden başlamıştı. Rize'de bana otobüs biletlerini satan başı en muhafazakâr İslami tarzla bağlanmış kadın, ona yerli olup olmadığını sorduktan sonra benim Ermeni olduğumu dahi bilmeden kendisini bir Ermeni olarak tanıtmıştı. Batı Hemşinlilerdendi ama ait olduğu azınlık grubunun ismini dahi söylemeden Ermeni olduğunu söylemişti sadece. Pastanede bize çay getiren garson Batı Hemşinliydi veya kendi tabirleriyle Hemşinliydi. Muhtemelen milliyetimi sezdiğinden otobüs şirketinin acenta çalışanından farklı bir düşünceye sahipti. Ona ortak köylerinin lehçesi hakkında soru sorunca, yalnızca işaretparmağını kaldırıp kısa ve sert bir yorumda bulundu: "Tek ülke, tek dil, tek bayrak."

Kara film karakteri dayı 12 yaşındaki kızıyla çıkageldi. İkisi de jilet gibi giyinmişti. Karadeniz manzarasına karşı oturduk ve İngilizce, meslek tercihlerinden konuştuk. İngilizceyi akıcı konuşarak babasını gururlandırıyordu. Fakat festival Türkiye'nin milli marşıyla başlamak üzere olduğundan halk esas duruşa çağrıldı. Ayağa kalkıp vatansever bir tutkuyla marşı söylediler. Kültürün bir fark yaratabileceğini düşünmüştüm ve iyi okuyan bir insanda

öğrenmeye özlem olduğu sürece her zaman umutlu olmak mümkündü. Nasıl da inanılmaz derecede basitmiş. Bir şey anladığım yoktu çünkü kültür ilerlemenin tek kıstası ve umudun tek çapası olsaydı, tarihin en kanlı dönemi olan 20. yüzyılı, içinden iki dünya savaşının çıktığı en uygar kıtayla açıklayamazdık.

Festival sıradan olmakla birlikte iyi düzenlenmişti. İçinde hiçbir su oyununun veya kökleri geçmişin pagan Ermenistanı'na uzanan hiçbir şeyin olmadığı etnografik bir gösteriydi. Sadece ismen Vartevor'du, kökeniyle kalan son ama güçlü bağ bundan ibaretti. İçinde verimli bir toprağın hasadını temsil ediyor gibi görünen meyvelerin ve tarım aletlerinin de olduğu sembolik bir rakamı da içeren farklı sayılar vardı. Atatürk'ün dev duvar resmi dışında tarihten veya referans çerçevelerinden yoksun bir şekilde danslarla geçen bir tür Bacchanalia şenliğiydi. O gece Hamza, Oce'ye geldi. Hopa bölgesindeki Hemşinliler adına aynı halkın iki kolunu da birleştiren kardeşlikten ve ortak bir kutlamanın onları işçilere ve yoksullara karşı daha adil yeni bir Türkiye'nin inşasına nasıl dahil ettiklerinden bahsetti. Doğu ve Batı Hemşinliler arasında var olan, Batılıların, Ermeni lehçelerini korudukları için Doğululara güvensizlik duymalarıyla şekillenmiş ilişkiler, kendi başlarına ayrı azınlıklara dönüşecek kadar ayrıştıkları yüzyılların ardından yeni bir gelişim içindeydi.

Öncesinde Güven'le ikimiz babasının bizi davet etmekten cayması üzerine öğle yemeği saatlerinde boş boş gezinmiş, köyün her kıvrımlı yoluna girip çıkmıştık. Kadim kayınların, cevizlerin ve meşelerin haşmeti altında, yosunlu bir kayadan akan ücra bir şelalenin yanına oturduk. Ağaçlar ağır dallarının koyu kahverengisiyle ormandaki bu açıklığı renklendiriyor ve ışık izin verdikçe yeşilin her tür tonuyla dolduruyordu. Bereketli Pontus yağmurlarının beslediği yabanilik ve bolluk içinde birbirlerini bastıran bitkilerin ve çalıların mikrokozmosu üzerinden yükseliyorlardı. Birkaç çocuk ufak gölette yüzerken bikinili iki genç kadın şelalenin çıkıntısına uzanmıştı, konuşmaları derenin sesinde kayboluyordu.

Gri gözlü solgun bir adam bize doğru yürüdü ve bana selam verdi. Kırklarında olmalıydı, yüzü tanıdık geliyordu ama nereden tanıdığımdan emin değildim. Bilbilan'daki Hadig festivalinde tanışmıştık: Standup komedyeniyle birlikte Oce'den gelmiş gruptandı. Sorgulayan gözlerini görünce hafızam canlanıverdi. Onda yakaladığım nazik ve meraklı bakışların aynısını, kamyonun arkasında seyahat ederken sesli bir şekilde Hemşince şarkılar söyleyen Altındağ kızları ve diğer Hemşinlilerde de görmüştüm. Ardından Amberin'le ikimizin kadim şifremizle konuşmamızı, bin yıl boyunca dilden dile dolaşan ve bugün artık bu adam için yok olmuş kelimeleri ve düşünceleri birbirimize aktarmamızı izledi. Sonra onunla kısa bir sohbet ettim. Unutmadan ve yitirmeden, kaybolmuş bir dilden ve bizi bağlayan belleğin, yarısı çökmüş bir

köprü gibi yalnızca birimizin koruduğu bir belleğin sonundan konuştuğunu belli belirsiz hatırlıyorum.

Eğlenceden sesleri kısılmış ve bitkin düşmüş Oceli enerjik akranları gibi o da kendileriyle ilgili gerçeği keşfetmek istediğini söylüyordu. Komedyen ve genç kalabalık Batı Hemşinlilerin artık Hemşince konuşamamalarından üzüntü duyuyorlardı: Nasıl çoğumuz iyi şeyler yapmaya hasret duyuyorsak onlar da bu dili öğrenmek istiyorlardı. Hayat bize bunu yapma şansı verebileceği gibi önümüzü de kesebilir. Oceli grup umutlarını ve dileklerini aktarıyor, partilerine devam ediyorlardı. Ne var ki bu gri gözlü adam yanımızda duruyor, Amberin ve ben konuşmaya devam ettikçe bizi dikkatle dinliyordu. Ancak orada yağmurda ıslanmaya mahkûm bir ağaç gibi duruyordu. Dille birlikte geçmişi de yitip gitmişti: İnsanlarını Karadeniz'e götüren Amatuni prenslerinin büyük göçünden kalan anılar; Türk istilaları ve Müslümanlaşma; ulusun bir kısmı için soykırımla, diğeri için ise baştan savma bir din değiştirme süreciyle biten farklı yollar. Yüzyıllar sonra tarih onu hâlâ kimliğini yeniden inşa etme mücadelesi verirken bulmuştu: Kimdiler, nereden geliyorlardı ve neden? Bellek ona yabancı olan Hemşince ve Ermenice sesler ve işaretlerin, sözcükler ve harflerin bileşimleri içinde şifrelenmiş haldeydi. Gri gözlü adam için bunların hepsi yitip gitmişti. Geriye hayat dışında hiçbir şey kalmamıştı.

Kaynakça Üzerine Bir Not

Türkiye'nin gizli veya Müslümanlaştırılmış Ermenilerinin öyküsü, son birkaç yılda çıkmış bir dizi kitabın konusu oldu. Bunlardan biri Laurence Ritter ile Max Sivaslian'ın yazdığı, ilk kez 2012'de Fransızca yayınlanmış *Kılıç Artıkları*'dır. Kitap Türkçe olarak erişilebilir durumdadır.

Fethiye Çetin'in anı kitabı *Anneannem* hâlâ konuyla ilgili çığır açan yapıtlardandır. Kitap 1915'te yetim kalmış anneannesi Hıranuş'un öyküsünü anlatır ve onun üzerinden tarihî topraklarda kalmış sağ kalanlar ile onların soyundan gelenlerin hayatlarını bize tanıtır. 2004'te kitap çıktığında soykırım tanıklıkları Türkiye'de yazarları tehlikeye atabiliyordu ve bunların arasında en hafifi adli takibattı. Ancak bu ince cilt, başkalarını da aile öykülerini anlatmaya ve bir yüzyıllık inkârın üstüne ilk çentikleri atmaya teşvik etmişti.

Bu kitabın yazımında kullanılan kaynaklara ilgili sayfalarda atıfta bulunuluyor. Aşağıda sıraladığımız üç kitap, tarihsel arka planı yeniden inşa etmede kullanılan başlıca kaynaklardı.

Raymond Kévorkian'ın ilk kez 2006'da Fransızca basılan *Ermeni Soykırımı* adlı çalışması bugüne dek konu üzerine yazılmış en kapsamlı çalışmalardan biri olmayı sürdürüyor. İngilizce çevirisi 2011, Türkçe tercümesi (İletişim Yayınları) ise 2015'ten bu yana erişilebilir durumda.

James R. Russell'ın *Zoroastrianism in Armenia* [Ermenistan'da Zerdüştlük], başlığının ve boyutlarının gösterdiğinden katbekat zengin bir kitap. 1988'de basılan ve Hıristiyanlık öncesi dönem hakkında çok önemli bir okuma olan eser, *Sasuntsi Davit* destanındaki anlaşılması zor pasajlardan Arapların Ermenistan'ı işgaline varıncaya dek her şeyin anlaşılması için ipuçları sunuyor.

Peder Gevont Alişan'ın *Յուշիկք հայրենեաց հայոց* (Ermeni Anayurdundan Anılar) eseri Ermeni tarihi üzerine yazılmış klasik bir cilt. İlk kez 1869'da yayımlanmış kitap soykırım öncesi Ermenistan üzerine yazılmış bir referans eser. İki ayrı özelliği

onu çok daha değerli kılıyor: İçeriğinin kronolojik bir düzen yerine tematik ilişkilere göre düzenlenmesi ve çığır açıcı bir dönemde, devlet olma vasfını kaybetmiş olsa da Batı Ermenistan'ın hâlâ canlı olduğu yıllarda Venedik'teki St. Lazarus'ta yazan bir keşişin perspektifi.

Alişan'ın zarif bir klasik Ermeniceyle kaleme aldığı kitabı geçmiş üzerine olsa da, antik uygarlıkta yeni bir şafağın habercisini görmüş birinin sevinçli ve sabırsız nesriyle dolup taşar. O dönemde Konstantinapolis'te Ermeni Rönesans hareketi şekilleniyordu ve bu, büyük oranda Mkhitarian Tarikatı'nın uğraşlarının meyvesiydi. Çocukluk aşamasındayken öldürüldü: Ermenilerin yaşamı ve yazınındaki aydınlanmanın mimarları 24 Nisan 1915 günü toplandı. O gün ulusun başı kesildi. Fakat Alişan yazdıklarını yaklaşık yarım yüzyıl öncesinde kaleme almıştı. Ayrıca Sultan Abdülhamid'in emriyle Ermenilerin ruhsal durumuna etki etmek, içlerine tamamen yok edilme korkusunu düşürmek için başlatılmış ilk katliamlara da on yıllar vardı. Soykırım bu korkuyu ulusun içine gömdü ve onu halen şekillendirmeyi sürdürüyor.

Bu konuları öğrenmeye ilgi duyan okurlar "İleri Okuma" kısmına bakabilirler.

İLERİ OKUMA

İNGİLİZCE

Altınay, Ayşe Gül ve Fethiye Çetin, *The Grandchildren: The Hidden Legacy of the "Lost" Armenians in Turkey*, Piscataway, New Jersey, 2014 [*Torunlar*, Metis Yayınları, İstanbul, 2013].

Çandar, Tuba, *Hrant Dink: An Armenian Voice of the Voiceless in Turkey,* Piscataway, New Jersey, 2016 [*Hrant*, Everest Yayınları, İstanbul, 2010].

Çetin, Fethiye, *My Grandmother: An Armenian-Turkish Memoir,* Londra, 2008 [*Anneannem*, Metis Yayınları, İstanbul, 2016].

Cheterian, Vicken, *Open Wounds: Armenians, Turks and a Century of Genocide,* Londra, 2015 [*Açık Yaralar: Ermeniler, Türkler ve Bir Yüzyıllık Soykırım*, çev. Attila Tuygan, Belge Yayınları, İstanbul, 2019].

Marchand, Laure ve Guillaume Perrier, *Turkey and the Armenian Ghost: On the Trail of the Genocide,* Montreal, 2015 [*Türkiye ve Ermeni Hayaleti-Soykırımın İzinde Anılar*, çev. Renan Akman, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014]

Peroomian, Rubina, *And Those Who Continued Living in Turkey After 1915: The Metamorphosis of the Post-Genocide Armenian Identity as Reflected in Artistic Literature,* Yerevan, 2008.

Simonian, Hovann H. (ed.), *The Hemshin: History, Society and Identity in the Highlands of Northeast Turkey*, Londra ve New York, 2007.

Suciyan, Talin, *The Armenians in Modern Turkey: Post-Genocide Society, Politics and History,* Londra ve New York, 2015 [*Modern Türkiye'de Ermeniler-Soykırımsonrası Toplum, Siyaset ve Tarih*, çev. Ayşe Günaysu, Aras Yayınları, İstanbul, 2018].

ERMENİCE

Khanlarian, Karen, *Հայ բնակչութեան էթնոկրոնական վերակերպումները Թուրքիայի Հանրապետութիւնում (1923-2005 թթ.)* (Türkiye Cumhuriyeti'nde Ermeni Nüfusun Etno-Dinî Dönüşümleri: 1923-2005), Antelias, 2009.

Sahakyan, Lusine, *Համշենի Մանրատեղանունները* (Hemşin'in Mikrotoponimleri), Ermenice, Türkçe ve Rusça üçdilli basım, Yerevan, 2012.

Vardanyan, Sergey, *Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառը, բանահյուսությունը եւ երգարվեստը* (İhtida Etmiş Hemşinli Ermenilerin Lehçesi, Folklorü ve Türküleri), Yerevan, 2009.

TÜRKÇE

Abakay, Ahmet, *Hoşana'nın Son Sözü*, Büyülüdağ Yayınları, İstanbul, 2013.

Yılmaz, Altuğ (ed.), *Müslümanlaş(tırıl)mış Ermeniler: Konferans Tebliğleri*, İstanbul, 2015.

FRANSIZCA

Ritter, Laurence ve Max Sivaslian, *Les restes de l'epee: Les Armeniens caches et Islamises de Turquie*, Paris, 2012 [*Kılıç Artıkları-Türkiye'nin Gizli ve Müslümanlaşmış Ermenileri*, çev. Alev Er, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013].

DİZİN

I. Murad 311
II. Abdülhamid 29, 31, 48, 63, 93, 115, 167, 233, 445, 610
II. Gagik 328, 429
II. John Paul 145, 456
II. Tigranes 139, 213
III. Levon 430
  vakanüvisi ve özel kalemi Vahram 429, 430
V. Levon 76
XI. Konstantin 311

Abaza Paşa 520
Abhazya 147, 489, 509, 588
Abuşoğlu 453
Acara 501, 506, 509, 511, 597
Acaryan, Hıraçya 407
Acemler 418
Adalet Partisi 70
Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) 251, 288, 438, 496, 555
Adana 46, 81, 120, 230, 415, 427, 428, 443, 446, 447, 449, 566
  1909 katliamı 46, 81, 443, 449
Adapazarı 520
Adıyaman 135, 137-141, 146, 148, 154-160, 162, 163, 165, 172, 224, 259, 400, 415, 435, 452
  ayrıca bkz. Mor Petrus Mor Pavlus Kilisesi
Adras 414
Afganistan 482
Afrika 152, 190-192, 317
Afyonkarahisar 496
Agos 21, 27, 145, 204, 213, 309, 380, 385, 386, 390-393, 399, 407, 418, 444, 447
Ağın 520, 521, 524
Ağpik 279
Ağpür, Serop 273, 274, 411
Ağrı 198, 223
  ayrıca bkz. Ararat bölgesi
Ağrı Dağı 223
  ayrıca bkz. Ararat Dağı
Ağucan aşireti 390
Ahameniş hanedanlığı 139
Ahılkelek 506
Akçakale 432, 435
Akçakoca 575-577, 583
Akçam, Taner 47, 415, 479
Akhtamar 411, 417, 418
  ayrıca bkz. Surp Haç Kilisesi
Akis/Kızıl Tepe 274, 381, 406
akrep 45, 46, 174
Aksak, Muhyettin 288, 289
Aktar, Ayhan 557
Akyol, Mustafa 161
Akyürek, Ramazan 160
Alakilise 310
Alamut 208
Alduş 136
  ayrıca bkz. Gerger
Ali Ağa 222
Ali, Sabriye 66
Alios 172
Alişan, Gevont 154, 269, 318, 609, 610
Almanya 137, 159, 184, 193, 199, 294, 312, 369, 393, 406, 479
Alparslan 327
Alper, Özcan 11, 33
Altay Dağları 579
Amasya 15, 351-354, 386, 407, 460
Amatuni Prensi Hamam 423, 594, 595
Amatuni Prensi Şapuh 423, 594
Amerika 14, 41, 56, 57, 74, 111, 143, 146, 179, 182, 191, 193, 196, 216, 218, 239, 248, 254, 258, 266, 270, 291, 311, 329, 338, 370, 394, 417, 436, 461, 482, 525, 526, 536, 559, 569, 585
  ayrıca bkz. Birleşik Devletler
Anadolu 25, 28, 30, 32, 44, 47, 60, 64, 70, 75, 93, 101, 105, 118, 119, 137, 147, 152, 158, 159, 164, 165, 170, 191, 208, 212, 217, 220, 227, 229, 230, 232, 263, 271, 272, 274-276,

292, 295, 304, 309, 328-330, 338, 339, 345, 353, 365, 367, 368, 379, 390, 391, 393, 405, 414, 445, 459, 461, 462, 466, 491, 496, 501, 512, 516, 523, 551, 556, 559, 560, 579, 589
Ancyoğ 540
Anderson, Shareen 317
Andranik (General) 127, 229, 260
Ani 319-323
  Katedrali 319
  Krallığı 319, 328
Ankara 15, 34, 98, 150, 157, 202, 248, 250, 251, 274, 308-310, 312, 333, 340-343, 345, 366, 464, 466, 481, 568, 578, 599, 600
  Bilim Üniversitesi 366
  Gazi Üniversitesi 344
Antakya 140, 159, 460
Antakya Süryani Ortodoks Kilisesi 140
Antep 94, 160, 252, 255, 266, 404, 415, 419, 427, 451-454, 566
Antreassian, Dikran 466
Apka 186, 272
Apo 167, 190, 196, 243
  ayrıca bkz. Öcalan, Abdullah
Arabistanlı Lawrence 158
  ayrıca bkz. Lawrence, T.E
Aradzani Nehri 98, 132, 135, 295, 376, 378, 431
Arahtu Kanalı 146
Arakelotlar Manastırı (Muş) 127, 314
Araplar 13, 38, 39, 50-52, 55, 57, 58, 61, 62, 75, 76, 78-81, 85, 89-94, 102-105, 110, 111, 114, 116, 117, 119, 120, 122, 126, 132, 159, 210, 239, 240, 287, 337, 356, 376, 419, 423, 432, 441, 446, 457, 461, 474, 481, 500, 522, 523, 525-527, 536, 537, 579, 594, 609
Arappınar 64
  ayrıca bkz. Kobane
Ararat, Aram 297
Ararat bölgesi 120, 223
Ararat Dağı 37, 155, 198, 223, 230, 269, 307, 308, 310, 312, 458, 463, 498, 542
Ardahan 597, 599, 603
Ardala 475, 476, 539, 540, 552, 558-561, 563, 566-570, 572, 573, 579, 594, 599, 602-604
Ardanuç 484
  ayrıca bkz. Ardanuş
Ardanuş 484, 500, 503, 504, 506, 514, 515, 574
Ardgunk 45
Argande 167
Argat 375, 376, 378, 380, 381
  Ermeni Deresi 380-382
  Kızıl Tepe 274, 381, 406
Argint 60-75, 101, 211, 212
Arif, Ahmed 200
Aristoteles 100
Arjantin 28, 33, 443, 460, 488, 525, 526, 548
Arkan, Hasan 193
Arkhunt 62
  ayrıca bkz. Argint
Arnavutlar 129, 130, 184, 583, 584
Arnavutluk 129
Arpi 98, 131, 255, 256
Arsameia 135, 136, 142, 166
Artuklu hanedanı 242
Artvin 33, 484, 489, 495, 496, 498, 499, 502-507, 510, 512, 515, 516, 530, 542, 551
  Kolorta 499, 515
  ayrıca bkz. Tibet
ASALA (Ermenistan'ın Kurtuluşu için Ermeni Gizli Ordusu) 210, 320, 352, 417, 496, 532, 533, 562, 605
Asi 117, 118
Asifos 521
Aslan, Mikail 384
Aspincer 255, 256
Asur 121, 146, 195, 196
Asur İmparatorluğu 195
Asurlular 12, 37, 48, 195
Aşiret Alayları 115
  ayrıca bkz. Hamidiye Alayları
Atatürk, Mustafa Kemal 27, 29, 30, 34, 57, 62, 86, 102, 107, 109, 110, 117, 145, 152, 157, 162, 172, 190, 194, 208, 224, 247, 261, 263, 290, 294-297, 311, 331, 333, 334, 340, 341, 344, 384, 391, 392, 394, 396, 397, 400, 407, 408, 427, 445, 451, 459, 460, 479, 506, 513, 514, 516, 521, 552, 553, 556, 558, 562, 566-568, 575, 579, 583, 588-590, 606, 607
Atina 507
Atlanta 155, 370
Augsburg 187
Auschwitz 46
Avarayr Muharebesi 455
Averroes 102
  ayrıca bkz. İbn-i Rüşd
Aydınkaya, Fırat 444, 445
Ayşin, Mehmet Can 204
Azabak 434
Azadiye Welat 223
Azerbaycan 22, 259, 266, 311, 320, 340, 376, 491, 509, 587
Azeriler 109, 151, 152, 266, 306, 307, 312, 334, 408, 491
Aziz Krikor 83, 412
Aziz Mehmed Efendi 345
  ayrıca bkz. Sabatay Sevi
Aziz Nerses Shnorhali 83, 461-463

Babil 146, 154, 181, 303, 502
Badıkan aşireti 70, 277
Badırmut 89, 116, 121-124
Badırmut rahibi Der Hagop 89
Bagration 505
Bagratuni 323
Bağ 422
Bağdat 53, 90, 519, 522, 524, 525
Bağin 378
Bahamdan 71
Bahro 381
Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı 340
Balak, Türk 136
Balsamolu Carino 51
Balyan, Sarkis 455
Baran, İbrahim Halil 445
Barış ve Demokrasi Partisi (BDP) 275, 277, 306, 490
Barzan 414
Barzani aşireti 229, 230, 414
  Mesud 229, 414
  Mustafa 229
  Şeyh Ahmed 229
Basra 90, 91, 178
Basra Körfezi 178

Bastagian, Mihran 196
Başçavuş Hovhannes 108, 313
Başpiskopos Aram Ateşyan 185, 411, 463
Başpiskopos Karekin Bekdjian 369
Başpiskopos Mor Gregorius Melki Ürek 140
Başpiskopos Oshagan Tcholoyan 377
Batman 55, 72, 73, 101, 114, 124, 195, 199, 220
Batum 498, 501, 509, 529, 597
Bayazet 303-306, 320
Baydzar Teyze 221-223, 360, 363
Bayrampaşa hapishanesi 389
Bebek 365, 366, 368
Bedeviler 94, 117, 233, 356
Bedik, Teteri 118
Bedir Ağa 141, 142
Bedri aşireti 58
Behring Breivik, Anders 290
Bekira Mahmutka aşireti 212
Bekran 62
Bel 146, 154
Belancağır 361
Belfast 414, 488
Bellini, Giovanni 51
Bennigsen, Alexandre 33
Bent, Theodore 339
Beria, Lavrenti 530
Berlin 22, 408, 431, 460, 488, 556
  Antlaşması 63, 101
Berm 63, 65, 75
Bertolucci, Bernardo 330
Besni 160, 452-454
Beyrut 41, 76, 451
Bıruki aşireti 416
  Kınyaz Kartal 416
Biberyan, Zaven 462
Bilbilan 599, 602, 603, 607
Binayán Carmona, Narciso 14, 33, 488
Bingöl 32, 241, 388
Birinci Ferman (1915) 43
Birleşik Devletler 183, 197, 208, 215, 219, 229, 257, 259, 315, 345, 370, 378, 394, 435, 442, 447, 482, 520, 525, 526
Birleşmiş Milletler 40, 592
Bitias 458
Bitinya 520
Bitlis 71, 98, 193, 212, 231, 234, 247-264, 266
  Eren Üniversitesi 250
  Ulu Camii 177, 179, 182, 201, 236, 251, 293, 378
Bizans İmparatorluğu 132, 147, 165, 311, 318, 319, 322, 323, 327, 335-337, 339, 376, 402, 501, 525, 582, 594
Bodrum 342
Bogomiller 336
Boğaziçi Üniversitesi 12, 62, 353, 370
  2013 Müslümanlaştırılmış Ermeniler Konferansı 62, 229, 370, 430, 588
Boğazkere üzümü 237
Boğosyan, Sarkis 221
Bolis 330
  ayrıca bkz. İstanbul
Borçka 502, 559, 562
Bosna-Hersek 336
Botan aşireti 233
Bozika 42, 126, 131
Bozkurtlar 145, 340, 460
Brest-Litovsk Antlaşması 271
Brodsky, Joseph 130
Buenos Aires 13, 14, 33, 146, 183, 236, 329, 488, 529
Bulbucuz Kığ 498
Bulgaristan 87, 210, 336, 348, 365, 367
Burma 330
Bursa 77, 206, 231, 481, 495
Buxoram aşireti 58
Büyük Britanya 444
Büyük İskender 139, 230

Cæsarea 337, 386, 429
  Başpiskoposu Marcus 429
  ayrıca bkz. Cæsaria
Cæsaria 323, 347, 353, 429
California 216, 229, 270, 274, 338
Calumeno, Orlando Carlo 77
Cambridge Üniversitesi 12, 230, 552, 571
Camil Paşa 211
Canik 406
Cansız, Sakine 187, 188, 403
Carat 502, 505, 511, 514, 515, 521
Cartagena 80
Cartier-Bresson, Henri 330
Casarea Maritima 111
Cebeciyan 451
Cegerxwin 224, 445
Cehennem Deresi 484, 489, 500, 574
Cemal Paşa 142, 580
Cendere Deresi 136
Cepkin, Hayko 345
Che Guevara 215, 397, 544
Chiapas 587
Chicago 435
Chiftjian, Ishkhan 392
Churchill, Winston 87
Cibin 392
Cibranlı Halid Bey 232
Cicero 138, 139
Civar 255, 276
Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) 414, 536

Çakıroğlu, Dursun 120
Çaldıran Savaşı 295
Çamlıhemşin 521, 525
Çancağan 530, 553
Çarents, Yeğişe 173, 316, 317
çarmıha germe 148, 196, 207, 318
Çavuş, Kevork 59, 127, 272, 294, 343, 344, 567, 569, 570, 578
Çavuşlu 538
Çay Savaşı 71
Çayeli 507, 517, 521, 524, 526, 527
Çeçenler 94, 500, 581, 584, 588
Çelikan aşireti 62
Çerkesler 62, 321, 408, 501, 582, 588
Çerkezyan, Sarkis 190
Çermik 220
Çernobil 545, 551
Çiftçi 423
Çingene 25, 201, 260, 312, 361, 418, 497-500, 502, 511, 512
  ayrıca bkz. Roman
Çukurova Üniversitesi 230
Çulcuyan 226
Çveneburi 341

Daghavarian, Nazaret 335
Dağlık-Karabağ savaşı 22, 151, 311
Dalek 70
Dalvorig 273
  Aram 273
Danaburan 406
Danze 70
Daron 59, 269, 278, 384
Darwin, Charles 94, 151, 152
Deli Kemal Paşa 120
Demir Kapı 171
  ayrıca bkz. Kuba
Demirbaş, Abdullah 199-201
Demirci, İsa 70, 71, 74
Demirci, Kevo 62, 63, 67, 70-72, 75
Demirciyan, Artin 206, 222
Demirciyan, Dono 206, 222
Demirciyan, Hanım 206
Demirel, Süleyman 30, 70
Demirtaş, Selahattin 297, 298
Deniz Gölü 308
Denver 348
Der Hagop 89
Der Hayo 89
  ayrıca bkz. Der Hagop
Der Zor 356, 431
"derin devlet" 30, 145, 162, 208, 214
  ayrıca bkz. Türkiye
Dersim 12, 15, 27, 28, 189, 192, 226, 235, 260, 301, 335, 338, 383-387, 389-391, 394-404, 406, 408, 445, 446, 448, 491
  1938 katliamı 27, 28, 391, 392, 398-401, 404, 406, 445, 446
Dersimi, Nuri 444
Derxaç 102
Derxane aşireti 58
Derxaş 102
  ayrıca bkz. Derxaç
Deyika 67
Dicle Nehri 178
Diken, Şeyhmus 216
Dikranagerd 14, 15, 177, 179, 180, 183, 186, 212, 213, 215, 216, 222, 353, 378, 411, 412
  Gâvur Mahallesi 177, 199, 201, 215, 239
  Mardin Kapısı katliamı 241
  ayrıca bkz. Diyarbakır; Surp Giragos Kilisesi
Dikran-Amed 200
Dilmen, İbrahim Necmi 567
Dilmun 146
Dimi 335
  ayrıca bkz. Zazalar
Dink, Hrant 12, 21, 22, 27, 28, 87, 144, 145, 160, 208, 226, 253, 281, 345, 353, 370, 377, 380, 385, 390, 392, 434, 435, 443, 459, 463, 482, 508, 517, 554, 574, 575
Dinkjian, Ara 377
Divriği 337
Diyarbakır 14, 15, 32, 34, 44, 59, 62, 70, 72, 88, 114, 122, 131, 141, 142, 177-189, 191-196, 198-202, 204, 205, 207-225, 227, 229, 231, 235, 237, 238, 241, 242, 272, 275, 301, 303, 314, 315, 351, 352, 362, 387, 388, 397, 412, 422, 423, 428, 432-434, 454, 551, 561
  ayrıca bkz. Dikranagerd
Diyarbakır-Sur 199
Doğan, Hacı Ali 368
Doğan, Hanımkız 370
Doğan, Lütfi 368-370
Doğubeyazıt 303
  ayrıca bkz. Bayazet
Don Nehri 319
Doştoyevski, Fyodor Mihayloviç 225, 537
Dr. Floyd Smith 182
Dublin 488
Duman 351
Duman, Dikran 206
Dzağrina 481, 539, 548, 549, 552, 558, 569
Dzeranik 404
Dzmag 51

Ecevit, Bülent 145
Edessa 136, 148, 149, 321, 430
  Anonim 136
  Katedral 321
  Kral Abgar 148, 149
Edessa Kralı Abgar 148, 149
  ayrıca bkz. Edessa
Edessalı Anonim 136
  ayrıca bkz. Edessa
Edirne 87, 497
Ekmekçiyan, Levon 532, 533, 605
Elazığ 107, 153, 345, 375, 476, 519, 520, 522, 524, 566-570
  ayrıca bkz. Kharpert
Elbruz dağları 208
Empson, William 572
Enver Paşa 107, 142, 313
Erat, Divan 256
Eratik, Hakan 150
Erbil 229
Erdoğan, Recep Tayyip 27, 28, 34, 42, 110, 125, 155, 208, 261, 263, 288, 301, 365, 379, 396, 406, 416, 438, 444, 481, 497, 522, 585, 589
Eremli 215
Ermenek 369
Ermeni(ler) 11-16, 21-23, 25-34, 37-102, 104-130, 132, 135-173, 177-224, 226, 227, 229-243, 247-267, 269-282, 286-301, 303-323, 327-331, 333-349, 351-370, 375-388, 390-408, 411-419, 421-423, 427-439, 441-448, 451-469, 473-493, 495, 496, 498-517, 519-527, 529-548, 550-569, 571-590, 592-610
  Apostolik Kilisesi 41, 122, 149, 180, 467, 507, 515, 517
  diasporası 32, 468, 492
  milleti 411, 489, 538
  soykırım 13, 28, 148, 208, 233, 385, 391, 444, 479, 506, 515, 554, 557, 609
Ermeni Deresi 380-382
  ayrıca bkz. Argat
Ermeni Kayaları 400
Ermeni Yardım Cemiyeti 32
Ermenistan 13, 22, 29, 31, 38, 41, 49, 51, 53, 54, 57, 58, 60, 63, 71, 76, 79, 82, 89, 90, 92, 104, 108, 110, 116, 136, 148, 149, 151, 154, 155, 158, 159, 167, 173, 183, 186, 190, 204, 205, 213, 216, 232, 234, 254, 259, 266, 269, 271, 276, 286, 291, 303, 304, 310-313, 316-321, 327, 337, 344, 346, 367, 375, 384, 386, 398, 411, 412, 414-417, 423, 427, 429, 452,

455, 458, 462-465, 474, 476, 481-484, 501, 511, 534, 543, 559-561, 572, 579, 587, 589, 594, 596, 599, 604, 605, 607, 609, 610
1918'de Türkiye'yle savaş 310
Arap hâkimiyeti 38, 110, 537
Araplara karşı başkaldırı 39
Azerbaycan'la savaş 22, 259, 266
Batı 167, 173, 198, 286, 316, 317, 375, 610
Cumhuriyeti 60, 71, 110, 234, 310, 344, 346, 416, 427, 458, 462
ayrıca bkz. Dağlık-Karabağ savaşı
Ers 233
Eruh 230, 231, 233
Erzincan 165, 233, 318, 340, 405
Erzurum 15, 107, 150, 207, 209, 247, 248, 286, 288-294, 299, 301, 311, 322, 351, 357, 386, 396, 399, 404, 405, 412, 415, 422, 428, 431, 447, 465, 476, 481, 493, 511, 516, 535, 542, 597, 601
ayrıca bkz. Garin
Esad, Beşşar 223, 300, 468
Esen, Mehmet 233, 234
Eskişehir 497
ESP 489, 493
ayrıca bkz. Ezilenlerin Sosyalist Partisi
Evren, Kenan 353, 407, 496
Ezidiler 190, 200, 398, 416, 446
Ezilenlerin Sosyalist Partisi 489
Ezro, Ahmet 67

Fatimiler 318
Ferman (Ermeni fermanı, Sason) 43
Fermana Filla (Ermeniler fermanı) 43
Fıle Tepesi 210
Fırat Nehri 98, 135, 136, 138, 139, 141, 142, 146, 163, 166, 168, 171, 172, 434
Fırat, Şerif 339
Fransa 178, 255, 258, 307, 427, 458
Fraser, John Foster 129

Galatasaray Lisesi 64, 340
Garci 533, 544, 545, 548, 549, 551, 567, 603, 605
Garin 15, 207, 209, 212, 286, 296, 322, 447
Garmir Yerets Vartabed 89
ayrıca bkz. Der Hagop
Gâvur Mahallesi 177, 199, 201, 215, 239
ayrıca bkz. Dikranagerd
Gâvur Mahmut 436
Geben 437, 438
Gebze cezaevi 488
Gerger 136, 138, 142, 143, 150, 152, 156-158, 163, 164, 166, 168, 169, 171, 172
Getronagan Ermeni Okulu 345
Gez 286, 291
Gezi Parkı 492, 493
Gezmiş, Deniz 397
Ghazaryan, Stepan 317
Giardino della Minerva 112
Gibbon, Edward 337
Gladstone, William 115
Goğag 82
Golosik 210
Gomidas Vartabed 586
Gomk Manastırı (Sason) 58, 96, 97, 208
Goromad 532
Gortaqum 210
Gotortsir 45
Govi 422, 423
Goya, Francisco 42
Gökağaç 359
Gökay, Fahrettin 461
Gökçen, Sabiha 27, 28, 261, 392, 446, 581
Gredara 62, 70
Gulbenkian, Calouste 348
Gusked 40, 45, 89, 94, 119-121
Guskedli Tayfun 121
Gusketa 45
Gül, Abdullah 93, 417
Gül Festivali 52, 61
ayrıca bkz. Vartavar
Gülen, Fetullah 208, 235, 261, 263
Güler, Ara 27, 329
Gülizar 114, 115
Gülsöken, Kevork 343
Gülüce 165
Gümrü 321, 346

Gümüşhacıköy 354-357
Gümüşhane 369
Gürcistan 110, 130, 147, 304, 317, 413, 475, 482, 489, 501, 505, 506, 509, 511, 529, 530, 588, 596-598
Gürcüler 112, 129, 207, 224, 341, 458, 501, 506, 513, 522, 530, 533

Ğullık 67

Hac Habibli 459
Hacı Ali 368, 452
Hacı Şükrü 352
Hadig 492, 493, 564, 599, 602, 607
Hadjian, Alexander 441, 443
Hadjian, Avedis 534
Hadjian, Bedros 79, 156, 441
Hagopian, Hacifaykı 210
Hagopian, Soğo 210
Hajin 443
Hakecemal 418
Halaçoğlu, Yusuf 344, 345
Halajian, Kevork 165
Halbaşı 594, 599
Halep 32, 37, 39, 90, 111, 116, 166, 184, 193, 272, 335, 352, 433, 435, 442, 457, 458, 467, 468, 479, 529
halife 51, 53, 294, 337, 340, 516, 534
Halkların Demokratik Partisi (HDP) 294-298, 301, 514
Hama Aliye Ağa 67, 70
Hamamashen 594, 595
Hamburg 184
Hamid, Kınyaz 416
Hamidiye Alayları 13, 59, 89, 115, 126, 127, 141, 167, 231-234, 412, 432, 445, 509
Han Deresi 70
Hani 227
Harbak 118
Harput 183, 378, 419, 447, 448, 520, 524-527
ayrıca bkz. Kharpert
Harvard Hukuk Fakültesi 478
Hasan Paşa Han 62, 72, 240, 241
Hasan Sabbah 208, 209
Hatay 137, 153, 160, 439, 441, 458, 465

Hayfa 111
Hayk 146, 154, 173, 174, 177, 345, 356, 411, 452, 474
Hazar Denizi 213, 340
Hazro 211, 272
Hazzo 126
ayrıca bkz. Kozluk
Hemşin 11, 12, 15, 18, 110, 474, 477, 479, 481, 483, 485, 487-491, 493, 502, 521, 525, 530, 532, 534, 538, 539, 541, 544, 545, 551, 553, 555, 557-560, 568, 573, 575-580, 583, 585, 586, 588, 594, 600, 604
Hemşin Koyu 576-578, 580, 583, 585, 588
Hemşinliler 11, 16, 31, 33, 110-112, 413, 414, 423, 473-487, 489-493, 496, 500, 502, 504, 507, 508, 514-516, 520-522, 526, 527, 530-533, 535-548, 550-554, 556, 558, 559, 563, 564, 566, 568, 572-580, 583, 585, 586, 590-595, 597-608
Herend 62, 72, 73
ayrıca bkz. Argint
Herodot 100, 565
Heyder Ağa 141
Hınçak Partisi (Ermeni Sosyal Demokrat Partisi) 464, 601
Hınıs 13, 209, 292-295, 299, 301, 338, 339, 351, 352
Hilvan 168, 431, 432
Hiroşima 525, 526
Hizan 253
Hizbullah 161, 162, 217
Hobbes, Thomas 227
Hoca, Enver 129
Hocalı 109
Hogarth, David George 338
Hollanda 206, 383, 491
Holokost 46
Homeros 38, 476
Hopa 110, 413, 435, 475, 477, 478, 480, 481, 484, 485, 490, 493, 502, 507, 511, 515, 522, 530, 535, 537-540, 542-545, 548, 551, 553, 560, 564, 567, 571, 573-575, 577, 589, 592, 599-601, 603, 605, 607
Hopak 435
Horasan 111, 398, 501, 524, 579
Horomlar 519-527
Hors 406
Hozat 393, 398-400
Hozat, Besse 235
Hromkla 433, 434
Hui 367
Humphrey, Nicholas 230
Hunlar 319
Hürriyet 28, 68, 349, 392, 396

IRA (İrlanda Cumhuriyet Ordusu) 488
IŞİD 34, 64, 264, 304, 307, 347, 356, 357, 418, 442, 444, 468, 535, 541

İbn-i Rüşd 102
İğdeli 368
İkinci Ferman (1938) 43
ayrıca bkz. Sason
İmparator Asurbanipal 198
İmparator Basileios 327, 337
İmparatoriçe Thèodora 337
İn 398, 400-402
İnönü, İsmet 120, 401
İpek Yolu 62, 255
İran 82, 192, 208, 223, 259, 269, 295, 300, 305, 334, 335, 398, 414, 415, 418, 455, 496, 501, 508, 511, 534
İskenderun 226, 427, 458, 464-466
İslâmiyet 49
İsrail 258, 259, 441, 578
İstanbul 12, 14, 21, 25, 26, 28, 32, 34, 37-40, 44, 47, 50-53, 56-59, 61, 62, 64, 70-72, 75, 77, 78, 80, 81, 87, 94, 95, 98, 99, 101, 102, 106, 108, 112, 115-122, 124-126, 130, 132, 137, 144, 146, 147, 152, 156, 158, 161, 171, 179, 190, 202, 205, 216, 218, 222, 229, 232, 242, 247, 248, 250-252, 255, 257, 261, 262, 266, 270, 278, 280-282, 292, 301, 306, 312, 323, 328-330, 341, 345, 347-349, 353, 355, 357, 359-362, 365-357, 369, 370, 377, 385, 386, 388, 397, 402, 405-407, 411, 413, 417, 419, 430, 432, 433, 435, 438, 439, 441, 447, 448, 452, 455, 459-466, 474-476, 484, 491, 492, 495-497, 501, 526, 532, 533, 536, 551, 564, 565, 580-582, 584-589, 593, 595-597, 603-605
6-7 Eylül 1955 pogromu 459
Beyoğlu 257, 348, 413, 492
Fatih 589
İstiklal Caddesi 62, 64, 75, 263, 330, 385
Kadıköy 474, 476
Kasımpaşa 497
Kumkapı 116, 125, 146, 147, 257, 330, 362
Kurtuluş 34, 496
Sirkeci 580
Üsküdar 261
ayrıca bkz. Galatasaray Lisesi; Surp Haç Tıbrevank Okulu; Surp Harutyun Kilisesi
İstanbul Ermeni Patrikliği Başpiskoposu Karekin Khachadurian 353, 369, 370, 459-461
İtalya 22, 77, 110, 112, 138, 217, 218, 255, 258, 313, 330, 478, 508, 576
İttihat ve Terakki 30, 47, 179, 261, 294
İzmir 77, 211, 252, 305, 397, 432, 481, 533, 552
İzzet Ağa 70

Jamanak 330
Japonya 307
Jololyan, Serop 435, 436
Jön Türkler 29, 46, 48, 142, 236, 248, 273, 357, 451, 462, 464, 580
Julius Sezar 139, 354
Jung, Carl Gustav 187

Kabusia 458
Kaçkar Dağları 307, 537, 606
Kadare, İsmail 129, 130
Kadıköy 474, 476
Kafle Manug (Manug'un Mağarası) 89
Kağkig 126
Kahraman, Ahmet 120

Kahta 153, 157
El Kaide 442, 588
Kale, Mahmut 299
Kalkan, Duran 388
Kalkedon Konsulü 456
Kamışlı 185, 220, 223, 335
Kanada 159, 583
Kapaklı 359, 360
Karadeniz 15, 18, 20, 42, 110, 111, 213, 224, 307, 330, 354, 361, 368, 371, 413, 423, 458, 475-477, 489, 496, 498, 499, 501, 506, 507, 520, 523, 524, 529-531, 545, 549, 551, 553, 558, 575, 576, 579, 580, 585, 590, 592, 594, 600, 605, 606, 608
Karagöz, Selahattin 353
Karamanianlar 348
Karatavuk 577, 579, 580, 585
Karbeas 337
Karde 45, 83, 135, 193, 194, 213, 225, 276, 353, 356, 398, 434, 486, 529, 559, 596
Kars 107, 151, 307, 310, 314, 315, 317, 319, 320, 328, 415, 467, 498, 500, 516, 603
Antlaşması 271
Kartal, Kınyaz 416
ayrıca bkz. Bıruki aşireti
Kastamonu 25, 359, 361, 364, 496, 499
Kavar 276
Kaypakkaya, İbrahim ("İbo") 383, 384
Kayseri 222, 323, 343, 347-349, 368, 386, 497
ayrıca bkz. Cæsaria
Kazakistan 416, 597
Kazancıyan [ismi bilinmeyen] 310, 312
Kazanjian, Sosi 32
Keçizeken 392
Kedir Nehri 121, 122
Keği 447, 448
Keldaniler (Katolik Süryaniler) 108, 177, 181, 200, 227, 318, 347, 348, 365
Kemal, Yaşar 412
Kemaliye 405
Kemalpaşa 480, 481, 537
ayrıca bkz. Makrial
Kendo aşireti 58
Kerezman 411
Kesab 460
Keşişyan aşireti 76
Kévorkian, Raymond 13, 63, 94, 115, 262, 385, 557, 571, 609
Kharpert 212, 375, 376, 378
Khars 114
Kırgızistan 597
Kırım 315, 541
Kırım Savaşı (1853–1856) 199
Kızıl Tepe 381, 406
ayrıca bkz. Akis/Kızıl Tepe; Argat
Kızıl Tepe Manastırı 274
ayrıca bkz. Maryam Astvatzatzin Manastırı
Kızılbaş 221, 222, 334, 335, 337-340
Kilikya 43, 76, 91, 94, 138, 226, 359, 423, 427-430
Kilis 166, 427, 441
Kirbo aşireti 253, 259-261
Kobane 64, 444
Koçgiri 340
İsyanı 340, 385
Kommagene 15, 135, 137-139, 141, 153, 154, 157, 166, 170, 174, 196, 400
Komu, Avedis 299
Konstantinopolis Ermeni Patriği Şiinork Kalustyan 70, 368
Şuşan Gültane 368, 370
Konstantinopolis Ermeni Patrikliği Başpiskoposu Malakia Ormanian 83
Konya 305
Korikoslu Hetoum 479
Korsakoff sendromu 488, 593
Kosidar kalesi 430
baronu Rouben 430
Kozan 226
ayrıca bkz. Sis
Kozluk 48, 119, 126, 186, 220
Köker, Osman 77, 239, 242, 341
Köln 406
Kral Antiokhos 138, 139, 153, 154, 166
Kral Arsames 167
Kral Darius 139
Kral Dikran 213
Kral Güzel Ara 149
Kral Hovhannes-Smpad 327
Kral Sargon 196
Kral Tigran 154
Kral Tiridatis 132
Kral Vananta 328
Kraliçe Semiramis 149
Kruşçev, Nikita 571
Kuba 168
Kuchukian, Yervant 451
Kudüs 111, 124, 149, 292, 318, 370
Kulli Xane 67
Kulp 67, 70, 179, 211, 212, 215
Kurban Bayramı 274, 342
Kurmancî 12, 50, 74, 96, 98, 127, 131, 132, 193, 195, 241, 253, 269, 297, 334, 335, 339, 398, 399, 433, 436
ayrıca bkz. Kürtler
Kurs 231
Kuzey İrlanda 395, 413
Kuzey Kıbrıs 204
Küçük Asya 149, 163, 167, 336, 427
Küçük, Yalçın 592, 593
Kürdistan 74, 78, 168, 198, 223, 229, 232, 243, 259, 295, 315, 340, 389, 403, 417, 445, 446, 454
Güney 229
Kürdistan İşçi Partisi 78, 232
ayrıca bkz. PKK (Partiya Karkerên Kurdistanê)
Kürtler 26, 29, 30, 34, 38-41, 43, 45-53, 55-73, 75, 77, 78, 85, 88-90, 92, 94, 96-99, 101-107, 111, 114-122, 124, 126, 135, 141, 142, 148, 149, 151, 152, 157, 160-162, 167-169, 172, 173, 178, 179, 182-188, 190-200, 202-208, 210-212, 214-217, 220-224, 227, 229-234, 236-239, 241, 242, 247, 248, 250-256, 258-263, 266, 270, 272-277, 279-282, 286, 289, 293-301, 304-307, 310, 313-315, 317, 323, 334, 335, 338-340, 342-344, 352, 365-367, 378, 384-388, 393, 395, 399, 403, 405, 406, 408, 413, 414, 416-418, 421, 422,

430-432, 434-436, 444-447, 452, 454, 457, 461, 465, 468, 487, 489, 490, 509, 511, 513, 514, 516, 522, 529, 535, 536, 538, 554, 561, 568, 571, 573, 583, 586, 588, 589, 597, 600, 603, 606
Kütahya 44, 45, 118-121, 127, 132

La Nación 488
Laç Deresi 404
Lastivertsi Aristakes 319
Lawrence, Andrew 181
Lawrence, T. E. 338
Lazian, Kurken Efendi 165
Leipzig 392
Lenin, Vladimir İlyiç Ulyanov 154, 190, 271, 556, 598
Lezgiler 321
Lice 178, 179, 201, 206, 275
Lokumcu, Metin 481
Lom 25, 497, 498, 502, 504, 509, 515
ayrıca bkz. Poşalar
Lomca 495, 496, 498, 500-506, 509, 510, 512, 515, 516
Lome 479
Lord Byron 54
Los Angeles 12, 14, 41, 76, 179, 183, 216, 270, 345
Lozan Antlaşması/Barışı 86, 102
Lübnan 32, 41, 76, 117, 162, 183, 184, 217, 443, 466, 476, 484
Lynchburg 155

Madagaskar 335
Madanoğlu, Cemal 118
Mahari, Gurgen 462
Mahsum, Barut 162
Makedonlar 211, 341, 351, 437, 451
Makedonya 211, 366, 367, 581
Makrial 481, 483, 484, 486, 487, 489-491, 496, 522, 530, 532, 535, 537, 538, 573, 577, 590, 591, 594, 597, 599, 600, 605
Mala 541
Mala Hıseyni Hıse aşireti 64-66
Malatya 143, 193, 221, 231, 276, 353, 393, 432, 436, 484, 491, 588
Malazgirt Savaşı 327
Mamigonian, Vartan 455
Mandel aşireti 211
Maniheist/Manişeist 47, 336, 338
ayrıca bkz. Pavlusçular
Manisa 393
Manoyan, Giro 236
Manukyan, Aram 234, 506
Mapuche 474
Mar Petyun Kilisesi (Dikranagerd) 177, 181
Maraş 23, 111, 340, 366, 427, 437-439, 453, 460
1978 Alevi katliamı 340, 460
Maratuğ 58, 384
ayrıca bkz. Maruta Dağı
Marcellinus, Ammianus 239
Marde aşireti 52, 53
Mardin 12, 105, 116, 125, 161, 195, 207, 240, 241, 243, 266, 309, 589
Margosyan, Mıgırdiç 177, 200, 216
Marmara Denizi 147, 476
Mart Maryam Manastırı (Venk) 144
Maruta Dağı 34, 37, 45, 46, 52, 57, 61, 62, 82, 84, 85, 109, 116, 126, 148, 192, 248, 265
Marx, Karl 169, 544
Maryam Astvatzatzin Manastırı (Muş) 274
Maryland 190
Masıroluk 359, 363
Masis 37
Maştots, Mesrop 154, 556
Matto, Hama Aliye 67
Mazgirt 389-391, 397, 406
Mazower, Mark 129
McPhee, John 370
Medz Mağlut (Büyük Çalılık) 597
Megreller 479, 530
Meğraked Köprüsü 272, 294
Mekke 108, 180, 202, 276, 289, 379, 380, 382, 387, 402, 549
Melik, Mehmet 435
Memlûkler 76, 167, 427
Mereto 58
ayrıca bkz. Maruta Dağı
Mersin 241
Meryem Ana Süryani Ortodoks Kilisesi (Dikranagerd) 180, 207, 221
Meryem Ana Yortusu 159, 221, 463
Merzifon 355
Mesrob (Patrik) 14, 370, 463
Messi, Lionel 548
Metropolit Mor Filüksinos Yusuf Çetin 140
Mevlevi 345
Mezopotamya 137, 153, 167, 173, 191, 242, 444, 588
Mezreh 380
Mgrdichian, Tovmas 179
Mher Kapısı (Van) 423
Mıhitaryan Okulu (Pangaltı) 77
Mısır 399, 443, 459, 588
Mıstan 241
Mısto, Xelile 62, 67
Mışuş 210
Miami 225
Midyat 195, 197
Mikoyan, Anastas 129, 130
Mikragom 210
Milionchyan, Ashot 317
Millik 67
Milton, John 54
Mirakhoryan, Manuel 295, 296
Mirakyan 403
Mirdêsî aşireti 141
Miro, Khars'ın ağası 114
MİT (Milli İstihbarat Teşkilatı) 342, 568
Mizak 201-204
Mollaoğlu, Yakub 574
Molokanlar 467
Mongok 279
Monofizit 456
Moore, Thomas 54
Mor Barsuma Manastırı (Gerger) 172
Mor Petrus Mor Pavlus Kilisesi (Adıyaman) 156
Morgenthau, Henry 179
Moskova 71, 129, 130, 224, 271, 340
Patrice Lumumba Üniversitesi 340

Mösyö Grigoris Bunyatyan 13, 33
Muradiye (Van) 413
Murat Nehri 126, 132, 376, 431
ayrıca bkz. Aradzani Nehri
Musa Bey 114, 115
kardeşi Cezahir 115
Musa Dağı 159, 457, 458
ayrıca bkz. Musa Ler
Musa Ler 402, 457, 458, 460, 464, 466-469
Muslioğli 541
Husep 204, 541
Musul 33, 90, 347, 488
Muş 31, 33, 44, 50, 59, 71, 102, 115, 126, 127, 131, 193, 210, 266, 269-275, 277-280, 294, 296, 343, 352, 411, 412, 454, 516
ayrıca bkz. Arakelotlar Manastırı
Muşk 210, 253, 255
Muşuni 210
Mutki 248-250, 253, 255, 264
Müftü İbrahim 179
Müşkünüz 253

Nalcı, Aris 236
Narekatsi, Grigor 173
Nazaretyan, Nicholas Ağa 455
Nazaryan 452
Nâzım Hikmet 13, 224, 301
Nazizm 46
Nefsi Gerger 142, 166, 168, 169
Nehru, Jawaharlal 571
Nemesis Operasyonu 580
Nemrut Dağı 153, 154, 400
Nesin, Aziz 328
Neumann, Charles Friedrich 429
New York 11, 13, 21, 26, 33, 143, 151, 152, 165, 179, 181, 188, 199, 236, 250, 266, 290, 298, 328, 329, 377, 437, 448, 478, 484, 514, 533, 534, 553, 567
Niç 248, 249, 255, 264, 265, 269
NKVD (İçişleri Halk Komiserliği-Sovyetler Birliği) 530
Nor Marmara 476
Nor Zartonk 407, 432, 597
Noradoungian 29, 31, 462
Gabriel 517
Mihrdat 29, 462
Noradunkyan 517
ayrıca bkz. Noradoungian
Noraşen 306
Norşen 210
Norveç 290
Nuri, Mehmet 141, 142, 224
El Nusra Cephesi 442

Obama, Barack 143, 478
Oce 603, 605, 607, 608
Odyan, Yervant 536
Ogasyan, Kirkor 378
Ogasyan, Melkon 378
Olbiş 136, 142, 168, 170, 171
Ongik 45
Orginos 210
Orion 173, 174
ayrıca bkz. Hayk
Orontid hanedanlığı 139, 213
Orta Asya 111, 319, 501, 503, 510, 511, 519, 522, 524, 538
Ortega y Gasset, Jose 488, 500
Orwell, George 168, 557
Oshagan, Hagop 375, 377
Oshakan 110, 423, 594
Osmanlı/Osmanlı Devleti/ Osmanlı İmparatorluğu 13, 29-32, 41, 43, 47, 48, 51, 59, 63, 71, 77, 80, 84, 86, 87, 89, 90, 92, 101, 107, 108, 117, 126, 141, 142, 157, 166, 179, 181, 183, 184, 191, 195, 209, 221, 234, 237, 240, 247, 252, 256, 271, 273, 286, 289, 294-296, 311-313, 316, 322, 333, 336, 338-342, 344, 345, 385, 408, 412, 414-416, 427, 444-446, 453, 455, 461, 476, 483, 485, 506, 509, 517, 523, 525, 526, 529, 530, 542, 546, 555, 557, 565, 574, 575

Öcalan, Abdullah ("Apo") 167, 190, 194, 196, 224, 243, 275, 344, 403
Özal, Turgut 503
Özgür Suriye Ordusu 468

Paboudjian, Paul 557
Paghnik 443
Pağeş 212, 254
ayrıca bkz. Bitlis
Palak, Naum Fadik 200
Palikler 600
Palu 382, 431, 506
Pamuk, Orhan 487
Papazian, Vrtanes 412, 499, 500, 502, 511
Papazyan, Vahan 344
Paris 13, 48, 168, 187, 330, 370, 403, 460, 465, 466, 488
Partlar 139
Patagonya 529
Patkanov, Kerope P. 499, 509
Pavić, Milorad 291
Pavlusçular 336-340, 345, 346, 600
Pavlükalar 339
ayrıca bkz. Pavlusçular
Pazar 525
Peder Boghos Meherian 338, 339
Peder Haroutioun Avgerian 54
Peder İsa (Mardin rahibi) 116
Peder Mıgırdiç Kılhatyan 181, 182
Pekin 367
Pelke 67, 68
Pertank 59
Perugia 77
Peşvar 163
Petrosyan, Vardges 154, 556
Pışut 76
Picasso, Pablo 330
Pirinççizâde Feyzi 179
Pirşenk 114, 118, 124
PKK (Partiya Karkerên Kurdistanê) 78, 98, 101, 126, 160-162, 167, 169, 187, 194-200, 206, 210, 232, 235, 242, 243, 275, 315, 335, 344, 380, 387-389, 395, 403, 434, 436, 444, 446, 583
Poli 582
ayrıca bkz. İstanbul
Polo, Marco 208
Pompeiopolis 364
Poşalar 25, 260, 312, 313, 361, 495-517, 521, 605
Prens Vahram Pahlavuni 322
Pripyat 545

Proust, Marcel 225
Providence 12, 378
Putin, Vladimir 556
Puzantion 29

Rabet 186
Ramazan 61, 249, 264, 265, 270, 289, 293, 295, 351, 368, 376, 380, 387, 418, 499, 505, 507, 513, 578, 579, 601
Ramgavar Partisi (Ermeni Demokrat Liberal Parti) 601
Raştonik aşireti 344
Refahiye 340
Rehim, Sileyman 168, 171
Reis Tano 63, 70
Reşika 70
Reşit, Mehmet 454
Rhode Island 378
Rize 422, 507, 521, 526, 537, 561, 590-592, 603, 606
Robert Kolej 460
ayrıca bkz. Boğaziçi Üniversitesi
Rojava 185, 220, 223, 224
ayrıca bkz. Kamışlı
Roma 111, 124, 135, 138, 139, 149, 153, 154, 166, 177, 181, 194, 239, 241, 243, 314, 319, 337, 429, 498, 565
Roma İmparatorluğu 319, 565
Roman 25, 55, 260, 431, 497, 498, 509, 512, 514
Rum Ortodoks Kilisesi 507, 520
Rumkale 166, 433
Rumlar 29, 41, 102, 131, 132, 159, 197, 207, 226, 235, 327, 335, 337, 359, 360, 365, 459, 499, 501, 507, 517, 520, 521, 523, 524, 526, 577, 582, 583, 585, 590, 592, 593, 603
Rus-Osmanlı Savaşı (1828) 341
Rus-Türk Savaşı (1877-1878) 108, 481
Rus-Türk Savaşı (1915–1917) 500, 506, 509
Rusya 107, 108, 154, 225, 271, 312, 316, 414, 416, 444, 463, 488, 556
Rüşdi, Salman 328

Sabatay Sevi 345
Sabataycılık 345
Safeviler 295, 335, 508
Sağlık, Hüseyin 168
Sağlık, Ömer 163
Sağlık, Ramazan Ağa 168, 169
Said Nursî 248, 261, 262
Sakarya 582
Salerno 112
Salo aşireti 193
Samandağ 159, 466
Samast, Ogün 145, 160, 392
Samatya 38, 41, 44, 128, 132
Santiago 166
Saraybosna 512
Sargsyan, Mihran 317
Sarıkamış 107, 108, 310-314, 500, 603
Muharebesi 107, 108, 313, 500
Saroukhanian, Hagop 39
Saroyan, William 248, 253, 254, 262, 417
Sason 12, 15, 25, 32-34, 37-45, 48-63, 65-67, 69, 71, 72, 75-80, 84, 85, 88-95, 98-106, 108, 110-112, 114-119, 121-128, 131, 132, 135, 186, 192, 205, 208, 210, 211, 230-232, 248, 264, 265, 278-280, 296, 301, 343, 407, 412, 423, 491, 500, 516, 525
1894 katliamları 51, 53, 60, 63, 71, 101, 115
1925-1937 ayaklanmaları 118
Birinci Ferman (1915) 43
İkinci Ferman (1938) 43
ayrıca bkz. Sasun
Sasonlu Davit 37-40, 42, 43, 49, 53, 59, 60, 63, 76, 87, 98, 104, 112, 123, 125-128, 131, 132, 135, 206, 423, 609
Sasun 57
Satlel 513
Scopes, John Thomas 151
Sebilciyan, Hatun 27, 392
ayrıca bkz. Gökçen, Sabiha
Sebilciyan, Hripsime 392
Sebrî, Osman 141, 142, 224
Selanik 129, 130, 152, 345, 459, 507, 582
Selçuklular 132, 208, 209, 319, 337

Semal 272
Sepasdatsi, Murad 233
Sepastia 15, 25, 212, 289, 337, 429
ayrıca bkz. Sivas
Sera Dere 541
Serkis Ağa 193
ayrıca bkz. Vartanyan, Sarkis
Seropyan, Sarkis 309, 310, 386, 391
Sevak, Paruyr 316
Sevr Antlaşması 340
Seyit Rıza 385, 391, 392, 397, 403
Shakespeare, William 123, 571, 572
Sıçan Deresi 231
Sığek 381
Sırxo (Armenian isyanı, Sason) 118
Sibirya 239, 530
Siirt 229, 230, 260
Silvan 179, 208, 213, 222
Sincan Uygur Özerk Bölgesi 367
Sindor Dağı 75, 81, 84, 85
Sinop 25, 496
Sis 226, 428, 443, 449
Sivas 15, 25, 32, 165, 289, 323, 328, 337, 341, 399, 402, 460
1993 saldırısı 328, 460
Madımak Oteli 328
Siverek 142, 431
Sovyetler Birliği 33, 108, 110, 129, 130, 154, 311, 427, 464, 475, 483, 488, 489, 514, 530, 548, 556, 571, 589, 597, 598
Komünist Partisi 571
Spano, Robert 377
Spengler, Oswald 488
St. Lazarus Manastırı (Venedik) 14, 54, 318, 610
Stalin, Josef V. 110, 311, 316, 514, 530, 582, 597
Sufiler 101, 345, 396, 499, 587
Sulduz 317
Sultan Chimishkik 132
ayrıca bkz. Sultan Tzimisces
Sultan Tzimisces 132
Sultantepe 435
Suluk Köprüsü 272, 294
ayrıca bkz. Meğraked Köprüsü

Sundam 406
Suriye 32, 63, 64, 91, 94, 117, 139, 153, 158, 165, 166, 184, 190, 215, 220, 223, 226, 229, 233, 304, 335, 356, 357, 427, 428, 435, 441, 444, 460, 468, 479, 522, 523, 526, 530, 535, 536, 581, 587, 588
ayrıca bkz. Özgür Suriye Ordusu
Surp 421, 423
Surp Arakelots Manastırı 127, 314
Surp Astvatzatzin Kilisesi (Hınıs) 294, 431, 454, 455
Surp Garabed Manastırı (Muş) 274, 343
Surp Giragos Kilisesi (Dikranagerd) 34, 59, 177, 178, 180-183, 185, 189, 193, 199, 201, 207, 210-212, 214, 215, 221, 223, 227, 231, 239
Surp Haç Kilisesi (Akhtamar) 386, 411, 412
Surp Haç Tıbrevank Okulu (İstanbul) 353, 370, 459-461, 464, 465
Surp Harutyun Kilisesi (İstanbul) 147, 362
Surp Krikor Ḳilisesi (Ani) 322, 347-349
Surp Minas Kilisesi (Gez) 286, 291
Surp Sarkis Kilisesi (Dikranagerd) 180
Surp Stepanos Kilisesi (Xas) 296
Surp Takavor Kilisesi (İstanbul) 476
Surp Talita Kilisesi (Xas) 296
Surp Yerrortutyun Kilisesi (Xas) 296
Süleyman Ağa 70
Sülüklü Han 189, 192, 204, 206, 213, 223, 225, 227, 303
Süryani Ortodoks Kilisesi 140, 144, 148, 161, 172, 180
Süryaniler 116, 125, 136, 140, 141, 144-146, 148, 149, 156, 157, 159, 161, 162, 164, 172, 180, 181, 189, 190, 192, 195, 197-200, 207, 217, 221, 227, 238, 253, 281, 321, 348, 376, 439, 445, 446, 499, 508
Şağlamor Dağı 49
Şam 509, 519, 522-526
Şamil, İmam 500
Şamşat 157
Şana 486, 493
Şattülarap 90
Şavşat 489, 501-506, 510, 514-516, 521, 523, 524, 605
Şebin-Karahisar 330
Şedırki 220
Şellefyan, Mıgırdiç 70
Şenik 255
Şeyh Fatma 101-103
Şeyh Kasım 67-69
Şeyh Said 13, 141, 215, 232, 294, 295, 297, 340, 445, 454
İsyanı 445
kardeşi Mehdi 232
oğlu Selahaddin Fırat 297
Şıkso 398, 399
Şırnak 118, 230
Şigo aşireti 58, 95, 181, 279
Şili 166, 474
Şiraz (fotoğrafçı Hovhannes Djeredjian) 76
Şişli 386
Şişman, Ziya 475
Şordan 406
Şükriye aşireti 58
Şükrü Ağa 141

Tabagetil 513
Tabor Dağı 84
Tağvetsor 52, 53
Tahran 149
Talas 348
Talat Paşa 142, 431, 444, 580
Tambur 594
Tan, Üner 230
Tarsus 443
Taşköprü 359, 364
Taşnaksutyun (Ermeni Devrimci Federasyonu) 30, 95, 234, 236, 464, 506, 580, 601
Tatvan 422, 454
Taylor, Patrick 12, 508
Tehliryan, Soğomon 431
Teksas 561, 563, 565, 566, 603
Temuco 474
Tennessee 155
Teprike 337, 338
ayrıca bkz. Divriği
Ter Hovannisian, Nigoghos 234
Tırtux 466
Tibet 505, 507, 514
Tigran, Aram 215, 377
Tigran Honents Kilisesi (Ani) 321
Tokat 329, 343, 353, 434
Tokyo 188, 592
Tolstoy, Lev 205
Tomarza 343
Toronto 583
Toros Dağları 37, 49, 82, 153, 155-159, 177, 230, 430
Trabzon 160, 230, 392, 477, 512, 560, 577, 584
ayrıca bkz. Trebizonda
Trakya 387, 497
Trebizonda 230
Tuhtenli 359
ayrıca bkz. Tütenli
Tuman, Nigol 234
Tumanyan, Hovhannes 200
Tunceli 26, 27, 383, 386, 389, 391, 393, 395-398, 402, 403
ayrıca bkz. Dersim
Tur Abdin 195
ayrıca bkz. Midyat
Tuspa 423
Türk Tarih Kurumu 344
Türkiye 11, 12, 14, 16, 21, 22, 25-31, 33, 34, 37, 38, 40-46, 52-54, 59, 61, 63, 64, 67, 70, 73, 74, 76-78, 82, 86-88, 91, 93, 95-98, 100-102, 105, 107-111, 114, 117, 118, 120, 125, 130, 135, 137, 138, 141, 143, 145, 151, 152, 155-159, 161-163, 165-167, 169-171, 179, 185-188, 190, 192, 193, 195, 198-203, 205, 207-212, 214, 216-220, 224, 226, 230, 232, 235, 237-239, 249-251, 253, 254, 258, 259, 261-263, 266, 270, 273, 277, 280, 281, 286, 288-291, 294-298, 300, 301, 303, 304, 308, 309, 311, 315, 316, 320, 321, 328, 329, 333-336, 340-345, 347, 348, 353, 354, 356, 359, 363, 365-371, 375, 379, 380, 384, 385, 389-393, 395, 397, 398, 400, 407, 408, 411, 412, 416-418,

427, 428, 433, 435-437, 446-449, 458-468, 474-476, 479, 482, 483, 486, 487, 489, 490, 492, 493, 496, 499, 501-503, 505, 506, 509, 511, 513, 514, 516, 522, 529, 530, 533, 534, 537, 538, 547, 551, 552, 554-556, 558, 559, 561, 566, 567, 569, 571-573, 575, 577, 579, 581-589, 593, 596, 597, 599, 602, 606, 607, 609
1935 sayımı 44
Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra mübadeleler 211, 342, 582
"derin devlet" 30, 145, 162, 208, 214
Kore Savaşı'nda askerî misyonu 40
Kürt isyanları 30, 52, 78, 141, 160, 194, 204, 208, 210, 215, 232, 294, 395
Nüfus Müdürlüğü 61, 123, 126, 156, 164, 222, 341, 418
Türkiye İşçi Köylü Kurtuluş Ordusu (TİKKO) 344, 352, 383, 384, 403, 406
Türkmenler 136, 196, 210, 304, 306, 307, 334, 434
Tütenli 359, 360, 362, 363
Tzotziller 587

Ukrayna 13, 22, 315, 545, 551
Ulnya 437
ayrıca bkz. Zeytun
Urfa 137, 141, 145, 147, 148, 160, 163, 166, 168, 185, 202, 203, 209, 225, 231, 270, 392, 419, 427, 428, 430-436, 444, 457, 562, 566-568, 570, 599
Urğancıyan, Ari (Faris) 256, 257
Urğancıyan, Şahin 256
Uruguay 364
Urus Xev 505, 506, 509
Utrecht 383
Uygurlar 367
ümmet 48, 49, 69, 102, 184
Ürdün 588
Üzüm Bayramı 463

Vakıf 359, 428, 458, 459, 461, 463, 464, 466, 467
Van 32, 86, 212, 223, 234, 255, 289, 290, 327, 386, 393, 411-419, 423, 434, 454, 457, 481, 487, 496, 506, 511, 583, 586, 594
Aykesdanner 255
Denizi 318, 411
Gölü 146, 411, 422, 458
Kralı Senekerim 146, 327
kuşatması 234
Vardanyan, Sergey 12, 538
Vartan (Ermeni isyancı, Sason) 118
Vartanyan, Azad 193
Vartanyan, Sarkis 193
Vartavar 52, 61, 310, 599
Vartevor 599, 602, 603, 605-607
ayrıca bkz. Vartavar
Varto 193, 343
Vasak 455
Vasburakan 319, 411, 423, 594
Vatikan 348
Vaux, Bert 12, 508
Velioğlu, Hüseyin 162
Venk 144, 146, 149
Vizigotlar 314
Voskedzar 49-52, 54-56, 101
Vova 492, 493
Vranovça 211

Washington 229
Werfel, Franz 457
West, Rebecca 512
White, Ellen 306
Wood, Grant 578

Xaço, Gilen 90, 215, 220
Xas 296-298
Xelun Deresi 487
Xerzan 117-119
Xındzorik 67
Xian (Çin) 367
Xian aşireti 277
Xigoba 473, 538, 539, 541, 542, 544, 550, 560, 561
Xodır Bey 458
Xoşkiği 406

Yağnik 278, 281
Yahudiler 83, 84, 102, 104, 111, 129, 167, 200, 281, 289, 345, 346, 416, 418, 441, 453, 499, 541, 587, 593
Yakutiye 288
Yalaz, Leyla 432
Yavuz Sultan Selim 453, 526
Yayladağ 460
Yazı 359
Yedinci Gün Adventist Kilisesi 306
Yeghivartetsi, Movses 520
Yenice 577, 579, 580, 585
Yerevan 38, 59, 104, 123, 136, 186, 188, 271, 276, 304, 305, 307, 310, 317, 344, 416, 483, 534, 538, 539, 543, 559, 589, 590
Yesayan, Zabel 46, 81, 449
Yeşilırmak 351, 353
Yılmaz, Remzi 568
Yoğunoluk 458
Yozgat 15, 275, 365-367, 369
Yugoslavya 367, 512
Yunanistan 342, 507, 509

Zaluna 538
Zara 334, 336-340
Zarian, Gostan 458
Zavaryan, Simon 95
Zaytar 414
Zazalar 26-28, 135, 193, 203, 241, 243, 256, 262-264, 333-335, 381, 382, 385, 387, 390, 399, 516
Zedong, Mao 384, 444
Zendit 547-549
Zengezur 306
Zerdüştlük 76, 455
Zeytountsianlar 437
Zeytun 165, 427, 437, 438, 466
Zildjian, Avedis 181
Zillan 120
Zir 341
Zonguldak 499
Zurpici 538, 539

Türkiye'nin Gizli Ermenileri, ülkenin "görünürde" geçmişiyle yüzleşmeye başlıyor gibi gözüktüğü bir dönemde , 1915'ten hayatta kalabilmiş Anadolulu Ermenilerin izini sürme çabasını anlatıyor. "Gizli" veya "saklanmış" Ermeniler olarak tanımlanan bu insanlara ulaşma çabası Hadjiyan'ı Sivas'tan Van'a, Bitlis'ten Antep'e dek uzanan uzun ve meşakkatli bir yolculuğa çıkarıyor. Soykırımdan önce ya da sonra Müslümanlaşmış Ermenilerin yanı sıra Hıristiyanlıklarını sürdürmeye çalışan; Ermeni olduklarını açıkça söyleyen ve Ermeni olduklarını kesin bir dille inkâr eden çeşitli gruplarla karşılaşıyor. Ermeni "tanımını" da genişleten bu yolculukta Avedis Hadjian, bizzat yaşadığı acı bir deneyimle "görünür"deki özgürlüklerin, yeni bir çağ müjdesinin kısa süre içinde –tekrar– suya düşeceğini seziyor. Yine de bu kitapta, hem halkının hem de insanlığa olan umudunun peşinde olan bir hikâyeye tanıklık ediyoruz...

"Belki de diasporalılar arasında gizli Ermeniler için duyulan bu yeni hevesin arkasındaki gerçek motivasyonlar, uzun zaman önce yok olup gittiklerini sandıkları topraklarda, kayıp akrabalarını ve hemşerilerini bulmanın sevinci veya merakının ötesine uzanır. Büyük resme bakıldığında yüz yıl bir yıldızın göz kırpışı kadardır. Ancak insanların ölçeğiyle dört nesli kapsar. Nitekim 1915 soykırımından sonraki beşinci nesil yirmi-otuz yıl içinde, yaşlanmış ve birden fazla cephede tükenmeye başlamış bir Ermeni diasporasının dizginlerini ellerine almaya başlayacaktır [...] Bu gerileme ve yitip gitme senaryosu içinde, 1915'teki imhadan bir şekilde kurtulmuş ve tarihî topraklarda kalmış Ermenilerin aniden keşfedilmesi beklenmedik bir sarsıntı yaratmıştır. Muş'ta, Sason'da ve Van'da hâlâ Ermeniler vardı: Bütün umutlar henüz tükenmemişti."

iletişim

ISBN-13: 978-975-05-3772-1

KDV'DEN MUAFTIR